B 1,761,331

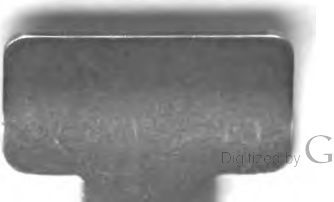
Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S64

UNIV. of MICH.
1 1984
Current Serials

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

1
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVII
1984 Broj 1

Sadržaj

Vladimir Bakarić
Što je to dohodak 3

Janko Pleterski
Istorijski razlozi postojanja SFRJ 22

Franjo Kožul
Povijesno značenje prve decenije u razvoju samoupravljanja 44

Dragutin V. Marsenić
Aktuelne teškoće i perspektive razvoja naše privrede 71

Ivan A. Rankov
Bilansne protivrečnosti u poslovanju naših banaka 95

Milorad Drenjanin
Robna proizvodnja socijalističkog samoupravljanja i način proizvodnje samoupravno udruženog rada 115

Miomir Jakšić
Teorija načina proizvodnje i promene u međunarodnim ekonomskim odnosima 138

Osvrti

Mustafa Karahasan
Svedočanstvo teške i velike borbe jednog naroda 152

Prikazi 163

Digitized by Google

Содержание

Владимир Бакарич
Что такое доход 3

Янко Плетерский
Исторические причины существования СФРЮ 22

Франьо Кожул
Историческое значение первой декады в развитии самоуправления 44

Драгутин В. Марсенич
Актуальные трудности и перспективы развития нашего хозяйства 71

Иван А. Ранков
Балансные противоречия в ведении дел наших банков 95

Милорад Дренянин
Товарное производство социалистического самоуправления и способ производства самоуправляемого объединенного труда 115

Миомир Якшич
Теория способа производства и перемены в международных экономических отношениях 138

Обзоры

Мустафа Карахасан
Документы тяжелой и великой борьбы одного народа 152

Рецензии 163

Contents

Vladimir Bakarić
What is Revenue 3

Janko Pleterski
The Historical Reasons for the Existence of the SFRY 22

Franjo Kožul
The Historical Significance of the First Decade in the Development of Self-management 44

Dragutin V. Marsenić
The Current Difficulties and the Prospects of Development of Our Economy 71

Ivan A. Rankov
The Balance of Payment Contradictions in the Business of Our Banks 95

Milorad Drenjanin
Commodity Production in Socialist Self-management and Mode of Production in Self-managing Associated Labour 115

Miomir Jakšić
Theory of Mode of Production and Changes in International Economic Relations 138

Surveys

Mustafa Karahasan
A Testimony to the Difficult and Great Struggle of a Nation 152

Reviews 163

Digitized by Google

Vladimir Bakarić

Što je to dohodak*

Mislim da smo u raspravljanju nekih stvari napravili ogroman napredak. Sjećam se kad sam, recimo, šezdesetih godina bio na sličnim sastancima, teme su bile posve drugačije. Tada smo se suprotstavljali nastavljanju jedne ekonomske prakse i uvodili neke nove ne samo termine, ne samo poglede, nego i nove faktore, nove instrumente u našu ekonomsku politiku. Glavni je sukob bio između onih koji su htjeli nastaviti starim putem i onih koji su pokušavali da tome dadu nešto novo, a na temelju kritike starog sistema. Međutim, danas raspravljamo prilično drugačije. Raspravljamo, zapravo, o instrumentima novog sistema i mislim da otvorenih branilaca staroga praktički nema. Kažem: otvorenih branilaca.

Ako napravimo analizu faktičkih tendenca u današnjem društvu, naći ćemo da branilaca ili tendenca na povratak staroga ima jako mnogo. I da su u različitim danima i fazama te tendence jače ili slabije. Pre nekoliko mjeseci bile su, rekao bih, u golemom porastu, a sada nisam siguran da li opadaju ili su u stagnaciji. U svakom slučaju, nisu nestale.

---

* Povodom prve godišnjice smrti Vladimira Bakarića (16. januara 1983—16. januara 1984) naš časopis objavljuje njegovo izlaganje na okruglom stolu o politekonomskim aspektima dohotka 1968. Okrugli sto priredilo je uredništvo časopisa »Naše teme«. No to izlaganje Vladimira Bakarića nije do danas objavljeno. Čitaoci našeg časopisa moći će se uveriti da su misli koje je u toj prilici pre više od decenije i po izrekao Vladimir Bakarić i te kako aktuelne.

Digitized by Google

Kad ste me pozvali da dođem na raspravu o dohotku, mogu reći da ste me malo zaskočili, jer ja za tu temu nisam bio spreman. Nisam ni danas spreman da o njoj raspravljam. Mislim da je to tema koja zaslužuje punu pažnju i na kojoj treba veoma mnogo raditi. Ono što bih htio reći jest to da bi najprije trebalo raspraviti što je dohodak kao kategorija današnjeg društva. Ne toliko o njegovoj kvantiteti, distribuciji i redistribuciji, ne toliko koliko tko dohotka zahvaća, nego što je on danas kao kategorija, kakvu funkciju u društva ima, zašto je danas takav i kakve su mu perspektive. Priznajem da je sasvim nemoguće raspravljati bez izvjesnih kvantitativnih odnosa i zato ovo što su drugovi ovdje iznosili, niz tih kvantitativnih odnosa, ne smatram pogrešnim, već, naprotiv, uzimam kao prilog diskusiji o samom dohotku.

Na početku diskusije rečeno je — dohodak, to je onaj v+m. Odmah sam zapisao da je to greška.

Ne zato što to kvantitativno ne bi bilo tako, nego što je baš pitanje u tome zašto je taj v+m uzeo taj oblik. To je centralno pitanje. Jer, v+m mi lijepo naknadno izračunamo i izjednačimo i smesta pređemo na kvantitete, ne na kvalitetu. Zašto naglašavam kvaliteta?

Ako smo priznali zakon vrijednosti (a svi smo ga priznali ovako ili onako, nismo se složili što je to zapravo i kakav je, koji mu je oblik, ali da on djeluje — to smo svi priznali), prva je posljedica toga da podjele rada, racionalne podjele rada u društvu nema, inače ne bi bilo zakona vrijednosti, dakle, da se podjela rada ostvaruje posredno. Čim smo rekli da se podjela rada ostvaruje posredno, odmah moramo imati i kategorije koje su, da tako kažem, u Marxovom smislu, iracionalne. To jest ne možemo se zadovoljiti time da kažemo da je točno ovo, ovo je po radu vrijednost, ovo je po radu višak vrijednosti. Sve su te kategorije — da upotrijebim opet hegelovsko-marksovski izraz — posredovane. Ni jedna nije direktna. Čim to priznamo, moramo tražiti u kojim formama se te kategorije danas javljaju.

Marx je, pišući *Kapital*, lijepo govorio o vrijednosti, kako se vrijednost stvara, i onda je zaključio time kakve oblike to u kapitalističkom društvu dobiva i kakve su ideološke forme tih oblika. To je ono o čemu Marx piše pod konac treće knjige, gdje je obrađena, između ostalih, i kategorija dohotka. I to dohotka sa stanovišta individualnog i sa stanovišta društvenog. Bruto dohodak, neto dohodak i dohodak kao najamnina, profit, kamata i tako dalje. Ako gledamo naše društvo danas, vidimo da smo proglasili parolu: podjela prema radu. Ta parola u mojim očima ima samo jedno značenje, to jest ograđujemo se (negativno određenje prema nečemu drugom) od onoga što bi bio dohodak koji nije prema radu. To jest ograđujemo se od profita, ograđujemo se od rente, ograđujemo se od onih klasa društva koje žive na neradu, na dokolici.

Međutim, to da bi svatko dobio direktno prema onome koliko je radio neostvarivo je dok postoji zakon vrijednosti. Mislim da tu nema za nas nikakvih dilema. Na koncu konca, ako uđemo u

Digitized by Google

analizu našeg društva, vidjet ćemo da to nije tako. I treba dodati da je to ipak tendenca koju želimo ostvariti, dakle, da ćemo unositi državne, društvene korektive u one disproporcije ili one razlike koje će nastati zbog toga što takva direktna podjela nije moguća. Zašto ona nije moguća? Nije moguća upravo zbog toga što podjela rada nije izvedena direktno. Ona podjela rada koja se temelji na klasnoj strukturi mijenjana je. To znači da je podjela rada na kapitaliste i radnike doživjela krupnu promjenu. Neću reći da je ukinuta; ukinuta je u svojoj brutalnoj formi, osnovnoj formi, a ako odemo dalje istraživati, vidjet ćemo da su njene reperkusije još prisutne.

Ostala je ova druga. To znači da se razlike u prihodima moraju pojavljivati. Čim netko proizvodi više nego što treba, može se dogoditi da to neće moći prodati, tako da će mu i prihodi i dohodak biti manji. Ovo sadašnje maksimiranje nekih dohodaka nije zakonitost ovog društva. To je bio jedan, da tako kažem, politički palijativ — da izmirimo politički pritisak. Htjeli smo da tu veliku političku navalu prosto skinemo s dnevnog reda, jer to ne možemo riješiti redovnim putem sređivanja dohotka. Na primjer, uzmimo elektroprivredu čija je objektivna pozicija takva da svoje dohotke može da diže koliko hoće, pa smo ih zakonom ukinuli, odnosno limitirali. To kao zakon nije neka velika stvar, to je jedan sporedan detalj, kao, recimo, zakon za uništavanje buha ili nečeg slično. Međutim, ima jednu svoju političku reperkusiju koja nije bez značaja, nije nevažna, jer ipak proklamira da joj princip vrijedi, pa ako on automatski ne ide, da ga onda nametćemo silom zakona.

Naravno, bolje bi bilo da ga uredimo nekim drugim putem.

S druge strane, kategorija dohotka sama je po sebi ambivalentna. Marx je također negdje (točno sada ne bih znao reći gdje) o tome govorio, rekao je da je zadržava upravo zato što je uobičajena i što se ta ambivalentnost provlači kroz čitavu ekonomiju, i dalje — kapitalist dobiva, recimo, profit, uzmimo ga u cjelosti, ali jedan dio od toga je dohodak, jedan dio nije dohodak, međutim, upotrebljava izraz dohodak jer je to uobičajeno.

Dakle, on po sebi ima jednu ambivalentnost. Dohodak radničke klase, ako se smije reći da je to dohodak, tamo je najamnina. Što je bila baza tog dohotka? Dohodak je revenu, ono što dolazi ponovno, vraća se. Dakle, nešto što je konstantan izvor nekakvog prihoda bila je samo prodaja radne snage. Što je određivalo taj revenu? Određivala ga je cijena radne snage. Cijena radne snage temeljila se na njenoj vrijednosti, a njenu vrijednost je određivao potreban rad za produkciju i reprodukciju. To bi bio dohodak.

Kad gledamo danas dohodak kao osnovni princip i kao prihod, odnosno dohodak radničke klase, mi smo tu kategoriju pokušali mijenjati. I to pokušali mijenjati tako da najprije učinimo jedan dio konstantnim, a drugi varijabilnim, to jest pokušali smo unijeti jedan element rizika, baš zato što podjela rada nije direktna, pa da u tom riziku — u onom što je neizravno u podjeli

Digitized by Google

rada — varijabilni dio bude ovisan o uspjesima privredne aktivnosti. I dalje bismo htjeli da uradimo da on bude, da tako kažem, u cjelini varijabilan. I za onaj izraz koji ste danas vi upotrijebili, cijena rada, ja se smatram suodgovornim, jer sam ga nekoliko puta upotrebljavao. Mislim da je tu ponešto drugačiji. On se ne temelji, da tako kažem, na vrijednosti robe radne snage, nego na nečemu drugome. Da povučem jednu paralelu: što je prosječna profitna stopa? Jedna količina koja je ovisna o eksploataciji radne snage, o stopi eksploatacije radne snage, podijeljena zatim na jednu društvenu organizaciju kapitalista.

Kolika je ta profitna stopa, to se otprilike zna. I kapitalist, kad se odluči da negdje ulaže, zna — ako ne dobije taj određeni procent, onda je ispod. A ako je (ima male varijacije) niže, onda nije dobio prosječnu profitnu stopu, znači, treba ulagati u drugu granu. Ako je dobio više, onda u tu granu ide. Ako primijenimo tu analogiju, onda bih rekao ovo: životni standard određuje da li će se radnik odlučiti da ide na tu granu proizvodnje i, prema tome, dobit će više ili manje, no ne više kao za cijenu radne snage, nego ovisno o uspjehu u svom poslovanju. Nazvao sam to, kao i drugi, cijenom rada, da ne kažem baš radne snage. To znači — da li se meni isplati ići u to ili ne, ocjenjujem prema onome što ću dobiti kao rekompenzaciju za ono što sam uradio.

Naravno, ovdje je ta kategorija vezana uz produktivnost rada. Mi smo često proglašavali da je ona vezana direktno. A to ne može biti. U diskusiji oko Ustava (Ustava 1963) tu smo uvijek imali primjer brijača. Brijač obrije pet, šest, ili deset ljudi na dan. Sva je industrija išla naprijed, a on ne šiša i ne brije više, nego manje, jer mora više raznih vodiča upotrebljavati. Dakle, njegova produktivnost rada nije rasla, ali je njegova nadnica, odnosno kompenzacija za rad rasla. Jer on, recimo, neće raditi ako ne dobije to. Dakle, imademo tu distribuciju u povišenju standarda jednako kao što smo imali u izjednačenju profitne stope. Ovo je sasvim opravdano. To znači: ako, recimo, brijač ili, još bolje, krojač, budući da mu treba tjedan dana za jedno odijelo, mora dobiti prosječno već dostignuti životni standard za to odijelo, prema tome, njegova zarada, njegov zahtjev za ono što radi mora rasti. Bez obzira na to što njegova produktivnost rada nije rasla. To je ono što djeluje ujednačujuće na čitavo društvo. On je ovisan o produktivnosti rada negdje drugdje. Zatim, proglasili smo da tamo gdje raste produktivnost za dva procenta smije se povisiti za dva procenta prihode, odnosno dohodak, a što je nemoguće, jer se produktivnost rada uglavnom povećava ako se povećava konstantni dio, recimo, kapital, ulaganja, prema tome, to je nesrazmjerno.

Zatim, dalje, produktivnost rada kao kategorija nailazi na društvene barijere. Kod nas, da spomenem samo primjer, davali smo na povećanje produktivnosti rada u poljoprivredi, čime smo u prvom redu poljoprivredu učinili skupljom. Trebalo je mnogo više uložiti u nju, da bi količina rada po jedinici proizvoda bila manja. Tu smo se sukobili sa seljačkom privredom, koja to nema

Digitized by Google

i naišli smo, na primjer, na žestoku društvenu barijeru daljem povećanju produktivnosti u stočarskoj proizvodnji. I ta barijera, dok ne prodremo na svjetsko tržište, još danas stoji. Dok ne proširimo unutrašnje tržište, tu produktivnost rada ne možemo proširiti na moderan evropski nivo. To je savršeno isključeno, jer je naše tržište za takav plasman preusko. Taj nas problem prati u industriji. Ako se ne probijemo s našim velikim gigantima na vanjsko tržište, onda se produktivnost rada ne povećava. To i ne može da ide, jer je ovaj dio, ovaj element utrošenog rada toliki da se na našem tržištu ne može plasirati. To je i jedan od razloga što smo htjeli da idemo u reformu i da se uključimo u međunarodnu podjelu rada koju treba dalje konkretizirati, jer se produktivnost rada bez toga širiti ne može. Za moderna shvaćanja smo preusko tržište.

Sad se pred nas postavlja daljnje pitanje: kako se uopće možemo uključiti u međunarodno tržište kad tu postoje giganti na koje mi ne možemo računati. Mi s našim »Končarom« jednoj elektroindustrijskoj kompaniji nikada ne možemo konkurirati. Prema tome, moramo tražiti ono što mi zovemo komparativne prednosti, i, drugo, prednosti socijalizma.

Prednosti socijalizma apsolutno postoje. I mislim da smo ih dokazali. Ako se računaju samo s kapitalističkim kategorijama, onda su one jedva vidljive, no ipak su i tu vidljive. Možemo i tu da budemo jeftiniji samo za onaj kapitalistov dohodak, to jest da odbijemo ono što on troši za ličnu potrošnju. Prema tome, u svjetskim razmjerima smo, objektivno uzevši, nešto jeftiniji od kapitalizma. Ali to je ovdje sve.

Zato moramo tražiti druge kategorije koje su danas u svijetu prisutne. To nije eksploatacija, nego suradnja i razmjena bez političkih i sličnih uslova, zatim, da permanentno ne eksploatiramo onoga partnera s kojim radimo, nego da mu pomognemo da se razvije. Drugoga načina, po mom mišljenju, nema. Jer, ono što današnji svijet karakterizira jest to da se jaz između razvijenih i nerazvijenih proširuje, da je tendenca eksploatacije ostala. Mi treba da nađemo drugi, slobodniji put. To je još jedan razlog zašto ove naše kategorije moramo da učinimo takvim da one osposobe naše društvo i za takvu funkciju. To znači da je u našoj dosadašnjoj praksi, gdje imamo fond plaća, fond akumulacije i fondove (koji su uvijek, što bismo rekli, *ex post* pravljeni), unaprijed pravljeni račun, čime bismo zapravo najprije sve ove faktore sabrali, pa bismo onda po njemu napravili i projekt. Ovu unutrašnju strukturu, koja sama gotovo automatski vuče naprijed, moramo preorijentirati. Ako smo do sada pravili paralele u razvoju društva, razvojni element najbržeg razvoja u svijetu je do sada bio kapitalizam, gdje pak njega nema, tu su u teoriji rekli da nema ni razvoja, jer se kod feudalca ono viška rada potroši. On ga ne obnavlja, nema tendenca da to povećava. Kapitalist je bio jedina snaga koja je tražila da se ide naprijed.

Mi tu klasu moramo da zamijenimo jednom novom strukturom, modernijom i boljom organizacijom, što bez međunarodne

Digitized by Google

podjele rada ne ide, jer, recimo, u nekoj zemlji u razvoju radničke klase nemamo. Znači da ono što bi trebalo tamo da bude radnička klasa moramo na neki način da nadomjestimo i da utječemo da se stvori jedna takva društvena struktura koja ne bi nužno u sebi sadržavala potrebu za kapitalističkom klasom, odnosno eksploataciju ovakvog klasnog tipa. Nisam siguran da li netko drugi vrši eksploataciju, jer čim idemo na zakon vrijednosti, anulirati eksploataciju jednim potezom pera tu ne možemo. Samo moramo da nađemo elemente koji vode proces likvidacije eksploatacije. Zato je potrebno, da tako kažem, kvalitativno da raspravimo što je to kod nas dohodak.

To odmah implicira i slijedeće pitanje: što je to primarna raspodjela? Nekoliko je govornika danas reklo da to nije veliki problem. Međutim, ja bih želio da precizno znam što se kod nas događa u primarnoj raspodjeli. Nisam siguran da to znam. Cijene nam danas regulira, kao što se kaže, tržište. A što je cijena? Cijena je izraz vrijednosti. Da, ali ne direktni. Cijena proizvodnje se razlikuje (samo u globalu se poklapa s vrijednošću) od vrijednosti. Zašto? Zato jer joj je geneza drugačija. Ona se više ne sastoji od rada utrošenog u tu robu, nego od, da tako kažem, apstraktnog dijela rada u toj robi. I sastoji se (zato su i pravili te greške) od cijene koštanja plus ovo i plus ono. Cijenu koštanja smo mi kao kategoriju zadržali pod imenom troškova proizvodnje; ostale elemente nismo odredili. Doduše, donekle smo određivali neke poreze, neke namete kao unaprijed određene, koji moraju utjecati na cijenu, ali na koncu konca, što cijenu, ako dođemo u neku ravnotežu, određuje danas? Mi te elemente ne znamo i ovisi o tome kako budemo vodili društvo, koji će elementi u njoj biti sadržani. Važan je element ova svjetska podjela rada, pa svjetska cijena, koja se sastoji od cijene koštanja u koju je uključena radnička nadnica, plus profit, plus oni dijelovi profita, viška vrijednosti koji na nju idu.

Dakle, i ta cijena je donekle limitantna u odnosu na našu cijenu. Budući da su i jedna i druga na bazi rada, nema nikakvih zapreka da budu slične. Samo, onda je pitanje koji su naši instrumenti da ovu najamninu i višak vrijednosti dovedu do toga da budu ili identični, ili slični, ili napredniji od cijene koju svjetsko tržište diktira. A da bismo to napravili, potrebna nam je kategorija dohotka.

Kategorija dohotka ima kod nas nekoliko značenja. I to je — neću ići na ovu dohodovnu cijenu gdje je ona već specificirana u nešto — dohodak poduzeća, zatim, lični dohodak kao druga kategorija. Dohodak poduzeća je sad kategorija knjigovodstva. To je ukupni prinos minus ovo, minus ono, i što ostane je to. To je za današnje naše pojmove kategorija do te mjere empirijska da je baš naročito istraživati ne možemo čim smo cijenu postavili. E sad, ovaj lični dohodak, on je već malo drugačiji, jer mora biti u nekoj funkcionalnoj zavisnosti od jednog i drugog. I to kad gledamo *ex post*, da upotrijebim ova dva prijedloga koja su se već udomaćila (inače, i stari Latin bi umro da ih čuje), kad ih upo-

Digitized by Google

trebljavamo tako, onda uzimamo jedan metod. Međutim, moramo, kao ekonomski analitičari, ići drugačije. Morali bismo ovu prvu kategoriju staviti naprijed da bismo dobili drugu. To jest lični dohodak poduzeća, jer bi taj lični dohodak morao ući u kategoriju cijene. Zato ga je trebalo odrediti. Trebalo je o njemu raspraviti i ovaj njegov put stvaranja napraviti. Mislim da je dobro da smo o tome počeli diskutirati. I to ne samo zato da kažemo da je dohodak kategorija u koju moramo da idemo baš zato što je zakon vrijednosti tu, nego i zato da uočimo ovu promjenu. Promjena je, da tako kažem, zavisna, to je varijabla, veličina zavisna od promjene koju smo u radničkoj klasi pratili.

Dohodak radničke klase, u klasičnom smislu najamnog radnika, jeste najamnina, cijena radne snage. To znači da postoji tržište radne snage i postoji cijena te robe. U onoj mjeri u kojoj ukidamo taj odnos možemo govoriti o dohotku u jednom drugom kategorijskom smislu prema ovoj najamnini. Inače, nema smisla. Najamnina je sasvim dobra kategorija, zvali je mi plaća, nadnica ili najamnina, svejedno je, ako priznamo tržište radne snage.

Mi ostatke tržišta radne snage možemo priznati. Možemo ih odmjeriti. Ali da smo počeli to lomiti, to je isto tako činjenica. Naime, barem načelno smo raspravili neke stvari, barem načelno smo uveli prve elemente koji ovu stvar nagrizaju i prave je drugačijom. Vi ste danas iznosili mnoštvo podataka o tome kako je proces reprodukcije išao u smislu jačanja uloge radnika-neposrednog proizvođača, pa je zatim išao natrag. Rekao bih da je to sasvim jasno, da je tako moralo biti, jer mi imademo ne jedan konzistentni ekonomski sistem, nego, u stvari, dva sistema. Jedan sistem koji ide na jačanje samoupravljača i drugi, stari, državni sistem koji je ostao i koji se na svim nivoima isprepliće. Stvorili smo niz organizacija: društvenih, političkih i ostalih, koje su čiste organizacije starog sistema i koje još danas postoje. Od federacije do posljednjeg mjesta u poduzeću. I, naravno, sve te organizacije funkcioniraju i danas. I da je prema tome ispravna ona teza da i u poduzeću postoji otuđenje odlučivanja vlastitim proizvodom rada. Jer, to je logični ostatak ovoga staroga. A to ide dalje.

Rekao bih da ovdje ima jedan objektivni moment. Marx ga spominje, ali ga ne izvodi sasvim. On je, kao što znadete, na jednom mjestu rekao da skoka iz carstva nužnosti u carstvo slobode nema bez skraćenja radnog dana. Zašto upotrebljava izraz skraćenje radnog dana? Radni dan od Marxova do današnjeg doba zaista je skraćen, ali ne toliko koliko je Marx predlagao.

Ja bih sad, a to nema kod Marxa, slobodno interpretirao. Što je u jednom ranom feudalizmu bio potreban radni dan i višak rada?

Potreban radni dan je ono što je seljak radio za sebe, to jest dva dana u nedelji, a četiri je dana radio za gazdu. Da je on mogao u onom radu za sebe proširiti dijapazon potrošne robe, to jest dići svoj standard, pitanje je da li bi se feudalizam održao.

Digitized by Google

On je morao graditi one palače. Ako ste bili, recimo, posebno u Indiji, onda ste mogli vidjeti što znači robovski rad, koliko je rada uloženo u velelepne palače. Ogromna količina robovskog rada. Ali da je rob to radio za sebe, što bi radio? Ništa. Nije imao što raditi. U to vrijeme takav je bio razvitak proizvodnih snaga. U ono Marxovo vrijeme standard, srednji standard toga bio je isto takav. Nisu bila tako poznata ova otkrića koja su dala mogućnosti da danas prosječan običan čovjek u razvijenijim zemljama živi bolje nego car u doba Rimljana, jer je današnji standard za ono vrijeme bio nezamisliv. Dakle, taj je standard bio tada nemoguć. A što je bilo jedino moguće? Skratiti radni dan.

Dakle, bilo je ovisno o proizvodnim snagama kakav i koliki će biti i taj višak vrijednosti. Kod nas je on bio jedan prema dva. Evo sad, danas ste iznosili brojke, to je promijenjeno na jedan prema osam, jedan prema sedam. Dakle, malo je poboljšano, i to u novčanom izrazu, iako je pitanje da li je faktično zaista tako. I pitanje je da li je moguće drugačije dok se struktura proizvodnje ne promijeni. Tendenca bi kod nas bila da dohodak, taj instrument rada, promijenimo tako da on orijentira upravo na razvoj onih proizvodnji koje podižu životni standard, a ne onih koje povećavaju taj višak rada. Na koncu konca, Marx to nije nigdje rekao, ali je nacrtao shemu reprodukcije koja funkcionira uz uslove date eksploatacije radnog dana, to jest uz uslove viška ona stalno određuje koliko se mora investirati.

Jer, ako ta shema ne investira onoliko, onda se ne ostvaruje, treba je mijenjati. Ona je tamo davala polovinu viška vrijednosti odjeljku jedan kao normu koja se mora investirati po onoj strukturi, faktičnoj strukturi društvene proizvodnje.

Ako hoćete drugačije odnose, onda se mora mijenjati ta shema i mora se mijenjati struktura proizvodnje. Mi smo upravo to imali u vidu kad smo rekli da je prestrukturiranje privrede bitan uvjet reforme. Zašto to naglašavamo? Ovaj naš socijalizam, i ne samo naš, bio je, da tako kažem, građen na principu proizvodnje, to jest: proizvodi, a poslije se brini kako ćeš prodati. Zato smo napravili mnogo prekapacitiranih fabrika uglavnom iz teže industrije, a ne one za neposrednu potrošnju. To nismo napravili samo mi, već i svi drugi. Tako je svugdje.

Sovjeti se razlikuju po tome što snose terete naoružanja. Velika količina toga išla je u naoružanje, što je omogućilo ovim drugim zemljama da ne idu toliko u naoružanje, pa su onda dolazili u mnogo teže krize, kao, na primjer, Čehoslovaci.

To smo i mi napravili i danas propagiramo rast proizvodnje na temelju statističkih analiza upravo ovog dosadašnjeg stanja, a ta je proizvodnja za naša tržišta prekapacitirana u jednom smjeru, a u drugom je nema dovoljno. Danas pokušavamo da napravimo drugo; neki za to kažu da nije osnovna proizvodnja, nego plasman ili poslovnost, prodaja. Jer, ne može se postojati kao veliko poduzeće ako nemaš tržišta, ako se roba nema kome prodati. To znači — ako si velik, moraš ići van. To je apsolutni zahtjev. A

Digitized by Google

ako se obraćaš domaćem tržištu, onda moraš da proizvodiš onoliko koliko to tržište može apsorbirati i da ga uz to proširuješ.

Ta je orijentacija vrlo spora. Ali ipak ide. Ako pravimo analizu onoga što se događa sada, vidimo da je rezultat ovih disproporcija pitanje primarne raspodjele u industriji ili u onom što se svrstava kao ta grana privrede. U statistici je taj višak vrijednosti, ako ga prevedete na račun profitne stope, relativno malen. Gdje je, onda, on velik? Velik je u trgovini i u bankama. To znači da je prisvajanje već u prvoj raspodjeli u trgovini ogromno, i to zato jer je to rezultat pomanjkanja izvjesne, i to bazične, robe onoga drugoga odjeljka. Zato trgovina pljačka i njeno ostvarenje društvenog proizvoda je ne znam koliko veće po radniku, gotovo dva puta, ako ne i više, od onoga u industriji. Zato su nameti na ovaj dohodak poduzeća u trgovini neusporedivo veći nego drugdje, recimo, tako ide 30 procenata, a državi 60 u jednoj godini. Način na koji država vuče profite ne ide čak ni preko neposredne proizvodnje, nego iz trgovine, zatim iz banaka. To znači da mi ni prve, a kamoli druge instrumente raspodjele u našem funkcioniranju sistema nismo još uspjeli napraviti. Dalje, to znači da mi društvene odnose koji ovdje faktički vladaju još ne poznajemo dobro. I zato ih treba najprije, da tako kažem, egzaktno ispitati, i onda odrediti što tu treba napraviti. Rekao bih da smo ovdje ušli u čitav veliki dijapazon novih mjera, to jest otvorili smo pitanje koliko treba neposrednih proizvođača, a koliko treba onih koji nisu neposredni proizvođači, i počeli raspravu o tome. Klasična politička ekonomija počela je s time da broji koliko »popova« ne treba.

Smith je isto tako nastavio, pa je onda raspravljao o produktivnom i neproduktivnom radu. Mi smo ove apstraktne diskusije u našoj političkoj praksi odbacili i rekli smo nešto drugo. Svedimo na princip dohotka sve te službe! Tada će se one same pokazati u pravom odnosu. To je, možda, brutalna mjera, ali bih rekao da ona potpuno ovisi o praktičnom socijalnom položaju raznih grupa. Pitanje je tko time odlučuje i koliko treba »popova«, mislim ovih crvenih ili drugih. Ako o višku rada odlučuje jedan birokratski sloj, bit će jedan broj, a ako odlučuje proizvođač, onda će biti drugi. Ali, izraženo matematski, to je drugo. Jedno je budžet, a drugo je dohodak. I upravo smo zato bili za dohodak da ih stavimo pod nekakvu funkcionalnu ovisnost o napredovanju privrede, od tih drugih funkcija.

To je ovdje spomenuto. Mi smo proglasili vladajućom klasom radničku klasu, pa smo je onda stavili u ravnopravan položaj s onima koje ste vi, ako se ne varam, nazvali privrednom administracijom, koja onda mora da dođe u vladajući položaj. Rekao bih da to nije sasvim tako. Govorili smo o radničkoj klasi i njenoj dominaciji, ali smo onda rekli da ni radnička klasa, ako ne stvara uslove odumiranja sebe kao klase, ne može da ostvaruje besklasno društvo, i, razumije se, da u tom slučaju i ne može uopće da se afirmira kao vladajuća klasa. To smo načelno rekli upravo u Programu SKJ. Drugu smo formulaciju dali u projektu Ustava

Digitized by Google

(iz 1963) gdje se govorilo o radnom čovjeku i o neposrednom proizvođaču. Tendencija je da se izjednačuje onoga koji radi izvan materijalne proizvodnje, na primjer, liječnika koji radi u bolnici, s neposrednim proizvođačem, i to upravo poštujući princip dohotka, s tim da on naplaćuje za onaj rad koji ondje obavlja ovisno o tome koliko društvo, to jest radni čovjek koji radi u neposrednoj proizvodnji za svoje zdravlje i zdravstveno stanje može dati.

Ranije, budući da se to određivalo državnim putem, to je bilo ne baš na budžetu, ali ipak na jednoj vrsti budžeta, koji se zvao socijalno osiguranje, mada nije bilo osiguranje, data je plaća za taj posao. I sad smo (budući da je to, očigledno, dolazilo u deficite, jer se danas zdravstvena služba, naravno, može da širi unedogled i može da daje sve bolje usluge), da bi se to dovelo u funkcionalnu ovisnost o napretku privrede, i ovdje proglasili princip dohotka.

Taj je postupak još daleko od toga da bude završen, daleko od toga da bude na današnjem nivou približno završen. Ali smo tu pokušali da postavimo onoga radnika u bolnici i ovoga radnika u proizvodnji u isti položaj. Jer i ovaj, ako proizvede više cipela ili ako proizvede cipele koje nitko ne može da nosi, imat će manji prihod, a više cipela nego što treba, iako kao i onaj u bolnici ako pruži više usluga nego mu se može platiti. To neće moći da ide, jer kao što onaj treba cipelu, treba i liječničku uslugu; prema tome, treba da plati. Pitanje je da li direktno ili posredno. Princip posrednosti je, mislim, do te mjere dobio u ovome svjetsko značenje da se to natrag, na lično, ne može uopće vraćati. Samo treba riješiti pitanje koji je to princip. Prilično sam za to da to bude princip osiguranja, to jest zakon vjerojatnosti i sve ono što iz njega slijedi, plus unutrašnja dinamika koja nije sasvim jednostavna da se taj račun vjerojatnosti i ostvaruje. To je ta razlika koja vodi ka ukidanju radničke klase. Tu nema nikakvog izjednačavanja s privrednom administracijom koja je kod nas (a imate pravo da ona uvijek vlada kad je tu) ostatak starog sistema i kao takva nije u ovaj novi sistem uopće uključena. Ono što smo kao princip dohotka za tu administraciju pokušali da uvedemo to je parodija, do danas nije nigdje dosljedno provedeno. Odgovor je bio: »Što vi hoćete s time?« To znači da mogu da radim što god hoću ako sam na samoupravljanju ili na principu dohotka. Upravo sam takav odgovor trebao jednom postolaru dati: »Znaš, kad ti praviš cipelu, onda je praviš po nozi onoga koji naručuje. Ako to ne možeš, već praviš nešto drugo, onda nisi postolar.« To znači da i administracija, ako je prihvatila princip da radi određeni posao, ne može da radi nešto drugo. Samo je to pitanje odnosa koje mi nismo do sada postavili.

Čak ako hoćete, da tako kažem, u posljednjoj organizaciji državne strukture čitav je niz funkcionera vraćen natrag. Administracija je niz poslanika kandidirala i čitav je niz ljudi došao iz nje na ove funkcije i rekao bih danas opet jednu strašnu stvar koju nisam ja izmislio: jedini je demokratski ili najdemokratskiji

Digitized by Google

element u tome — Savezna skupština. To jest ona je jedina koja stvarno kritizira administraciju, mada nema vlasti. Ali je kritizira vrlo temeljito i oštro, tek sad mora izboriti da dobije i vlast. Ali je to ostatak staroga.

To je ono što bismo htjeli da s ovim sistemom postignemo. Za mene je ova diskusija — kako formulirati kategoriju dohotka — jako bitna. Jer, ipak, novac dijeliti moramo. On nije rezultat konkretnog, nego apstraktnog rada. Apstraktni rad je upravo apstraktan zato što je neuhvatljiv. Prema tome, moramo naći kategoriju koja približava taj konkretni rad apstraktnome. To su kategorije koje su iracionalne, ali ih treba pronaći.

Sasvim je sigurno da ih mi definitivno nećemo pronaći ako ne uredimo i trgovinski i bankarski sistem.

Marx je govorio o proizvodnom i neproizvodnom radu vrlo mnogo. I to uglavnom analizirajući Smitha i zaključak mu je otprilike taj da Smith, sa stajališta kapitalističke klase, kaže da je proizvodan onaj radnik koji proizvodi višak vrijednosti. Dalje Marx nije išao. Zatim imade jedna njegova polemika oko toga da li proizvode vrijednost profesori i slično. Kad raspravlja sa Wagnerom, žestoko napada tu stvar — da su profesori izmislili za sebe to pravo da oni stvaraju vrijednost. Međutim, on se tu o proizvodnom ili neproizvodnom radu ne izjašnjava. Ali kaže nešto drugo: sve je postalo roba. I to kaže odmah na početku, i to od popa do ovoga. Prema tome, netko tko radi negdje ili može da proda tu svoju uslugu kao pop, može i da zaradi, dakle, da dođe do najamnine. I govori o pjevačima koji su proizvodni radnici kada proizvode profit za svoga menadžera, odnosno za vlasnika varijetea.

Ako zato za naše društvo napravimo jednu ovakvu kategoriju kao što je dohodak, ne nalazim potrebnim, osim u teoretskim radovima, distinkcije između proizvođača i neproizvođača. Zato sam i bio za onu kategoriju u Ustavu — radni čovjek. Sasvim je sigurno da su time (to nije pretvaranje u robu, ali je pretvaranje jednog subjekta u jednom društvenom proizvodu) ne u ovom našem smislu, nego u Marxovom smislu, učešća u društvenom proizvodu na neki način fiksirana. Mislim da distinkcija, opet iznosim teoretski, onoga koji radi za strojem i ovoga drugoga nije baš potrebna. Kapitalist je ranije dao dio svoga viška neproizvođaču, to jest pretvorio ovoga u najamnog radnika, uvrstio u svoje troškove proizvodnje. Mi ćemo to također uvrstiti u troškove proizvodnje. Recimo, razvojni laboratorij »Plive« je uvršten u troškove proizvodnje. I to na dva načina. Jedan je način da je ovaj razvojni laboratorij, kao kod »Končara«, zasebno tijelo, pa mu se plaća usluga, ili, kao drugdje, gdje mu se uopće ne plaća usluga kao zasebnom tijelu, nego se plaća konglomeratu cjelokupnog poduzeća. Ne vidim potrebe da pravimo u instrumentima tu distinkciju i mislim da smo na sasvim pravilnom putu. To je, polazeći od Marxovih osnovnih kategorija, bila prva stvar — po-

Digitized by Google

djela materijalnih dobara. Dakle, ne podjela, da tako kažem, robe, dakle, nešto što se dade opipati, i u toj proizvodnji koja je osnovna i koja ostaje osnovna. U teoretskim distinkcijama nema nikakve sumnje oko toga. Tu smo morali konstituirati osnovne klase u toj proizvodnji i onda izvesti sve ovo ostalo. Kad smo stvorili te kategorije, koje onda vrijede za društvo, ako one ispravno održavaju te odnose, za ove distinkcije praktički nemamo potrebe i zato ih ne bih stavljao. I ako su te kategorije ispravne, onda one istjeruju i pitanje produktivnosti rada. One danas, recimo, kod nas istjeruju. Dodao bih tu da sam ovdje vjerojatno jedini pristaša uravnilovke. Svi smo protiv uravnilovke, čak i ja, ali sam jedini koji tvrdi da je uravnilovka u jedno vrijeme donijela veliku korist jugoslavenskoj privredi, jer je proširila tržište, jer je dala da se razmahnu produktivne snage. Tako da, vidite, ima nekih razlika u tim gledanjima.

A instrumente koji će istjerivati produktivnost mora se stvoriti. Nismo ih još stvorili. Sva naša iskustva pokazuju da je sve usmjereno protiv onih koji povećavaju produktivnost rada. To, dakle, znači da još nismo stvorili dobre instrumente. Pođite u bilo koju fabriku i vidjet ćete da čim napravi neku veću stvar, odmah se na nju stavlja veći teret, veći porez i slično. Zatim, kamate su takve da otežavaju povećanje materijalnih sredstava za proizvodnju. Sve je usmjereno protiv, sve je to temeljeno na jednoj ranijoj socijaldemokratskoj tezi o velikoj fabrici i velikom poljoprivrednom poduzeću i iz koje onda neumitno slijedi pitanje akumulativnosti, što znači da treba što više oteti od poduzeća da bismo imali što veću akumulaciju, a to znači osiromašiti tog proizvođača, osiromašiti i stegnuti tržište i ne dati mu mogućnost da se brže razvija. To su slabosti našeg sadašnjeg sistema. Što više idemo natrag prema starom sistemu, to su te gluposti veće. A stari se sistem temeljio upravo na tim polovima. Što veća akumulacija, to znači pljačkaj one koji povećavaju produktivnost rada, ali kako je radnička klasa ipak imala vlast, ona je uvijek išla tendencom da povećava svoj lični dohodak, a također je i uravnilovkom stvarala mogućnost većeg unutrašnjeg tržišta. A budući da su tendence bile brutalno u sukobu, to smo uvijek imali cik-cak razvoj. Eto, možemo vam čak nabrojiti — recimo, velika je diskusija bila 1952, zatim 1960, pa 1962/63 — 1965, pa i sada.

O višku rada nisam govorio. Govorio sam, zapravo, o promjeni »v« u dohodak, i to s jednog aspekta. Inače, pišem o tome i govorim o što većem pretvaranju viška rada u potreban rad. To je dug proces. I, osim toga, taj višak rada kao višak rada mora ostati. U današnjem našem sistemu ne samo što mora ostati, nego treba odgovoriti na pitanje: tko s tim viškom rada upravlja? Prije rata je bio podijeljen, ali zato smo iza rata stvorili čitav aparat, koji je u stvari upravljao tim viškom rada. Evo, na primjer, kako smo tu subjektivno postupali. Uzmimo dohodak poduzeća. Stopu amortizacije smo smanjivali i povećavali. Ona je bila negdje pre deset godina, mislim, u prosjeku 2,9, sada je došla, mislim, do 9. Amortizacije 2,9! To znači da smo pretvorili dohodak u »m«,

Digitized by Google

u ono što je bio trošak proizvodnje. Što je »c«? Vi ste to nazvali dezinvestiranje. To jest dezinvestiranje za ona poduzeća kojima smo uzeli. I unosili smo to u neka druga poduzeća — ako smo unosili, ali smo prethodno pretvorili u dohodak nešto što to nije. Danas, ako govorimo o tome da mora postojati višak rada, recimo, za proširenu reprodukciju, onda to također nije dohodak. Onda je to, da tako kažem, govoreći sa društvenog stanovišta, opet trošak proizvodnje. Ali da bismo to izdvojili da bude trošak proizvodnje, moramo napraviti instrument. Koji instrument? Upravo je u tome pitanje. On je sad sav u dohotku. I to u dohotku kojeg smo stavili u akumulaciju i fondove. Svojedobno sam tu imao nekakve prijedloge. Ako ga već pretvorimo u dohodak, onda ga oporezujmo ako se upotrebljava kao dohodak. Ako se ne upotrebljava kao dohodak, nego kao trošak proizvodnje, odnosno trošak proširene reprodukcije, ne oporezujmo ga. Priznajmo ga. Zatim, imademo i drugu stvar. Na primjer, izdržavanje armije i ostale društvene potrebe o kojima ste govorili za poduzeće možemo pretvoriti u trošak proizvodnje. Što nam smeta da to napravimo? Ako imamo, nama treba taj instrument, teoretski moramo biti načisto što je to. Ako nam to u ovom našem knjigovodstvu i stvarnim društvenim odnosima unapređuje proizvodnju i ostale društvene odnose, uvedimo ga. Na koncu konca, danas to jest tako, jer su te državne obaveze unaprijed određene. Možete da protestirate koliko hoćete, ali ih morate platiti unaprijed. Prema tome, one jesu trošak proizvodnje za svako poduzeće, jer ne ovise ni o njegovoj produktivnosti ni o bilo čemu — unaprijed su date. Na temelju jednoga računa prema onom prijašnjem. E, pa sad priznajmo da je tako. Udesimo kategorije tako da odgovaraju stvarnim odnosima. Nemojmo ih prikrivati lažnim imenima.

Ne moramo se zabrinjavati zbog toga da li možemo ili ne možemo priznati jednak položaj privrednim i neprivrednim djelatnostima. Društvo ga je već priznalo. To je tu. I ovi popovi, mislim na prave popove, beru iz ovoga društva svoj dohodak. Htjeli mi to ili ne, beru ga. Zašto? Prodaju svoje usluge. Dohodak ovisi o tome koliko društvo može takvom popu da dade. Dakle, to je limitirano materijalnom proizvodnjom. To ne zovemo proizvodnim radom, nego, recimo, materijalnom proizvodnjom. To je limitirano time i limitirano raspodjelom, odnosno učešćem raznih društvenih elemenata u raspodjeli toga, prvoj raspodjeli, ako hoćete, toga proizvoda, te materijalne proizvodnje.

Zatim, radi se o liječnicima. Današnje stanje stvari, kad smo ih prebacili na dohodak, takvo je da doktor zarađuje više ako ima više pregleda. Zainteresiran je, da tako kažem, da društvo bude bolesno. Ako hoćete da stvar tako postavimo. To je otprilike današnje stanje stvari. I tako je, s obzirom na preglede i s obzirom na sve to, budžet, odnosno potrošnja u zdravstvenoj službi rasla. Pri drugačijoj postavci, to jest ako postavimo osiguranje na ispravnu osnovicu i da ono bude financijer zdravstvene službe, onda je osiguranje zainteresirano da društvo bude zdravo. To znači treba postaviti organizaciju tako da tu nastaje sukob, ako ho-

Digitized by Google

ćete, između onih koji žele da društvo bude zdravo i onih koji traže da društvo bude bolesno. Dakle, da se ovi bacaju u preventivu, u one vrste liječenja i preventive koje dovode do što manjeg liječenja. Tako nismo postavili. To je naša greška, a ne greška dohotka. To je ono što se sada raspravlja i, ako samo pratite mnoge elaborate o tome, vidite da u tome nitko još nije došao dovoljno daleko. Uvijek se dešavaju sukobi oko toga da je doktor zainteresiran da društvo bude bolesno, a onda nam svi etatisti kažu — eto, to vam je donio vaš dohodak, prema tome, vratimo ga na budžet. Ovi, opet, obratno kažu: imali ste budžet, pa niste ništa napravili i po vama onda pacijent može da umre — ako nije u programu, neće mu se pomoći.

Krivnja je na nama što nismo taj sistem napravili. No on ovisi o stanju materijalne proizvodnje. Znači, kolika se suma može za zdravlje dati određeno je materijalnom proizvodnjom. Prema tome, ako u taj sistem dohotka to dobro ugradimo, onda će on taj rezultat dati. Očigledno je da do sada te stvari nismo uravnotežili. I tu nam vlada debalans. I ako idemo po zahtjevima zdravstvene službe, naročito ranijim, privreda može propasti. Pa će izgledati da je zdravstvena služba dobra. A materijalna sredstva za nju nikada nećemo dobiti.

Dakle, tu je pitanje — ili se mora institutom mjeriti i davati u budžet, što nije nemoguće, pogotovo u primitivnoj sredini, ili, s druge strane, da se napravi instrument koji to rješava, neću reći automatski, ali automatskije.

Na pitanje u čemu je klasna suština dohotka sa stanovišta radničke klase, što je to radnička klasa — jer, vrlo često se ističe pojam radničke klase uz pojam radni ljudi — odgovorio bih da stvarno upotrebljavamo oba ova termina. I ne samo njih, nego još i pojmove čovjek i građanin, te četvrti pojam: neposredni proizvođač. Svaki ima svoje, da tako kažem, značenje. Prvo, radnička klasa. Razlika između radničke klase i radnog čovjeka. Radnička klasa je jedan historijski sasvim određen pojam. To je najamni radnik, i to u osnovi u proizvodnji materijalnih dobara. To je ono što je do kraja iskristalizirano u prošlom stoljeću, na temelju kojeg je čovječanstvo postavilo zadatak izgradnje socijalizma. I socijalizam je historijski zadatak te radničke klase. I to samo te radničke klase. I to baš zato što je ona u takvom položaju u procesu proizvodnje, da je to njezin materijalni interes. To bi bilo na vaše teme, kada ste mnogo govorili o proizvodnom i neproizvodnom radu, a ja bih to rekao: u sistemu materijalne proizvodnje društva koji je krajnja determinanta svega kretanja. Dakle, to je ta klasa koja vodi razvoj društva, i to da ta klasa stvara socijalizam. Ni jedna druga klasa, ni međuklasa, ni sloj društva, ni nitko drugi nema za to interesa. I kad govorimo o radničkoj klasi, onda govorimo o toj historijskoj kategoriji, koja je nastala definitivno, zapravo, formirala se kao klasa u prošlom stoljeću i koja postoji još i sada, koja je i danas kod nas prisutna. Sigurno je da s pobjedom radničke klase, dakle, kad ona prestaje biti potlačena klasa i postane vodeća, dominantna klasa, njena sušti-

Digitized by Google

na se mijenja. A kada je riječ o drugim klasama, onda treba reći da smo kapitalističku klasu kao klasu u tom procesu proizvodnje ukinuli, izvlastili. Nje nema. Ostaje čitav niz društvenih odnosa (slojeva), kao sekundarne posljedice onog klasnog odnosa. Što su, pak, bili oni drugi, oni za koje kažete da ih i Marx zove neproizvodnim radnicima? To su uglavnom bili, uzmimo grub izraz, najamnici kapitalističke klase. Svi oni, pa i doktori i univerziteti, živjeli su na višku vrijednosti, koji se ubrao od osnovnog dohotka kapitalističke klase, to jest od viška vrijednosti koji je otuđen od radničke klase. To je bila njihova pozicija i, prema tome, njihova funkcija i njihov napredak je bio ovisan o višku vrijednosti. Ima u svijetu i socijalizma, odnosno socijalističkih tendenca koje slično idu.

Govore da treba porez udariti na višak vrijednosti, odnosno na profite, i to socijalizirati, dati onima koji slabo zarađuju. To je jedna tendenca koja je danas vrlo prisutna u svijetu, naročito kod siromašnih nacija. Prisutna je bila i kod nas, naročito iza prvog svjetskog rata kada je stvoren sistem socijalnog osiguranja koji se temeljio na oporezivanju viška vrijednosti, kada je nametnut, u interesu radničke klase, radničkoj klasi. A ima je i u našem sistemu. Čitav ovaj režim subvencija, stanarina i još mnogo toga temeljio se i temelji se još dobrim dijelom i danas na višku vrijednosti koji je odvojen od proizvođača.

Naravno da sada u procesu stvaranja socijalizma onima koji rade na tom sektoru ne možete reći da je njihov historijski zadatak stvaranje socijalizma, jer oni taj neposredni interes nemaju. Kad smo došli do izvjesnog stupnja razvoja, postavljalo se pitanje kako radničku klasu likvidirati kao klasu. Jer, sve je ovo ostatak staroga sistema. Sve ovo visi na višku vrijednosti, i to na višku vrijednosti odvojenom od njegovog proizvođača. I mi smo sada išli na sistem dohotka, koji odmah ne ukida, ali zato približava ovaj dio viška vrijednosti, približava onom potrebnom radu i u procesu je ne samo približavanja, nego i stapanja. Budući da su onda bili najamnici iz viška vrijednosti, oni su imali drugi odnos prema tada apstraktnom najmodavcu. Staviti njih ovdje u najamni odnos prema radničkoj klasi, to bi značilo stvarati nov klasni odnos. To je nemoguće i to ne ide. Prema tome, nismo ih mogli priznati radničkom klasom, ali smo išli na to da ih izjednačimo u tome. Pa smo našli termin: radni čovjek. Jer, i jedan i drugi rade. Išli smo, zatim, na to da nadređeni, odnosno podređeni položaj ukinemo, razumije se, u granicama mogućnosti. Da tog istog liječnika i ostale činovnike stavimo u isti osnovni položaj, da vrelo njegovog dohotka bude njegov lični rad na društvenim sredstvima. Zato smo našli termin radnog čovjeka, unutar kojega je neposredni proizvođač s ovom novom radničkom klasom u položaju gdje ona izumire. Jer, tamo je radnička klasa bila suprotstavljena drugoj klasi, a ovdje imate klasu koja se pretvara u neposrednog proizvođača. Imate i radnog čovjeka koji se pretvara u neposrednog proizvođača. Samo ne uvijek materijalnih dobara. To je taj jedinstven položaj.

Digitized by Google

Onda imademo pojam: građanin, čovjek koji je jednak pred zakonom i čovjek je kao čovjek itd.

Dalje, u čemu je sad klasni karakter dohotka? Tri su bila izvora dohotka — zemlja, kapital i rad. Molim, mi sva tri nismo ukinuli, da budemo na čistu. Recimo, ovaj od zemlje se sasvim lijepo ubire još i danas. I ovo što hoćemo da uvedemo kao princip dohotka, to samo onaj dohodak radnika (iz Marxovog smisla) hoćemo transformirati da slijedi radnika do radnog čovjeka. I to bi mu bio klasni sadržaj. Proces, naravno, nije dovršen. Teško ga je provesti. Imadete ne samo ostatke, odnosno taj birokratski sloj u svim službama i poduzećima, dakle, tamo gdje se taj princip dohotka prema radu ne provodi, mada je proklamiran i gdje se on zloupotrebljava i slično. Međutim, tu je tendenca da se ovaj bivši najamni odnos, to jest najamnina, pretvori u dohodak. I to u onom smislu da on bude cijena rada, cijena uloženog truda, cijena onoga standarda kojeg treba ostvariti.

Ovdje ste se osvrnuli na liječnike i na ove daljnje stvari. Nisam, pravo da kažem, baš precizno o tim stvarima govorio. Kad kažem da je liječnik zainteresiran za bolesti, ne govorim to kao kritiku. To govorim zato jer smo mi i htjeli da liječnik bude zainteresiran i da mu dođe što više pacijenata, da smo htjeli da bude plaćen prema uloženom trudu. Samo sam govorio da se to može dovesti do apsurda ako cijela zdravstvena organizacija bude podređena tome, jer onda dolazimo do toga da se ne radi na jednom drugom dijelu, kojeg treba uključiti u zdravstvenu organizaciju, to jest da ona bude racionalna i u smislu današnjeg stanja nauke. I zato sam govorio o onom drugom dijelu. Ako se to podjeljuje, ne plaća neposredno, nego posredno, onda mora biti takav jedan dio. Upravo zato da bi se princip dohotka mogao sačuvati, da bi on mogao biti plaćen po uloženom trudu i da bi ta zdravstvena organizacija kao cjelina mogla da odgovara datoj situaciji. Naravno da to nije tako lako provesti i teško je sprovodivo. Pogotovo kad je riječ o problemima decentralizacije, problemima neposrednog učešća i sličnih stvari. Samo, to je moguće. Pitanje je kada, kako i u kolikoj mjeri. Inače, u našem zdravstvu to je još evropski nivo koji je dominantan. Bolnica je nastala kao bolnica za sirotinju. Liječnik, kad je taj sistem nastajao, išao je od kuće do kuće. Bogataša je liječio kod kuće. Pa i naše bolnice izgledaju još uvijek kao zbjegovi sirotinje. Odnos doktora, pa i naših komunističkih doktora, često je loš. Takav sistem kod nas još uvijek dominira i nije na nivou, recimo, drugih službi koje su u tom pogledu humanije i ravnopravnije. To je evropsko nasljeđe. Tu se bitno ne razlikujemo od Evrope. I naša je birokracija imala dva uzora — jedan je njemački, koji je nastao u feudalno-birokratskoj, zapravo, pretkapitalističkoj državi, a drugi francuski, Napoleonov, kapitalistički, plus poslije ruski, koji je nastao u carizmu. Sve je to ovdje, čitav pravni sistem, pravljeno prema tim uzorima. Prema tome, dovesti sve to samo, recimo, do engleskog sistema upravljanja iz prošlog stoljeća veliki je potez. A kamoli poći još dalje. Ali smo ipak time razorili ove osnovne

Digitized by Google

stvari i ipak toliko uznapredovali da novi sistem počinje nekako funkcionirati, da počinje bivati demokratskiji i demokratičniji.

Spomenuli ste Lenjinove teze — da u slijedećoj etapi radnička klasa, nakon osvajanja političke vlasti, treba da zagospodari ekonomskom sferom. U vezi s tim postavljeno je pitanje: da li ona to može ostvariti u ravnopravnoj utakmici sa svojim konkurentima koji su u neospornoj prednosti i da li se to može postići automatizmom na ovoj osnovi i ovakvim pristupom dohotku ili u mehanizam dohotka treba ugraditi takvu poziciju radničke klase da ona bude stvarno vodeća snaga.

Ovdje bih najprije rekao da socijalističke zemlje, i ne samo one, žive u ovom svijetu. To je dio procesa socijalističke transformacije svijeta gdje se o pobjedi radničke klase i o uspostavi socijalizma ne može baš tako govoriti sve dotle dok socijalizam ne bude dominantan u svijetu. To su, međutim, parcijalne pobjede socijalizma, i to sada već neoborive, jer ih se ne može baš tako zbrisati sa zemlje, ali to istovremeno obavezuje na jačanje socijalističkih snaga u svijetu. To znači, ako je socijalizam bio atraktivan za nas, on mora biti atraktivan i za druge, i to ne kao propagandna parola, nego i kao sistem odnosa. To znači da bismo morali naći sistem koji će podupirati, i to materijalno podupirati, socijalističke elemente u svijetu. Onako kao što je kapitalizam razorio feudalna društva i postao svjetska dominantna sila, tako bismo i mi, budući da je on došao u položaj kad nije mogao to dalje da razvija, bez nasilja i terora (kao što se to najbolje danas vidi), morali to da napravimo. To znači da radnička klasa, koja je pobijedila u nizu zemalja, mora biti sposobna da u takvo jedno kolo veže sve ono što se dalje napredno u svijetu dešava. Dakle, da jednako veže radničku klasu Sjeverne Amerike kao i Bantu-crnca, ukoliko dolazi s njime u kontakt.

To, naravno, zahtijeva sistem ekonomskih odnosa koji je prema takvom procesu otvoren. Naš sistem i sovjetski sistem to nije bio. Naš sistem je, prema tome, sistem klasične buržoaske ekonomske razmjene, od trampe do razmjene ekvivalenta, odnosno do razmjene neekvivalenta s obzirom na različitu razvijenost različitih ekonomskih subjekata. To je drugačiji, kao što vidite, pristup. To znači da i mi u izradi našeg ekonomskog sistema moramo o tome voditi računa.

Drugo je pitanje ovladavanja ekonomijom od strane radničke klase. Teza je bila, naravno, da radnička klasa ovladava onda kad država ovladava. Dakle, kad napravimo plan, on postaje zakon i onda obuhvata sve. To je bila Staljinova teza tamo negdje, što ja znam, 1927. godine. U Lenjina to nije bilo baš tako. I Lenjin, doduše, nije nikad imao baš precizno izgrađen plan, već je dao nekoliko parola. Govorio je o raznom komunizmu, govorio je o prednosti državnog kapitalizma i govorio je o ovoj ekonomskoj politici koju je Staljin okarakterizirao samo kao korak natrag. Te riječi: korak natrag — kod Lenjina nećete naći, makar kako ga gledali.

Digitized by Google

Dakle, Lenjin je, očigledno, tražio nešto drugo. Bilo mu je jasno da klasa treba da ovlada, ne partija, ne država, nego klasa da ovlada ekonomijom. A što to imade za posljedicu? Buržoazija, kad je zauzela vlast (nije joj trebalo da odmah zauzme političku vlast, ekonomsku vlast je zauzimala, za razliku od socijalizma prije zauzimanja političke vlasti) međusobno se svađala, imala je različite stavove. To je rodilo razne partije, ali je buržoaski sistem bio uspostavljen. Ne vidim razloga, recimo, zašto se radnička klasa ne bi mogla i međusobno svađati i praviti razne gluposti u ekonomiji, ali je pitanje da li pravimo ekonomski sistem gdje ona vlada. To znači, da moramo, ako hoćemo da ona vlada, naći takve instrumente koji joj to omogućuju. I to ne posrednim putem, preko države, nego neposrednim. Njenom organizacijom. To ne znači da svatko mora da bude gazda kod sebe, nego da ta organizacija bude napravljena na principu koji omogućuje neposrednom proizvođaču da vlada svim društvenim potrebama, kao i da nosi daljnju borbu za razvoj socijalističkih elemenata.

Zato smo i postavili da je to pitanje dohotka, ako ga postavimo tako da on bude u rukama radnika i da on njime vlada. Dalje, kad se govori o proširenoj reprodukciji, uvek govorim da je treba dati u ruke neposrednog proizvođača. Nikad nisam rekao ni u ruke radne organizacije, ni u ruke ovoga ili onoga, nego u ruke neposrednog proizvođača zato što sam pri tome mislio na cjelokupnost tih društvenih odnosa. To znači, ako bismo samo radnoj organizaciji dali cjelokupnu društvenu reprodukciju, da bismo vjerojatno pogriješili (mislim na proširenu reprodukciju), ili kad bismo dali nekoj od tih organizacija, da bismo vjerojatno pogriješili, i da je pred nama zadatak da izradimo sistem tih organizacija. Jer, ako »Radi Končaru« dademo, recimo, proširenu reprodukciju, on ima tačno određene tehnološke granice do kojih, recimo, kroz slijedeće tri godine može da napravi proširenu reprodukciju. Za slijedeće tri godine se to, doduše, mijenja, ali dalje od toga ići ne možemo. Jer, to je tehnološki dato. Dato i tehnologijom i tržištem. Isto tako je s drugima. Zatim se tu javljaju nove stvari koje treba proizvesti, nove veze toga privrednog društva koje treba da dade netko drugi i, prema tome, ne možemo reći da je to u rukama privredne organizacije. Ali u kojim je *de facto* rukama, budući da danas takve organizacije nemamo, nećemo da se bavimo proročanstvima, ne možemo da kažemo. Treba je izgraditi. Pitanje je u tome kako ćemo razviti taj sistem dalje, kako odlučivanje oduzeti državi i prenijeti na samoupravno organizirane proizvođače. To je taj zadatak. Ali da ovaj sistem već daje neposrednom proizvođaču velike prednosti, mislim da je već sada evidentno. Druge društvene snage nemaju te mogućnosti, osim privremeno, i to u iznimnim slučajevima — pretpostavimo da se pojavi negdje neka epidemija, onda će doktori imati veću vlast, i u ratnoj situaciji, kada će vojska imati veću vlast, ali u onom klasnom smislu, jer je ovaj neposredni proizvođač tu i ako je on taj koji odlučuje o proširenoj reprodukciji i ako ima

Digitized by Google

ikakvog utjecaja na društvene obaveze (a to je ono što želimo da mu damo), onda ne vidim tko bi mu to mogao uzeti. Naša birokracija je jedina koja mu danas dobar dio toga oduzima, iako se nama samo čini da mu oduzima sve. Zato, jer on ima dovoljne i neposredne proizvodne snage da je izvjesna svoja prava toliko učvrstio da mu ih nitko više ne može oduzeti. I jedina mu je suprotna strana ta naša vlastita birokracija. Međutim, ulažemo napore u tom pravcu da bismo našli sredstva za prevladavanje te opasnosti.

Digitized by Google

Janko Pleterski

Istorijski razlozi postojanja SFRJ

Temu o smislu i nužnosti postojanja jugoslovenske federativne socijalističke zajednice moguće je obraditi na mnogo načina i u još više varijacija, ovisno i od stručnog polazišta. To ne znači da tema u svojoj suštini ipak ne bi bila sasvim jasna i sagledliva. Od mogućih prilaza temi treba posebno pomenuti jedan koji pretpostavljam bez obrazlaganja. To je etički prilaz ili prilaz sa stanovišta političkog morala: jer, obezbeđeno i stabilno postojanje ravnopravne zajednice narodâ i narodnosti Jugoslavije — a što je identično sa čuvanjem i gajenjem njihovog bratstva i jedinstva — nije samo i nije ni pre svega ostvarivanje neke kardinalne programske postavke, neke temeljne političke orijentacije. To je takođe, a možda pre svega, moralna kategorija, stvar ljudskog poštenja i vernosti. Govoreći o nužnosti čuvanja i gajenja bratstva i jedinstva, drug Tito je naglašavao pored političke, i tu moralnu stranu. »Bratstvo i jedinstvo je *velika, sveta stvar*, iskupljena krvlju svih naroda i narodnosti, pa nećemo dozvoliti da je išta ugrozi« (iz govora u Zagrebu, 21. maja 1945).

Sa ovom pretpostavkom pokušaću da priđem temi na osnovu istorijskih izučavanja. Ove kratke teze usredsređuju se na jezgro teme posmatrajući ga kroz tri pitanja: Zašto smo zajedno? Zašto moramo biti zajedno? Kako jedino možemo biti i ostati slobodni zajedno?

Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, stvorenoj u revolucionarnoj narodnooslobodilačkoj borbi 1941—1945. i u nared-

Digitized by Google

nim decenijama revolucionarnog razvitka, prethodilo je postojanje, nepune 23 godine, kraljevske Jugoslavije. Između jedne i druge države leži činjenica da je prva prestala da postoji usled strane sile i vlastitih unutrašnjih protivrečnosti, a druga je rođena u revolucionarnom narodnooslobodilačkom ratu na inicijativu novih društvenih snaga, a na temelju žrtava i volje svih naroda i narodnosti. Izostavljajući iz razmatranja državnopravnu i međunarodnopravnu stranu, očigledno je da između prve i druge postoji i neki kontinuitet koji prevazilazi puku geografsku i demografsku podudarnost obe države. Na istoj teritoriji, sa istim stanovništvom, u razmaku od tek dvadesetak godina ponavlja se čin stvaranja jedne države. To mora da je izraz postojanja dugoročnih istorijskih činjenica koje u celo to vreme, do današnjeg dana, deluju u smislu stvaranja i održavanja zajedničke državnosti. S druge strane, vidimo neobičnu činjenicu što se ta državnost u prvoj fazi raspada neverovatno brzo, na nekim svojim šavovima čak eksplozivno, da bi u narednoj fazi bila ponovo stvorena beskrajnim naporima i žrtvama najširih masa jugoslovenskog stanovništva. Očigledno, postoji nužna i neraskidiva uslovljenost između jedne i druge pojave. Kako bi objektivno potrebna jugoslovenska državnost mogla da se realizuje i reprodukuje, neophodno je ispunjavanje jednog društvenog i političkog uslova: to je aktivni spoj procesa svesno vođenog društveno revolucionarnog razvitka sa dejstvovanjem objektivno postojećih istorijskih društvenih činjenica koje na ovoj teritoriji žive po vlastitoj nužnosti i potrebi. Te činjenice su nacije (narodi) to je njihovo življenje kao suštinskog *sastavnog dela* celokupnih društvenih odnosa i kapitalističkog i socijalističkog doba.

Ima i drugih društvenih činjenica dugog trajanja u istorijskom razvitku pojedinih društava, pa i uopšte ljudskog društva; neke od njih su osnovne za društvene procese (na primer, klase, slojevi), ali je naša pažnja usmerena ka nacijama, zato što je *odnos između revolucije i nacija suštinski problem kojeg revolucionarni radnički pokret na teritoriji Jugoslavije mora na svom putu uspešno da rešava kako bi i sam mogao biti uspešan.*

Odnos između revolucije i nacije se formira i razvija se ne samo kao objektivna nužnost, već i kao sposobnost radničkih partija i marksista da se približe saznanju i upoznaju društveno biće svojih nacija, da u svojim društvima identifikuju i udružuju sve one snage koje će socijalističkoj revoluciji i socijalizmu u Jugoslaviji pomoći ne samo da politički pobedi, da osvoji vlast, već i da napreduje kao stvaralački pokret sa najširom socijalnom bazom, a ne da se ponaša kao politička ustanova koja je opravdanje sama sebi.

Društvena jezgra narodâ na teritoriji današnje Jugoslavije već su se do početka 19. veka najvećim delom formirala u nacije u modernom smislu te reči. Svi ti narodi, svaki na svoj način, nalazili su se pred istim istorijskim pitanjem — kako postići političko osamosvojenje. Političke situacije svakoga od njih bile su različite, ali je problem za sve bio sličan (mali narodi, nedovoljno

Digitized by Google

razvijeni, potlačeni od dve vekovne imperije). Na osnovu istovetnosti temeljnog interesa (političko osamosvojenje), a pod uticajem svesti o etničkoj srodnosti (delimično čak činjenice jezičke istovetnosti) razvija se kod ovih naroda misao (naročito intenzivno u godinama pred prvi svetski rat) da svoje nacionalne probleme treba rešavati u uzajamnom političkom delovanju, što, na kraju krajeva, znači zajedničko stvaranje nezavisne državnosti. To je jugoslovenska misao. Pojam sa mnogoobraznim sadržajem. Svaka nacija unosi u svoje poimanje jugoslovenske misli svoj vlastiti nacionalni problem. A istorijski trajno uspešna jugoslovenska misao može se formirati samo na osnovu ravnopravnog uvažavanja interesâ sviju. Baš je u tome unutrašnja karakteristika jugoslovenske misli i jugoslovenskog pitanja.

Vrlo dobar primer o tome kako vlastita nacionalna situacija navodi jedan narod ka zajedničkoj akciji sa drugim narodima u jednoj široj ravnopravnoj zajednici jeste nacionalno pitanje Srba. Već je krajem 18. veka, kada se pojavljuje srpska nacija u modernom smislu, dozrela misao da tu naciju treba formirati u celokupnom njenom etničkom opsegu. Oba srpska ustanka stvorila su, pak, kneževinu Srbiju kao nacionalnu državu u središnjem delu, u jezgru srpske nacije. Težište rešavanja srpskog pitanja prenelo se na državnopravno područje i postavilo se pre svega kao pitanje državnog ujedinjenja celokupnog srpskog naroda, pri čemu je trebalo da već postojeća nacionalna država, kneževina Srbija, postane prirodno težište toga ujedinjavanja. No pitanje oslobođenja Srba u staroj Srbiji, Bosni i Hercegovini, kao i u južnoj Ugarskoj (Vojvodini), a pogotovo u hrvatskim zemljama (svuda su Srbi predstavljali samo deo stanovništva, često nasleđeni u odvojenim teritorijalnim otocima ili, pak, pomešano) neizostavno se doticalo i pitanja slobode susednih naroda, pre svega Hrvata, Muslimana, Albanaca. Nosioci državne moći Srbije pridržavali su se sve vreme koncepcije da odnosne zemlje treba priključiti kneževini Srbiji, da na njih treba proširiti centralistički politički sistem te kneževine. Tako je već pre isteka prve polovine 19. veka nastala takozvana velikosrpska koncepcija. Ona je usmerila politički interes Srbije daleko van svojih granica, na sve već pomenute zemlje, a, naravno, i na Crnu Goru. O svim tim zemljama raspravlja se i stvaraju se programi njihovog ujedinjenja sa Srbijom. Jedan deo naših istoričara još i danas u tom interesu vidi početak konkretne jugoslovenske političke misli. Ali ovakvo oslobodilačko interesovanje kneževine Srbije pobuđivalo je u odnosnim zemljama podvojene osećaje suseda Srba, pa i njihove pokušaje da postave saradnju sa Srbijom na ravnopravnu osnovu. I u samoj Srbiji se već početkom 70-tih godina u kritici velikosrpske koncepcije razvila demokratsko-revolucionarna koncepcija rešavanja pitanja srpskog jedinstva. Svetozar Marković je takvu koncepciju izrazio baš polazeći od interesa nacionalne slobode Srba, koja je podrazumevala i njihovo jedinstvo.

Svetozar Marković, kao demokrat i socijalist, odbacivao je unutrašnji apsolutističko-birokratski politički sistem kneževine Sr-

Digitized by Google

bije i tražio puteve da spreči taj sistem da srpsko pitanje iskoristi za vlastito širenje na okolne teritorije. Za njega je pitanje nacionalne slobode Srba najrevolucionarnije pitanje na prostoru između Beča i Istanbula, u tom smislu što njegovo revolucionarno rešavanje neminovno iziskuje istovremeno i revolucionarno rešavanje pitanja i susednih naroda i uopšte naroda na celokupnom tom prostoru. Oslobođenje Srba treba da se postigne u sklopu revolucionarne oslobodilačke borbe svih tih neslobodnih naroda. Logična je ideja o federaciji tih naroda. Ali treba ipak bliže pogledati kakvu strukturu federacije Svetozar Marković zamišlja i uočiti činjenicu da on takvu strukturu predviđa polazeći od interesa rešavanja pitanja baš srpske nacije. On zastupa ideju o federativnom savezu Srbije (kneževine) sa drugim zemljama u kojima Srbi žive izmešano sa drugim narodima (sa Bosnom i Hercegovinom, Vojvodinom, starom Srbijom), a u federaciji i sa Crnom Gorom. Dakle, ujedinjenje Srba ne potčinjavanjem svih tih zemalja jednom centru državne vlasti (»jedinstva kancelarija«), već posredstvom slobodnog saveza zemalja u kojima žive Srbi i susedni narodi. Pri tom se Svetozar Marković ne rukovodi samo faktom nacionalne izmešanosti stanovništva. On, naravno, vidi Crnu Goru kao državu, ali vidi takođe teritorije sa posebnom istorijskom tradicijom, specifičnom privrednom i društvenom razvijenošću, sa razlikama u »civilizaciji« — kako on to naziva — pa i sa »svešću o svojoj samostalnosti«. On i u takvim teritorijama vidi ravnopravne članove federacije i u tom smislu, pored temeljnog, etničkog načela, kao osnovu federacije uvažava i istorijsko načelo. Na taj način federacija treba da se u revolucionarnoj akciji svih subjekata konstituiše na celokupnom tom prostoru između Beča i Istanbula, a Srbi u tom sklopu rešavaju pitanje svog ujedinjenja u »saveznom ustrojstvu« samog srpskog naroda. Samo takvo jedinstvo Srba putem saveznog ustrojstva, kako on kaže, može i mora biti jemstvo slobode srpske i svačije druge narodnosti.

Ideje i rešenja Svetozara Markovića ostale su delimično neshvaćene i kod marksista. Srpska socijalna demokratija ipak je kasnije preuzela njihovo jezgro i zastupala stanovište da celokupna nacionalna pitanja na Balkanu treba rešavati revolucionarnom akcijom svih tih naroda zajedno i stvaranjem balkanske federacije. U pogledu odnosa srpske nacije prema hrvatskoj, a u tom sklopu i prema Muslimanima, Srpska socijaldemokratska stranka preuzela je od hrvatskih i slovenačkih socijaldemokrata misao o nacionalnom jedinstvu tih naroda i nije uopšte razmatrala pitanje o tome kako balkanska federacija treba detaljno da rešava srpsko-hrvatski odnos.

Misao o tome da Hrvati i Srbi, a po mogućnosti i Slovenci, predstavljaju ne više, nego jednu jedinstvenu naciju, koja se programski prvi put formuliše u okviru ilirskog pokreta u Hrvatskoj, postepeno prihvaćena je i u buržoaskoj javnosti Srbije i kroz nju jedan deo srpske građanske politike nalazi put za prilagođavanje velikosrpske koncepcije jugoslovenskoj misli. Postepeno i srpska

Digitized by Google

državna politika uključuje u svoj cilj sve pokrajine koje kasnije sačinjavaju prvu jugoslovensku državu, dakle, i Sloveniju, a pristaje na ograničeno priznanje individualnosti Hrvata i Slovenaca — pored Srba — u formuli prema kojoj tri plemena različitih imena čine jednu jugoslovensku naciju. Deo srpske političke građanske misli, sasvim racionalno, dolazi do zaključka da velikosrpsku koncepciju ne treba izdizati u prvi plan, jer je moguće da se ona ostvaruje u teritorijalno mnogo širem i povoljnijem opsegu pod jugoslovenskim imenom, na osnovu određenog kompromisnog priznanja i hrvatskog, po mogućstvu i slovenačkog nacionalnog faktora u njemu. Još je prilikom naučnog savetovanja povodom 50-godišnjice postanka Kraljevina SHS ta koncepcija bila izražena u formulaciji: »Jedina Velika Srbija — to je Jugoslavija«. Takvo shvatanje jugoslovenske misli i njenog političkog sadržaja bilo je daleko od koncepcija Svetozara Markovića, daleko i od revolucionarnih koncepcija srpske socijaldemokratske stranke do rata, i ono nije moglo — uprkos tome da je jedan veliki deo srpske inteligencije verovao da je na dobrom putu u jugoslovenskom smislu — da spreči izbijanje nacionalnog pitanja u kraljevskoj Jugoslaviji kao središnjeg političkog pitanja u njenom kratkom životu.

Jugoslovenska misao, od svog početka u doba građanskog društva pa do nastupa revolucionarnog proletarijata, do pobede socijalističke revolucije i do danas, naravno, nije bila statička i prolazila je kroz svojstven razvitak. Najočevidnija evolucija jeste baš u tome što je tek razvitak posle doba buržoaskog društva precizno i jasno utvrdio individualitet svih nacionalnih subjekata koji stvaraju i sačinjavaju jugoslovensku zajednicu. Sve do 1918. godine govori se (sa retkim iznimkama) samo o Srbima, Hrvatima i Slovencima i samo ta imena ulaze u naslov nove države. Svi ostali narodi podrazumevali su se kao deo Srba i Hrvata, iako se ni tada nije moglo potpuno prelaziti preko političkih problema koje postavlja, na primer posebna crnogorska državnost ili istorijska posebnost Bosne i Hercegovine, a pogotovu politički problem Makedonije. U najsažetijoj formulaciji moglo bi se reći da je za vreme buržoaskog društva prevladavala ideja nacionalnog unitarizma, dok je revolucionarna negacija tog društva provedena na bazi i uz pomoć potpunog priznanja svih nacionalnih individualiteta u Jugoslaviji, njihove potpune ravnopravnosti u odnosu na pravo samoopredeljenja, na sve oblike nacionalne državnosti i međusobnog odnosa.

Posmatrajući ideju jugoslovenskog nacionalnog unitarizma u njenoj historijskoj funkciji, možemo videti da ona i u doba građanskog društva nije nešto jednoobrazno, već da ima više sadržaja, moglo bi se reći, dve kategorije sadržaja. Jednu kategoriju predstavlja onaj niz varijanata u kome misao jugoslovenskog nacionalnog jedinstva služi jugoslovenskim narodima kada oni u odnosima prema vanjskom svetu, prema međunarodnoj javnosti, prema međunarodnom pravu, traže svoje pravo na samoopredeljenje kao svog zajedničkog, jedinstvenog akta. Takva se kate-

Digitized by Google

gorija najizrazitije pojavljuje u prvom svetskom ratu, prilikom napora za stvaranje prve jugoslovenske države, kada svi politički centri ove akcije (vlada Srbije, Jugoslovenski odbor, Jugoslovenski klub u bečkom parlamentu, Narodno vijeće SHS u Zagrebu i drugi) ističu pravo jedinstvene nacije Srba, Hrvata i Slovenaca na svoje državno samoopredeljenje. (U diskusiji u redovima KPJ 1923. godine o nacionalnom pitanju, D. Gustinčić, koji je 1917. i 1918. i sam bio na stanovištu nacionalnog jedinstva, to je objašnjavao ovako: »Razbijanje jedne višenacionalne države, Habsburške monarhije, nismo mogli da tražimo u ime stvaranja druge višenacionalne države, već smo isticali pravo na samoopredeljenje jedinstvenog jugoslovenskog naroda«.) Nema sumnje da je to jedan od razloga zašto je paroli o jugoslovenskom nacionalnom jedinstvu na svom početku podlegla i jugoslovenska revolucionarna radnička partija. No, ona je morala za u najkraće vreme, za dve-tri godine, da prizna da ideja jugoslovenskog nacionalnog unitarizma ima i drugu kategoriju sadržaja, koja se na kraju iskazuje kao suštinska, kao ona istorijski najvažnija.

Prividno kao idejna podloga učvršćivanja integriteta jugoslovenske države, nacionalni unitarizam je bio plašt ispod koga su se skrivale težnje buržoazije pojedinih naroda Jugoslavije da jugoslovensku državnu zajednicu što je moguće više izjednači s vlastitim interesom i s njegovom nedemokratskom, hegemonističkom afirmacijom. Parola o nacionalnom jedinstvu omogućavala je centralistima na primer, (Nikoli Pašiću ili Svetozaru Pribićeviću) da poriču postojanje problema nacionalne ravnopravnosti i potrebu sporazumevanja, jer, navodno, unutar jednog jedinstvenog naroda takav problem i takva potreba ne postoje. Buržoazija Srbije imala je najviše realnih političkih mogućnosti da preko nacionalno-unitarističkog jugoslovenstva realizuje svoju težnju za vladanjem. Ali i delu takozvane prečanske buržoazije isto kao i hrvatske, slovenačke i srpske, ideja nacionalnog unitarizma služi u borbi za učešće u vlasti, služi njenim ekonomskim interesima u smislu osvajanja celokupnog jugoslovenskog tržišta. Unitarizam, naravno, nije jedina ideologija koja služi hegemonističkim interesima. On ima svoj pandan jednake vrednosti u nacionalizmu dela hrvatske i slovenačke a očigledno, samo u manjoj meri, i drugih nacionalnih buržoazija, koji teži ka dualističkoj ili trialističkoj podeli vlasti i interesnih sfera u jugoslovenskoj državi između najjačih ili najizrazitijih nacionalnih centara. U konfrontaciji sa ovakvim »konkurentskim« težnjama (iz centra države one se sve označavaju kao separatističke) ideja nacionalnog unitarizma u rukama hegemonističkog građanstva Srbije omogućava ovome da se kiti tvrdnjom da je ono to koje jedino izražava interes celokupne države i da samo ono verno služi njenom čuvanju. Zavetna misao aranžerâ kraljevske diktature: »Čuvajmo Jugoslaviju!« bila je pervertirani izraz njene hegemonističke, nacionalnim unitarizmom pokrivene društvene suštine.

U konfliktu građanske politike oko centralizma ili federalizma u ustavnom uređenju, što je bio vanjski oblik borbe za ili

Digitized by Google

protiv podele vlasti, u socijalnom smislu nema suštinske razlike među pojedinim stavovima. I to ne treba zaboravljati. Građanske stranke na pozicijama centralizma, vođene iz Srbije, i federalističke, odnosno autonomističke u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori — sve su one na društveno konzervativnim pozicijama, u svima, u zaoštrenoj opštoj krizi imperijalističkog sistema, postoje tendencije i struje koje se približavaju fašizmu. Nema sumnje da bi federalizam, ostvaren na takvim klasnim osnovama, bio oblik podele vlasti nad radnim ljudima, podele interesnih sfera u eksploataciji. Rešenje koje je doneo takozvani sporazum Cvetković — Maček 1939. godine tu stranu buržoaskih federalističkih tendencija jasno je pokazalo. Sa tih pozicija upućivana je kritika jugoslovenskih komunista buržoaskom federalizmu u 20-tim godinama, pa i njegovim uticajima u vlastitim redovima (stav Sime Markovića o ustavnom karakteru rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji). Sa tih pozicija ta kritika u poslednjih nekoliko godina pred drugi svetski rat i okupaciju, to jest u doba stvaranja politike Narodnog fronta, nastupala je sa upozorenjima da građanskim federalističkim shemama nedostaje ne samo doslednost u pogledu uvažavanja svih nacionalnih subjekata u Jugoslaviji, već ni spremnost za istinsku demokratizaciju političkog života, a naročito za rešavanje krupnih pitanja politike i privrede uz učešće najširih radnih masa u odlučivanju. No, za ovakvu klasno revolucionarnu kritiku bio je neophodan preduslov — da KPJ sama zauzme marksistički (to jest naučan i politički realan stav prema nacijama u Jugoslaviji).

Komunistička partija Jugoslavije morala je svoj revolucionarni odnos prema nacionalnom pitanju, i uopšte prema nacijama, da oblikuje u teškim iskustvima svoje revolucionarne borbe. Na početku je ona svoju ulogu videla u odbrani nacionalnog jedinstva, i to u borbi protiv građanskih partija koje, prema tadašnjim mišljenjima u KPJ, svojom konkurentskom borbom to jedinstvo upropašćuju. To je bilo u skladu sa koncepcijom jedinstvene i čiste klasne borbe u jedinstvenoj državi. Takvo nerazumevanje društvenog bića nacija dovelo je KPJ u političku izolaciju, tako da je već u 1921. godini postala srazmerno laka žrtva centralističkog režima. Uočavajući velike uspehe protivcentralističkih stranaka, ona se u 1923. godini odlučila za temeljitu reviziju svojih pogleda i stanovišta prema nacijama. U istorijski znamenitoj diskusiji usvojeno je saznanje da je, kad je u pitanju Jugoslavija, reč o višenacionalnoj državi, da je Jugoslavija država u kojoj nije rešeno nacionalno pitanje, pri čemu je temeljni odnos hegemonistički položaj srpske buržoazije prema drugim narodima. Komunistička partija Jugoslavije istakla je kako se ne radi samo o Srbima, Hrvatima i Slovencima, već je uskoro pravilno uočila i istakla nacionalnu posebnost i individualnost Makedonaca i Crnogoraca, pa, najzad, i Muslimana. Nacionalno pitanje ne treba rešavati u vidu jednostavne borbe za reviziju ustava u federalističkom smislu, već povezano sa revolucionarnom borbom radničke klase. Budući odnosi među narodima Jugoslavije treba da

Digitized by Google

se oblikuju na osnovu priznanja potpunog prava na samoopredeljenje svakog naroda ponaosob, uključujući pravo na otcepljenje. Komunistička partija je u svojoj borbi težila tome da promeni postojeću političku orijentaciju širokih narodskih masa pojedinih nacija, da dovede nacionalna građanska vodstva u izolaciju i da postigne savez nacionalnih pokreta sa radničkom klasom. U najtežim uslovima ilegalnosti, naročito pod ubitačnim pritiskom kraljevske diktature, KPJ je išla i u krajnost: pravo na samoopredeljenje čak je izjednačavala sa obaveznošću otcepljenja od ove protivrevolucionarne države. Pri tom su imali svoju ulogu uticaji Komunističke internacionale koja je težila da likvidira takozvani versajski sistem, stvoren na mirovnim konferencijama posle prvog svetskog rata, a u tom sklopu je i Jugoslaviju označavala kao versajsku tvorevinu. Ovakva krajnja politička stanovišta pretila su da Komunističku partiju Jugoslavije odvoje od stvarnih temeljnih tokova istorijskog procesa u životu nacija Jugoslavije. Program četvrtog kongresa KPJ (1928) govorio je o borbi za državnu samostalnost Slovenaca, Hrvata, Crnogoraca, Makedonaca, o pravu na samoopredeljenje Albanaca i Mađara, i to kao o putu ka uništenju kraljevskog režima preko sloma njegove države. Razume se, to nije bilo zamišljeno u smislu preporučivanja da se stvaraju male države, već kao prvi uslov za novo objedinjavanje ravnopravnih naroda u kojima će da pobedi radničko-seljačka vlast.

Sigurno se već i tada postavljalo pitanje — da li je takav koncept razvijanja revolucije u Jugoslaviji u skladu s realnom situacijom, pre svega, da li je u skladu s istorijskim interesima naroda Jugoslavije. Stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u 1918. godini donelo je zaista veoma različite političke i realne uslove za nacionalni razvitak pojedinih naroda, čak i ako ne uvažavamo činjenicu što su oni u novu državu ušli sa vrlo velikim razlikama u privrednoj i socijalnoj razvijenosti. Srbi su prvi put bili svi ujedinjeni u granicama jedne države, no ta država nije bila etnički homogena, nije bila samo srpska država. U višenacionalnoj državi srpska buržoazija se nalazila u stalnoj borbenoj napetosti kako bi očuvala svoju hegemoniju. Ta napetost je vodila srpsku građansku politiku ka napuštanju demokratizma i parlamentarnih metoda, koji su inače imali izvesne dobre tradicije iz vremena kraljevine Srbije. Tako je homogenizam doneo pogoršanje političkog položaja širokim slojevima i samog srpskog naroda. U okviru jedne države bili su i svi Hrvati, sa izuzimkom Istre, ali im u toj državi nije bila priznata vlastita državnost, što je bilo jezgro svih programa hrvatskog nacionalnog pokreta. Bili su podređeni centralizmu kakav u svojoj modernoj istoriji, bar formalno, nisu poznavali. Crnogorci su brzo osetili da njihovo odricanje od vlastite državnosti nije bilo ujedinjenje, već podređivanje. Iz tog saznanja razvio se nanovo utemeljen nacionalni pokret Crnogoraca. Makedonci su ostali i posle rata podeljeni među trima državama, a ni u jednoj zvanično priznati i podvrgnuti nacionalnoj asimilaciji. Nepotrebno je bila ugrožena čak i njihova etnička supstancija, naročito usled velikih razmena stanovništva

Digitized by Google

na osnovu međunarodnih ugovora. Ali je okolnost što se Vardarska Makedonija sada našla u jednoj višenacionalnoj državi davala makedonskom nacionalnom pokretu veće šanse da u toj državi pobudi više razumevanja i nađe nove saveznike. Muslimane u Bosni i Hercegovini su srpski i hrvatski nacionalizam u međusobnoj borbi uzimali u obzir ponajviše kao objekt političkog pogađanja. Međudržavno raskomadane slovenačke teritorije, čiji su veliki i važni delovi ostali van jugoslovenskih granica, bacili su Slovence kao naciju u istinsku egsistencijalnu krizu. Glavnini Slovenaca, koja je uspela da uđe u Jugoslaviju, za izlazak iz te krize bilo je potrebno državno i političko priznavanje. Prema nacionalnim manjinama u novoj državi vodila se politika denacionalizacije različitog stepena, a najgora je bila ona prema Albancima. Ova situacija naroda i nacionalnih manjina, stvorena delimično i državnim granicama kao posledicom međunarodnih prilika, ali u ogromnoj većini političkim sistemom unutar kraljevske Jugoslavije, značila je da narodima Jugoslavije ta država donosi vrlo raznovrsne probleme.

Treba se zapitati šta je u tom sklopu značilo pravo na samoopredeljenje za svaku od tih nacija, kako su ga one razumele. Nema sumnje da je samoopredeljenje svih tih nacija (jedino je Makedoncima potpuno negirano pravo izjašnjavanja) bilo u temelju stvaranja prve jugoslovenske države, ako ne formalno-pravno, a ono kao istorijska inicijativa njihovih nacionalnih pokreta. Uprkos kontrarevolucionarnoj atmosferi onog vremena i uprkos hegemonističkom nedemokratskom karakteru ujedinjenja 1. decembra 1918. godine, Jugoslavija je bila željena država. Istina, prilike koje su nastale u Kraljevini SHS ugrožavale su ovu spremnost za zajedničko življenje. No ta je spremnost bila istorijski uslovljena i počivala je u dugoročnom interesu naroda Jugoslavije. Sa tog gledišta postaje razumljivo što su sami nacionalni pokreti onih naroda na koje se odnosio zahtev KPJ za izdvajanje, a ponajviše hrvatskog i slovenačkog naroda, u pravu na samoopredeljenje videli nešto drugo, a ne parolu za razilazak. Za njih je to u suštini bio zahtev i traženje prava na takvu zajednicu koja će biti utemeljena na jednakosti i ravnopravnosti svih. Ministar spoljnih poslova Sovjetskog Saveza Čičerin direktno je pitao Stjepana Radića (kada je ovaj 1924. godine boravio u Sovjetskom Savezu) da li Hrvati zaista žele da se izdvoje iz jugoslovenske države. Radić je Čičerinu porekao takvu želju i nameru. S druge strane, treba se podsetiti u čemu se ogledala ekstremna pretnja dinastije i hegemonističkih centralista u vreme krajnjeg zaoštravanja političke krize u Jugoslaviji još pre zavođenja diktature. To je bila parola o takozvanoj amputaciji koju je izbacio kralj Aleksandar, to jest o teritorijalnom zaokruženju »srpskog« dela Jugoslavije u posebnu državu, izbacivanjem preostalih delova Jugoslavije, to jest Hrvatske i Slovenije, iz državne zajednice i prepuštanje ovih delova njihovoj sudbini. U stvari, otcepljenje je Hrvatima i Slovencima nagovešteno ne kao koncesija, već kao pretnja! U 30-tim godinam separatizam je bio karakteristika fašisti-

Digitized by Google

čkog i njemu srodnih pokreta karakteristika ustaša, u poslednjoj konzekvenciji i slovenačkih klerofašista, a i četnika. Samoopredeljenje kao pravo na ravnopravnu zajednicu posle 1934. godine upravo je politički podigla KPJ i ona mu je svojim klasnim karakterom, kao predstavnica jedine društvene snage koja je mogla da objedini napore svakog i svih naroda Jugoslavije, omogućila da bude ostvareno. Nema sumnje da je takav prilaz nacionalnom pitanju u Jugoslaviji od strane KPJ bio jedan od značajnih faktora njene političke uspešnosti i uticajnosti.

Posle 1934, a naročito posle 1937. godine, u praksi KPJ nastaju nova iskustva u pitanju odnosa između revolucije i nacije, koja će joj omogućiti i samostalna teorijska, marksistička saznanja. U procesu ovog revolucionarnog delovanja i saznavanja može se pratiti pravac razvoja čiji se elementi naziru već u 1928. godini u kritici Đure Đakovića na račun dveju frakcija. On ističe da obe frakcije, i pored različitosti stavova, objedinjuje činjenica da se obe neaktivno odnose prema nacionalnim pokretima. Ta kritika je u 1928. godini i polazište za aktivno intervenisanje KPJ u državnoj krizi posle skupštinskog atentata, intervenisanje koje, na osnovu predloga Josipa Broza, prihvata Osma partijska konferencija zagrebačkih komunista. To su anticipacije one svestrano aktivne politike KPJ u odnosu prema svim društvenim pitanjima, a naročito prema nacijama i nacionalnim pokretima, koja je kasnije nazvana »novi kurs« u partijskoj politici. U toj politici i praksi oformila se politička koncepcija prema kojoj se radnička klasa neposredno usmerava ka osvajanju vodeće uloge u nacijama i u nacionalnim pokretima, akcijski okupljanjem svih njihovih demokratskih, naprednih snaga. Nacionalno pitanje se sve jasnije sagledava kao pitanje koje ne tangira samo buržoaziju niti pak, samo seljaštvo, već je to širok kompleks problema koji obuhvata celu društvenu strukturu. Proletarijat je jedini sposoban da objedini borbu neravnopravnih nacija u Jugoslaviji sa borbom protiv socijalnog ugnjetavanja, a u tom sklopu i sa borbom srpskog naroda. Komunistička partija se pripremila i aktivno radila na tome da direktno preuzme vođenje nacije, a rešenje nacionalnih pitanja uvrstila je neposredno u suštinske sastavne delove socijalističke revolucije.

Posredi je bilo formiranje i razvijanje prakse revolucije koja ostvaruje odnos proletarijata prema nacijama u smislu polaznih koncepcija komunističkog pokreta, izraženih u Komunističkom manifestu. Manifest, naime, konstatira da proletarijat, ukoliko želi da ostvari svoju društvenu oslobodilačku ulogu, mora prvo doći na vlast u okviru svog vlastitog naroda, da se u njemu mora izdići do položaja nacionalne klase (rukovodeće klase nacije), da se sam mora konstituisati kao nacija i da je stoga još uvijek nacionalan, iako ne u smislu buržoazije. U pogledu ovih polazišta treba uočiti šta je ono novo što se krajem 1934. godine pa nadalje, sve do revolucije i u njenom daljem razvitku, *oformilo kao suština novih pogleda na nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, novih u smislu inovacije revolucionarne koncepcije. Da li je to samo

Digitized by Google

napuštanje stava o nužnosti »razbijanja« Jugoslavije, čiji smo veliki značaj već pomenuli?

Prema Staljinovim koncepcijama, izraženim naročito u *Pitanjima lenjinizma*, a koje su u 20-tim godinama i kasnije bile obavezno prihvaćene u međunarodnom revolucionarnom radničkom pokretu, nacije same po sebi nisu zanimljive za proletarijat. Njihovo se pitanje za proletarijat postavlja samo preko pitanja — dakle, posredno — da li su već iscrpile svoje revolucionarne mogućnosti ili ne. Potencirano je ograničenje da se revolucionarna partija prema pojedinim nacijama i njihovim pokretima mora opredeljivati uvek sa aspekta revolucije, što je, sa primesom vulgarnog doktrinarstva, značilo da je odnos revolucije prema nacijama isključivo stvar taktike, da revolucija može, prema svom interesu, nacionalne pokrete čas da iskorišćava, čas da odbacuje. To, naravno, nije bio Lenjinov stav, koji je baš na kraju života upozoravao kako je najveća opasnost za revoluciju to da izgubi poverenje nacija, koje su svojim snagama proletarijatu već jednom olakšale njegovu revoluciju.

Posle 1934. godine KPJ je postavila istorijski zahtev da neposredno preuzme vođenje nacija, istrajava dosledno na načelu njihovog samoopredeljenja. Ona je izrazila — a bila je jedina partija u zemlji sposobna da to i ostvari — interes svih nacija Jugoslavije da zajednički izbore svoju slobodu protiv autoritativnog centralizma u Kraljevini Jugoslaviji i da zajednički odbrane ovu slobodu od predstojeće fašističke agresije. Stupiti u sredinu nacija, staviti se na čelo nacionalnooslobodilačkih pokreta, preuzeti svu istorijsku odgovornost za revoluciju i nacije istovremeno — u tome je bila suština nove političke koncepcije.

U sklopu ove koncepcije bilo je potrebno raščistiti i pitanje takozvanog proleterskog nacionalnog nihilizma, odnosno tvrđenje da su nacije kao takve za radničku klasu i njihova borba protiv kapitala internacionalni. Jedan od prividnih korena ovog nacionalnog nihilizma bile su reči koje se nalaze u Komunističkom manifestu, naime, da »radnici nemaju domovinu«. Te su reči služile buržoaskoj antisocijalističkoj propagandi kao jedna od njenih triju glavnih parola, naime, da je socijalizam anacionalan (ostale dve glavne parole bile su da socijalizam poriče prirodno pravo na privatnu svojinu i da hoće da likvidira religiju). Bez obzira na to što je radnički pokret protiv ove buržoaske tvrdnje uvek isticao internacionalizam — koji, naravno, ne znači anacionalizam, već ravnopravnost i solidarnost radnika svih nacija — i u samom radničkom pokretu neprestano se pojavljuju i vraćaju teze o tome da revolucionarni radnici ne treba da se bakću sa nacijama. Dok je na primer, socijalistički koncept Svetozara Markovića u središte svoje akcije stavljao »istinski i pravi pokret naroda«, dok su u to vreme revolucionarni socijalisti u Austriji isticali pravo nacija na samoopredeljenje, dotle se već sredinom iduće decenije (1885) u okviru socijaldemokratske koncepcije radničke partije (koja se tada obrazuje) nalazi tvrdnja da su nacije za proletarijat nešto preživelo, prevaziđeno, nešto na šta se on

Digitized by Google

uopšte ne mora osvrtati u borbi za slobodnu svetsku zajednicu. Još je omiljenija nešto kasnija varijanta nacionalnog nihilizma u okviru socijaldemokratije u Habsburškoj monarhiji, naime, teza da su nacije i nacionalni pokreti nešto što spada isključivo u domen buržoaske politike. Bilo je već tada glasova protiv takvog shvatanja. Oto Bauer je početkom 20. veka govorio o »naivnom kozmopolitizmu« u redovima radništva koji treba odbaciti, a u postojanju nerešenih nacionalnih pitanja gledao je baš argument više za borbu za socijalizam koji će i ova pitanja da reši. Poznat je nacionalni nihilizam Roze Luksemburg. Činjenica je da se sredinom 30-tih godina javljao nacionalni nihilizam i među jugoslovenskim komunistima, na primer, među slovenačkim studentima.

Zastupnici teze o nevažnosti ili prevaziđenosti nacija nisu samo bili nesposobni da vide društvenu stvarnost oko sebe, već su oni i slabo čitali Marksa i Komunistički manifest. Propustili su da vide — a to se događa još i dan-danas — da Manifest reči o radnicima koji nemaju domovinu izgovara u vezi sa koncepcijom revolucije koja traži da proletarijat dođe na vlast u okviru svog vlastitog naroda. Radnici nemaju domovinu tamo gde su takozvani interesi nacije i odbrana domovine parole nacionalne buržoazije u borbi protiv drugih naroda ili, pak, u klasnoj borbi te buržoazije protiv masa vlastitog naroda. Iz Manifesta se jasno razabire koncepcija da je put ka revoluciji, kao i put ka vlasti proletarijata istovremeno nacionalan i internacionalan, dok se »vladavina proletarijata«, to jest stvaranje socijalističkog društva, razvija na nacionalnom tlu. Propustili su da vide da Marks ovoj vladavini proletarijata ne postavlja kao perspektivu odumiranje ili iščezavanje nacije, već da ukazuje kako će uspesi socijalističkog razvitka postepeno i uporedo sa ukidanjem eksploatacije jednog lica od strane drugog da ukidaju i eksploataciju jedne nacije od strane druge, pa da se tim putem likvidiraju podvojenosti i suprotnosti među narodima, a ne obrnuto — da se likvidiranjem nacija pokuša olakšati likvidacija eksploatacije čoveka od strane čoveka. Likvidacija podvojenosti i suprotnosti među narodima ne znači likvidaciju samih naroda.

Novi kurs partijske politike KPJ — orijentacija ka afirmisanju radničke klase kao rukovodeće snage nacija na delu — bio je, naravno, suprotan nacionalnom nihilizmu u svim njegovim varijantama. Ali se čak i pobedom novog kursa, to jest pobedom revolucije u našim zemljama, nacionalnom nihilizmu nije jednom zauvek oduzela mogućnost da se ponovo pojavi.

Poznato je da se koncepcija novog kursa u partijskoj politici KPJ povezala sa borbom za Narodni front, i da se ta borba vodila, tako reći, u federativnom smislu: na svakom pojedinom nacionalnom području i u celoj Jugoslaviji. Komunistička partija je naglašavala zajedničku borbu demokratskih elemenata svih nacija i nacionalnih manjina u Jugoslaviji za novo, federativno ujedinjenje ravnopravnih nacija, te istorijskih pokrajina kao što su Vojvodina, Bosna i Hercegovina i druge, na osnovu samoopredeljenja. Poznato je da su vođene bezbrojne pojedinačne bitke

Digitized by Google

za svakodnevna postignuća u smislu nacionalne ravnopravnosti i demokratije. Novo vođstvo KPJ, s Titom na čelu, afirmisalo je posle 1937. godine novi, revolucionarni koncept u praktičnoj aktivnosti, pa i u ideji i teoriji. Na tom temelju sazrela je mogućnost i saznanje o nužnosti spajanja narodnooslobodilačke borbe sa socijalističkom revolucijom. U toj praksi nacionalno pitanje nije više samo pitanje saveznikâ revolucije, već predstavlja suštinski deo same, te revolucije. Zasnovana je temeljna strateška orijentacija u toku drugog svetskog rata i narodnooslobodilačke borbe. Važno je, u okviru naše teme, posebno konstatovati da je još u godinama pre drugog svetskog rata KPJ jasno istakla svoje uverenje da će slobodno samoopredeljenje nacija Jugoslavije u takvoj zajedničkoj borbi imati za posledicu njihovu trajnu slobodnu zajednicu, jer će to biti jedina garancija izvojevane slobode (Proglas CK KPJ iz januara 1937).

Na taj način otvorena je perspektiva da u revolucionarnoj antifašističkoj i narodnooslobodilačkoj borbi izborena jugoslovenska federativna zajednica narodâ i narodnosti dobije i svoju drugu, istorijski još značajniju i društveno najdublju sadržinu, naime, da ona bude okvir »vladavine proletarijata« u Marksovom smislu, u smislu suverenosti svog revolucionarnog puta.

Ona druga sadržina je, bez sumnje, i razlog zašto se u početku 60-tih godina, u vreme idejne i političke borbe SKJ za odlučujuću afirmaciju samoupravnog pravca socijalističkog razvitka, probudio interes za istorijsko istraživanje puteva naše revolucije. Glavni neposredni motiv za to bila je težnja da se ojača i uspostavi kontinuitet u političkom delovanju sa istorijski proverenim marksističkim saznanjima o karakteru društvenih problema u zemljama Jugoslavije i sa onim političkim rešenjima koja su činila revolucionarnu delatnost KPJ uspešnom u godinama pre rata, a još više u godinama narodnooslobodilačkog rata. Kontinuitet političkih koncepcija SKJ, proverenih u revoluciji, opravdano je sagledan kao važan faktor i uslov i aktuelne njene revolucionarne uspešnosti. U svesnom i posebnom čuvanju tog kontinuiteta uočeno je snažno sredstvo stabilnosti naše socijalističke zajednice u svim teškoćama, uočen je činilac obezbeđenja razvitka SFRJ kao ravnopravne i samoupravne zajednice narodâ i narodnosti. Štaviše, proučavanje istorijskog iskustva smanjuje opasnost ponavljanja starih grešaka koje imaju tendenciju da se reprodukuju jer za to još uvek postoje neprevaziđene politike i društvene protivrečnosti. Takve stare greške su, na primer, nacionalni nihilizam i nacionalni unitarizam (da o nacionalizmima i ne govorimo). Ali je karakteristično da su njihovi nosioci umešani u tome da za prevaziđene sadržine uvek ponovo iznalaze na izgled nove teorijske i klasno »čistije« argumente.

Temeljne odlike naše revolucije — oslonac na snagu i inicijativu narodnih masa, odbrana vlastitog uspešnog puta u odnosu na ostali svet, njena sposobnost da crpi snagu iz najširih izvora kojima raspolažu društva u svim delovima Jugoslavije — sve je to neodvojivo od nacionalne politike KPJ, od njene koncepcije od-

Digitized by Google

nosa između revolucije i nacija kako u doba pripremanja tako i u doba sprovođenja te revolucije. Po svojim najočiglednijim načelnim izrazima to je politika borbe za pravo nacija na samoopredeljenje koje se ostvaruje kroz narodnooslobodilački rat, a na inicijativu i pod vođstvom radničke klase i njene revolucionarne partije. Ta borba ima, pored stvaranja narodne vlasti, najvažniji politički izraz u učvršćivanju bratstva i jedinstva naroda i narodnosti Jugoslavije. Po svojoj društvenoj suštini, a ova se suština u celom svom istorijskom značaju otkriva tek postepeno, to je borba za to da radnička klasa zauzme položaj vodeće klase u svakoj naciji i svim nacijama zajedno, da se ona svugde konstituiše kao nacija. Sa vidika istorijske nauke možda je najvažniji rezultat proučavanja celokupnog našeg revolucionarnog puta to da uočimo činjenicu da se uslovi za osvajanje položaja nacionalne klase za proletarijat ne ograničava na političku stranu, samo na osvajanje vlasti kao odlučujućeg čina revolucije. Sve više postaje jasno *da je borba za položaj proletarijata kao vodeće snage nacija stvar dugotrajnog istorijskog procesa, koji niti je počeo niti je završio sa zauzećem političke vlasti.* Ta borba se pripremala ranije a *traje i danas.* Zato treba da traje i naša samoupravna socijalistička federacija naroda i narodnosti jer bi bez nje ovaj istorijski proces, proces koji još traje, bio presečen, a bila bi otvorena vrata neželjenim alternativama.

Pitanje smisla i nužnosti postojanja jugoslovenske državne zajednice istorijski se u celosti otvorilo u aprilu 1941. godine raspadom, okupacijom i komadanjem Kraljevine Jugoslavije. Već je tada, na inicijativu Komunističke partije Jugoslavije, opredeljen i odgovor na to pitanje. Kao revolucionarna partija radničke klase, koja se već u dotadašnjem razvitku čvrsto afirmisala kod svih naroda Jugoslavije, KPJ nije prihvatila raspad te države koji je nametnuo fašistički agresor, a dokrajčio domaći fašizam. Komunistička partija, doduše, nije tada neposredno postavila državnopravni program obnavljanja jugoslovenske države. Ona je podigla i vodila narodnooslobodilački rat *svih* naroda Jugoslavije, uz odlučnu orijentaciju da to bude i revolucionarna borba radničke klase za svoja prava. Neprijateljska fašistička okupacija i komadanje Jugoslavije značili su da se nacionalno pitanje na tom području zaoštrilo, pa i otvorilo u celoj širini. Otvorilo se i tamo gde je okupator istupio sa parolama nacionalnog oslobođenja (Hrvatska, Makedonija), otvorila se i kod Srba, kod nacije koja u Jugoslaviji to pitanje nije osećala. Buržoaska politika, i ona koja je do tada tvrdila da predstavlja interese jedinstvene države, doživela je katastrofu iz koje više nije našla izlaz. Komunisti, kao jedina organizovana politička snaga koju uništenje jugoslovenske države nije pogodilo u njenom integritetu, produžili su svoju revolucionarnu političku koncepciju u odnosu prema nacijama. Komunistička partija, nalazeći se u sredini svake nacije Jugoslavije, povela je narodnooslobodilački rat kao rat svake od tih nacija ponaosob i svih zajedno. Ona je u ovo najkritičnije vreme povratila jugoslovenskoj misli ne samo njeno državno ime i formu, već i

Digitized by Google

njen izvorni značaj, naime, značaj borbe za slobodu, koju svaki od tih naroda može da postigne boreći se u zajednici sa ostalima. Istovremeno, Komunistička partija, ukazujući na uzroke katastrofe kraljevske Jugoslavije, ulila je u jugoslovenske okvire novi društveni sadržaj time što je afirmisala radničku klasu kao prvoborca i kao društveno određujući faktor ponovo izborene jugoslovenske zajednice. Jasno je otvorila perspektivu da takva ponovo izvojevana zajednica narodâ i narodnosti zadobije karakter nove istorijske kategorije, da to bude zajednica ravnopravnih i slobodnih naroda koja je istovremeno i domovina proletarijata. Takav dvostruki karakter i smisao nove jugoslovenske zajednice bio je odlučujući činilac za uspešan oslobodilački rat i revoluciju u svim nacionalnim delovima Jugoslavije. To je organski osnov nove, federativne Jugoslavije. S tim dvostrukim karakterom i smislom jugoslovenska zajednica je povezana u svom razvitku i napretku do današnjeg dana, a to će ostati i sutra njen egzistencijalni uslov i razlog. Ako se ovih dana čulo pitanje: nije li ponovo nastupilo vreme da jugoslovenski proletarijat »svuče nacionalnu uniformu«, onda treba pogledati stvarnost koja govori da je takvo pitanje, po svojoj sadržini i po svojim posledicama, istovetno sa zahtevom da taj proletarijat »svuče« svoju pobedničku partizansku uniformu!

Nema ničega slučajnog u tome što se baš u socijalističkim zemljama »ograničenog suvereniteta« u političkoj teoriji razvija teza da je povezivanje komunista sa antifašističkim pokretima nacija u vreme narodnog fronta i drugog svetskog rata bila samo neophodna i privremena stranputica, pa da proletarijat zemalja realnog socijalizma treba da se vrati na svoj »pravi klasni put«, da odbaci načelo nacionalnog suvereniteta kao budžetsku kategoriju.

Pored neposredne revolucionarne prakse KPJ u vođenju narodnooslobodilačkog rata i stvaranja narodne vlasti, KPJ je kao svoju osnovnu političku parolu isticala poziv na bratstvo i jedinstvo narodâ i narodnosti Jugoslavije u otporu okupatorima i njihovim pomagačima. Istorijskom istraživanju uvek se ponovo otkriva višeslojnost značenja i sadržine te parole. To je bio i poziv na neposrednu akciju i dugoročna programska orijentacija. Bio je to poziv na otpor međusobnom bratoubilačkom uništavanju, kako iz razloga humaniteta tako i zbog toga što su međusobne razmirice bile glavno političko oružje fašizma. Značaj te parole bio je takođe u tome što je ona izražavala svu stvarnu spremnost KPJ na borbu, jer je bratstvo i jedinstvo bilo prvi uslov za razvoj i pobedu narodnooslobodilačke borbe; to je, naime, bio put ka ostvarivanju težnje da to bude borba svih naroda Jugoslavije bez izuzetka. Ako u takvoj borbi ne budu učestvovali svi naši narodi i u njoj ne budu jedinstveni, ona neće imati dovoljno snage, a neće imati dovoljno snage ni revolucija. Bratstvo i jedinstvo i borba za njega imali su programski značaj: svi budući odnosi među narodima Jugoslavije biće zasnovani na njihovoj ravnopravnosti i slobodnoj volji. Za sve narode i narodnosti to je značilo da će

Digitized by Google

Jugoslavija, ako je oni svojom voljom ponovo uspostave, biti potpuno nova država. U unutrašnjim odnosima te države neće vladati nacionalni egoizam, a njen prvi uslov biće pobeda nad hegemonizmom. U ratu protiv okupatora i njihovih pomagača, kojim rukovodi KPJ, bratstvo i jedinstvo se neće ostvariti ako se potpuno ne onemoguće nosioci nenarodnih režima svih vrsta. Drugim rečima, borba za bratstvo i jedinstvo u narodnooslobodilačkom ratu za proletarijat je značila osvajanje vlasti. Neposrednu vezu između revolucionarnog cilja i borbe za bratstvo i jedinstvo jasno izražavaju Titova objašnjenja koja je, u ime CK KPJ, dao Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju, 22. septembra 1942: »Velikosrpski hegemonisti su videli da mi već od prvih dana vodimo borbu ne samo protiv okupatora, nego da stojimo čvrsto na tome da se u toj velikoj oslobodilačkoj borbi izvojuje istinska sloboda svim narodima Jugoslavije... I baš taj momenat bio je glavni razlog da se sva ta velikosrpska petokolonaška hegemonistička klika ujedinila sa okupatorom u borbi protiv nas, i baš to je bio glavni razlog da se već pri prvim našim velikim uspesima ujedinila sa okupatorom i londonska vlada sa svojim četnicima u borbi protiv nas.« A u prvim danima 1943. godine Tito i dalje objašnjava Pokrajinskom komitetu za Makedoniju: »stav naše Partije u nacionalnom pitanju obuhvata sve težnje radnih masa i naroda i omogućava kako pravilno rešavanje nacionalnog pitanja, tako i narednih problema u interesu i za račun naroda«. Razume se da je baš u ovoj rečenici reč »narod« upotrebljena u smislu osnovnih radnih masa, samoga radništva.

Najvažnije političko rešenje koje je donela revolucionarna narodnooslobodilačka borba u Jugoslaviji — pored uspostavljanja narodne vlasti — ticalo se neposredno nacionalnog pitanja. To je odluka o federaciji i oformljenje njenih sastavnih delova. Programska parola o bratstvu i jedinstvu sadržavala je priznanje prava svih naroda na samoopredeljenje. To samoopredeljenje biće postignuto u zajedničkoj borbi. Zato reči »bratstvo i jedinstvo« podrazumevaju i uverenje da će se svi narodi u činu svoga samoopredeljenja odlučiti za državnu zajednicu sa svim ostalim narodima Jugoslavije. Takvo opravdano i realno uverenje ipak nije pretvarano u državnopravni program, niti se u dokumentima i izjavama rukovodstva naše narodnooslobodilačke borbe sve do jeseni 1943. godine govorilo o federaciji, iako je bilo jasno da je to baš onaj oblik ostvarenja prava na samoopredeljenje za koji se zalagao jugoslovenski komunistički pokret još od sredine 30-tih godina. Poznato je da je i sama struktura narodnooslobodilačke vojske, formiranje glavnih štabova, pa i drugih nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava, već od 1942. godine stvarala temelje buduće federacije. Naravno, pri tom ne smemo smetnuti s uma da je KPJ u prvo vreme rata, a naročito posle pojave sa okupatorom povezane kontrarevolucije, morala da ocenjuje značaj jugoslovenskog državnog okvira i sa stanovišta razvoja ratnih prilika, kao i to kome će taj okvir da bude oslonac — revoluciji i njenoj međunarodnoj afirmaciji ili imperijalističkoj intervenciji

Digitized by Google

u korist kontrarevolucije. Razvoj situacije u 1942. godini omogućio je ocenu »da ćemo međunarodno najlakše moći da se utvrdimo baš preko Jugoslavije«. To je bilo u vreme osnivanja AVNOJ-a.

Drugo zasedanje AVNOJ-a u Jajcu, 29. novembra 1943. godine, donelo je odluku o federativnom uređenju nove Jugoslavije. Za samo načelo — da federacija nastaje samoopredeljenjem nacija — nije ni tada ni danas bilo potrebno posebno teorijsko objašnjenje. Ali je potrebno objasniti kako je nacionalno, etničko načelo uvaženo u detaljnoj strukturi federacije, to jest u kakvom su odnosu teritorije republika i njihovo stanovništvo prema nacijama i njihovom nacionalnom suverenitetu. To je važno pitanje za istoriju naše revolucije i za njena politička rešenja, a ono je važno i danas jer se čuju mišljenja da socijalističke republike u našoj federaciji, zapravo, nisu »nacionalne«, pošto je njihovo stanovništvo velikim delom nacionalno mešovito, nije nacionalno homogeno. Takvo mišljenje nema naučne motive i predstavlja se kao argument za kritiku postojeće ustavne koncepcije SFRJ.

Ako pogledamo odluku AVNOJ-a u Jajcu u pogledu uređenja Jugoslavije na federativnom principu, ona se po svojoj formulaciji predstavila kao ostvarivanje načela suverenosti jugoslovenskih naroda. Istovremeno sa nabrajanjem tih naroda (nacija) nabrojene su političke teritorije (društveno-političke zajednice) koje sačinjavaju ravnopravne jedinice (članove) federacije preko kojih se obezbeđuje načelo ravnopravnosti i nacija i celokupnog naroda (puka) svake od ovih državnih federalnih jedinica. Na sličan način je već 27. novembra 1942. godine postupljeno i u proglasu Prvog zasedanja AVNOJ-a (mada u njemu još ne nalazimo reč federacija). On nije govorio samo o narodima, već i o njihovim političkim teritorijalnim jedinicama kao subjektima nastajuće »slobodne i bratske zajednice«. A prvi Ustav nove Jugoslavije iz 1946. godine utvrđuje da je Federativna Narodna Republika Jugoslavija zajednica ravnopravnih naroda, nastala njihovom voljom da žive zajedno u federativnoj državi: a federaciju — kaže se u Ustavu — sačinjavaju nabrojane republike, sa preciznijom odredbom da Narodna Republika Srbija ima u svom sastavu Autonomnu Pokrajinu Vojvodinu i Autonomnu Kosovsko-Metohijsku oblast. U Kardeljevom objašnjenju toga ustava (na beogradskom radiju 6. decembra 1945) rečeno je da su narodi Jugoslavije »princip samoopredeljenja i ravnopravnosti proveli u praksi izgrađivanjem svojih nacionalnih federalnih jedinica i svoje zajedničke federativne državne zajednice«.

Tako je, dakle, federacija, nastala u revolucionarnom narodnooslobodilačkom ratu, tada samu sebe objasnila. U toku revolucije nije bilo sumnje da se nacionalno pitanje u Jugoslaviji rešava na osnovu prava nacija na samoopredeljenje, na osnovu prava na stvaranje nacionalne države. A takođe nije bilo stavljeno u pitanje uverenje da će narodi istovremeno odlučiti da žive u novoj, revolucionarnoj, jugoslovenskoj zajednici. Perspektiva *federativnog* ujedinjenja u *novoj* Jugoslaviji bila je za sve narode i narodnosti važan, čak bitan moralno-politički faktor narodno-

Digitized by Google

oslobodilačke borbe i revolucije. Ali, pitanje jugoslovenske federacije u načelu i u praksi nerazdvojno je povezano sa pitanjem teritorija na kojima se nacije politički konstituišu kao članovi te federacije. Tu se KPJ nalazila pred istim problemom koji je rešavao još Svetozar Marković u svojoj analizi srpskog pitanja i mogućih oblika revolucionarne federacije narodâ na Balkanu. Tu se KPJ, sigurno i pod uticajem sličnih rešenja u Sovjetskom Savezu, a pre svega na osnovu vlastitog iskustva i faktičke etničke i političke situacije u zemljama Jugoslavije, već duže vremena, a naročito u razvijanju narodnooslobodilačkog rata, orijentisala ka tome da se prilikom utvrđivanja koje su to jedinice federacije i kako da se odrede njihove međusobne teritorijalne granice, u najvećoj mogućoj meri uvaži etnički princip. Ali se ona orijentisala i ka tome da etnički princip nije jedini princip teritorijalnog razgraničenja. Usvojeno je i načelo uvažavanja posebnosti pojedinih istorijskih područja, raznoobraznosti njihove etničke strukture i svesti njihovog celokupnog stanovništva — da upotrebimo terminologiju Svetozara Markovića — »o svojoj samostalnosti«. Sprovođenje etničkog principa se ogledalo u konstituisanju nacionalnih federalnih jedinica na teritorijama »kompaktne mase« stanovništva pojedinog naroda, a to su, u stvari, mahom i istorijske teritorije jezgra pojedinih nacija (Srbija, Hrvatska, Crna Gora, Makedonija, Slovenija). A načelo uvažavanja posebnosti pojedinih istorijskih područja sa pomenutim karakteristikama najočiglednije je primenjeno u slučaju Bosne i Hercegovine, kad su one konstituisane kao samostalna republika. Ali je to drugo načelo bilo odlučujuće i za unutrašnju raščlanjenost Srbije u odnosu na Vojvodinu i Kosovo. To načelo, međutim, na kraju nije bilo odlučujuće za Sandžak (pošto ni prilikom osnivanja ZAVNO Sandžaka ni kasnije nije bio postavljen zahtev za poseban položaj Sandžaka u budućoj državi«).

Za detaljno razgraničenje među federalnim jedinicama (republikama) primenjeno je načelo i etničkih i istorijskih granica. U svemu tome odlučivale su same republike i pokrajine (oblast), ali ne improvizovano. Teritorijalna struktura jugoslovenske federacije nagoveštena je i programski i u praksi revolucionarne delatnosti KPJ pre rata i u toku NOR-a. Ovakav teritorijalni način rešavanja nacionalnog pitanja i položaja nacija u Jugoslaviji bio je načelno i u praksi povezan i sa samoopredeljenjem Srba. Oni su odlučili da svoje nacionalno pitanje reše u duhu revolucionarne koncepcije Svetozara Markovića. Velika antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije, u novembru 1944. godine u Beogradu, potvrdila je rad predstavnikâ Srbije na zasedanju AVNOJ-a u Jajcu, a pitanje svih Srba i onih van Srbije, rešila u smislu njihove slobode u zajednici sa narodima sa kojima žive na istim teritorijama (»Srbi iz Srbije uvek su težili tome da budu u što tešnjoj zajednici sa svojom srpskom braćom van Srbije i podupirali su njihovu borbu za nacionalnu slobodu i nacionalna prava. Ali svi napredni i slobodoljubivi sinovi našeg naroda su znali da Srbi van Srbije mogu da dobiju svoja nacionalna prava

Digitized by Google

samo kroz ostvarenje bratstva i jedinstva sa bratskim južnoslovenskim narodima sa kojima žive na istoj teritoriji, samo uz poštovanje slobode i nacionalnih prava tih naroda i samo u zajedničkoj borbi sa njima protiv zajedničkog neprijatelja«). U tom smislu su Srbi u Bosni i Hercegovini bili i jesu nacionalni konstitutivni element ove republike, zajedno sa Muslimanima i Hrvatima, a delovi srpskog naroda u Hrvatskoj i konstitutivni element ove republike, tako da je socijalistička republika Hrvatska, po svojoj ustavnoj definiciji, i narodna država Srba. Na odgovarajući način i delovi hrvatskog naroda sačinjavaju konstitutivne elemente Bosne i Hercegovine, pa i Srbije (SAP Vojvodina). Ovakav način primenjivanja etničkog načela, uz uvažavanje istorijskih posebnosti, omogućio je i narodnostima da postanu konstitutivni elementi državnosti u odnosnim republikama, a preko njih i same federacije. To je odlučeno u revoluciji voljom naroda i narodnosti i kao takvo predstavlja optimalno rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, a sama jugoslovenska zajednica s njim se identifikuje. Veća ili manja nacionalna homogenost ili nehomogenost pojedinih republika nije, dakle, nova pojava, već je ona uvažena u strukturi federacije u vreme njenog revolucionarnog stvaranja. U tom pogledu od tada se ništa bitno nije izmenilo, iako su moderne migracije stanovništva imale određenog uticaja...

Teza da je sve promašeno, da republike više nisu nacionalne, već samo utočište republičke birokratije, pa da jedino preostaje da ih gurnemo sasvim u stranu, ako ne i likvidiramo — takva teza nema u suštini drugačiji faktički temelj u nacionalnoj strukturi stanovništva od onog koji je postojao još u vreme AVNOJ-a, pa ni danas nema drugi karakter od onog koji bi imala da ju je neko izneo 1943. godine u Jajcu. Republičke birokratije nisu posledica postojanja nacija, već nedovoljnog oslobođenja rada.

Nije zgoreg ni da se podsetimo da plansko stvaranje širokih mešovitih područja putem podsticanja i usmeravanja migracija ima veoma važnu ulogu u teoriji i politici stvaranja takozvanog sovjetskog naroda.

Migracije stanovništva nisu nešto specifično za socijalizam niti su njegova prednost. U njima, naprotiv, ima mnogo elemenata ekonomske neslobode i prisile, čak eksploatacije, koje stvara faktička ekonomska nejednakost. Odlaziti u svet trbuhom za kruhom koga nema dovoljno u domaćem kraju nije baš vrlina socijalizma. Ali je sigurno da je razvitak socijalizma (»vladavina proletarijata«) za svih četrdeset godina u odnosu na naše narode doneo dve očigledne promene. Prva je privredni razvitak i na tom osnovu modernizovana socijalna struktura nacija, a druga je bitno smanjenje podvojenosti i različitosti u interesima među našim narodima i narodnostima, što donosi i značajno smanjivanje »etničke distancije«. Treba se pitati: menjaju li te promene dvostruki značaj i razlog postojanja SFRJ? Odgovor na to pitanje dali su već Osmi kongres SKJ 1968. i svi naredni kongresi, dao ga je Ustav iz 1974, kao izraz naše orijentacije na samoupravni socijalizam, na celoviti sistem demokratskih odnosa, iz kojeg se odnosi

Digitized by Google

među narodima i narodnostima ne mogu izuzeti. Sve to kao izraz saznanja da socijalističko samoupravljanje ne podnosi unitarizam i ne stvara nove državne nacije, već daje danas, a davaće i sutra slobodu svim nacijama.

Orijentacija na samoupravni socijalizam, po svojoj suštini, isključuje političku doktrinu o nastajanju takozvanih socijalističkih nacija kao nove društvene kategorije, jer se ta doktrina temelji na praksi i teoriji jačanja uloge (centralističke) države u socijalizmu. Samoupravna socijalistička orijentacija isključuje i nacionalni nihilizam koji nastupa u ime »čiste« klasne borbe. Isključuje ga jer je u višenacionalnoj državi samoupravljanje udruženog rada ostvarivo kao temeljni odnos samo u celokupnom sklopu društvenih odnosa u koje spadaju i nacije kao društvene pojave. Stavovi u smislu »želim da se što pre prevaziđu nacije« ne samo što nemarksistički poriču egzistenciju jedne univerzalne društvene pojave, nego bi političko ostvarivanje takvih stavova moglo da dovede samo do nesamoupravnih alternativa. Nije postojanje više nacija u jednoj državi i nije federacija ono što smeta razvitku socijalističkog samoupravljanja. Treba se samo podsetiti da ima i nacionalno homogenih socijalističkih država, pa da to uopšte ne rešava pitanje odnosa između radničke klase i snaga države.

S druge strane, ima težnji da se jugoslovenskom socijalističkom patriotizmu, koji nam je potreban, postavlja jedan uslov. Uslov pripadanja ne Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, već jugoslovenskoj naciji. Naciji željenoj i perspektivnoj, lepšoj, boljoj, jačoj, efikasnijoj, jednostavnijoj, bez šarenila interesa, bez podužeg usklađivanja, bez jezičkih suvišnosti, bez nacionalnih ključeva, naciji koja će pripadati nečemu što će da bude uređeno i kojom se moći da se vlada u ime radničke klase, naciji koja je naša. Ima i drugačijih utemeljenja, ali ova su najčešća.

Pomenuli smo kakvu je ulogu nacionalni unitarizam imao u početku, a kakvu pri raspadu prve jugoslovenske države, kao ideologija režimâ koji su uvek bili protiv radnika. Unitarizam nije stvorio jugoslovensku naciju, nacionalne suprotnosti je produbio. Pomenuli smo skupo plaćeno iskustvo koje sa nacionalnim unitarizmom imaju jugoslovenski komunisti sa stanovišta borbe za socijalističku revoluciju.

Ima li jugoslovenski nacionalni unitarizam danas drugačiju istorijsku ulogu? Postoje oni koji u to veruju. Nema sumnje, danas su vremena udruživanja, ne razjedinjavanja. Suprotno svom pitomom izgledu, unitarizam razjedinjuje. Razjedinjuje Jugoslovene koji su to neposredno od Jugoslovena koji su to okolnim putem nove nacionalnosti. Razdvaja Slovene od Neslovena ili, pak, traži njihovu asimilaciju. Razdvaja nacije jer sadrži misao o njihovoj uzajamnoj hijerarhiji, misao o potpunijem, višem narodu, misao o nesazrelosti i političkoj problematičnosti ostalih naroda, koji onom prvom treba da posluže kao istorijska građa. Razdvaja radničku klasu na one koji hoće da stvaraju socijalistički narod i na one koji žele da stvaraju socijalizam sa narodima.

Digitized by Google

*

Nekoliko teza za zaključak:

1. Od najveće je važnosti očuvanje kontinuiteta u onoj nacionalnoj politici jugoslovenskih komunista koja je bitno doprinela pobedi revolucije, a čije bi napuštanje moglo dovesti do toga da komunisti ugroze poverenje narodâ i narodnosti koje su izborili.

2. Postoji unutrašnja povezanost samoupravnosti rada sa samoupravnošću nacija. Ograničavanje jedne donosi sobom faktičko ograničavanje druge, i obrnuto.

3. Samoupravno konstituisanje federacije više je nego jednostavan proces decentralizacije državnih funkcija i njihovog prenošenja na republike (pokrajine). Baš je u današnjoj situaciji najvažnije da se što više samoupravno (ne etatistički) konstituišu sami delovi federacije, da radnička klasa u svima njima odlučno napreduje u istorijskom procesu osvajanja vodećeg položaja u nacijama, a ne da taj proces prekida. To je način da se jača povezanost delova u federaciji i ubrza neposredno srastanje udruženog rada u Jugoslaviji kao celini.

4. Temeljno za dalji razvitak jugoslovenske socijalističke zajednice nije u prvom redu ono što trenutno izbija u prvi red naše pažnje, to nije traženje rešenja odnosa među nacijama (međunacionalni odnosi). Bitna je *borba za odnose unutar pojedinih naroda*, borba za konačno i direktno prevladavanje interesa radničke klase kao vodeće klase nacije. To nije ni forsiranje, niti likvidiranje nacija — to je borba za suverenost radničke klase tamo gde ona organski može i mora da se društveno izrazi. Pri tom nije moguće izbeći činjenicu da u odnosu između radničke klase i nacije postoji dijalektička celina vođenja i odgovornosti. Voluntarizam u tom pogledu otvara mogućnost neželjenih alternativa, a ne nove horizonte.

5. Između spoljne politike Jugoslavije, njene koncepcije pokreta nesvrstanih, i samoupravnog političkog poretka u Jugoslaviji postoji neraskidiva međusobna uslovljenost. Načelo suverenosti nacija kao osnov politike nesvrstanosti, po svojoj *suštini*, nije različito od načelâ koja vladaju u odnosima unutar SFRJ.

6. Koncepcija i praksa pokreta nesvrstanih neodvojiva je od koncepcije o socijalizmu kao svetskom procesu i o nužnosti da svaka autentična revolucija bude kriterij sama sebi (da je suverena). I prvo i drugo nespojivo je sa negiranjem društvene uloge nacija koje su i nadalje univerzalna pojava kao društveno-istorijska kategorija. Društveno grupisanje koje se radničkoj klasi preporučuje na nekim drugim osnovama (pripadnost »sovjetskom narodu«, lageru zemalja »realnog socijalizma« ili, pak, jednoj jedinstvenoj »socijalističkoj naciji« koja na osnovu državne pripadnosti apsorbuje delove drugih naroda i narodnosti — na primer Bugarska) ništa u stvari ne doprinosi oslobođenju radničke klase kao realnosti koja nije od nacija emancipovana apstrakcija. Jugoslavensko društvo ni u tom pogledu ne može biti izuzetak.

Digitized by Google

7. To ne isključuje, nego, naprotiv, pretpostavlja postojanje jugoslovenske svesti. Naša nova *jugoslovenska svest* jeste svest o pripadnosti jednoj zajednici, o pripadnosti jugoslovenskoj samoupravnoj socijalističkoj zajednici rada, zajednici narodâ i narodnosti oslobođenih istorijskom inicijativom radničke klase, zajednici koja ima svoj revolucionarni socijalistički program i za budućnost, koja se bori za ostvarenje jedine do sada opipljive alternative »realnom« socijalizmu, alternative koja uporno traži oslobođenje rada već danas i ovde. To je svest koja je i predanost. To je svest koja u najvećoj mogućoj meri uvažava istorijske elemente što su prouzrokovali postanak zajednice koja je svesna svojih subjekata, svest koja zajednicu razvija na temelju saznanja njenih društvenih mogućnosti i zadataka koji iz te mogućnosti izrastaju. To je svest koja potvrđuje i utvrđuje jugoslovensku državnu granicu jer ta granica štiti i čuva dragoceni revolucionarni sadržaj odnosâ unutar državnog okvira, ali koja granicu ne pretvara u ograničavanje tog sadržaja, ni time što bi taj sadržaj ograničavala kao nacionalnu kategoriju. To je svest o zajednici koja omogućuje udruživanje snaga za življenje danas i sutra a da se ne odriče postojećih izvora tih snaga u pojedinim svojim konstitutivnim subjektima. Svest o pripadnosti zajednici koja ujedinjuje time što postojeće subjekte još više oslobađa, ne otuđuje. To je svest o pripadnosti novoj Jugoslaviji kao društvenom, kulturnom, ljudskom ostvarenju i programu koji zaslužuje svu našu ljubav i žrtvu.

Produbljujmo u novoj Jugoslaviji ono što je razlikuje od stare! Neka naša Jugoslavija bude još više ravnopravna zajednica naroda i narodnosti! Zajednica koja, pored temeljnih zajedničkih i ujedinjavajućih interesa, priznaje i njihov pluralizam, zajednica koja pluralnost prevazilazi time što ostvaruje determinantnu društvenu ulogu radničke klase, jer veruje u *jedinstvo interesa radništva svakog i svih naroda.*

Pravo pitanje koje treba danas sebi da postavimo glasi: Verujemo li uopšte u istinu, u jedinstvo interesâ radništva svakog i svih naroda i jesmo li spremni da se založimo da se taj interes probija istinski, bez nepozvanih posrednika ili tutora?

Digitized by Google

Franjo Kožul

Povijesno značenje prve decenije u razvoju samoupravljanja

(Istorijski raskol sa doktrinarnom tradicijom prakse socijalizma)

Rasprave o specifičnostima jugoslovenskog puta u socijalizam, o biću samoupravljanja i kvalitetu društvenih odnosa, i danas se, kao i ranije, veoma često otvara pitanje — »kako je počelo« a zatim i pitanje, gde su izvori ideja? Sva ova i druga pitanja, bez obzira na cilj i namjeru onih koji ih postavljaju, imaju opravdanje. Sam čin promjena, način kako su one izvedene i njihova tektonska snaga teško su razumljivi za tradicionalnu političku kulturu, za one po kojima istorijsko iskustvo nema asimetrije ili aritmije, nego se kreće po zakonima i pravilima inercije. I čin raskola sa dogmom o socijalizmu kao univerzalizmu, kao svijetu bez granica, nekoj vrsti kosmopolisa, najprije je doživljen kao ideološki i politički incident, personalni konflikt, dakle pojava efemerna i bez društvene zbilje. Međutim, kako je vrijeme odmicalo, a ideja sve snažnije ovladavala praksom, fenomen samoupravljanja je postajao krupan izazov za društvenu misao i praksu, a iz toga su se kristalizirala i pitanja koja nisu imala adekvatan odgovor u ranijem iskustvu radničkog pokreta.

Kada su krupna pitanja izašla na vidjelo i kada je počeo zamah u traženju odgovora na njih, svakako su u najpovoljnijoj poziciji bili pozitivisti. Za njih je forma određivala sadržaj, a norma-

Digitized by Google

tivno-pravna regulacija bila je jedino uporište za objašnjenje svekolike stvarnosti u kojoj se iz temelja mijenja socijalna struktura, mijenjaju odnosi, a time i sistem življenja u zajednici kakvu dotadanja istorija nije poznavala. Međutim, kako nije riječ o reformi, a niti o hiru političkog vodstva, a pogotovo nije bio u pitanju incident i prolazni konflikt na personalnom planu, odgovor na pitanje »kako je počelo« nameće potrebu šireg objašnjenja i rasvjetljavanja puta razvoja ideje od njenog začetka do realizovanja u praksi.

Istorija ideje o »nedržavnom« upravljanju, o »neposrednoj demokratiji«, o »vlasti nad stvarima, a ne nad ljudima«, dakle, o »samoupravljanju«, dugačka je, začinje se u glavama još »starih utopista« i razvija do našeg vremena. Nekada se utemeljivala na mašti i zamišljanju, te na snovima o nekoj stvarnosti bez konfliktnog stanja, o idili življenja bez nejednakosti i bez vlasti *Utopija* Thomasa Morusa i *Grad sunca* Campanelle (Tomas Campanella, 1568—1639) pripadaju tom rodu mišljenja. Njihova je zasluga što su prvi negirali kapitalistički način proizvodnje, ali nema ni pomena o tome kako tu »negaciju« i radikalne promjene izvesti; nisu naznačene ni metode ni snage koje bi promjene izvele, zbog čega je njihovo učenje i dobilo trajnu etiketu »utopijski socijalizam«.

Kasnije će njihove ideje slijediti, razvijati i obogaćivati poznati mislioci iz plejade socijal-utopista. Jean Mielieur (1664—1733), u svom djelu *Oporuka*, istupio je sa radikalnim zahtjevima ukidanja privatne i stvaranja društvene svojine, stvaranja obaveze na rad svih članova društva, na temelju čega i jednake raspodjele potrošnih dobara. Po njemu su »svi ljudi jednaki po prirodi«, a uzrok svih zala je privatna svojina. Iz toga doba datiraju ideje i poznate maksime, po kojima svak treba da radi prema sposobnostima, a raspodjela da se vrši prema radu, te ukidanje vlasništva nad svim potrošnim dobrima. Njihovi kreatori, Morelly i Bably, imali su na umu da je i to moguće izvesti putem reformi, postupno, mirnim putem, po čemu se i oni svrstavaju u plejadu »socijal-utopista«.

Ponesen euforijom i revolucionarnim patosom, Babef, u svom poznatom djelu *Zavjera jednakih*, čini krupan korak naprijed. To je, kako ističe D. Pejović, »prvi revolucionarni pokušaj ostvarenja socijalizma u povjesti«[1].

Babefovi zahtjevi nisu apstraktni, ali su maksimalistički. Njegova *Buduća republika* znači obavezan rad za sve sposobne ljude, obavezno školovanje, dužnost građana da učestvuju u donošenju zakonâ i upravljaju preduzećima. Dakle, on se ne bavi maštovitim spekulacijama, nego ideje sugerira praksi, ali, na žalost, ni kod Babefa ne nalazimo stav o tome na koji način to ostvariti, koje su snage subjekt revolucije i kojim instrumentima da se posluže u ostvarivanju ideje. Međutim, njegove zasluge se ne mogu osporiti, jer će buduće generacije mislilaca nalaziti uporište u njegovom

[1] Danilo Pejović, *Francuska prosvjetiteljska filozofija*, Matica hrvatska, 1957, str. 138.

Digitized by Google

djelu. On je svojim idejama i mislima inspirisao na misao krug »socijal-utopista« koji su imali širinu pogleda, uočavali biće kapitalističkog načina proizvodnje, ali nisu uočili fenomen klasne borbe. Oni koji su to čak i uočavali (kao Sen-Simon) nisu iz toga ništa zaključivali, »nikakvu istorijsku samoaktivnost, nikakav njemu svojstven politički pokret«[2]. Njihove vizije budućnosti nastaju iz »čistog uma«, a ne iz postojećih odnosa u proizvodnji, iz prakse. Time se, dakako, ne umanjuju njihove zasluge u istoriji društvene misli. Oni su, reklo bi se, sa strašću, kritički analizirali postojeće, vizionarski anticipirali daleko, buduće društvo, iznijeli na vidjelo mnoštvo istina i tako obogaćivali ideju socijalizma i teško da ih je ozbiljniji mislilac kasnije mogao izostaviti iz fokusa promišljanja o socijalizmu i komunizmu. U 19. vijeku, kada je osnažen radnički pokret, kada se proletarijat transformisao iz »klase po sebi u klasu za sebe«, teorijska misao će učiniti iskorak od utopijskog, iz maštovitih ideja ka praksi radničke klase, okrenuće se društvenoj praksi i tražiti uporišta u realnim odnosima, u istorijskom iskustvu. Tada će doći i do cijelog spleta teorijskih misli, kontroverzi i oprečnosti u mišljenjima o idejama socijalizma. Međutim, sadržajno i metodološki sva ta mišljenja se mogu svesti na dvije osnovne koncepcije, koje su zaživjele uporedo i razvijaju se i do naših dana. Na jednoj strani Marks i njegovi sljedbenici, a na drugoj čitav spektar različitih idejnih koncepcija (unutar samog radničkog pokreta).

Druga polovina prošlog vijeka je protekla u znaku borbe između Marksa i njegovih protivnika, a sukob različitih ideja i interpretacija bića novog, socijalističkog društva nastaviće se i poslije Marksove smrti.

Od prvih programskih dokumenata i pojave strateških koncepcija, čiji su autori Marks i Engels, nastaće spor unutar samog radničkog pokreta. Snažne oprečne i međusobno suprotstavljene misli odnosile su se uglavnom na tri temeljna pitanja. Prije svega, na pitanje šta je socijalizam, njegovo društveno-istorijsko biće, zatim, spor oko načina i metoda u vršenju radikalnih promjena da bi se do toga stanja došlo, te pitanje koja društvena moć čini pokretačku snagu koju daje kolektivan subjekt revolucije? U tom sukobu oko principijelnih pitanja najglasniji su bili anarhisti i njihove idejne vođe — Prudon (Pierre-Josef Proudhon, 1809—1865), Bakunjin (Mihail Bakunjin, 1914—1876) i Pjotr Kropotkin.

U sudaru ideja, mišljenja, stavova i opredjeljenja razvile su se sasvim oprečne koncepcije o svim bitnim pitanjima. Na jednoj strani, Marks anticipira budućnost kao besklasno stanje, uništenje klasa kao krajnji cilj, a anarhisti uništenje države. Marks insistira na klasnoj borbi do krajnjeg cilja, kada radnička klasa uništava i sebe kao klasu, po čemu se, u krajnjem slučaju, i razlikuje od drugih klasa u istoriji koje su imale na umu promjenu vladajućeg

[2] K. Marks — F. Engels, *Manifest komunističke partije*, Beograd, 1976, str. 26.

Digitized by Google

položaja klase, a ne i besklasno stanje, a anarhisti nude socijalnu stihiju i dezorganiziranu akciju, promjene klasne strukture bez nasilja, dakle, reformama i kompromisima.

Marks ukazuje na povijesnu ulogu proletarijata kao subjekta revolucije, kao osnovne snage u vršenju promjena, a anarhisti takvu snagu vide u sitnoj i srednjoj buržoaziji koja se u tom vremenu našla ugrožena u drastičnom obračunu sa krupnom buržoazijom, monopolskom konkurencijom u ekonomskom trijerisanju. Marks istupa sa zahtjevom da se ukine privatna svojina i stvori društvena, a anarhisti nude koncept korporativne i grupne svojine i osnivanje »radničkih preduzeća« u zamjenu za kapitalistička.

Marks predviđa ukidanje države postupno, kao proces odumiranja, a za anarhiste je čitav smisao revolucije ukidanje države, i to odmah, u svim njenim funkcijama. Marks insistira na vokaciji »Proleteri svih zemalja ujedinite se«, a anarhisti predlažu maštovito zamišljenu »svjetsku federaciju« koja bi se konstituisala stihijno, spontano i spiralno — od proizvodno slobodnih saveza i komuna do nacija i svjetske federacije. Anarhisti su posebno bili beskompromisni kada je u pitanju »diktatura proletarijata«, odbacujući makar i pomisao o bilo kakvoj diktaturi, uz tvrdnju da se »sloboda stvara samo slobodom«, a revolucija izvodi narodnom pobunom »odozdo«. Sa istom žestinom anarhisti se suprotstavljaju idejama o avangardnoj komunističkoj organizaciji, posebno Marksovoj koncepciji »partije u velikom istorijskom smislu«. Za njih su mase socijalni potencijal i subjekt revolucije, stihijna forma borbe, a bezdržavlje sinonim za socijalizam. U polemici sa anarhistima Marks ističe tri bitne značajke njihovog učenja. Najprije, Marks dokazuje da oni ne razumiju biće socijalne revolucije, zatim, da ne razumiju smisao klasa i klasne borbe čiji je osnovni subjekt proleterska klasa; oni nisu za radikalni preobražaj od kapitalizma ka socijalizmu, nego za »klasnu ravnotežu« ili »izmirenje klasa«. Kritikujući posebno Bakunjina, Marks naziva glupošću, njegov koncept o »slobodnim organizacijama« »odozdo na gore«, a njegov koncept revolucije pukim fraziranjem.

U tim polemikama, idejnim i teorijskim sukobima, istina, kategorija ili pojam samoupravljanja ne figurira, ali je iz konteksta jasno vidljivo da se sukob vodi oko pitanja kako urediti novo društvo nakon revolucije, kako uspostaviti sistem vladanja i upravljanja. Sve što se tada nalazilo kao predmet rasprave ostaće kao izvor sukoba različitih idejnih i teorijskih orijentacija, trajno i uvijek iznova aktualiziran. Naravno, ne samo sukoba na liniji Marks i marksisti — anarhisti. Bilo je i još ima raznolikih misaonih orijentacija unutar radničkog pokreta čije se vizije razlikuju i međusobno se suprotstavljaju kao koncepti socijalizma.

Marksistička teorija samoupravljanja nije »neka filozofija o idealnom društvu, već oružje nauke i znanja u rukama radničke klase u njenoj borbi za oslobođenje snaga koje već postoje u njedrima postojećeg društva, za praksu sutrašnjeg dana — ističe

Digitized by Google

Edvard Kardelj.[3] U Marksovoj viziji samoupravljanje je sintagma za »slobodnu asocijaciju proizvođača«, »oslobođenje radničke klase mora biti djelo same radničke klase«, jer oslobađajući sebe, oslobađa cijelo društvo, oslobađa čovjeka. Naravno, iz ovih temeljnih premisa moguće je izvoditi sve druge: o metodu vođenja revolucije, o državi, o političkom ustrojstvu, o ulozi subjektivnih snaga itd. Međutim, bilo bi uzaludno tragati za gotovim receptima koje je Marks ostavio u svojim djelima. Pojam samoupravljanje u našoj jezičkoj transkripciji i ne figurira u Marksovom misaonom opusu, a pogotovo nema cjelovitog sistema kojeg bismo mogli sugerirati praksi kao gotovo rješenje. Osim teza o »proizvođačkim kooperativama«, gotovo da i nema savjeta i sugestija koje Marks sugerira konkretnoj praksi. Tek nakon tragične sudbine Pariške komune i drame koju je pratio izbliza, Marks će svoje teorijske zamisli dovoditi u vezu sa praksom i situirati ih u realno tle. Njegove ocjene socijalnog bića Pariške komune i istraživanje uzroka njene propasti navešće Marksa da razmišlja i o konkretnim rješenjima. Dakle, bez obzira na neuspjeh, Pariška komuna će ostati u istoriji zabilježena kao prvo (u pokušaju) iskustvo u istoriji socijalizma. »Pariška komuna predstavlja prvi korak oslobođenja rada, prvo oživotvorenje samoupravljanja, novi povijesni uzor vladanja i upravljanja, zaživiće prvi radnički savjeti, konstituisana je prva vlada radničke klase, začet sistem demokratije po kvalitetu nepoznat u dotadašnjem istorijskom iskustvu i u praksi stvoreni uslovi za slobodno udruživanje proizvođača.« Dakle, u filozofskoj i teorijskoj ravni marksizam sadrži ideju samoupravljanja bez artikulacije i posebne razrade za potrebe neke buduće prakse. Međutim, za praksu samoupravljanja iskustvo Pariške komune čini jedan od najvažnijih izvora saznanja za praksu socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji. Marksova analiza Pariške komune u poznatom djelu *Građanski rat u Francuskoj* nema oblik reportaže o zbivanjima ili izvještaja o događajima, nego je to cjelovita poruka za budućnost, iskustvo u savršenoj nedovršenosti, ali epohalno za svijet socijalizma.

Teorijskim uopštavanjem moguće je uočiti Marksova dva principa ili stava. Prvo, Marksov je krajnji cilj komunizam, a putevi do toga cilja su nebrojeni. Međutim, doktrineri i dogmatici tvrde upravo suprotno — da je put jedan, metoda jedinstvena za sve uslove i vremena, sistem unificiran. Drugo, Marks nije bio avanturist, ni frazer, nego dijalektičar i empirijska priroda. On u ostvarivanju cilja nudi metod postupnosti, a ne maksimalističke parole tipa anarhistâ ili ultralijevih radikala. Za njega je klasna borba trajan metod, a ne odmah »uništenje klasa« i uspostavljanje stanja egalitarizma. Ukidanje države je njegov ideal, ali ne pukim činom razaranja, nego postupno, u zavisnosti od povijesnih uslova. Iz te dvije premise moguće je naslućivati i oslonac naše misli i prakse samoupravljanja na marksizam kao učenje.

[3] E. Kardelj, *Revolucionarna praksa i marksističko obrazovanje*, u: »Marksizam i samoupravljanje«, Beograd, 1977.

Digitized by Google

Drugi, još bogatiji »povijesni laboratorij« ideja o samoupravljanju, na koji se naša teorija i praksa oslonila, lociran je u prvoj zemlji socijalizma. Ovaj izvor je utoliko zanimljiviji i bogatiji što nije čisto teorijski, nego obogaćen i društvenom praksom. Naime, dok su se opreke i kontroverze manifestovale u obliku teorijskih polemika, disputa i sukoba mišljenja, svaka koncepcija je imala izgleda na pobjedu, jer misao nije provjerena u praksi. Lenjinov sukob sa Kauckim, Bernštajnom i austromarksistima, bez presedana u istoriji radničkog pokreta, u godinama prije oktobarske revolucije, i bespoštedni idejni i intelektualni rat prenijeće se na realno tle, u praksu. Lenjin je praksom porazio protivnike, obesnažio njihove tvrdnje i teze. Lenjin se predstavio kao sinteza uma i prakse, marksistički fanatik i realist, sljedbenik doktrinerstva, ali u funkciji potreba prakse, dogmatik u teoriji, antidogmat u praksi, »najveći strojovođa revolucije«, ali i »najveći utilitarist kojeg je ikada imao laboratorij povijesti« — kako je to svojevremeno pisao Trocki.[4]

Lenjin bije bitku na dva fronta: zastupa teoriju koja ne korespondira sa stvarnošću; njega kao vođu teorijska obećanja obavezuju na ispunjenje u praksi. To je najdrastičniji procjep u kojem se revolucionar može naći, jer mase koje ga slijede traže da vizije i anticipacije pretvore u neposrednu stvarnost, odmah, a to je ravno iluziji. U tom surovom stanju Lenjin je tražio kompromis sa samim sobom, suprotno njegovoj antikompromisnoj prirodi. Teorijski i ideološki on širi vidike, osvjetljava put, trasira budućnost, obećava, ali u praksi je prikovan za realne uslove. Lenjin je bio najdosljedniji i najvjerniji sljedbenik Marksa, branio ga od revizionista i reformatora svom snagom velikog uma. Međutim, on je bio dugo, sve do 1905 (kako tvrde biografi), pod utjecajem Kauckog i sve nade polagao u partiju. Po tadanjem njegovom mišljenju, partija je kolektivni subjekt revolucije, a ne pokret radnika, u čemu dolazi u koliziju sa Marksom. On je partiji namijenio ulogu da prenosi saznanje na radnike i da na višem stupnju svijesti i spoznaje rukovodi pokretom. Za Marksa je klasna borba izraz ekonomskih odnosa, primarno ekonomska borba, a za Lenjina politička borba je ispred ekonomske. Realno je pretpostaviti da je Lenjin imao na umu dvije vrste činjenica. Prije svega, na tlu carske Rusije ekonomskih pretpostavki za aktueliziranje revolucije nije bilo, bar ne onakvih kako ih je Marks zamišljao, a zatim ni svijest ruskog proletarijata iz tog vremena također nije bila na onoj razini kakvu revolucionarna akcija pretpostavlja, ali je Lenjin osjetio političku zrelost i spremnost masa za revoluciju i zato naglašava političku borbu. Međutim, i taj privid razlika između Marksa i Lenjina biće razbijen i doći će do izražaja njegova antidogmatska priroda, odmah nakon susreta sa stvarnošću u godinama između dvije revolucije (1905—1917). Pokrećući snage revolucije i u pripremama na »crveni juriš na kapital«, Lenjin bez

[4] Trocki, *»Novi kurs« o Lenjinu. Izobličenje revolucije*, »Otokar Keršovani, Rijeka, 1972, str. 108.

Digitized by Google

sujete, teorijski i praktično, naglašava da je motorna snaga revolucije radnička klasa sa svojom revolucionarnom samodjelatnošću. Po Lenjinu, generalni štrajk koji je vodio »cio proletarijat« jeste klica Sovjeta radničkih deputata. Dakle, pod pritiskom konkretne prakse njegovo strategijsko opredjeljenje je »vlast naoružanog naroda«, a radnička klasa osnovni subjekt revolucije; »za političku borbu su nužni i sovjeti i partija komunista«; »u revoluciji je solidno samo ono što su izvojevale mase proletarijata« — ističe Lenjin u svom radu *Izvojevano i zapisano*«[5]. U izgrađivanju sovjetske vlasti Lenjin se obraća Marksovom mišljenju. On središnju tačku uporišta nalazi u poznatom Marksovom stavu po kojem će se, nakon revolucije, »proletarijat organizovati kao vladajuća klasa«. Ovo opredjeljenje na visokom stupnju apstraktnosti Lenjin je konkretizovao i sugerirao konkretna rješenja za praksu. Lenjin je na opštem planu istupao sa apstraktnim maksimama: »sva vlast naoružanom narodu«, »svi moramo biti birokrati da ne bi bio niko«, o državi kao »diktaturi proletarijata«, o privremenosti državne organizacije, ali se njegovi zahtjevi ne završavaju samo na tome. On predlaže da se tradicionalna vojska i policija zamijene naoružanim masama; da se zavede radnička kontrola i evidencija koje treba da obavljaju građani; predlaže kolektivni rad i odgovornost svih funkcionera, strogi red i disciplinu; zatim da radnička klasa preuzme i ekonomsku i političku vlast, da bude organizovana kao država prelaznog perioda. On je za snažnu i centralizovanu državnu organizaciju, ali istovremeno ukazuje na puteve i načine njenog odumiranja, pa i na redosljed funkcija koje odmah nakon razvlaštenja buržoazije treba da počnu da odumiru. Što je za našu temu od važnosti, Lenjin ukazuje i na primjenu obilja raznovrsnih formi prelaska od kapitalizma ka komunizmu, dakako, u okviru »diktature proletarijata« kao oblika proleterske demokratije, vladavina većine nad manjinom. Lenjin se u *Državi revoluciji*, bez dvojbe, zalaže za ostvarivanje Marksovog ideala o »asocijaciji slobodnih proizvođača«, ali pod pritiskom prakse princip se koriguje u tom smislu što se predlaže da radnički savjeti preuzmu ulogu kontrole, a ne neposrednog upravljanja. Poznati su njegovi radikalni zahtjevi da »Građani, svi odreda, treba sami da učestvuju u ocjenjivanju i upravljanju državom. To je ogromno težak zadatak. Ali socijalizam ne može da ostvari manjina — Partija« — piše Lenjin.[6] Takvu ulogu masama Lenjin sugerira odmah, a ne da se »upravljanju uče iz knjiga, iz predavanja«.

Dakle, kada tražimo odgovor na pitanje gdje su izvori ideja o samoupravljanju, koje su temeljne za našu stvarnost, očito je da je Lenjinovo djelo ogroman laboratorij ideja, misli i vizija na koje se naš sistem socijalističkog samoupravljanja od početka oslanjao. Naravno, njegovo je djelo puno proturječnih stavova, oscilacija i predstavlja zamršeno klupko kontroverzi koje nisu ni slučajne niti

[5] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, »Kultura«, Beograd, 1960.
[6] Isto, tom 12, str. 145.

Digitized by Google

su produkt voljnog čina, nego nametnute datim okolnostima i uslovima u kojima je djelo nastajalo.

Ako bismo izvršili jednostavan i nekritički (negativan) odbir iz čitavog ovog kolopleta Lenjinovih stavova i mišljenja, mogli bismo ga »optužiti« za mnoge »grijehove« koji će imati drastične posljedice u vrijeme Staljina i staljinizma upravo ako je riječ o sistemu upravljanja i modelu vlasti u socijalizmu — uostalom, njegovi protivnici su to bogato koristili, a koriste i danas. Međutim, nemoguće je jednu stvarnost premještati u neko drugo vrijeme i u neke druge uslove i tako o njoj suditi, a osobito suditi o stanju duha sa vremenske distance od cijelog jednog vijeka. Lenjin je, očevidno, znao šta treba činiti na planu demokratije, samoupravljanja i izgrađivanja odnosâ, ali je pitanje da li je to bilo i moguće — sa svom svojom neumitnošću praksa se odupirala situiranju humanističkih ideja u njeno jezgro i njenu zbilju. Ideje, misli i stavovi Lenjinovi ostali su zabilježeni, živjeli i žive i obogaćuju se u srazmjeri kako se obogaćuju pretpostavke na kojima je njihovo ostvarivanje moguće, a nestaju one na kojima nije bila moguća njihova primjena u praksi.

Upravo su zbog toga jugoslovenska teorija i praksa objektivno napustile one Lenjinove stavove koji su bili nužni za njegovo vrijeme, privremeni i po »zakonu nužde« nastali. Međutim, kada se misli i ideje oslobode tog tereta, ostaje čitavo bogatstvo Lenjinovog misaonog nasljeđa koje smo prihvatili i ugrađivali u temelje samoupravljanja i promicali ih dalje, na novoj povijesnoj razini i stečenom iskustvu. Učinjeno je to ne u formi napuštanja i suprotstavljavanja Lenjinu, nego u onom smislu kako je to on sam govorio i pisao. »Komunizam se ne ukorjenjuje putem nasilja« — kaže Lenjin jednom od svojih najboljih drugova iz kruga poljskih komunista. »Vi ćete to učiniti drugačije«, nastavio je Lenjin. »Ne — odgovorio je Poljak — mi ćemo učiniti to isto, ali ćemo učiniti bolje nego vi.« »Protiv takvog argumenta nisam mogao da kažem apsolutno ništa« — veli Lenjin. »Treba, dakle, dati mogućnost da se stvara sovjetska vlast bolja od naše«[7] — zaključio je Lenjin. On nije bio okovan uobraziljom da otkriva univerzalne zakone promjena i da ih nudi kao gotove obrasce za druge uslove, nego je respektovao specifičnosti i upozoravao: »ništa dekretima iz Moskve«.

Pomnim odvajanjem osnovnih ideja i razumijevanjem onog što je bilo nužno Lenjinova teorijska i idejna opredjeljenja bila su, sigurno, drugi veliki izvor i oslonac samoupravnoj teoriji i praksi. Na pitanje koju su praksu jugoslovenski komunisti slijedili u vrijeme utemeljenja novog, socijalističkog modela samoupravnih odnosa — osim Pariške komune i vlastitog iskustva, teško da je drugog iskustva bilo. Međutim, etatistički sistem socijalizma i centralistička organizacija vlasti i uprave (čije jezgro čini birokratija) bili su dovedeni do perfekcije, dakako, sa negativnim predznakom. Oni su poslužili kao izazov na kritiku, kao negativno

[7] Isto, tom 13, str, 89.

Digitized by Google

iskustvo koje je nuđeno kao univerzalno i opštevažeće. Tako je Staljinov model socijalizma, u ravni prakse, bio izvor saznanja na čijoj kritici i negaciji nastaje samoupravljanje. U tom iskustvu nema ni pomena o »slobodnoj asocijaciji« u Marksovom smislu, nema neposredne vlasti radničke klase, a i to je bio primarni Marksov zahtjev i projekcija socijalizma. Isto tako, napušten je Lenjinov koncept »naoružanog naroda«, napuštena je ideja o bilo kakvim radničkim savjetima, pa čak i onim nižeg ranga, kao obliku »kontrole i evidencije«. U praksi je nestala i pomisao na izgrađivanje partije u njenom određenju kao »partije u velikom istorijskom smislu«. Ona postaje sinonim za državu i u pravima i u odgovornosti. Istorijski i aktuelno, od principâ je izgrađena čvrsta organizacija po uzoru na državu ili uporedo sa državom i tako sa njom dijeli zajedničku istorijsku sudbinu. Neposredna demokratija je anticipirana kao cilj u dalekoj budućnosti, a posredničko upravljanje i vladanje je dominantno. Učešće masa »odozdo« zamijenjeno je strogom subordinacijom centralističkog dirigiranja sveukupnog rada i života, »revolucija« se provodi »odozgo« (Staljinov termin). U sferi materijalne proizvodnje, umjesto zahtjeva da viškom rada upravljaju oni koji ga reprodukuju, ukupnim nacionalnim bogatstvom upravlja država, ona zahvata višak rada i raspoređuje ga prema nahođenju. Središnje norme uređuju ukupan život i tako guše svaku inicijativu narodnih masa, posebno radničke klase. Umjesto teze o nagrađivanju prema radu, uspostavlja se sistem dekreta, platnih razreda prema položaju u hijerarhiji. Poseban je problem države, ne samo u teoriji kao u ranijem periodu, nego i u neposrednoj društvenoj praksi socijalizma. Država je bila središnja tačka spora od prvih teorijskih i ideoloških rasprava. Pokazalo se, u praksi, da to nije bilo bez razloga, niti je bilo suvišan intelektualni i etički spor, uprkos svim naporima Marksa i marksista da precizno odrede socijalnu funkciju države u socijalizmu, da joj bez dvojbe odrede karakter privremenosti, dakako, znajući za latentnu opasnost od birokratije čija praksa se kretala u suprotnom smjeru. Ne samo u ravni teorije, Lenjin je, nakon prvog iskustva, izražavao najviši stepen zabrinutosti za socijalizam zbog opasnosti od birokratije. On je birokratiju izjednačio sa kontrarevolucijom i restauracijom. U Staljinovo doba ne samo da je proces snaženja države bio pod kontrolom, nego od faktora koji se ispoljava kao »istorijska nužnost« država postaje trajan apsolutni princip vladanja i upravljanja. Nema ni traga o ideji njenog odumiranja. Naprotiv, država, po Staljinu, treba da jača, da bi u nekom beznadežnom vremenu odumrla. Tako je izvršena ne samo revizija marksizma i lenjinizma, nego su oni u praksi napušteni. Birokratija je preuzela sve one socijalne funkcije koje su u anticipacijama i vizijama marksista bile namijenjene radničkoj klasi. Ono što se bitno izmijenilo odnosi se na sistem svojine — izvršena je radikalna klasna prestrukturiranost u formi promjene vlasništva. Sve što je u prošlosti bilo vlasništvo privatnih titulara svojine, korporacija, udruženjâ, lokalnih zajednica itd. postalo je državna svojina — nacionalizacija je izvršena bez osta-

Digitized by Google

tka i do krajnjih konzekvenci kako u oblasti industrije i infrastrukture tako i u oblasti poljoprivrede. Više od 95% nacionalnog bogatstva se tako našlo u rukama nove socijalne grupe iza koje je stajala država kao čuvar novouspostavljenih odnosa u svojini. To je bio najradikalniji čin promjena koje istorija poznaje, izveden do kraja i u izuzetno kratkom vremenu. Taj čin je bio podloga i povijesni alibi za sve što se na toj podlozi razvijalo i snažilo u praksi i nadgradnji. Taj uspjeh, koji je imao tektonsku snagu u vršenju socijalnih i klasnih promjena, bio je opravdanje za sve druge degeneracije i promašaje.

Dakle, prvi put u povijesti ostvarena je ideja i parola po kojima je socijalizam sinonim za ukidanje privatne svojine. Svojina je osnovni problem u istoriji, izvor eksploatacije i porobljavanja na mnoštvo načina, o tome nema spora, ali, isto tako, sam fakat njenog ukidanja nije isto što i ostvarenje socijalizma. U tom smislu postavlja se i pitanje: da li je ukupan društveni sklop odnosa moguće objasniti poznatom shemom »odnos baze i nagradnje«? A odmah zatim i pitanje: da li se ukidanjem privatne i uspostavljanjem državne svojine može realizovati ideja o »oslobađanju rada«, da li se time ukida najamni odnos proizvođačâ i trasira put ideji o »slobodnoj asocijaciji neposrednih proizvođača«; da li su, dakle, time stvoreni uslovi za to da radnička klasa ovlada ukupnim rezultatima svoga rada i da se sjedine funkcije upravljanja i proizvođenja?

Ako se privatni vlasnici zamijene činovnicima, a država kao klasni instrument promijeni samo utoliko što istupa u ime drugih socijalnih vrijednosti; ako se, dalje, ni sistem odvajanja viška rada ne mijenja — teško da je moguća promjena položaja radničke klase. Poznato je, a bilo nam je poznato i u vrijeme raskola sa takvim modelom i sistemom socijalizma, da je cijela složenost prakse branjena kao privremenost i nužnost zbog okruženja i kapitalističke blokade, kao forma odbrane mlade revolucije, ali je stanje ostalo nepromijenjeno i u vrijeme kada je blokada prestala, a okruženje razbijeno. Isto tako je branjeno kao objektivna nužnost, jer nisu izgrađene doktrinarne pretpostavke za humanizaciju odnosa, da je radnička klasa nedorasla, a njena svijest nerazvijena i opterećena nasljeđem prošlosti, te da sama (radnička klasa) svjesno prepušta grupi posrednika upravljača da vlada za nju i u njeno ime, da koordinira i korespondira između njenih aktualnih i povijesnih interesa. Tako birokratija dobiva istorijsku šansu da vrši funkciju u ime revolucije ili, čak, da je ona (birokratija) osnovni kolektivni subjekt revolucije, te da dinamizira i snaži proces socijalizma kao svjetski proces, dakle, vrši i internacionalnu funkciju. Stvoren je hermetički zatvoren socijalni sistem i proglašen savršenstvom i obrascem svakoj drugoj praksi socijalizma, nuđen kao gotov i dovršen do perfekcije. Njegov arhitektonski kreator, Staljin, ne samo da nije dopuštao korekcije, transformacije ili promjene, nego je i svaku takvu pomisao nemilosrdno kažnjavao. Pod izgovorom da je to istorijska nužnost u prvoj fazi socijalizma, Staljin je anticipiranu vlast radničke klase i naoruža-

Digitized by Google

nog naroda i cijeli sistem pretvorio u državnu represiju i u neslućen teror nad svima onima koji su se usudili da u ma kakvoj formi oponiraju, pa i nad svima onima za koje je mislio da predstavljaju potencijalnu opasnost. Tako je »stepski vuk«, u svojoj pomračenoj uobrazilji da mijenja svijet, izazvao dramu socijalizma čije posljedice osjećamo i danas u svijetu socijalističke teorije i prakse. Često se Staljinove čistke i istrebljenja tumače njegovom izopačenom prirodom, bolesnom psihom ili bolesnom ambicijom, karakterističnom za sve mitske kultove. Međutim, bez obzira na to što imamo malo informacija o načinu otpora takvoj praksi, sama činjenica što postoji represija jeste dokaz da je postojao i otpor kojeg je i on sam više naslućivao nego što se taj otpor u drastičnijim formama ispoljavao. Staljinove metode istrebljenja, tako masovnog i trajnog, samo su specifične forme represivnog čuvanja vlasti, a ne personalni odnos prema pojedincima iz bliže okoline, pa i masovnije. Istorijsko iskustvo potvrđuje da svaki sistem ima svojstvo da se samoreprodukuje da bi postao vladajući bez ostatka. To se potvrdilo i u slučaju Staljina. Težnja za apsolutnom moći i vladanjem najprije se manifestovala u likvidaciji ostataka stare klase i klasnih protivnika, ali kada je, sadržajno, završena, neočekivano je otvoren drugi blok »neprijatelja« sa razlačitim etiketama. Represija i likvidiranje u njegovoj vizuri su smisao postojanja u funkciji vladara, a sam sistem je bio realno tle za takvo koncipiranje njegove uloge u očuvanju vlasti. U istoriji marksističke misli nije moguće naći na trag neke ideje o tome da socijalizam, nakon oružane revolucije, treba braniti represijom, pogotovo ne tako brutalnom, bez presedana u istoriji civilizacije. Tako dolazimo i do zaključka da je čitav idejni, politički i praktični Staljinov koncept izravno, u direktnoj suprotnosti sa čitavim misaonim naslijeđem radničkog pokreta. Umjesto radničke klase, u matricu revolucije situirao je birokratiju, umjesto samoreprodukcije u materijalnoj proizvodnji, uspostavio je samoreprodukciju ideologije dogmatizma, umjesto oslobođenja rada, učvrstio najamni odnos, umjesto slobodne asocijacije radnika, stvorena je armirano čvrsta državna organizacija. Prema tome, ideja o samoupravljanju (u ranijoj istoriji) puna je opterećenja i kontroverznih tumačenja, a vrijeme Staljina se praktično prekinulo i izgubilo.

Do raskola 1948. i radikalne promjene od etatizma ka samoupravljanju, zbog zatvorenosti sistema informisanja, nemogućnosti pristupa da se stvarnost Sovjetskog Saveza prati izbliza, o socijalnoj drami znalo se vrlo malo, više se naslućivala nego što je bila poznata. Ocjene, optužbe i osude protivnikâ socijalizma, nabijene strastima antikomunizma, niko iz kruga komunista nije ni uzimao za ozbiljno, a kvalitetnih informacija iz tog podneblja nije ni bilo. Međutim, nakon rata, u vrijeme kada je protok informacija bio snažniji, u uslovima kada je na djelu bilo moguće osjetiti šta znači staljinističko »iskustvo«, kada su ljudi u glavama prenijeli memoriju iz tog iskustva, bilo je jasno da to nije ideal socijalizma, a ni cilj revolucije kako ih je Tito anticipirao i da je u

Digitized by Google

praksi ostalo malo od Marksovog učenja i Lenjinove vizije stvarnosti socijalizma. Tada je iskrslo krupno pitanje, ispoljeno u formi »šta da se radi«? To je bilo jedno, ali i jedino praktično iskustvo sa kojim su već generacije indoktrinirane i koje je razvijalo svijest o savršenstvu sistema, ne samo kod neukih ili priučenih. Mnogi su, pa i veliki umovi svijeta u to vrijeme, pohitali u »obećanu zemlju« da bi stvorene predstave o novoj civilizaciji, kulturi i humanizmu provjerili i neposredno doživjeli. Trebalo im je vremena i iskustva da na vlastitoj sudbini osjete »humanizam« Staljinovog poimanja i da izađu iz svijeta iluzija.

Dakle, jedan ideal stvoren u predstavama i koji je živio u svijetu iluzija nestao je i zablude i dogmatska vizija su se raspršile. Sve je trebalo kritički valorizirati, preispitati i negativno napustiti i odbaciti. Nije to bio lak posao, jer izbor novog, specifičnog puta, nije moguće izvesti reformama, korektivima, pa ni pukom voljom komunista u vrhu, kako se to često pokušava protumačiti. Nije to ni čisto politički ili ideološki fenomen, da bismo novinu sadržanu u pojmu samoupravljanja mogli izvesti promjenom vladajuće stranke ili personalnim promjenama. Strateška i programska koncepcija podrazumijevale su inovaciju od istorijskog značaja. Prelaz iz kapitalizma označava promjenu epohe, ali i prelaz iz državno-birokratskog modela upravljanja u samoupravni sistem odnosa predstavlja njen novi kvalitet. Prema tome, za promjene takve snage nužno je bilo imati na umu čitavu složenost istorije i aktuelne prakse tog vremena u našem prostoru. Trebalo je respektovati istorijsku prošlost i njena obilježja, zatim strukturne karakteristike, posebno nacionalne, vjerske, tradicionalne, pa i mentalne, jer se čitava struktura iz temelja mijenja.

Na taj način, generacija kreatora novog vratila se vlastitom iskustvu iz dalje, ali i one najbliže prošlosti, iskustvu iz revolucije. Naša revolucija nema samo obilježje rata u klasičnoj formi, pa ni samo one iz građanske tradicije ratova. Ona i jest specifična po tome što je, odmah iz početka, podrazumijevala novi kvalitet odnosa, a mnoge ideje o samoupravljanju začele su se u ratu, odnosno revoluciji. Sada ih je trebalo afirmisati i dalje snažiti, te osloboditi ih od bolesti kojom ih je birokratija već bila zarazila u vrlo kratkom vremenu. Tako je naše iskustvo bilo jedan od snažnih izvora saznanja na kojima se gradila nova zgrada samoupravljanja.

Prema tome, izvorne Marksove misli, ideje i konstante, zatim Lenjinove vizionarske odrednice, kritički selektirane i izdvojene od onih koje su zavisile od okolnosti u kojima je Lenjin djelovao, u ravni teorije bile su dva izvora saznanja na kojima se temeljila praksa samoupravljanja.

Nameće se pitanje: zašto se samoupravljanje, kao cilj revolucionarnih promjena, nije situiralo u praksu odmah nakon oružane revolucije? U lapidarnoj formi na to pitanje je moguće odgovoriti na više načina, a analitički se o tome može raspravljati naširoko i elaborirati argumentima. Najprije i jednostavno: bez državne represije ni ekonomski ni politički nije bilo moguće razvlastiti staru klasu — ne bi se ona predala ubjeđivanjem i demo-

Digitized by Google

kratskim dijalogom. Dakle, država je morala da obavi svoj prvi »jedini čin«. S druge strane, Staljin i staljinizam nisu bili izvan nas. Staljinova doktrina etatizma i admistrativnog upravljanja je ne samo sugerirana, nego i nametana svim sredstvima, bez obzira na to koliko smo se tome odupirali u toku rata, dakle, još tada se razvijala teorija o »ograničenom suverenitetu« socijalističkih država, a mi smo bili član porodice u socijalističkoj zajednici. No, i da smo bili slobodni u izboru strateške i praktične koncepcije, taj neželjeni čin nismo mogli izbjeći i »stepenicu preskočiti«. Trebalo je, u redoslijedu zadataka, stvoriti materijalnu osnovu samoupravljanja, usredsrijediti materijalne i ljudske potencijale, djelovati brzo i bez predaha, sve početi iznova jer nam istorija nije ostavila ni materijalnu osnovicu, ni visok stepen kulture i svijesti da bismo anticipirano stanje mogli ostvariti odmah i brzo. To nužno zlo« i socijalna patologija, začeti tada, bez obzira na kratkoću vremena trajanja, nanijet će nam ogromne štete tokom čitavog razvoja samoupravljanja — ostaće trajno jedan od najsnažnijih izvora zastoja, oscilacija, osnovna opreka samoupravljanju, ne samo u obličju birokratskog djelovanja kao univerzalne pojave. I problem birokratije u našim uslovima je specifičan. Naime, centralistička država, država unitarnog tipa, po prirodi je izvor nacionalne neravnopravnosti i nejednakosti narodâ i narodnosti u složenoj zajednici, ali takvu nužnost očito nismo mogli izbjeći. I sam metod i način izvođenja radikalnih promjena od etatizma ka sistemu samoupravljanja je za mnoge velika enigma. U objašnjenju fenomena u nepovoljnijoj su poziciji pravni pozitivisti. Oni cijeli problem reduciraju na normativno-pravni sistem regulacije. Državnim normama se sistem inaugurirao i njime zaštićen. Po njima, sve počinje poznatim zakonom iz 1950. i Ustavnim zakonom iz 1953. godine, a dalji proces razvoja kanalisan je i usmjeravan državnim sistemom regulacije. U toj vizuri izgleda ovako: država se dobrovoljno odrekla svojih funkcija i prenijela ih i delegirala na decentralizovane centre i time se sve objašnjava. Međutim, ako samo u osnovnim tezama naznačimo šta je sve trebalo odbaciti, napustiti, promijeniti, a šta utemeljiti u praksi, postaje vidljivo da je u pitanju povijesni čin, velika istorijska prekretnica.

Da bi se takva krupna inovacija izvela, trebalo je najprije postati samostalan, osigurati suverenitet države i samostalnost partije, dakle, bez ostatka odbaciti teoriju i praksu »ograničenog suvereniteta« i izvući se iz zagrljaja internacionalizma tipa Kominterne ili Informbiroa. Bez nezavisnosti i samostalnosti nije moguće vršiti izbor puta i modela izgradnje socijalističkog društva. Trebalo je latentni i javnosti do tada nepoznat sukob sa staljinizmom izvesti na svjetlo istorije.

Tako se došlo do kulminacije, do tačke usijanosti kada problem sukoba više nije bilo moguće uvijati u ideološke oblande, držati u tajnosti, jer je sukob trajao godinama. Povijesni raskol 1948. godine koliko označava jedno herojsko doba naše novije istorije, toliko je bio i vjesnik jedne socijalno-političke drame.

Digitized by Google

Bila je to borba Davida i Golijata. Ne ulazeći u dalja objašnjenja šta je to sve značilo za jednu mladu revoluciju, za ekonomski i društveni razvoj, za nas je ovdje važna činjenica da bez nezavisne države i njenog suvereniteta, te samostalne partije, inovacija i radikalne promjene ne bi bile moguće — cijena je bila velika, ali svaka veličina ima svoju cijenu, pa i nezavisnost.

Na unutarnjem planu, pretpostavka samoupravljanju jeste iz temelja izmijenjen položaj države, njenog realnog bića, jer postojeća država, centralistička i sa birokratskom strukturom, u direktnoj je opreci sa idejom samoupravljanja. I to je čin ravan istorijskom podvigu. Ni taj poduhvat neće proći bezbolno i bez otpora. Nije se birokratija »dobrovoljno« odrekla svojih, već stečenih privilegija, nego, u svom uobraženju da vrši povijesnu misiju, pružala je otpor na različite načine, njena samosvijest o posebnoj ulozi već je (za kratko vrijeme) prerasla u svijest o moći i utjecaju na društvene tokove. Iz temeljnog opredjeljenja za koncepciju države u funkciji samoupravljanja nastala je čitava skala poremećaja u do tada uspostavljenom poretku (u planiranju, raspodjeli, odnosima »viših« i »nižih« u državnoj hijerarhiji, zahvatanju viška rada, distribuciji i disperziji privrednih kapaciteta itd.). Međutim, za istorijsku ocjenu i valorizaciju vrijednosti novine čini se da je važno imati na umu dva krupna pitanja — pitanje šta se desilo sa posredničkom ulogom birokratije i kakvu ulogu ima partija komunista? Naime, u tradiciji i istoriji socijalističke, odnosno komunističke misli birokratiji je namijenjena posrednička uloga, — tako je bar doktrinarno koncipirana. Pod izgovorom da je radnička klasa nedorasla, njena svijest nerazvijena, nužno je neposredno upravljanje zamijeniti posredovanjem, mogućnošću da država u ime radničke klase i u njenom interesu preuzme funkcije upravljanja. Prije ma kakvog oblika i stepena razvijenosti samoupravljanja, nužno je bilo i tu doktrinu teorijski i idejno-politički napustiti. I tom zahjevu praksa će se uporno odupirati, jer je birokratija jedna od najvitalnijih socijalnih i političkih grupa. Njeni su interesi pogođeni, a moć njenog prilagođavanja društvenim pojavama je izuzetna, jer vrši funkciju upravljanja bez svojine, a državno-administrativno upravljanje je najpogodnija forma za ostvarivanje interesa. Bez obzira što će to biti trajan nusprodukt i prateća pojava samoupravljanja, doktrina i ideološka koncepcija su odbačene, a front borbe nakon obračuna sa starom klasom i transponovanom sviješću iz prošlosti pomjerio se na front praktičnog obračuna sa već osnaženom birokratskom strukturom. Ona će se javljati u različitim formama — najrije kao dogmatska (informbirovska) grupa koja je istupala u ime svetog duga internacionalizmu i nudila soluciju podređivanja nacionalnih i narodnih interesa nekim »višim idealima«, a u stvari bila je to oštra bitka za vlast Staljinovog kova, koja im je i najviše obećavala. Druga varijanta su oni koji su samoupravljanje shvatili kao fasadu prema spoljnjem svijetu, kao ideološku masku u kojoj će ostati stari sadržaj. Po njima, na unutrašnjem planu, trebalo je zadržati postojeće, a svijetu se predstaviti sa novim

Digitized by Google

modelom socijalizma koji je u direktnoj opreci sa Staljinovim modelom. Borba zastupnikâ samoupravljanja sa birokratijom iz vlastite strukture, prikriveno ili otvoreno, vođena je dugo, da bi tek sredinom šezdesetih godina bio izvršen drastičan čin obračuna. Tada je tek demaskirana ideološka grupa koja je predstavljala snažnu prepreku razvoju samoupravljanja ne samo u institucionalnom smislu, nego je bila i glavna prepreka razvoju samoupravne demokratije.

Treću grupu čine oni koji su se prilagodili novonastalom stanju, prihvatili samoupravljanje deklaratorno i, po formi, detronizaciju svog položaja. Ova grupa nije tako homogena, nije glasna u zahtjevima, egzistira u latentnom stanju, dakako, u nadi da je samoupravljanje prolazno stanje, a povratak na staro neminovan. Za njih nije od utjecaja to da li je sistem decentralizovan ili dekoncentrisan ili funkcionalistički, bitno je da su situirani u centru moći gdje se odlučuje i utječe na odluke, pa i na najnižim stepenicama političke piramide. Dakle, birokratija, s obzirom na to da nije vlasnička grupa, da nema istorijske i aktuelne odgovornosti, bez javno suprotstavljenog programa i čvrste organizacije, pokazala je svu svoju vitalnost u prilagođavanju i manipulaciji u vršenju svojih funkcija. Prema tome, uzdrmati već čvrstu državnu strukturu, razoriti jezgro birokratije i utemeljiti sasvim nove vrijednosti socijalnog sistema, bio je krupan revolucionarni čin, a ne reforma ili reorganizacija, kako se to prelama u glavama pozitivista i normativista.

Uloga i položaj Komunističke partije (SKJ) jeste posebno poglavlje naše najnovije povijesti. I o tome su napisani tomovi knjiga, vršena empirijska istraživanja, napisane teorijske rasprave različitog dometa, ali ima se utisak da neke specifičnosti još uvijek nisu dovoljno osvjetljene i činjenice izvedene na istorijsku razinu. Naime, tokom čitave tradicije i prakse socijalizma partija je sinonim za državu i obrnuto. Ta sintagma koja se popularno, leksički, označava kao »spoj partije i države« jeste novina u istoriji političke misli i prakse. Zbog toga je cijela antisocijalistička i antikomunistička propaganda i uperena protiv partije komunista, optužbe su adresirane na partiji, a ne na državni sistem — od kritike »diktature proletarijata« prešlo se na kritiku »diktature birokratije«, a u najdrastičnijoj formi »diktature partije«. Prema tim optužbama partija je povijesni i aktuelni krivac za staljinizam, za vladavinu birokratije, za Staljinove represije i za sve divergencije i promašaje u praksi socijalizma. Prema tome, i taj blok problema trebalo je razriješiti prije svakog pokušaja da se novi sistem samoupravljanja situira u praksu.

Trebalo je razdvojiti »blizance« — državu i partiju — i koncipirati im zasebne uloge. Nužno je bilo odrediti novo mjesto Savezu komunista u onom smislu kako ga je naznačio Marks, izgrađivati koncept »partije u velikom povijesnom smislu«, a ne partije kao čvrste organizacije po uzoru na državnu strukturu. Država nije bila ukinuta niti je frazerski naznačen rok njenog ukidanja,

Digitized by Google

nego joj je upravo dato mjesto kako ga je Lenjin zamišljao, da »odumire« u svojim funkcijama, a prije svega u ekonomskoj sferi. Tako je i taj problem prvi put u praksi socijalizma došao na red; principijelno, programski i praktično (kadrovski) Savez komunista je odvojen od države. Opravdan je prigovor da praksa nije dosljedna teoriji i principijelno opredjeljena, ali je proces otvoren, a borba se ne završava inauguracijom novog, nego se nastavlja u formi sukoba sa starim i u formi snaženja inovacija. Inače, metod djelovanja Komunističke partije Jugoslavije, kako u revoluciji tako i u godinama iza rata, specifičan je u odnosu na dotadašnju tradiciju u komunističkom pokretu. Naime, svaki neprijatelj je znao da se revolucija u Jugoslaviji vodi pod vodstvom Komunističke partije, ne samo zbog toga što su mogli pročitati Proglas i parole, nego su to znali iz vremena prije rata. Međutim, Tito se nikada nije zanosio sektaškim, ultralijevim parolama i frazama o stvaranju »crvene republike« i tako sužavao front u zamku izolacije od ogromne armije ugnjetenih koji su Proglas komunista prihvatili kao svoj socijalni program. Komunisti Jugoslavije su tokom cijelog rata ostali u nekom obliku ilegalnosti. Za njih je znao svaki borac, svaki aktivista, znao ih je i raspoznavao po načinu revolucionarnog djelovanja i ponašanja. Oni se nisu izdvajali u političku elitu, nisu se ponašali kao izdvojena grupa, nego je postojala puna identifikacija sa borcima i masama, izdvojeni su bili po odgovornosti i posebnim, dopunskim zadacima i tako prednjačili i teorijski i u praksi. Tamo gdje su sektaši pokušavali da se ponašaju ultralijevo i retorički naglašavali da vode »komunističku revoluciju«, bez osjećaja za realnost i bez veze sa realnim životom, kriza pokreta je bila neizbežna. Istorijsko utemeljenje nove Jugoslavije na zasjedanju AVNOJ-a 1943. godine upravo je potvrda sa koliko smisla za realnost su njeni utemeljivači prišli tom istorijskom činu. Znalo se da su na čelu svih ustanovljenih institucija komunisti, da je jezgro vodstva komunističko, ali se to nigdje nije naglašavalo, nego otvorene perspektive narodima i narodnostima.

Otvarana su vrata svim progresivnim snagama, stvoren je sistem okupljanja na širokom frontu. To nije bila sumnja u snagu Partije, nego velika vjera u radničku klasu i u mase koje nisu po svijesti bile dorasle da razumiju istorijski sklop, ali su po svom socijalnom i političkom statusu slijedile programsku i stratešku orijentaciju komunista. Komunisti, pod Titovim vodstvom, kao brojčana manjina, nisu u vokaciji naglašavali one ciljeve koje revolucija ima kao konačne, nego su nudili Programe kojima su motivirali na akciju, pravili poredak zadataka i markirali bliže i dalje ciljeve. Tako je program manjine bio u interesu većine narodnih masa i na taj način je postajao opštenarodni program. Komunisti Jugoslavije su poznavali sve naslage prošlosti, sva opterećenja u svijesti masa, prenesena iz dalje ili bliže prošlosti. Nije teško naslućivati šta bi bilo sa pokretom da su komunisti istakli parole o ukidanju privatnog vlasništva, o ateizmu, o seljaštvu u budućnosti, o sovjetizaciji itd., a pogotovo da su se izdvojili kao

Digitized by Google

posebna grupa sa pretenzijom na vlast. To bi bila tek avantura, jer, po Lenjinovim riječima, vrijedno je samo ono što stvore narodne mase, a ne ono što bi bilo produkt zamisli u glavama elite. Dakle, komunisti su bili elita, avangarda u pravom smislu, a ne po privilegijama ili posebnim statusima — realna elita.

Još je više zanimljivo, dakako, sa stanovišta istorije, zašto su komunisti Jugoslavije, i nakon pobjede u revoluciji i uspostavljene vlasti, ostali u specifičnoj formi u ilegalnosti. To je bila jedna od tačaka Staljinovih napada na našu Partiju, optužujući je da se »utopila u Narodni front«, te da je »oportunistička« i »kompromiserska«, »narodnjačka«, dakle, bez »revolucionarne oštrice«, što je njegov omiljeni izraz. Ni u tom periodu Tito nije previđao dato stanje, opštesvjetske i unutarnje okolnosti u kojima su se razvijali revolucionarni procesi, nije identifikovao državu sa Partijom, bez obzira na činjenicu da su postojali komiteti i već masovnija Partija i što je vršeno personalno spajanje; zvanično, država je vršila svoje funkcije klasnog karaktera, a Partija povezana čvrsto sa radničkom klasom i masama, trasirala put u funkciji kolektivnog subjekta revolucije.

Znalo se da su članovi Politbiroa, u personalnom i funkcionalnom smislu, istovremeno članovi Prezidijuma, a ministri i državni funkcioneri članovi kolektivnih organa Partije na svim razinama institucionalne strukture. Međutim, ni tada se Partija nije deklarisala kao legalna zasebnost, u stilu građanskih stranaka na vlasti ili po uzoru na Boljševičku partiju, nego je širila svoje prostore i izgrađivala čvrstu vezu sa progresivnim snagama koje su prihvatale njen Program, svoju vrijednosnu orijentaciju.

Titov zahtjev da se komunisti čvrsto povezuju sa masama, posebno sa radničkom klasom i okupljanja na njihov program, ostaće njegov moto do kraja života, bez obzira na drugačije stanje u legalnoj fazi djelovanja komunista i na njegovu masovnost. Velike maksime, retoričke parole i vokacije o velikoj budućnosti nemaju veći domašaj ako im se praksa neumoljivo odupire, ako ideje ne nalaze uporište u objektivnoj stvarnosti — birokratsko frazerstvo i ljevičarsko-ekstremni zahtjevi bez realnog tla više su štetni nego korisni za praksu socijalizma. Prema tome, nije bilo moguće uspostaviti vlast radničke klase stila i modela samoupravljanja, a zadržati partiju u statusu poludržavne organizacije čije birokratiziranje je nezaobilazno. Nije to napuštanje vladajuće pozicije, a ni umanjivanje njene povijesne odgovornosti, nego snažan izvor njenog moralnog i političkog autoriteta; time postaje realna snaga, a ne snaga izvedena iz funkcije vlasti.

Sve što se desilo na prelazu u prvu deceniju samoupravljanja za građansku, tradicionalnu misao je neobjašnjivo, za nju je to veliki rebus jer se mnoge pojave, rješenja i stavovi opiru, reklo bi se, zakonu logike, a pogotovo su u suprotnosti sa cijelom istorijskom tradicijom političke misli. Za nju je neshvatljivo da je takve radikalne promjene moguće izvesti bez ustaljenih oblika u vršenju krupnih preokreta, bez puča, udara ili kontrarevolucije, odnosno revolucije. Sam čin je velika zagonetka, jer su promjene

Digitized by Google

izvršili isti ljudi koji su izveli revoluciju, čak u istom personalnom sastavu.

Partija je uspostavila snažnu državu, posredstvom koje je mogla najefikasnije čuvati položaj u vlasti, ali se odrekla njenih usluga, bez obzira na svu složenost situacije i prijetnji svake vrste. Reklo bi se, neočekivano je odabrala put rizika i neizvesnosti, jer iskustava koja bi se mogla kopirati nije bilo. Uz sve to, trebalo je sačuvati kontinuitet revolucije, osnažiti njene izvorne principe. Dakle, nije to bila revolucija »odozdo«, nije se pojavila neka nova socijalna sila koja nameće promjene postojećeg, nego nastavak započetog koje se utemeljilo u oružanom dijelu, a narušilo etatizmom i birokratskim sistemom upravljanja. Nije to bila ni revolucija »odozgo« u Staljinovoj interpretaciji vršenja socijalnih promjena od krupnog društvenog značaja, nego ispunjavanje onih ciljeva koje su radnička klasa i mase postavile kao osnovne ciljeve u revoluciji.

Da su jugoslovenski komunisti — u čitavom tom košmaru i u surovim uslovima kakvi su se bili nametnuli spolja ili zatečeni kao nasljeđe prošlosti — upali u zamku čuvanja vlasti, po uzoru na građansku tradiciju, mogli su da biraju solucije sa manje rizika i sa više izgleda na uspjeh. Najprije su mogli da se prepuste euforiji pobjednika i da uživaju plodove zasluga kako je to uvijek bivalo u istoriji. Na internacionalnom planu mogli su prihvatiti »bratski zagrljaj« i štićeništvo »prirodnog saveznika«, zadržati status sekcije u odnosu na internacionalne organizacije i ovisnost i tako zamrznuti stanje i čuvati »*status quo*«. Stajala im je na raspolaganju i solucija po kojoj su mogli, u ime čuvanja tekovina revolucije i državnog suvereniteta, osnažiti državu sa njenim aparatom, nasilje izdići do apsoluta, dakako, u spoju sa Partijom i nastaviti sa etatističkim vladanjem. Više teorijski moguće nego realno izvodljivo, mogli su potražiti zaštitu na drugoj strani, jer su u samoodbrani moguća različita sredstva, ali to bi već bila izdaja i kontrarevolucija.

Kao što je poznato nisu prihvatili ni jednu od tih mogućih, nego sasvim novu i specifično tešku soluciju. Istorija je već valorizirala i pokazala kolika je bila Titova vjera u radničku klasu, u čovjeka našeg prostora. Svako drugo rješenje bilo bi ravno iznevjeravanju i napuštanju izvornih principa na kojima se odvijao revolucionarni proces. Tito je otkrivao objektivni interes naroda, a nije se zanosio iluzijom o ispunjavanju doktrinarnih zahtjeva i dogmatskim opterećenjima. Test ispravnosti puta provodio se u društvenoj praksi, jer nije bilo ni jedne snažnije društvene akcije komunista koju mase nisu slijedile bez rezerve i zastoja, osim onih koje smo pokušali provesti, kao uvaženo iskustvo i gotov kliše, iz drugih uslova i primijeniti u našem iskustvu. Pokazalo se na primjeru primudne ili poluprinudne kolektivizacije u oblasti agrara da nema univerzalnog obrasca za socijalizam. Uz sve napore, žrtve i uz utrošak materijalnih i ljudskih energija vlasnici zemlje su se oduprli kolektivizaciji, reklo bi se, autorefleksijom, bez ustupaka i uzmicanja u različitim metodama. To je bio najžilaviji

Digitized by Google

otpor Partiji u njenoj istoriji, ali i dokaz da neprimjerena doktrina ne može naći uporište u specifičnoj socijalnoj kulturi. Na svu sreću, i tu zabludu Tito je, za kratko vrijeme, uočio i antidogmatski odstupio i napustio ideju o prinudnoj kolektivizaciji, bez obzira na to što se radilo o klasnom fenomenu, o promjeni svojinskih odnosa, o prelazu od privatnog vlasništva na državno, odnosno kolektivno vlasništvo. Odgođen je taj klasni čin za neka druga, zrelija vremena, a veličina odluke se tek naknadno potvrdila, jer se u praksi socijalizma pokazalo da puko ukidanje privatnog vlasništva nije isto što i socijalizam.

Sistem samoupravljanja je bio uslov i za još jednu krupnu promjenu koja je postavljena kao vrhunski cilj u revoluciji, a koju u uslovima etatizma nije bilo moguće izvršiti. Naime, u revoluciji je nacionalno pitanje figuriralo kao dio klasnog problema, a u našim uslovima neodvojivo je od klasno-socijalnih proturječnosti. Još na Drugom zasjedanju AVNOJ-a, dakle, kada su polagani temelji novoj zajednici, uspostavljen je federalni sistem tipa republike. Time ne samo da se htjelo pokazati da napuštamo monarhiju, odnosno državno uređenje unitarnog tipa, nego je to bio strateški zahtjev za ravnopravnost narodâ i narodnosti.

To povijesno opredjeljenje na konstitutivnom zasjedanju dobilo je svoju potvrdu u prvom Ustavu, dakle, politički princip je ustavno-pravno normiran. To rješenje je značilo istorijski čin, ali, uz svu njegovu veličinu, njime se nije razriješilo sve ono što je stajalo na putu izgrađivanju ravnopravnosti narodâ i narodnosti, nego je otvoren snažan proces postepenog razrješavanja svekoliko zamršene stvarnosti u ovoj sferi života naše zemlje. Dakle, praksa je trebalo da slijedi ideju i normu, ali na putu do njihovog realizovanja ispriječilo se mnoštvo prepreka objektivne naravi, dakle, put do realizovanja nije bio raščišćen. Prije svega, i laiku je poznato da se u okvirima centralističke države, sa obilježjima unitarizma, ne može osigurati nacionalna ravnopravnost. Centralistička država je, objektivno, antipod jednakosti i ravnopravnosti narodâ i narodnosti. Osim toga, osjećalo se i prisustvo Staljinove »teorije« o vodećoj naciji, mada na našem tlu ona nikada nije zaživjela; njeno prisustvo se osjećalo u praksi, a kasnije će biti dograđena i teorijom o »ograničenom suverenitetu«.

No, još je značajnije pitanje odnosa prema naciji uopšte kako ga je Staljin koncipirao i sugerirao našoj praksi i teoriji, a ne možemo nikako reći da je njegov glas bio bez značaja. Bila bi istorijska neistina ako bismo tvrdili da smo bili oslobođeni indoktrinacije tog bloka, mišljenja. Poznate su Staljinove doktrinarne odrednice, prema kojima je nacionalno pitanje problem buržoazije nastao u kapitalizmu a u procesu njegovog propadanja iščezava. Po njemu, dakle, u socijalizmu fenomen nacije ne postoji, osim kao konzervativno, seljačko pitanje. Kakva rješenja je Staljin primijenio u praksi Sovjetskog Saveza, nije nepoznanica. U ime klasne borbe i razrješavanja proturječnosti klasne sadržine Staljin je odbacio Lenjinove ideje i sugestije o ravnopravnosti na-

Digitized by Google

rodâ i narodnosti u čuvenoj formulaciji »pravo naroda je samoopredjeljenje do otcjepljenja«, ali Staljinova definicija nacije bila je opštevažeća, tako reći, jedina marksistička definicija, pa čak i kasnije kada smo napustili staljinizam. Sama definicija, kao oficijelno uputstvo, lišava mnoge narode prava na nacionalnu identifikaciju. Tek će nakon dugo vremena Edvard Kardelj izvršiti korekcije i proširiti definiciju, primjereniju za ravnopravnost i jednakost narodâ. Prema tome, sve to nije bilo bez odjeka na svijest i praksu u našem prostoru, što nije bila mala prepreka u razrješavanju problema vezanih za naciju i međunacionalne odnose.

Odvajanje klasnog od nacionalnog doktrinarno znači da se ukidanjem klasne eksploatacije ukidaju svi oblici nejednakosti i svaka mogućnost eksploatisanja, pa, prema tome, i mogućnost materijalne ili duhovne eksploatacije među nacijama; istodobno je takva doktrina sugerirala potrebu pomjeranja i odgađanja rasprave o naciji, a time usporavala praksu. U tom trenutku istorija i komunisti su bili zaneseni euforijom pobjedničkâ, u velikoj nadi i iluziji da je revolucijom problem nacije razriješen samom činjenicom što su svi narodi i narodnosti vodili borbu za iste ideale i iste socijalne vrijednosti. U toj vizuri temelj svega je društvena, odnosno državna svojina. Ona limitira mogućnost eksploatacije po bilo kojem kriteriju. Ekonomija je izvor svih proturiječja i konflikata, pa, prema takvom shvatanju, ako se razriješe proturječnosti u osnovi, u proizvodnji, razriješene će biti i sve druge, pa i međunacionalne proturječnosti.

Međutim, uz sva saznanja i sve napore, praksa je uporno i ozbiljno upozoravala da cjelokupan sklop međunacionalnih odnosa nije doveden do kraja, nije završen proces izgrađivanja ravnopravnosti i jednakosti ni u sferi ekonomije ni u nadgradnji, odnosno u oblasti kulture.

Dakle, problem nacije nije samo dimenzija samoupravljanja, nego je ravnopravnost nacija uslov utemljenja samoupravljanja, i obrnuto, uzročno-posljedično povezani. Vreme će pokazati kakve ozbiljne naslage prošlosti postoje u latentnom stanju i da je nacionalno pitanje integralna dimenzija klasno-socijalnog pitanja.

*

Prva decenija samoupravljanja (1952—1962) biće svakako, u našoj novijoj povijesti zabilježena kao vrijeme radikalnog preobražaja u svim oblastima života i rada. Kvantitativne promjene iz tog isječka vremena nije moguće objasniti ni pozitivno-pravnom metodologijom, odnosno interpretacijom duha i slova zakona koji su nastali u toj deceniji, pa ni ustaljenom metodologijom po kojoj temeljna programska i politička dokumenta predstavljaju predmet analize. Izvan takvih objašnjenja ostaju činjenice iz realnog života koje su, na izgled, sporedne i nebitne, ali po svom socijalnom sadržaju one upravo otkrivaju realnu sliku stvarnosti kakva se izgrađivala i razvijala u prvim godinama krupnog društvenog

Digitized by Google

preobražaja. Po obimu, sadržini i povijesnom značaju prelaz od centralističko-etatističkog sistema, čiju osnovu čini ideologija birokratije, isto je tako značajan kao i onaj radikalni klasnog prestrukturiranja. Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva, čime se i normativno-pravno utemeljuje samoupravljanje, Ustavni zakon, zatim Zakon o narodnim odborima, Zakon o planskom upravljanju privredom, te Opšti zakon o uređenju opština i srezova i druga pravna dokumenta — predstavljaju pravni izraz postojećeg, novonastalog u društvenoj praksi, ali se time nastala praksa ne može objasniti u svoj svojoj raznolikosti i inovacijama. Programsko-politički dokumenti SKJ, duh i smisao odluka Šestog kongresa, zatim Sedmog kongresa, kojem istorijsko značenje daje Program Saveza komunista, i druge odluke nastale u tom vremenu, golemi su izvor saznanja, jer se nije radilo o odlukama u oblasti tekuće politike i društvene prakse, nego o platformama strateškog karaktera — oni su teorijske i koncepcijske platforme samoupravljanja, idejni koncepti za dugoročno trasiranje puta. Međutim, za osvjetljavanje realne slike stanja ni to nije dovoljno. U njima su naznačena opšta obilježja novog sistema, markirane osnovne proturječnosti kao izraz sukoba starog i novog, zatim, jasno data idejno-politička i teorijska opredjeljenja, iz čega je i nastajala teorija samoupravljanja, a praksa ju je prihvatala bez kolebanja i sumnji. Ta dva aspekta izučavanja i dva nivoa teorijske analize su prisutni trajno, obavljani u različitim varijacijama i sa različitim stepenima uopštavanja. Zbog toga ćemo mi u ovom slučaju najprije dopustiti da same činjenice »govore« i da bogatstvom svoga sadržaja pruže osnove za zaključivanje ne samo specijalistima i stručnjacima, nego i običnom čovjeku.

U ravni ustavno-pravne regulacije već 1949. godine inauguriraju se radnički savjeti, ali ta takozvana eksperimentalna faza trajala je zanemarljivo kratko, jer je već 1950. godine donesen čuveni zakon, čija snaga prevazilazi onaj smisao koji zakoni klasične forme imaju, jer se njime mijenjao cjelokupan ustavni sistem, stara »zgrada« takozvanog revolucionarnog etatizma je iz temelja uzdrmana. Njime se radikalno mijenja sistem svojine i odnosi u oblasti svojine, a »način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte« (K. Marks). Na tom temeljnom principu začeće se i sukob između dvije koncepcije i ideologije, simbolički sukob između samoupravljanja i etatističko-birokratskih snaga. Ustavni Zakon predstavlja krupan korak dalje, jer se procesi samoupravljanja šire i produbljuju. Ustavnim zakonom se garantuje pravo radnog naroda na samoupravljanje i u drugim oblastima života i rada — kulturi, prosvjeti, socijalnim službama itd. To je bila ona tačka istorije na kojoj radnička klasa postaje (Ustavom utvrđeni) subjekt revolucije, a radnik gubi status najamnog radnika, raščišćava se put ideji o spajanju proizvođačke i upravljačke funkcije. Izmijenjena je i struktura parlamenta. Uvodi se nova institucija (Vijeće proizvođača), čime radnička klasa dobiva nove impulse i nove snage u

Digitized by Google

ostvarivanju svojih interesa. U tom procesu promjena prestaje da postoji Prezidjum koji je u ranijem sistemu predstavljao neku vrstu supstituta skupštine, sa ovlaštenjima koja su tradicionalno pripadala parlamentima. I terminološki su izvršene formalne promjene nazivâ. Namjesto vlade uspostavlja se Izvršno vijeće, ministarstva se zamjenjuju sekretarijatima, radikalno slabi izvršna vlast u odnosu na političku strukturu (legislativu). Razara se centralistička organizacija države i otvara proces samoupravne decentralizacije. Nije to bila promjena u formi prenošenja (delegiranja) ili neki oblik nove administrativne podjele, nego iz temelja začet nov sistem vlasti. Decentralizacija i dekoncentracija se ne zadržava na nižim stepenicima u piramidi državne vlasti, nego se situira u sferu materijalne proizvodnje. Bio je to dosta razuđen sistem ovlaštenja i nadležnosti samoupravnih subjekata, posebno u fazi prerastanja radničkog u društveno samoupravljanje. Mijenja se i uloga opština, koje su u ranijem sistemu imale status teritorijalno-administrativnih jedinica sa vrlo uskim krugom ovlaštenja u vršenju funkcija i podređene višim hijerarhijskim centrima. U tom sistemu je svaka služba imala svoj AOR (administrativno-operativno rukovodstvo), ali u samoupravljanju one postaju onaj »najzad pronađeni« osnovni oblik vlasti. U tom radikalnom mijenjanju strukture i sistema vlasti ukidaju se oblasni, okružni i sreski odbori, ukida se razuđeni i umnoženi broj ministarstava, komiteta, generalnih direkcija i tako određuje nova socijalna i politička funkcija države, a enormni broj funkcija centralne vlasti prenosi se na osnovne teritorijalno-političke zajednice. Ukidaju se poluvojničke organizacije u državnoj upravi i tako ograničava moć egzekutive, a time zaustavlja rastuća moć birokratije u klasičnoj formi. Naravno, ova normativna idilična slika iz tog vremena nije isto što i društvena stvarnost. Samo laik bi mogao da shvati da je anticipirani cilj postao i realnost u životu. Zastupnici državno-svojinskih odnosa pružali su žilav otpor novini, »kako u Partiji tako i u cjelokupnoj državnoj i privrednoj upravljačkoj strukturi«[8] — ističe Edvard Kardelj i nastavlja: »Ali i dalje su se u našem društvu niz godina zadržavali, pa i danas zadržavaju, više ili manje snažni elementi državno-svojinskih odnosa, bilo u obliku direktnog raspolaganja društvenim kapitalom od strane države bilo u obliku povezanosti države sa upravljačkim vrhovima u privredi koji raspolažu centralizovanim društvenim kapitalom nad kojim su organizacije udruženog rada izgubile ekonomsku kontrolu ili je nisu ni imale«[9]. No, bez obzira na to što teorijska i normativna rješenja nisu isto što i stvarnost i što međusobno divergiraju, radikalni proces promjena je otvoren i kako je vrijeme više odmicalo novi sistem je dobivao na snazi i potvrđivao se u praksi.

U oblasti ideologije učinjen je isto tako krupan čin promjena, bez presedana u praksi komunističkog pokreta. Naime, KP mije-

[8] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, »Radnička štampa«, 1976, str. 27.

[9] Isto, str. 21.

Digitized by Google

nja svoj naziv, ali ne formalno, jer novi naziv (Savez komunista Jugoslavije) ima nov, realni sadržaj. Ta novina se manifestuje na dva načina. Prije svega, time je definitivno učinjen raskid sa konceptom partije »gvozdene monolitnosti« i organizacijske okoštalosti, po kojoj se komunisti izdvajaju u zasebnu ideološku grupu, a sugerira se čvrsta povezanost komunista sa radničkom klasom i masama. Time se otvara mogućnost aktivizacije svakog komuniste, razara centralistička svijest i omogućava stvaralačka inicijativa »odozdo«. Komunisti nisu samo disciplinirani izvršioci direktiva »odozgo«, nego preuzimaju istorijsku odgovornost za svoje djelovanje u društvenoj praksi. Osim toga, Savez komunista se oslobađa srastanja sa državom i sistema dvojne odgovornosti — on (SKJ) postaje princip u vršenju revolucionarnih promjena, »partija u velikom istorijskom smislu«.

U odnosu na stanje ustavne regulacije Zakonom iz 1950. godine Šesti kongres će učiniti krupan korak dalje u razvoju samoupravljanja. Taj kongres ne samo da je potvrdio ispravnost rješenjâ, nego svojim odlukama predstavlja platformu za novi tip demokratije u socijalističkoj istoriji, kako u oblasati takozvanih unutarpartijskih odnosa tako i u društvu uopšte. Odluke Šestog kongresa su bile sasvim jasne i nije bilo mjesta sumnjama ili kolebanjima — one će dobiti ustavno-pravnu artikulaciju u Ustavnom zakonu iz 1953. godine.

Bilo je jasno, i »starim« protivnicima spolja i novim unutar zemlje, da povratka na stare, centralizirane odnose nema, da nije riječ o eksperimentu ili palijativnim korekcijama starog sistema, nego da je posrijedi strateško i konačno opredjeljenje. Dogmatsko-birokratske snage su proglašavale donesene odluke kao istorijsku avanturu, pa čak i kao izdaju. Kasnije, pa i do naših dana, one su osuđivale Šesti kongres kao izvor svih zastoja i poremećaja optužujući ga za stihiju, anarhiju, dezorganizaciju i narušavanje socijalne i političke discipline, pogotovo u redovima komunista. Oni u odlukama Kongresa nisu nazirali ili nisu htjeli nazirati elemente nove političke kulture, nagoveštaj bitke za socijalističku demokratiju samoupravnog modela, jer im je više odgovarao strogi represivni sistem i kruta organizacija centralističke forme i sadržine — naravno, represivni sistem je najefikasniji, ali zato i najbrutalniji oblik čuvanja vlasti i položaja u vlasti.

Napuštanje etatizma unitarističkog modela i centralizma birokratske vlasti nužno se odslikavalo i na međunacionalne odnose. Centralistička organizacija etatističkog upravljanja i ravnopravnost narodâ i narodnosti stoje u direktnoj opreci. U tome se i novi naziv (SKJ) ispoljava kao oblik organizovanja partije komunista u skladu sa federalnim sistemom i stavlja u funkciju razvijanja bratstva i jedinstva, ravnopravnosti narodâ i narodnosti. Prilagođavati sistem vlasti i uprave takvim ciljevima, a zadržavati organizaciju komunista u starim kalupima, bilo bi ravno promašaju, jer su komunisti više od svakog drugog odgovorni za ostvarivanje ciljeva revolucije u svim oblastima života, a pogotovo u ovoj oblasti. Samo se po sebi razumije da SKJ kao osnovnu kohezionu i

Digitized by Google

integrativnu snagu nije moguće koncipirati i organizovati po uzoru na državnu organizaciju, nije moguće uspostavljati federalizam u SKJ, ali su nacionalne organizacije komunista odgovorne pred svojim narodom, identifikuju se sa njihovim interesima, što ni u kom slučaju ne znači i međusobno suprotstavljanje i konfrontiranje, nego, naprotiv usklađivanje i usaglašavanje bez majorizacije. Odluke Šestog kongresa i njegova opredjeljenja, bili su, po svojim efektima, snažan impuls razvoju samoupravljanja, kao da je snagama samoupravljanja data neka imaginarna energija. Brzo su popustili i okovi blokade spolja, a posebno se praznio i otopljavao staljinizam. Beogradska, a zatim moskovska deklaracija predstavljaju ne samo čin priznanja Staljinovih grešaka i odobravanja našeg puta u socijalizam, nego su to dokumenti od povijesnog značaja za teoriju i praksu socijalizma u svijetu. To je bio nov izvor snage na unutarnjem planu, jer su protivnici samoupravljanja gubili moralno-političku podlogu, a skeptici i kolebljivci došli do otrežnjenja i izlazili iz svijeta zabluda i dogmatske zamrznutosti. I na drugoj strani, na Zapadu, situacija se mijenjala, jer su njihove sumnje i oprezi nestajali pred činjenicama.

Tako se u toj deceniji začinje i nov model internacionalizma ne samo unutar komunističkog pokreta, u kome se razbijala »gvozdena monolitnost« i sistem diktata iz jednog centra, nego i na opštesvjetskom planu. Tada se rađa i ideja o nesvrstavanju, ideja koju je u godinama posle rata teško bilo i zamisliti. Titova koncepcija internacionalizma značila je prekid sa čitavom tradicijom i praksom podjele svijeta na dva mamutska bloka bez ostatka. Tito je izišao sa maksimom o saradnji među narodima sa različitim društvenim sistemima, različitim kulturama i stupnjem razvijenosti svake vrste. Tito nije prihvatio tezu o mogućnosti »dobrih odnosa« među partijama, a loših među državama i obrnuto. Nema, dakle, vrijednosti u ime kojih se može podrediti interes naroda u ime nekog višeg cilja internacionalističkog koncepta socijalizma. Isto tako, sasvim se potvrđivala istina da partija koja nije vezana za svoju nacionalnu, narodnu podlogu ne može vršiti ulogu avangarde, a ravnopravnost partija je istovremeno i ravnopravnost narodâ i obrnuto.

Ni ta ideja ne bi imala izgleda bez samoupravljanja kao ukupnog socijalnog sistema, jer bez ravnopravnosti unutar zemlje ne bi bilo moguće sugerirati ravnopravnost naroda svijeta, a samoupravljanje je upravo pretpostavka izgrađivanju međunacionalnih odnosa čiji je sinonim bratstvo i jedinstvo. Ta dva uporedna procesa snaženja samoupravljanja (normativno-pravni i idejno-politički) iz temelja su pokrenuli društvenu praksu, praksa je bila mjera vrijednosti koncepta, u praksi se promjene tek mogu jasno uočavati. Neke pojave u praksi tog vremena, na izgled, kao da nemaju naročitu vrijednost, a najčešće se i ne pominju u teorijskim analizama, osim kao marginalne ili ilustrativne. Da ponovo prepustimo činjenicama da same »govore« o novini i značaju trenutka.

Digitized by Google

Tako reći, preko noći se sve mijenjalo, staro napuštano, a novo uvođeno. Napušten je način kolektivizacije u oblasti agrara i razbijena iluzija o mogućnosti kopiranja tuđe prakse, pokušaj koji nam je nanio neprocjenjive ne samo materijalne, nego i političke štete. Dakle, definitivno je prihvaćen koncept kombinovane privrede.

Direktno, centralističko planiranje se modifikuje i prilagođava samoupravnoj organizaciji. Namjesto sistema cijena po kojem je sve diktirano iz autoritativnog centra, određivana cijena svih roba, osim ograničenog malopijačnog prometa poljoprivrednih proizvoda, aktiviran je zakon tržišta. Umjesto takozvanog racionaliziranog snabdijevanja osnovnim životnim potrebama, uspostavlja se slobodna razmjena. Za savremenike to je bilo iznenađenje, jer se nije moglo ni naslućivati da će za nekoliko dana nestati »bonovi«, »tačkice«, doznake«, magacini za privilegovane, i sve to biti zamijenjeno sistemom slobodne trgovine. Tadašnje generacije su se već bile navikle da im se diktira stil oblačenja, način ishrane, obim potrošnje, razmjene, raspodjele — dakle, na birokratski stil življenja. Nije teško naslutiti šta je to značilo kao ekonomski fenomen, kao novina u zadovoljavanju materijalnih potreba čovjeka. Neuporedivo je više bilo značaja to što je učvršćena vjera u ispravnost puta, iz čega je izrastao optimizam do stanja euforije — bila je to socijalna katarza, ne samo kao psihičko i političko stanje, nego su se probudile nade i nazirale nove konture socijalizma humanističke sadržine.

Napušten je sistem otkupa i poreza, organizovan prelazak mase seljaštva u grad, što je u ranijim godinama također bilo teško pretpostaviti. Sve se to dešavalo u izuzetno zgusnutom vremenu, staro je nadomještano novim sadržajima, reklo bi se, iz nekog nevidljivog izvora.

Brzi izlazak iz stanja izolacije, otvaranje granica, novi način međunarodne razmjene, zatim transfer tehnike i tehnologije, način komuniciranja sa svijetom, uključivanje u međunarodnu privredu i podjelu rada — sve nam to danas izgleda jednostavno i normalno. Međutim, i to je tada bila novina od istorijskog značaja, bio je to prekid sa dogmatskom tradicijom i sektaškom psihologijom, način utiranja puta novoj političkoj kulturi u međunarodnim odnosima. Na praktičnom planu time su aktivirane umrtvljene snage, materijalni i duhovni resursi. Sve je to uticalo na tempo privrednog razvoja, na stopu rasta u materijalnoj proizvodnji i po obimu i po kvalitetu. U deceniji o kojoj govorimo dostignuta je stopa industrijskog rasta nezapamćena u našoj istoriji.

Već 1952. godine industrijska proizvodnja bilježi stopu rasta od 100 odsto, 1953. godine 111 odsto, a 1954. 126 odsto. U 1955. ta stopa dostiže 147 posto, a 1956. godine čak cijelih 162 posto. Tako je, po međunarodnim standardima, Jugoslavija u to vrijeme postizala najvišu stopu industrijskog rasta u svijetu. Obično se tvrdi da takav rast industrije prati kao nusprodukt zaostajanje infrastrukture, a pogotovo da se to postiže na račun duhovne nadgrad-

Digitized by Google

nje. Međutim, u našem slučaju to se nije dogodilo. Naravno, dostignuća u oblasti duhovne nadgradnje nije moguće kvantificirati, ali neoborive činjenice pokazuju da je prosperitet tekao uporedo. To je vrijeme masovnog obrazovanja, nestajanja strukture nepismenih ili polupismenih, vrijeme kada se uvodi obavezno osmogodišnje školovanje, kada nepredvidivom brzinom raste broj škola svih stepena obrazovanja. U to vrijeme pada i snažan poduhvat u izgradnji magistralnih puteva i puteva drugog reda.

Vrijedno je napomenuti da se sve to dešavalo i postizalo uz ispoljavanja žilavih otpora onih snaga koje su iluzorno razmišljale o prolaznosti samoupravljanja i gajile nadu da je povratak na staro neminovan. Na isti način su se i pobornici liberalističke ideologije nadali da je to realna pretpostavka za vraćanje na demokratiju građanskog stila, na višepartijski sistem i, u krajnjoj liniji, realna osnova za restauraciju starog sistema. Međutim, nema ni potrebe napominjati da je država sa svojim aparatom snažno prisutna, a pogotovo prisutna neprevaziđena stara svijest. »Država ima tendenciju da privredu liši njenog unutarnjeg pokretača kako bi samu sebe postavila i predstavila kao društvenu nužnost« — ističe se u Programu SKJ.

Tako je obilje svekolikog iskustva razvoja samoupravljanja tokom nepune decenije sa svim proturječnostima i kolopletima nametalo potrebu njihovog cijelovitog osmišljavanja i uopštavanja. Program SKJ iz 1958. godine je upravo povijesni dokument u kojem je ocijenjen put razvoja ideje samoupravljanja, dokument koji je naznačio osnovne proturječnosti koji čekaju razrješenja, a posebno je u njemu osmišljen put daljeg razvoja. Tako se završila polazna faza, otklonjena sva kolebanja i sumnje u originalnost samoupravnog modela socijalizma. U Programu je data i nova definicija socijalizma, po kojoj je socijalizam »društveno uređenje zasnovano na podruštvljenim sredstvima za proizvodnju, u kojem društvenom proizvodnjom upravljaju udruženi neposredni proizvođači.«

Donošenje Programa SKJ značilo je novi izazov, aktivirale su se snage koje su bile pritajene, a Program će postati predmet svestranih rasprava i napada kako izvan zemlje tako i u zemlji. Međutim, njegove temeljne odrednice i opredjeljenja izdržali su probu prakse za posljednje dvije i pol decenije. Ništa bitno i od značaja za istoriju nije se izmijenilo ili desilo što bi dovelo u pitanje duh i smisao sadržaja Programa. To što praksa oscilira oko osnovnog trenda nije dokaz da bi trebalo vršiti neku vrstu revizije ili napuštanja njegovih poruka, a korekcije i dograđivanja su uvijek nužni i korisni. U praksi se, na žalost, već 1959. godine javljaju zastoji, poremećaji, devijacije različitog oblika. Sudeći prema sadržaju poznatih pisama Izvršnog komiteta SKJ i prema ocjenama koje je Tito izrekao u svom poznatom govoru u Splitu 1962. godine, na prelazu iz pedesetih u šezdesete godine izlazilo je na vidjelo sve što je egzistiralo kao prateći nusprodukt jednog naglog razvitka i množinom svojih oblika ispoljavanja napravilo je branu

Digitized by Google

daljem ubrzavanju onog tempa koji je praksa bilježila u minulim godinama.

Već je u prvom Pismu, adresiranom komunistima Jugoslavije, u opštim formulacijama ukazano na devijacije i izvore poremećaja u ritmu razvoja. To je bila istorijska poruka komunistima da ne uspavaju pažnju, da ne upadaju u zamku samozadovoljstva i da otklanjaju uzroke poremećaja. U drugom Pismu se opisuju i konkretne manifestacije divergentnih ponašanja, upozorava se na to da je moralna sfera uzdrmana, a ako je i ta sfera uzdrmana, to je znak da će i druge oblasti kriza zakonito zahvatiti — tako je bilo tokom čitave istorije, a moralno jedinstvo je, uz političko, temeljna pretpostavka uspjeha i progresa — pad proizvodnje, uz ekonomske teškoće, odraz je moralnog pada. Tito se, ne bez razloga, 1962. godine obratio radničkoj klasi i u splitskom govoru, predstavio realnu sliku stanja, osvijetlio sve tipične pojave i manifestacije devijantnih ponašanja.

U oštrom sukobu centripetalnih (centralističkih) i centrifugalnih lokalističkih snaga ispoljile su se dvije vrste neželjenih i negativnih posljedica. Centrifugalne (lokalističke i partikularističke) snage, u osjećanju da vrše povijesnu misiju, dokazuju da nisu dorasle zadatku svog vremena. One su podstakle tradicionalni mentalitet i psihologiju po kojima sve što je državno (centralističko) treba koristiti, pa i pljačkati, jer to nije moralni ni politički prestup, jer se djeluje u ime samoupravljanja. Od lokalizma i partikularizma samo je jedan korak ka ličnom utilitarizmu — sve je dopušteno što nije zabranjeno. Ovdje nema ni mjesta, a ni potrebe dokazivati na koji način se ispoljavao lokalizam i partikularizam iz tog vremena.

Sticati korist za lokalnu zajednicu, ostvariti lokalni ili partikularni interes nije ni moralni na politički prestup. Tako je nastala opšta pojava korištenja društvene imovine u korist parcijalnih grupa. To je faza u kojoj devijacija od osnovne ideje samoupravljanja postaje vrlina, jer se ne istupa u ime ličnog interesa, a upravo se taj interes prekriva lokalnim i partikularnim interesom — time se stiče društveni prestiž, a iz prestiža i materijalna korist i privilegija u lokalnom miljeu.

Dakle, ideja decentralizacije samoupravnog modela je ozbiljno degenerisana, jer radnička klasa nije isto što i lokalna birokratija koja je u toj koncepciji vidjela svoj interes. Na drugoj strani, centripetalne (centralističke) snage stiču realni alibi da istupe sa zahtjevom za zaštitu opšteg, društvenog interesa, a to nije izvodljivo bez zahvatanja viška rada posredstvom državno-pravnog sistema regulacije. Ni jedna ni druga tendencija i idejna orijentacija nisu u funkciji interesâ radničke klase i otuda je realno pretpostaviti da je u proizvodnji radničke klasa u odbrani svojih interesa, reklo bi se, po autorefleksiji. Radnička klasa je prošla sva iskušenja u siromaštvu i teške uslove privređivanja i odvajala glavninu viška rada za društvene potrebe, ali radikalnu socijalnu diferencijaciju nije prihvatila, a ozbiljna diferencijacija datira upravo iz tog vremena.

Digitized by Google

Dragutin V. Marsenić

Aktuelne teškoće i perspektive razvoja naše privrede

Dugoročni trendovi posleratnog ekonomskog razvoja

1. Jugoslavija je danas srednje razvijena zemlja. U relativno kratkom periodu posle drugog svetskog rata, od nepune četiri decenije, brzim privrednim rastom i promenama u proizvodnoj strukturi ona je veoma uvećala svoje proizvodne mogućnosti i korenito izmenila konfiguraciju proizvodnih činilaca i strukturu proizvodnje.

Društveni proizvod (vrednovan u stalnim cenama iz 1972. godine) veći je u 1982. godini za 7,2 puta nego u 1947. godini, odnosno on je u periodu od tri i po posleratne decenije prosečno godišnje uvećavan za po 5,6%.[1] To je impozantna stopa privrednog rasta koja visoko odskače od analognih pokazatelja razvijenih kapitalističkih zemalja (izuzimajući Japan) i zemalja u razvoju i kao red veličina podudarna je sa stopama rasta društvenog proizvoda istočnoevropskih socijalističkih zemalja. Kao takva, ona je znatno viša i od prosečne godišnje stope privrednog rasta u svetu u posleratnom periodu.

---

[1] SGJ — 1976, str. 81. i Privredni bilansi Jugoslavije za 1982. godinu — prethodni obračuni i procene; Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku, br. 193. od 30. 6. 1983, str. 18.

Digitized by Google

Prema procenama akademika Iva Vinskog, društveni proizvod Jugoslavije sukcesivno je u godinama 1950, 1960, 1970. i 1980. iznosio 11, 21, 39 i 70 milijardi dolara vrednovanih po kupovnoj snazi iz 1980. godine. Na taj je način društveni proizvod Jugoslavije u 1980. godini bio 6,36 puta veći nego tri decenije ranije. Društveni proizvod sveta u navedenim godinama je iznosio 2.530, 3.983, 6.534 i 10.020 milijardi dolara.[2]

U rasponu od tri decenije društveni proizvod sveta vrednovan u dolarima nepromenjene kupovne snage (1980) povećan je za oko četiri (to jest tačno za 3,96) puta, što pokazuje da je po svakom indeksnom poenu porasta svetskog društvenog proizvoda društveni proizvod Jugoslavije bio u porastu za 1,6 indeksnih poena (6,36 : 3,96 = 1,6). Prosečna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda sveta u tri navedene decenije iznosila je 4,7% i činila je manje od tri četvrtine istovremenog godišnjeg rasta društvenog proizvoda Jugoslavije (6,4%). Prednji podaci upućuju i na sukcesivno rastući relativni udeo društvenog proizvoda Jugoslavije u društvenom proizvodu sveta (u promilima): 4,3 (1950), 5,2 (1960), 5,9 (1970) i 6,9 (1980).

Za nivo privredne razvijenosti i za utvrđivanje relacija među zemljama po tom osnovu relevantan je (u statičkom smislu) nivo *per capita* društvenog proizvoda i (u dinamičkom smislu) stopa rasta te veličine. Oslanjajući se ponovo na citirani rad akademika Vinskog, saznajemo da je društveni proizvod Jugoslavije po stanovniku u 1980. godini iznosio 3.256 dolara, što je za gotovo pet (tačnije, 4,96) puta više od analogne veličine (657 dolara) od pre tri decenije (1950). Istovremeno je svetski prosek posmatrane veličine tek nešto više nego udvostručen (2.270 : 1019 = 2,23), tako da je na svaki indeksni poen rasta *per capita* društvenog proizvoda u svetu društveni proizvod po stanovniku u našoj zemlji rastao za 2,22 indeksna poena. Odnosno, i prosečna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda po stanovniku u Jugoslaviji od 5,5% bila je više nego dvostruko veća od njoj analogne veličine u svetu koja je iznosila 2,7%.

Navedeni podaci upućuju i na osetno poboljšanu poziciju Jugoslavije u svetu po nivou ekonomske razvijenosti merene *per capita* društvenim proizvodom. Društveni proizvod po stanovniku u Jugoslaviji je 1950. godine činio tek 64% svetskog proseka, dok taj pokazatelj 1960, 1970. i 1980. godine iznosi 88, 115 i 141%. Uporedo sa nadmašivanjem svetskog proseka Jugoslavija je smanjivala i distancu koja ju prema posmatranom pokazatelju deli od ekonomski razvijenih zemalja savremenog sveta.[3] Društveni proiz-

[2] Ivo Vinski, *Kretanje društvenog proizvoda svijeta od 1950. do 1980. godine s posebnim osvrtom na Jugoslaviju*, u zborniku *Problemi privrednog razvoja i privrednog sistema Jugoslavije*, drugi svezak, »Informator«, Zagreb, 1982, str. 279.

[3] Prema korišćenom izvoru, u ekonomski razvijene zemlje uključene su zemlje severne i zapadne Evrope (bez Irske, a uključujući Italiju) i vanevropske zemlje: SAD, Kanada, Japan, Australija i Novi Zeland.

Digitized by Google

vod po stanovniku u Jugoslaviji, izražen kao postotak analogne veličine pomenute skupine zemalja, iznosio je 1950, 1960, 1970. i 1980. godine — 20,6, 26,6, 31,7, i 38,8. Odnosno, *per capita* društveni proizvod naše zemlje je sredinom ovog stoleća činio tek jednu petinu, a krajem njegove osme decenije (1980) približio se nivou od dve petine društvenog proizvoda ekonomski razvijenih zemalja savremenog sveta.

Poslednji Izveštaj Svetske banke[4] registruje društveni proizvod po stanovniku u Jugoslaviji u 1981. godini u iznosu od 2.790 dolara. To čini 25% od prosečnog *per capita* društvenog proizvoda razvijenih industrijskih zemalja koji iznosi 11.120 dolara.[5] Taj pokazatelj u Jugoslaviji je gotovo dvostruko veći nego u grupaciji od 60 zemalja koje Svetska banka označava kao zemlje sa srednjim dohotkom (Middle-income economies) i u kojoj on iznosi 1.500 dolara. Od evropskih zemalja u tu su grupaciju svrstane samo Grčka, Portugal i Turska u kojima posmatrani indikator navedenim redosledom iznosi 4.420, 2.520 i 1.540 dolara. Poređenja Jugoslavije po posmatranom indikatoru sa zemljama izvoznicama nafte[6] (u kojima on iznosi 13.460 dolara) i sa grupacijom od 34 zemlje sa niskim dohotkom (Low-income economies — kod kojih *per capita* društveni proizvod u proseku iznosi 270 dolara) nemaju naročitog smisla jer ne pružaju informacije od značaja za stvarno sagledavanje ekonomske razvijenosti Jugoslavije u savremenom svetu.[7]

Od značaja je, dalje, ukazati da prema već citiranom Izveštaju Svetske banke prosečan godišnji rast *per capita* društvenog proizvoda u Jugoslaviji u periodu 1960 — 1981. godine iznosi 5%, dok je istovremeno taj pokazatelj za navedene industrijski razvijene zemlje (vidi belešku 5) iznosio 3,4%, a za zemlje sa srednjim *per capita* dohotkom on je iznosio 3,7% Dodajmo ovome da su u posmatrane dve decenije zemlje sa najnižim *per capita* društvenim proizvodom (low — income countries) ostvarile i njegov najsporiji rast (2,9% prosečno godišnje).

---

[4] World Development Report 1983. Published for The World Bank Oxford University Press, 1983.

[5] U tu skupinu zemalja uključene su: Irska (5.320), Španija (5.640) Italija (6.960), Novi Zeland (7.700), Velika Britanija (9.110), Japan (10.080), Austrija (10.210), Finska (10.680), Australija (11.080), Kanada (11.400), Holandija (11.790), Belgija (11.920), Francuska (12.190), SAD (12.820), Danska (13.120), Savezna Republika Nemačka (13.450), Norveška (14.060), Švedska (14.870) i Švajcarska (17.430). (Citirani izveštaj, tabela 1 — brojevi u zagradi predstavljaju *per capita* društveni proizvod navedenih zemalja).

[6] Reč je o grupaciji od četiri zemlje nazvanoj High-income oil exporters, u koju ulaze (i čiji *per capita* društveni proizvod iznosi): Libija (8.450), Saudi Arabija (12.600), Kuvajt (20.900) i Ujedinjeni Arapski Emirati (24.660).

[7] U navedenom Izveštaju ne daju se podaci o društvenom proizvodu evropskih socijalističkih zemalja, sem za Mađarsku i Rumuniju, a i podaci za ove dve zemlje (2.100 i 2.540 dolara po stanovniku) praćeni su sumnjama u pogledu uporedivosti sa podacima za druge zemlje.

Digitized by Google

Sve napred navedene činjenice iz Izveštaja Svetske banke ubedljiva su ilustracija napred iznete konstatacije da je posleratni privredni rast Jugoslavije bio nesumnjivo impozantan, da je daleko nadmašivao svetski prosek i posebno prosečan privredni rast najrazvijenijih zemalja u svetu i da je na osnovu toga Jugoslavija smanjivala distancu u pogledu *per capita* društvenog proizvoda u odnosu na najrazvijenije zemlje savremenog sveta. Poslednjih godina privredni rast u Jugoslaviji izložen je ozbiljnoj deceleraciji s rizikom konzerviranja, pa i širenja postojećih razlika u odnosu na zemlje razvijenije od nje.

2. Privredni rast Jugoslavije u posleratnom periodu bio je zasnovan na dinamičnom povećavanju osnovnih proizvodnih fondova i zaposlenosti. To se povećavanje uglavnom vršilo u sektoru privrede društvene svojine (u kojem se inače, 1952. stvaralo 69,5, a 1982. 85,6% društvenog proizvoda).[8] Osnovni proizvodni fondovi su u 1980. u odnosu na 1952. godinu realno bili veći za blizu devet puta (tačnije, indeks njihovog povećanja iznosi 884,9)[9], odnosno u razdoblju 1953—1980. godine oni su se prosečno godišnje uvećavali za po 7,8%. Takvo rapidno uvećavanje osnovnih proizvodnih fondova bilo je materijalni izvor i oslonac rasta tehničke opremljenosti rada (kao bitnog preduslova rasta produktivnosti rada) i zaposlenosti. Ukupan broj zaposlenih radnika u sektoru privrede društvene svojine iznosio je 1952. godine 1.385 hiljada lica, a nepune tri decenije kasnije taj se broj povećava na 4.710 (1980), odnosno 4.849 (1981).[10] Na taj način je zaposlenost u sektoru privrede društvene svojine u posmatranom periodu povećana za 3,4, odnosno 3,5 puta ili prosečno se godišnje povećavala za po 4,4 odnosno 4,3%. Istovremeno (1953—1980) tehnička opremljenost rada, to jest obim osnovnih sredstava privrede po jednom zaposlenom u privredi je 1952. iznosio 70.379, a 1980. godine 183.127 dinara, to jest tehnička opremljenost rada je pri prosečnom godišnjem rastu od 3,4% kumulativno povećana za 2,6 puta (indeks 260,2). Na taj način, u razdoblju 1953—1980. godine prosečni godišnji prirasti osnovnih fondova privrede su sa 56% (= 4,4 : 7,8) poslužili za otvaranje novih radnih mesta, a sa preostalih 44% (= 3,4 : 7,8) za povećavanje tehničke opremljenosti postojećeg broja zaposlenih radnika, odnosno radnih mesta.

---

[8] SGJ — 1982, str. 85. i Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku, br. 273, od 18. 8. 1983. pod naslovom »Obračun društvenog proizvoda i narodnog dohotka za 1982. godinu — prethodni rezultati«.

[9] SGJ — 1980. str. 80. i SGJ — 1982, str. 86.

[10] Tome treba dodati zaposlene u vanprivrednim delatnostima sektora društvene svojine koji u 1952. godini čine 299 hiljada lica i 76 hiljada lica zaposlenih u sektoru individualne svojine. Tako ukupan broj zaposlenih u 1952. godini iznosi 1.734 hiljada lica. U 1980 (odnosno 1981) godini broj zaposlenih u vanprivrednim delatnostima društvenog sektora iznosi 971 (997), a u sektoru individualne svojine 161 (165) hiljada lica. Na taj način ukupan broj zaposlenih čini 1980 — 5.798, a 1981 — 5.966 hiljada lica, što je za 3,3, odnosno 3,4 više nego u 1952. Ukupna je zaposlenost tako rasla po prosečnoj godišnjoj stopi od 4,3 (1953 — 1980), odnosno 4,2 (1953—1981).

Digitized by Google

Rast tehničke opremljenosti rada od 3,4% prosečno godišnje jedan je od faktora koji je doprineo tome da približno istom brzinom raste produktivnost rada. Društveni proizvod po zaposlenom u privredi iznosio je 1952. godine 29.997, a 1980, odnosno 1981. godine 69.787 i 68.785 dinara. On je tako za 3, odnosno 2,9 puta veći 1980. i 1981. nego 1952. godine i u proseku godišnje se povećava za po 3,0% (1953—1980) i 2,9% (1953—1981) godine.[11]

Iz navedenih podataka proizlazi da je prosečan godišnji rast društvenog proizvoda u sektoru društvene svojine u periodu 1953—1980. godine od 7,4% sa 59% (= 4,4 : 7,4) bio uslovljen rastom zaposlenosti, a sa 41% (= 3,0 : 7,4) rastom produktivnosti rada.

Treba, dalje, zapaziti da je u periodu 1953—1980. godine prosečan godišnji rast društvenog proizvoda (7,4%) zaostajao za rastom osnovnih proizvodnih fondova (7,8%), i to za 0,4% prosečno godišnje. Poslednji pokazatelj (0,4%) predstavlja negativnu stopu rasta efikasnosti osnovnih proizvodnih fondova[12] i uprosečuje rastući trend efikasnosti sredstava do sredine 60-ih godina i opadanja te efikasnosti u nizu godina koje slede. Opadanje te efikasnosti naročito je ubrzano poslednjih godina, o čemu će u nastavku biti više reči.

3. Impozantan rast društveneog proizvoda, te osnovnih proizvodnih fondova i zaposlenosti bio je moguć visokim izdvajanjem društvenog proizvoda za fiksne investicije. Ta su izdvajanja činila 31,4% društvenog proizvoda i u celom periodu 1952—1980. godine su se kolebala u dosta širokom intervalu od 27,6% (1957) do 39,6% (1979).[13] Više od dve trećine fiksnih investicija (68,5%), odnosno više od jedne petine društvenog proizvoda (21,5%) činile su privredne fiksne investicije, dok su preostali deo (31,5% od ukupnih investicija u osnovna sredstva, odnosno 9,9% od društvenog proizvoda) činile neprivredne fiksne investicije.

Veličinu investicionog napora jugoslovenske privrede dopunjava podatak da su investicije u obrtna sredstva (godišnji prirast zaliha sirovina, nedovršene proizvodnje i gotovih proizvoda) angažovale dodatnih 7,5% društvenog proizvoda. Na taj način je iz tekuće potrošnje izuzimano tokom 1952—1980. godine dve petine

---

[11] Skrećemo pažnju na moment da je produktivnost rada u 1981. manja nego u 1980. godini za 1,4%. To je samo deo sveobuhvatnijeg zastoja u jugoslovenskoj privredi poslednjih godina.

[12] Do istog se saznanja dolazi poređenjem prosečnog godišnjeg rasta tehničke opremljenosti rada i produktivnosti rada. Kao što smo videli, tehnička opremljenost je u proseku godišnje povećavana za 3,4%, a produktivnost za po 3,0%, tako da je efikasnost osnovnih proizvodnih fondova prosečno godišnje opadala za 0,4% (=3,4 — 3,0).

[13] SGJ — 1982, str. 85. — Interesantno je zapaziti da investicije u osnovna sredstva doživljavaju pravu eskalaciju u periodu 1976—1980. godine i tada njihovo učešće u društvenom proizvodu iznosi sukcesivno — 34,9, 36,5, 39,6, 38,4 i 35,1%. Samo je u jednoj godini do 1975. njihovo učešće u društvenom proizvodu bilo veće od najnižeg učešća u ovom petogodišnjem periodu. To je bilo 1962. godine kada je ono iznosilo 35,3%. Šire o ovome u daljem tekstu.

Digitized by Google

(40%) društvenog proizvoda i usmeravano u privredne i neprivredne investicije u osnovna sredstva i u privredne investicije u obrtna sredstva.

Zvuči paradoksalno, ali je tačno da je tokom posmatranog perioda impozantnom dinamikom rasla i lična potrošnja. Ona je u periodu 1953—1980. prosečno godišnje rasla po stopi od 5,8% i bila je za 5,14 puta veća u 1980. nego u 1952. godini.[14] Lična potrošnja po stanovniku je u navedenom periodu beležila prosečan godišnji rast od 4,8% i po obimu je za 3,9 puta veća 1980. nego 1952. godine. Tome treba, dalje, dodati da je prosečan godišnji rast lične potrošnje i u ukupnom iznosu (5,8%) i po stanovniku (4,8%) bio sporiji od analognih pokazatelja rasta društvenog proizvoda (6,6% i 5,6%).[15]

Analizom realnih ličnih dohodaka po radniku u sektoru društvene svojine i produktivnosti rada u tom sektoru dolazi se do saznanja da je rast produktivnosti rada od 3% u periodu 1953—1980. godine bio praćen rastom realnog čistog ličnog dohotka po radniku od 4,0%.

Navedeni podaci o bržem rastu realnog čistog ličnog dohotka po radniku od produktivnosti rada u sektoru privrede u društvenoj svojini nikako ne pogoduju visokom učešću investicija u društvenom proizvodu o kome je napred bilo reči. To, dalje, upućuje na važno saznanje, dugo vremena ignorisano u našoj ekonomskoj nauci i politici, da je visoka investiciona potrošnja materijalnu podršku uveliko imala u inostranim sredstvima.

4. U periodu 1952—1980. godine izvoz roba i usluga, posmatran kao neponderisani godišnji prosek, činio je 16 (tačnije, 15,97%) društvenog proizvoda, a uvoz roba i usluga 10 (tačnije, 9,97%), odnosno višak uvoza roba i usluga nad njihovim izvozom činio je 6% od društvenog proizvoda.[16] Za toliko je, zapravo, u proseku godišnje raspoloživi proizvod bio veći od društvenog proizvoda, odnosno za toliko je finalna potrošnja u zemlji nadmašivala obim domaće proizvodnje izražene u društvenom proizvodu. To, dalje, znači da su sredstva iz inostranstva kao deficit bilansa u razmeni roba i usluga sa inostranstvom činila u proseku godišnje materijalni oslonac za oko jednu petinu fiksnih investicija, odnosno za približno jednu trećinu privrednih investicija u osnovna sredstva. Time su bile smanjene restrikcije domaće ne proizvodne, pre svega, lične potrošnje, budući da su obimne investicije jednim, i to osetnim delom, imale oslonac u inostranim sredstvima. Tim povodom treba imati u vidu da do sredine 60-ih godina inostrana sredstva kojima je pokrivan deficit u razmeni sa inostranstvom pritiču kao raznovrsna pomoć i ratna obeštećenja, a tek neznatno kao inostrani krediti. Otuda ukupan neto dug Jugoslavije inostranstvu krajem 1965. godine iznosi tek jednu

[14] U 1981. i 1982. godini lična potrošnja je u opadanju i iznosi tek 99 i 98,9% od njenog nivoa iz 1980. godine.

[15] SGJ — 1982, str. 81, 82. i 83.

[16] SGJ — 1982, str. 85.

Digitized by Google

milijardu (tačnije 1045 miliona) dolara, što čini 16,4% od društvenog proizvoda.[17] Od tada do 1980. godine deficit u bilansu razmene roba i usluga sa inostranstvom delimično se pokriva deviznim doznakama naših radnika na privremenom radu u inostranstvu, neznatno iz deviznih rezervi, a svojom glavninom inostranim kreditima. Zbog toga je bila u rapidnom porastu neto zaduženost zemlje u inostranstvu i ona krajem 1980. godine iznosi 16.869 miliona dolara, odnosno 31,9% od društvenog proizvoda. Praktično su neto dugovi zemlje, posmatrani kao postotak društvenog proizvoda, gotovo dvostruko veći krajem 1980. godine nego krajem 1965. godine.[18]

5. I u Jugoslaviji se tokom posleratnog razvojnog perioda manifestovala poznata zakonomernost da brzi privredni rast biva praćen i brzim promenama u proizvodnoj strukturi zemlje, te da su konačno promene u proizvodnoj strukturi jedan od generatora privrednog rasta. O tim promenama je bilo reči u prilogu 4. ovog zbornika. Ovde ranije informacije o dugoročnim trendovima aktueliziramo podacima i za 1981, odnosno, gde je to moguće, i za 1982. godinu i činimo još neke dopune.

a). Dvogodišnji prosek učešća industrije u stvaranju društvenog proizvoda 1981. i 1982. godine iznosi 40,0%, što je gotovo

---

[17] Ukupan deficit trgovinskog bilansa Jugoslavije u periodu 1947—1965. godine iznosio je 3.571,2 miliona, odnosno 3,6 milijarde dolara. Bilans usluga istovremeno beleži suficit u ukupnom iznosu od 914,2, odnosno blizu jedne milijarde dolara i njime se pokriva 25,6% deficita trgovinskog bilansa. Prihodi po osnovu privatnih transfernih plaćanja u posmatranom periodu iznose 652,6 miliona dolara (rashoda nije bilo), a poiztivan saldo neraspoređenih prihoda i rashoda po osnovu tekućih transakcija (takozvane »greške i propusti«) iznosi 10 miliona dolara. Time je pokriveno daljih 18,5% deficita trgovinskog bilansa. Preostale 2 milijarde trgovinskog deficita (tačnije, 1.994,4 = 3.571,2 — 914,2 — 652,5 — 10) pokriveno je sredstvima pomoći i ratnih obeštećenja iz inostranstva od 1.223,9 miliona dolara. Tim je sredstvima pokriveno 34,3% trgovinskog deficita, odnosno 61,4% (= 1.223,9 : 1.994,4) deficita u bilansu tekućih transakcija. Ostatak od 770,5 miliona dolara pokriven je inostranim zajmovima uz neznatno korišćenje u tu svrhu i deviznih rezervi (Izvor u sledećoj belešci).

[18] Deficit trgovinskog bilansa u periodu 1966—1980. godine iznosio je 39.125 miliona dolara. Suficit bilansa usluga u tom periodu iznosio je 25.068 miliona dolara, te je njime bilo pokriveno 64,2% trgovinskog deficita. Preostali deo trgovinskog deficita u iznosu od 14.057 miliona dolara neznatno je pokriven, pozitivnim saldom transfera u iznosu od 3.140 miliona dolara, tako da deficit po odbitku ove stavke iznosi 10.917 miliona dolara. Tome treba dodati i negativan saldo neraspoređenog deviznog priliva i odliva (takozvane »greške i propusti« u iznosu od 1.333 miliona dolara, čime se dobija ukupan deficit bilansa tekućih transakcija u iznosu od 12.250 miliona dolara. U ovom su periodu uzeti krediti u inostranstvu u iznosu od 13.422 miliona dolara. Ti su krediti sa 91,3% upotrebljeni za finansiranje navedenog deficita, a sa 8,7% (= 1.170 miliona dolara) za povećanje deviznih rezervi. Opširnije o tome videti u mom radu *Osnovna obeležja spoljnotrgovinske razmene i platnog bilansa Jugoslavije 1946 — 1980*, »Jugoslovenski pregled« br. 11—12/1981. Videti i verziju ovog rada namenjenu inostranstvu i objavljenu u časopisu »Yugoslav Survay«, br. 2/1982, pod naslovom »Basic characteristic of Yugoslav Foreign Trade«.

Digitized by Google

dvostruko više od istog pokazatelja za 1952. i 1953. godinu kada je on iznosio 21,1%. Suprotno industriji, poljoprivreda beleži opadanje svog učešća u društvenom proizvodu, i to sa 33,5% (1952—1953) na 14,0% (1981—1982). Društveni proizvod industrije 1981—1982. godine je 2,9 puta veći od društvenog proizvoda poljoprivrede, dok je 1952 — 1953 godine društveni proizvod poljoprivrede bio za 1,6 puta veći od društvenog proizvoda industrije. Razvojni prag dostignut je 1961. godine kada je približno, u apsolutnim iznosima, bio jednak društveni proizvod industrije i poljoprivrede i kada je njihovo relativno učešće u stvaranju društvenog proizvoda ukupne privrede bilo izjednačeno.[19]

Navedeni pokazatelji, ma koliko bili upečatljiva ilustracija oslobađanja proizvodne strukture od pretežno agrarnog karaktera, upućuju i na neuravnoteženu razvojnu dinamiku ove dve privredne oblasti. Društveni proizvod ukupne privrede 1981—1982. godine veći je za šest puta (indeks 601,5) od analogne veličine za 1952—1953. godinu. Istovremeno, povećavanje društvenog proizvoda industrije iznosi čitavih 11,5 puta (indeks 1145,3), a poljoprivrede samo 2,5 puta (indeks 251,5). To je jedna od krupnih nesrazmera u posleratnom razvojnom toku jugoslovenske privrede.

b. Razvojni tok unutar industrije bio je takođe neuravnotežen. Ukupan obim industrijske proizvodnje je 1981. bio 13 puta veći nego 1951. godine. Po istoj se dinamici povećavala proizvodnja potrošnih dobara. Proizvodnja sredstava za rad povećana je čak za 17,5 puta. Proizvodnja materijala za reprodukciju je za 11,5 puta veća u 1981. nego u 1951. godini. Ona nije držala korak sa rastom proizvodnje finalnih dobara. Prosečne godišnje stope rasta prednjim redosledom za period 1952—1981. godine iznose 8,5 8,5, 9,5 i 8,1. Zaostajanje proizvodnje materijala za reprodukciju za proizvodnjom finalnih dobara sve je izraženije ukoliko posmatranje ograničavamo na »svežiji« vremenski period. Tako, na primer, indeksi proizvodnje u 1981. u odnosu na 1961. godinu iznose: 433,3 (ukupna industrija), 472,7 (potrošna roba), 500,0 (sredstva za rad) i 385,2 (materijal za reprodukciju). Prosečne godišnje stope rasta prema navedenom redosledu za period 1962—1982. iznose: 7,3, 7,8, 8,0 i 6,7. U poslednjoj deceniji razvojni gep između proizvodnje finalnih i intermedijarnih dobara još više se širi. U 1981. u odnosu na 1971. godinu indeksi iznose: 192,6 (ukupna industrija), 189,1 (potrošna roba), 223,4 (sredstva za rad) i 185,7 (materijal za reprodukciju), odnosno analogne stope rasta navedenim redosledom za period 1972—1982. su: 6,6, 6,4, 8,0 i 6,2.

Dodatnu ilustraciju za rečene nesrazmere predstavlja brži rast prerađivačke od ekstraktivne industrije. Indeksu ukupne industrijske proizvodnje u 1981. u odnosu na 1971. godinu od 192,6 odgovaraju indeksi prerađivačke i ekstraktivne industrije od 197,4

[19] SGJ — 1982, str. 84. i Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku »Obračun društvenog proizvoda i narodnog dohotka za 1982. godinu«, od 18. 8. 1983.

Digitized by Google

i 146,4, odnosno prosečne godišnje stope rasta za period 1972—1982. godine iznose 6,6, 6,8 i 3,8.[20]

Navedene nesrazmere u smislu zaostajanja poljoprivredne za industrijskom proizvodnjom, a u okviru ove poslednje proizvodnje intermedijarnih dobara za finalnim dobrima i ekstraktivne za prerađivačkom industrijom svoje nepovoljne kumulativne efekte ispoljavaju poslednjih godina. Oni se ogledaju u nedovoljnom korišćenju raspoloživih proizvodnih kapaciteta, visokoj uvoznoj zavisnosti domaće privrede, platnobilansnim teškoćama, što sve za konačan rezultat ima usporavanje privrednog rasta, pa i opasnost stagnacije i prelaska u zonu opadanja (to jest negativne stope rasta) društvenog proizvoda.

c. Promene u proizvodnoj strukturi nalazile su odjeka u strukturi robne razmene sa inostranstvom. U 1981. godini industrijski proizvodi čine 95,0% našeg ukupnog robnog izvoza, dok na proizvode poljoprivrede i šumarstva otpada svega 4,2% i na ostale proizvode samo 0,8%. Isti pokazatelji navedenim redosledom za 1982. godinu, prema preliminarnim podacima, iznose 95,8, 4,2 i 0,8%. Jedva da je potrebno isticati da su u izvoznoj strukturi Jugoslavije krajem perioda između dva rata (1939) industrijski proizvodi bili zastupljeni sa 52,2%, a poljoprivredni proizvodi i proizvodi šumarstva sa 47,8%

Isto tako, analogno brzom rastu proizvodnje sredstava za rad, ova je kategorija dobara u strukturi našeg robnog izvoza u 1981. godini zastupljena sa 15,9%, a u 1982. sa 18%. Za procenjivanje ovog rezultata mora se imati u vidu da pre drugog svetskog rata i u prvim posleratnim godinama (do 1950) Jugoslavija nije uopšte izvozila sredstva za rad, te da je ta kategorija dobara u prvoj posleratnoj deceniji (1946—1955) bila zastupljena u našem robnom izvozu sa svega 0,7%.

Treba dalje istaći da su pred drugi svetski rat (1939) u strukturi našeg robnog izvoza dominirali neobrađeni proizvodi (55,4%) i proizvodi obične prerade (39,2%), dok su sasvim marginalno bili zastupljeni proizvodi visoke prerade (5,3%). U 1981. godini tri četvrtine našeg robnog izvoza (tačnije, 74,7%) čine proizvodi visoke prerade; proizvodi obične prerade su u našem izvozu zastupljeni sa 19.2%, dok neobrađeni proizvodi čine sasvim neznatnu stavku našeg robnog izvoza (od svega 6,1%).[21]

U robnoj strukturi našeg uvoza u 1981. i 1982. godini materijal za reprodukciju je zastupljen sa 76,1% i 76,5, proizvodi za investicije sa 18,3 i 18,2, a roba široke potrošnje sa 5,7 i 5,3% Istim redosledom prednji pokazatelji za 1939. godinu su bili: 49, 28 i 23%. Očigledno se pokazuje da se uvozna zavisnost jugoslovenske privrede najviše ispoljava u pogledu materijala za reprodukciju.[22]

[20] SGJ — 1982, str. 264.

[21] SGJ — 1982, str. 310. i Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku »Osnovni podaci o društveno-ekonomskim kretanjima u 1982. godini (procenjeni podaci)« od 28. 12. 1982.

[22] SGJ — 1982, str. 310.

Digitized by Google

U celom posleratnom periodu Jugoslavija je imala deficit u robnoj razmeni sa inostranstvom. Za period 1946—1980. godine od ukupnog trgovinskog deficita na deficit u razmeni poljoprivrednih i ostalih proizvoda otpada 10,3%. Suficitom u razmeni proizvoda šumarstva pokriveno je 4,3% trgovinskog deficita. U istom periodu deficit u razmeni proizvoda za reprodukciju činio je 65,8% a deficit u razmeni proizvoda za investicije 34,2% od ukupnog trgovinskog deficita. Suficit u razmeni potrošnih dobara pokrivao je 18% deficita u razmeni prethodne dve kategorije dobara. Najzad, deficit u razmeni neobrađenih proizvoda činio je 39,4 a proizvoda visoke prerade 63,4% od ukupnog trgovinskog deficita. Suficitom u razmeni proizvoda obične prerade pokriveno je tokom perioda 1946—1980. godine svega 2,8% ukupnog trgovinskog deficita.[23] U 1981. i 1982. godini Jugoslavija beleži deficit u razmeni sa inostranstvom kod svih napred navedenih delatnosti. Ona u tim godinama suficitom u razmeni potrošnih dobara pokriva 37,8 i 40,9% deficita u razmeni materijala za reprodukciju i proizvoda za investicije (opreme). Najzad, suficitom u razmeni proizvoda visoke prerade Jugoslavija 1981. godine pokriva 6,6% deficita u razmeni proizvoda obične prerade i neobrađenih proizvoda.[24]

Svi prethodni pokazatelji o performansama u strukturi robne razmene sa inostranstvom upućuju, zapravo, na saznanje da se Jugoslavija i u ovom domenu oslobodila atributa ekonomske nerazvijenosti; da su industrijski proizvodi, finalna dobra (sredstva za rad i potrošna dobra) i proizvodi visoke prerade postali njena izvozna uporišta. S druge strane, neophodan moment njene razvojne strategije mora ubuduće biti razvijanje i sopstvene primarne i intermedijarne proizvodnje i posebno poljoprivrede. Deficit u razmeni poljoprivrednih proizvoda i hrane gotovo isključivo se može pripisati propustima u ekonomskoj politici i drugih razloga za njega, uglavnom, nema.

d. Promene u proizvodnoj strukturi o kojima je napred bilo reči rezultat su ostvarivanja industrijalizacije koja je predstavljala osnovni sadržaj naše posleratne razvojne strategije. Osnovno uporište u ostvarivanju industrijalizacije bila je investiciona politika koja je dolazila do izražaja u ekonomskoj strukturi fiksnih investicija. Od ukupnih investicija u osnovna sredstva investiranih u periodu 1952—1981. godine (i vrednovanih po cenama iz 1972. godine) u iznosu od 1.841,5 milijardi dinara više od jedne trećine (tačnije, 35,2%) činile su investicije u industriju i rudarstvo, a svega 8,1% investicije u poljoprivredu i ribarstvo (s tim što su u njih uključene i investicije u vodoprivredu). O dominaciji industrijskih fiksnih investicija svedoči i podatak da su one u navedenom periodu činile više od polovine (= 51,3%) privrednih fiksnih investicija, dok su fiksne investicije u poljoprivredu i ribarstvo sa vodoprivredom činile tek nešto više od jedne dese-

[23] Vidi rad naveden u belešci 18.

[24] SGJ — 1982, str. 310. i Bilten Narodne banke Jugoslavije br. 3—4/1983, str. 66. i 67.

Digitized by Google

tine (tačnije, 11,8%) ukupnih privrednih investicija u osnovna sredstva. Raskorak između industrijskih i agrarnih investicija u osnovna sredstva još je veći ako se posmatra samo poslednja decenija (1971—1981) kada njihovo učešće u ukupnim fiksnim investicijama iznosi 36,1 i 7,3 a njihovom privrednom delu 51,4 i 10,4%.[25] Razume se da se u prednjem raskoraku nalazi objašnjenje za osetno zaostajanje rasta poljoprivredne proizvodnje za industrijskim rastom. Tokom celog posmatranog perioda (1952—1981) relativno učešće poljoprivrede u privrednim fiksnim investicijama ispod je njenog relativnog učešća u formiranju društvenog proizvoda dok je obrnuto stanje u industriji. To je bilo neophodno u prve dve do dve i po decenije ostvarivanja industrijalizacije. U poslednjoj deceniji (1971—1981) to se jednostavno nije smelo dogoditi te se tim pre s takvom praksom ne bi smelo nastaviti u narednim godinama.

6. Dinamični razvojni tokovi u neposrednoj su vezi sa kvalitativnim promenama u strukturi stanovništva. Veza je, razume se, dvostrana. Promene u strukturi stanovništva bile su neophodan uslov i generator napred izloženih razvojnih tokova i njihov su sastavni deo. I obrnuto, svaka nova sekvenca u izloženim razvojnim trendovima otvarala je i nove mogućnosti za kvalitativni preobražaj stanovništva. Tim povodom izdvajamo sledećih nekoliko važnih momenata:

Prvo, Jugoslavija prema popisu iz 1981. godine ima u toj godini 22,4 miliona stanovnika, što je za 6,6 miliona ili za 42% više nego u 1948. godini. U tom vremenskom rasponu od trećine stoleća stanovništvo se prosečno godišnje uvećavalo za po 1% ili za po 200 hiljada novih lica. Prosečna godišnja stopa rasta stanovništva izložena je postupnom smanjivanju. Ona tako u međupopisnim periodima sukcesivno iznosi: 1,4 (1949—1953; 1948 = 100) 1,1 (1954—1961; 1953 = 100), 1,0 (1962—1971; 1961 = 100) i 8,9 (1972—1981, 1971 = 100). Odnosno, u navedenim međupopisnim periodima prosečni godišnji prirastaj stanovništva sukcesivno je iznosio 230, 195, 197 i 190 hiljada lica.

Od demografskih obeležja treba dalje skrenuti pažnju na to da se sukcesivno (a) povećava prosečna starost jugoslovenskog stanovništva i iznosi 28,3 (1948), 29,7 (1961), 31,3 (1971) te 32,7 (1979) godina; (b) povećava očekivana dužina života, tako da kod dece rođene 1948, 1961, 1971. i 1979. ona iznosi 50,8, 58,1, 63,9, 67,8 i 70,2 godine; (c) povećava u ukupnom stanovništvu relativno učešće grupacije stanovnika od 65 i više godina (5,5 — 1948, 6,1 — 1961, 8,3 — 1971. i 8,7 — 1981), a smanjuje udeo mladog naraštaja do 14 godina starosti (32,7 — 1948, 31,2 — 1961, 26,8 — 1971. i 24,6 — 1981).[26]

---

[25] SGJ — 1982, str. 86, Privredni bilansi Jugoslavije 1977, str. 126. i Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku »Ukupno ostvarene investicije u onsovna sredstva u 1980. i 1981. godini (cene 1972)«, od 18. 7. 1983.

[26] SGJ — 1982, str. 112.

Digitized by Google

Navedene demografske karakteristike prirodan su pratilac razvojnih tokova, te su kao dugoročni trendovi bili svojstveni i za ekonomsku i demografsku prošlost danas najrazvijenijih zemalja u svetu. One takođe imaju svoje ozbiljne ekonomske implikacije. Tim povodom skrećemo pažnju samo na moment da se pri datoj stopi investicija (njihovom relativnom učešću u društvenom proizvodu) i nepromenjenom marginalnom kapitalnom koeficijentu, zastupljenost demografskih u ukupnim investicijama (zbog opadanja stope rasta stanovništva) smanjuje. Samim tim i sve manji deo stope rasta društvenog proizvoda služi za održavanje njegovog zatečenog *per capita* nivoa i sve veći deo služi za povišavanje tog nivoa. U nas, međutim, poslednjih godina rastući kopitalni koeficijent i opadajuća stopa rasta društvenog proizvoda povećavaju udeo demografskih u ukupnim investicijama i udeo onog dela rasta društvenog proizvoda koji predstavlja prostu reprodukciju njegovog *per capita* nivoa u ukupnom rastu društvenog proizvoda.

Drugo, Jugoslavija se tokom posleratnog perioda ubrzanim tempom i zgusnutim naporima oslobađala ne samo agrarnog karaktera svoje proizvodne strukture, već i agrarnog karaktera ekonomske strukture svoga stanovništva. U 1981. godini poljoprivredno stanovništvo čini manje od jedne petine (tačnije, 19,1%) ukupnog stanovništva.[27] Isti pokazatelj 1939. godine je iznosio 74,5%, a u posleratnim popisnim godinama on iznosi (u %): 64,2 (1948), 60,9 (1953), 49,6 (1961) i 38,2 (1971). Na taj način, u periodu 1949—1981. godine udeo poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu smanjivao je po prosečnoj godišnjoj stopi od 3,8% (reč je o negativnoj stopi rasta). Odnosno, zastupljenost poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu u proseku godišnje smanjivana je za po 1,4 procentna poena [= (64,2 — 19,1 : 33]. Podsetimo, uzgred, da je na početku i na kraju perioda između dva rata u Jugoslaviji učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu iznosilo 78,8% (1921) i 74,5% (1939).[28] Imajući u vidu te podatke, prednji pokazatelji deagrarizacije ekonomske strukture stanovništva u predratnom periodu (1922—1939) iznose 0,3% i 0,23 procentna poena. Drugim rečima, bilo je potrebno više od četiri godine da bi se zastupljenost agrarnog u ukupnom stanovništvu smanjila za jedan procentni poen, dok je u periodu 1949—1981. za četiri godine to smanjenje iznosilo 5,6 procentnih poena, to jest bilo je 5,6 puta brže nego u periodu između dva rata. U 1948. godini poljoprivredno stanovništvo u Jugoslaviji je iznosilo 10,6 a u 1981. iznosi 4,3[29] to jest manje je za 6,3 miliona lica, to jest u proseku je godišnje smanjivano za blizu 200 (tačnije 198,2) hiljada lica. Proces je, ra-

[27] SGJ — 1982, str. 112. i Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku »Poljoprivredno stanovništvo u zemlji prema starosti i školskoj spremi«, od 21. 6. 1983.

[28] Podatak za 1921. godinu prema popisu stanovništva, a za 1939. procena V. Stipetića u zbornim *Ekonomika Jugoslavije, Opći dio*, »Informator«, Zagreb, 1976, str. 197.

[29] SGJ — 1982, str. 115.

Digitized by Google

zume se, tekao i brže jer treba imati u vidu da se poljoprivredno stanovništvo apsolutno uvećavalo i posle 1948. godine do praga ekonomskog razvoja kada se ono počinje apsolutno smanjivati i koji je usledio verovatno 1950. ili 1951. godine. (Prema popisu iz 1953. godine, poljoprivrednog stanovništva je bilo manje nego 1948. godine za 290 hiljada lica.)[30] Približno se do sličnih saznanja o transferu poljoprivrednog stanovništva dolazi i kada se, umesto ukupnog, posmatra samo aktivno stanovništvo.

Navedeni proces se razvijao znatno brže od analognih razvojnih tokova u današnjim razvijenim zemljama, čak dva do tri puta brže. To, razume se, ima i svoje naličje. Brza deagrarizacija ekonomske strukture stanovništva delom je rezultat nepovoljnog tretmana poljoprivrede u našoj posleratnoj ekonomskoj politici i nastojanja stanovništva da transferom izbegne posledice toga. Deagrarizacija nije bila sinhronizovana sa povećavanjem radnih mesta u nepoljoprivrednim delatnostima, te je delom postajala i vinovnik rastuće nezaposlenosti. Njome je (deagrarizacijom) takođe značajan deo prirodnih uslova za razvoj poljoprivredne proizvodnje ostajao neiskorišćen. I mnoge druge neželjene posledice su nastajale zbog prebrze deagrarizacije stanovništva koje ovde nećemo razmatrati.

Treće, krupne promene su izvršene u obrazovnoj strukturi stanovništva. Pre svega, učešće nepismenog stanovništva starijeg od 10 godina u ukupnom stanovništvu tog uzrasta je smanjeno sa 25,4% (u 1948) na 9,5% u 1981. godini. Starosna struktura nepismenog stanovništva se odlikuje rastućom zastupljenošću u njoj starijih generacija. Tako, na primer, deca uzrasta od 10 do 14 godina su u broju nepismenih zastupljena sa svega 0,9%, a generacije starije od 65 godina sa 40,8%. Naime, starosne kategorije nepismenog stanovništva od 10 do 29 godina su zastupljene u ukupnom broju nepismenih sa svega 5,7%, a stanovnici sa 50 i više godina čine gotovo tri četvrtine (tačnije, 73,4%) ukupnog nepismenog stanovništva starog 10 i više godina.[31] Izvori reprodukovanja i trajnijeg održavanja nepismenosti u Jugoslaviji su zatvoreni jer su sva deca uzrasta od 7 do 10 godina obuhvaćena osnovnim obrazovanjem i gotovo sva deca (98%) uzrasta od 11 do 14 godina starosti. Više od polovine generacija starosnog doba od 15 do 18 godina obuhvaćeno je školovanjem, a oko jedna petina omladine od 18 do 27 godina starosti je na studijama.

Naša je zemlja 1948. godine imala svega 59.495 stanovnika sa fakultetskim, visokim i višim obrazovanjem, što je činilo tek 0,4% od ukupnog stanovništva, odnosno 0,8% od ukupnog aktivnog stanovništva. Godine 1981. ova kategorija stanovništva iznosi 811. 125 lica, odnosno ona je u ukupnom stanovništvu zastupljena sa 3,5%, a u ukupnom aktivnom stanovništvu sa 8,7%.[32]

---

[30] Isto.

[31] Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku (br. 194 od 29. 6. 1983) »Aktivno stanovništvo u zemlji prema starosti i školskoj spremi«.

[32] *Razvoj Jugoslavije 1947—1981*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, maja 1982, str. 170.

Digitized by Google

Jugoslavija je 1981. godine imala 3,2 miliona lica sa srednjim obrazovanjem, što čini 14,3% od ukupnog i 34,4% od ukupnog aktivnog stanovništva. Isti pokazatelji sa prednjim redosledom za 1953. godinu iznose 876 hiljada lica, odnosno 5,2 i 11,2%.

Osnovno obrazovanje je danas elementaran minimum za uključivanje ljudi u proizvodni i radni proces i za učešće u brojnim i raznovrsnim oblastima društvenog života. Ipak, bez školske spreme i sa nezavršenom osnovnom školom Jugoslavija u 1981. godini ima 3,3 miliona stanovnika, to jest 14,7% od ukupnog i 35,1% od aktivnog stanovništva. To je ozbiljna praznina u obrazovnoj strukturi našeg stanovništva bez obzira na prednje ukazivanje da nepismeno stanovništvo (koje čini glavninu ove populacione grupacije)čine mahom osobe čiji je radni vek prošao ili je na izmaku.

Četvrto, poslednji i, možda, važniji od prethodnih momenata koji se odnose na stanovništvo jeste njegova zaposlenost. U 1981. godini u našoj zemlji broj zaposlenih iznosi 5.966 hiljada lica, od čega na zaposlene u sektoru društvene svojine otpada 98%, a na zaposlene u sektoru individualne svojine samo 2%. Na taj način, ukupan broj zaposlenih čini 26,6% od ukupnog stanovništva, odnosno 63,7% od aktivnog stanovništva. U godini prvog posleratnog popisa (1948) ukupan broj zaposlenih je iznosio 1.517 hiljada od čega 97% u sektoru društvene svojine, a 3% kod privatnih poslodavaca. Te je godine ukupan broj zaposlenih činio tek 9,6% od ukupnog stanovništva i 19,6% od aktivnog stanovništva. Napredak u povećavanju učešća zaposlenog u ukupnom i aktivnom stanovništvu u 1981. u odnosu na 1948 (sa 9,6 na 26,6 i sa 19,6 na 63,7%) nesumnjivo je impozantan. Ipak, treba imati u vidu da smo veoma daleko od stanja pune zaposlenosti koje kao red veličina pretpostavlja da zaposleno stanovništvo čini blizu 50% od ukupnog stanovništva. Tome se stanju u Jugoslaviji približila jedino Slovenija u kojoj je zaposleno 42,3% od ukupnog stanovništva. Naročito je u nerazvijenim regionima mali postotak stanovništva zaposlen (21,0 u BiH, 23,0 u Crnoj Gori i Makedoniji i samo 7,4 na Kosovu). Navedeni pokazatelji u Hrvatskoj, Srbiji bez pokrajina i Vojvodini iznose 31,6, 26,4 i 28,1%.[33]

7. Prednji globalni rezultati posleratnog razvoja, posmatrani kroz dinamiku najvažnijih agregativnih ekonomskih veličina i kroz najvažnije strukturne preseke stanja naše privrede početkom posleratnog perioda i početkom 80-ih godina, ukazuju da se privreda u posmatranom periodu razvijala veoma brzim tempom, da je razvoj uveliko bio neuravnotežen, te da je tako probijao granice objektivnih mogućnosti na koje se, dugoročno posmatrano, jedino može zasnivati. Probijanje tih granica išlo je u nekoliko pravaca.

Prvo, naš se razvoj uveliko zasnivao na inostranim sredstvima. Inostrana sredstva ugrađena u taj razvoj tokom posleratnog perioda (do 1980. godine) iznosila su 14,9 milijardi dolara. Drugim

[33] SGJ — 1982, str. 112, 113, 434. i 444.

Digitized by Google

rečima, nekada manje, a nekada više, ali razvoj je uglavnom uvek probijao granice određene domaćom akumulacijom.

Drugo, razvoj je prevashodno bio naklonjen industriji zanemarujući neophodnost njene komplementarnosti sa poljoprivredom, saobraćajem, vodoprivredom, zanatstvom itd. Zaostajanje ovih drugih sektora u razvoju objektivno je nametalo limite industrijskom razvoju.

Treće, ni industrijska proizvodna struktura nije formirana po logici uravnoteženog razvoja, tako da je i ona danas opterećena mnogim nesrazmerama koje parališu njeno normalno funkcionisanje, uprkos ogromnim kumulacijama proizvodnih kapaciteta i fondova u njoj.

Četvrto, izostajala je selekcija izvoznih sektora. Unutrašnje nesrazmere su povećavale uvoznu zavisnost, a izvozna ekspanzija je uglavnom izostajala. Time su se praktično kumulirale smetnje za kontinuirani privredni rast i razvoj.

Peto, u našem je posleratnom razvoju zanemarivano aktiviranje domaće sirovinske osnove i tamo gde se raspolagalo pouzdanim informacijama o domaćim prirodnim potencijalima i gde nisu postojala nikakva ozbiljnija ograničenja za njihovu eksploataciju (poljoprivredne površine, rezerve uglja, vodni potencijali itd.). Poseban je problem to što se geološkim istraživanjima nije poklonila neophodna pažnja, pa danas i ne znamo kolike su stvarne rezerve nekih važnih prirodnih resursa u utrobi zemlje.

Sledi opšta ocena da, u celini posmatrano, u našem posleratnom ekonomskom razvoju prioriteti nisu predstavljali ono uporište ekonomske politike niti su imali onu ulogu u privrednom planiranju po kojima oni i predstavljaju dinamizirajuće činioce ukupnih razvojnih tokova. Reč je, pre svega, o odsustvu onih momenata u razvoju koje bismo obeležili kao smenu razvojnih prioriteta. Smena prioriteta uvek označava ono stanje privrede u kojem su određeni sektori koji su ranije označeni kao prioriteti »istrčali« u svome razvoju koristeći podršku ekonomske politike i tako stvorili određene nesrazmere u privredi. U tom slučaju oni moraju ustupiti ulogu prioriteta drugim, zaostajućim sektorima kao uslovu i svoje sopstvene ekspanzije na dugi rok. U našoj ekonomskoj politici su, po pravilu, izostajali momenti smene prioriteta, čime su se kumulirale nesrazmere u proizvodnoj strukturi koje su postupno vodile jenjavanju privrednog rasta i mnogim drugim nepovoljnim ekonomskim posledicama koje upravo danas čine našu ekonomsku situaciju veoma zaoštrenom, gotovo dramatičnom. O tome će biti reči u narednom delu ovog poglavlja.

Aktuelne privredne teškoće i razvojne perspektive

1. Poslednjih nekoliko godina privredni rast u Jugoslaviji se veoma usporava. Naime, u periodu 1971—1979 (1970 = 100) stopa rasta društvenog proizvoda je bila relativno visoka i iznosila je 5,9%

Digitized by Google

prosečno godišnje. Taj pokazatelj u poslednje četiri sukcesivne godine tog perioda (1976, 1977, 1978. i 1979) iznosi 3,9 8,0 6,9 i 7,0%, odnosno u proseku godišnje 6,3%. Nakon toga, već u 1980. godini dolazi do osetnog jenjavanja privrednog rasta koji se svodi na svega 2,3% i ta se deceleracija nastavlja u 1981. i 1982. godini kada stopa privrednog rasta iznosi 1,5 i 0,8%. Treba upozoriti na to da je u 1982. godini industrija zapala u stagnaciju i njen društveni proizvod u toj godini je ostao na nivou društvenog proizvoda iz prethodne (1981) godine. Skroman rast ukupnog društvenog proizvoda od 0,8% u 1982. godini rezultat je visokog rasta poljoprivredne proizvodnje i njenog društvenog proizvoda od 7,5%. Otuda, dalje, društveni proizvod sektora društvene svojine u 1982. godini ostaje na nivou iz 1981. godine, a društveni proizvod sektora individualne svojine beleži rast od 4,9%.[34]

Stagnacija industrijske proizvodnje nastavlja se i u 1983. godini. Njen fizički obim u prvih osam meseci ove godine nadmašuje analogni agregat iz 1982. godine samo za 0,3%.[35] Bilo kako bilo, ostaje da se u 1983. godini jugoslovenska privreda nalazila na samoj ivici stagnacije, s rizikom negativnog rasta, to jest ostvarivanja manjeg društvenog proizvoda nego u 1982. godini.

Godina 1983. je četvrta po redu sa opadanjem stope privrednog rasta i njenim približavanjem nultoj poziciji. Takav trend nismo zabeležili u posleratnom periodu dužem od tri i po decenije. Međutim, gore od toga je opšte i vladajuće uverenje da postojeće stanje u privredi nije privremeno, te da se ne može prevazići u kratkom roku od godinu ili dve dana. Svesna težine situacije, ekonomska politika postavlja sebi zadatke koji su veoma skromni po značenju, ali teški sa stanovišta realnosti i ostvarivanja. Orijentacija je, zapravo, na tome da se proizvodnja održi na rastućem trendu, makar i sa niskom stopom rasta. Tako se u dokumentu Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije »Strategija i osnove politike razvoja« za period 1981—1985. godine računa sa prosečnim godišnjim rastom od svega 1,6% (naspram ostvarenog rasta u periodu 1961—1980. od 6,1%). Pri tom se računa na to da bi se društveni proizvod sektora privrede u društvenoj svojini prosečno godišnje uvećavao za 1,4%, a analogna veličina sektora individualne svojine za 3,0%. Analogni pokazatelji za period 1961—1980. godine iznose 6,9% i 2,5%. Imajući u vidu napred iznete stope rasta društvenog proizvoda za 1981, 1982. i 1983. godinu, možemo zaključiti da se ni u naredne dve godine ne može računati sa bilo kakvim osetnijim dinamiziranjem proizvodnje. Dodajmo tome da se računa da bi se u ovoj deceniji ostvario prosečan godišnji rast društvenog proizvoda od 3,3%, a u narednoj, to jest poslednjoj deceniji ovog stoleća, od 3,9%, tako da bi društveni

[34] SGJ — 1982, str. 85. i Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku (br. 273 od 18. 8. 1983): »Obračun društvenog proizvoda i narodnog dohotka za 1982. godinu«. Podaci su dati u stalnim cenama iz 1972. godine.

[35] Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku br. 307 od 14. 9. 1983. »Indeksi fizičkog obima industrijske proizvodnje SFRJ za avgust 1983«.

Digitized by Google

proizvod u te dve decenije (1981—2000) prosečno godišnje rastao po stopi od 3,6%. Sve to zapravo pokazuje da su vremena visokih godišnjih stopa privrednog rasta od preko 5% za jugoslovensku privredu prošla. Nepovoljnije od toga je, međutim, to što i ove skromne stope privrednog rasta zahtevaju ogromna naprezanja privrede i društva. Pomenimo, dalje, da umeren privredni rast u ovoj i narednoj deceniji uveliko ukida prednost koju je Jugoslavija u ovom pogledu imala u odnosu na visoko razvijene industrijske zemlje savremenog sveta. Reč je jednostavno o tome da je naša zemlja u posleratnom periodu imala znatno veću stopu rasta društvenog proizvoda od razvijenih kapitalističkih zemalja, te da je na toj osnovi i zasnovala smanjivanje distance koja ju deli od tih zemalja u pogledu *per capita* društvenog proizvoda. Svetska banka za obnovu i razvoj za ove zemlje prognozira prosečan godišnji rast društvenog proizvoda u periodu 1982—1985. od 3% koji sledi nakon stagnacije u periodu 1980—1982. kada je ta veličina (stopa rasta) prosečno godišnje iznosila svega 0,4%. Za period 1985—1995. Svetska banka predviđa prosečnu godišnju stopu rasta razvijenih kapitalističkih zemalja od 3,7%. Za zemlje u razvoju predviđa se rast društvenog proizvoda prosečno godišnje od 4,4% (1982—1985) i 5,5% (1985—1995). Očigledno je, prema tome, da projektovani privredni rast Jugoslavije u godinama koje neposredno slede, ali i dugoročno (do kraja stoleća), ne nudi nikakvu perspektivu popravljanja položaja (mesta) Jugoslavije na rang-listi zemalja u svetu i, posebno, evropskih zemalja u pogledu *per capita* društvenog proizvoda. Ona u tom pogledu, bez ikakve sumnje, sa Albanijom, Rumunijom i Portugalom ostaje na začelju evropske rang-liste prema *per capita* društvenom proizvodu.[36]

2. Veoma usporeni privredni rast u poslednje četiri godine (1980—1983) pogoršava i »kvalitet« ukupne ekonomije. Neka čisto ekonomska pitanja nameću se optici ekonomske politike prevashodno svojim socijalnim dimenzijama. To je slučaj sa zaposlenošću. U periodu 1971—1979. godine, dakle, u vreme dok smo još imali relativno brz privredni rast, ukupna zaposlenost je rasla po prosečnoj godišnjoj stopi od 4,0, a samo zaposlenost u sektoru društvene svojine po stopi od 3,9%. U tom je periodu ukupan broj zaposlenih povećan za 1.656 hiljada lica, odnosno samo u sektoru društvene svojine za 1.345 hiljada lica. Godišnji proseci za prednje veličine iznose 184 i 149,4 hiljade lica. Usporavanje privrednog rasta u 1980. i narednim godinama ostavlja izvesne tragove na dinamiku zaposlenosti, ona je nešto usporenija, ali još uvek je njen rast relativno brz. Stope rasta zaposlenosti u sektoru društvene svojine iznose 3,3 (1980), 2,8 (1981) i 2,3 (1982). Ako se ima u vidu da u tim godinama društveni proizvod privrede u društvenom sektoru svojine beleži rast od 2,5% (1980), 1,3% (1981) i 0,1% (1982), onda se dolazi do saznanja da je produktivnost rada imala u tri navedene godine negativne stope rasta od 0,8, 1,5 i 2,2. U već pomenutom dokumentu Dugoročnog programa ekonomske stabiliza-

[36] World Development Report 1983, str. 27.

Digitized by Google

cije računa se sa negativnom stopom rasta produktivnosti rada od 1,5% prosečno godišnje za ceo petogodišnji period 1981—1985. Time su konačno pale u vodu sve naše proklamacije o takozvanom intenzivnom privrednom rastu koji se pretežnim delom zasniva na rastu produktivnosti rada, a tek marginalno na rastu zaposlenosti. Sada više ne ostvarujemo ni ekstenzivan privredni rast koji se zasniva pretežno na rastu zaposlenosti i u ekstremnom slučaju pretpostavlja da produktivnost rada ostaje nepromenjena.

Suprotno našim uverenjima da ekstenzivni privredni rast treba prevazilaziti i zamenjivati ga intenzivnim, on nam se ipak nameće kao neizbežan razvojni obrazac sve do kraja ovog stoleća. Računa se, zapravo, da će produktivnost rada u ovoj deceniji (1981—1990) imati minimalan prosečan godišnji rast od svega 0,3%, a u narednoj (1991—2000) će ona rasti po 2% prosečno godišnje. Tako bi produktivnost rada u poslednje dve decenije stoleća (1981—2000) prosečno godišnje rasla po stopi od svega 1,2%, naspram njenog rasta u periodu 1961—1980. od 3,4% prosečno godišnje. Ako se imaju u vidu navedena predviđanja o rastu zaposlenosti, dolazi se do saznanja da bi rast društvenog proizvoda bio zasnovan na rastu produktivnosti rada sa (a) svega 10% u periodu 1981—1990; (b) 51,3% u periodu 1991—2000; i (c) 32,4% u periodu 1981—2000 godine.

Naravno, povećavanje zaposlenosti pri opadajućoj produktivnosti rada jedva da ima ikakvog ekonomskog smisla. Međutim, zaposlenost je i pitanje etike i solidarnosti u samoupravnom društvu. Ona je, konačno, i pitanje društvenog karaktera sredstava za proizvodnju koja u statusu društvene svojine moraju i treba da budu pod istim uslovima i podjednako dostupna svim članovima društva koji su osposobljeni i žele da na njima zasnuju svoju radnu aktivnost. Ovde smo, međutim, sada suočeni sa protivrečnošću razvojnog trenutka. Reč je o tome da se obilje radne snage konfrontira sa ograničenim društvenim sredstvima za njeno zapošljavanje. Razrešenje problema ne može se tražiti ni u punoj zaposlenosti sa niskom tehničkom opremljenošću rada i sa posledicom niske produktivnosti i visokih troškova proizvodnje niti, pak, u maksimalno mogućoj tehničkoj opremljenosti rada sa visokom produktivnošću i niskim troškovima proizvodnje, ali sa posledicom povećavanja broja nezaposlenih. Ekonomska politika mora stalno u ovoj oblasti da kombinuje rešenja ekonomske efikasnosti sa rešenjima kojima će se ublažavati problem nezaposlenosti.

3. Smanjivanje stope privrednog rasta praćeno je opadanjem efikasnosti investicija i uopšte upotrebe društvenih sredstava. Tim povodom najpre ističemo da investicije u osnovna sredstva beleže negativnu stopu rasta, to jest opadanje fizičkog obima od 1980. godine. One su, naime, još u 1979. godini bile u porastu za 6,4%, da bi već u 1980. godini bile manje nego u 1979. za 5,9%, a zatim se u 1981. godini smanjuju za celih 9,8%, a u 1982. godini za 4%, s tim što se opadanje nastavlja i u 1983. kao četvrtoj uzastopnoj godini. Opadanju je na taj način izloženo i učešće ukupnih inve-

Digitized by Google

sticija (dakle, privrednih investicija u osnovna i obrtna sredstva i neprivrednih fiksnih investicija) u društvenom prozvodu, i to sa 45,5% u 1979. na 42,8 41,9 i 40,2% u 1980, 1981. i 1982. godini.[37] To opadanje fizičkog obima fiksnih investicija, kao i učešća ukupnih investicija u društvenom proizvodu, ne može se kvalifikovati kao negativan moment ako se ima u vidu da ono dobrim delom sledi i kao rezultat sve manjeg priliva inostranih sredstava za te svrhe. Ono, prema tome, dobrim delom izražava i stanje u kome se privreda u investicijama sve više oslanja i mora da se oslanja na sopstvena sredstva. Ekonomska dramatika je, međutim, sadržana u činjenici da sa navedenom stopom investicija mi ostvarujemo, kako je to napred pokazano, tako reći, najminimalniji privredni rast. Zbog toga uobičajeni postupak da se efikasnost investicija meri srazmerom stope investicija i stope rasta društvenog proizvoda gotovo da gubi svaki smisao jer tako dobijeni marginalni kapitalni koeficijent prelazi sve ekonomski toleratne granice. U 1979, 1980. i 1981. godini učešće privrednih fiksnih investicija u društvenom proizvodu iznosi 24,8, 22,6 i 19,7%, a stope rasta društvenog proizvoda u tim godinama iznose 7,0, 2,2 i 1,4%. Stavljajući u odnos prednje veličine dobijamo marginalni kapitalni koeficijent od 3,5 (1979), 10,3 (1980) i 14,1 (1981). Stanje u 1982. godini dalje se pogoršava. U njoj je učešće privrednih fiksnih investicija u društvenom proizvodu nešto manje nego u 1981. godini ali je stopa rasta društvenog proizvoda svedena na svega 0,8%.[38]

Prema već citiranom dokumentu Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, opadanje te u nastavku tek skromniji rast fizičkog obima fiksnih investicija ostaje obeležje jugoslovenske privrede do kraja ovog stoleća. Tako se računa da u periodu 1981—1985. godine ukupne fiksne investicije u proseku godišnje smanjuju svoj fizički volumen za 5,5%, pri tome privredne za 5, a neprivredne za 6,3%. Isti pokazatelji bi za pretposlednju deceniju ovog stoleća (1981—1990) iznosili 0,4, 0,2 i 0,8% (sa negativnim predznakom). Oživljavanje se očekuje u narednoj deceniji (1991—2000), kada bi ukupne fiksne investicije u proseku godišnje bile povećavane za po 4,4%, a njihov privredni, odnosno neprivredni segment za po 4,7 i 4,0%. Treba, najzad, uočiti da poslednje dve decenije ovog stoleća i sa stanovišta dinamike investicija znače radikalno usporavanje u odnosu na dvadesetogodišnji period koji im prethodi. Pomenuta tri parametra (stope rasta ukupnih, privrednih i neprivrednih fiksnih investicija) za dva razdoblja iznose: (a) 6,9, 7,3 i 6,3 (1961—1980) i (b) 2,0, 2,2 i 1,6 (1981—2000). U prvom

[37] Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku (br. 193 od 30. 6. 1983. »Privredni bilansi Jugoslavije za 1982. godinu«, str. 16. i 19.

[38] Izvor: SGJ — 1982, str. 84. i 86. i saopštenja Saveznog zavoda za statistiku (a) Obračun društvenog proizvoda i narodnog dohotka za 1982. godinu — br. 273 od 18. 8. 1983. i (b) Ukupno ostvarene investicije u osnovna sredstva u 1980. i 1981. — br. 239 od 14. 7. 1983. Svi podaci su dati u cenama iz 1972. godine i njima je obuhvaćena ukupna privreda. Ništa povoljniji rezultati nisu ni kada je reč o sektoru privrede društvene svojine, pogotovu u 1982. godini kada je u tom sektoru zabeležena stagnacija društvenog proizvoda.

Digitized by Google

razdoblju privredne fiksne investicije su rasle brže od društvenog proizvoda (7,3, 6,1), a u drugom se očekuje da društveni proizvod raste brže od njih (3,6, 2,2). Znači da se pri usporenijem privrednom rastu u poslednje dve decenije očekuje veća efikasnost investicija, za razliku od stanja u periodu 1961—1980. kada je pri višem privrednom rastu i dinamici investicija beleženo opadanje njihove ekonomske efektivnosti.

Usporena dinamika privrednih investicija u osnovna sredstva istovremeno će voditi i opadanju njihovog relativnog učeešća u društvenom proizvodu, te će to učešće iznositi 15,2 (1985), 15,1 (1990) i 16,0 (2000), naspram 21,3% koliko je iznosilo 1980. godine.[39]

Najzad, ako možemo i sumnjati u pouzdanost predviđanja rasta društvenog proizvoda i investicija, imajući u vidu da su ona pre rezultat intuitivnog rasuđivanja nego egzaktnih analitičkih postupaka, ipak ostaje da nema spora u to da su pred nama vremena usporenije dinamike svih agregata o kojima je bilo reči.

Osnovna sredstva u sektoru privrede u društvenoj svojini beleže poslednjih godina veoma živu dinamiku. Njihove stope rasta iznose 8,3 (1977), 7,9 (1978), 7,3 (1979), 5,2 (1980) i 6,4 (1981), odnosno u proseku godišnje za petogodišnji period 1977—1981 (1976 = 100) — 6,8%. Međutim, u rapidnom je opadanju njihova ekonomska efektivnost posle 1979. godine, to jest nakon konačnog obaranja stope rasta društvenog proizvoda koje je usledilo nakon te godine. Tako smo jedinicu prirasta društvenog proizvoda ostvarivali u 1979, godini uz 2,54 jedinice prirasta osnovnih fondova privrede, dok taj pokazatelj u 1980. i 1981. godini iznosi 5,11, odnosno 12,33. Naime jediničnoj elastičnosti rasta društvenog proizvoda u odnosu na rast osnovnih fondova privrede u 1979. odgovara u 1980. godini 0,48, a u 1981 — 0,20% rasta društvenog proizvoda na 1% rasta osnovnih fondova.[40] To je još jedna ilustracija kako se naša privreda našla u situaciji da gomila proizvodne potencijale bez stvarnih proizvodnih efekata, odnosno da svaku jedinicu prirasta proizvodnje opterećuje rastućim troškovima živog rada (porast zaposlenosti uz opadanje produktivnosti) i opredmećenog rada (porast osnovnih fondova bez adekvatnog porasta društvenog proizvoda).

4. Opadanje produktivnosti rada je, po prirodi stvari, praćeno i opadanjem realnih ličnih dohodaka. Međutim, do opadanja či-

---

[39] I ovde ukazujemo na nepodudarnost prethodno iznetog podatka o učešću privrednih fiksnih investicija u društvenom proizvodu u 1980. godini (22,6%) i podatka sadržanog u citiranom dokumentu Stabilizacionog programa (21,3%).

[40] Podaci se odnose na sektor privrede u društvenoj svojini. Predstavljaju srazmeru stopa rasta društvenog proizvoda (7,2, 2,5, i 1,3) sa stopama rasta osnovnih fondova privrede (7,3 5,2, i 6,4) u godinama 1979, 1980. i 1981. Izvor kao i u 38. belešci i Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku br. 275. od 11. 8. 1983. »Osnovna sredstva privrede društvenog sektora 1980. i 1981«. Svi su podaci u stalnim cenama iz 1982. godine.

Digitized by Google

stog realnog ličnog dohotka po radniku je došlo još 1979. godine, dakle, u vreme kada je rast društvenog proizvoda u sektoru privrede društvene svojine bio visok (stopa rasta 7,2%). U toj (1979) godini realni čist lični dohodak po radniku tek je neznatno manji (ali ipak manji!) nego u 1978 (indeks 99,7). Od tada je opadanje osetno i teče kontinuirano, tako da se proteže na pet godina uključujući i 1983. U 1980. negativna stopa rasta (čitaj: opadanja) iznosi 7,1, a u 1981 — 5,7[41]). Ukupna realna primanja u 1979. godini se zadržavaju na nivou 1978 (stopa rasta iznosi samo 0,1%), da bi u naredne tri godine (1980, 1981. i 1982) opadala sukcesivno 7,5, 5,0 i 2,4%.[42] U citiranom dokumentu Stabilizacionog programa se ocenjuje da bi u petogodišnjem periodu 1981—1985. životni standard u celini u proseku godišnje opadao za 0,4%, i to je prosek brzog opadanja društvenog standarda za po 3,6 i laganog rasta lične potrošnje za po 0,5% prosečno godišnje. U svakom slučaju, u oblasti životnog standarda opadajući trend je osetno brži nego u domenu produktivnosti rada.

Predviđanja do 2000. godine, data u citiranom dokumentu Stabilizacionog programa slična su predviđanjima za ostale agregatne veličine o kojima je napred bilo reči. Naspram rasta životnog standarda, lične potrošnje i društvenog standarda u periodu 1961—1980. od 6,0, 5,9 i 6,7% prosečno godišnje u periodu 1981—2000. imali bismo njihov rast od 2,7, 2,0 i 1,9%. Treba uočiti razliku između ostvarenih (1961—1980) i prognoziranih i kao cilj postavljenih (1981—2000) kretanja. Reč je o sporijem rastu društvenog standarda od rasta lične potrošnje u poslednje dve decenije stoleća, za razliku od perioda 1961—1980. u kojem je situacija obrnuta. I tim povodom treba istaći da to kao dugoročna orijentacija nije prihvatljivo i kao društveno opredeljenje teško je održivo. Tekuća ekonomska situacija nesumnjivo diktira brojna ograničenja u oblasti takozvane zajedničke potrošnje koja opredeljuje društveni standard. Ta ograničenja imaju svoje ekonomsko i društveno opravdanje s obzirom na razgranatu mrežu institucija u oblasti zajedničke potrošnje za čije »izdržavanje« naša privreda očigledno još nije dorasla. Uz to, područje zajedničke potrošnje je opterećeno i mnogim neracionalnostima, rasipanjem sredstava bez stvarnih rezultata (usluga), u skladu sa stvarnim potrebama privrede i stanovništva. I pored svega toga, posmatrano na dugi rok, društveni standard bi morao da raste brže od lične potrošnje iz ekonomskih i društvenih razloga, u čije objašnjavanje ovde ne možemo ulaziti.

5. Jedan od najtežih problema sa kojim je poslednjih godina naša privreda suočena nesumnjivo je visoka zaduženost u inostranstvu, kao i velike obaveze u pogledu otplate dugova. Tako je obim neto dugovanja naše zemlje inostranstvu krajem 1980. godine iznosio 16.869 miliona dolara, a krajem 1981. i u 1982. godini

[41] SGJ — 1982, str. 83.

[42] Privredni bilansi Jugoslavije za 1982, Saopštenje Saveznog zavoda za statistiku br. 193 od 30. 6. 1983, str. 17.

Digitized by Google

on je iznosio 19.219 i 18.542 miliona dolara. Pretvarajući dolarske vrednosti u dinare po kursu koji je važio u decembru navedenih godina (29,30, 41,82 i 62,18 dinara za dolar) te stavljajući tako dobijene iznose u odnos sa društvenim proizvodom po tekućim cenama, dolazimo do saznanja da krajem navedenih godina naša neto dugovanja inostranstvu čine 31,9, 36,4 i 39,7% od društvenog proizvoda iz tih godina.[43]

Razume se, izlaz iz tako teškog opterećenja dugovima može da se traži i nalazi jedino u ekspanziji izvoza i na toj osnovi sticanja neophodne devizne supstance za otplatu dospelih dugova i, naravno, koliko je to moguće, u supstituciji uvoza domaćom proizvodnjom. Iz toga treba da sledi smanjivanje deficita u bilansu tekućih transakcija i njegovo postupno uklanjanje. Najveći deficit u bilansu tekućih transakcija naša je zemlja imala 1979. godine. On je tada iznosio 3.661 milion dolara i činio je 6% od društvenog proizvoda. Taj se deficit rapidno smanjuje u naredne tri godine i sukcesivno iznosi (u milionima dolara) 2.291 (1980), 750 (1981) i 464 (1982), odnosno 4,3, 1,4 i 1,0% od društvenog proizvoda.

Navedeno smanjenje deficita bilansa tekućih transakcija ne treba, međutim, nikako precenjivati. Ono nije nastalo kao rezultat izvozne ekspanzije praćene sporijim rastom uvoza roba i usluga, već je, naprotiv, usledilo kao rezultat relativnog zatvaranja domaće privrede u odnosu na međunarodno okruženje. To se, međutim, ne vidi najbolje iz nominalnih vrednosti izvoza i uvoza. Tako je, na primer, devizni priliv po osnovu izvoza roba (i usluga) u 1979, 1980, 1981. i 1982. godini iznosio (u milionima dolara): 6.794 (7.352), 8.978 (8.794), 10.929 (10.922), te 10.241 (8.748). Pretvarajući dolarske iznose u dinare po kursevima koji su važili krajem navedenih godina i stavljajući dobijene iznose u odnos sa društvenim proizvodom po tekućim cenama, dolazimo do saznanja da je relativno (izraženo u procentima) učešće izvoza roba (i usluga) u društvenom proizvodu iznosilo: 11,2 (12,1) 16,9 (16,6), 20,7 (20,7) i 21,9 (18,7). Povećanje posmatranog pokazatelja iz godine u godinu više je rezultat ubrzane depresijacije dinara u odnosu na dolar nego porasta fizičkog obima izvoza roba i usluga. To se najbolje vidi na primeru 1982. godine u kojoj je izvoz roba i nominalno manji nego u 1981, njegovo relativno učešće ipak povećano u društvenom proizvodu sa 20,7% (1981) na 21,9% (1982).[44]

Uvoz roba (i usluga) u pomenute četiri godine je iznosio 14.019 (4.128), 15.064 (5.357), 15.757 (7.224) i 13.334 (6.514), a nje-

[43] Podsećamo da su naša neto dugovanja inostranstvu krajem 1965. godine činila samo 1.045 miliona dolara i, vrednovana po kursu od 12,5 dinara za dolar, činila 16,4% od društvenog proizvoda iz te godine vrednovanog po tekućim cenama.

Svi apsolutni iznosi u razmeni sa inostranstvom koji su ovde navedeni uzeti su iz Biltena Narodne banke Jugoslavije br. 5—6'1983.

[44] Pa ipak, s respektom se treba odnositi prema činjenici da je fizički obim izvoza porastao u 1979. godini za 4,4%, u 1980. za 10,7, a u 1981. godini za 12,2%. Treba, doduše, imati u vidu da tome prethodi uzastopno opadanje fizičkog obima izvoza u 1977. godini za 4,3 i u 1978. godini za 0,8% (izvor: SGJ — 1982, str. 83).

Digitized by Google

govo relativno učešće u društvenom proizvodu je bilo: 1979 — — 23,0 (6,8), 1980 — 28,4 (10,1), 1981 — 29,8 (13,7) i 1982 — 28,6 (14,0). Koliko su ovi rezultati porasta učešća uvoza u društvenom proizvodu prevashodno rezultat depresijacije dinara u odnosu na dolar, najbolje se vidi iz toga što je fizički obim uvoza roba u 1980. i 1981. godini smanjivan (u odnosu na prethodnu godinu) za 10,1, odnosno za 5,3%, dok je istovremeno uvoz roba povećao svoje relativno učešće u društvenom proizvodu sa 23% (1979) na 28,4% (1980) i 29,8% (1981).

Problemi deficita u platnom bilansu Jugoslavije i njenih dugova inostranstvu uglavnom se vezuju za njene ekonomske odnose sa razvijenim kapitalističkim zemljama i uopšte sa zemljama takozvanog konvertibilnog područja. Doduše, deficit u robnoj razmeni naša zemlja povremeno ima sa sva tri valutna područja (konvertibilno područje, istočnoevropski kliring i takozvani ostali kliring). Ali se taj deficit svojom glavninom ostvaruje u robnoj razmeni sa zemljama konvertibilnog područja. U poslednjih sedam godina (1976—1982) od 32,4 milijarde dolara zbirnog deficita trgovinskog bilansa na deficit u razmeni sa konvertibilnim područjem otpada 31,8 milijardi dolara (ili 98,1%), dok preostali zanemariv deo otpada na deficit u razmeni sa istočnoevropskim zemljama (279 miliona dolara) i sa zemljama takozvanog ostalog klirinja (320 miliona dolara). U poslednje dve godine (1981, 1982) imali smo trgovinski suficit u razmeni sa istočnoevropskim zemljama (u iznosu od 1204,5 miliona dolara) i deficit u razmeni sa zemljama konvertibilnog područja (9.086,2 miliona dolara) i zemljama takozvanog ostalog klirinja (39,6 miliona dolara). Na taj način, ukupan trgovinski deficit je iznosio 7.921,0 miliona dolara. Momente o valutnoj strukturi deficita smo naveli da bismo pokazali da se i naši dugovi inostranstvu odnose gotovo u celini na zemlje konvertibilnog područja, odnosno na razvijene zemlje. Otuda je upravo ekspanzija izvoza u te zemlje i supstitucija uvoza iz njih generalni pravac izlaska iz postojećih platnobilansnih teškoća i stanja visoke zaduženosti.

Navedeni deficit trgovinskog bilansa u 1981. i 1982. godini praćen je suficitom u bilansu usluga od 5.932 miliona dolara i pozitivnim saldom transfera od 775 miliona dolara. Na taj način, u ove dve godine suficitom u bilansu usluga pokriveno je 74,9%, a pozitivnim saldom transfera 9,8% trgovinskog deficita. Za pokriće deficita u bilansu tekućih transakcija od 1.214 miliona dolara iz deviznih rezervi je angažovano 536 miliona dolara, dok je preostali deficit finansiran inostranim kreditima.

U citiranom dokumentu dugoročnog programa ekonomske stabilizacije predviđena je ofanzivna strategija daljeg uključivanja naše privrede u međunarodne ekonomske tokove. Izvoz roba i usluga u poslednje dve decenije stoleća (1981—2000) bi, prema očekivanjima, trebalo da raste po prosečnoj godišnjoj stopi od 5,9%, što je znatno brže od prosečnog godišnjeg rasta društvenog proizvoda. To je, naravno, nešto sporije od prosečnog godišnjeg rasta u periodu 1961—1980. godine (8,1%). Za ukupnu platnobilansnu si-

Digitized by Google

tuaciju zemlje od značaja je predviđanje bržeg rasta izvoza od uvoza roba i usluga, te rastući gep između njih u prilog izvoza. Izvoz bi trebalo da prosečno godišnje raste po stopi od 4,7%, što je sporije od rasta koji je ostvarivan u periodu 1961—1980 (7,6%). Razumljiva je orijentacija na relativno sporiji prosečni godišnji rast uvoza u ovoj (4,1%) nego u narednoj (5,3%) deceniji iz prostog razloga što uvoz u ovoj deceniji ima ozbiljna platnobilansna ograničenja. I uvoz, međutim, treba da raste brže od društvenog proizvoda.

Brži rast i uvoza i izvoza roba i usluga od rasta društvenog proizvoda povećava njihovo učešće u društvenom proizvodu, i to sa 29,1% (uvoz) i 23,0% (izvoz) u 1980. na 36% (izvoz = uvoz) u 2000. godini.[45] Time bi se praktično u naznačenom roku konačno uspostavila ravnoteža u razmeni roba i usluga sa inostranstvom.

[45] U dokumentu iz kojeg su uzeti ovi podaci ne navodi se metodologija po kojoj je obračunato učešće izvoza i uvoza roba i usluga u društvenom proizvodu. Podaci za 1980. godinu nisu podudarni ni sa analognim podacima u Statističkom godišnjaku Jugoslavije ni sa našim podacima koje smo napred naveli. Ipak smo te podatke iz Stabilizacionog programa ovde naveli jer oni, i nezavisno od metodologije, ilustruju jednu razvojnu strategiju intenzivnijeg uključivanja naše privrede u međunarodne ekonomske tokove.

Digitized by Google

Ivan A. Rankov

Bilansne protivrečnosti u poslovanju naših banaka

Materijalna baza i ekonomska moć banaka ogleda se u veličini sopstvenih sredstava, u bilansno uravnoteženim plasmanima sredstava, to jest u odlivu i prilivu sredstava, a i načinu upravljanja i raspolaganja sredstvima deponenata i osnivača banaka. Pri tom treba istaći da i najveću banku u svetu neuravnoteženo korišćenje sredstava može da dovede u bezizlazan položaj i da bude likvidirana. Prema tome, ova analiza i ima za cilj da, na osnovu zvaničnih bilansnih podataka banaka Jugoslavije, ukaže na ekonomske i druge odnose koji se uspostavljaju u toku emisije novca, odnosno u procesu kružnog kretanja vrednosti celokupne društvene imovine. Ovo stoga što se poslednjih godina oko likvidnosti društvene privrede veliki teret prevaljuje uglavnom na banke i nedostatak obrtnih sredstava društvene privrede, iako se veoma dobro zna da one samo izvršavaju zadatke utvrđene monetarno-kreditne politike. Praktično, to znači — a što će se ovom analizom dokumentovano i dokazati — da se problemi poremećaja novčanih tokova rađaju i izvan banaka, a da se oni, velikim delom, samo ispoljavaju u radu banaka. Upravo toga radi ova analiza i ima za zadatak da, na osnovu bilansnih podataka, utvrdi deformacije sistema koje se javljaju i na ovom sektoru privređivanja i upravljanja društvenim sredstvima. Praktično, to znači da će ekonomska istraživanja biti usmerena na analizu

Digitized by Google

podataka pojedinih podbilansa u okviru bilansa stanja navedenih banaka.

Između ostalog, treba nešto reći i o samom procesu rada banke. Naime, u pogledu rada banke raspoloživa dokumenta nedvosmisleno ukazuju da je u nas poslovanje banaka sa zakonodavno-pravnog stanovišta dobro regulisano. Tako, na primer, prema važećim propisima, društvena pravna lica, čijim sredstvima banka posluje, upravljaju poslovanjem banke. Međusobne odnose, upravljanje sredstvima banke i celokupno poslovanje banke uređuje se samoupravnim sporazumom o osnivanju banke, njenim statutom i zakonom (član 39. Ustava SFRJ). Sve to veoma jasno ukazuje da su sva prava i obaveze, kako osnivača banke i deponenata tako i same banke važećim pravnim institutima regulisana. Prema tome, sa pravne tačke gledišta, u procesu kružnog kretanja novčanih sredstava ne bi trebalo da ima problema, što *de facto* ukazuje da se oni verovatno kriju u finansijskim tokovima koji se ostvaruju u materijalnim i novčanim odnosima. Upravo na ta i druga pitanja treba da ukaže i ova analiza podataka bilansa stanja poslovnih, udruženih i internih banaka Jugoslavije.

Struktura plasiranih sredstava banaka

U okviru ovako postavljenih pravnih normi ukupno raspoloživa sredstva, prema bilansnim podacima banaka, angažovana su u plasmane koji čine ekonomsku i materijalnu celinu u ukupnim sredstvima sa kojima naše banke posluju. Takođe, prema važećim propisima, svi plasmani bankarskih sredstava odvijaju se preko osam osnovnih podbilansa koji su sastavni delovi bilansa stanja svake banke. Ovakvo evidentiranje kružnog kretanja ukupno raspoloživih sredstava banke obezbeđuje najbolji uvid i kontrolu materijalnih i novčanih odnosa, odnosno u kojoj je meri narušena ravnoteža jednog na račun drugog podbilansa sredstava banke. Upravo radi toga, pre no što se pređe na analizu stanja sredstava pojedinačnih podbilansa, treba se kratko osvrnuti i na samu strukturu ukupno raspoloživih sredstava sa kojima te naše banke posluju. Tako, na primer, struktura plasiranih sredstava, prema bilansnim podacima banaka iskazanim u aktivi bilansa stanja, po godinama, izgleda ovako:

	(U relativnim odnosima)		
Plasmani:	1980	1981	1982
Kratkoročni plasmani	29,9	33,4	35,6
Dugoročni plasmani	53,2	48,9	44,0
Ostali plasmani	16,9	17,7	20,4

Navedeni bilansni podaci ukazuju da je u nas veoma nepovoljna struktura plasmana bankarskih sredstava sa kojima naše

Digitized by Google

banke posluju — iako kretanja tih sredstava istovremeno ukazuju i na tendenciju blagog poboljšanja strukture navedenih sredstava. Naime, prema iskazanim podacima jasno se vidi da naše banke imaju, na ime kreditiranja kratkoročnih i dugoročnih poslova, angažovano čak više od 80 odsto ukupnih sredstava. To je činjenica kojoj nije potreban komentar. Naime, kolika je manjkavost ovakvog poslovanja naših banaka ukazuje podatak da najveće inostrane banke posluju gotovim novcem čak i sa više od 40 odsto ukupnog kapitala. To znači da samo ovakvo korišćenje bankarskih sredstava može da garantuje kako svoju likvidnost tako i likvidnost poslovnih partnera.

Prema napred utvrđenim konstatacijama, s pravom se može zaključiti da te naše banke, prilikom angažovanja sredstava sa kojima posluju, ne vode dovoljno računa čak ni o sopstvenoj likvidnosti, a da i ne govorimo o likvidnosti poslovnih partnera. U prilog tome navode se podaci koji nedvosmisleno ukazuju na to da su naše banke u 1980. godini na ime kratkoročnih plasmana imale angažovano oko 29,9 odsto ukupnih sredstava, a na ime dugoročnih plasmana čak više od 53,2 odsto i oko 16,9 odsto ukupnih sredstava na ime ostalih plasmana (devizni plasmani, krediti građana, hartije od vrednosti, sredstva radne zajednice i slično), u čemu 3—4 odsto ukupnih sredstava u gotovom novcu. Pri tom treba istaći da je sa ovako malim iznosom sredstava u gotovinskom obliku veoma teško obavljati redovne bankarske poslove i održavati likvidnost banke i privrede u celini. Upravo zbog toga naše banke i nisu u stanju da prate potrebe novčanog prometa svojih poslovnih partnera, koji su uglavnom zbog toga i upućeni da svoje obaveze izmiruju i putem međusobnog kreditiranja. Problemi u prometu novca ne kriju se u oskudici obrtnih sredstava, već, naprotiv, u tome što nam banke nisu u dovoljnoj meri likvidne i što nemaju potrebnu količinu sredstava u novčanom obliku, koji bi mogao nesmetano da obavlja prometnu funkciju novca.

I najzad, treba konstatovati da se struktura plasiranih sredstava, prema napred navedenim podacima, ni u 1981. godini nije ništa bitnije promenila, iako se primećuju pozitivne tendencije u korist oživljavanja kratkoročnih i ostalih plasmana bankarskih sredstava. Prema navedenim podacima, pozitivne promene u strukturi plasiranih sredstava zapažaju se i u 1982. godini. Tako, na primer, kratkoročni plasmani u ukupnim sredstvima beleže učešće od oko 35,6 odsto, dugoročni plasmani 44,0 odsto, a ostali plasmani 20,4 odsto ukupnih sredstava sa kojima su raspolagale naše banke. Naime, iako su zapažena pozitivna kretanja u strukturi plasiranih sredstava kod naših banaka, može se konstatovati da su ona neznatna i daleko od toga da bi mogla da garantuju normalno poslovanje banaka u procesu kružnog kretanja sredstava i prometa novca. Naše banke ne raspolažu u dovoljnoj

Digitized by Google

meri sredstvima u novčanom obliku i u nas se upravo zbog toga razmena robe i usluga obavlja i pomoću međusobnog kreditiranja poslovnih partnera.

Analiza sredstava kratkoročnih plasmana

Navedeni bilansni podaci ukazuju na to da naše banke u svom poslovanju ne vode dovoljno računa ni o sopstvenoj likvidnosti, a ni o ravnoteži pojedinih podbilansa sredstava sa kojima raspolažu i upravljaju. Tako, na primer, prema bilansnim podacima, jasno se vidi da je na ime kratkoročnih plasmana u 1980. godini bilo angažovano samo 29,9 odsto ukupnih sredstava, iako su banke u izvorima sredstava, po osnovu ovog podbilansa, raspolagale sa 45,2 odsto ukupnih sredstava. Praktično, to znači da je podbilans kratkoročnih sredstava narušen za preko 15,3 procenta poena, a to, mora se priznati, nije baš mala razlika, naročito kada je u pitanju opticajni period koji se ovim sredstvima finansira. Prema tome, samo ova konstatacija pokazuje da se u nas i sa sredstvima kratkoročnih kredita pokriva potrošnja čiji je opticajni period za nekoliko puta duži — usled čega neminovno nastupa zastoj u procesu kružnog kretanja novca u prometu. To je samo jedan od razloga što u opticaju nema dovoljno novca — iako se taj novac putem multiplikacije bankarskih sredstava nekoliko puta emituje, a i međusobnim kreditiranjem nadoknađuje.

Raskorak u ravnoteži sredstava ovog podbilansa, prema bilansnim podacima, neznatno je blaži u 1981. godini, jer je pao na 14,3 procentna poena, a u 1982. godini čak na 12,2 procentna poena, ili za 3,1 procentni poen manje u odnosu na 1980. godinu. Uočeno sužavanje raskoraka ravnoteže sredstava ovog podbilansa veoma ozbiljno upozorava na ocenu koja može višestruko da se tumači. Naime, da je reč, pre svega, o pozitivnim tendencijama, a, drugo, da se na teret kratkoročnih kredita izmiruju obaveze dospele po osnovu dugoročnih kredita, što bi moglo da izazove još veći nered u finansijama zemlje u celini. I najzad, treba konstatovati da i dalje ostaje znatniji raskorak između potreba i mogućnosti koje se finansiraju sredstvima kratkoročnih kredita. Osim toga, ovako veliki nesklad između izvorâ i plasmana odnosnih sredstava i te kako ima veliki uticaj na likvidnost kako banaka tako i osnivačâ banaka, čijim sredstvima one posluju. Ovo tim više ako se zna da se utvrđena razlika nadoknađuje sredstvima osnivačâ banaka i putem multiplikacije bankarskih sredstava — koja sredstva, mora se naglasiti, takođe nemaju adekvatnu ravnotežu u izvorima sredstava, što će se iz narednog izlaganja i priložene dokumentacije najbolje videti.

Analiza sredstava dugoročnih plasmana

Raspoloživi podaci, iskazani u bilansima naših banaka, ukazuju na to da je na ime dugoročnih ulaganja u posmatranom periodu

Digitized by Google

angažovano više od polovine sredstava kojima banke posluju. Ovako veliko angažovanje bankarskih sredstava na duži opticajni period umanjuje aktivnost banaka, unosi nered u fanansije i direktno utiče na zastoj kružnog kretanja novčanih sredstava kojima banke posluju, jer se i sredstva ovog podbilansa, prema bilansnim podacima, neuravnoteženo i nekontrolisano koriste na štetu izvorâ drugih namena.

U prilog napred utvrđenim činjenicama govore bilansni podaci o tome da se upravo bankarskim poslovanjem unosi nered i u plasmane sredstava dugoročnih ulaganja. Tako je, na primer, u 1980. godini na ime dugoročnih plasmana bilo angažovano više od 53,2 odsto ukupnih sredstava, iako su te naše banke u izvorima sredstava ovog podbilansa raspolagale samo sa oko 41,8 odsto ukupnih sredstava. Prema navedenim podacima *razlika* između plasmanâ i izvorâ sredstava ovog podbilansa dostiže više od 11,4 procentnih poena. Utvrđena razlika, prema bilansnim podacima, pokriva se na teret izvorâ sredstava drugih podbilansa, u okviru bilansa stanja naših banaka. S tim u vezi treba istaći da ovakvo korišćenje bankarskih sredstava neminovno izaziva poremećaje u materijalno-finansijskim odnosima koji mogu celokupno bankarsko poslovanje da dovedu u bezizlazan položaj. Ovo tim pre kad se zna da je i ova razlika, prema bilansnim podacima, pokrivena na teret osnivačâ banaka i da je za taj iznos sredstava smanjena i njihova likvidnost, jer je, za ugovoreno vreme, taj novac izvučen iz opticaja. Tako veliki nesklad i kod ovog podbilansa sredstava mora imati takođe velikog uticaja, kako na likvidnost društvene imovine i bankarskih sredstava tako i na normalno funkcionisanje materijalno-finansijskih tokova i na sam zastoj kružnog kretanja sredstava kojima te naše banke posluju.

Neusklađeno su korišćena sredstva ovog podbilansa i u 1981. godini, i to za 9,2 procentna poena, a u 1982. godini ovaj raskorak se smanjuje na 5,5 procentnih poena, ili za 5,9 procentnih poena manje mereno u odnosu na 1980. godinu. I pored pozitivnih tendencija koje se ostvaruju u okviru ovog podbilansa, treba ukazati na to da se i dalje, na ime dugoročnih plasmana, nalazi zamrznuta gotovo polovina sredstava kojima naše banke posluju. Osim toga, treba istaći pitanje u kolikoj su meri uočene pozitivne tendencije rezultat poboljšanja međusobnih odnosa — ili je to odraz poslovanja fiktivno pokrivenog izvorima sredstava drugih podbilansa u okviru celokupnih bankarskih sredstava, jer se još uvek veoma veliki iznos sredstava nalazi zamrznut na ime dugoročnih plasmana.

Očito je da se naše banke bave uglavnom poslovima finansiranja dugoročnih ulaganja, iako odnosna sredstva, prema bilansnim podacima, nemaju adekvatne izvore u pasivi bilansa stanja tih naših banaka. Sve to nedvosmisleno pokazuje da je u nas preko bankarskog poslovanja iz opticaja *izvučen* ogroman iznos sredstava koja čekaju na izvore koji se nadoknađuju iz

Digitized by Google

dohotka ili putem dodatne akumulacije iz inostranstva, jer u nas drugih izvora sredstava praktično i nema.

Da bi se shvatila suština ovakvog poslovanja banaka, navodi se podatak o tome da su, samo po osnovu ovog podbilansa sredstava, već stvorene obaveze dostigle brojku veću od 2,2 biliona dinara. *Upoređenja radi, ova masa sredstava je ravna vrednosti jednogodišnjeg dohotka društvene privrede.* Ako se ovome dodaju još i obaveze po osnovu devalvacije domaće valute od oko jednog biliona dinara, kao i obaveze po osnovu sredstava van funkcije, plasiranih na ime nepokrivene potrošnje društvene privrede od 5,7 biliona dinara, to *de facto* znači da na izvore sredstava čeka više od 8,9 biliona dinara, što odgovara četvorogodišnjoj vrednosti dohotka naše privrede. Prema tome, nepokrivena »crna rupa« samo navedenih pozicija iznosi znatno više od vrednosti sredstava celokupne aktive bilansa kojima naše banke posluju. Vrednost sredstava kojima su naše banke poslovale u 1982. godini iznosila je preko 5,0 biliona dinara, ili za 3,9 biliona dinara manje u odnosu na već stvorene obaveze u ranijim godinama. I, najzad, treba istaći da je u nas najveće zlo baš to što su ceo nered u finansijama i »crna rupa« godinama stvarani na osnovu fiktivnih obaveza čije je podmirenje moralo da bude odloženo na teret povećanja vrednosti osnovnih sredstava društvene privrede čekajući bolja vremena da budu pokrivene — ne upuštajući se u ocenu da nas, iz potaje ovakvog poslovanja, vreba višestruka opasnost koja nas polako uvlači u vrzino kolo iz koga ćemo, bez velikih odricanja, veoma teško izaći.

Napred utvrđene činjenice veoma tvrdoglavo ukazuju na to da se u nas problemi likvidnosti privrede i banaka, a samim tim i stabilizacije, najvećma *kriju* u plasmanima koji se finansiraju preraspodelom sredstava osnivačâ banaka i u nekontrolisanoj multiplikaciji sredstava koja fiktivno stvara mogućnost da se nešto plati — iako *de facto* nemamo materijalnog pokrića za odnosnu potrošnju. Upravo zbog toga naša društvena privreda, iako ostvaruje pozitivne rezultate, praktično privređuje u uslovima potpunog nereda i deformacije ekonomskih i finansijskih odnosa do kojih dolazi prilikom plaćanja stvorenih obaveza za račun opšte, zajedničke, lične i investicione potrošnje. Naročito je teško objasniti radnom čoveku i kolektivu, a treba naglasiti — i nauci, da radnik u uslovima privređivanja — udružujući svoj rad i društvena sredstva — treba višestruko da vraća ono što mu je dato na ime udruživanja kao polazna osnova za otpočinjanje procesa proizvodnje udruživanjem rada i sredstava. Očiti primer za to je materijalno-finansijsko stanje u »Petrohemiji« — Pančevo, »Željezari« — Smederevo, »Lepenici« — Novi Kneževac i u mnogim drugim kolektivima.

Ilustracije radi, navodimo primer jednog kolektiva koji je krajem 1980. godine dobio, na ime udruživanja rada i sredstava, radi proširenja postojećih kapaciteta, iznos od oko 8 milijardi dinara i da je taj kolektiv do danas već vratio 15 milijardi di-

Digitized by Google

nara i da je ostao dužan još 35 milijardi — iako je primio samo 8 milijardi dinara. Približno je ista situacija i u drugim organizacijama udruženog rada koje su, poslednjih godina, prihvatile dodatno ulaganje u investicije, pa se s pravom postavlja pitanje — koja je tu produktivnost rada potrebna da se ovako stvorene obaveze bez potresa, na vreme i u miru, iz dohotka radne organizacije — *izmire.*

Utvrđene činjenice i navedeni podaci bilansa stanja banaka ukazuju na to da se u nas, mimo ekonomske računice — nekontrolisano koriste i troše društvena sredstva, jer je samo takvo trošenje sredstava i moglo da dovede u raskorak plasmane i izvore vrednosti društvene imovine kojom te naše banke posluju. Prema tome, ovako veliki nesklad kod pojedinih podbilansa sredstava mora imati i te kako velikog uticaja kako na razvojne pravce zemlje tako i na emisiju novca, a zatim i na ogromne poremećaje u potrošnji. Praktično, red u finansijama u nas zavisi od pravilnog usmeravanja novčanih tokova, što *de facto* podrazumeva i uravnoteženo trošenje novca čiji je izvor dohodak ostvaren novododatnim radom. Sve to nedvosmisleno pokazuje da, ako nam je stalo da nam se opšta i zajednička lična i investiciona potrošnja ostvaruju u granicama materijalnih mogućnosti — onda moramo nastojati da se odnosne potrošnje kreću u okvirima sredstava svojih podbilansa. Samo uravnoteženo korišćenje sredstava može da nam garantuje da će se materijalno-finansijski tokovi, kružno kretanje sredstava i društveno-ekonomski odnosi normalno, a i u okvirima planom predviđenih proporcija, *odvijati.*

Analiza sredstava ostalih plasmana

Podbilans sredstava ostalih plasmana obuhvata sredstva rezervi i rezervnog fonda, fonda solidarne odgovornosti, sredstva ostalih namena i ostalih fondova, sredstva koja potiču iz poslova za račun pravnih lica i građana. Ovaj podbilans sredstava obuhvata još i vrednosti iskazane u gotovom novcu, u hartijama od vrednosti, u devizama, sredstva radne zajednice banaka i slično. Prema bilansnim podacima, na ovom podbilansu sredstava u 1980. godini bilo je angažovano oko 16,9 odsto ukupnih sredstava, u 1981. godini 17,7 odsto, a u 1982. godini ta sredstva dostižu više od 20,4 odsto ukupnih sredstava kojima su naše banke poslovale.

Napred utvrđene konstatacije su izvršene — iako u izvorima sredstava ovog podbilansa, prema bilansnim podacima, nije bilo materijalnih i finansijskih mogućnosti za pokriće navedenih plasmana. Prema navedenim podacima, nesklad između plasmana i njihovih izvora kretao se od 3,9 procentnih poena u 1980. do 5,1 procentni poen u 1981, a u 1982. godini čak do 6,7 procentnih poena.

Digitized by Google

Korišćenje sredstava ovog podbilansa na teret izvora drugih upozorava na značaj poremećenih odnosa u finansijama, naročito zbog toga što je ovo podbilans sredstava fondova, štednje građana, deviznih sredstava i slično, koja bi, po samoj svojoj prirodi, morala da imaju veće izvore od plasmana. Tako, na primer, sredstva fondova se mogu trošiti tek kada se raspodelom dohotka obezbede sredstva građana. Prema važećim propisima, ne bi moglo da se utroši više no što je deponovano, a devizna sredstva mogu da se utroše tek kad uđu u zemlju itd. Međutim, i pored toga, kod nas se sve može, pa i to da potrošimo i ono što nemamo. Prema tome, ne bi trebalo da nas iznenađuje to što nam se kružno kretanje sredstava odvija u haotičnom stanju koje je izazvano potpunim neredom u finansijama, a to praktično znači da stabilizacije i blagostanja neće biti sve dotle dok se finansije ne srede.

Struktura izvora sredstava banaka

Raspoloživi bilansni podaci pokazuju da naše banke raspolažu i upravljaju veoma povoljnom strukturom izvora sredstava. Praktično, to znači da one upravljaju, a samim tim i raspolažu, ogromnim sredstvima koja im obezbeđuju materijalnu osnovu rada kakvu treba samo poželeti. Međutim, iako je našim bankama stvorena materijalna osnova rada, prema već raspoloživim bilansnim podacima te naše banke, kako je to već napred konstatovano, privređuju u veoma teškim uslovima. Verovatno da zbog toga i nismo bili u stanju da pozitivno rešimo mnoga pitanja koja su tesno vezana za uslove privređivanja poslovnih, udruženih i internih banaka Jugoslavije.

Koliko su naše banke odgovorne za sve što je napred konstatovano, najbolje će se videti iz narednog pregleda bilansnih podataka i komentara koji će s tim u vezi biti izložen i na bazi raspoloživih dokumenata obrazložen:

(U relativnim odnosima)

Izvori sredstava:	1980	1981	1982
Kratkoročni izvori:	45,1	47,7	47,8
— u devizama	13,5	15,3	17,1
— u dinarima	31,6	32,4	30,7
Dugoročni izvori:	41,9	39,7	38,5
— u devizama	15,9	16,7	17,8
— u dinarima	26,0	23,0	20,7
Ostali izvori:	13,0	12,6	13,7
— u devizama	0,7	0,7	1,0
— u dinarima	12,3	11,9	12,7
Ukupno izvori sredstava:	100,0	100,0	100,0

Digitized by Google

Bilansni podaci ukazuju na to da je materijalna osnova rada navedenih banaka zaista veoma velika, i to kako u apsolutnim iznosima tako i u relativnim odnosima. Prema ovim podacima, učešće izvora domaćih dinarskih sredstava kreće se znatno iznad 50 odsto ukupnih izvora sredstava kojima naše banke posluju, dok učešće u devizama najviše do 35,9 odsto ukupnih sredstava banaka. Kretanje strukture izvorâ sredstava sa stanovišta učešća inostrane akumulacije po godinama izgleda ovako:

	(U relativnim odnosima)		
Izvori sredstava:	1980	1981	1982
Izvori u devizama	30,1	32,7	35,9
Izvori u dinarima	69,9	67,3	64,1
Izvori ukupno:	100,0	100,0	100,0

Prema napred navedenim bilansnim podacima, učešće inostrane akumulacije u ukupnim izvorima bankarskih sredstava u 1980. godini dostiže visinu od oko 30,1 odsto, u 1981. godini 32,7 odsto, a u 1982. godini 35,9 odsto ili za 5,8 procentnih poena više u poređenju sa 1980. godinom. Ovo učešće izvorâ sredstava domaće akumulacije u ukupnim bankarskim sredstvima neznatno se smanjuje, u korist deviznih potencijala, uglavnom zbog devalvacije domaće valute. Tako, na primer, učešće izvorâ ovih sredstava u 1980. godini dostiže visinu od 69,9 odsto ukupnih sredstava, u 1981. godini 67,3 odsto, a u 1982. godini 64,1 odsto ukupnih izvora bankarskih sredstava ili, takođe, za 5,8 procentnih poena više u odnosu na 1980. godinu.

Uočene promene u strukturi izvorâ sredstava kojima naše banke posluju upozoravaju na to da naše banke polako gube pozicije u odlučivanju u poređenju sa učešćem inostrane akumulacije. Naime, mora se priznati da se našim bankama prema napred utvrđenim činjenicama pravo odlučivanja po osnovu zaduženosti sužava, iako se stanje duga u stranim sredstvima plaćanja nije promenilo. Ovo pokazuje šta znači devalvacija domaće valute, koja ima takvu ekonomsku moć da u zemlji menja i materijalne odnose, iako inostrani dug u stranim sredstvima plaćanja nije povećan. Upravo je zato veoma važno saznanje šta te naše banke rade i kako se ponašaju prema sredstvima kojima posluju, a što će se najbolje videti iz narednog izlaganja i priložene dokumentacije.

Analiza izvorâ kratkoročnih kredita

U svetu se rado koriste kratkoročni krediti kao dopunski izvor sredstava, naročito kada su posredi kratkoročni poslovi i poslovi sa dobrom zaradom. Učešće izvorâ kratkoročnih kredita (stranih i domaćih) kojima naše banke posluju i u nas dostiže znatniju visinu u ukupnim sredstvima. Tako, na primer, učešće izvorâ

Digitized by Google

sredstava kratkoročnih kredita u 1980. godini dostiže 45,1 odsto, u 1981. godini 47,7 odsto, a u 1982. godini 47,8 odsto ukupnih sredstava. To nedvosmisleno pokazuje da i naše banke u svom poslovanju rado koriste kratkoročne kredite kao dopunski izvor sredstava.

U okviru kratkoročnih kredita inostrani kredit je u 1980. godini učestvovao sa 13,5 odsto, a domaći sa 31,6 odsto u odnosu na izvore ukupnih sredstava kojima banke posluju. Učešće inostranih kratkoročnih kredita u 1981. godini dostiže 15,3 odsto, a domaćih 32,4 odsto ukupnih sredstava. Ovo učešće inostranih kratkoročnih kredita u 1982. godini dostiže 17,1 odsto, ili za 3,6 procentnih poena više u odnosu na 1980. godinu, a domaćih 30,7 odsto, ili 0,9 procentnih poena manje, takođe u poređenju sa 1980. godinom.

Upoređujući stanje plasmana sredstava inostranih kratkoročnih kredita sa njihovim izvorima, može se konstatovati da u okviru ovih sredstava ne postoji bilansna ravnoteža. Ova ravnoteža odnosa jedne i druge strane sredstava narušena je u 1980. godini za 8,4 procentna poena, u 1981. godini za 9,5 procentna poena, a u 1982. godini raskorak ravnoteže ovih sredstava se sužava na 6,8 procentnih poena. Ako se ovome doda još i to da *učešće inostrane akumulacije u izvorima sredstava društvene privrede dostiže najviše 6—7 odsto ukupnih sredstava*, onda se s pravom može zaključiti da naše banke ta sredstva koriste čak i za sopstvenu likvidnost. Ovom zaključku ide u prilog i stanje zaduženosti naših banaka prema inostranstvu, ne računajući tu i obaveze društvene privrede preuzete putem bankarskog poslovanja za račun privrede, jer ona svoje obaveze prema inostranstvu sama izmiruje.

Napred utvrđene činjenice i navedeni bilansni podaci pokazuju da su te naše banke sredstva kratkoročnih inostranih kredita — više od 62,5 odsto — nenamenski koristile. Prema tome, treba reći da ovakvo korišćenje stranih sredstava plaćanja, bez deviznog tržišta, u uslovima permanentne devalvacije domaće valute — unosi potpun nered na tržište novca i nekontrolisano narušava ekonomske i materijalno-finansijske odnose koji se uspostavljaju u ovako stvorenim uslovima privređivanja. Upravo se stoga predlaže obustava devalvacije domaće valute sve dok ne uvedemo devizno tržište — u protivnom, preti opasnost da nam banke, a zatim i čitava privreda, budu dovedene u bezizlazan položaj i u još teže uslove privređivanja.

Analiza izvozâ sredstava dugoročnih kredita

Učešće sredstava ovih kredita, kako pokazuje analiza, zauzima znatnije mesto u ukupnim sredstvima naših banaka. Tako, na primer, učešće izvorâ sredstava dugoročnih kredita dostiže u 1980. godini oko 41,9 odsto izvorâ ukupnih sredstava, u 1981.

Digitized by Google

godini 39,7 odsto, a u 1982. godini 38,5 odsto, ili za 3,4 procentna poena manje u poređenju sa 1980. godinom. Odnosno, polako se smanjuje učešće izvorâ dugoročnih kredita u ukupnim sredstvima banaka, što *de facto* znači da se umanjuje i materijalna osnova rada naših banaka.

U okviru dugoročnih kredita inostrani kredit je u 1980. godini učestvovao sa 15,9 odsto, a domaći sa 26,0 odsto, u odnosu na izvore ukupnih sredstava kojima naše banke posluju. Učešće inostranih kredita u 1981. godini dostiže 16,7 odsto, a domaćih 23,0 odsto ukupnih sredstava. Ovo učešće inostranih dugoročnih kredita dostiže u 1982. godini 17,8 odsto, ili za 1,9 procentni poen više u odnosu na 1980. godinu, a domaćih samo oko 20,7 odsto, ili za 5,3 procentna poena manje, takođe u odnosu na 1980. godinu.

Jasno se vidi da se učešće inostranih dugoročnih kredita u posmatranom periodu povećalo za 1,9 procentnih poena, dok se to učešće domaćih dugoročnih kredita smanjilo za 5,3 procentna poena. Uočena pomeranja u navedenim sredstvima dugoročnih kredita ukazuju na to da u okviru ukupnih izvora sredstava jača potencijal inostranih dugoročnih kredita, a, nasuprot tome, potencijal domaćih dugoročnih kredita opada. To jasno ukazuje da se naše banke kod inostranih finansijskih kuća i dalje zadužuju, iako u nas ima banaka koje nisu kadre da odgovore ni već dospelim obavezama.

Upoređujući podatke stanja plasmana sredstava inostranih dugoročnih kredita sa njihovim izvorima, može se zaključiti da ne postoji bilansna ravnoteža ni u okviru ovih sredstava. Utvrđena ravnoteža odnosa u 1980. godini narušena je za 4,4 procentna poena, u 1981. za 4,2 procentna poena, a u 1982. godini za 4,8 procentnih poena. Odnosno znatno je blaži raskorak u ravnoteži inostranih dugoročnih kredita, plasmana i njihovih izvora — u poređenju sa već utvrđenim poremećajima koji su zabeleženi u sredstvima inostranih kratkoročnih kredita. Osim uočenih pozitivnih tendencija, treba konstatovati da su i sredstva inostranih dugoročnih kredita nenamenski korišćena, jer je, prema bilansnim podacima, i sa ovim sredstvima finansirana potrošnja bez pokrića u okviru drugih podbilansa.

Učešće izvorâ dugoročnih kredita, kao materijalni efekt, jeste najstabilnije merilo ekonomske moći i materijalne baze poslovnih, udruženih i internih banaka koje posluju tim sredstvima. Prema tome, banka koja posluje i upravlja strukturom sredstava koja se sastoji od 38,5 odsto izvora dugoročnih kredita, 47,8 odsto izvora kratkoročnih kredita i 13,7 odsto izvora ostalih sredstava — jeste banka koja raspolaže i upravlja potencijalom sredstava koji joj obezbeđuje veoma široko polje rada na svim materijalno-finansijskim sektorima privređivanja. Ekspanzija ukupno raspoloživih bankarskih sredstava kojima naše banke posluju mogla bi i u nas veoma uspešno da se ostvaruje, ali pod

Digitized by Google

uslovom da se ta sredstva u pogledu ročnosti koriste u okvirima ravnoteže izvorâ svojih podbilansa i bilansa banke u celini.

Polazeći od napred utvrđenih konstatacija može se zaključiti da je nered u finansijama i raskorak ravnoteže sredstava godinama stvaran fiktivnim obavezama, koje su multiplicirane mehanizmom bankarskog poslovanja na račun aktive budućih fabrika. Tako stvoren nered u finansijama i narušena ravnoteža sredstava kojima naše banke posluju može se uskladiti samo pod uslovom da se utvrđena fiktivno stvorena razlika izbriše, a zatim poslovanje banaka uskladi sa materijalnim mogućnostima zemlje u celini. (Prema bilansnim podacima, u datom momentu, drugih rešenja *de facto* nema.)

Analiza kružnog kretanja sredstava banaka

Izvori sredstava kojima naše banke posluju ni u kom slučaju ne mogu dovesti u pitanje rad banke. Ovo upravo zbog toga što se izvorima sredstava samo jača ekonomska moć i materijalna osnova rada banaka. Ali pri tom treba imati u vidu činjenicu da vremenski neusklađeni plasmani sredstava, kao i nekontrolisano trošenje sredstava kojima naše banke posluju — i najjaču banku na svetu mogu da dovedu u položaj da bude likvidirana. Međutim, u nas je prosto neizvodljivo dovesti banku u takav položaj zato što se ona veoma loše odnosi prema sredstvima kojima posluje ili zato što je banka dovedena u stanje potpune nelikvidnosti. To je neizvodljivo i zbog toga što u nas banke ne posluju sopstvenim sredstvima kao inostrane banke, te prema tome nemaju šta ni da izgube. Pri tom treba istaći da u konkretnom slučaju mogu da izgube samo osnivači banke, jer naše banke uglavnom njihovim sredstvima i posluju.

Sve što je napred konstatovano, na osnovu bilansnih podataka, dokumentovano ukazuje da se u nas i u bankarsko poslovanje mora ugraditi, kao crvena nit, ekonomski interes, koji će pratiti kružno kretanje vrednosti minulog rada i kružno kretanje vrednosti novododatog rada u procesu celokupne društvene reprodukcije. Samo ovako uspostavljeni društveno-ekonomski odnosi i u ovom sektoru privređivanja mogli bi da garantuju uspeh u poslovanju i uravnoteženo kružno kretanje sredstava kojima naše banke posluju.

Ono što je napred utvrđeno jeste stanje u kojem naše bankarstvo posluje. Naime, to je osnova od koje praktično polaze kreditno-monetarna politika i bankarski mehanizam, što praktično znači da i ova analiza bankarskih sredstava mora poći od prakse i stanja u koje je dovedeno naše bankarstvo. Kako se to praktično radi, najbolje se vidi iz analize kružnog kretanja sredstava kojima naše banke posluju.

Pre svega, treba naglasiti da će ova analiza bankarskih sredstava poći od apsurda da bi došla do prave istine. To upravo

Digitized by Google

zato da bismo što realnije prikazali manipulisanje sredstvima kojima banka posluje, polazeći, na primer, od pretpostavke da ukupni iznos novčanih sredstava osnovne organizacije udruženog rada 100 odsto potiče iz sopstvenih izvora. Ovaj novac se u nas, u smislu važećih propisa, nalazi kod poslovne banke koju su osnovale organizacije udruženog rada. Stanje ovako formiranih sredstava i njihovih izvora, kako kod osnovne organizacije udruženog rada tako i kod poslovne banke, u bilansu stanja iskazuje se ovako (izraženo u relativnim odnosima):

a) Osnovna organizacija udruženog rada

Aktiva:	Pasiva:
Novčana sredstva 100	100 izvori sredstava

b) Poslovna banka

Aktiva:	Pasiva:
Novčana masa 100	100 obaveze prema OUR

Napred navedena shema sredstava oba bilansa stanja pokazuje da su novčana sredstva osnovne organizacije udruženog rada uravnotežena sa svojim izvorima, sa novčanom masom sredstava koja je formirana kod poslovne banke, kao i sa obavezama banke prema depozitu osnivača. Navedeni podaci takođe pokazuju da su novčana sredstva osnovne organizacije udruženog rada pokrivena sopstvenim izvorima sredstava — koja imaju svoje ekonomsko poreklo i materijalno pokriće u procesu celokupne društvene reprodukcije. Praktično, to znači da i jedna i druga strana sredstava imaju svoju ekonomsku osnovu koja je proizvod živog ljudskog rada, što *de facto* znači da potiču iz raspodele ostvarenog dohotka — poslovnog fonda društvene privrede.*

Prema onome što je utvrđeno u vezi sa kružnim kretanjem novčanih sredstava, problema ne bi bilo da društvena privreda, i same banke sa kojekakvim obračunima, ne narušavaju na ekonomskoj osnovi uspostavljenu ravnotežu odnosâ sredstava kojima posluju. Koliki je uticaj ovakvog poslovanja i nerealnog obračuna dohotka na ravnotežu novčanih sredstava društvene privrede i novčane mase banaka, najbolje se može oceniti ako se pri tom ima u vidu činjenica koja jasno pokazuje da je samo preko nepokrivenih troškova dohodak godinama fiktivno povećavan, a samim tim i narušena ravnoteža novčanih tokova u 1982. godini dostigla više od 320 milijardi dinara.

Kako se to praktično radi? Prema bilansnim podacima društvene privrede u 1979. godini, za vrednost nepokrivenih troško-

* Novčana masa, po definiciji Narodne banke Jugoslavije, obuhvata: novčanice i kovani novac u opticaju van banaka i pošta, depozitni novac kojim se vrše neposredna plaćanja itd.

Digitized by Google

va prenetih u narednu godinu preko vrednosti zaliha fiktivno je povećan dohodak osnovnih organizacija udruženog rada za više od 142 milijarde dinara ili za 7,8 odsto ukupnih dinarskih sredstava kojima su naše banke poslovale (142 x 100 : 1,825 = 7,8), da bi u 1982. godini ovaj iznos nepokrivenih troškova dostigao brojku veću od 320 milijardi dinara. Naime, proporcionalno su ovim iznosom sredstava fiktivno povećane sve obaveze iz dohotka, pa čak i novčana sredstva fondova koja čine novčanu masu. Svakako, to znači da je i novčana masa banaka za utvrđenu razliku fiktivno povećana i tako, umesto 100 odsto, banke su, na osnovu napred izvršenog obračuna, u svojim bilansima iskazale da raspolažu sa 107,8 odsto sredstava novčane mase.

Ovako se u nas *de facto* radi, iako se veoma jasno vidi da je odnosna razlika sredstava, putem obračuna, fiktivno izvedena. Prema tome, s pravom se može konstatovati da je za ovu razliku narušena i ravnoteža novčanih sredstava, a, s druge strane, na taj je način veštački povećana kupovna moć koja nema adekvatno pokriće, kako u izvorima sredstava tako ni u robnim fondovima. Osim toga, treba istaći da tako stvoreni bankarski potencijal novčanih sredstava veštački vrši pritisak na potrošnju, koja se, na kraju, apsorbuje kroz povećanje cena.

Ovom prilikom treba naglasiti da ima i drugih primera koji takođe utiču na bilansnu ravnotežu sredstava i eoknomskih odnosa koji se uspostavljaju u procesu celokupne društvene reprodukcije kada su u pitanju novčana sredstva društvene privrede, koja istovremeno služe i kao osnova za utvrđivanje novčane mase. Efekt ovako stvorenih potencijala bankarskih sredstava kreće se, prema bilansnim podacima, i preko 1.097 milijardi dinara, ili za preko 60 odsto ukupnih dinarskih sredstava kojima naše banke posluju. Ovako ogromna masa sredstava (1.097 x 100 : : 1,825 = 60) pokazuje da je reč o veštački stvorenim bankarskim potencijalima sredstava koji vršljaju po tržištima Jugoslavije.

U vezi s fiktivnim povećanjem novčanih sredstava društvene privrede treba istaći da i naše banke, na osnovu fiktivne novčane mase, takođe narušavaju bilansnu ravnotežu sredstava kojima posluju. Naime, to je u našim uslovima plaćanja izvodljivo zato što se, prema važećim propisima, u nas sve obaveze plaćaju, a sva potraživanja naplaćuju preko žiro-računa koji se vodi kod banke. Pri tom treba istaći da sva plaćanja i sve naplate izvršene u okviru same banke ne utiču na smanjenje, odnosno na povećanje volumena sredstava kojima banka posluje. Istovremeno treba naglasiti da se konverzijom gotovog novca u depozitni i depozitnog u gotov novac ne menja obim novčane mase kojom banka posluje. I najzad, ovako stvoren depozitni »novac«, zajedno sa sredstvima u platnom prometu, u novčanoj masi Jugoslavije učestvuje sa više od 70 odsto.

Ovakva ogromna koncentracija plaćanja depozitnim »novcem« nesmetano pruža mogućnost poslovnim, udruženim i internim bankama da i same stvaraju emisiju novca, iako u smislu

Digitized by Google

člana 260. Ustava SFRJ to pravo imaju samo Narodna banka Jugoslavije i narodne banke republika i pokrajina. U ovakvom poslovanju banaka naši poznati stručnjaci iz ove oblasti vide »razvijen i obavezan sistem bankarskog poslovanja u društvenom sektoru privrede ...« Odmah treba naglasiti da, verovatno, nema čoveka koji je protiv takvog načina plaćanja, ali ni takvog koji se slaže sa monetarnom multiplikacijom novčanih sredstava bez materijalnog pokrića, bez obzira na to o kakvim je sredstvima reč.

U prilog napred utvrđenim činjenicama treba navesti i nedvosmislen stav Narodne banke Jugoslavije (iz 1983) koji glasi: »Primarna emisija, posmatrana u kvantitativnom smislu reči, predstavlja osnovni instrument monetarno-kreditne politike. U jugoslovenskom monetarno-kreditnom sistemu, odnosno višebankarskom sistemu, poslovne banke su osnovne institucije koje kreiraju novac, a funkcija Narodne banke Jugoslavije jeste da, preko primarne emisije i procesa monetarne multiplikacije, reguliše kreditni potencijal banaka i, saglasno tome, politiku povećanja novčane mase sa ciljevima i zadacima monetarno-kreditne politike. To znači da povećanjem primarnog novca Narodna banka Jugoslavije stvara odgovarajući kreditni potencijal banaka koji omogućava određen porast kredita banaka, a time i novčane mase. Na osnovu višegodišnjih proseka utvrđeno je da na jedinicu primarnog novca banke mogu povećati svoje ukupne bankarske plasmane za oko osam jedinica, odnosno za oko tri jedinice novčane mase ...«

U smislu napred citiranog stanovišta Narodne banke Jugoslavije s pravom se može konstatovati da naše poslovne banke, kao instrument plaćanja, odnosno povećanja kreditne sposobnosti banaka — koriste i monetarnu multiplikaciju. Kao osnovica za povećanje bankarskih plasmana koriste se sredstva primarne emisije i sredstva monetarne mase banaka, koja se utvrđuje na bazi višegodišnjih proseka. Ovako obezbeđen potencijal bankarskih sredstava treba da omogući nesmetano obavljanje plaćanja bez izazivanja inflacionih ili deflacionih pritisaka u skladu s politikom monetarne ravnoteže. Prema tome, sa praktične tačke gledišta pristup monetarnoj multiplikaciji je pravilan i kao takav može se koristiti, ali samo za nesmetano obavljanje plaćanja, a ne, kako to naše banke rade, da i sa tako stvorenim potencijalom finansiraju potrošnju koja ima namenu dugoročnog ulaganja.

U nas se fiktivno stvoren deo potencijala banaka najvećim delom koristi i za plaćanje plasmana sredstava koja imaju karakter dugoročnih ulaganja, a to nije u skladu ni sa našim političkim opredeljenjem, a ni sa stavom Narodne banke Jugoslavije. Ovo tim više nije u skladu sa navedenim opredeljenjima jer se polazna osnovica sredstava monetarne multiplikacije zasniva i na fiktivno iskazanim depozitima društvene privrede — na šta je ova analiza ukazala. To jasno ukazuje da bankarski potencijal,

Digitized by Google

stvoren na fiktivnoj osnovi, pri ogromnoj koncentraciji bankarskih sredstava i te kako mora imati velikog uticaja i na politiku monetarne ravnoteže.

Ilustracije radi, objasnićemo značaj koncentracije bankarskih sredstava, jer se i na taj način stvara potencijal kreditne moći banaka. Tako, na primer, obavljene operacije (plaćanje i naplate) u okviru same banke ne utiču na volumen sredstava kojima banka posluje, iako su novčana sredstva jednog poslovnog partnera uvećana na račun smanjenja sredstava drugog, operacijom plaćanja i naplate, koje je banka obavila za račun svojih komitenata.

Potencijal bankarskih sredstava koji se ostvaruje poslovanjem koje se obavlja u okviru same banke — razlog je što se u nas novčana sredstva koncentrišu u regije, odnosno u centre moći, jer, ovakvim načinom rada banka čuva odliv novčanih sredstava kojima posluje. Banke tako rade uglavnom zato da ne bi smanjile novčana sredstva kojima posluju, kao osnovu monetarne multiplikacije, bez obzira na to što je i ta osnova promenljiva.

Međutim, bankarske operacije koje se obavljaju preko više banaka utiču na volumen sredstava kojima banka posluje. Tako, na primer, podmirenjem obaveza komitenta, u korist poslovnog partnera, preko njegove banke — smanjuje se volumen novčanih sredstava kako komitenta tako i same banke koja je izvršila ovo plaćanje. Suprotno tome, obavljena naplata potraživanja za isti iznos sredstava uvećava takođe, volumen novčanih sredstava, kako poslovnog partnera tako i njegove banke koja je naplatila ovo potraživanje i tako dalje.

Utvrđene činjenice jasno pokazuju da se monetarnim operacijama, koje se obavljaju putem dve ili više banaka, menja volumen njihovih sredstava, a samim tim se menja i osnovica monetarne multiplikacije sredstava kojima banke posluju. Ovo pokazuje da nije slučajno što se u nas zatvara čak i kretanje novca u okviru regije banaka, jer se, na osnovu višegodišnjih proseka, utvrđuje osnovica monetarne multiplikacije, koja im povećava volumen kreditne sposobnosti, ne upuštajući se u ocenu koliko je odnosna osnovica i fiktivno povećana. U nas se i posredstvom monetarnih instrumenata narušava politika monetarne ravnoteže, koja unosi spiralu i u kružno kretanje novčanih sredstava i tako polako podriva ekonomske odnose koji se uspostavljaju u procesu celokupne društvene reprodukcije. To praktično znači da se kružno kretanje sredstava, pa, prema tome, i materijalno-finansijskih tokova, *de facto* ne zatvara i otuda novca nema u opticaju, iako društvena privreda ostvaruje pozitivne rezultate.

Pošto se primarnom emisijom i procesom monetarne multiplikacije, a ne putem materijalne baze i stvarnih, i ne fiktivnih depozita društvene privrede reguliše kreditni potencijal poslovnih banaka, kao i politika povećanja novčane mase — to se može

Digitized by Google

zaključiti da zbog toga nema dovoljno gotovog novca u opticaju. To pokazuje da je nered u finansijama izazvan upravo zbog toga što nije na ekonomskoj osnovi rešena materijalna baza multiplikacija sredstava, pa, umesto da se prometna funkcija novca obavlja dinarima, mi to pitanje rešavamo propisima i praksom koji su prometnu funkciju novca sveli na bezgotovinsko plaćanje i plaćanje u devizama, to jest stranim sredstvima plaćanja. I tako, umesto da udruženi rad, kao vlasnik sredstava, odlučuje o tome šta treba platiti preko banke, a šta putem gotovog novca, to pravo smo, važećim propisima, dali »birokrati« da on o tome donosi odluku, iako nema ama baš nikakve veze sa procesom udruživanja rada i sredstava. Ovako se u nas radi, ali ne iz nužde, nego zbog toga što je birokrata — a ne materijalna osnova udruženog rada i materijalna baza društvene privrede — propisima »zadužen« da čuva vrednost dinara. Kako se ta funkcija prema važećim propisima i praksi obavlja na to pitanje je najbolje ukazala ova analiza i priložena dokumentacija sa bilansnim podacima banaka.

I najzad, treba istaći da je sve ono što je ovom analizom konstatovano veoma ozbiljno upozorenje koje ukazuje na to da nije slučajno što nam društvena privreda, iako ostvaruje pozitivne rezultate upravlja ogromnim sredstvima za obrtne potrebe — *de facto* posluje u uslovima nelikvidnosti, uz pomoć međusobnog kreditiranja i izazvanim veoma nestabilnim uslovima privređivanja.

Nije slučajno ni to što u nas iz dana u dan niču interne banke, jer se od njih očekuje da, na osnovu svog potencijala i multiplikacije sredstava, regulišu nelikvidnost i međusobno kreditiranje, koje je prevršilo svaku meru.

Međutim, iako se izlaz iz nepovoljne ekonomske situacije i dalje uporno traži u organizaciji banaka, bilansni podaci i napred utvrđene činjenice dokumentovano ukazuju da se uočeni problemi tim putem ne mogu rešiti, jer se oni ne kriju u organizaciji banaka, već, naprotiv, u načinu obavljanja poslova, kao i u načinu korišćenja sredstava kojima naše banke posluju. Prema tome, rešenje problema monetarno-kreditne politike bi trebalo tražiti u načinu poslovanja, a ne u organizaciji poslovnih, udruženih i internih banaka Jugoslavije.

*

Imajući u vidu priloženu dokumentaciju sa podacima bilansa stanja naših banaka i, s tim u vezi, utvrđene činjenice, *predlažemo* da se prava rešenja problema koji su se uvukli u bankarsko poslovanje potraže na osnovu takve analize bankarskih sredstava koja će poći od stanja u kome se nalaze naše banke i od ustavnih opredeljenja koja nas obavezuju na red u finansijama i na orijentaciju da samo *dinar* obavlja prometnu funkciju nov-

Digitized by Google

ca u zemlji, a ne — kako je to do sada praktično rađeno — da nam ovu funkciju, u više od 97 odsto slučajeva, obavlja fiktivno stvoreno bezgotovinsko plaćanje i strana sredstva plaćanja. Prema tome, s pravom treba konstatovati da, sve dok se ne otklone rečene deformacije u poslovanju novcem naših banaka, ne može biti reda u finansijama, a naš dinar će i dalje gubiti ekonomsku i materijalnu moć, iako mu materijalna osnova udruženog rada i društvene privrede tu moć obezbeđuju na znatno višem nivou od onog na kome se u ovom času nalazi.

Digitized by Google

PRILOG 1

Bilans
stanja bankarskih sredstava i njihovih izvora

(u milionima dinara)

	1980				1981				1982			
Namene	Plasmani	%	Izvori	%	Plasmani	%	Izvori	%	Plasmani	%	Izvori	%
A. U devizama:	495.294	18,9	787.369	30,1	758.134	21,1	1,175.743	32,7	1.384.600	27,5	1,802.104	35,9
Kratkoročni	134.483	5,1	352.257	13,5	206.606	5,8	550.646	15,3	515.356	10,3	861.177	17,1
Dugoročni	299.653	11,5	416.884	15,9	451.089	12,5	600.504	16,7	655.260	13,0	892.655	17,8
Ostalo	61.158	2,3	18.228	0,7	100.439	2,8	24.593	0,7	213.984	4,2	48.272	1,0
B. U dinarima:	2,119.941	81,1	1,827.866	69,9	2,840.702	78,9	2,423.093	67,3	3,641.829	72,5	3,224.324	64,1
Kratkoročni	648.306	24,8	826.343	31,6	995.535	27,7	1,164.922	32,4	1,272.936	25,3	1,544.023	30,7
Dugoročni	1,090.660	41,7	676.749	26,0	1,307.856	36,3	829.321	23,0	1.555.840	31,0	1,041.435	20,7
Ostalo	181.246	6,9	84.909	3,2	273.232	7,6	117.137	3,3	452.368	9,0	221.843	4,4
Sredstva fondova, građana i prav. lica	199.729	7,7	239.865	9,1	264.076	7,3	311.713	8,6	360.685	7,2	417.023	8,3
Z b i r:	2,615.235	100,0	2,615.235	100,0	3,598.836	100,0	3,598.836	100,0	5,026.428	100,0	5,026.428	100,0

Digitized by Google

PRILOG 2

Struktura
plasmana sredstava naših banaka

Plasmani	1980		1981		1982	
	Iznosi	%	Iznosi	%	Iznosi	%
Kratkoročni:	782.789	29,9	1,202.144	33,4	1,788.291	35,6
— Devizni	134.483	5,1	206.606	5,7	515.356	10,3
— Dinarski	648.306	24,8	995.535	27,7	1,272.935	25,3
Dugoročni:	1,390.313	53,2	1,758.948	48,9	2.211.100	44,0
— Devizni	299.653	11,4	451.089	12,5	655.260	13,0
— Dinarski	1,090.660	41,8	1,307.859	36,4	1,555.840	31,0
Ostalo:	442.133	16,9	637.747	17,7	1,027.037	20,4
— Devizni	61.158	2,3	100.439	2,8	213.984	4,2
— Dinarski	379.975	14,6	537.308	14,9	813.053	16,2
Ukupno:	2,615.235	100,0	3,598.836	100,0	5.026.428	100,0

PRILOG 3

Struktura
izvora sredstava naših banaka

Izvori	1980		1981		1982	
	Iznosi	%	Iznosi	%	Iznosi	%
Kratkoročni:	1,178.600	45,1	1,715.568	47,7	2,405.200	47,8
— Devizni	352.257	13,5	550.646	15,3	861.177	17,1
— Dinarski	826.343	31,6	1,164.922	32,4	1,544.023	30,7
Dugoročni:	1,093.633	41,9	1,429.825	39,7	1,934.090	38,5
— Devizni	416.884	15,9	600.504	16,7	892.655	17,8
— Dinarski	676.749	26,0	829.321	23,0	1,041.435	20,7
Ostalo:	343.002	13,0	453.443	12,6	687.138	13,7
— Devizni	18.228	0,7	24.593	0,7	48.272	1,0
— Dinarski	324.774	12,3	428.850	11,9	630.866	12,7
Ukupno:	2.615.235	100,0	3,598.836	100,0	5.026.428	100,0

2. XI 1983,
Beograd

Napomena:

Podaci su korišćeni iz publikacije »Jugoslovensko bankarstvo«, br. 8, Beograd.

Digitized by Google

Milorad Drenjanin

Robna proizvodnja socijalističkog samoupravljanja i način proizvodnje samoupravno udruženog rada*

»Kao što nekog individuuma ne ocjenjujemo po onome što on misli da jest, tako ni o takvoj prevratnoj epohi ne možemo stvarati sud iz njene svijesti, već naprotiv, moramo tu svijest objašnjavati iz protivurječnosti materijalnog života, iz postojećeg sukoba između društvenih proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje.«

Karl Marks

I. U čemu je istorijska specifičnost načina proizvodnje samoupravno udruženog rada?

1. *O značaju i načinu postavljanja pitanja*

Nema sumnje da je pitanje mesta, uloge i sudbine robne proizvodnje u izgradnji socijalističkih, posebno samoupravnih odnosa, jedno od najtežih, najzamršenijih i najsloženijih pitanja mark-

* Povodom studija: *Robna proizvodnja u uslovima socijalističkog samoupravljanja*, redigovana verzija materijala Saveznog društvenog saveta za pitanja društvenog uređenja, »Socijalizam«, br. 4/1983 i France Černe, *O nekim pitanjima ostvarivanja Marksovih ideja u našem društvu*, »Socijalizam«, br. 5/1983.

Digitized by Google

sističke političke ekonomije kao empirijske i pozitivne nauke. Za postavljanje i razvoj socijalističke prakse to pitanje postalo je aktuelno već prvih dana izgradnje socijalizma u SSSR-u i sve do danas nije skinuto s dnevnog reda.[1] Komplikovala ga je, s jedne strane, istorijska specifičnost socijalističke prakse održavanja novca kao načina saobraćanja i privrednih subjekata socijalizma, pa time i proizvodnja i razmena proizvodâ rada kao robâ, razmenskih vrednosti. S druge strane, za tadašnju teorijsku svest, za njene polazne premise u postavljanju (kreiranju) socijalističke prakse odlučujuću ulogu je imalo shvatanje klasikâ marksizma da je prelaz iz kapitalističkog u novi oblik društvene proizvodnje takav istorijski prevrat koji, *ipso facto*, ukida osnovne pretpostavke na kojima su funkcionisali zakoni robne vrednosti, kao ekvivalentne razmene rada za rad. Preciznije rečeno, Marks i Engels pojam robne proizvodnje vezuju isključivo za dva perioda istorije i pod tim pojmom podrazumevaju dva istorijska oblika (načina) proizvodnje. Prvi je onaj u kome privatni i međusobno nezavisni proizvođači razmenjuju robe, a cene tih roba delovanjem zakona slobodne konkurencije, silom prilika, nezavisno od njihove volje, uspostavljaju odnose ekvivalentne, robne vrednosti, te taj privatni rad u njima dobija karakter društvenog rada. Jedinstvo procesa rada i procesa stvaranja vrednosti, po Marksu, bilo je suštinsko istorijsko obeležje, ove, proste robne proizvodnje. Drugi oblik, kapitalistička robna proizvodnja, po Marksu najviši oblik robne proizvodnje, bio je karakterističan po tome što je i radna snaga postala roba, te je najamnina, kao pojavni oblik vrednosti radne snage, omogućavala kapitalistima da proizvode višak vrednosti, koji su oni i prisvajali. Njena suština je jedinstvo procesa rada i procesa oplođavanja vrednosti kao, istorijski uzev, stihijnog oblika procesa proširene reprodukcije vrednosti (kapitalskog oblika vrednosti).

U ovom, dakle, politekonomskom smislu, proizvodnja sa društvenim sredstvima za proizvodnju i odsustvo vladavine proizvoda nad proizvođačem, bili bi dovoljni argumenti, za istorijsko obeležje načina proizvodnje samoupravno udruženog rada, kao novog, istorijskog oblika, ali oblika nerobne proizvodnje. Da li se time poriče realnost postojanja robno-novčanih odnosa u socijalizmu? Po Marksu — ne! Po većini ekonomista, bilo naših ili iz SSSR-a poriče se:

»Roba — pisao je Marks — postoji realno kao upotrebna vrednost, a idealno u ceni kao razmenska vrednost, mora se pretvoriti u novac.«[2] I: »Cena ili novčani oblik robâ jeste, kao uopšte njihov oblik vrednosti, oblik koji se razlikuje od njihovog opipljivo stvarno telesnog oblika, dakle, samo idealan ili zamišljen oblik.«[3]

---

[1] M. Samardžija, *Problemi robne proizvodnje u privrednoj praksi i ekonomskoj nauci u Sovjetskom Savezu*, »Socijalizam«, br. 2/1961 god.

[2] K. Marks, *Teorije o višku vrednosti*, II, str. 415, »Prosveta«, Beograd, 1977.

[3] K. Marks, *Kapital*, I—III, str. 94.

Digitized by Google

Polazeći od stanovišta da su robna proizvodnja i robni promet pojave svojstvene različitim načinima društvene proizvodnje, te da se suština robne proizvodnje u socijalizmu mora izraziti u drugačijim vrednosnim oblicima (ne ostaju najamina i kapitalski oblik viška vrednosti) i drugačijim svojinskim odnosima — Marks veoma precizno definiše ulogu robe u socijalizmu pomoću koje merimo proizvodnost rada, a takođe i suštinu ekonomskih odnosa udruženih radnika koji proizvode robe, ali treba da proizvode i raspodeljuju višak vrednosti u nekapitalskom obliku:

a) »Ovo smanjivanje celokupne količine rada koja ulazi u robu izgleda, prema tome, da je bitna oznaka uvećane proizvodne snage rada, svejedno pod kakvim se društvenim uslovima proizvodi. U društvu u kome proizvođači regulišu svoju proizvodnju po unapred izrađenom planu... proizvodnost rada bezuslovno bi se merila tim merilom.«[4] Ali i:

b) »Dakako, x može da se pretvori u $x+\Delta x$ i bez kapitalističkog procesa proizvodnje, ali ne pod datim *uslovom* i *pretpostavkom*, da članovi društva, koji jedno drugome konkurišu, nastupaju jedno prema drugome kao osobe koje stoje jedna nasuprot drugoj kao vlasnici roba i samo kao takvi međusobno kontaktiraju... i drugo, ne pod drugim uslovom da se društveni proizvod proizvodi kao *roba*«[5] (*kurziv* u originalu — M. D.).

Iz ovakvih shvatanja o robi kao jedinstvu upotrebne i razmenske vrednosti i iz neophodnosti da se istorijski novi socijalistički društveni odnosi ispolje kao novi vrednosni oblik V. I. Lenjin je izvukao sve nužne konzekvence i na sledeći način formulisao istorijsku karakteristiku proizvoda rada u socijalističkom društvu:

»Proizvod socijalističke fabrike — pisao je V. I. Lenjin 1921. godine — nije roba u politekonomskom smislu; u svakom slučaju, nije samo roba, već nije roba,prestaje da bude roba.«[6]

Međutim, sovjetska ekonomska teorija, ograničena vlastitom praksom i negativnim stavom J. V. Staljina prema Marksovoj teoriji ukoliko se ova nije uklapala u njegove poglede, nije uspela da reši pitanje vrednosnog oblika proizvoda rada u socijalističkom društvu. Ona je mehanistički spajala nove, socijalističke društvene odnose i pripisivala ih Marksovim ekonomskim kategorijama koje su bili teorijski izrazi sasvim drugih proizvodno-istorijskih odnosa. Među drugim, tako je nastala i kovanica »socijalistička robna proizvodnja«, da bi označila »za socijalizam tipičan novi istorijski oblik robne proizvodnje«:[7]

---

[4] Isto, str. 1354.

[5] K. Marks, Rukopis neobjavljene VI glave *Kapitala*, »Komunist«, 1977, str. 6.

[6] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, knj. 34, IMRP, Beograd, 1976, str. 132.

[7] Dr Dragoje Žarković, *Realni socijalizam — savremene sovjetske ekonomske koncepcije*, »Ekonomski anali«, str. 61, br. 72—73, jul — decembar 1981.

Digitized by Google

»Niz kategorija političke ekonomije socijalizma, kao što su roba, vrijednost, novac, kredit, profit, nadnica — stoji u jednom od mnogih udžbenika političke ekonomije socijalizma SSSR-a — odgovara kategorijama političke ekonomije kapitalizma, no njihova se značenja principijelno razlikuju.«[8]

Dakle, izlazi da ekonomske kategorije nisu izrazi istorijskih odnosa proizvodnje, nego su pojavni ekonomski oblici, koji samo time što produžuju svoje postojanje i u socijalizmu — imaju novo, principijelno drugačije značenje. I to se smatra naukom. Setimo se samo Marksa i njegovog stanovišta: kada bi se pojavni oblici i njihova suština neposredno podudarali, nauka ne bi ni bila potrebna.

U procesu izgradnje novog, istorijskog oblika sistema društvenog proizvoda,[9] i uvođenja dohodovnih odnosa, to jest prava radnikâ da samostalno utvrđuju i raspodeljuju dohodak radne organizacije na deo za lične dohotke i deo za društvene potrebe, Josip Broz Tito je pošao logikom Marksa, Engelsa i Lenjina. Umesto robe, Tito stavlja u centar odnosa samoupravljanja rezultat rada — ostavljajući samoupravnoj praksi i ekonomskoj teoriji da bliže razjasne pitanje u kojoj meri i pod kojim uslovima cena robâ osamostaljenih radnih kolektiva može biti uspešno sredstvo u ostvarivanju rezultatâ rada:

»Privući svakog pojedinca — pisao je Tito 1960. godine — u proces upravljanja i odlučivanja, dati mu maksimum mogućnosti da sam vidi rezultate svoga rada, da ih cijeni i mjeri, znači učiniti od njega ekonomski i društveno slobodnog i nezavisnog čovjeka koji živi od svoga rada, oslobođen svakog tutorstva i posljednjih ostataka najamnine.«[10]

Nema sumnje da polazna stanovišta naše ekonomske teorije u objašnjavanju istorijske sadržine ekonomskih odnosa samoupravno udruženog rada polaze, poput ekonomske teorije SSSR-a, od kategorije robne (razmenske) vrednosti, te tako ne samo da previđaju principijelno novu ulogu tržišta, nego i obezvređuju dostignuća prakse samoupravno udruženog rada u promeni istorijskog karaktera svojih ekonomskih odnosa.

Robna proizvodnja, u meri u kojoj su ekonomski procesi svesno organizovani i usmereni, ukoliko se revolucionišu odnosi prometa i u njoj stalno obnavljaju i razvijaju odnosi samoupravno udruženog rada, zakonito poprima oblike načina proizvodnje udruženog rada, koji je, po Marksu, i novi, istorijski način proizvodnje i kao takav robno-novčanim odnosima daje novu, istorijsku sadržinu.

Otuda i nužan teorijski zaključak koji proizlazi iz pažljivije analize prakse samoupravno udruženog rada, naime, da već »dru-

[8] A. M. Rumjancev, *Politička ekonomija socijalizma*, Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1982, str. 18.

[9] Dr M. Drenjanin, *Sistem raspodele dohotka*, »Informator«, Zagreb, 1965.

[10] Josip Broz Tito, Ekspoze na Petom kongresu SSRNJ, 1960.

Digitized by Google

štveni uslovi reprodukcije robâ određuju i vrednost roba u razmeni, *preobražavaju zakon vrednosti shvaćen* kao zakon ekvivalentne razmene roba«[11] *(kurziv* u originalu — M. D.). Samo kroz prizmu sagledavanja sudbine robne proizvodnje u kontekstu ostvarivanja načina proizvodnje udruženog rada moguće je otkloniti teorijske nesporazume oko istorijskog karaktera načina proizvodnje samoupravno udruženog rada, odnosno utvrditi pravu sadržinu, suštinu robne proizvodnje u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

2. *Uzroci kontroverznih stavova o socijalističkoj robnoj proizvodnji*

Dve ozbiljne studije, povodom kojih se i osvrćemo na ova pitanja, daju nam dijametralno suprotne odgovore na pitanje mesta, uloge i sudbine robne proizvodnje u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

a) Prva, studija autorâ materijala Komisije Saveznog društvenog saveta za pitanja društvenog uređenja, kroz teoriju socijalističke robne proizvodnje nudi nam tezu o novom, istorijskom karakteru i novom, istorijskom obliku robne proizvodnje:

»*U uslovima socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa robna proizvodnja istorijski, neizbežno deluje u novom obliku*« (*kurziv* u originalu — M. D.). Dakle, robna proizvodnja nije samo fenomen i postojeća ekonomska politika socijalističkog samoupravljanja, ona je personificirana, jer »neizbežno deluje« (pridaje joj se fetiški karakter), moć demijurga (tvorca) stvarnosti. U ovakvoj koncepciji socijalistička robna proizvodnja je na čudesan način izgubila sva negativna obeležja, uzrokâ svih zala ovoga sveta, o kojima je govorio F. Engels, i postala — po autorovom uverenju — onaj najzad pronađen i ekonomski efikasan sistem, koji će, uz određenu funkciju države (»koju treba sve više razvijati«), biti prirodan oblik društvene reprodukcije udruženog rada:

»Robna proizvodnja u okvirima društva vrši racionalnu raspodelu društvenog rada na različite delatnosti i svojim delovanjem pravi selekciju proizvodnje, stimulišući onu koja je naprednija, iza koje je produktivniji rad i njegova razvijenija tehnička osnovica.« Dakle, to već nije robna proizvodnja kakvu nam je prikazao Marks, neracionalan oblik stihijne podele rada, pa ni ona kakva nam je predstavljena 1961. godine kroz teoriju socijalističke robne proizvodnje — stihijni oblik društvene reprodukcije.[12] Naprotiv, u njoj »organizacije udruženog rada na svoje međusobne dohodne tokove svesno i usmeravajuće deluju.«

---

[11] Dr M. Drenjanin, *Imamo li ekvivalentnu razmenu roba i koji je zakon reguliše*, u: *Marks i savremenost*, knj. 8, str. 474.

[12] Dr M. Korać, *Teorija socijalističke robne proizvodnje — Problemi teorije i prakse socijalističke robne proizvodnje u Jugoslaviji*, »Informator«, Zagreb, 1965, str. 26.

Digitized by Google

Dok smo se u jednom od gore citiranih stavova susreli sa shvatanjem da se odnos robna proizvodnja — udruženi rad postavlja kao izključivo alternativan (ili — ili), a ne kao kretanje protivurečja prakse, autori materijala Komisije Saveznog saveta potpuno identifikuju pojam socijalističke robne proizvodnje sa pojmom sistema udruženog rada.

b) Suprotan stav u odnosu na koncept teorije socijalističke robne proizvodnje iznosi prof. Černe:

»Zaključak bi bio da *samoupravna robna privreda zadržava neke protivurečnosti dvojakog karaktera rada...*, koja je Marks upotrebljavao kao dokaz neracionalnog, od radnika otuđenog načina proizvodnje« (*kurziv* u originalu — M. D.). Po istom autoru: »Ovaj oblik nije »socijalistička robna proizvodnja«; a posmotrivši je kroz problem ko može snositi ekonomski rizik realizacije robâ, zaključuje: »Očigledno, zbog toga je *kod nas, bar za sada* (a kada? — M. D.) *razvijeniji oblik robne proizvodnje praktično nemoguć*« (*kurziv* u originalu — M. D.).

c) Tri su osnovna uzroka ovako kontradiktornih stavova u teorijskoj analizi jedne iste, postojeće prakse samoupravno udruženog rada i dileme da li je ova praksa nov, istorijski oblik po tome što je robna proizvodnja ili, pak, po tome što već sadrži elemente Marksovog načina proizvodnje udruženog rada — proizvodnja sredstvima u društvenoj svojini i nov, istorijski oblik organskog spajanja činilaca proizvodnje, radnika i sredstava za proizvodnju, odnosno vlast proizvođača nad svojim proizvodom i minulim radom:

Prvo, i jedan i drugi stav odbacuju Marksova shvatanja o istorijskom razvitku proizvoda rada kao robe i polaze od pogrešne teorijske premise — da su Marks, Engels i Lenjin predviđali ukidanje robno-novčanih odnosa u socijalizmu;

drugo, što polaze od različitih teorijskih premisa o istorijskom tipu robne proizvodnje pomoću kojeg opserviraju praksu samoupravno udruženog rada. Prvi stav odriče da samoupravno proizvedena roba može nositi neki višak vrednosti i u odsustvu razmene najamnina — promenljivi kapital. Drugi polazi od samoupravne robe koja nosi višak vrednosti i objašnjava ga, doduše uslovno, kao »kolektivni profit«; i

treće, što ne uključuju na pravi način u analizu neke činjenice samoupravne prakse. Prvi prelazi preko činjenice ekonomske krize i rasparčanosti tržišta, inače socijalističkoj robnoj proizvodnji ne bismo mogli pripisati racionalni i integrativni karakter. Drugi ćutke prelazi preko pozitivnih dostignuća, a sadašnju ekonomsku krizu uzima kao dokaz neefikasnosti ekonomskog sistema udruženog rada i stavlja u sumnju mogućnost realizovanja Marksove ideje o udruženom radu (asocijacije neposrednih proizvođača) u uslovima robno-novčanih odnosa.

ad (a). Stav, koji se preko dvadeset godina provlači u našoj ekonomskoj literaturi kao svojevrsna dogma — da su Marks, Engels i Lenjin predviđali naturalnu privredu, odnosno ukidanje ro-

Digitized by Google

bno-novčanih odnosa u socijalizmu — vidljiv je i kod autorâ teorije samoupravne socijalističke robne proizvodnje, koji Marksa pominju samo na jednom jedinom mestu, a Engelsa, Lenjina i Tita ni jednom; a i u radu prof. Černea:

»Iako Marks priznaje — formulira prof. Černe jednu od svojih teza — da roba nije isto što i kapital, ovog poslednjeg nema bez razvijene robne proizvodnje. Zbog toga su za njega *bitna dva preduslova formiranja komunističkog društva*, što važi i za njegovu prvu fazu, tj. za socijalizam: (1) ukidanje kapital-odnosa i (2) ukidanje robno-novčanih odnosa, i uz to (3) postepeno odumiranje države. Time bi, po Marksu, bile stvorene osnove za formiranje asocijacije slobodnih proizvođača« (*kurziv* u originalu — M. D.).

Mora se istaći da je Marksov prilaz analizi robe bio uvek istorijski i da on nije, bar u završnom periodu svojih ekonomskih istraživanja, postavljao kao uslov izgradnje socijalizma — ukidanje robno-novčanih odnosa:

»Posle ukidanja kapitalističkog načina proizvodnje — pisao je Marks — a sa zadržavanjem društvene proizvodnje, ostaje određenje vrednosti predominantno u tome smislu što regulisanje radnog vremena i podela društvenog rada među različne grupe proizvodnje, najzad knjigovodstvo o tome, postaju važniji nego ikada.«[13]

Proces određenja vrednosti je istorijski proces i objasnio ga je podrobnije F. Engels.[14] Ali ono što bi se moralo reći o Marksovom »određenju vrednosti«, kako zbog Marksovog stava o istorijskoj sudbini robne proizvodnje tako i u interesu daljeg razvoja teorije i prakse samoupravnog udruženog rada, bilo bi sledeće:

Prvo, da proces određenja vrednosti pretpostavlja i robu i novac, dakle, moguć je samo u robno-novčanim odnosima. Robu — da služi kao opredmećenje ljudskog rada i u prometu nosi dati vrednosni oblik, jer se bez ta dva uslova uopšte ne bi moglo govoriti o vrednosti, jer je vrednost uopšte data količina opredmećenog ljudskog rada. Novac — da izrazi i jedan nov, istorijski specifičan odnos, odnos udruženog rada i jedan nov, istorijski uzev vrednosni oblik — rezultat rada udruženog radnika. Ovo stoga jer je novac i dati, istorijski društveni odnos i opšti, ali i poseban istorijski oblik vrednosti. Kao što se zna, Marks je ove istorijske oblike vrednosti sistematizovao na sledeći način: robni oblik, novčani oblik, kapitalski oblik itd. Po nama, ovo Marksovo »itd.« je rezultat rada — vrednost ili vrednosni oblik rezultata rada.[15]

Stvar je teorijske analize da utvrdi, i to za svaki stepen razvoja samoupravne prakse, u kolikoj meri cena samoupravno proizvedene robe izražava tu, istorijski uzev, određenu vrednost — re-

[13] K. Marks, *Kapital*, I—III, str. 1842.

[14] F. Engels, *Dopuna i dodatak III tomu »Kapitala«*.

[15] Dr M. Drenjanin, *Zakonitosti procesa proširene reprodukcije*, »Komunist«, 11. februar 1983.

Digitized by Google

zultat rada udruženog radnika. A ona je, u Marksovom smislu te reči, određena dvostruko: najpre da izrazi plodotvornost ljudskog rada, a ne »plodotvornost« moći »proizvodnih snaga« koja se nalazi u društvenoj svojini, te rezultati njihove ekonomske efikasnosti moraju pripasti društvu, odnosno udruženom radu u celini. I, drugo, da cene samoupravno proizvedenih roba izraze onu raspodelu društvenog viška vrednosti, preciznije, one Marksove subjektivne i objektivne uslove proizvodnje viška vrednosti koji ovom istorijskom obliku viška vrednosti skidaju specifičan veo profita, negiraju ga kao otuđenu vrednost, ali ga i održavaju i u datim oblicima i u obimu koji je potreban socijalističkom društvu za njegov sveukupan razvoj.[16]

ad (b). Teorijski stavovi naše politekonomske misli o višku vrednosti u uslovima socijalističkog samoupravljanja, preciznije, o obliku vrednosti u njemu, doveli su do pocepanosti na takozvane »dohodaše« i »profitaše«. Po prvima, »u socijalističkim privredama on (zakon vrednosti — M.D.) dobija, s obzirom na socijalistički i robni karakter privređivanja, oblik maksimalizacije dohotka«[17], po drugima, oblik cene proizvodnje.[18]

— »Analiza procesa proizvodnje vrednosti i njene strukture — napisano je posle nekoliko godina prakse samoupravne socijalističke robne proizvodnje — pokazala je da je dohodak preduzeća *a priori* jedinstvena kategorija za radni kolektiv, tj. da ne postoji društveni odnos koji unapred uslovljava podelu dohotka na deo koji se prisvaja prodajom radne snage (najamnina) i deo koji se prisvaja na osnovu privatne svojine (višak vrednosti). U tome smislu je dohodak jedinstvena kategorija, i to je bila poenta koja je zaključnog karaktera« (*kurziv* u originalu — M. D.).[19]

— »Kao prvo — piše jedan naš ekonomist 1975. godine — godine — »minuli rad« dobija oblik konstantnog i varijabilnog kapitala. Svejedno, želelo se ili ne, ali sredstva za proizvodnju dobijaju oblik *konstantnog kapitala* (c). Nasuprot njima, živi ljudski rad predstavlja se kao *varijabilni kapital (v)*. Preduzeće (samoupravno — M. D.) i jeste ekonomski izraz ovih osnovnih kategorija, dakle c+v, u njihovom jedinstvu, identitetu i suprotnosti po ekonomskom značenju«[20] (*kurziv* u orginalu — M. D.).

---

[16] Dr M. Drenjanin, *Ustavni princip minulog rada i problemi njegove realizacije* — povodom napisa prof. dr M. Koraća, »Politika«, 10. oktobar 1975.

[17] Dr M. Samardžija, *Metodološka razmatranja o socijalističkoj robnoj proizvodnji i dohodnoj ceni kao istorijskom obliku robne vrednosti*, »Informator«, Zagreb, 1965, str. 119.

[18] Dr Z. Pjanić, *Samoupravni privredni sistem*, »Radnička štampa«, Beograd, 1983, str. 107—115.

[19] Dr T. Vlaškalić, *Teorijska analiza proizvodnog procesa u socijalističkom preduzeću kao robnom proizvođaču*, »Ekonomski pregled«, br. 8—9/1966.

[20] Dr Lj. Marković, *Socijalističko samoupravno preduzeće*, II izdanje, Institut društvenih nauka, Beograd, 1975, str. 31.

Digitized by Google

Kao što se vidi, jasne su linije razilaženja. Prvo stanovište uopšte negira višak vrednosti, jer nedostaju dati društveni odnosi. Drugo polazi od viška vrednosti, ali ga ne može drugačije objasniti nego preko kategorija promenljivi kapital-postojani kapital, u stvari, pomoću sintagme radna snaga-roba. I jedno i drugo stanovište daleko je od Marksa. Prvo, po suštini, jer višak rada u robno-novčanim odnosima uzima oblik viška vrednosti. Drugo, po kategorijalnom konzervativizmu, jer i u odsustvu datih istorijskih društvenih pretpostavki daje višku vrednosti oblik profita:

»Ovo je — piše Marks povodom fonda osiguranja — i jedini deo viška vrednosti i viška proizvoda, dakle viška rada, koji bi osim dela koji služi za akumulaciju, dakle za proširenje procesa reprodukcije, morao produžiti svoje postojanje i posle ukidanja kapitalističkog načina proizvodnje.«[21]

Edvard Kardelj, primoran zbog potreba prakse da uđe u polemiku naše politekonomske misli, revalorizuje Marksov stav o višku vrednosti i stvaralački ga primenjuje na odnose samoupravno udruženog rada:

»Višak vrednosti — piše E. Kardelj — *u takvim odnosima* (»organskom spajanju živog i minulog rada u samom procesu integrisanog društvenog rada« — M. D.) *treba ne samo da gubi karakter otuđene vrednosti, već da postaje izvor i merilo međusobne zavisnosti, međusobne odgovornosti i međusobnih prava ljudi u zajedničkom društvenom radu*«[22] (*kurziv* u originalu — M. D.).

Istina, E. Kardelj ili nije stigao ili nije želeo da ulazi u kategorijalnu stranu problema: kako se *stvara* višak vrednosti u odnosima udruženog rada. Otuda ovaj njegov stav ne samo da nije odigrao onu podsticajnu ulogu da bi se otkrili zakoni (uslovi) proširene reprodukcije vrednosti toliko potrebni samoupravnom društvu, nego je i ustavni princip minulog rada, kao logična posledica takvog teorijskog stava, naišao na, doduše neopravdanu, kritiku pojedinih ekonomista.[23] Jer, da bi udruživanje rada i sredstava bio realan i značajan ekonomski proces, neophodni su neki preduslovi. Najpre, da društvo *a priori* obezbedi proces proizvodnje viška vrednosti, bar u društvenim razmerama, ako već ne može, kao kapitalizam, na svakoj tački društvene reprodukcije, što je, uostalom, i osobitost etatističkog sistema proizvodnje viška vrednosti. Naravno, ne po cenu uvođenja neke vrste samoupravne dobiti, kako je to predlagano u okviru diskusije o ustavnim amandmanima 1971 godine. I, drugo, da OUR ili stvore, podizanjem produktivnosti rada ili preko cena robâ privuku deo viška rada, datu količinu viška vrednosti, ali da ne budu istovremeno prinuđene (zbog trke cena i troškova života) da ceo iznos tako ostvarenog

---

[21] K. Marks, *Kapital*, I—III, str. 1839.

[22] E. Kardelj, *Radnička klasa, samoupravljanje i naučno-tehnička revolucija*, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1970, str. 105.

[23] Dr M. Korać, *Minuli rad u Nacrtu zakona o udruženom radu*, »Politika«, 6. oktobar 1975.

Digitized by Google

čistog dohotka upotrebe za povećanje ličnih dohodaka. To odsustvo samoupravnog sistema proširene reprodukcije vrednosti imalo je i ima porazan efekat: od nekadašnjih 37% stopa akumulacije više je nego prepolovljena, te spala na oko 17%, mada su čak i zemlje OECD-a ostale na stopi od oko 22-23%.[24] To je bio osnovni razlog što se naša zemlja, koja se u godinama uvođenja dohotka po visini stope porasta društvenog proizvoda upoređivala sa Japanom, prvim u svetu, našla najpre u mnogim ekonomskim teškoćama, a kasnije i u ekonomskoj krizi, i to sve ozbiljnijoj ukoliko se ta stopa akumulacije smanjivala.[25] Kada su i sredstva angažovana zaduženjima u inostranstvu (cca 19 milijardi dolara), koja su zamenjivala odsustvo sopstvene akumulacije i odlagala krizu ozbiljnijih razmera, pristigla za vraćanje, ne samo da je ova kriza dovedena do krajnjih granica, nego je i ozbiljno zaoštren ekonomski položaj zemlje u celini, a time izazvana i stagnacija samoupravnih odnosa.

ad (c). Činjenice samoupravne prakse, koje nam služe kao osnova za ocenu (ne)efikasnosti sistema privređivanja ekonomije udruženog rada, ukazuju nam na dva različita perioda te prakse. U prvom imamo veoma upečatljive dokaze o efikasnosti ekonomskih odnosa udruženog rada. U drugom dokaze sasvim suprotnog karaktera.[26] Mi ćemo navesti neke ocene date u Polaznim osnovama (1981) i u Zaključnom delu (1983) Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije:

»Ekonomski položaj udruženog rada danas je lošiji nego pre donošenja Zakona o udruženom radu«; »Niska akumulativna sposobnost privrede«; »Petnaestogodišnje opadanje našeg udela u svetskom izvozu«; »Broj nezaposlenih je, i pored ogromnih ulaganja, u porastu«. U navedenom smislu dva stava imaju naročiti značaj:

a) »U istom periodu kada je Ustavom inaugurisan dominantan položaj udruženog rada i radnika sa njegovim neotuđivim pravima položaj privrede bivao je sve nestabilniji, odnosi u privredi izloženi sve većoj arbitraži države i dejstvu razvojnih odluka i ekonomske politike koji su imali administrativno obeležje« (Polazne osnove) i

b) »Tendencije koje su se ispoljile posle utvrđivanja Polaznih osnova i sadašnje stanje privrede pokazuju da se nalazimo u ekonomskoj krizi« (Zaključni deo).

Ako činjenice prakse o ekonomskoj krizi sučelimo sa tezom autorâ materijala Komisije Saveznog saveta o racionalnosti robne proizvodnje, onda je ova teza neodrživa. Isto tako, ako dva zaključka prof. F. Černea sučelimo sa činjenicama samoupravne prak-

---

[24] Dr Z. Pjanić, ibid., str. 262.

[25] Dr M. Drenjanin, *Sistem dohotka i zaposlenost*, »Ekonomska misao«, br. 2/1968.

[26] Dr Z. Pjanić, ibid., str. 259—264.

Digitized by Google

se iz njenog prvog perioda razvoja, onda se ti zaključci ne mogu prihvatiti:

»Formulisao bih sledeće zaključke — teze: 1. Prilikom ustavno-sistemskog zakonskog koncipiranja našeg društveno-političkog uređenja nedovoljno je sagledano pitanje: šta znači ostvarivati Marksove ideje« ... »6. U tom kontekstu, rezultati (uspesi) privređivanja i u jugoslovenskim i u svetskim razmerama govore ili u prilog ili protiv ostvarivanja Marksove istorijske težnje za formiranjem asocijacije slobodnih proizvođača.«

Nama se čini da je ovako različit stav prema činjenicama samoupravne prakse uslovljen kako nepoznavanjem funkcionisanja objektivnih zakonitosti robne proizvodnje, preciznije, Marksove teorije robne proizvodnje, tako i nemoći da se daju pravi odgovori nužni za izgradnju sistema samoupravno udruženog rada, odnosno za usklađivanje odnosâ proizvodnje udruženog rada i odnosâ prometa sa koherentnim načinom proizvodnje. A po svemu, socijalistička robna proizvodnja, kao postojeći način proizvodnje, preživljava krizu jer, istorijski uzev, ne odgovora ni sadašnjem stupnju razvoja proizvodnih snaga u našoj zemlji niti, još manje, stepenu razvijenosti samoupravnih odnosa kao odnosâ udruženog rada. I SSSR i Jugoslavija otpočeli su izgradnju socijalizma na veoma niskom stupnju razvoja proizvodnih snaga, što je bio i razlog postavljanja etatističkog sistema proširene reprodukcije vrednosti, ali i davalo istorijsku šansu da se i u uslovima robne proizvodnje razvijaju antietatistički, antibirokratski i antitehnokratski proizvodni odnosi. Ali u meri u kojoj je socijalistička robna proizvodnja razvijala i proizvodne snage i sebi imanentne protivurečnosti, a posebno u uslovima ograničenosti tržišta jedne relativno male zemlje, postojeći način proizvodnje počeo je da ispoljava ne samo simptome krize, nego i simptome sukoba istorijski novih, progresivnih odnosa proizvodnje udruženog rada, i, po Marksu, istorijom prevaziđenog načina proizvodnje.

II. Socijalističko samoupravljanje i objektivni zakoni robne proizvodnje

U Programu SKJ iz 1958. godine data su dva međusobno logična i usklađena stava o odnosu samoupravnog socijalističkog društva prema robnoj proizvodnji. Prvi — da deluju zakonitosti robne proizvodnje, to jest da se proizvod rada udvaja u robu (stvar za razmenu) i novac (stvar od vrednosti), te da je socijalistička robna proizvodnja ne samo istorijski fenomen, pojava realnog sveta, nego i objektivan uslov (zakon) izgradnje socijalističkih odnosa i kao odnosâ udruženog rada. Drugi stav — da će socijalističko društvo prevazilaziti robni karakter proizvodnje oslonjen je na Marksovo razlikovanje robe kao realnosti, pojave i njene suštine (robe kao nosioca, ekvivalentne, razmenske vrednosti), te na Marksov stav da je robna proizvodnja neracionalni, stihijni oblik društve-

Digitized by Google

nog rada, koga, istorijski uzev, treba da zameni način proizvodnje udruženog rada.

Međutim, u toku procesa realizovanja svog programskog opredeljenja SKJ je morao najpre da razbije postojeći etatistički sistem društvenog proizvoda i njemu odgovarajući sistem proširene reprodukcije. Otuda i strateška orijentacija SKJ na razvoj socijalističke robne proizvodnje kao izraz antietatističke, antibirokratske i antitehnokratske usmerenosti. Naša politekonomska misao na veoma neproduktivan način se uključula u tretiranje ovog procesa istorijskog značenja. Već 1961. godine, kada, bukvalno uzev, nije bilo ni dana prakse samoupravne robne proizvodnje, ona je izbacila u svet takozvanu teoriju socijalističke robne proizvodnje. Formulisala ju je na hipotezi da se proces društvene reprodukcije samoupravnog društva može ekonomski efikasno odvijati i bez ikakve svesne intervencije, posebno države, u njene tokove — nasuprot shvatanjima teorije i prakse etatističkog socijalizma. Time je već u svojim polaznim osnovama, objektivno uzev, napustila temeljne stavove klasikâ marksizma o robnoj proizvodnji i načinu proizvodnje udruženog rada kao, istorijski uzev, dijametralno suprotnim oblicima društvene proizvodnje. Drugo, jednu istorijsku specifičnost socijalističke Jugoslavije (nedovoljan razvoj proizvodnih snaga i etatistički sistem naša politekonomska misao je podigla na teorijski nivo. I, treće, jednu pojavu prakse, socijalističku robnu proizvodnju, neposredno uzela za suštinu: istorijski oblik proizvodnje vrednosti. Istovremeno, ona je zaobišla i ona osnovna, ključna pitanja odnosa samoupravno društvo — robna proizvodnja, pitanja koja su bila od izuzetnog značaja za socijalističku praksu koja se razvijala bez ikakvog istorijskog presedana i koja se, tako reći bez ikakvih iskustava, morala sudarati sa sve složenijim pitanjima svoga razvoja na putu ka Marksovom udruženom radu (asocijaciji neposrednih proizvođača).

Osnovna pitanja o kojima je reč bila su:

a) na kom stepenu je razvijena suprotnost između proizvodne moći postojećih sredstava za proizvodnju i ograničenosti tržišta, da bi ekonomski odnosi pružili prostor za konkurenciju radnih sposobnosti »svim članovima društva da što svestranije izgrade, podrže i primene svoje sposobnosti« (F. Engels);

b) u kom stepenu, realno uzev, deluje zakon robne vrednosti (društveno potrebno vreme za proizvodnju robe), te da cene roba odgovaraju društvenoj vrednosti (srazmernoj raspodeli društvenog rada) kada se uzme u obzir odsustvo slobodne konkurencije privatnih proizvođača robâ i kapitala, a pritisak prodavaca robâ na samoupravno tržište nema onaj intenzitet o kome je govorio Marks kao o uslovu (zakonu) ostvarivanja robne vrednosti: »Zahteva se da pritisak koji različni prodavci vrše jedan na drugog bude dovoljno velik da se na tržište baci masa roba koju zahteva društvena potreba«;

c) šta biva sa strukturom robne vrednosti, s obzirom na to da je istorija već bila učinila svoje, te od nekada jedinstvene i nedeljive robne vrednosti razvila najpre dvodelnu (prenesenu i no-

Digitized by Google

vostvorenu vrednost), a potom trodelnu strukturu, kada se novostvorena vrednost rascepila na najamninu i kapitalski oblik viška vrednosti kao izraz istorijske činjenice podele radnog dana na potreban rad i višak rada, a znalo se za stavove klasikâ da je višak rada večiti uslov održavanje ljudskog društva, koji se u uslovima robno-novčanih odnosa morao »pojavljivati« kao višak vrednosti;

d) šta biva sa moćnom delotvornošću (efikasnošću) proizvodnih snaga (uključiv i nauku) kada je ukinut kapital-odnos i vlast socijalističke države da raspolaže viškom vrednosti i kako, teorijski uzev, eliminisati uticaj faktorâ različite opremljenosti u uslovima kada robna proizvodnja teži da sprovede princip — istovetna cena za istovetnu vrstu robâ.

Ne odgovorivši ni na jedno od ovih pitanja, naša politekonomska misao je već tada, 1961. godine, osudila sebe na insuficijentnost, te ozbiljnije teorijske probleme, osobito problem istorijskog oblika vrednosti udruženog rada, nije ni postavila na pravi način, niti je dala iole prihvatljiv odgovor.

Ako se za ekonomsku teoriju SSSR-a može reći da je ostala zarobljenik svoje vlastite prakse i bila izvan tokova razvoja Marksove ekonomije slobodnog i udruženog rada, usled odsustva istinske socijalističke prakse, za našu politekonomsku misao takav se izgovor ne može naći. Ona je ostala zarobljenik svoje vlastite dogme, po kojoj klasici marksizma, pa čak i Lenjin, »nisu predvideli robnu proizvodnju jer nisu živeli u socijalizmu«. Ali takvim svojim dogmatskim stavovima ona je ostavila vlastitu praksu bez pravih odgovora na aktuelna pitanja izgradnje odnosâ udruženog rada i usmerila ju je na empirizam i pragmatizam. A u kolikoj je meri samoupravna praksa opterećena empirizmom i pragmatizmom, svedoče činjenice: (a) o enormnoj ulozi kredita i bankarstva u njoj (Marks: »Iluzije u čudotvornu moć kredita i bankarstva u socijalističkom smislu potiču iz potpunog nepoznavanja kapitalističkog načina proizvodnje i kredita kao jednog od njegovih oblika«); (b) sadašnja politika cena razapeta između zamrzavanja i divljanja cena roba; i (c) ambivalentnost u odnosu prema radnim organizacijama-gubitašima, koja se kreće od socijalizacije gubitaka do zahteva da se gubitaši uklone sa ekonomske pozornice, pa i kad je reč o najvećim i najmodernijim kapacitetima naše privrede, uz to sa neizmerljivim brojem udruženih radnika.

Prirodno, rečeno se moralo odraziti i na stepen inventivnosti naše politekonomske misli, koji je dobio dva kontradiktorna oblika: ili se osporavaju Marksove ekonomske kategorije socijalizma (oblici viška vrednosti i promenjen karakter vrednosti proizvoda rada) ili se ostaje na pozicijama preživelih ekonomskih kategorija (višak vrednosti se i u socijalizmu objašnjava sintagmom: radna snaga-roba).

Nema sumnje da pažljiva politekonomska analiza kako anatomije tako i fiziologije socijalističke robne proizvodnje upućuje na zaključak da je ona samo u periodu svog ranog razvitka, u periodu oslobađanja od etatističkih metoda i oblika regulisanja, realno

mogući okvir punije stvaralačke inicijative neposrednih proizvođača. Ali u periodu njenog sazrelog stadija, sazrelosti stepena materijalnog razvitka i oslobođenih etatističkih oblika, neposredni proizvođači se susreću sa ozbiljnom pretnjom da im ekonomska stihija, kombinovana sa pragmatističkim potezima administrativnih organa, ugrozi već stečene institucionalne oblike gospodarenja nad minulim i živim radom.

U tom pogledu autori Programa SKJ ispoljili su dalekovidost kada su, polazeći od istorijske prirode robne proizvodnje, postavili zahtev za prevazilaženje robnog karaktera proizvodnje. A ujedno i naša praksa ne samo da verifikuje Marksov način proizvodnje udruženog rada, nego ga i potvrđuje kao epohalno dostignuće i teorijsko jezgro njegovog stvaralačkog opusa.

III. Marksov način proizvodnje udruženog rada u teoriji i praksi socijalističkog samoupravljanja

1. *Da li je pogrešio Marks ili greše neki njegovi interpretatori?*

Nasuprot Titovim stavovima o tome da su teorijski pogledi Marksa, Engelsa i Lenjina o socijalizmu »naučne misli«, da je »naš put osvetljen teorijom marksizma-lenjinizma«, a naša samoupravna praksa oživotvorenje tih naučnih misli — u našoj ekonomskoj literaturi egzistiraju sasvim drugačija shvatanja. Po nekima od njih, Marksove ideje o socijalizmu samo su »usputne primedbe«, »refleksije«, maštanja o budućem svetu i, kao takve, »neobavezne za nauku«. I danas se na ozbiljnim tribinama čuje shvatanje da se pomoću Marksa ne mogu objasniti iskustva naše prakse.

Prof. Černe u svome radu, nešto otvorenije nego drugi, iznosi stav kojim minimizira Marksov doprinos teoriji socijalizma i istovremeno stavlja u pitanje naučnu utemeljenost onih rukovodnih ideja od kojih polazimo pri izgradnji odnosâ proizvodnje socijalističkog samoupravljanja:

»Nameće se pitanje: zašto je tako? Da li je pogrešio Marks ili mi pogrešno ostvarujemo Marksove ideje o ukidanju i robe i kapitala?« Nije teško dosetiti se koliko bi jedan ili drugi pozitivan odgovor obeshrabrio i radničku klasu i samoupravno društvo na neispitanim istorijskim putevima realizovanja ideje Marksovog udruženog rada (asocijacije neposrednih proizvođača).

»Politička ekonomija samoupravnog socijalizma — kaže se u jednom drugom radu jednog od učesnika u izradi materijala Komisije Saveznog saveta — *za razliku od Marksovog »Kapitala«* u kojem se usput daju izvesne anticipacije komunističkog društva,... koja se *neće oslanjati na izmišljanje i maštanje* o odnosima proizvodnje u tom dalekom budućem društvu..., već na saznanja o zakonitostima i onim odnosima proizvodnje... koji su realno os-

Digitized by Google

tvarivi na datom nivou razvoja proizvodnih snaga«[27] (podvukao M. D.).

Zar Marks nije svoj teorijski opus, uključiv i *Teoriju socijalizma*, oslonio na saznanje o objektivnim zakonitostima? Zar nije, već u Uvodu *Kapitala*, jasno diferencirao predmet svog istraživanja (»ono što ja u ovom delu imam da istražim jesu kapitalistički način proizvodnje i odnosi proizvodnje i prometa koji mu odgovaraju«) od cilja istraživanja (»a krajnji cilj ovoga dela i jeste da otkrije zakon ekonomskog kretanja modernog društva«)? I zar Marks nije otkrio zakon razvitka modernog društva (»moja stanovišta, koja razvijanje ekonomsko-društvene formacije shvataju kao prirodno-istorijski proces«) i na njega oslonio svoje teorijske poglede, istina, ne empirijskog, već racionalnog karaktera:

»Nauke su — pisao je Hegel — po svome načinu saznavanja ili *empirijske* ili čisto *racionalne*. Apsolutno posmatrano, i jedne i druge treba da imaju istu sadržinu.«[28]

Stavovi koji dovode u pitanje naučnu utemeljenost Marksove teorije socijalizma, a time i njene uloge kao kriterija istinitosti socijalističke prakse, pokreću jedno posebno pitanje. Naime, šta održava celokupnu strukturu Marksovog teorijskog sistema u granicama nauke, te šta Marksovu teoriju socijalizma odvaja od metafizike, idealizma, Hegelove Ideje po sebi, pa i od religiozne svesti, fetišizma? Naš je odgovor da je to Marksova teorija načina proizvodnje udruženog rada kao temeljna osnova na kojoj počivaju principi socijalističkog i komunističkog društva formulisani od strane Marksa i Engelsa.

Gradeći svoju teoriju načina proizvodnje udruženog rada — a gradio ju je, kako ćemo pokazati, skoro celog svog aktivnog života — Marks je uspešno primenio metod Imanuela Kanta da razvojem principa i pojmova (kategorija) oslobodi kapitalistički način proizvodnje njegove realne, istorijske ograničenosti. Takođe, primenjujući Hegelov metod isticanja onog što je bitno, involutivno u razvoju same supstance (ljudskog rada, odnosno njegovog vrednosnog izraza), Marks precizira novu, istorijsku sadržinu vrednosnog oblika udruženog rada (određenje vrednosti) i definiše osnovne vrednosne kategorije socijalističkog društva: vrednost proizvoda i u njemu sačuvan višak vrednosti. Pri tom je ispoljio ne samo genioznu inventivnost, nego i dužnu obazrivost prema odsustvu realne prakse. Primera radi: iako vrednosni oblik proizvoda udruženog rada za njega nije predstavljao pravu teorijsku zagonetku, on ga ne imenuje, već mu, na način kojim Mendeljejev postavlja Periodni sistem hemijskih elemenata, jednom skraćenicom (»itd.«) ostavlja upražnjeno mesto iza istorijski identifikovanih vrednosnih oblika: robnog oblika, novčanog oblika, odnosno kapitalskog oblika vrednosti. Istorijsko iskustvo nas već sada

[27] M. Pavlović, *Politička ekonomija i udruženi rad*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1979, str. 14.

[28] G. V. F. Hegel, *Filozofska propedeutika*, str. 155, »Grafos«, Beograd, 1975.

Digitized by Google

uverava, a budućnost će to još više da se Marksovoj teoriji načina proizvodnje udruženog rada malo šta može osporiti i da je ona polazna osnova i marksističke političke ekonomije kao pozitivne empirijske nauke, to jest uslov kretanja saznanja o zakonima izgradnje socijalističkih društvenih i proizvodnih odnosa.

Pa ipak, politekonomska misao, pa i ona oslonjena na praksu izgradnje samoupravno udruženog rada, ili prelazi ćutke ili osporava aktuelan značaj Marksove teorije:

a) »Treba imati u vidu — piše jedan od vodećih sovjetskih ekonomista — da Marks i Engels u nizu slučajeva razmatraju komunističko društvo apstraktno, ne uzimajući u obzir razlike između prve i druge faze komunizma, i da pri tom pretpostavljaju da je zakon vrednosti već likvidiran... Marks nije predviđao npr. takav instrumenat kao što je novac.«[29]

b) »Ranije smo pokazali — piše jedan naš ekonomista — da taj »način proizvodnje udruženog rada« Marks nije zamišljao kao sistem robne nego sistem nerobne proizvodnje.«[30] A na drugom mestu: »Predmet Marksove ekonomske naučne analize bio je kapitalistički način proizvodnje. Stoga on i Engels, pogotovu ako se ima u vidu njihov metod analize, nisu mogli ništa reći o novom načinu proizvodnje koji se u njihovo doba u praksi nije ni počeo stvarati. Zato su se oni ustručavali da o pomenutom načinu proizvodnje bilo šta detaljnije napišu. Da su to učinili, izložili bi se riziku da se ponašaju kao utopisti. Ipak se u nekim radovima mogu naći neke njihove napomene o tome načinu proizvodnje.«[31]

Sa ovakvim stavovima o Marksovoj teoriji načina proizvodnje udruženog rada nije se moglo ići u takav istorijski poduhvat kao što je realizacija (oživotvorenje) ideja Marksa, Engelsa i Lenjina. O tome najbolje svedoče stavovi Josipa Broza Tita:

a) »Kod Marksa, Engelsa i Lenjina — izjavio je Tito onog istorijskog dana, 26. juna 1950. godine, kada je, zapravo, i najavljena epoha oslobođenja rada i izgradnje načina proizvodnje udruženog rada — nalaze se uglavnom odgovori na sva principijelna pitanja, a razradu i primjenu principa u svakoj zemlji posebice mogu vršiti samo oni koji su izrasli iz njedara naroda dotične zemlje... ali koji u isto vrijeme poznaju marksističku nauku, tj. shvataju njen duh i umješno rukuju njome i sprovode je u praksi.«[32]

b) »Naš je zadatak — istakao je Tito na Jedanaestom kongresu SKJ kada je govorio o izgradnji sistema udruženog rada — da još intenzivnije izučavamo revolucionarno djelo i teorijsku misao Marksa, Engelsa i Lenjina.«[33]

---

[29] A. Leontijev, *Predmet i metod političke ekonomije*, »Kultura«, Beograd, 1946, str. 53.

[30] Dr M. Korać, *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*, II, »Komunist«, Beograd, 1980, str. 442.

[31] Dr M. Korać, Ibid., I, str. 93.

[32] J. B. Tito, Govor prilikom obrazloženja Osnovnog zakona o predaji na upravljanje radnicima privrednih preduzeća i viših privrednih udruženja.

[33] J. B. Tito, *Referat na XI kongresu SKJ*, »Komunist«, Beograd, 1978, str. 64.

Digitized by Google

2. *Istorijat nastanka Marksove teorije načina proizvodnje udruženog rada*

Ideju o »novom načinu proizvodnje« i «pod pretpostavkom socijalizma« Marks postavlja još u *Ekonomsko-filozofskim rukopisima iz 1844*, i karakteriše taj novi način proizvodnje kao »novu djelatnost ljudske suštinske snage i novo obogaćivanje *čovjekova* bića.[34] Polaznu teorijsku osnovu tog novog načina proizvodnje nalazimo već u *Nemačkoj ideologiji*, 1845—46. godine.

»Pretvaranje ličnih moći (odnosa) u stvarne putem podele rada ne može se opet ukinuti i prevazići time što će se opšta predstava o tome iz glave izbiti, već samo time što će individue sebi opet potčiniti ove stvarne moći i ukinuti i prevazići podelu rada.* Ovo je bez zajednice nemoguće... U stvarnoj zajednici individue postižu u svome udruživanju i njime ujedno svoju slobodu«.[35]

Proces razrade ideje o udruženom radu (zajednici neposrednih proizvođača) i njeno podizanje na stepen teorijskog saznanja trajao je čitavih trideset godina. Ako bismo ovaj tridesetogodišnji period pokušali da sistematizujemo prema stepenu sazrevanja ideje i prema snazi teorijskih rezultata, uočili bismo sledeće:

a) period do 1848. godine: ideja o novom načinu proizvodnje samo je element opšte filozofske orijentacije Marksa i Engelsa, element shvatanja da novi, socijalistički (komunistički) oblik društvenog uređenja pretpostavlja i novi, istorijski položaj ljudskog rada i novu ekonomsku osnovu društva;

b) period od 1857—58. do 1864. godine, kada Marks, pristupajući ekonomskim studijama i rešavanju složenih problema istorijskog preobražaja načina proizvodnje, ali i problema validnosti teorije radne vrednosti u uslovima plodotvorne moći sve razvijenijih proizvodnih snaga, biva suočen sa dilemom: ukida li se ili ne ukida vrednost kao istorijski oblik ljudskog rada — i staje na stanovište da je suprotnost kapital-najamnina poslednji razvitak odnosa vrednosti i proizvodnje koja počiva na vrednosti;

c) period od 1864. do 1867. godine, kada Marks uspeva da razreši dilemu: udruženi rad na osnovici vrednosti ili bez nje i do detalja razvija teoriju vrednosti načina proizvodnje udruženog rada, istovremeno postavljajući antitezu: robna proizvodnja-način proizvodnje udruženog rada koji počiva na vrednosti (određenje vrednosti);

d) 1871. godine: teorijski uopštavajući iskustva Pariske komune, Marks jasno postavlja odnos načina proizvodnje udruženog rada i države diktature proletarijata koja mora da odumire i ovaj odnos izvodi iz »zakona spontanog delovanja ekonomije slobodnog i udruženog rada« i neophodne izmene postojećeg oblika društvene proizvodnje;

---

[34] Marx — Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1961, str. 253.

* Engelsova marginalna primedba: (Fojerbah, *Biće i suština*).

[35] K. Marks — F. Engels, *Nemačka ideologija*, I, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 81.

Digitized by Google

e) 1875. godine: u *Kritici Gotskog programa* Marks se ponovo, na posredan način, osvrće na istorijsku dilemu da li će pobedonosna proleterska revolucija ukinuti ili neće ukinuti vrednosne oblike ljudskog rada, odnosno novac, i, ostavljajući istorijskoj praksi da o tome izrekne svoj sud, na alternativan način razmatra problem raspodele društvenog proizvoda, već u zavisnosti od toga da li će se raspodeljivati vrednost društvenog proizvoda ili društveni proizvod u naturalnom obliku.

3. *Neki temeljni stavovi Marksove teorije načina proizvodnje udruženog rada*

a) Pozivajući proletarijat da ukine buržoaski način proizvodnje, buržoaske odnose proizvodnje i privatnu svojinu na sredstvima za proizvodnju, te da izgradi »komunistički način proizvodnje i prisvajanja materijalnih proizvoda«, Marks i Engels u Komunističkom manifestu, 1848, razvijaju ideju asocijacije udruženog rada, određuju ciljeve i istorijske karakteristike proizvodnih odnosa tog novog načina proizvodnje:

»Uslov kapitala jeste najamni rad. Najamni rad počiva isključivo na konkurenciji među radnicima. Napredak industrije, čiji je slepi i neotporni činilac buržoazija, postavlja na mesto izolovana radnika putem konkurencije njihovo revolucionarno ujedinjenje putem asocijacije;

— na mesto starog, buržoaskog društva, s njegovim klasama i klasnim suprotnostima stupa *udruživanje*, u kome je slobodni razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve;

— u buržoaskom društvu živi rad samo je sredstvo za uvećanje nagomilanog rada. U komunističkom društvu nagomilani rad samo je sredstvo za proširivanje, obogaćivanje, unapređivanje životnog procesa radnika.«[36]

b) Suočen sa činjenicom da sve veća plodotvorna moć proizvodnih snaga postavlja pitanje validnosti teorije radne vrednosti u budućim odnosima udruženog rada, Marks ne nalazi u prvom stadiju svojih ekonomskih istraživanja (1857—58.) pravi odgovor na pitanje kako način proizvodnje udruženog rada može funkcionisati na osnovici zakona robne vrednosti a da ne potkopa i same osnove društvenog bića socijalizma:

— »Čim je rad u neposrednom obliku prestao da bude velik izvor bogatstva, radno vrijeme prestaje i mora prestati da bude njegova mjera, a stoga i razmjenska vrijednost — mjera upotrebne vrijednosti;

— ne može, dakle, biti ništa pogrešnije i besmislenije nego na temelju razmjenske vrijednosti, novca, pretpostaviti kontrolu udruženih individua nad njihovom cjelokupnom proizvodnjom.[37]

[36] K. Marks — F. Engels, *Komunistički manifest*, str. 40, 44. i 51.
[37] K. Marks, *Temelji slobode*, str. 55, 56. i str. 293.

Digitized by Google

c) Međutim, u meri u kojoj je Marks u svoja ekonomska istraživanja sve više uključivao kategoriju viška rada, odnosno viška vrednosti i uočio teorijski značaj istorijske činjenice o podeli radnog dana na potreban rad i višak rada, te proučio subjektivne i objektivne uslove proizvodnje viška vrednosti — on je prevazišao dilemu da li će udruženi rad povezati svoju istorijsku sudbinu sa ukidanjem novca i robne proizvodnje. U drugom stadiju svojih ekonomskih istraživanja, (1864—1883) on je dao jasan odgovor na pitanje pod kojim se istorijskim uslovima odnosi udruženog rada mogu ostvarivati u vrednosnim oblicima, odnosno pod kojim uslovima roba u realnom smislu i nosilac datog oblika nerazmenske vrednosti može izraziti odnose udruženog rada. Prvi je uslov da udruženi radnik proizvodi višak vrednosti, drugi da mora biti ukinuta najamnina i kapitalski oblik procesa reprodukcije vrednosti — oplođenje vrednosti:

a) »No pretpostavimo da ne postoji kapital, nego da radnik sam prisvaja svoj višak rada, suvišak vrednosti koji je stvorio preko suviška vrednosti koju je potrošio. Samo bi se o takvom radu moglo reći da je zaista proizvodan, tj. da stvara nove vrednosti.«[38]

b) »Ako se najamnina bude svela na svoju opštu osnovicu, naime na deo sopstvenog proizvoda rada koji ulazi u individualnu radnikovu potrošnju, ako se ovaj deo oslobodi kapitalističke granice i uveća...; ako se zatim višak rada i višak proizvoda svedu na meru koja se pod datim društvenim uslovima proizvodnje zahteva... tj. bude li se i najamnini i višku vrednosti, potrebnom radu i višku rada skinuo specifičan kapitalistički karakter, onda baš *ovi oblici ne ostaju* već samo njihove osnovice koje su zajedničke svim društvenim načinima proizvodnje.«[39] (*kurziv* — M. D.).

IV. O dva zakona (uslova) samoupravnog sistema proširene reprodukcije vrednosti

Da bi se sa najamnine i viška vrednosti skinuo kapitalistički, a u samoupravnom socijalističkom društvu i etatistički veo, što predstavlja istorijski cilj teorije i prakse samoupravno udruženog rada, treba ispuniti dva posebna zadatka. Teorijski: daljom analizom istorijskih oblika razlučiti, utvrditi taj novi oblik vrednosti, budući da socijalističko samoupravljanje oslobađa radničku klasu kvazinajamnog odnosa socijalističke države, te joj daje prostor za izgradnju novih ekonomskih odnosa, ostvarivanje rezultatâ rada, ali i te međusobne ekonomske odnose postavlja i razrešava preko novca (dohotka) kao merila vrednosti (rezultata rada). Zadatak prakse: umesto razbijenog etatističkog sistema, postaviti logičan, konzistentan i, istorijski uzev, svojevrstan samoupravni sistem proširene reprodukcije vrednosti. U odsustvu tak-

[38] K. Marks, *Teorije o višku vrednosti*, I, »Prosveta«, Beograd, 1969, str. 99.

[39] K. Marks, *Kapital*, I—III, str. 1862.

Digitized by Google

vog sistema — a to je trenutno stanje prakse — samoupravno socijalističko društvo se nalazi pred realnom opasnošću restauracije bilo privatno-sopstveničkih odnosa bilo etatizma. Stihija robne proizvodnje teži procesu oplođavanja vrednosti, a napori samoupravne socijalističke države da spreči tu stihiju etatizmu, jer ograničava inicijativu proizvođačâ i igru ekonomskih zakona na samoupravnom tržištu, tržištu posebnog, novog, istorijskog tipa. U meri u kojoj se ostvaruju i reprodukuju dohodovni odnosi kao odnosi rezultatâ rada,[40] posmatrano sa stanovišta prirode vrednosti, negira se kako kapital-vrednost, minuli rad — vrednost koji se oplođava po obrascu: N — N¹ (novac koji pravi novac) — tako se, istovremeno, negira i robna vrednost, čiji je obrazac: R = N, jer ona iz same sebe ne može da iznedri višak vrednosti socijalističkog samoupravljanja, a ovaj postaje *conditio sine qua non* ekonomskih odnosa udruženog rada, materijalna osnova njegova, objektivni uslov međusobnih prava i obaveza. Uz to, i izvor povećanja ličnih dohodaka udruženih radnika (uključiv razmenu rada za rad između oblasti materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti) i izvor neophodnih društvenih fondova akumulacije, osiguranja i rezervi.

a) Metodološki uzev, teorijska identifikacija tog novog vrednosnog oblika moguća je kako analizom kretanja supstance vrednosti u uslovima socijalističkog samoupravljanja tako i kritičkom analizom sistema utvrđivanja i raspodele samoupravno udruženog dohotka kao novog istorijskog oblika vrednosno izraženog društvenog proizvoda.[41] Prvi metod, to jest identifikovanje onog Marksovog »itd.«, traži razradu one druge alternative o raspodeli društvenog proizvoda u socijalizmu, iznete u *Kritici Gotskog programa*. Jer, pre nego što razrađuje raspodelu proizvoda rada u odsustvu vrednosti Marks najpre postavlja pitanje: »šta je »prinos rada«: proizvod rada ili vrednost proizvoda rada; a u drugom slučaju: ukupna vrednost proizvoda ili samo onaj deo vrednosti koji je rad dodao vrednosti utrošenih sredstava za proizvodnju?« Pošto je praksa dala odgovor na ovo pitanje, a posebno praksa vrednovanja rada u našoj zemlji[42], danas više nije teško teorijski objasniti kako se individualni kvantum rada (društveni radni dan) udruženog radnika konstituiše (određuje) kao vrednost ili diferencirani radni dan po složenosti i intenzitetu, te kako se on realizuje u prometnom procesu posredstvom robâ, a zatim kao novostvorena vrednost osamostaljuje (utvrđuje i raspodeljuje) kao deo vrednosti društvenog proizvoda. U tom smislu dohodak udruženog rada kao pojavni oblik svoje suštine, rezultatâ rada, jeste

[40] Dr M. Drenjanin, *Sistem dohotka i problemi ostvarivanja rezultata rada u uslovima robne proizvodnje*, naučni skup, Skoplje, 1966; Zbirka radova, Skoplje, 1967. str. 79—94, i 566—574.

[41] Dr M. Drenjanin, *Dohodak privredne organizacije — osnova jedinstvenog sistema raspodele društvenog proizvoda*, »Finansije,« br. 11—12/1965.

[42] Dr M. Drenjanin, *Položaj radnih jedinica u sistemu raspodele dohotka*, »Socijalizam«, br. 1/1965.

Digitized by Google

izraz (novčani oblik) novostvorene vrednosti na društvenoj potenciji (»forma bez svoje suštine je bezvrijedna« — Marks).

b) Nešto su složeniji zakoni reprodukcije dohodak-vrednosti, budući da minuli (prošlogodišnji) rezultat rada udruženog radnika služi i kao osnovica (nepokretna veličina) vrednosti koja se reprodukuje i uvećava kao veličina, kreće se, ali se on samo obnavlja kao vrednost, a ne i nanovo stvara, tako da u kretanju rezultatâ rada kao vrednosti ($Rr - Rr^1$) jedini pokretljiv element i prava novostvorena vrednost jeste — višak vrednosti ($Rr = r + m$). Ovo je, ujedno i obrazac tog novog, istorijskog oblika vrednosti.

Ni u udruženom radu radnik ne može stvarati vrednost — robu a da prethodno nije utrošio određenu količinu vrednosti na svoju radnu snagu, a ta se količina vrednosti životnih sredstava u pojavnom svetu meri preko isplaćenih akontacija ličnih dohodaka.

Ako se ove akontacije ličnih dohodaka društvenim dogovorom ili zakonom uvek svode na nivo prošlogodišnjeg dohotka udruženog radnika, onda nam se ta veličina vrednosti javlja kao element proste reprodukcije vrednosti ili cene koštanja samoupravno proizvedene robe: $R = c + r$. Tako nam minuli rezultat rada — vrednost, odnosno prošlogodišnji dohodak udruženog radnika, istorijski uzev, zamenjuje promenljivi kapital, koji, po Marksu, i nije ništa drugo nego istorijski pojavni oblik fonda životnih sredštava radnika. Ali se poreklo viška vrednosti udruženog rada ne nalazi više u razmeni promenljivi kapital-najamnina, nego u procesu stvaranja vrednosti, čime otkrivamo principijelnu razliku između kapitalskog oblika, kao otuđenog od radnika, viška vrednosti i viška vrednosti udruženog rada koji radnik i stvara i, prisvajajući jedan njegov deo, stalno ukida kao višak vrednosti.

U meri u kojoj su se stekli Marksovi subjektivni i objektivni uslovi za stvaranje viška vrednosti taj će se suvišak vrednosti izraziti kao suvišak preko cene koštanja samoupravno proizvedene robe, a ukoliko se ti uslovi ne steknu, udruženi proizvođač će morati da, preko prodaje robe iznad cene koštanja, privuče deo društvenog viška vrednosti stvoren od drugih proizvođača. To će se moći samo u slučaju da ti drugi proizvođači nisu svojom cenom apsorbovali ceo stvoreni višak vrednosti, iz čega se može izvući zaključak da teorija o maksimalizaciji dohotka, kao oblika zakona vrednosti u samoupravnom socijalističkom društvu, nema neku doglednu budućnost.

c) Iz dosadašnjeg izlaganja proističu i dva opšta zakona (uslova) funkcionisanja procesa proširene reprodukcije vrednosti udruženog rada:

prvi, da predujmljeni lični dohoci ne smeju nikad biti veći od ostvarenog prošlogodišnjeg rezultata rada, jer je to uopšte uslov kretanja, povećanja vrednosti u odsustvu socijalističke najamnine, odnosno promenljivog kapitala;

Digitized by Google

drugi zakon (uslov): porast ličnih dohodaka udruženih radnika mora biti proporcionalan porastu sveukupnog, društvenog viška vrednosti. A pošto izvor viška vrednosti treba da bude samo u podizanju društvene produktivnosti rada, onda je stepen te produktivnosti u datoj godini planska kategorija i korektiv osiguranja tempa proširene reprodukcije (gornja granica podizanja mase sveukupnih ličnih dohodaka). Samo tako je moguće obezbediti da proces prisvajanja dela viška vrednosti (dohotka) od strane udruženih radnika ne ugrozi društvenu potrebu za akumulacijom i fondovima osiguranja. S druge strane, ona je protivteža opštem, besciljnom podizanju cena robâ, na šta navodi teorija o maksimalizaciji dohotka.

d) Na osnovu ova dva zakona (uslova) reprodukcije dohotka, odnosno ostvarivanja rezultatâ rada u uslovima robno-novčanih odnosa, a polazeći od saznanja da vrednost nije ništa drugo do data količina opredmećenog rada (radnog vremena), izvode se dva značajna teorijska zaključka:

prvo, da novac u uslovima socijalističke robne proizvodnje može da izrazi nov društveni odnos, rezultat rada udruženog radnika, i da bude i mera vrednosti (kvantuma opredmećenog rada) samo pod uslovom da su ispunjena oba ova zakona (uslova). Inače on postaje neka vrsta uputnice na deo društvenog proizvoda, o čemu svedoči tempo gubitka realne vrednosti i pariteta dinara u odnosu na dolar SAD kao svetskog novca (tri stotine prema jedan — 1961; cca deset hiljada prema jedan — u 1983); i

drugo, da samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje, inače ustavni instituti, moraju da dobiju i odigraju sve veću ulogu u sistemu samoupravno udruženog rada, mada ih dobar deo naše ekonomske literature u principu osporava, to jest tretira kao nasilje nad objektivnim zakonitostima robne proizvodnje, i izvodi tezu, pejorativnog karaktera: o »dogovornoj ekonomiji«, sa primesama voluntarizma. Kao da se zaboravlja na Titovu ideju iznetu na Jedanaestom kongresu SKJ da »zajednički dogovori i sporazumi moraju dobiti snagu zakona«.

Nema sumnje da je proces ostvarivanja rezultatâ rada u uslovima samoupravnog sistema proširene reprodukcije ono vezivno tkivo sistema udruženog rada na osnovici vrednosti. S jedne strane, taj proces daje novu, istorijsku sadržinu robno-novčanim odnosima, te se samo u tom smislu može i govoriti o socijalističkoj robnoj proizvodnji. Ali, s druge strane, on sve više usmerava praksu socijalističkog samoupravljanja ka odnosima stvaranja vrednosti i viška vrednosti, što je istorijsko obeležje i istorijska specifičnost sistema udruženog rada, Marksovog načina proizvodnje udruženog rada koji počiva na vrednosti. Otuda i teorijski nesporazumi i nedoumice prakse. Ali je samo jednom obliku društvene proizvodnje, Marksovom načinu proizvodnje udruženog rada (asocijaciji neposrednih proizvođača), naravno, pod datim uslovima, osigurana istorijska budućnost. Nedoumici tu ne može biti mesta!

Digitized by Google

*

1. Samo stvaralaštvo i napor koji polazi sa principijelnih, Marksovih stanovišta, može nas dovesti i do novih ekonomskih kategorija, a time i do ekonomije slobodnog i udruženog rada kao pozitivne i empirijske nauke, te na taj način pružiti praksi samoupravno udruženog rada odgovore na aktuelna pitanja u njenom razvoju ka sistemu samoupravno udruženog rada — istorijski uzev, novom načinu proizvodnje.

2. Ekonomske kategorije vrednost proizvoda i robna vrednost imaju istovremeno istorijsko poreklo, ali istorijska praksa razvoja odnosâ i načinâ proizvodnje udruženog rada menja vrednosni karakter proizvoda rada i daje mu nov, istorijski oblik: rezultat rada — vrednosti ($Rr = r+m$) koji u meri u kojoj postaje vladajući odnos društvene reprodukcije, menja strukturu robne vrednosti ($R = c + r + m$) i robu u realnom smislu svodi sve više na sredstvo ostvarivanja rezultatâ rada u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

3. Istorijsko obeležje načinu proizvodnje samoupravno udruženog rada ne daju robno-novčani odnosi, niti se robna proizvodnja i sistem udruženog rada daju identifikovati u teorijskom smislu, nego je socijalistička robna proizvodnja prelazni oblik u izgradnji sistema udruženog rada, i to, izgleda, samo u onim zemljama u kojima je nizak stepen proizvodnih snaga i etatistički sistem socijalizma presekao prirodan istorijski tok izgradnje socijalizma na temelju odnosâ adekvatnih prirodi ljudskog bića.

4. Marksov način proizvodnje udruženog rada je onaj prirodni ekonomski oblik socijalističkog samoupravljanja u kome postoje robno-novčani odnosi, ali u kome ne vladaju odnosi kapitala, minulog rada — vrednosti, nego je živi rad jedini tvorac vrednosti, iako se još uvek »pojavljuje« u vrednosnim oblicima, gospodar uslovâ, sredstava i rezultatâ rada, gospodar svog živog i minulog rada.

U tom smislu praksa samoupravno udruženog rada kao novi istorijski oblik jedinstva procesa rada i procesa stvaranja vrednosti i viška vrednosti, ima poseban, istorijski značaj. Teorijski rezultati koji uopštavaju njena iskustva, iskustva istinske socijalističke prakse jesu novo poglavlje u razvoju marksističke političke ekonomije, a sami za sebe su osnova političke ekonomije slobodnog i udruženog rada kao empirijske i pozitivne nauke.

Digitized by Google

Miomir Jakšić

Teorija načina proizvodnje i promene u međunarodnim ekonomskim odnosima

Građanske i marksistička teorija nerazvijenosti

Prolazno zaostajanje i nerazvijenost zemalja u razvoju u savremenom periodu monopolsko-imperijalističkog kapitalizma zamenjuju se trajnim i sveobuhvatnim sistemom izrabljivanja koji se od svih prethodnih sistema (eksploatacija kroz početnu nejednaku razmenu, pljačka gotovih proizvoda, trgovina robljem, eksploatacija sirovina, izvoz gotovih proizvoda, izvoz kapitala) razlikuje po tome što se proces razmene u svim ovim oblicima eksploatacije ponaosob zamenjuje procesom proizvodnje koji u uslovima globalne međuzavisnosti dobija obeležja svetskog procesa reprodukcije. Zato se danas u okviru programa Novog međunarodnog ekonomskog poretka najčešće i govori o izmeni tog sistema reprodukcije pod dominacijom razvijenih kapitalističkih zemalja.[1]

Savremene odnose političke dekolonizacije i ekonomske kolonizacije danas možemo shvatiti kroz premeštanje težišta sa trgovine na proizvodnju, što se ostvaruje sistematskim »raščlanjavanjem« (dezartikulacijom) privreda zemalja u razvoju i njihovim

[1] *Novi međunarodni ekonomski poredak*, Ekonomika i NMEP projekat, Beograd, 1983, str. 1.

Digitized by Google

pretvaranjem u »periferne privrede« eksterno »povezane« (artikulisane) preko kolonijalnih metropola unutar svetskog sistema reprodukcije. To izražavaju i najnoviji procesi zamene internacionalizacije realizacije viška vrednosti internacionalizacijom proizvodnje viška vrednosti čiji su nosioci, kao zastupnici interesâ razvijenih, transnacionalne kompanije. U sadašnjem trenutku to pred teoriju postavlja probleme određenja prirode i uloge nacionalnih privreda u svetskom reprodukcionom procesu. Privrede zemalja u razvoju ne mogu se uniformno određivati ni kao kapitalističke niti kao socijalističke, kao što to dokazuju teorije zavisnosti svetske kapitalističke privrede, odnosno vulgarno-marksistička interpretacija, već u skladu s konkretnim uslovima, na osnovama preplitanja više načina proizvodnje, moguće ih je u najopštijem smislu definisati kao periferne privrede.

Transnacionalne kompanije, kao nosioci internacionalizacije proizvodnje viška vrednosti u smislu kombinacije faktorâ proizvodnje, »ne mogu biti opšte prihvaćen... činilac integracije u svetu, već su zapravo manifestacije privredno-korporacijskog tipa integracije koji zadržava i čak produbljava sebi imanentne protivrečnosti«.[2] Njihovo delovanje unutar međunarodne podele rada otkriva da je međunarodna privreda robna, a da tržišne zakonitosti nisu više slobodno-konkurentske, niti isključivo monopolske, već transnacionalne. Ovakvo ispoljavanje ekonomskih zakonitosti monopolskog kapitalizma, ali ne i privrede u celini, dovodi do mnogih ograničenja i drugih oblika protekcionizma koji potvrđuju da liberalizma, kao što je to u kritici Adama Smita isticala i istorijska škola, nikada u čistom obliku i nije bilo. Političko-ekonomskim sredstvima zemlje u razvoju se strukturiraju kao periferne, a najočitiji primer takvog »deformisanog razvoja spolja« su i ovi podaci: Severna Amerika (sa SSSR-om) i Japan u svetskom stanovništvu učestvuju sa 29%, a imaju 80% ukupnog društvenog proizvoda, dok zemlje u razvoju (bez Kine) imaju polovinu stanovništva, a samo 14% svetskog dohotka. Ili, između 1965. i 1975. prosečan dohodak po stanovniku u razvijenim zemljama povećan je za 1.300 dolara, a u zemljama u razvoju samo za 20 dolara.[3]

Strani kapital prodire samo u one oblasti koje obezbeđuju nadeksploataciju i sticanje superprofita, tu se razvijaju kapitalistički odnosi, u drugim sferama zadržavaju se naturalni, pretkapitalistički, što pokazuje da se zemljama u razvoju mora prići kao originalnim entitetima. U studiji *Novi međunarodni ekonomski poredak* otuda stoji zaključak: »Internacionalizacija je podruštvljavanje samo sa uskog tehno-organizacionog aspekta, i to kao jednosmeran odnos zavisnosti koji se ostvaruje sve širim usisavanjem rada i rezultata raznih zemalja.[4] Premeštanje težišta na sferu proizvodnje, stvaranje svetskog sistema reprodukcije odnose zavisnosti pretvara od odnosa u ključne faktore struktu-

[2] Isto, str. 3.
[3] Isto, str. 10. i 11.
[4] Isto, str. 29.

Digitized by Google

racije privrede. Otuda su i neka njena opšta obeležja: obuhvataju se nova područja i odnosi zavisnosti produbljuju; zavisnost menja oblike i postaje posrednija; postaje sveobuhvatnije strukturirana oko šire shvaćenog odnosa zavisnosti; sve je više organska, pa se teško raskida sa stanovišta normalnog odvijanja procesa reprodukcije; zavisnost se ispoljava u uslovima bipolarizovane globalizacije, uz postojanje piramidalne hijerarhije; u meri u kojoj je zemlja nerazvijenija tim su važniji internacionalizovani uslovi reprodukcije.[5]

Danas u zemljama u razvoju ne postoji samo jedna situacija nerazvijenosti, pa otuda ovaj kompleks problema ne može objasniti teorijski model koji se isključivo vezuje bilo za unutrašnje (endogene) ili spoljašnje (egzogene) uzroke. Savremene teorije nerazvijenosti ipak često polaze od situacije nerazvijenosti i otuda su prekomerno generalizovane, što je pogrešno iz dva razloga. Prvo, razlike među nerazvijenim zemljama su tolike da se ne može govoriti o jednom, već o više strategija razvoja koje se ne mogu podvesti pod »idealni tip« neke teorije. Drugi prigovor »unitarističkom« pristupu nerazvijenosti je neistoričnost ovih teorija koje ne uzimaju u obzir promene međunarodnog okruženja i klasnih odnosa unutar svakog društva ponaosob. Ispravan teorijsko-metodološki pristup mora povezivati faktore svetske privrede, uticaje drugih načina proizvodnje i klasnu borbu, što se, po našem mišljenju, može ostvariti povezivanjem teorije načina proizvodnje i teorije zavisnosti i svetskog kapitalističkog sistema, čiji je proizvod odnedavna razvijen pojam periferne privrede, odnosno perifernog načina proizvodnje.[6] To pretpostavlja smeštanje klasne borbe u istorijsko-strukturni model svetskog kapitalizma i otkrivanje zbirnog uticaja endogenih i egzogenih faktora na društvene procese u zemljama u razvoju.

U analizi razvijenost/nerazvijenost ne može se više ograničavati na paradigmu tradicionalno/moderno, što je, u krajnjoj liniji, proisteklo iz mehaničkog prenošenja zapadnoevropskog modela prelaska iz feudalizma u kapitalizam i na zemlje u razvoju. Društveno-ekonomski razvoj uopšte, i zemalja u razvoju posebno, na osnovu različitih modela i strategija razvoja, mora se tretirati kao višelinijski proces. Razlike u shvatanju prelaska u kapitalizam, koje svoj korelat imaju i u shvatanju pokretačâ razvoja u zemljama u razvoju, mogu se svesti na teze o »komercijalizaciji«, odnosno na stavove pristalica »produkcionizma«: uzroci progresa ka kapitalizmu su na strani tražnje, realizacije, uspona gradova, odnosno na strani proizvodnje, podele rada. Sociologija razvoja dugo je smatrala da će i zemlje u razvoju, tim pre što se radi o bivšim kolonijama, slediti put Zapadne Evrope, »pa su uvožene teorijske paradigme koje su objašnjavale prelazak iz

[5] Isto, str. 103.

[6] I. Roxborough, *Theories of Underdevelopment*, Macmillan, London, 1982, str. X.

Digitized by Google

feudalizma u kapitalizam«,[7] i to na osnovama evolucionizma à la Spenser čija je osnova nastojanje da se otkriju opšte karakteristike zajedničke za sva društva, što je neposredno vodilo formulisanju građanskih teorija modernizacije i etapa rasta,[8] koje se temelje na dihotomiji tradicionalno/moderno: sva tradicionalna društva proći će kroz promene poput onih na Zapadu i postaće moderna, što je neistorijski pristup koji zanemaruje mnoštvo različitih društava; nije ni pouzdano utvrđeno da li su isključivo razvijena društva organizovana kao moderna, a nerazvijena kao tradicionalna.[9]

Na temelju ove dihotomije formulisana je i čuvena teorija »etapa rasta« V. Rostova, po kojoj se društveni razvoj sastoji od opet jedinstvenih etapa u čijem je središtu povišenje kapitalnih investicija do tačke kada rast postaje automatski.[10] Ovoj građanskoj teoriji, ma koliko to na prvi pogled bilo začuđujuće, bliska je vulgarno-marksistička teza o »petočlanoj shemi« po kojoj se sva društva na jednoj »liniji« razvoja kreću ka socijalizmu/komunizmu.[11] Razlika, sigurno ne beznačajna, jeste u tome što građanska teorija polazi od endogenih promena, poput onih na Zapadu i usredsređuje se na kapital i preduzetništvo, dok marksistička polazi od pretkapitalističkog ili kapitalističkog stupnja, analizira pitanje preskakanja etapa, njihovo preplitanje, čime je teorijsko-metodološka premisa jednog puta i obaveznih etapa u ove interpretacije ista.[12]

U okviru građanske i vulgarno-marksističke teorije razvoj se tako tretira kao jednolinijski proces: postoji samo jedan put (»linija«) razvoja, etape su iste, za sve obavezne. Primeri se mogu naći unutar građanske i vulgarno-marksističke teorije (teorija etapa rasta i »petočlana shema«), čije su implikacije dihotomija tradicionalno-moderno, a nerazvijenost se ispoljava kao zaostajanje na nižoj etapi jedinstvene lestvice razvoja. Otuda zemlje u razvoju moraju oponašati model razvoja razvijenih, izgrađivati njihov način proizvodnje (prema građanskoj teoriji kapitalistički, prema marksističkoj socijalistički način proizvodnje), što je uobličeno u jednolinijskom modelu razvoja. Odnedavna se, međutim,

---

[7] Isto, str. 13.

[8] Vidi A. F. Carter, *Kontroverzija načina proizvodnje*, »Marksizam u svetu«, br. 1—2/1982; A. Brewer, *Theories of Imperialism*, Routledge and Kegan, London, 1982; I. Roxborough, op. cit., str. 15.

[9] Isto, str. 15. Vidi rad I. Vujačić, *Marksistički i neomarksistički pristup razvijenosti i nerazvijenosti*, »Gledišta«, br. 5—8/1982, str. 39.

[10] Vidi I. Vujačić, *Teorija etapa rasta; paradigma ili tautologija*, »Socijalizam«, br. 12/1982.

[11] Vidi L. Althusser — E. Balibar, *Kako čitati »Kapital«*, CDK, Zagreb, 1975. i kritiku strukturalizma u: B. Hindess — P. Hirst, *Pre-capitalist modes of production*, RKP, London, 1977.

[12] Vidi U. Melotti, *Marx and the Third World*, Macmillan, London, 1977, str. 12. i M. Jakšić, *Teorija načina proizvodnje i društveno-ekonomski razvoj*, »Socijalizam«, br. 11/1982; V. Nikiforov, *Kritika petočlane sheme*, »Treći program Radio-Sarajeva«, br. 38/1982.

Digitized by Google

sve češće dokazuje postojanje »višelinijske« sheme društveno-ekonomskog razvoja koja proističe iz razvoja usklađenog sa originalnim prostorno-vremenskim uslovima. Prema ovim shvatanjima, koja su ugrađena u marksističku teoriju načina proizvodnje, postoje originalni putevi (»linije«) razvoja, etape-načini proizvodnje usklađeni su sa konkretnim uslovima, linije se mogu ukrštati, a etape-načini proizvodnje preplitati. Ovaj model izražava se kroz postojanje dve, tri ili više »linija« razvoja i osnova je savremenog pristupa zemljama u razvoju.

Prema nekim tumačenjima, sličnosti građanske i marksističke teorije, odnosno razlike neomarksističke u odnosu na marksističku teoriju, jesu u napuštanju postavke o progresivnoj ulozi kapitalizma uopšte, posebno u kolonijama, koja se, u osnovi, svodi na ideju »progresa« koju Marks preuzima od Hegela.[13] Takva postavka može biti osnova približavanju teza o redosledu nižih i viših društveno-ekonomskih formacija i građanske teorije etapa rasta ili začaranog kruga siromaštva.[14] Takva tumačenja ne bi se u potpunosti mogla prihvatiti: sama ideja smenjivanja etapa upućuje na ovakav zaključak; međutim, bitne razlike su u Marksovoj, kasnije često izneveravanoj postavci, da je društveno-ekonomski razvoj višelinijski proces; Marksovo navodno veličanje uloge kapitalizma posledica je jednolinijskih tumačenja. Uostalom, nije reč isključivo ni o nužnosti, ni poželjnosti prelaska u kapitalizam, već o mogućnosti koje proističu iz konkretnih uslova.[15]

U neomarksističke teorije mogu se ubrojati, pre svega, teorije zavisnosti, nejednake razmene i svetskog kapitalističkog sistema, dok je teorija artikulacije načina proizvodnje bliža marksističkom shvatanju nerazvijenosti.

U zemljama u razvoju ne može se govoriti o zapadnoevropskom modelu prelaska u kapitalizam jer: zemlje u razvoju nisu bila feudalna društva; promene, za razliku od Zapadne Evrope, nisu bile posledica samo endogenih, već i egzogenih faktora.[16] Mogući pristup je teorija načina proizvodnje koja podrazumeva proučavanje svih načina proizvodnje koji su u pojedinim periodima postojali u određenim zemljama i regionima; teoriju njihove dinamike i međusobnih odnosa (promene kao posledica unutrašnjih faktora i delovanje spoljnih kroz preplitanje načina proizvodnje). S teorijske tačke gledišta, mnogi zaključci su već razrađeni, s tim da nedostaju empirijska istraživanja načina pro-

---

[13] S. Avineri, *Marks o kolonijalizmu i modernizaciji, Marksizam i orijentalno društvo*, u: »Marksizam u svetu«, br. 2/1983.

[14] I. Vujačić, *Marksistički i neomarksistički pristup razvijenosti i nerazvijenosti*, cit. izd., str. 33.

[15] Vid. A. Brewer, *Marxist Theories of Imperialism*, cit. izd.

[16] F. Moulder, *Japan, Kina i savremena svetska privreda, Marksizam i orijentalno društvo*, cit. izd.; M. Jakšić, *Teorija načina proizvodnje i društveno-ekonomski razvoj zemalja u razvoju*, »Socijalizam u svetu«, br. 15.

Digitized by Google

izvodnje u zemljama u razvoju. To uzrokuje da se rešenja traže u odsustvu ili nedovoljnoj razvijenosti pojedinih faktora razvoja.[17]

Dileme u pogledu uloge endogenog i egzogenog u punoj su meri došle do izražaja u napuštanju strategije ekspanzije izvoza (razvoj ka spolja) ka strategiji zamene uvoza (razvoj ka unutra), pod okriljem Ekonomske komisije UN za Latinsku Ameriku.[18] Na tim osnovama kasnije je istaknuta zavisnost centar-periferija i agrarno-sirovinska uloga periferije čiji se odnosi razmene sistematski pogoršavaju (dohodna elastičnost tražnje za sirovinama manja je od jedan; postoji nejednaka razmena jer su industrijski proizvodi proizvedeni u visoko-monopolizovanim granama, dok se radno intenzivni proizvodi proizvode u slobodno-konkurentskim granama). Strategija zamene uvoza nije se pokazala uspešnom, izazvala je deficite bilansa plaćanja, izraženiji strani prodor u privredu, uvećanu nezaposlenost, osetljivost na ciklična kretanja, zavisnost od izvoza malog broja proizvoda.[19] To je i bilo osnova razvoja teorije zavisnosti.

Odnedavna su pristalice teorija zavisnosti i svetske kapitalističke privrede teorije endogenih promena, ponajviše zbog njihove neistoričnosti, izložili kritici. Dok su teorije endogenih promena isticale nedostajuće faktore u samim zemljama u razvoju, dotle eksternalističke teorije u prvi plan ističu zavisnost i delovanje kolonijalnih metropola. U jednačini odnosa razvijeni—nerazvijeni teorija imperijalizma usredsredila se na razvijene, dok se teorija zavisnosti usmerila na drugi deo jednačine, na nerazvijene. Treba imati u vidu da je i kod zavisnosti reč o paradigmi, jer postoje barem dva shvatanja zavisnosti: zavisnost kao *odnos*, koja je kao takva eksterna u odnosu na zemlje u razvoju i zavisnost kao *ključni faktor* strukturacije privrede zemalja u razvoju, koja menja unutrašnje funkcionisanje i artikulaciju elemenata zavisne društvene formacije.[20]

Teorija zavisnosti, ističući eksterne faktore, potiskuje one unutrašnje, posebno klasnu borbu, za račun odnosâ prostornih entiteta; tok vrednosti među pojedinim regionima ipak je u suštini raspodela i preraspodela viška vrednosti među društvenim klasama. Transfer vrednosti među regionima nije isti fenomen kao eksploatacija radne snage, jer se transfer može ostvariti

---

[17] P. O'Brien, *Critique of Latin American Theories of Dependency*, u: *Beyond the Sociology of Development*, urednici: I. Oxaal, T. Barnett, D. Booth, RKP, London, 1975, str. 8. i sledeće.

[18] Isto; I. Roxborough, *Theories of Underdevelopment*, cit. izd., str. 27.

[19] Isto, str. 35; *Introduction to the sociology of »developing« societies*, urednici H. Alavi, T. Shanin, Macmillan, London, 1982, str. 3, 4.

[20] I. Roxborough, op. cit., str. 20; S. Amin, *The Disarticulation of Economy Within »Developing Societies«*, urednici H. Alavi, T. Shanin, str. 205. i sledeće; H. Alavi, *Indija i kolonijalni način proizvodnje, Artikulacija načina proizvodnje i nerazvijenost*, »Marksizam u svetu«, br. 1—2/1982, str. 180, 181.

Digitized by Google

kao nejednaka razmena-preraspodela viška vrednosti među neproizvodnim klasama. Pored toga, teorija zavisnosti ne razlikuje *učešće* u kapitalističkoj privredi od *postojanja* kapitalizma, jer preko trgovine isključivo konstituiše način proizvodnje kao jedinicu analize, a ne i na osnovama eksploatacije radne snage u sferi proizvodnje.[21]

Teorija načina proizvodnje i zemlje u razvoju

Sa ekstremno internalističkih i endogenih teorija (»teorija tradicionalnog društva«) /građanske teorije modernizacije i etapa rasta/ vremenom se prešlo u drugu krajnost — ka eksternalističkim i egzogenim teorijama (»teorije svetske privrede«) /teorije nejednake razmene, zavisnosti, svetskog kapitalističkog sistema/. I eksternalističke teorije su se pokazale ograničenim u otkrivanju uzrokâ i mehanizama nerazvijenosti jer su se zadržavale na pojavnim fenomenima odnosa zavisnosti i trgovine. Sve je to uzrokovalo da i u domenu nerazvijenosti ponovo bude osnažena marksistička teorija načina proizvodnje.

U mnogim radovima i različitim povodima Marks je razrađivao tezu o društveno-ekonomskom razvoju kao o smenjivanju načinâ proizvodnje. Ne navodeći brojne Marksove originalne stavove koji su osnova ove analize, smatramo da razmatranja pokretačkih snaga, mehanizama i ishoda smenjivanja načinâ proizvodnje pokazuju da je društveno-ekonomski razvoj neprekidno reprodukovanje proizvodnje koja u pojedinim etapama dobija različite oblike — načine proizvodnje. Pored toga što piše o azijskom načinu proizvodnje, koji se u teorijskom pogledu potpuno odvaja od zapadnoevropskog modela razvoja, Marks razrađuje i dva modela prelaska u kapitalizam. Zanemarivanje tih razlika unutar teorije načina proizvodnje osnovica je razmimoilaženja u velikoj diskusiji o prelasku iz feudalizma u kapitalizam, a u najnovijem periodu između pristalica teorije zavisnosti i teorije načina proizvodnje. Naša je teza da se unutar teorije načina proizvodnje mogu objasniti različiti modeli razvoja u kolonijama i metropolama, drugačija uloga proizvodnje, odnosno razmene, i da otuda ne treba napuštati teoriju načina proizvodnje i koristiti se »eksternalističkim« teorijama.[22] Dva različita modela prelaska u kapitalizam otkrivaju originalne pokretačke snage, drugačije mehanizme, pa i različite ishode prelaska iz pretkapitalističkog u kapitalistički način proizvodnje. Ti različiti putevi u kapitalizam prelomili su se kroz promene u procesu proizvodnje — os-

[21] Vidi E. Laclauovu kritiku A. G. Franka, »Marksizam u svetu«, br. 2/1979. kao i značajnu diskusiju o prelasku iz feudalizma u kapitalizam u istom broju.

[22] R. Brenner, *The origins of capitalist development: a critique of neosmithian marxism;* H. Alavi i T. Shanin, Introduction..., cit. izd., str. 67. i sledeće; M. Jakšić, *Kritika teorije zavisnosti i svetskog kapitalističkog sistema,* »Socijalizam«, br. 12/1982.

Digitized by Google

novice društvene strukture i razvoja. Bez proučavanja tih promena u sferi proizvodnje odnosi u domenu razmene ispoljavaju se samo kao privid.

Teorijsko-metodološku osnovu teorije načina proizvodnje čine sledeće postavke:

— način proizvodnje (jedinstvo proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa) kao ekonomska baza osnova je svakog društva;

— proces društveno-ekonomskog razvoja je smenjivanje načinâ proizvodnje kao etapa tog procesa;

— originalni načini proizvodnje-etape razvoja prostorno i vremenski su uslovljeni i kao takvi mogu se preplitati sa načinima proizvodnje koji prethode ili slede na toj »liniji« razvoja, kao i sa načinima proizvodnje »drugih« linija;

— u zemljama u razvoju postoje originalni načini proizvodnje koji su etape društveno-ekonomskog razvoja (azijski, afrički način proizvodnje).

Istraživanje načina proizvodnje može otkriti proces društvene reprodukcije u svakoj društveno-ekonomskoj formaciji, a u okviru toga odnose ljudi prema prirodi i odnose među klasama. Ukoliko se u totalitetu na ovaj način analizira razvijenost/ /nerazvijenost mogu se obuhvatiti svi faktori a da se ne zapadne u krajnosti isključive analize endogenih ili egzogenih faktora. Način proizvodnje pojedinih zemalja[23] omogućava da, analizirajući prirodu procesa reprodukcije, otkrijemo potencijale razvoja vezane za sferu proizvodnje, koja je u krajnjoj liniji odlučujuća za razvoj svih društava, pa i zemalja u razvoju. Utoliko marksistička teorija načina proizvodnje prevazilazi shvatanja o presudnoj ulozi izolovanih, parcijalnih faktora o ulozi trgovine ili reprodukovanju krugova siromaštva, što u krajnjoj liniji osporava autohtone mogućnosti i vodi vezivanju za zemlje nosioce kapitalističkog ili etatističko-socijalističkog socijalizma.

Suština pristupa teorije načina proizvodnje razvoju zemalja u razvoju i međunarodnim ekonomskim odnosima može se opisati kroz shvatanje preplitanja različitih načina proizvodnje, pri čemu se ekonomsko-političkim sredstvima nastoji da se proširi dominacija pojedinih načina proizvodnje (kapitalističkog ili etatističko-socijalističkog). To preplitanje ispoljava se kroz »internalizovanje« načina proizvodnje, odnosno prodiranje u sferu proizvodnje pojedinih načina proizvodnje, deformisanje njihovog procesa reprodukcije i vezivanje za metropolu. Ključno je ovladati procesom proizvodnje, pri čemu se on ne mora menjati, već strukturirati u skladu s potrebama »nove međunarodne podele rada«, gde (transnacionalna preduzeća i države realociraju čitave procese ili neke njihove delove u zemlje u razvoju i tako ostva-

[23] Način proizvodnje kao »jedinicu analize« vezujemo za jednu zemlju, iako u jednoj zemlji istovremeno može postojati nekoliko različitih načina proizvodnje, odnosno u nekoliko zemalja isti način proizvodnje.

Digitized by Google

ruju niz prednosti za sebe.[24] To ide u prilog tezi da »jedinica analize« mora biti način proizvodnje, jer se menja priroda procesa reprodukcije pojedinih zemalja. Trgovinski odnosi sada postaju samo deo svetskog procesa reprodukcije, jer se višak vrednosti sada proizvodi na međunarodnom nivou. To na svojevrstan način pokazuje da se od »eksternih« — trgovinskih odnosa prelazi na »interne« — odnose u sferi proizvodnje, koji kroz kooperaciju i specijalizaciju sve čvršće povezuju i zemlje sa različitim načinima proizvodnje.

Pitanje je u kolikoj meri način proizvodnje može uopšte, a posebno u domenu međunarodnih ekonomskih odnosa, biti »jedinica analize?« Po našem mišljenju može, jer na najbolji način povezuje interne i eksterne faktore koji deluju na proces reprodukcije unutar koga se uspostavljaju klasni odnosi. Po mišljenju pristalica teorije svetske privrede, to pitanje uopšte nema smisla, jer je svetska privreda kapitalistička, pa stoga nema različitih načina proizvodnje. I vulgarno-marksistička interpretacija sužava mogućnosti ove teorije utoliko što polazi od jednog puta i nekoliko obaveznih etapa-načina proizvodnje, pa se izbor svodi isključivo na kapitalistički ili socijalistički razvoj, uz mogućnost preskakanja etapa u okviru nekapitalističke strategije razvoja.

Sam pojam način proizvodnje, po nekima, podrazumeva radni proces (M. Dob), po nekima samo racionalnost (M. Veber); neki autori ističu značaj internih faktora pri razaranju starog i izgradnji novog načina proizvodnje (M. Dob), dok drugi ističu značaj spoljnih faktora (P. Svizi); različito se shvata i odnos elemenata načina proizvodnje: oni koji verno tumače Marksa ističu primat proizvodnih snaga i kritikovani su zbog tehnološkog determinizma, dok drugi ističu primat proizvodnih odnosa i izloženi su kritici zbog klasnog determinizma.[25]

Za razliku od vulgarno-marksističkih shvatanja, po kojima je smenjivanje automatizam (nestaje stari i nastaje novi način proizvodnje/etapa razvoja), danas se sve više ističe složena priroda smenjivanja načinâ proizvodnje kao suštine procesa razvijenosti/nerazvijenosti. Dugotrajno se prepliću ostaci starog i elementi novog načina proizvodnje, a već su prisutni i začeci budućeg. Pored preplitanja (»artikulacije«) načina proizvodnje sa jedne »linije«, prisutni su i uticaji načina proizvodnje koji pripadaju drugim »linijama« razvoja. Postoji svojevrsna strukturna veza koja dovodi do »kompleksa načina proizvodnje«, u kome jedan način proizvodnje dominira, dok su mu drugi u većoj ili manjoj meri podređeni. U zemljama u razvoju prepliću se kapitalistički i pretkapitalistički način proizvodnje koji pripadaju različitim »linijama« razvoja, a njihovi odnosi izražvaju se kroz sledeće sekvence: kapitalistički način proizvodnje uspostavlja trgovinske

---

[24] F. Flober, — O. Kreye — J. Heindrichs, *New International Division of Labour*, Cambridge University Press, Kembridž, 1981, str. 8.

[25] M. Jakšić, *Teorija načina proizvodnje*, CDK, Zagreb (u štampi).

Digitized by Google

veze sa pretkapitalističkim načinima proizvodnje u zemljama u razvoju, u narednoj fazi potčinjava se pretkapitalistički način, ali se i dalje reprodukuje, da bi konačno bio razoren.[26] Odnosi načina proizvodnje menjaju se tokom vremena od etape do etape, od odnosa odvojenog postojanja — koegzistencije, preko kombinacije do razaranja starog načina proizvodnje.[27]

Ovi odnosi više načina proizvodnje, koji su posebno značajni za otkrivanje pokretača i mehanizama u zemljama u razvoju, mogu se shvatiti na osnovu razgraničenja načina proizvodnje u »užem« smislu (samo proizvodni odnosi i proizvodne snage) i u »širem« smislu (uz ova dva elementa i zakoni reprodukcije).[28] Dominira uvek način proizvodnje u »širem« smislu, jer se na temelju svojih zakonitosti i reprodukuje, a uz njega postoji jedan ili više načina proizvodnje u »užem« smislu, koji se mogu svesti na nivo preduzeća. Tako unutar kapitalizma mogu postojati feudalna preduzeća, i obrnuto, s tim da način proizvodnje u »širem« smislu mora imati i »svoja« preduzeća. Ukoliko ovo vežemo za zemlje u razvoju, tada vidimo da je kapitalizam od »užeg« postajao »širi« način proizvodnje, odnosno od pojedinih preduzeća koja su bila potčinjena stvara se celovit način proizvodnje. Indikator promena vezan je za proizvodnju, a postepeno od interno povezane (»artikulisane«) pretkapitalističke privrede razvija se eksterno artikulisana privreda. To znači da unutrašnje veze postaju sve manje značajne ili gotovo beznačajne, a ključne su veze sa metropolom.[29]

Razvija se tako periferna privreda ili način proizvodnje, koji, bez obzira na mnoštvo osobenih i konkretnih oblika, ima opšte obeležje: u zavisnom je položaju, s tim da zavisnost više nije samo odnos, već ključni strukturirajući faktor.[30] To potvrđuje da je način proizvodnje »jedinica analize« strukturirana eksterno, preko centra. Ovakav razvoj može se pratiti u svim nerazvijenim zemljama i otkriva nam mehanizme eksploatacije, gde se političko-ekonomskim sredstvima obezbeđuje eksterna artikulacija, odnosno nepotpunost i deformisanost reprodukcionog procesa u zemljama u razvoju. Politički, to se ostvaruje kroz vlast eksploatatorskih klasa reprezentanata stranih interesa, a ekonomski vezivanjem za centar u pogledu robno-novčanih odnosa. To je »dvostruka« eksterna artikulacija privreda nerazvijenih zemalja, što je i ključna veza teorije načina proizvodnje i međunarodnih ekonomskih odnosa. Uz trgovinske odnose eksterno se strukturira privreda nerazvijenih, a njihova reprodukcija vezuje za onu

[26] P. P. Rey, *Proces artikulacije, Artikulacija načina proizvodnje i nerazvijenost*, op. cit., str. 80. i sledeće.

[27] D. McEachern, *Način proizvodnje u Indiji, Artikulacija načina proizvodnje i nerazvijenost*, op. cit., str. 205.

[28] H. Wolpe, *Artikulacija načina proizvodnje*, op. cit., str. 36.

[29] S. Amin, *The Disarticulation of Economy Within »Developing Societies«*, op. cit., str. 205.

[30] I. Roxborough, *Theories of Underdevelopment*, cit., izd. str. 44.

Digitized by Google

u razvijenim zemljama. Za Jugoslaviju je značajno da napuštanje klasičnih trgovinskih odnosa i jačanje proizvodne kooperacije i specijalizacije unutar međunarodne podele rada ima i pozitivne i negativne efekte: pozitivni su jačanje međuzavisnosti i stabilnosti veza, a negativni izlaganje pritisku moćnijih privreda. Zato uspostavljanje takvih veza mora ići samo do one granice kada privreda neće biti eksterno artikulisana i periferizovana.[31] Trgovinske veze kao nestabilne i »eksterne« lakše je raskinuti, dok se veze u sferi procesa reprodukcije teže mogu raskidati, jer to nepovoljno deluje na reprodukciju svake privrede ponaosob, posebno nerazvijene.

Značajno je pitanje nekih indikatora koji mogu biti od pomoći u utvrđivanju statusa jedne privrede, posebno stepena u kome je ona periferna. Najopštiji indikator već smo pomenuli: stepen interne-eksterne artikulacije/dezartikulacije, koji otkriva intenzitet veza među subjektima domaće i strane privrede. Sledeći značajan kriterij je razvoj robne proizvodnje i unutrašnjeg tržišta koje »interno« povezuje privredne subjekte. U opštem slučaju perifernu privredu karakteriše nedovoljan stepen njenog razvoja i koegzistencija sa naturalnom privredom. Već Smitova analiza međuzavisnosti podele rada obima tržišta i društvenog razvoja pokazuje da se na temelju jedinstvenog tržišta mora ostvariti »interna« artikulacija ukoliko se ne želi status periferne privrede, čije učešće u međunarodnoj razmeni ne samo da je malo, već je na odlučujući način, u sferi proizvodnje, uzrokovano reprodukcijom u zemljama metropolama. Iskustvo kolonijalizma, koji je prvo uspostavljao trgovinske, zatim proizvodne veze, razarao unutrašnje tržište i subjekte vezivao za sebe — i danas se koristi, što se izražava kao nemogućnost da zemlje u razvoju sa stupnja trgovinskog kapitala pređu na industrijski.[32]

Razvoj unutrašnjeg tržišta ispoljava se stepenom razvoja robne proizvodnje, koja je u tim zemljama, pa i u jugoslovenskim zemljama pre ujedinjenja, nastala u uslovima eksterne artikulacije.[33] Taj osobeni nastanak robne proizvodnje opisuje već Marks u *Kapitalu*, gde piše da se prelazak iz feudalizma u kapitalizam odvija dvojako: ili proizvođač postaje trgovac, i to je put koji stvarno revolucioniše, ili trgovac postaje proizvođač, što i nije

---

[31] O perifernoj privredi u Indiji piše H. Alavi u radu *Indija i kolonijalni način proizvodnje*, op. cit.; u Mađarskoj G. Ranki — I. Berend, *The European Periphery and Industrialization, 1780—1914*, Akademiai Kiado Turkey, Budimpešta, 1982; u Turskoj C. Keyder, *The Definition of Peripheral Economy, 1923—1929*, Cambridge University Press, Kembridž, 1982; u Španiji L. Prados — G. Tortella, *Long-Term Trends in Spanish Foreign Trade, 1714—1913, The Long Run Trends*, J. Bouvier, urednik, Akademiai Kiado, Budimpešta, 1982.

[32] A. K. Bagchi, *The Political Economy of Underdevelopment*, Cambridge University Press, Kembridž, 1982, str. 15.

[33] O osobenom nastanku robne proisvodnje i o razlikama između internog i eksternog puta vidi M. Jakšić, *Nastanak robne proizvodnje u uslovima azijskog načina proizvodnje*, »Socijalizam u svetu«, br. 22.

Digitized by Google

put stvarnog prelaska.[34] Tako se ili »od iznutra ka spolja« ili »od spolja ka unutra« u odnosu na proces reprodukcije razvija robna proizvodnja, što je u osnovi interne/eksterne artikulacije. U prvom slučaju impulsi nastanka robne proizvodnje su u odnosu na proizvodnju »interni«, iz nje potiču, dok je u drugom slučaju situacija obrnuta, a autarkija i naturalna privreda se sporo ili nimalo ne razaraju.

Prvi model prelaska se, po našem mišljenju, odnosi na Zapadnu Evropu; to je put »internog« stvaranja kapitalizma delovanjem unutrašnjih snaga. Drugi put odnosi se na zemlje u razvoju i na jugoslovenske zemlje pre ujedinjenja, jer se eksterno stvara robna proizvodnja, a njeni nosioci su strani i domaći trgovci. To je i bilo osnova eksterne artikulacije i vezivanja za centar, s tim da akumulacija (kapital) ne prodire u sferu proizvodnje, već do tih veza dolazi tek kada je nerazvijena privreda »eksterno« artikulisana. Robna proizvodnja nije razvijena delovanjem unutrašnjih snaga, a predstavnici stranog kapitala potiskuju je sve do one tačke kada je periferizacija osigurana.

Robna proizvodnja u nerazvijenim zemljama nastaje tako »eksterno«, njeni nosioci su predstavnici stranog kapitalizma, što uslovljava preplitanje tradicionalnog i modernog, naturalnog i robnog.[35] Po nekim autorima,[36] indikator »perifernosti« jedne privrede (ne u pogledu udela u međunarodnoj proizvodnji ili trgovini, već u pogledu načina strukturacije privrede) može se diferencirati po sektorima: za industriju je to stepen razvoja proizvodnih snaga, a za poljoprivredu robna proizvodnja. Ovakvu strukturu u sferi proizvodnje i u sferi razmene prate krediti i trgovina čija visoka robna i regionalna koncentrisanost sa svoje strane potvrđuju periferni status.

Ovakvu artikulaciju elemenata periferne privrede, tipične za zemlje u razvoju, prati i osobena klasna struktura, za koju, u najopštijem, ne treba istaći: klasni odnosi su složeni, postoje mnoge klase s obzirom na preplitanje načina proizvodnje, klase su slabije i odnedavna konstituisane, pa su otuda često i nepotpune; za konstituisanje klase značajni su neekonomski faktori (rasa, religija, jezik), čiji značaj čak i tokom vremena raste. Posebno je značajno da su konflikti, u odnosu na inostrane eksploatatore, još uvek značajniji od klasne borbe na unutrašnjem planu. Ukoliko se uzme najčešća klasna struktura (buržoazija, proleteri, zemljišna oligarhija i seljaci), najčešći su sledeći klasni savezi: radnici i seljaci protiv buržoazije i zemljišne oligarhije; radnicima i seljacima pridružuje se i napredna buržoazija; buržoazija se ujedinjava sa proleterima u borbi protiv seljaštva

---

[34] K. Marks, Kapital, t. III, BIGZ, Beograd, 1971, str. 1175.

[35] Vidi o tome G. Tolnai, *The Growth of Big Industry and Domestic Market in Third World*, Akademiai Kiado, Budimpešta, 1980.

[36] C. Keyder, *The Definition of Peripheral Economy, Turkey 1923—1929*, cit., izd. str. 5.

Digitized by Google

i zemljišne oligarhije.[37] Odnosi se usložnjavaju utoliko što se unutar svake klase izdvajaju njeni delovi, a postoje i srednje klase i marginalizovani slojevi. Otuda se ne može uprošćeno prihvatiti da je buržoazija isključivi nosilac kapitalizma, a zemljišna oligarhija feudalizma, što se uprošćeno svodi na zapadnoevropski model. Ovako složena struktura, a naročito pritisak marginalizovanih masa u nerazvijenim zemljama, uzrokovali su uspon populizma, koji unutrašnje klasne sukobe potiskuje za račun otpora političko-ekonomskom pritisku inostranih eksploatatora.[38] Populizam je na svojevrstan način izraz »perifernosti« načina proizvodnje u zemljama u razvoju, što otkriva osobene odnose političkog i ekonomskog. Za razliku od kapitalizma, u kome ekonomija kao deo društvene strukture i determinira i dominira, u nerazvijenim zemljama na temelju eksterne artikulacije, eksternog nastanka robne proizvodnje, uspona populizma i potiskivanja klasne borbe dominira politička instanca/nivo, dok postoji determinacija ekonomske instance/nivoa (načina proizvodnje).[39]

Osobeni načini proizvodnje u zemljama u razvoju i njihov uticaj na razvoj

Razrada »političke ekonomije nerazvijenosti«, o čijim smo nekim elementima pisali u ovom radu, u središte je stavila premisu o originalnim putevima (»linijama«) razvoja usklađenim sa prostorno-vremenskim uslovima, što se potvrđuje postojanjem osobenih načina proizvodnje — etapa tog procesa. Prethodni teorijski zaključci u stvari su izvedeni iz identifikacije i analize nekih originalnih, posebno azijskog načina proizvodnje.[40]

Povodom azijskog načina proizvodnje prvi put su postavljena, a u značajnoj meri i razrešena pitanja koja vode »političkoj ekonomiji nerazvijenosti« bitno drugačijoj od političke ekonomije kapitalizma ili socijalizma. Osnovne teze koje su uopštene na osnovu azijskog načina proizvodnje jesu:

— odsustvo privatne svojine: namesto zapadnoevropske nasledne svojine, postoji nenasledna državina, što je onemogućavalo robnu proizvodnju, čuvalo zavisnost od države-despota, naturalnu privredu i autarkiju;

— nosioci proizvodnje su seoske zajednice u kojima postoji jedinstvo poljoprivrede i zanata, slabo je razvijena podela rada, pa otuda nje nema ni na širem planu. Razmena se pojavljuje tek na dodirima, što je i osnov »eksternog« nastanka robne proizvodnje. Proizvođači su razdvojeni, što odgovara internoj dezarti-

[37] I. Roxborough, *Theories of Underdevelopment*, cit. izd., str. 74.

[38] Isto, str. 108, 109.

[39] L. Althusser — E. Balibar, *Kako čitati »Kapital«*, CDK, Zagreb, 1975; E. O. Rajt, *Status političkog u klasnoj borbi*, »Treći program Radio- Beograda«, jul 1983.

[40] Vidi *Azijski način proizvodnje*, »Marksizam u svetu«, br. 7/1980.

Digitized by Google

kulaciji, dominaciji političke sfere, koja je i obezbeđivala žilavost ovog načina proizvodnje;

— javni radovi su osnova opštedruštvenog napretka i preduzimaju se u sferi infrastrukture od strane države, što je osnova državnog etatizma, gde se vanekonomskom prinudom sputavaju ekonomske zakonitosti i usporava društveni razvoj po cenu produženog opstanka.

— despotizam je, kao politički sistem, proistekao iz ovakve ekonomske baze, koju je i sam uobličavao. Osnovna sprega postoji između naturalne privrede i despotizma, što samo na prvi pogled stvara protivrečno jedinstvo anarhije u bazi i despotizma na vrhu društvene piramide (anarhija i nepovezanost u odnosima seoskih zajednica), a despotizam na nivou države-despota.

Azijski način proizvodnje je dugo, i teorijski i praktično, bio osporavan: praktično, jer je to upućivalo na različite puteve razvoja, a teorijski jer je otkrivalo korene despotizma i autoritarnih političkih režima. Utoliko su implikacije ovog načina proizvodnje i danas značajne: naturalna privreda vezana je za autarkiju, despotizam naspram robne proizvodnje koja podstiče demokratizam; etatizam kao sistem vrlo je žilav, ali po visoku cenu usporavanja privrednog razvoja.

Iskustvo razvoja afričkog načina proizvodnje[41] pokazuje da je u nekim slučajevima trgovina imala značajnu ulogu za konstituisanje načina proizvodnje. Eksploatacija je minimizirana unutar ovog načina proizvodnje, a intenzivirana u najvećoj meri u trgovini sa udaljenim regionima. Značaj ovih načina proizvodnje je u tome što otkrivaju da samo konkretno-istorijska analiza može biti značajna.

Složeni međunarodni ekonomski odnosi, u kojima danas uspostavljaju veze kapitalističke, socijalističke i druge zemlje u razvoju, pokazuju se tako kao preplitanje različitih načina proizvodnje unutar svetskog procesa reprodukcije. Otuda se teorijom načina proizvodnje istovremeno mogu analizirati i klasni odnosi, ali i način uklapanja u svetsku privredu.

[41] C. C. Vidrovitch, *Politička ekonomija i oblici proizvodnje afričkog seljaštva*, »Marksizam u svetu«, br. 6/1978, str. 151. i sledeće.

Digitized by Google

Mustafa Karahasan

Svedočanstvo teške i velike borbe jednog naroda

(Povodom knjige Lazara Koliševskog: »Aspekti makedonskog pitanja«, »Narodna knjiga« i Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1981, strana 342)

Kada jedna partijsko-politička i državnička ličnost piše istorijsko delo, onda se ona javlja u dvostrukom svojstvu: i kao tvorac istorije u određenom vremenu i prostoru i kao istoričar. Takva je ličnost Lazar Koliševski, autor dela *Aspekti makedonskog pitanja*, koje, bez sumnje, ima sve komponente jedne istorijsko-teorijske i naučnoistraživačke rasprave od trajne vrednosti. Od naučnikâ i istoričarâ ovaj rad će biti prihvaćen i kao vredan *dokument*, a i kao saznanje, sticano na samom vrelu žive istorije jednog naroda (u ovom slučaju makedonskog); a od običnih čitalaca, ljubitelja istorijskih dela, kao i ostale kulturne javnosti, biće primljen kao trajan izvor novih saznanja i iskustava proverenih u borbi jednog naroda sa mnogobrojnim nedaćama u svom razvoju.

Ovo delo, pored toga, osvetljava i sva nastojanja usmerena na to da *ospore* postojanje makedonske nacije, ukazujući na sve recidive balkanske istorije, koji i danas ugrožavaju nacionalni opstanak delova makedonskog naroda ovde, na Balkanu.

Izlaganje materije autor započinje analizom radničkog i socijalističkog pokreta u Makedoniji do prvog svetskog rata. Ovaj

Digitized by Google

tekst je napisan 1948. godine, a ipak zvuči tako savremeno kao da je napisan danas! Obrađujući pojavu radničke klase u Makedoniji, Lazar Koliševski je dao pregled istorijskog razvitka radničkog i socijalističkog pokreta makedonskog naroda, pažljivo prateći socijalističku propagandu u Makedoniji i zapažajući vidnu ulogu Vasila Glavinova, čija se grupa uspešno borila protiv velikobugarske vrhovističke agenture, koja je raznim mahinacijama nastojala da minira autentičan VMRO — sa primenom prevremenih ustanaka i sličnih provokativnih akcija, ubitačnih po stvar makedonskih revolucionarnih kadrova i samog makedonskog naroda. U ovom poglavlju on se zadržava i na mladoturskoj revoluciji u svetlosti daljeg razvitka makedonskog pokreta u vremenu 1908—1909, pa sve do 1912. godine. Koliševski sasvim ispravno konstatuje da je »mladoturska revolucija iz jula 1908. godine, i pored svoje slabosti i polovičnosti, bila *prelomni* istorijski događaj...« za makedonski narod, dodajući ovoj misli, u fusnoti, i novu činjenicu — da je, naime, »Makedonija, kao sastavni deo Otomanske imperije, bila uzimana u obzir u svim važnim akcijama za reformisanje Turske sve do balkanskih ratova (1839, 1856. i 1870)...« (str. 18. Potom autor ističe unutrašnju krizu mladoturskog režima, ali pred opasnošću sve progresivne snage i samog makedonskog naroda, »makedonski revolucionari i socijalisti, bez kolebanja su stali u odbranu mladoturskog režima, mobilišući makedonski narod da, zajedno sa turskim narodom, osujeti kontrarevoluciju... Zbog toga je makedonski narod postao njegovo glavno uporište...« (str. 19).

Što se tiče balkanskog rata, Lazar Koliševski, argumentovano i studiozno, interpretira sva bitna i sudbonosna pitanja vezana za život makedonskog, ali i ostalih balkanskih naroda. On ukazuje na težnje mladih balkanskih državica da prisvajaju delove Makedonije, pa konstatuje činjenicu da »rat balkanskih država protiv Turske, koji je doveo do podele Makedonije, zbog stremljenja osvajačkih balkanskih buržoazija, nije mogao da dovede do nacionalnog oslobođenja Makedonije« (str. 25). Po autorovim rečima, »socijalisti u Makedoniji, koji su uzeli aktivnog učešća u nacionalnooslobodilačkom pokretu svoga naroda, još od stvaranja Gocetove VMRO, oduvek su bili najuporniji i najdosledniji borci protiv posezanja balkanskih buržoazija za Makedonijom...« (str. 26).

Autorova analiza, koja je, sa gledišta savremenih naučno-istorijskih dostignuća, na zavidnoj visini, pruža iscrpno objašnjenje u pogledu učešća socijalista u revolucionarnom nacionalno-oslobodilačkom pokretu. On ističe da, »učestvujući u VMRO, makedonski socijalisti se nisu pretvorili u njen pririepak«, već su, podržani od Goceta Delčeva, zauzeli niz rukovodećih mesta u komitetima VMRO. Ovde autor navodi pet pozitivnih strana u aktivnostima makedonskih socijalista u predilindenskom periodu: (a) pravilno ocenjivanje opasnosti od vrhovizma kao agenture velikobugarskog imperijalizma; (b) zahtev za eksproprijaciju

Digitized by Google

zemlje od feudalaca i njene raspodele radnim seljacima; (c) borbu za bratstvo makedonskog naroda sa narodnostima koje žive u Makedoniji; (d) ukazivanje na istorijske šanse makedonskog proletarijata (industrijsko-zanatski element) i na širenje socijalne masovne baze VMRO; i (e) shvatanje posebnih interesa svoga naroda za samostalnu državnost. Tako su makedonski socijalisti, i pored provokatorskih ciljeva koje je imala velikobugarska buržoazija, dali masovan, narodni i progresivan karakter ilindenskom ustanku od 1903. godine i stvaranju Kruševske republike, koja je izdala svoj čuveni Manifest makedonskom narodu, turskoj, albanskoj i muslimanskoj manjini i drugim etničkim grupama (str. 27).

Čitaoci ovog dela saznaće da će »Komunistička partija Makedonije, kao naslednik i nastavljač starog makedonskog socijalističkog pokreta u Vardarskoj Makedoniji, ostvariti svoju državu«, posle ilindenskog ustanka od 1903, kao i posle učešća progresivnog krila VMRO sa J. Sandanskim na čelu u mladoturskoj revoluciji sve do balkanskog rata. Saznaće mnoge greške bugarskih socijalista i komunista — tada i kasnije. Autor ne zaboravlja ni stavove srpskih socijalista, pa ističe: »Pozitivna crta u stavu srpskih socijalista prema Makedoniji bila je i ta što su oni neprestano stajali na stanovištu da Makedonija treba da bude posebna ravnopravna državna jedinica u okviru buduće balkanske federacije, a ne pripojena jednoj ili drugoj zemlji-članici Federacije...« (str. 32). Naravno, Lazar Koliševski ne zaboravlja da naglasi i drugu stranu stavova srpskih socijalista, koji »nisu pravilno shvatili karakter makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta i borbu koju je vodio naš narod za svoju nacionalnu slobodu i nezavisnost. Srpski socijalisti nisu, takođe, uočavali u dovoljnoj meri nacionalni karakter te borbe, ali, za razliku od bugarskih socijalista, oni *nisu* u Makedoncima gledali Srbe...« (str. 31).

Sledeće poglavlje u knjizi govori o *aktivnosti partijske organizacije u Makedoniji posle prvog svetskog rata.* Ovaj deo teksta nije kvalitetno preveden, tako da je stil u vidnoj disonanciji prema stilu celokupnog dela. Inače, ovo poglavlje je krcato saznanjima potrebnim za širok krug čitalaca. Iz njega čitalac saznaje (a) da »savezнички balkanski rat, od kojeg je makedonski narod sa puno nade očekivao da raskine feudalne okove, nije mu doneo dugo očekivano socijalno i nacionalno oslobođenje, niti stvaranje njegove samostalne države« (str. 33); (b) »socijalističke organizacije na teritoriji Vardarske Makedonije, koje su bile stvorene i delovale još za vreme turske vlasti... počele su da se obnavljaju posle završetka prvog svetskog rata (sa izdavanjem lista »Socijalistička zora« kao pokrajinskog organa za Makedoniju i Staru Srbiju)...« (str. 33. i 34) i (c) da je »partijska organizacija u Makedoniji, ojačana i proširena izvojevanim pobedama, dočekala Vukovarski kongres... Na opštinskim izborima, sprove-

Digitized by Google

denim uz teror i sva moguća falsifikovanja, Partija je u Makedoniji imala krupne rezultate...« (str. 35).

U ovom poglavlju autor obrađuje pitanje kolonizacije Makedonije i sprovođenja agrarne reforme u njoj, na štetu radnih masa makedonskog seljaštva. U isto vreme iznosi istorijski tempo delovanja partijske organizacije (sa naizmeničnim plimama i osekama); ukazuje na fakat stvaranja VMRO (ujedinjene) 1924. godine; analizira šestojanuarsku monarhofašističku diktaturu; opisuje tok izbora 1938. godine, a na kraju se zadržava i na »aktiviranju partijske organizacije u Makedoniji posle dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ«, ne zaboravljajući pri tom ni veliki značaj Pete zemaljske konferencije KPJ iz 1940. godine, kao i već tada pogrešne i štetne stavove Metodija Šatorova — Šarla, sekretara PK KPJ za Makedoniju.

Tekst pod naslovom »Naša partija u periodu narodnooslobodilačke borbe« logički je i organski nastavak prethodnog naslova. Tamo se opisuje delovanje okupatora i njihovih saradnika svih boja; ukazuje se na perfidnu politiku bugarskog okupatora — politiku »sređivanja« svoje vlasti uz teror, pljačku, proganjanje Srba, pripadnikâ nacionalnih manjina i rodoljubivih Makedonaca, kao i istrebljenje jevrejske narodnosti, a takođe i na pokušaj raspirivanja šovinističke mržnje prema grčkom, albanskom i drugim narodima. Najteži vid politike bugarskog okupatora je nastojanje da se makedonski narod fašizira putem njegove nasilne asimilacije. Autor zatim postupno, sistematski i pregledno ukazuje na rastući otpor makedonskog naroda i narodnosti u Makedoniji sa stvaranjem prvih partizanskih odreda u razdoblju 1941—1942. i 1943, kada ta borba prelazi u nov kvalitet, u najširi ustanak makedonskog naroda.

Posle ovog teksta Lazar Koliševski obrađuje (od 112. do 128. stranice) sadržaj i značaj 11. oktobra 1941. godine, dana ustanka makedonskog naroda, kao i značaj dalje borbe do konačne pobede nad svim okupatorima — nemačkim i italijanskim, a u Makedoniji posebno i nad bugarskim okupatorom. Ponavljajući neke postavke iz ranijih tekstova, autor i u tim delovima posebno ukazuje na odnos bugarskog okupatora i prema drugim narodnostima u Makedoniji: »Odnos okupatora prema turskoj manjini, kao i prema srpskim kolonistima i Jevrejima — bio je krajnje grub i svirep. Oni su bili lišavani niza svojih nacionalnih i građanskih prava, maltretirani i zlostavljani na svakom koraku, a Jevreji su bili podvrgnuti masovnom fizičkom istrebljenju...« (str. 115). Međutim, autor odmah ukazuje i na stvaranje snažnog bratstva i jedinstva makedonskog naroda sa nacionalnim manjinama u toku narodnooslobodilačke borbe, pri čemu se i deo albanske manjine otreznio u odnosu na »Veliku Albaniju«, tog fašističkog sluge Musolinijeve Italije. Kao i svi narodi sveta, tako i makedonski narod ima slavne i prekretničke dane u svojoj istoriji, od kojih je 11. oktobar zaista najsudbonosniji datum u odnosu na njegovu budućnost. Zato će autor ovog dela, Lazar Ko-

Digitized by Google

liševski, uporno i stalno insistirati na njegovom istorijskom značaju, kao, na primer, u ovom smislu: »Ocena značaja 11. oktobra nije, u stvari, samo pitanje neke analize tog perioda, koju vodeće političke snage odozgo sugerišu radnim ljudima, već, pre svega, radi sopstvenog istorijskog iskustva masa koje su one nagomilale tokom dužeg procesa. Značaj pojedinih prelomnih događaja u istoriji naroda... tek će se ostvariti i afirmisati samim istorijskim trajanjem...« (str. 127).

Pisac osvrta mora posebno analitički da prikaže onaj deo teksta Lazara Koliševskog u kome on *sam*, kao ličnost, piše o sebi i svom delovanju u majskim i junskim danima 1941. godine u Makedoniji. Postavlja se pitanje — zašto? Zato što je Lazar Koliševski, kao autor (državnik i jedan među najistaknutijim partijskim funkcionerima) vrlo retko istupao, a najmanje je govorio i pisao o sebi. A kada već piše o sebi, znači da je bio krajnje primoran da učini baš tako, a nikako drugačije. Zbog čega — o tome on sam govori:

»Početkom maja (1941) bilo mi je saopšteno da pođem na partijski rad u Niš. Međutim, nekoliko dana kasnije pozvan sam u Beograd gde mi je drug Aleksandar Ranković saopštio *odluku* o mom odlasku na rad u Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju... On mi je izložio situaciju u Makedoniji... u vezi sa stavovima tadašnjeg sekretara PK KPJ za Makedoniju Metodija Šatorova — Šarla... koji je, naime, *odbio* da prisustvuje Majskom savetovanju i nije se odazvao na nekoliko poziva da dođe u Beograd i objasni svoje stavove i svoje držanje prema CK KPJ...« (str. 129. i 130). To je početna geneza istorijske uloge Lazara Koliševskog u početku NOB i socijalističke revolucije 1941—1945.

Za autorov tekst pod naslovom »Naša revolucija je delo svih jugoslovenskih naroda« može se ukratko reći da je to analiza ustanka makedonskog naroda i politike bugarske Komunističke partije. U zaključku ovog delâ sam autor konstatuje: »Iako su žrve bile *velike*, mi možemo pred licem našeg naroda, pred našim budućim pokolenjima, otvoreno da kažemo: »Da, naše su žrtve bile velike, ali samo *preko njih* smo mogli da ostvarimo slobodu svoga naroda i da je dalje *branimo* i *čuvamo*!...« (str. 148).

Sasvim je slične vrednosti i autorov tekst »Naš narod je 1941. godine uzeo svoju sudbinu u svoje ruke«. S njim se završava prva polovina autorove knjige, da bi druga polovina započela sa glavnim naslovom »Produbljivanje bratstva i jedinstva — jedan od najznačajnijih uspeha u socijalističkoj samoupravnoj izgradnji«. U ovom poglavlju (od 157. do 184. stranice) autor se zadržava na neprijateljskim provokacijama, koje nisu mogle da razbiju jedinstvo naših naroda, naročito u vreme rata, a posebno pri njegovom pobedonosnom kraju.

Potrebno je da se malo duže zadržimo na autorovim analizama interesantnih događaja koje smo zaboravili, a o kojima smo

Digitized by Google

malo znali i tada, pa i danas. Na primer, Lazara Koliševskog privlači činjenica da su razni poraženi neprijatelji i drugi reakcionarni elementi i posle konačne pobede nad svetskim i evropskim fašizmom nastojali i želeli da zadrže naše narode, odnosno neke njihove delove (kao nacionalne manjine i van naše zemlje) u stanju porobljenosti (slovenačku, hrvatsku, makedonsku braću van granice nove Jugoslavije), što važi i za grčke i bugarske krugove u susedstvu Makedonije, i to za vreme, pred samo definitivno oslobođenje naše zemlje, pa i posle samog njenog oslobođenja.

Vredno je pažnje, kako autor utvrđuje, da i u ovoj najnovijoj, tako reći dojučerašnjoj istoriji naših naroda i narodnosti, ima tendencija protiv novog života i socijalističkog puta naše zemlje, a posebno nove Makedonije u njoj, na koje se moralo paziti i onemogućavati ih, baš kao antidemokratske i nehumane snage. Takvih mračnih sila je bilo i u samom makedonskom narodu, ali i u obema nacionalnim manjinama u Makedoniji (turskoj i albanskoj). Autor ukazuje na dva momenta: (a) »Kao *odjek* poslednjih neprijateljskih izjava turske štampe i radija takvi tuđi agenti u našoj zemlji pokušavaju da navedu tursko stanovništvo da se iseljava u Tursku, gde će tobože imati »veća prava«; i (b) »Velikoalbanski agenti, opet, nastoje da svojom razbijačkom aktivnošću zavedu albansko stanovništvo, sejući i dalje nepoverenje prema narodnoj vlasti i mržnju prema našem narodu« (str. 159). Autorov je zaključak tačan i vrlo jasan kada kaže: »Fašizam je u nas težio da uhvati korena preko domaćih izdajnika... Stoga ako želimo da u nas uništimo koren fašizma, mi ćemo morati da *eliminišemo* iz naše sredine sve njegove ostatke i tragove...« (str. 160).

Sudski procesi, argumentovani i dokumentovani, dokazali su da je trebalo eliminisati kako makedonske tako i turske i albanske agente iz Makedonije — kod turske manjine »*Judjelovu organizaciju*«, a kod albanske manjine »*Nacional Demokratik Šiptare*«.

Međutim, sve ono što sam istako u vezi sa analizom tekstova Lazara Koliševskog učinio sam s namerom da dokažem da je ovaj državnik i partijsko-politički radnik najdoslednije zastupao, između ostalih, i ovakve stavove: »Oni koji su protiv slobode i nacionalnih prava manjina (turske i albanske u Makedoniji — M. K.) — neprijatelji su i našeg (makedonskog) naroda...« (str. 161). Iza ovog stava on ističe i sledeće, što je aktuelno i danas (posle događaja na Kosovu): »U nas, kao i u ostalim krajevima Jugoslavije, najveća opasnost danas u periodu mirne izgradnje i novog života *jeste šovinizam!*...« Ove misli izrečene su daleke 1945. godine.

Jedinstvenu celinu sa prethodnim čini i tekst pod naslovom: »Ideja bratstva i jedinstva uhvatila je duboke korene u širokim narodnim masama«. I ovde autor razvija svoju tezu za dalju, upornu, kontinuiranu i sistematsku borbu protiv korena i posle-

Digitized by Google

dica šovinizma. Dopuna svemu rečenom je i njegov tekst o »jugoslovenskom socijalističkom patriotizmu, kome su tuđi i nacionalizam i separatizam«.

I, na kraju, ostaje nam analiza poslednjeg, najobimnijeg poglavlja pod naslovom: »Suština i ciljevi starih i novih osvajačkih pretenzija prema Makedoniji i makedonskoj naciji«.

Vrlo sadržajan i studiozan tekst »Istorija, stvarnost, aspiracije« ukazuje na bitnu postavku, s kojom Lazar Koliševski i započinje ovaj svoj zapaženi teorijski rad: »U istoriji su retki primeri pritiska kao što je bio onaj prema makedonskom narodu radi njegove asimilacije« (str. 187). Autor zatim prelazi na osvetljavanje nacionalne istorije makedonskog naroda, da bi pobudio »još veće interesovanje naše javnosti« za »istorijski put koji je prešao makedonski narod«, ističući da je poznato »da u odnosu na Makedoniju još uvek postoje, na raznim stranama, žilavi ostaci buržoaskih, hegemonističkih aspiracija«, i da je »ugnjetavanje nacionalnosti u svesti celog čovečanstva — sazrelo kao *zločin genocida*« i kao »istinski istorijski anahronizam«. Odmah zatim autor konstatuje: »Mi iskreno žalimo što u ovako nečovečnom i antiistorijskom *poslu* učestvuju i neki komunisti u susednim zemljama, od kojih internacionalizam i marksistička *nauka* i *ideologija* traže sasvim suprotan odnos« (str. 190).

Zanimljiv podatak pruža nam Lazar Koliševski povodom baratanja velikobugarske istoriografije nekim »argumentima«: »Velikobugarska istoriografija, na primer, kao presudan argument tezi da su *Makedonci* bili i da jesu *Bugari* — iznosi činjenicu da su, na primer, Džinot (Jordan Hadži Konstantinov) i neki drugi istaknuti Makedonci izjavljivali da su Bugari; zatim, da su Goce Delčev i još neki naši revolucionari bili »bugarski« učitelji, to jest da su pisali na bugarskom jeziku itd. To velikobugarskim pretendentima služi kao osnov za tvrdnju da je nacionalna suština makedonskog stanovništva — bugarska i da su *oslobodilačke borbe Makedonaca za autonomiju* samo politički kompromis u uslovima oštrih suprotnosti među balkanskim konkurentima oko Makedonije... Tu tezu danas zastupaju i ljudi iz rukovodstva BKP, koji u celom makedonskom pitanju priznaju samo političke kombinacije svoje i ostalih buržoazija, ali ne i nacionalnu suštinu borbe makedonskog naroda« (str. 191).

Slično pišu i neki grčki listovi i falsifikatori istorije makedonskog naroda. Tako, na primer, autor citira pisanje solunskog lista »Makedonija«, u kome se tvrdi da »u Makedoniji žive samo Grci, Srbi i Bugari i da stoga makedonska nacija predstavlja samo jednu fikciju, političku kombinaciju jugoslovenskih komunista, radi isticanja teritorijalnih pretenzija i ugrožavanja integriteta susednih balkanskih naroda« (str. 191). U svojim odgovorima ovakvim i sličnim tezama i tvrdnjama svih ignoranata postojanja makedonske nacije Lazar Koliševski kaže:

Prvo, »mi ne želimo da ulepšavamo našu istoriju, da je prilagođavamo tako da ona dokazuje nešto što smo danas sebi

Digitized by Google

postavili, a što bi protivrečilo pravcu *razvoja* i *rezultatima* koje donose objektivni istorijski procesi...«;

drugo, »mi želimo da potpuno razotkrijemo našu istoriju onakvu *kakva* ona *jeste*, budući da samo *ona* može da objasni rezultate i svu složenost razvitka tokom kojeg su oni istorijski nastali...«;

treće, »mogao sam da primetim da je u nekih naših istoričara ili publicista bilo izvesnih pojava i pokušaja da se prema jednim ili drugim događajima i pitanjima iz naše istorije *odnose ne naučno, već aktuelno-politički.* To smatram duboko *pogrešnim* ne samo u odnosu na *istoriju*, već i u odnosu na našu *politiku*, za koju je izlišno ukazivati da *nikada nije patila od pragmatizma.* Takve pojave su se sastojale u ovome: da se *izdvojimo* u istoriji *u svemu*, čak i u pojavama, i pokretima itd. gde smo, nesumnjivo, *zajednički* sa drugim balkanskim narodima rešavali neko pitanje *našeg razvitka*, da *suviše naglašeno* ističemo *našu posebnost* da bismo ignorisali neku *srodnost*, samo zato što se druga strana tom srodnošću *koristi kao dokazom svojih aspiracija*...« (str. 192).

Zatim nastavlja: »Tačno je da je Džinot za sebe govorio da je Bugarin, da je Goce pisao na bugarskom...«, da su se »verovatno mnogi naši preci osećali Bugarima, Grcima ili Srbima«, pa »nema potrebe to prećutkivati ili se zbog toga stideti. Džinot, takođe, u jednom drugom slučaju piše za sebe da je Srbin, a Goce je u svom revolucionarnom radu s ljudima govorio *makedonski*, iako je pisao na bugarskom, naročito svoju prepisku sa Bugarskom«, ne zaboravljajući da sam istakne i ove svoje želje: »Zar zaista nema nikog ko bi napisao bar jednu knjigu na makedonskom?!!« (str. 192). Uopštavajući potom svoju analizu, Lazar Koliševski konstatuje: »*Bitno* je — *čemu* su oni *težili*, kakav su *suštinski proces* izražavali svojim pokretom, i *šta* je taj proces objektivno predstavljao i do kakvih je *rezultata* doveo na kraju...« Na ovom mestu autor izvodi misao o tome da »mi ne možemo, poput buržoaske istoriografije, da *utvrđujemo* istoriju prema ovim ili onim činjenicama uzetim *za sebe*, a nasuprot čitavoj njenoj *objektivnoj zakonomernosti* i nasuprot njenim *rezultatima*...« (str. 193).

I zaista, *makedonska nacija* se nije odjednom rodila, već se rađala postupno, dakle, u *procesu*, sličnom procesima rađanja drugih nacija. Borba za jezik je činilac prvostepenog značaja za formiranje makedonske nacionalne svesti, a zatim i antiegzarhijski pokret predstavlja važnu etapu u nacionalnom osvešćivanju makedonskog naroda.

»I planovi velikosrpske propagande bili su stvoreni na nestvarnim i pogrešnim računicama« — kaže Lazar Koliševski i nastavlja: »Srpske pretenzije prema Makedoniji, propaganda i čete, dolaze u Makedoniju s priličnim zakašnjenjem, tako da je velikosrpska buržoazija osamdesetih godina prošlog veka morala sa žalošću konstatovati da je — prema S. Novakoviću — neizmerna

Digitized by Google

šteta što je Srbija tako malo mislila na ovu stvar pre 30—40 godina« (str. 202). U nastavku autor jasno i vrlo ubedljivo piše da je velikosrpska buržoazija započela nastup blefom: »Ona u početku prihvata to da je makedonski govor drugačiji od srpskog i bugarskog govora, iako je sličan i ima srodnosti i sa jednim i sa drugim...« (str. 202). Autor konstatuje da je velikosrpska buržoazija delovala u ovakvom pravcu: »Poslužiti se makedonizmom, negujući u mudrim granicama makedonski dijalekt i makedonsku samostalnost« u nadi da će moći da ga zadrži u granicama koje mu ona određuje, ali i sa ciljem da se poništе rezultati Egzarhije od 1870. godine u korist Bugara.

» »Makedonizam«, toliko naivno potcenjivan, isprečio se kao najsnažnija brana pred ostvarivanjem bilo kakvih aspiracija prema Makedoniji... Stoga se određuje novi kurs... Tako su, najzad, svi konkurenti stali na »čvrstu« osnovu da *Makedonaca* nema, da nema *makedonske nacije* i *jezika* i da u Makedoniji može biti samo Srba, Bugara ili Grka. A koliko će biti jednih ili drugih zavisi samo od toga *kako* će je oni podeliti među sobom. Na toj osnovi počela je žestoka borba svih propagandi, pomognutih oružanim četama radi *fabrikovanja* Srba, Bugara i Grka u Makedoniji« (str. 204).

Pošto je analizirao i stavove profesora J. Cvijića, autor ovog teksta sa opravdanim sarkazmom postavlja ovakvo pitanje — u kome je skriven i logičan odgovor: »*Šta* se zaista skrivalo iza te »bugarske«, »srpske« i »grčke« svesti i zašto se takva svest nije *održala* u procesu dalje borbe za asimilaciju makedonskih Slovena?« A evo i konkretnog odgovora ne samo J. Cvijiću, već i drugim bugarskim i grčkim interpretatorima u pogledu »srpske svesti«, »bugarske svesti« i »grčke svesti« kod makedonskog naroda:

»*Činjenica* je da su uslovi opšteg *klanja* u Makedoniji, *trostruki* teror i *istrebljivanje* svega onoga što se *osećalo* makedonskim neizbežno *doprineli* da se jedan *deo* naših ljudi, pod pritiskom ili potkupljivanjem, *deklariše* za ovu ili onu stranu, i da sami *sprovode klanje*, a da se jedan *deo* orijentiše ka *srbofilstvu*, *bugarofilstvu* ili *grkomanstvu* jedino iz *straha* i da bi *spasao golu egzistenciju*. *Tragovi* takvog veštačkog, iznuđivanja *nacionalne svesti* dugo su se osećali u našoj istoriji, ali istorija time nije skrenula sa svoga *puta*« (str. 204).

Analizirajući delovanje inostrane propagande u procesu razvijanja makedonskog naroda kao istorijsko-nacionalnog subjekta, Lazar Koliševski u ovom sadržajnom tekstu kaže, između ostalog, da je »za tadašnju buržoasku štampu na Balkanu bilo karakteristično da gotovo *ništa* nije pisala o revolucionarnom makedonskom pokretu, a ni pre njega — o pojavi »makedonizma«. I to je sasvim razumljivo — veli autor — jer, pisati o makedonskom separatizmu i, kasnije, o revolucionarnoj organizaciji makedonskog naroda, *značilo* je *priznati* nacionalni karakter makedonskog pokreta, *priznati svoj vlastiti poraz*...« (str. 206).

Digitized by Google

Da izvučemo *glavnu* poentu iz ovog teksta Lazara Koliševskog: »Retko su se u istoriji sretali primeri takvog *pritiska* kakav je bio pritisak na makedonski narod radi njegove asimilacije. Stoga je od *sudbonosnog* značaja *to* što je makedonski narod gradio i potocima *krvi* čuvao svoju nacionalnu individualnost i svoje jedinstvo... *Krvav i trnovit* put je *put* koji je prešao makedonski narod u svojoj borbi za slobodu, ravnopravnost i svestran razvitak. Zahvaljujući pobedonosnom završetku oružane borbe makedonskog i ostalih bratskih jugoslovenskih naroda u toku NOR-a i narodne revolucije, bila je *ostvarena* davnašnja želja našeg naroda za *nacionalnom* slobodom i sopstvenom *državom*...« (str. 219).

Zapažen, dokumentovan i sadržajan je autorov tekst pod naslovom: »Kada su balkanske buržoazije zagospodarile Makedonijom naš narod je jedino pod rukovodstvom Komunističke partije mogao da izvojuje svoje oslobođenje«. U njemu on opisuje i stanje makedonskog naroda u Pirinskoj i Egejskoj Makedoniji, završavajući svoje izlaganje rečima: »Mi ne gubimo veru u čvrsto jedinstvo makedonskog naroda, niti veru u to da će naš narod iz Egejske i Pirinske Makedonije jednog dana *doći* do svojih *osnovnih* demokratskih i nacionalnih prava...« (str. 289). Povodom ponovnog pojavljivanja velikobugarskog šovinizma na areni odnosa sa našim susedima (1958. godine) Lazar Koliševski odgovara, celim tekstom, da je »narodnooslobodilačka borba makedonskog naroda bila — konačan istorijski *obračun* sa velikobugarskim šovinizmom...« (str. 290). A kada su ponovo počeli pritisci na našu zemlju (1959), autor se javio sa tekstom »Dužni smo da razobličujemo osnovu, ciljeve i metode pritiska na našu zemlju«, u kome žestoko kritikuje one koji vrše pritisak na nas.

Iako je prvi put objavljen pre dvadeset tri godine, odeljak ove knjige Lazara Koliševskog — koji nosi naslov: »Negiranje makedonske manjine u susednim zemljama uvek je davalo povoda intrigiranju protiv interesa balkanskih naroda« — predstavlja i danas vrlo aktuelan tekst. Istinito, uverljivo i verodostojno zvuče autorove reči kada, još na samom početku, kaže: »Hoću još jednom da istaknem da makedonski narod nije manje zainteresovan od bilo kog susednog naroda za *razvitak* svestrane saradnje među balkanskim narodima...«, a na kraju zaključuje: »A mi, kao što je poznato, *stalno* nastojimo da se taj *novi* odnos na Balkanu ostvari i u *praksi*...« (str. 299. i 306).

Posle odeljka o »razvoju i afirmaciji Socijalističke Republike Makedonije — koji jačaju osećanja svakog Makedonca o pripadnosti svojoj naciji, nezavisno od toga gde on živi«, objavljenog 1973. godine, dolazi završni tekst pod naslovom: »U svim krajevima Jugoslavije NOB je imala jedinstvenu sadržinu i karakter« — objavljen 1979. godine. Tamo autor ukazuje na *bitne*, karakteristične momente naše narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, i to: (a) na opštenarodni karakter ustanka na celoj teritoriji Jugoslavije; (b) zajedničku borbu svih naroda i narod-

Digitized by Google

nosti naše zemlje; (c) stvaranje originalne Narodne armije naših naroda i makedonskog naroda; (d) na novu, narodnu vlast sa AVNOJ-em i ASNOM-om kao najvišim predstavničkim telima; i (e) na originalan oblik socijalističke revolucije u svetu tada, do koje je došlo nasuprot direktivama Kominterne i vlade SSSR-a o vođenju borbe samo za oslobođenje od fašističkog jarma, bez revolucionarnih promena. U istom tekstu autor ističe da je makedonski narod, zajedno sa ostalim narodima Jugoslavije, iskoristio svoju šansu da stekne nacionalnu i socijalnu slobodu kroz narodnooslobodilačku borbu i revoluciju, ne želeći da sluša nikakve savete o tome »da čeka i da nema uslova za oružani ustanak u Makedoniji ...« Tako je »ta borba ... dovela do istorijskog zasedanja ASNOM-a i njegovih *odluka*, koje su učinile *kraj* svim zavojevačkim pretenzijama prema Makedoniji ... Taj *hod* istorije više *ništa* ne može izmeniti ...« (str. 313).

*

U sažetim crtama u oba predgovora ovom izdanju, sa čijim osnovnim tvrđenjima se može potpuno saglasiti i autor ovog osvrta, kaže se da je delo *Aspekti makedonskog pitanja* dokument jednog vremena, neposredno svedočanstvo teške i velike borbe makedonskog naroda. Ovo će delo izazvati trajno interesovanje i naše i svetske javnosti. Sve naučne institucije, a i veliki stvaraoci u oblasti istorijskih nauka, kao i u oblasti sociologije i politikologije, — izučavaće ovo delo sa velikom radoznalošću. Ono ukazuje na najbitnije faze i konkretne okolnosti borbe i učešća u izgradnji novog života samog makedonskog naroda; ono osvetljava svu isprepletenost istorijskog razvoja makedonskog naroda kroz proces nastajanja istorijske nacije na Balkanu, koliko i njen život u zajednici narodâ i narodnosti u SFRJ.

Digitized by Google

Vasa Čubrilović: Istorija političke misli u Srbiji XIX veka

(»Narodna knjiga«, Beograd, 1982, drugo izdanje, strana 430)

Prvo izdanje ove knjige objavljeno je 1958. godine u izdanju »Prosvete«. *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka* nastala je kao plod autorove zamisli da napiše »jednu zaokrugljenu stvar iz istorije Srbije XIX veka«. Ovo, ne samo obimom monumentalno delo sinteza je Čubrilovićevog dugogodišnjeg rada kao istoričara na ovim pitanjima. U njega je utkano i veliko iskustvo i životna mudrost čoveka koji se od rane mladosti aktivno bavio politikom, bio učesnik u sarajevskom atentatu, zatvorenik koncentracionog logora na Banjici, ministar u socijalističkoj Jugoslaviji. Ono nije uobičajena istorija političkih teorija. U složenu strukturu ovog dela ulaze istorija Srbije do stvaranja Jugoslavije i istorija srpskog naroda od VII veka do 1941. godine, što, zajedno sa političkim idejama u njoj obrađenim, čini skladnu celinu. Tako ideje nisu izdvojene iz stvarnosti, još manje na nju nakalemljene, već se jasno vidi kako niču na tlu neravne istorijske realnosti.

Čubrilović je vrstan poznavalac nacionalne i svetske istorije, onoga što se stvarno dešavalo u Srbiji XIX veka, i zato je ova knjiga toliko bogata sadržajem. Na toj osnovi on izdvaja opšte tokove i pravi poređenja, izvodi zaključke, uzimajući uvek u obzir rezultate nauke i zahteve i dostignuća savremenog doba. Čubrilovića ne interesuju samo ideje sadržane u knjigama ili na bilo koji način zapisane. Ne smatra da su proklamacije vladajućih krugova najvažnije. Političku misao Srbije stvarao je tokom niza godina narod na sličan način kao i svoje narodne pesme, u sklopu svoje patrijarhalne, usmene kulture. Čubrilović rekonstruiše misaoni sustav pojedinaca, kolektivna osećanja i težnje, duh vremena i epohe kao sastavne delove političke misli. U uvodnim poglavljima »Razvoj političke misli u Srbiji do početka XIX veka« i »Srpska revolucija 1804.« izlaže osnove na kojima će se razvijati Srbija u XIX veku, čemu je posvećen glavni deo knjige (ovom temom bavi se od III do XI poglavlja). Završni deo (XI—XV) obrađuje nastanak jugoslovenske države i razvoj političke misli u razdoblju između dva rata. Svoje izlaganje Vasa Čubrilović završava 1941. godinom.

Srpski narod početkom VII veka naseljava centralne oblasti Balkanskog poluostrva. Prva ci-

Digitized by Google

vilizacija u Evropi nastaje na Balkanu. »Ali ima još jedan drugi Balkan — kaže Čubrilović na početku ove knjige — manje poznat od ovog prvog, vezanog za ideju velike države, gospodara prolaza iz Evrope u Aziju: to je Balkan u užem smislu te reči, povučen u sebe, izolovan, čuvar slabih i nejakih, protivnik moćnih i silnih, borac za slobodu čoveka i naroda, nepomirljiv neprijatelj tuđe vlasti i tuđe sile« (str. 23). Na Balkanskom poluostrvu, kolevci evropske civilizacije, zadržavaju se sve do XIX veka (uporedo sa klasnim društvima) patrijarhalna, plemenska društva sa »manje-više besklasnim uređenjem« (»Patrijarhalna društva i njihova običajna prava u Albaniji i Crnoj Gori srednjeg veka«).

Nije srpska crkva, kako se to obično misli, očuvala srpski narod u tursko doba. »Uskoversko, pravoslavno gledanje na problem nacionalnog oslobođenja i od feudalnih elemenata očišćena nemanjićka državna tradicija jesu dva velika doprinosa srpske crkve izgradnji političke misli kod srpskog čoveka do početka XIX veka« (str. 31). Srpsko je društvo u nemanjićko doba, ističe Čubrilović, bilo nerazvijeno, bez gradske privrede i kulture, a njegova hijerarhija živi od kulturnih tekovina Vizantije. Zato narod još živi starim rodovsko-plemenskim životom i vera ima više rodovsko-plemenski nego pravoslavno-hrišćanski karakter. Organizacija crkve od početka ima više narodno, lokalno obeležje, što se zadržava i kasnije i izražava demokratski stav srpskog naroda prema crkvi, »otpornog prema svakom pokušaju hijerarhije da ga duhovno sebi potčini« (str. 30). Ovo patrijarhalno društvo bilo je glavni nosilac razvoja političke misli kod srpskog naroda u turskoj epohi i obeležiće je svojim shvatanjima. Seljaštvo u Srbiji »ulazi u XIX vek kao izgrađeno patrijarhalno društvo sa svojim društvenim i nacionalnim idealima« (str. 70). Zato ustanak iz 1804. nije podigla seljačka gomila, već »jedan svestan narod« čiji su ciljevi bili ne samo rušenje turskog feudalizma, već i rušenje turske države i uspostava nove vlasti na osnovama demokratskih tradicija njegovog patrijarhalnog društva. Međutim, od samog početka će se pokazati da taj narod neće biti u stanju da organizuje novu državu na načelima svoje patrijarhalne demokratije. »Zato će formiranje te vlasti biti tako usko vezano za pojavu monarhije i monarhističke vlasti uopšte« (str. 68). Miloš Obrenović je od 1815—1830. izgradio svoj lični režim na račun turske vlasti, s jedne, a nahijskih i knežinskih samouprava, s druge strane. Ustavobraniteljski režim bio je sve samo ne narodni i demokratski. Apsolutističkoj vlasti kneza Mihaila nisu ravne ni patrijarhalna vlast kneza Miloša ni oligarhijska vlast ustavobranitelja. Istražujući unutrašnju društvenu osnovu takvog razvoja, Čubrilović je ukazao i na negativan uticaj reakcionarnih velikih sila na razvoj demokratije u Srbiji. Karađorđeva vojnička monarhija bila je počela poprimati »oblike jedne savremene buržoaske države s početka XIX veka« (str. 106). Ali sporazum između Miloša i Marašlije prekinuo je kontinuitet unutrašnjeg razvoja i veliki polet koji je bio zahvatio Srbiju. Posle 1815. Srbija se sporije razvija nego od 1804—1813. Tako, pod uticajem unutrašnjeg i spoljnog činioca jača u Srbiji tokom XIX veka moć monarhije i od naroda otuđena birokratija. To opet, po Čubriloviću, ne znači da su kod naroda u Srbiji zamrle težnje za demokratskim uređenjem. »Mislimo da bi bilo nemoguće zamisliti razviće demokratskog duha u Srbiji XIX i XX veka bez dobrog poznavanja upravo ovih demokratskih tradicija njenog patrijarhalnog društva na selu iz epoha pre XIX veka« (str. 81). Od 1858. napredno građanstvo preuzima borbu za ostvarenje toga cilja. Ali ni njemu to nije pošlo za rukom. Srpska buržoazija, koja polovinom XIX veka postaje vodeća društvena snaga, sa izvesnim zakašnjenjem usvaja ideje buržoaske revolucije 1848. i sa Svetoandrejskom skupštinom počinje da se bori za nji-

Digitized by Google

hovo ostvarenje. Od 1858. do 1878. liberali su bili glavni nosioci borbe za buržoaski liberalizam, protiv samovolje Obrenovića. Od 1878. dominantnu ulogu u političkom životu Srbije stiču radikali. Tek majskim prevratom, uz pomoć vojske, »slomljen je otpor koji je monarhija pružala izgrađivanju jednog demokratskog buržoaskog uređenja u Srbiji« (str. 415). Ustavom iz 1903. Srbija dobija uređenje »evropske liberalno-buržoaske države«. No, demokratija 1903—1914. je, po Čubriloviću, bila »vrlo nežna biljka«, što će se kasnije pokazati.

Kada je počeo rat 1914. godine, srpska vlada nije imala razrađeni nacionalni program. Već početkom XIX veka, kada je mala Srbija tek počinjala borbu za nezavisnost, u Austriji su, uočavajući opasnost od izgrađivanja jedne južnoslovenske države u blizini njenih južnih poseda, pomišljali na rat kojim bi se Srbija uništila i to pitanje skinulo s dnevnog reda. Ni Srbi od samog početka nisu imali nikakvih iluzija. Tako Garašanin piše u »Načertaniju«: Austrija dakle mora pod svima obstojateljstvima biti neprestano neprijatelj srpske države, sporazumenije dakle i sloga sa Austrijom jeste za Srbiju politička nemogućnost, jer bi ona sama sebi uže na vrat bacila.« Ovaj protivaustrijski stav zadržaće svi vodeći politički ljudi Srbije sve do 1914. godine (»Srbija i Austrija u XIX veku«). Kroz čitav XIX vek vodi se borba između porobljivačkih težnji feudalne i reakcionarne Habzburške Monarhije i oslobodilačkih stremljenja jugoslovenskih naroda koji su se okretali budućnosti. Zato je netačno gledište nekih istoričara da je razbijanje Austro-Ugarske pogreška. Austro-Ugarsku niko nije razbio, već se ona u prvom svetskom ratu jednostavno raspala kao preživela istorijska tvorevina. Jugoslovensko pitanje je, po Čubriloviću, jedan od uzroka i povod prvom svetskom ratu. Austrija je ušla u rat protiv Srbije na celokupnom jugoslovenskom pitanju zato što je došla u sukob sa svim jugoslovenskim narodima. Na drugoj strani, vodstvo Srbije želelo je mir da bi se zemlja oporavila posle balkanskih ratova, a nove teritorije utopile u Srbiju na isti način kao oblasti pripojene 1878. i tek onda, kako je govorio Nikola Pašić, za jedno dvadesetak godina da se povede aktivnija politika prema Austriji. Zato rat nije bio »ni krivica ni zasluga« vodećih krugova Srbije, već im je nametnut i imaće mnogo dublje posledice nego što su očekivali ovi konzervativni političari. Teritorijalne pretenzije Italije i Bugarske u njihovim pregovorima sa saveznicima primorale su srpsku vladu da već na početku rata zauzme stav prema jugoslovenskom pitanju. Septembra 1914. ona podnosi ruskoj vladi ratne ciljeve Srbije prema Austriji zahtevajući sve jugoslovenske zemlje, izuzev Istre, koju je bila voljna da deli sa Italijom. »U leto 1914. srpska je vlada morala obavestiti u vezi sa pregovorima s Italijom i vlade u Parizu i Londonu o svojim ratnim ciljevima. U javnosti se o tom još ne raspravlja« (str. 334). Tek deklaracijom od 7. decembra 1914. Srpska vlada je prvi put zvanično istakla, kao svoj glavni ratni cilj, oslobođenje i ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca. Od knez Mihailovog vremena ni jedna vlada se nije ovako otvoreno izjašnjavala. Ovo je bio maksimalni nacionalni program od 1859, »kako ga je postavio u pregovorima sa Lajošem Košutom knez Mihailo« (str. 334). Nikola Pašić je bio tipični građanski političar koji je u »ekspanziji svoje države i svoga naroda«, ma to bilo na štetu drugih, »gledao osnovni zadatak spoljne politike« (str. 347). Već na početku rata on će se sukobiti sa jednim drugim građanskim političarem, Franom Supilom, zbog načina ujedinjenja i uređenja buduće jugoslovenske države. Po mišljenju Vase Čubrilovića, od svih srpskih i hrvatskih građanskih političara Supilo je bio najbliži socijalističkim shvatanjima jugoslovenskog pitanja.

Svetozar Marković je, po Čubriloviću, ne samo začetnik socijalističke političke misli u Srbiji,

Digitized by Google

nego i prvi veliki socijalni reformator. »Bio je to rođeni ideolog i organizator pokreta kakav se retko javlja« (str. 212). On preispituje i nacionalnu politiku građanske Srbije. »Mi se u ovoj knjizi pretežno interesujemo ovim pitanjem. Zato ćemo i kod Markovića na to pitanje obratiti glavnu pažnju« (str. 212). Njegovo delo *Srbija na Istoku* je kritika unutrašnjeg razvoja Srbije upravo sa stanovišta njene nacionalne misije, ili, kako sam kaže, »velike borbe za oslobođenje koja se može svakog trenutka otpočeti na Balkanskom Poluostrvu i u kojoj je bez sumnje Srbiji namenjena prva uloga«. Značajna je njegova analiza politike poznate pod imenom »Velika Srbija«, pod kojom podrazumeva nastojanja monarhije da prostim prisvajanjem susednih srpskih zemalja proširi svoju vlast i osnuje »Veliku Srbiju«. Ova je politika, po Svetozaru Markoviću, neostvarljiva jer joj stoje na putu »neodoljive prepone«. Prva je Crna Gora, koja je i sama težila da osnuje nezavisnu srpsku državu, a druga je bosanska vlastela sa njenim »davnašnjim pravima«. Još gore stoje stvari sa »aneksiranjem« srpskoj monarhiji drugih balkanskih naroda. Zato nije vredno da se srpski narod bori za »takvu besmislicu« i ne sme biti žrtvovan interesima nekoliko vlastodržaca »koji su dobili volju da majmunišu Kavuru ili Bizmarku«. I konzervativni i liberalni političari Srbije izjašnjavali su se za oslobođenje i ujedinjenje ne samo jugoslovenskih, nego i drugih balkanskih naroda, za borbu protiv Turske i Austrije. Svetozar Marković je dobro uočio nesklad ciljeva koje su postavljali građanski državnici u spoljnoj politici i sredstava kojima su to mislili ostvariti. On je, po Čubriloviću, upravo na ovim pitanjima bio najjači, »dao najbolje svoje misli, najoštriju kritiku, najdublja zapažanja i najstvarnije predloge« (str. 240). Dimitrije Tucović je »još određeniji i odlučniji nego Svetozar Marković, protivnik sukoba i borbe među balkanskim narodima i branitelj balkanske uzajamnosti« (str. 296). Srpski socijaldemokrati su na tome dosta i praktično radili. Tucović osuđuje sukobe mladih balkanskih buržoazija koje su, posle uništenja turske vlasti, utonule u međusobnu borbu oko zadobijenih oblasti. Otvorena uništenjem jedne celine, to jest Turskog Carstva, ta pitanja su, po Tucoviću, »mogla biti mirno i povoljno rešena samo u jednoj novoj celini više forme« *(Srbija i Albanija)*. Zato je najbolje rešenje složenog balkanskog pitanja zajednica naroda na Balkanu. Ona bi ih oslobodila međusobnog stešnjavanja i svima otvorila izlaz na more, objedinila privredu i saobraćaj. Sa privrednim napretkom i ujedinjenjem političkih snaga balkanski narodi bi se osposobili za otpor zavojevačkim težnjama velikih sila. Posle 1918. KPJ preuzima razvoj socijalističke političke misli, čime se autor ne bavi u ovoj knjizi.

U završnom poglavlju Čubrilović obrađuje razvoj građanske političke misli u Srbiji i Jugoslaviji 1918—1941. Srpska buržoazija se pokazala nesposobnom da organizuje kako naprednu kapitalističku privredu tako ni razvijenu građansku demokratiju u Srbiji do 1918 — naglašava Čubrilović. Celokupna jugoslovenska buržoazija posle 1918. neće imati ništa bolje rezultate kad je reč o poslovima izgradnje ekonomije i demokratije. »Tu nema velikih finansijskih magnata, ni industrijskih kapitena, koji su bili nosioci evropskog kapitalizma i njegove ekspanzije u XIX i XX veku« (str. 408). Dok je krupni kapital bio u stranim rukama, srednja i sitna buržoazija je »kula nacionalne isključivosti, verskog fanatizma i pokrajinskog separatizma« (str. 411). Tako je jugoslovenska buržoazija bila razbijena i nesposobna za širi kapitalistički zamah kojim bi prekoračila ovaj regionalni horizont. Građanska politička misao u Srbiji i Jugoslaviji posle 1918. je zastala u razvoju. Dominiraju stari ljudi i stare ideje, naročito u Srbiji. Cela tragedija ne samo Srbije, nego i Jugoslavije posle 1918. bila je u tome »što su njihovi vodeći gra-

Digitized by Google

đanski politički pokreti i ljudi ispuštali iz vida činjenicu da je stvaranjem zajedničke države 1918. napravljen veliki prelom u istoriji jugoslovenskih naroda i da je iz tog trebalo izvući potrebne zaključke« (str. 406). Kritikujući politiku Nikole Pašića, koji je išao za tim da državnom prinudom »izravna što se nije dalo izravnati i ujednači što se nije dalo ujednačiti«, Čubrilović se slaže da je novoj državi trebalo dati neku zajedničku ideju, ideale. Samo ta nova »državna misao« morala je biti nacionalno i verski tolerantna, socijalno napredna. Svaki je narod morao u sebi proživeti čitavu revoluciju, što je, ističe Vasa Čubrilović, još 1873. dalekovido uočavao Svetozar Marković. Jugoslovensko građanstvo je bilo nesposobno da se okupi oko neke zajedničke ideje, da stvori ujedinjavajuću političku misao kojom bi udahnulo život novoj državi. Pred rat se bila počela napuštati i sama ideja zajedničke države »i tražiti izvan granica Jugoslavije rešavanje svog nacionalnog, kulturnog i pokrajinskog problema« (str. 424). Slom političke i ekonomske misli buržoaske Jugoslavije odigrao se mnogo pre 6. aprila 1941. godine. Poraz Jugoslavije 1941. bio je poraz buržoaskog društva, »i to pre svega u Srbiji« (str. 425). Na scenu su stupale nove snage. »Bio je to put narodnooslobodilačkom ratu i narodnoj revoluciji 1941—1945« (str. 425).

Vasa Čubrilović piše živo, lepim i jednostavnim jezikom, nadahnuto. Terminologija koju upotrebljava razlikuje se nešto od one koja se danas koristi u društvenim naukama, što ne umanjuje idejnu aktuelnost ove knjige. Ona obrađuje ključne teme srpske i jugoslovenske istorije.

Čubrilović veruje u stvaralačku moć i progresivnost širokih narodnih masa i tom verom je prožeta ova knjiga. Monarhija i vladajući krugovi oko nje okupljeni imali su sve do 1941. konstantno reakcionarnu ulogu i bili glavna kočnica napretka. Ne monarhija, već demokratski i napredni ideali naroda u Srbiji i njegove nacionalne težnje koje su vodile stvaranju jugoslovenske države bile su glavna pokretačka snaga dinamičnog razvoja Srbije. Jugoslovensko patrijarhalno društvo preživelo je i kapitalizam i svojim demokratskim i slobodarskim tradicijama dalo veliki doprinos socijalističkoj revoluciji 1941—1945. Ova knjiga nije puko gomilanje istorijske građe lišeno emocija i unutrašnje povezanosti. Jasno su vidljivi stav i opredeljenost autora. *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka* predstavlja skladnu celinu, ima jednu unutrašnju nit koja se provlači kroz čitavo delo. Uočavajući podjednako i svetle i tamne strane istorijskog hoda, Čubrilović veruje u napredak. U ovom ratu su izložena sva ona kretanja i tokovi koji su vodili stvaranju zajednice jugoslovenskih naroda i revoluciji 1941.

Čedomir Popović

Dr Žarko Papić: Samoupravno planiranje

(IRO »Partizanska knjiga«, Ljubljana, OOUR Izdavačko-publicistička delatnost, Beograd, 1982, strana 424)

Dr Žarko Papić se prihvatio vrlo ozbiljnog i značajnog programa naučnog istraživanja — da teorijsko-logički, odnosno politekonomski i privredno-sistemski sagleda najbitnija i najsloženija pitanja sistema samoupravnog planiranja. Reč je o naučnom poduhvatu koji ima izuzetan idejno-teorijski značaj, jer upravo u domenu sistema samoupravnog planiranja, koje je, kao posebna ekonomska disciplina, još uvek skromno razvijeno, postoje značajna otvorena pitanja. Pored toga, poznato je da aktuelne probleme razvoja jugoslovenskog društva nastojimo savladati ostvariva-

Digitized by Google

njem dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, koji i nije ništa drugo već snažan društveni poduhvat da se, na osnovama samoupravnog planiranja razvoja našeg društva, prevaziđu postojeći problemi društva i otpora perspektive njegovog samoupravnog razvoja u budućnosti. Otuda aktuelnost i značaj opredeljenja za naučno istraživanje sistema samoupravnog planiranja.

Knjiga dr Žarka Papića sastoji se iz sledećih pet delova: *prvi deo* se bavi društveno-ekonomskim osnovama teorije razvoja i planiranja; u *drugom delu* se analiziraju teorije privrednog razvoja; *treći deo* je posvećen teoriji optimalnog planiranja; u *četvrtom delu* obrađuju se društveno-ekonomske pretpostavke samoupravnog planiranja, i, najzad, u *petom delu* se daje kompleksna analiza privrednog razvoja udruženog rada i samoupravnog planiranja.

U prvom delu dr Žarko Papić najpre analizira osnovne karakteristike i protivrečnosti razvoja kapitalizma objašnjavajući kako su procesi koncentracije i centralizacije kapitala i proizvodnje doveli do transformisanja kapitalizma, i to najpre u obliku akcionarskih društava (str. 14—19), odnosno monopolističkih preduzeća, sa svim obeležjima koja je uočio i Lenjin vršeći analizu imperijalizma. Zatim autor analizira probleme krize hiperprodukcije i pokazuje da kriza kapitalizma uslovljava pojavu ekonomske uloge države kao faktora oplođavanja kapitala, odnosno kao faktora posredovanja upravljačkom moći kapitala, kao subjekta planiranja tokova i odnosâ proširene društvene reprodukcije.

Autor, takođe, posvećuje pažnju i savremenom kapitalizmu kao specifičnom spletu državnog i korporacijskog (multinacionalne kompanije) kapitalizma. Pošto je sagledao osnovna kretanja i karakteristike krize savremenog kapitalizma, Papić kritički analizira pokušaje buržoaskih ekonomista (posebno Galbrajta i drugih) da dokažu održivost ocena građanske ekonomije u vezi sa društveno-ekonomskim osnovama razvoja kapitalizma. Svojom kritičkom analizom procesa razvoja savremenog kapitalizma i mesta i funkcije države u njemu, odnosa zakona vrednosti i svesnog delovanja zasnovanih na svojinskom monopolu, a ne na radu radnih ljudi i slično — dr Papić se svrstao u veoma mali broj naših istraživača koji politekonomsku analizu zakonitosti razvoja socijalizma zasnivaju na spoznaji zakonitih tendencija i protivrečnosti razvoja savremenog kapitalizma.

U okviru društveno-ekonomskih osnova teorija razvoja i planiranja dr Ž. Papić analizira protivrečnosti nastajanja i razvoja državno-svojinskog socijalizma. Naslanjajući tu analizu na sagledavanje osnovnih protivrečnosti savremenog kapitalizma, autor uočava da je »centralni problem razvoja socijalizma kao revolucionarne promene društvene prakse... oblik i karakter podruštvljavanja proizvodnje, preciznije, nužnost novog društvenog odnosa koji će reprodukovati *nove oblike podruštvljavanja* proizvodnje... u smislu istorijske vrste povezivanja proizvođača, dakle, *stvarne društvenosti*« (str. 64). U tom kontekstu Papić ističe i značaj procesâ koji vode odumiranju države u socijalizmu, kao i idejno-teorijske svesti koja je osnov i rezultat tog procesa, a zatim u odnosu prema robnoj proizvodnji, u činjenici da se država javlja kao jedini subjekt društvenog usmeravanja, u zadržavanju suprotnosti između potrebnog i viška proizvoda sagledava osnovne protivrečnosti državno-svojinskog socijalizma koje se moraju prevazići u prilog odnosa neposrednog udruživanja i povezivanja radnika i svesnog usmeravanja zasnovanog na njihovom radu, a ne na državno-svojinskom monopolu.

U drugom delu autor analizira teorije privrednog razvoja posvećujući pažnju kritičkoj analizi teorije Rostova o etapama razvoja, nalazeći da je reč o apologetskoj građanskoj teoriji koja ne objašnjava zašto nastaju promene u razvoju i šta privredni razvoj tretira kao prirodni proces oslobo-

Digitized by Google

đen uticaja društvenih odnosa u pojedinim zemljama i da stoga ne postoji potreba za aktivnostima na ubrzanju razvoja zemalja u razvoju (str. 85. i 86). Pošto je ustanovio da se privredni razvoj ne odvija prirodnim tokom, da su, naprotiv, mnoge nerazvijene zemlje zadržane u svom razvoju zbog intervencije spolja, eksploatacijom od strane razvijenih zemalja — autor dolazi do zaključka da »prvi problem stvaranja uslova privrednog razvoja zemalja u razvoju je promena međunarodnog ekonomskog poretka, borba protiv imperijalizma i hegemonizma, a za ravnopravne ekonomske odnose«. On zatim pokazuje usled čega je neophodno svesno angažovanje na ostvarivanju novog međunarodnog ekonomskog poretka kao najšire sistemske platforme razvoja nerazvijenih zemalja i kako je moguće, u okviru njega, obezbediti ostvarivanje koncepta autonomnog društveno-ekonomskog razvoja koji stavlja naglasak na istovremenu proizvodnju sredstava za ličnu potrošnju i sredstava za proizvodnju koja su u funkciji proizvodnje sredstava za ličnu potrošnju (str. 90).

Razmatrajući pitanja modela privrednog razvoja kao oblika kvantitativnog izražavanja odnosa među pojedinim faktorima proizvodnje, dr Ž. Papić, između ostalog, posebno posvećuje pažnju Feldmanovom i Harod-Domarovom modelu, Kob-Daglasovoj proizvodnoj funkciji i jasno ukazuje na osnovni defekt ovih teorija koji se sastoji u tome što ovi i drugi modeli privrednog razvoja zanemaruju društveni aspekt proizvodnje i »dobijaju lažnu sliku i proizvodnje upotrebnih vrednosti; pa tu lažnu sliku prenose na plan društvene proizvodnje te slika postaje dvostruko iskrivljena« (str. 113). On u ovoj analizi izvanredno argumentuje stav da je *rad* jedini faktor proizvodnje, da je proces proizvodnje »prirodno« stanje rada i da je svesna delatnost kao neodvojiva komponenta rada »prirodno« stanje procesa proizvodnje. Dopuštajući mogućnost da se u uslovima otuđenosti rada putem modela privrednog razvoja i može tolerisati iskrivljena slika odnosa u društvenoj reprodukciji koja se predstavlja putem modela, on s pravom upozorava da se »matematičke metode izražavanja odnosa privrednog razvoja moraju tražiti na drugačijim teorijskim pretpostavkama, na teoriji radne vrednosti i matematizaciji odnosa rada kao jedinog faktora proizvodnje i privrednog razvoja« (str. 115).

Veoma značajno i interesantno istraživanje dato je u (trećem) delu rada koji se bavi kritičkom analizom optimalnog planiranja. U njemu se sagledava odnos između teorije privrednog razvoja (kao opšte osnove teorije planiranja) i same teorije planiranja u određenim društvenim uslovima i uočava da mikroekonomska neoklasična analiza nedovoljno uvažava ili uopšte ne uvažava taj element i pokazuje da sistem odlučivanja, odnosno upravljanja razvojem koji počiva na pretpostavkama neoklasične analize, zakonito predimenzionira egzaktni, matematički aspekt problema, a zapostavlja društvene aspekte problema. »Upravljanje sistemom ekonomije od strane reprezentanta njene celine, probleme i njenu analizu čini kvantitativnim, ne ostavljajući mesto za kvalitativne promene i njima odgovarajuću teorijsku analizu« (str. 129). Zatim ističe značaj i prihvatljivost pojedinih elemenata teorije optimizacije, ali i uočava da je najveći nedostatak ove teorije odvajanje rada od upravljanja i da se na njemu zasniva sva teorijska i praktična neadekvatnost ove teorije. Rezultat njene primene je tehnokratizacija državnog kapitalizma, odnosno reprodukovanje monopolskih odnosa upravljanja i konzerviranje podele rada na izvršni i upravljački rad (str. 132). Iz takvog stava on izvodi zaključak da je neophodno oformiti »takav ekonomski sistem koji će funkcionisati na osnovama (odnosima) koji mu obezbeđuju optimalan razvoj i upravljanje kao njemu svojstvene unutrašnje osobine. To je problem istorijskog prevazilaženja upravljanja kao takvog,

Digitized by Google

problem prevazilaženja upravljanja kao impulsa spolja date optimalnosti ka izgrađivanju optimalnosti samog sistema o čijem se razvoju radi. Radi se o zasnivanju radne teorije optimalnosti upravljanja koja će počivati na jedinstvu rada i upravljanja« (str. 132—133; *kurziv* — M. P.). Cela Papićeva knjiga je posvećena upravo dokazivanju naučnog stava da je takva teorija optimalnog upravljanja razvojem moguća u sistemu socijalističkog samoupravljanja, kao i u sagledavanju osnovnih elemenata te teorije.

Baveći se sistemom razvoja i sistemom donošenja odluka o razvoju, autor dolazi do objašnjenja nužnosti samoupravljanja. On ga nalazi u objektivnoj uslovljenosti objedinjavanja rada i upravljanja, u poistovećivanju socijalnih nosilaca funkcije rada i upravljanja. Stoga on i ističe: »Samoupravljanje je proizvodni odnos koji se odnosi na društvene domene rada i upravljanja radom, na odnose u koje ljudi stupaju povodom rada i upravljanja, ne dirajući neposredno tehničke i tehnološke domene ovih aktivnosti. Suština samoupravljanja je da ljudi koji rade upravljaju tim svojim radom, njegovom materijalnom osnovom i na bazi toga celinom društvene reprodukcije« (str. 172).

Istražujući pitanja optimalnosti sistema razvoja, dr Ž. Papić dolazi do saznanja da je »za društvo optimalan onaj sistem razvoja (strategija razvoja) do koga se došlo kroz aktivno koordiniranje svih mogućih alternativa, kroz dogovor i sporazum svih podsistema i nivoa sistema. Opšti odgovor pretpostavlja jedinstvo interesa i društvene odnose koji ga omogućuju«. On dalje zaključuje: »Samoupravljanje je kao društveni okvir najbliži toj pretpostavci, da u najvećoj meri ujedinjuje interese radnih ljudi« (str. 192). Razrađujući ovaj stav, Papić dolazi do saznanja o karakteru optimalnosti u samoupravnom sistemu kao optimalnosti višeg reda koja se konstituiše unutar sistema putem koordiniranja (sporazumima i dogovorima) i naziva se samoupravnom optimalnošću (str. 192—193).

U četvrtom delu dr Ž. Papić analizira društveno-ekonomske pretpostavke samoupravnog planiranja. On, naime, ustanovljava da je razvoj proizvodnih snaga u kapitalizmu doveo proces rada do tačke posle koje se one dalje ne mogu razvijati na osnovama podele rada na izvršni i upravljački, podele uslovljene svojinskim monopolom i privatnim prisvajanjem. Takva podela rada se može revolucionarno prevazići jedino razvojem novih, samoupravnih odnosa proizvodnje koji su presudna društvena pretpostavka daljeg razvoja proizvodnih snaga, odnosno ostvarivanja naučno-tehničke revolucije (str. 274—275).

Uočavajući da »u različitim shvatanjima robne proizvodnje u socijalizmu leže osnovni koreni i onog što se, metodološki kasnije, izražava kao različite interpretacije problema privrednog razvoja i planiranja u socijalističkom samoupravljanju« (str. 291), on ističe da je pravo pitanje u tome šta se dešava sa robnom proizvodnjom u socijalizmu, kakav društveni karakter ona ima i u kom pravcu se razvija i utvrđuje da je spor oko karaktera robne proizvodnje u socijalizmu, u stvari, spor oko karaktera društvenih odnosa u socijalizmu (str. 293—295).

Dr Žarko Papić, zatim, analizira ekonomske zakonitosti robne proizvodnje povodom kojih posebnu pažnju posvećuje zakonu vrednosti dokazujući tezu da je »*rad rodno mesto i zakona vrednosti i svesnog delovanja*« (str. 297) i da suprotstavljenost ovih dveju kategorija nastaje na osnovama toga što u kapitalizmu oni postaju funkcije kapitala. Stoga on izvodi zaključak da »protivrečnosti između zakona vrednosti i svesnog delovanja kao i stihijnost robne privrede izviru iz određenih društvenih odnosa, te nisu nikakve univerzalne osobine robne privrede kao takve« (str. 297).

Zapažajući da je *dohodak udruženih radnika ekonomska zakonitost socijalističke robne proizvodnje koja ih podstiče na udruživa-*

Digitized by Google

nje i povezivanje, odnosno na samoupravno planiranje, dr Ž. Papić posebno ističe da se »objektivno javlja tendencija da radni ljudi različitih osnovnih organizacija udruženog rada na svoje međusobne dohodne tokove svesno i usmeravajuće deluju i da je ekonomska prinuda socijalističke samoupravne robne proizvodnje, rezultat njenog objektivnog delovanja udruživanje i povezivanje. Time ona kroz sopstvene ekonomske zakonitosti izražava i pospešuje ukrupnjavanje proizvodnje kao nužnosti razvoja novih proizvodnih snaga. Udruživanje i povezivanje je samoupravni oblik koncentracije proizvodnje. Ono je stoga i samo ekonomska zakonitost« (str. 300). Ovim i drugim stavovima autor je pokazao da, u meri u kojoj funkcioniše socijalistička robna privreda, udruživanje i povezivanje na osnovama dohotka nužno izrasta iz tržišnih veza i te veze svesno i dugoročno reguliše, da na taj način dohodovni odnosi u sebi izražavaju i ekonomske zakonitosti i svesno delovanje i da se u uslovima socijalističkog samoupravljanja ne može na jednu stranu stavljati udruživanje, a na drugu delovanje ekonomskih zakonitosti i tržišta (str. 301).

U kontekstu analize zakonitosti socijalističke robne proizvodnje i planiranja autor kritički analizira različita shvatanja oblikâ delovanja zakona vrednosti u sistemu socijalističkog samoupravljanja i posebnu pažnju posvećuje shvatanjima specifične cene proizvodnje i dohodne cene.

Kada je reč o specifičnoj ceni proizvodnje, on pokazuje da ima mesta ozbiljnoj kritici ovog koncepta sa stanovišta načina tretiranja faktorâ proizvodnje, oblikâ organizovanja društvene proizvodnje, tretiranja motivâ poslovanja, načinâ odlučivanja o akumulaciji i njenoj cirkulaciji, načinâ tretiranja plana i tržišta (s obzirom na to da taj koncept odvaja rad od upravljanja) i slično i da se stoga na teorijskim osnovama specifične cene proizvodnje ne mogu zasnivati ni planiranje ni privredni razvoj socijalističkog samoupravljanja (str. 308—312).

Autor pokazuje da shvatanje dohodne cene polazi od takvog karaktera faktorâ proizvodnje i organizovanja društvene proizvodnje koji dovode do nastajanja jedinstva, homogenosti dohotka preko kojeg se izražava neposredan spoj rada i sredstava, spoj oslobođen svojinskog i upravljačkog monopola koji obezbeđuje da se izvrši spoj zakona vrednosti i svesnog delovanja. »U samoj osnovi proizvodnje na novim odnosima proizvodnje dešava se, dakle, kvalitativan prevrat u istorijskim oblicima zakona vrednosti i svesnog delovanja koji omogućuje njihovo jedinstvo od ćelijskih oblika proizvodnje, pa do celine procesa društvene reprodukcije« (str. 316). Papić dokazuje tezu da dohodna cena kao oblik zakona vrednosti omogućuje normalno reprodukovanje socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje i da »funkcionisanje socijalističke samoupravne robne proizvodnje kroz oblik dohodne cene kao normalne cene zakonito reprodukuje tendenciju udruživanja i povezivanja u procesu društvene reprodukcije, kao i planiranje kao unutrašnje obeležje sistema robne proizvodnje i da stoga može i mora biti teorijska osnova samoupravnog planiranja (str. 316. i 317).

U petom delu dr Ž. Papić analizira privredni razvoj udruženog rada, konstituisanje sistema samoupravnog planiranja i zauzima stavove prema aktuelnim problemima sistema planiranja.

On najpre kritički analizira odnose privrednog sistema i privrednog razvoja i ukazuje na neprihvatljivost stavova o privrednom sistemu kao instrumentu u ostvarivanju cilja socijalističkog privrednog razvoja. Takođe ustanovljava da se problemi privrednog razvoja i privrednog sistema ne mogu odvojeno razmatrati, da samoupravni odnosi, menjajući oblik zakona vrednosti i svesnog delovanja, menjaju i materijalni razvoj (str. 333), pa se, prema tome, privredni sitem ne može izvoditi iz privrednog razvoja niti se ovaj može svoditi na materijal-

Digitized by Google

nu dimenziju. Privredni sistem on tretira kao oblik izražavanja jedinstva proizvodnih odnosa, čiju sadržinu predstavlja određena društvena organizacija rada, a oni se povezuju preko određenih organizacionih struktura privrednih subjekata i određenih metoda društvenog povezivanja. U tom smislu sistem udruženog rada, odnosno odnosi udruživanja i povezivanja radnikâ koji se izražavaju preko socijalističkog samoupravljanja, uslovljava da se materijalni, odnosno privredni razvoj odvija kao privredni razvoj sistema udruženog rada, odnosno kao jedinstveni sistem materijalnog i društvenog razvoja koji uslovljava jedinstvo teorijske analize privrednog sistema i privrednog razvoja u sistemu socijalističkog samoupravljanja. Takav pristup, po autoru, pretpostavlja »*analizu oblika usmeravanja privrednog razvoja kao unutrašnju, svesnu aktivnost radnih kolektiva organizacija udruženog rada, iz koje su izvedeni i svi drugi oblici planiranja i ekonomske politike, kao delovi ukupnog sistema samoupravnog planiranja, uključiv i društveno planiranje u obliku planiranja društveno-političkih zajednica*« (str. 335; *kurziv* — M. P.).

Sagledavajući udruživanje i povezivanje radnikâ kao osnovu samoupravnog planiranja, odnosno »samoupravno planiranje kao svesnu plansku dimenziju udruživanja i povezivanja« (str. 357), Papić daje kritički pregled teorija planiranja u nas, šire obrazlaže svoj stav o tome zašto se iz postojanja planiranja u ovom ili onom obimu ne mogu izvoditi pouzdani zaključci o karakteru načina proizvodnje i zašto se problem adekvatnog koncepta sistema planiranja ne može rešiti izvan njegovog jedinsva s privrednim razvojem i bez njegove oslonjenosti na društvene odnose određenog načina proizvodnje. »Probleme privrednog razvoja i planiranja moguće je razumeti samo ako se analiziraju kao fenomeni izvedeni iz određenih društvenih odnosa i njima svojstvenog istorijskog tipa robne proizvodnje« (str. 358). »Objedinjavanje privrednog razvoja i planiranje upravo omogućuje bolje sagledavanje svih kompleksnih međuzavisnosti u ovoj oblasti, pre svega njihovu društvenu uslovljenost« (str. 360). S tim u vezi on pokazuje da je neprihvatljiv instrumentalistički pristup planiranju i tržištu i da planiranje nije moguće unaprediti polazeći od doziranja tržišta i plana, da je reč o zanemarivanju društvenih odnosa i ekonomskih zakonitosti koje iz njih proizlaze, odnosno da je to ostatak teorijske svesti o potrebi jačanja ekonomske uloge države koja planiranje svodi na metodologiju. Stoga on s pravom posebno ističe: »Spoj planiranja i tržišta je nemoguć u njihovim klasičnim oblicima i nikakvo njihovo usklađivanje tu ne može naći istorijski trajno rešenje.

Njihov spoj moguć je tek sa promenom odnosa proizvodnje i sa promenom istorijskih oblika tržišta i plana. Tek socijalistička samoupravna robna proizvodnja kao novi oblik delovanja zakona vrednosti i samoupravno planiranje kao novi oblik svesnog delovanja omogućuju prirodni, unutrašnji sklad (a ne spoljno usmeravanje) zakona vrednosti i svesnog delovanja. Dakle, u socijalističkom samoupravljanju nema protivrečnosti između »tržišta« i »plana« u onoj meri u kojoj se prevladavaju njihovi klasični oblici, a razvijaju novi, odgovarajući odnosima proizvodnje socijalističkog samoupravljanja« (str. 361).

Autor, zatim, u najbitnijim elementima pokazuje kako se, po osnovu udruživanja i povezivanja u društvenoj reprodukciji, odnosno po osnovu zajedničkog planiranja i usklađivanja planova OOUR, u svoj svojoj širini institucionalnog i funkcionalnog udruživanja konstituiše celina sistema samoupravnog planiranja koji polazi od planiranja u osnovnim organizacijama udruženog rada, a završava se sa planovima društveno-političkih zajednica na svim, pa i na najvišem nivou, koji su u celini usklađeni sa planovima organizacija udruženog rada i međusobno. Proizlazi da je »usklađivanje planova različitih reprodukciono po-

Digitized by Google

vezanih OOUR, dakle, njihovo zajedničko planiranje, osnovni zadatak samoupravnog planiranja udruženih OOUR. Iz samoupravnog planiranja unutar OOUR objektivno izrasta potreba da i proces usklađivanja planova različitih OOUR u punoj meri izražava samoupravne odnose, kroz mehanizme samoupravnog sporazumevanja koji obezbeđuju samoupravnost usklađivanja planova« (str. 371). Pored toga, dr Papić pokazuje da društveno planiranje mora biti komplementarno sa samoupravnim planiranjem u meri u kojoj treba da deluje podsticajno, da pokriva »prazan« prostor u procesu planiranja u meri u kojoj tim prostorom još uvek nisu ovladali udruženi radnici (str. 372).

*

Na osnovu prethodnog osvrta proizlazi da je rad dr Žarka Papića izvanredna studija o najbitnijim i najsloženjim teorijskim i privredno-sistemskim pitanjima sistema samoupravnog planiranja. Ona pruža kompleksnu marksističku analizu i kritiku različitih modela privrednog razvoja i različitih teorijskih koncepcija sistema planiranja. S obzirom na to da je reč o teorijskim koncepcijama koje su dosad bile toliko prijemčive i toliko nekritički prihvaćene u našoj ekonomskoj literaturi, to se *njihova naučno prihvatljiva i pouzdana kritička analiza koju je dao dr Ž. Papić može okvalifikovati kao značajan doprinos teoriji planiranja.*

Pri tom ne treba gubiti iz vida da dr Papić analizira različite modele privrednog razvoja i sistema planiranja sa ciljem teorijskog sagledavanja društvenih osnova i osnovnih elemenata samoupravnog planiranja, koje on utemeljuje u karakter odnosâ socijalističke samoupravne robne proizvodnje i formuliše kao unutrašnje svojstvo rada i socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje na njemu zasnovanih, u čemu i treba sagledavati ono novo što na teorijskom planu daje ovaj autor.

Dr Žarko Papić je takođe dao produbljenu politekonomsku kritičku analizu neprihvatljivosti uobičajenog tretmana odnosa plana i tržišta (plansko-tržišna i tržišno-planska privreda), u okviru kojeg se ne može rešiti ni problem delovanja ekonomskih zakonitosti ni problem planiranja. *On je* zatim vrlo *snažno obrazložio* svoje *naučne stavove o sistemu samoupravnog planiranja kao sasvim novom istorijskom obliku svesnog usmeravanja* koji je svojstven sistemu socijalističke robne proizvodnje i pokazao kako se usklađivanjem planova, odnosno usaglašavanjem ekonomskih interesa reprodukciono zavisnih organizacija udruženog rada međusobno i sa planovima društveno-političkih zajednica, konstituiše celina tog sistema. Takođe je pokazao kako se od svesnog usmeravanja, koje proizlazi kao unutrašnje svojstvo rada radnikâ u osnovnoj organizaciji (kao osnovnoj privrednoj ćeliji), po logici udruživanja i povezivanja dolazi do planiranja (i plana) cele društvene zajednice, kao i šta je neophodno učiniti da se takav sistem ostvari. Na osnovu svega rečenog može se zaključiti da je ovaj rad najpotpunija teorijska analiza sistema samoupravnog planiranja, u kojoj je dr Žarko Papić dao izuzetno vredan doprinos teoriji socijalističkog samoupravnog planiranja.

Milovan Pavlović

Janez Prašnikar: Teorija i praksa organizacije udruženog rada

(Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1983, strana 158)

Normativno se (u članu 45 Zakona o udruženom radu) dohodak definira kao »osnovni motiv rada i mjerilo uspješnosti proizvodnje i

Digitized by Google

obavljanja druge djelatnosti osnovne organizacije te odgovornosti radnika za uspješan rad i uspješno raspolaganje društvenim sredstvima kojima upravljaju«. U vezi sa tako normativno datom »ciljnom funkcijom« organizacija udruženog rada nastaju izvjesni problemi prilikom operacionalizacije, odnosno praktične provedbe. Naime, ta operacionalizacija, kako je prevedena u članu 140. Zakona o udruženom radu, pomoću osam pokazatelja kojima se obavezno iskazuju rezultati rada i poslovanja osnovne organizacije, izaziva nemogućnost snalaženja i objektivnu šarolikost ponašanja privrednih subjekata, s izvjesnim negativnim posljedicama u makroekonomskim kretanjima. Objektivno je dohodak u tim pokazateljima potisnut; on nije jedan, ključni ili dominantni kriterij u ponašanju privrednih subjekata. Može se stoga postaviti pitanje: da li je sam koncept dohotka kao motiva privređivanja defektan ili je praksa devijantna?

Sigurno je da u stvarnom životu postoje različita traganja za načinima opstanka i razvijanja osnovnih privrednih jedinki. Taj stvarni život nedovoljno poznajemo i tu je još uvijek veliki prostor za razvoj ekonomske nauke. Ponašanja radnika, rukovodioca i poduzeća nisu jednom zauvijek određena, pa su i istraživanja na tu temu bez kraja i završetka.

Slovenački ekonomista mlađe generacije, Janez Prašnikar, s ljubljanskog Ekonomskog fakulteta, pružio nam je u svojoj prvoj knjizi vrlo interesantne nalaze vlastitih empirijskih istraživanja, prvenstveno usmjerenih na proučavanje ponašanja organizacije udruženog rada. U tu je svrhu prikupio podatke iz 147 industrijskih radnih organizacija širom Jugoslavije. Iako taj broj čini tek pet posto radnih organizacija, možemo predstaviti koliki je bio napor i koliko je bila potrebna upornost da se taj broj organizacija anketira, a odgovori obrade korištenjem velikog broja pokazatelja (68). Anketa je bila anonimna, upitnici prevedeni na albanski, makedonski i srpskohrvatski. Odgovore je dalo 2.000 radnika ili rukovodilaca (svaki na posebnom upitniku). Obrada je započela 1979, a završila 1982. godine. U 1983. godini, zahvaljujući agilnom izdavaču, možemo taj ogromni empirijski materijal vidjeti, a u mnogim vidovima i koristiti.

U istraživanje je Prašnikar krenuo od stanovitih hipoteza koje je eksplicitno iznio u uvodnim dijelovima knjige. Hipoteza o cilju privređivanja glasi: članovi jugoslavenskog samoupravnog poduzeća donose takve odluke koje vode što većem čistom dohotku po radniku. Čisti dohodak je cilj samoupravnog poduzeća, a broj zaposlenih radnika njegovo mjerilo.

Međutim, najopćenitija ekonomska kategorija svake jedinke jest njezin dohodak, to jest prihod poduzeća umanjen za materijalne troškove i amortizaciju. Stjecanje što većeg dohotka je, prema tome, opći cilj samoupravnog poduzeća. Empirijski se taj cilj i potvrđuje u istraživanjima koja je proveo Prašnikar.

Da li je dohodak samoupravnog poduzeća polazna točka njegova djelovanja, može se testirati na razne načine. Prašnikar je hipotezu provjerio podacima o promjenama proizvodne strukture. U stvarnosti, radne organizacije srazmjerno brzo dopunjuju svoje proizvodne programe pod utjecajem promjena u potražnji, ostvarivanja što većeg dohotka ili akumulacije, te što većeg dohotka po zaposlenom radniku. Udio ukinutih proizvoda je, doduše, nešto manji od udjela novih proizvoda, ali, s obzirom na stanje stalne oskudice na jugoslavenskom tržištu, ne mijenja se ocjena da iza promjena proizvodne strukture stoji zajednički razlog: što veći dohodak.

S druge strane, društveno-ekonomski položaj radnikâ ne dopušta da se, uslijed promjena u obujmu proizvodnje, radnici otpuštaju. Zbog toga samoupravno poduzeće postiže slabije rezultate (izražene dohotkom). Jedino kad se kratkoročno povećava obim proizvodnje uslijed prilagođavanja tržišnim kriterijima može doći

Digitized by Google

do povećanja zaposlenosti. Ali samoupravno poduzeće ne koristi ni tu mogućnost. Nerealna cijena društvenih sredstava utječe i na kratkoročno zapošljavanje. Budući da je ta cijena preniska, radnici se zapošljavaju samo do točke do koje već zaposleni radnici maksimaliziraju prosječni produkt rada. Zapošljavanje radnikâ u jugoslavenskim poduzećima je, znači, manje nego što bi bilo u situaciji ravnoteže.

Broj novozaposlenih radnika objašnjen je, prije svega, veličinom investicionih sredstava koje su imale radne organizacije. To pokazuje da sticanje što većeg apsolutnog iznosa dohotka nije cilj za sebe, jer bi ga se moglo povećati dodatnim zapošljavanjem radnikâ. Mjereći veličinu dohotka, zaposleni radnici uzimaju broj njih samih. Dohodak po zaposlenom radniku osnovni je kriterij za njihovo odlučivanje o zapošljavanju i o raspodjeli tog dohotka za podmirivanje niza proizvodnih i drugih funkcija.

Rukovodeći radnici u samoupravnim poduzećima, opredjeljujući se za cilj djelovanja radne organizacije, najčešće navode što veći dohodak po zaposlenom. Iza toga, po redu važnosti, slijede ovi ciljevi: veći udio akumulacije u čistom dohotku, što veći dohodak radne organizacije, veća ekonomska moć radne organizacije, što viši stupanj samoupravljanja, povećanje osobnih dohodaka, puna zaposlenost kapacitetâ. Postojanje što veće akumulacije pojavljuje se značajnim ciljem kod rukovodećih radnika samoupravnih poduzeća.

Vjerojatno da takvi stavovi potiču od nesređenih i nestabilnih okolnosti privređivanja. Jer, zašto akumulirati? Rukovodeći ljudi ističu da je to potrebno, prije svega, radi veće ekonomske moći radne organizacije, a zatim radi povećanja akumulacije u budućnosti, poboljšanja radnih uvjeta, pa tek onda radi povećanja osobnih dohodaka u budućnosti. Takvo vrednovanje je, po Prašnikaru, još jedan dokaz djelovanja neuređenih uvjeta privređivanja, jer težnja za što većom ekonomskom moći ne znači ništa drugo nego težnju za preraspodjelom dohotka i s tim u vezi za povećanjem osobnih dohodaka.

Stečeni dohodak je, po stavovima radnikâ, homogena veličina, ali homogenosti nema prilikom raspodjele dohotka. Određeni dio dohotka odlazi po jednom automatizmu (bez obzira na demokratsku fasadu) za podmirivanje porezâ, doprinosâ i ostalih obaveza, pa ga radni kolektivi vrednuju slično kao i materijalne troškove i amortizaciju. To je odlučujuće prilikom određivanja funkcije cilja samoupravnog poduzeća.

Članovi radnih kolektiva ponašaju se u skladu sa svojim kratkoročnim interesima. To nije imanentno radnicima, ali oni su prisiljeni na takvo ponašanje prvenstveno zbog nesređenih i nejednakih uvjeta privređivanja. U raspodjeli se tako pojavljuju i faktori koje radni kolektivi ne mogu kontrolirati (društveni dogovori o raspodjeli, porast životnih troškova, osobni dohoci u drugim organizacijama). Ti faktori daju osobnim dohocima stanovitu samostalnost u čistom dohotku. Visina osobnih dohodaka ne može pasti ispod neke planirane visine (vrijednosti »boda«), a ne može se ni bitno povećavati. Pozicija akumulacije u dohotku i nije od važnosti ako se glavni tokovi reprodukcije određuju po zakonima izvan robne proizvodnje.

Osnovne težnje i ciljevi radnika, članova radnih kolektiva samoupravnih poduzeća, razlikuju se od težnji i ciljeva poslovodnih organa u tim poduzećima. Po Prašnikarovim istraživanjima kod radnika je na prvom mjestu težnja za što većim osobnim dohocima. Nakon toga slijede što veća zajednička potrošnja (stanovi, regresi i slično), suradnja i razumijevanje među radnicima, mogućnost istinskog samoupravnog odlučivanja u radnoj organizaciji, stalnost zaposlenja i redovita isplata osobnih dohodaka, mogućnost da svaki radnik nađe odgovarajuće radno mjesto u skladu sa svojim sposobnostima itd. Kako se vrijednosti rangova mnogo ne razlikuju, zaključuje se da su oni u

Digitized by Google

strukturi ciljeva ravnopravni i međusobno povezani.

Međutim, kod jednih radnika dominiraju jedni, a kod drugih drugi ciljevi, a svi ti stavovi zavise od visine osobnih dohodaka u apsolutnoj veličini, kvalifikacijama i razvijenosti područja na kojem djeluju.

S aspekta analize djelovanja privrednog sistema značajan je zaključak tog istraživanja da je među prikazanim ciljevima na prvom mjestu težnja za što većim osobnim dohotkom. To osobito vrijedi za nekvalificirane i polukvalificirane radnike i za radnike iz manje razvijenih područja. Vidljiva je i težnja za sigurnošću. Strah pred rizikom je razlog da se ne odlučuju za promjenu zaposlenja.

Dugoročno ponašanje radnikâ vidljivo je iz njihova stava prema investicijama. Samo mali dio radnika izjašnjava se protiv investiranja, dok ostali misle da je investiranje potrebno, bilo da se radi o novim investicijama ili modernizaciji postojećih kapaciteta. Ipak se spremnost za investiranje donekle smanjuje kad se treba u korist investiranja odreći dijela osobnih dohodaka.

Stavovi radnikâ u pogledu samoupravne uređenosti odnosâ i odlučivanja su tkavi da se može zaključiti da radnici ne uzimaju samoupravljanje jedino kao sredstvo upravljanja društvenom reprodukcijom, već također kao samostalan cilj. Važna je konstatacija da radnici nisu zadovoljni s postignutim stupnjem samoupravljanja u radnim organizacijama. Anketirani radnici ne cijene previše doprinos rukovodnih radnika za poboljšanje radnih uvjeta. Radnici povoljnije ocjenjuju neposredno pretpostavljene od radnog doprinosa rukovodnih radnika. Radnici, međutim, ne osjećaju odgovornost za uspjeh radne organzacije ako pri odlučivanju nisu neposredno sudjelovali. Više od tri četvrtine radnika smatra da odlučivanje ne bi trebalo prepustiti rukovodećim radnicima, već da bi, na osnovi razrađenog informiranja, trebali odlučivati svi radnici u radnoj organizaciji.

Iz toga se može zaključiti da težnju za što većom akumulacijom ne treba proglašavati ciljem djelovanja radnih ljudi u samoupravnim poduzećima. Primarna je težnja za što većim osobnim dohocima, a akumulacija je sredstvo za postizanje tog cilja. Do tog mjesta akumulacije, to jest težnje za što većom akumulacijom, dovode nejednakosti u stjecanju dohotka, neodgovarajući sistem raspodjele čistog dohotka i pretjerane društvene intervencije u raspodjelu. Društveni dogovori i samoupravni sporazumi imaju zadatak da otklone nejednakosti u raspodjeli. S obzirom na to da se ne vodi računa o uzrocima tih nejednakosti, ti instrumenti imaju karakter administrativnih instrumenata. Težnja za što većom akumulacijom postaje tako prividnim ciljem samoupravnih poduzeća. Kad bi se otklonili uzroci nejednakosti, kad bi postojalo uređeno tržište robe i faktorâ proizvodnje, odstranili bi se neproizvodni dohoci i na taj način uspostavila veza između uspješnijeg privređivanja i osobnih dohodaka radnika. Time bi samoupravno poduzeće bilo upućeno na povećanje dohotka kvalitetnijim privređivanjem, a ne povećanjem cijena ili na neki sličan način.

Zaključna misao Prašnikarova o funkciji cilja samoupravnog poduzeća je slijedeća: » U svome djelovanju članovi radnih kolektiva samoupravnih poduzeća teže za što većim čistim dohotkom po zaposlenom radniku i u njegovu okviru za što većim osobnim dohocima. Kako se zbog neusklađenosti djelovanja ekonomskog sistema u raspodjeli čistog dohotka javljaju također i faktori koje članovi radnog kolektiva ne kontroliraju u cjelini, osobni dohoci imaju relativno samostalno mjesto u čistom dohotku samoupravnog poduzeća. Ako je, dakle, osnovni cilj djelovanja samoupravnog poduzeća postizanje što većeg čistog dohotka po zaposlenom radniku — jer u kratkom razdoblju samoupravno poduzeće bitno ne mijenja broj zaposlenih radnika, težnja za povećanjem čistog dohotka po zaposlenom u cjelini je

Digitized by Google

u skladu s težnjom za povećanjem čistog dohotka — i ako u njemu udio osobnih dohodaka ne može biti manji od planiranog (OD + + △ OD), u konačnom obliku, cilj djelovanja samoupravnog poduzeća u njegovom kratkoročnom djelovanju pokazuje se kao težnja za što većom akumulacijom. Pri tom se svakako radi o razlici između oblika i sadržaja, te između cilja i sredstva za postizanje toga cilja«.

Drugi dio empirijske analize Prašnikar posvećuje faktorima uspješnosti. Utvrdio je da se 60 posto razlika u uspješnosti može pripisati činiocima na koje samoupravna poduzeća nemaju gotovo nikakav utjecaj ili je on malen. Sadašnji ekonomski mehanizam nedvojbeno potiče neravnotežnu raspodjelu dohotka između samoupravnih poduzeća i neravnotežnu raspodjelu čistog dohotka unutar poduzeća. To vodi grupnovlasničkom prisvajanju.

Otuda proizlazi zahtjev radnikâ za stvarnim samoupravnim odlučivanjem. U protivnom, ako samoupravljanja nema, radnici će se usredotočiti na kratkoročne interese i ciljeve koji odražavaju težnju za što većim osobnim dohocima, bez obzira kako su stečeni.

Mnogi će vrijednost ove knjige vidjeti u razvijanju metodologije istraživanja. Metoda je prikazana u dva »priloga« i u njima je jasno vidljivo kojim se rješenjima autor služio. To treba posebno istaći jer takvi »prilozi« inače nisu baš jako uobičajeni u našoj ekonomskoj literaturi.

Mogle bi se autoru uputiti i neke zamjerke. Na primjer, dosta je nejasna distinkcija između poduzeća i organizacije udruženog rada. Sam naslov knjige ističe organizaciju udruženog rada, ali iza toga najčešće spominjan termin je samoupravno poduzeće (što bi za mene bilo prihvatljivo). Nije učinjena ni dovoljna razlika između »cilja« i »sredstava«, između »općih« i »kratkoročnih ciljeva«. U opisivanju i izvođenju nekih pojava ima nepreciznosti, pa i apodiktičnosti, iako je to strogo usmjereni istraživački rad. Odnosi među pojedinim dijelovima nisu uravnoteženi, ali to nije suštinski prigovor. Prevodilac sa slovenačkog nije nam dao »čisti« prijevod. Izrazi kao »vodstvena koncentracija«, »podjela prema radu«, »sastavljene organizacije« (i neki drugi) nisu srpskohrvatski izrazi.

Unatoč iznijetim primjedbama, smatram da smo dobili interesantan i značajan, pa u nekim dijelovima i pionirski rad. U njemu su sadržani izrazi novih puteva istraživanja, provjere starih metoda, pa od mladog autora imamo sasvim nove uvide u stvarnost. Uvjereni smo da će knjiga postati značajna inspiracija, pa i orijentacija, za sve one kojima je stalo do toga da ekonomska nauka postane egzaktna nauka.

Marijan Korošić

Karel Kosik: Dijalektika krize

(»Mladost«, Beograd, 1983, strana 150)

Knjiga Karela Kosika *Dijalektika krize* svedočanstvo je o jednom osobitom teorijskom i društvenom angažmanu u periodu koji je bio značajan za socijalizam, Čehoslovačku i, konačno, za samog autora. Reč je o onim složenim zbivanjima u Čehoslovačkoj 1968. godine koja se obično simbolično određuju kao »praško proleće«. O tome je, s različitih strana, dosta pisano. Ova knjiga je, ipak, specifično svedočanstvo i viđenje tih zbivanja.

Dijalektika krize nije celovito ni obimno delo. U ovoj je knjizi sakupljeno 11 ogleda, članaka ili beležaka. Tekstovi su nastali različitim povodima od 1961. do 1969. godine.* I tako neki, na prvi po-

* To su sledeći radovi: *Razum i savest* (1967), *Naša sadašnja kriza* (1968), *Kriza modernog čoveka i socijalizam* (1968), *Dijalektika morala i moral dijalektike*

Digitized by Google

gled, počivaju na istorijskim ili literarnim inspiracijama, može se reći da se svi oni tematski i problemski sabiraju oko napora da se na filozofskom i epohalnom, a ne tek na dnevno-političkom nivou promisle složene okolnosti, pojavni oblici, suština i mogućnosti demokratskog prevladavanja čehoslovačke društvene krize iz 1968. shvaćene kao moment opšte krize socijalizma i, šire, kao krize osnova savremenog sveta i čoveka.

Dve temeljne ideje na kojima počivaju ovi Kosikovi radovi jesu: *razum*, shvaćen kao jedinstvo razuma i svesti, ili dijalektički razum u dimenziji kritičke demistifikatorske svesti; *otvorena socijalistička sadašnjost*, shvaćena kao neposredna socijalistička demokratija, odnosno kao humanistički socijalizam koji polazi od čoveka kao nesvodive dimenzije (nesvodive na politiku, sistem, aparate, ekonomiju, kulturu). Zato već na početku svakog govora o ovoj knjizi treba reći da Kosik, uprkos ovakvom polazištu, ili pre zbog ovakvog polazišta, i uprkos izoštrenim kritičkim indikacijama o socijalizmu, ostaje veran prvim principima i idealima komunističkog pokreta, a pre svega ideji socijalističke demokratije kao obliku vladavine radničke klase.

U prvom radu pod naslovom »Razum i svest« sadržano je i polazište i ishodište Kosikovih razmišljanja, angažmana i životnog stava. I kasniji Kosikov život i rad potvrđuju temeljna uverenja sadržana u ovom radu.

Literarni osnov za vlastita opredeljenja Kosik je našao u tekstu jednog češkog intelektualca iz XV veka. Taj tekst pisan je u zatvoru i govori o velikom iskušenju svakog mišljenja. Zato je ovom tekstu Kosik pridao značaj jedinstvenosti u svetskoj književnosti jer nalazi da se u njemu sadrže neke osnovne istine o čoveku i svetu. Evo tog teksta: »Jedan teolog rekao mi je da će mi biti dobro i sve dozvoljeno, ukoliko se pokorim koncilu, pa dodao: — Kada bi koncil proglasio da imaš samo jedno oko, iako imaš dva, tvoja dužnost je da budeš saglasan sa koncilom. Odgovorio sam mu: — I kad bi tvrdio ceo svet, raspolažući razumom ovakvim kakav sad imam, ja ne bih mogao da dopustim to bez otpora savesti.« Kosik misli da se ovde može naći osnova čovekove pozicije budući da se postulira jedinstvo razuma i savesti kao temelj egzistencije i vlastite opravdanosti, kako za pojedince tako i za grupe, nacije. Jedinstvo razuma i savesti on naglašava i brani upravo zato što se u modernim vremenima i modernim sistemima vladanja ono nalazi na velikim iskušenjima. Razoreno jedinstvo razuma i savesti, po njemu, vodi nihilizmu — kretanju bez cilja i smisla. Time je ugrožen razum, a ugrožen razum vodi ugrožavanju savesti. Jer bez razumevanja smisla sveta ni savest ne može biti »kičma, tvrđava, nepovredivost i neotuđivost čoveka.« U ime kalkula, vlasti i slično potiskuje se savest, a izlaze na površinu potisnuti resantimani koji mogu da buknu u obliku nepomirljive mržnje, surovog fanatizma i bestijalnog nasilja. Zato Kosik uverava da, zajedno sa onim intelektualcem iz XV veka, i danas se mora birati između razuma i savesti, na jednoj, i nihilizma, na drugoj strani. Kako je ta suprotnost radikalna, tako je i ovaj izbor radikalan.

Kosikov izbor je takođe radikalan. On se opredeljuje za dijalektiku ili dijalektički razum. Dijalektiku on shvata ne kao skup pravila, već kao kritičko, demistifikatorsko mišljenje, način razumevanja čoveka, sveta, istine i vremena; kao rastakanje pseudokonkretnog odnosa i svih okamenjenih i reifikovanih formacija materijalnog i duhovnog sveta. Stoga, kao i Marks, i Kosik vidi moral dijalektike u njenoj doslednosti koja se u destruktivnom i totalizujućem procesu ne zaus-

(1964), *Hašek i Kafka ili groteskni svet* (1963), *Nezamenljivost narodne kulture* (1967), *O češkom pitanju* (1969), *Tri zapažanja o Makijaveliju* (1969), *Iluzije i realizam* (1969), *Težina reči* (1969), *Nerudina zagonetka* (1961). Izbor radova, prevod i pogovor pod naslovom »U potrazi za socijalizmom s ljudskim licem« napisao Aleksandar Ilić.

Digitized by Google

tavlja ni pred kim i ni pred čim. Priroda i obim sfera koje dijalektika ostavlja izvan toga procesa mera je njene nedoslednosti i nemorala. Vernost Marksu on zato shvata kao povratak na dosledno rasuđivanje i primenu materijalističke dijalektike na sve pojave savremenog sveta, uključujući i marksizam i socijalizam.

Dijalektika krize — to bi sâmo značenje termina »dijalektika« trebalo da kaže — ima pretenziju da pomogne razaranju niza mistifikacija koje su se nagomilale oko teorije i prakse socijalizma. Nadalje, ona, primereno Kosikovom razumevanju čoveka, hoće da pokaže nesvodivost čoveka na sistem. Zato u ovoj knjizi nisu nevažni i tek uzgredni omanji radovi koji se bave Makijavelijem kao demistifikatorom političkog života (»Tri zapažanja o Makijaveliju«) i Švejkom, kao simbolom nesvodivosti čoveka na sistem i birokratske aparate (»Hašek i Kafka ili groteskni svet«).

Tako se dolazi do samog glavnog predmeta ove knjige: analize krize socijalizma u Čehoslovačkoj 1968. godine.

Kosik dokazuje da »češka kriza 68.« plastično i koncentrisano iznosi na svetlost dana evropsku ili, tačnije, krizu modernog sveta. Naime, polazeći od opšte povezanosti modernog sveta, on nalazi da se u krizi jedne zemlje i jednog društva, na određen način, manifestuje i razotkriva kriza modernog čoveka i kriza osnova na kojima počiva moderno društvo. Zato on opominjuće ukazuje i na to da je ozbiljan indikator krize i to što mnogi u Evropi ove događaje nisu shvatili kao deo evropske istorije. »Bilo je i jeste sudbonosni nesporazum ako ljudi u zapadnoj Evropi ne shvate da ono što se zbiva u zemljama istočne Evrope jeste i ostaje sastavni deo evropske istorije i evropske problematike, ili ako ljudi u istočnoj Evropi ne vide da se njihovi događaji i istorija odigravaju na određenoj zajedničkoj osnovi« (str. 53).

Gde je veza ovih zbivanja sa evropskom ili epohalnom situacijom? Ta veza je u zajedničkoj osnovi modernih vremena: tehnički razum i manipulacija, kao nepoetične i antiumetničke osnove epohe, prozaična svakodnevnica, masovna produkcija mistifikacija ili industrija svesti. Sve to stvarno, a ne samo misaono, reducira čoveka na izvesnu apstrakciju.

Sistem sveopšte manipulativnosti zanovan je na tehničkom raspoređivanju stvarnosti, odnosno na epohalnoj redukciji stvarnosti na postojeće, istine na tačnosti ili korisnosti, dijalektike na skup pravila, rečju, na tehnički razum. Izraz »tehnički razum« Kosik upotrebljava kao kritički filozofski pojam da bi označio tendencije apsolutizovanja, raspolaganja, otuđenja, odnosno nihilizam kao razvoj bez smisla ili loša beskonačnost.

Tehinčki razum je »rasporedio« stvarnost kao objekt raspolaganja, savladavanja, usavršavanja i kontrole. Tu je sve izgubilo unutrašnji smisao i znači nešto jedino u okviru nekog sistema. Zato je manipulacija, kao opšta karakteristika našeg veka, logična konsekvencija tehničkog razuma. Sistem sveopšte manipulacije svodi čoveka na manipulativnu jedinku — svi žive u iluzijama da se stvarnost može rasporediti, eksploatisati, a da pojedinac ostaje izvan rasporeda i manipulacije. Kosik, pak, sa svoje strane, uverava da je manipulativni čovek i sam manipulisan i raspoređen.

Sistem sveopšte manipulacije nužno vodi sistemu sveopšte mistifikacije, štaviše, ona ga omogućava. Da bi se moglo manipulisati, neophodno je da se političko mišljenje zameni političkom frazom i masovnom lažnom svešću. To znači da manipulacija pretpostavlja postojanje anonimnih masa, i obrnuto. »Masa i politička manipulacija — to su dva nerazdvojna pojma. Ko kaže mase — svejedno da li su partijske ili nepartijske — ima na umu određeni sistem, u kojem je velikom broju ljudi (»masi«) osporena sopstvena politička volja, kako bi im spolja mogla biti nametnuta tuđa volja« (str. 12).

Iako je povod i glavni predmet Kosikovih kritičkih opservacija

Digitized by Google

kriza osnova socijalističkog društva, on upozorava na to da metode staljinističko-birokratske manipulacije ne bi trebalo da skriju činjenicu da se sistem sveopšte manipulacije praktikuje i na drugi način, formalno-demokratski, rafinovano, manje upadljivo. Zato on razlikuje dva moderna tipa manipulacije: staljinističko-birokratski i kapitalističko-demokratski. Staljinizam kao policijsko-birokratski sistem vladanja zasnovan je na predstavi mogućnosti sveopšte manipulativnosti prirodom, ljudima, idejama, živima i mrtvima. U uslovima kapitalističke demokratije to se čini na suptilniji način — industrijom svesti koja proizvodi pristajanje na postojeće, a izborna uzbuđenja ne pretvaraju čoveka u stvarnog subjekta time što jednom u četiri ili pet godina biva građanin, a četiri ili pet godina ostaje anonimna masa.

U čemu je suština krize u Čehoslovačkoj 1968? Na to pitanje Kosik opširno odgovara u tekstu »Naša današnja kriza«, iako se može reći da su i svi drugi radovi posvećeni raspravljanju uzrokâ, suštine, pojavnih oblika i ishodišta ove krize.

Kosikov nalaz je radikalan: »Naša današnja kriza predstavlja i bankrotstvo očiglednosti.« To znači da su u razvoju socijalizma dovedene u pitanje one odlike koje su se smatrale po sebi izvesnim, da se sve konačnosti i apsolutnosti moraju ponovo određivati. »Ono što se decenijama smatralo konačno rešenim pokazuje se kao puka provizornost« (str. 37).

Odstupajući od Lenjinovog stanovišta o revolucionarnoj situaciji, Kosik je krizu u ČSSR određivao kao stanje u kome oni koji vladaju *ne mogu* i dalje da vladaju, a oni kojima se vlada *neće* da i dalje budu ovladani. U političkoj krizi zaoštrava se konflikt između »ne mogu« i »neću«. Direktno rečeno, uzrok i suštinu ove krize Kosik jednoznačno vidi u tome što stanovnici Čehoslovačke »više *neće* da žive kao bespravne i nepunopravne partijske i nepartijske mase, a nosioci vlasti više *ne mogu* da vrše svoju vodeću ulogu u obliku policijsko-birokratske diktature, tj. isključivim monopolom vladanja i odlučivanja, monopolom koji se oslanja na samovolju i nasilje« (str. 11—12). To treba da znači da je u ovoj krizi doživeo poraz ne samo vladajući sloj i njegova politika, već i to da je doveden u pitanje i sistem sveopšte manipulacije. Kriza je pri tom dobila dramatične oblike, jer vladajuće grupe, budući da hoće da održe postojeće, nastoje da nametnu svoje viđenje uzrokâ krize i da nađu nova sredstva održanja. Zato je za ovladane bilo odlučujuće da prozru ovu mistifikaciju vladajućih.

Ovoj krizi Kosik pridaje široko značenje. Reč je o krizi svih slojeva i klasa društva i, istovremeno, o krizi njihovih odnosa. To je njen vidljivi nivo. Ona se, dalje, može odrediti i kao »razočaranje u nade i buđenje nada«. To je njen istorijski nivo. Njen epohalni nivo Kosik određuje kao spor »oko smisla narodne i ljudske egzistencije: jesmo li pali na nivo anonimnih masa ili smo ipak sposobni da se osvestimo i rešimo postojeća privredna, politička i druga pitanja u skladu sa zahtevima čovekovog bića i narodne egzistencije« (str. 23).

Kosik bliže analizira i različite momente krize čehoslovačkog društva: politički sistem — odnos partijci—nepartijci (iluzije o vlastitom položaju koje nužno previđaju da se i jedni i drugi nalaze u položaju manipulisane mase), kriza političke ličnosti (predominacija političara-pragmatičara koji celu stvarnost procenjuju iz okvira politike i nesposobnost da rešavaju stvarnu krizu društva), kriza klasa i društva (razbijeno jedinstvo radništva, seljaštva i inteligencije kao osnova za monopol birokratskog posredovanja), kriza narodne egzistencije (problem osnova naroda i odnos između dva naroda), kriza moći (kao problem granica i upotrebe moći), kriza socijalizma (problem apsolutizacije društvene svojine i naučno-tehničke revolucije) itd. Iz svega proishodi, po Kosiku, da ova kriza, koja je kulminirala 1968. godine, nije samo »politička

Digitized by Google

kriza«, već je i »kriza politike« jer stavlja u pitanje ne samo politički sistem, već i sam smisao politike. O čemu je tu reč? Prosto o tome da je birokratsko-staljinistički sistem zamagljivao sve — ne samo svoju suštinu, već i suštinu politike uopšte. Zato Kosik prvi korak u savlađivanju socijalističke krize vidi u savlađivanju mistifikacija, odnosno u razvijanju kritičkog mišljenja i povećanju njegovog uticaja.

Zahvatajući krizu iz temelja, dakle, uzročno-posledično, Kosik uverava da se smisao i obim zbivanja u Čehoslovačkoj 1968. godine mogu najbolje opisati terminima: *kriza i humanistički socijalizam*. Rečeno sasvim uprošćeno, to znači: čehoslovačko društvo je bilo u krizi i nastojalo je da je razreši time što je težilo humanističkom socijalizmu. Taj bi socijalizam danas morao biti istovremeno višestruka alternativa: društvima gladi i tlačenja u Aziji, Africi, Južnoj Americi, društvima blagostanja i komfora u razvijenim kapitalističkim zemljama i, takođe, društvima realnog socijalizma koja su izvela radikalne promene, ali još nisu iskazala sve revolucionarne mogućnosti.

Zbog tih mogućnosti koje je demonstrirala 1968. godina Kosik veruje da ta godina može mnogo toga reći godinama koje dolaze posle nje i zato se ne može svesti na zatvorenu prošlost. »Ako godinu 1968. shvatimo samo kao zbir gestova i reči, može nas zavarati privid da je ova prošlost zatvorena: parole koje smo pisali na zidovima u avgustovskim danima danas su pemazane, ono što smo tada »javno govorili« danas više ne moramo ponavljati, ono što smo tada jedni drugima obećavali danas možemo zaboraviti itd. Ali prošlost godine 1968. je u tome što su gestovi i reči ili budili ili izražavali *narodni pokret*, a samo u vezi s tim pokretom dobijali su istorijski smisao« (str. 128). Bliže određeno, ta godina je išla ka jednom istorijskom totalitetu — preobražavanju radničke klase iz objekta birokratske manipulacije u stvarni subjekt političkog zbivanja. Zato Kosik ima potrebu da naglasi da, uprkos potrebi da se preispita razvoj socijalizma u Čehoslovačkoj 1968. godine, niko nije dovodio u pitanje dve revolucionarne tekovine — podruštvljavanje sredstava za proizvodnju i vladavinu radničke klase. One su pretpostavka svakog daljeg revolucionarnog procesa. Istovremeno, trebalo je da se pokaže kako su socijalizam i demokratija međusobno nužno povezani. To bi za socijalizam bio stvarni preobražaj. Još 1969. godine Kosik je verovao da se taj preobražaj stvarno zbio i da to 1968. godinu čini i delotvornom i otvorenom za budućnost. Tu je sadržana stvarna delotvornost ove krize. »Savremena kriza nije samo pad starog preživelog... već istovremeno predstavlja i mogućnost novog« (str. 28). Naročito po tome što je svedočila o mogućnostima drugačijeg razvoja i drugačijeg mišljenja ova je kriza ostavila svoj trag u istoriji savremenog sveta.

U nekoj vrsti rezimea svojih analiza krize Kosik je sudbinu zbivanja u 1968. godini vezao za to da li će radnička klasa prozreti suprotnost između ideologije i iluzije, s jedne, i stvarnog položaja, s druge strane, i da li će iz toga izvesti sve zaključke: »Izvesti sve zaključke znači ponovo postati avangarda socijalne alijanse seljaštva, inteligencije, službenika, odmladine i dr.« (str. 26). To je, zapravo, i pretpostavka socijalističke demokratije koja ima tri stuba — narodni front, političku demokratiju sa građanskim slobodama i radničke savete. Unutrašnji moment ovih stubova je demokratizacija života u Komunističkoj partiji i sindikatima.

Pitanje koje Kosik posebno nadahnuto i celovitije postavlja i dovodi do konkretno-istorijske ravni jeste ono što on naziva dvojako negde »kriza naroda«, a negde »češko pitanje«. Reč je o istoriji, sadašnjosti i budućnosti jednog malog naroda koji živi između Istoka i Zapada, između Rusa i Nemaca, koji neće da pravi A-bombe i nema naftu, a živi zajedno sa jednim drugim malim narodom i s njim tvori samostalnu državu. Iako ovom narodu niko

Digitized by Google

ne poriče nacionalnost, jezik, kulturu ili, kako Kosik kaže, pravo na preživljavanje, češko pitanje se mora postaviti, ali ne kao pravo na preživljavanje, već kao »nešto više«. To »nešto više« jeste da postane politički narod, dakle, kao napredan i samostalan narod koji će svoj život usmeravati na osnovu smisla ljudske egzistencije, a ne na osnovu potrebe prilagođavanja moćnim narodima i susedima. To je uslov da narod osvoji celovit život, da vodi trodimenzionalan život (razume prošlost, živi celovitu sadašnjost i anticipira ljudsku budućnost).

Dve dimenzije u Kosikovim razmišljanjima o češkom pitanju zaslužuju da budu posebno istaknute. Prvo, to je uverenje da u nacionalnom pitanju nije prevashodno ni posebno reč samo o državi, politici, kulturi, već je reč i o istinitosti celokupnog delovanja ili o suštini i istini čovekovog bića. Drugo, uverenje da je češko pitanje, po svom ukupnom značenju, svetsko pitanje, ali da praktični ispit vlastitog svetskog karaktera ono polaže kao *slovačko pitanje.* I više od toga — suštinu češkog pitanja čini slovačko pitanje. Zato će Kosik hrabro reći da iskaz: »ako Slovaci hoće federaciju, dobiće je« jeste glas »malog češkog čoveka« sa svom njegovom arogancijom, političkim primitivizmom itd. Razumevanje potrebe naroda s kojim se živi u zajednici treba da pokaže da li je jedna nacija sposobna da razmišlja i postupa na suštinski višoj ravni nego što je plemensko doba.

Bez potrebe da se ocenjuje Kosikova knjiga, trebalo bi reći da njen značaj, a u nas je on odmah shvaćen, ne proizlazi iz proste činjenice da su pitanja koja se u njoj razmatraju, jednostavno, važna, da je angažman očigledan, već i iz toga što su osnovne teze radikalizovano izoštrene na podlozi marksističkog kritičkog pristupa, dakle, na podlozi istinskog humanizma.

Ratko Nešković

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

HX
8
.S67

YU ISSN 0560-6675

UNIV. of MICH.
MAY 29 1984

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

2
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVII
1984 Broj 2

Edvard Kardelj
Cene i zakon vrednosti 185

Janez Stanovnik
Politička nezavisnost i ekonomska ravnopravnost 199

Milenko Marković
Integralni smisao jugoslovenske socijalističke revolucije 217

Marjan Rožič
Pluralizam samoupravnih interesa i SSRN kao frontno organizovanje subjektivnih snaga 231

Miroslav Kirinčić
Osnovna organizacija udruženog rada i mjesna zajednica 244

Avdul Kurpejović
Položaj privredno nedovoljno razvijenih u uslovima stabilizacije 255

Živko Marković
Moral u samoupravnom društvu i raspodela prema radu 264

Osvrti

Miroslav Stojanović
Koliko smo spremni za reforme 275

Aleksandar Sekulović
Leva i druge alternative u Italiji 282

Prikazi 297

Digitized by Google

Содержание

Эдвард Кардель

Цены и закон стоимости 185

Янез Становник

Политическая независимость и экономическое равноправие 199

Миленко Маркович

Интегральный смысл югославской социалистической революции 217

Марьян Рожич

Плурализм интересов при самоуправлении и Социалистический союз как организация субъективных сил на началах фронта 231

Мирослав Киринчич

Низовая организация объединенного труда и местные объединения 244

Авдуль Курпейович

Положение экономически отстающих при условиях стабилизации 255

Живко Маркович

Мораль в самоуправляемом обществе и распределение по труду 264

Обзоры

Мирослав Стоянович

Насколько мы подготовлены к реформам 275

Александр Секулович

Левая и прочие альтернативы в Италии 282

Рецензии 297

Contents

Edvard Kardelj

Prices and the Theory of Value 185

Janez Stanovnik

Political Independence and Economic Equality 199

Milenko Marković

The Integral Meaning of the Yugoslav Revolution 217

Marjan Rožič

The Pluralism of Self-managing Interests and the Socialist Alliance as Front Organization of the Subjective Forces 231

Miroslav Kirinčić

The Basic Organization of Associated Labour and the Neighbourhood Community 244

Avdul Kurpejović

The Position of the Economically Underdeveloped in the Conditions of Stabilization 255

Živko Marković

Morality in the Self-managing Society and Distribution According to Labour 264

Surveys

Miroslav Stojanović

How Prepared Are We for Reforms 275

Aleksandar Sekulović

The Left and Other Alternatives in Italy 282

Reviews 297

Digitized by Google

Edvard Kardelj

Cene i zakon vrednosti

Nastojaću da budem što praktičniji, mada je, u ovoj početnoj fazi naših diskusija o sistemu i politici cena u uslovima samoupravljanja, nemoguće sasvim izbeći i neke opštepoznate Marksove teorijske postavke o vrednosti i cenama.*

Diskusija koja je na ovoj zajedničkoj sednici savetâ vođena o cenama bila je bogata ne samo u teorijskom pogledu, nego i u pogledu datih sugestija za praktična rešenja otvorenih problema našeg sistema i politike cena. Doduše, u diskusiji su se pokazale i određene razlike u gledanjima, što nimalo nije čudno. Jer, na kraju, i u oblasti cena moramo tražiti originalne puteve i oblike koji odgovaraju karakteru proizvodnih odnosa socijalističkog samoupravljanja. Mislim da smo baš u pogledu usklađivanja sistema cena sa samoupravnim proizvodnim odnosima i pronalaženja

* Povodom pete godišnjice smrti druga Edvarda Kardelja »Socijalizam« objavljuje njegovo izlaganje na zajedničkoj sednici saveznih saveta za pitanja društvenog uređenja, privredni razvoj i ekonomsku politiku 20. i 21. marta 1975. na Brionima. Ovaj tekst, dosad neobjavljen, zapravo je obrađen stenogram sa sednice, koji Kardelj nije autorizovao. Pod naslovom »Neke polazne tačke izgradnje sistema cena u uslovima socijalističkog samoupravljanja« pojaviće se sredinom godine kao deo knjige *Edvard Kardelj o cenama (brionske diskusije)*, u izdanju »Radničke štampe« iz Beograda i »Državne založbe« iz Ljubljane.

Digitized by Google

adekvatnih samoupravnih rešenja u sistemu cena u velikom zaostajanju, isto kao što je to bilo i u drugim područjima izgradnje našeg privrednog sistema na osnovama socijalističkog samoupravljanja; recimo, u sistemu planiranja, sistemu proširene, odnosno društvene reprodukcije itd. U oblasti cena nedostaju i određeni elementarni naučnoistraživački pristupi. Još smo mnogo opterećeni klasičnim, buržoasko-ekonomskim ili državno-svojinskim koncepcijama izgradnje sistema cena.

Lično mislim da razlike u gledanjima koje sada u nas postoje u pogledu cena nisu tako velike da bi nas sprečavale da idemo brže nego dosad u pronalaženju praktičnih rešenja za naš sistem cena. Očigledno je da te razlike u gledanjima, osobito one teorijskog karaktera, nećemo moći tako brzo ukloniti u ovim našim diskusijama. Na kraju, za naš praktičan rad na sistemu cena nema ni neke potrebe za tim, pogotovo ako se postigne saglasnost o bitnim pitanjima koncepta dalje razrade našeg sistema cena, to jest o pravcima i ciljevima kojima treba da težimo. To utoliko pre što novi sistem cena ne možemo stvoriti preko noći i zameniti stari.

U diskusiji je pravilno istaknuto da se u izgradnji našeg sistema cena mora poći od onoga čime se raspolaže i postepeno, korak po korak, stari sistem reformisati stvaranjem elemenata novog sistema cena. Zato nam je sada potrebno da se u prethodnim tezama o cenama, koje će se pripremiti posle ove sednice, kao i u zakonu o cenama koji će se eventualno doneti, obezbede osnovni pravci i ciljevi daljih kretanja na području cena, kao i neophodni mehanizmi kojima će se obezbediti takva kretanja. Mislim da je diskusija u tom pogledu pokazala da postoji potpuno, načelno jedinstvo, to jest svi učesnici u diskusiji isticali su da naš sistem cena mora biti građen u skladu s proizvodnim odnosima socijalističkog samoupravljanja.

Ipak, čini mi se da bismo morali određenije utvrditi neke polazne tačke za tu akciju u sistemu cena, pa i za primenu teza o cenama, koje ćemo razmatrati na narednim sednicama, jer, u protivnom, naša diskusija o cenama »vrteće se u krugu«. A pogotovo se bojim onih neodređenosti i nejasnoća u tretiranju cena i sistema cena koje bi nas mogle odvesti u opasne vode subjektivizma i voluntarizma, što se društvu na neki način mora osvetiti. Tu i tamo imao sam utisak da se u traganju za novim i boljim rešenjima ponekad gubi realno tle pod nogama, to jest marksistička teorija vrednosti i vrednosnih odnosa u razmeni, koja u suštini i načelno ostaje neizmenjena, bez obzira na to kako se i šta se sve menja u pogledu klasnih odnosa u sistemu cena.

Jer, ma kakav sistem cena stvarali, ni naše, ni bilo koje drugo društvo ne može pobeći od elementarnog zahteva zakona vrednosti, to jest da nasuprot realnoj vrednosti proizvoda, koji se pojavljuje u bilo kojem obliku na tržištu, stoji kao ekvivalent realna vrednost sredstava za potrošnju. Ako se taj odnos naruši, dolazi do inflacije i s njom povezane stihijske preraspodele dohotka, ili do pomanjkanja robe, što takođe dovodi do preraspodele, jer se više novca odliva u oblast potrošnje, u kojoj može da bude rea-

Digitized by Google

lizovan. Koja je preraspodela racionalnija s gledišta regulisanja tokova društvene reprodukcije — u to ne bih ulazio, jer to nije bitno za predmet naše sadašnje rasprave o cenama. Želeo sam samo da ukažem na neophodnost da neke pojmove i zadatke demistifikujemo, odnosno da utvrdimo njihovu realnu sadržinu.

Ovom diskusijom o sistemu cena ponovo smo, u stvari, »zagazili« u najkomplikovanije pitanje privrednog sistema socijalističkog samoupravljanja i, rekao bih, ne samo socijalističkog samoupravljanja, nego i savremenog socijalizma uopšte. Jer, nije nikakva tajna da je problem cena komplikovan i da nije rešen ni u jednoj socijalističkoj zemlji. O tome postoji i anegdota. Jedna američka delegacija, koja je došla u Sovjetski Savez da prouči privredni sistem i sistem planiranja u socijalizmu, na kraju posete je izjavila da im se veoma sviđa i socijalizam i njihov sistem planiranja, da su apsolutno za to da svet što pre postane socijalistički, ali da je neophodno da najmanje dve zemlje ipak ostanu kapitalističke da bi socijalistički svet mogao po njima ravnati svoju politiku i sistem cena.

U toj anegdoti ima, u stvari, i prilično duboke istine. Jer, u razmeni među socijalističkim zemljama članicama SEV-a još vladaju svetske, a ne nekakve druge cene. A i unutrašnje cene u istočnoevropskim socijalističkim zemljama, ma koliko da su diktirane razvojnom, socijalnom i proizvodnom politikom tih zemalja, unutrašnjim odnosima u njima itd., ipak se formiraju u određenom poređenju prema nivou svetskih cena. Vrednosni odnosi u socijalističkim zemljama, ma koliko da su dovedeni u druge oblike razmene rada, neposredno su povezani sa sistemom vrednosnih odnosa svetske privrede, koja je danas pod dominantnim uticajem kapitalizma. Naime, ma koliko da su unutrašnje cene u tim socijalističkim zemljama dirigovane, određivane propisima države, one ipak polaze od kriterijuma koji su tržišnog karaktera, to jest koji vode računa ne samo o vrednosnim odnosima, nego i o ponudi i tražnji, o veličini dobiti koju socijalistička država kao monopolistički sopstvenik sredstava za proizvodnju usredsređuje, odnosno centralizuje u svojim rukama. A kad subjektivistički kriterijumi ili politička situacija u masama onemogućuju doslednu primenu tih kriterijuma, onda obično dolazi do pomanjkanja robe, što je u suštini samo drugi oblik inflacije.

Sve ovo ističem zato što smatram da u svim našim diskusijama o cenama moramo biti načisto s tim da se ne može pobeći od zakona vrednosti, odnosno od objektivno datih vrednosnih odnosa u razmeni rada, sve dotle dok ljudi pretežno žive od kvantiteta i kvaliteta svog ličnog, tekućeg rada. Drugim rečima, sve dok lični rad čoveka i kvantitet i kvalitet proizvoda toga rada bude glavni faktor i merilo u stvaranju uslova njegovog rada i života, dotle naše društvo ne može birati hoće li imati robnu proizvodnju ili neće, kao što ne može birati hoće li priznati zakon vrednosti ili neće. Ono što može da bira i o čemu može da odlučuje jeste: kakav sistem i mehanizam robne proizvodnje, tržišta i cena — zasnovan na načelno istim vrednosnim odnosima kao u pro-

Digitized by Google

šlosti — odgovara proizvodnim odnosima socijalističkog samoupravljanja, to jest položaju i društvenoj ulozi radnika u njima.

U svim savremenim sistemima razmene rada, socijalističkim i kapitalističkim, vrednosni odnosi su, u načelu, osnova i arbitar za razmenu rada. Pri tom, naravno, ne mislim na kvantitativne aspekte, posledice vrednosnih odnosa. U tome je osnovni razlog što ni socijalističko društvo — isto kao ni kapitalističko — nije spremno da, recimo, kilogram uglja dâ u zamenu za kilogram zlata. Imajući to na umu, Marks je govorio da će ljudi u socijalističkom društvu u razmeni rada još dugo živeti po »buržoaskom pravu«, to jest u robnoj proizvodnji, a ne po nekom svom posebnom pravu. Međutim, pojam robne proizvodnje ipak nije i ne može biti isti za buržoasko društvo, za državno-sopstveničko socijalističko društvo, i za samoupravno socijalističko društvo kao što je naše. Ono što je tu kvalitativno isto, iako se kvantitativno menja, jesu objektivno dati vrednosni odnosi koje utvrđuje ljudski rad — i živi i minuli. Ali suštinske razlike nastaju u klasnim i sopstveničkim odnosima, koji određuju ko stvarnom vrednošću raspolaže.

Očigledno je da našem samoupravnom socijalističkom društvu ne odgovara buržoaska robna proizvodnja, buržoasko tržište koje se zasniva na zahvatanju profita, odnosno viška vrednosti putem kapitalističke konkurencije i konflikata između rada i kapitala. Isto tako, njemu ne odgovara ni socijalističko državno-sopstveničko tržište koje je zasnovano na centralističkom državnom zahvatanju viška vrednosti i određivanju njegove veli čine voljom države, kao monopolnog sopstvenika koji taj višak vrednosti centralizuje. Našem socijalističkom samoupravnom društvu, kao što je to i u diskusiji naglašeno, odgovara samo takav sistem cena koji će biti zasnovan na samoupravnim proizvodnim odnosima, na dohodovnim odnosima koji predstavljaju materijalnu sadržinu celine samoupravnih odnosa, gde dohotkom raspolažu radnici, ali ne individualno ili grupno, već u odnosima međusobne zavisnosti, odgovornosti i neposredne razmene rada. Time, u stvari, kategorija viška vrednosti načelno nestaje, ali ne nestaje vrednost i vrednosni odnosi.

Čini mi se da upravo to treba da bude polazna tačka dalje izgradnje našeg sistema cena. Sva dosadašnja diskusija bila je, naravno, usmerena na pronalaženje adekvatnih praktičnih rešenja upravo za taj oblik naše robne proizvodnje, tržišta i sistema cena. Iako su bile izražene znatne razlike u pogledu samog opredeljenja cene — što i nije čudno jer i tu moramo da probijemo nove puteve — ipak u pogledu načelnog, samoupravnog razvojnog pravca nije bilo razlika. No, od te opšte konstatacije bar zasad još nismo daleko odmakli u sporazumevanju o praktičnim rešenjima koja bi najviše odgovarala našem sistemu. Zato mislim da tu još moramo neke stvari dalje raščišćavati. Verovatno ih do kraja nećemo moći ni raščistiti u sadašnjim diskusijama.

Radna grupa, odnosno komisija koja će raditi na primeni prvih teza o cenama moraće konkretnije da ukaže na one tačke

Digitized by Google

razmimoilaženja ili nejasnoća koje bi mogle da budu smetnja za praktičan rad u zauzimanju konkretnih stavova. Jer, sada moramo pronaći praktična rešenja, to je neodložna potreba našeg društva. Ne treba optuživati teorijske diskusije koje se u nas vode o cenama — da su one krivac što dosad nismo došli do pravih rešenja na ovom području. Krivi su, u stvari, odgovorni rukovodeći ljudi u našem društvu koji su od teorijskih diskusija očekivali praktična rešenja, umesto da se sami late tog posla. Sada je neophodno potrebno da to učinimo, jer više nemamo ni vremena ni razloga za odlaganje. Daleko sam od toga da tvrdim da ćemo ponuditi jedan kompletan, savršen i idealan sistem cena; čak mislim da su u izvesnom smislu i naše diskusije isuviše pretenciozne, često suviše optimističke, ali ipak mislim da se u tom pogledu može učiniti korak dalje.

Ukazao bih samo na neka pitanja gde mi se čini da smo suviše nejasni ili suviše subjektivistički, kao i na izvesna kolebanja koja treba na neki način da uklonimo na samom početku.

Postoje shvatanja, naročito u svakodnevnoj političkoj akciji, koja dohodovne odnose tretiraju kao nekakvu frontalnu negaciju tržišta, odnosno da tržište i robna proizvodnja predstavljaju smetnju razvijanju dohodovnih odnosa kako se oni razvijaju u našem samoupravnom društvu. Mislim da taj odnos treba postaviti obrnuto — jer, objektivno to zahteva stanje stvari, to jest da robna proizvodnja i tržište budu u funkciji dohodovnih odnosa i primarni oblik njihove realizacije. Naravno, ne subjektivistički određivani i »frizirani«, već takvi dohodovni odnosi koji proizlaze iz vrednosnih odnosa u razmeni rada na bazi proizvodnih odnosa socijalističkog samoupravljanja.

Ako pogledamo našu svakodnevnu praksu, pa čak i probleme s kojima se u njoj suočavamo, uočićemo činjenicu da se dohodovni odnosi »bune« protiv jednog sistema cena koji je, u stvari, još uvek zasnovan na ulozi države, na državnom negiranju tržišta. Upravo zato polazna teorijska tačka u izgradnji našeg sistema cena treba da bude zahtev da se tržište uskladi s dohodovnim odnosima, a ne obrnuto. Odnosno, neophodno je omogućiti da dohodovni odnosi kakvi se razvijaju u našem društvu odlučujući utiču na odnose na tržištu, uključujući tu i uticaj na sistem cena. Kada to kažem, ne mislim na tezu, koja se takođe u nas često ističe, da je cena isključivo stvar svakog proizvođača, odnosno svake proizvodne ili trgovinske organizacije itd. Pošto dohodak nije ni lična ni grupna svojina — a i pravo rada i pravo upravljanja nisu samo lična prava, nego istovremeno i društvena funkcija i obaveza prema društvu — to formiranje cena u samoupravnom socijalističkom društvu mora da bude stvar međusobne obaveze i međusobne odgovornosti samoupravljačâ, radnikâ u osnovnim i u svim drugim organizacijama udruženog rada. Naše tržište moramo gledati ne kroz prizmu klasičnog liberalizma, nego kroz strukturu našeg samoupravno udruženog rada i dohodovnog sistema u tom radu. Mislim da je to najvažnija polazna tačka koju bismo morali usvojiti da bi se u praksi mo-

Digitized by Google

gao provesti zahtev — koji je u diskusiji istican i s kojim se u celini slažem — da glavnu ulogu u sistemu cena nosi samoupravno udruženi rad putem samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora i da bi se tek na toj osnovi, ali na istim kriterijumima, gradila i državna regulativna uloga.

To istovremeno znači da ne možemo imati različitu cenu istih proizvoda i usluga za svaku radnu organizaciju. U nas se sada često kritika robne proizvodnje usmerava na takav način, odnosno iz nje se barem može izvući takav zaključak, kao da, zapravo, naše društvo treba po svaku cenu da osigura egzistenciju svake organizacije udruženog rada ili da izjednačava visokoproduktivne s niskoproduktivnim organizacijama, a sve to u želji da se osigura odgovarajući dohodak niskoproduktivnim organizacijama, odgovarajući lični dohodak radnicima takvih organizacija, ravnopravnost radnikâ u pogledu životnih uslova i slično.

Međutim, kada je reč o cenama, sudbina dohotka ne bi se smela vezati za sudbinu ličnog dohotka. Problem ličnih dohodaka je pre svega problem udruženog rada. Prema tome, možemo se boriti za što veće smanjivanje razlika u ličnom dohotku za isti rad, ali ne samo na taj način da se čitav taj problem pokušava rešiti u svakoj pojedinačnoj organizaciji udruženog rada. Mi ga moramo rešavati i na planu celokupnog udruženog rada, to jest putem određenog sudelovanja radnikâ u rezultatima ukupnog društvenog rada na osnovi solidarnosti. No dohodak koji treba da bude izraz vrednosnih odnosa i načina gospodarenja sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, minulim i živim radom, mora da se formira upravo na bazi tih vrednosnih odnosa da bi radnici bili materijalno više zainteresovani za što intenzivniju borbu za veću produktivnost rada. Naša sadašnja praksa je, na žalost, takva da smo orijentacijom na izvesnu uravnilovku, ne samo u formiranju ličnih dohodaka, nego i raznim zahvatanjima iz dohotka organizacija udruženog rada itd., učinili pre korak nazad nego napred u pogledu stimuliranja porasta produktivnosti rada. A zapravo o tim vrednosnim odnosima moramo voditi računa, jer, u protivnom, bojim se da ne otplivamo u opasne vode nekakvog voluntarizma, koji će se na drukčiji način osvetiti društvu. A naročito u smislu slabljenja borbe za veću produktivnost rada, a samim tim stvaraće se i određeni elementi koji će, sa svoje strane, voditi truljenju društvenih odnosa.

Polazeći od svega iznesenog, osvrnuo bih se na dva pitanja o kojima je bilo reči u diskusiji: prvo, na odnos između razvojne politike i sistema cena i, drugo, na ulogu svetskih cena u našem sistemu cena.

S punim pravom smo u Platformi i drugim dokumentima Desetog kongresa SKJ ukazali na značajnu ulogu razvojne politike u sistemu cena. Ali, imam utisak da se taj kriterijum, koji u dokumentima Desetog kongresa SKJ ne stoji sam za sebe i kojeg treba tumačiti u sklopu čitave kongresne orijentacije, u našim sadašnjim diskusijama suviše osamostaljuje i time dobija

Digitized by Google

preuveličan značaj. To nas isto tako može da dovede u svojevrsni subjektivizam pri daljoj izgradnji sistema cena. Moram da kažem da samo vezivanje cena za razvojnu politiku nije suštinski ništa novo ni specifično za socijalističko samoupravljanje, pogotovo ne u pogledu same strukture cena i sistema cena. I u kapitalizmu cene stihijski rastu tamo gde je tražnja najveća, gde postoji deficit roba, gde se stihijski pojavljuje potreba za razvojem određenih grana i na taj način kapital automatski juriša u one delatnosti i grane u kojima se pojavljuje društvena potreba za razvojem. Time se i kapitalističkom sistemu cene u određenoj meri podređuju interesima razvojne politike. Po mojem mišljenju, razlika je gotovo samo u tome što mi taj proces želimo planski kontrolisati i svesno usmeravati, ne prepuštati ga stihiji.

Kad se u nas pojavljuju situacije slične onima u kapitalizmu — dakako da ih možemo svesno regulisati planom, a na osnovi plana i cenama. Ali, ako bi razvojna politika bila glavni kriterijum u formiranju cena, ubrzo bismo se suočili s opasnošću od subjektivizma, i to u većoj meri nego u kapitalizmu, gde tržišta kapitala bez milosti uništava kapital koji se prevario u pogledu razvojnih ciljeva. Međutim, za razliku od kapitalizma, u nas rđavo definisane razvojne cene plaća celo društvo, a ne akteri takvih razvojnih ciljeva, koji su čak stimulisani za stvaranje strukturnih disproporcija. Tu nas čekaju teški i složeni zadaci, to jest kako u praksi osigurati što veći pritisak objektivno datih vrednosnih odnosa na razvojnu politiku, a ne obrnuto.

Lično mislim da kriterijum »razvojna politika« treba da primenjujemo u sistemu cena u sklopu onih društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma koje će naši radnici, naše organizacije udruženog rada praviti u sistemu društvenog dogovaranja o planiranju, to jest u celokupnom procesu udruživanja rada i dohotka zasnovanom na dohodovnim odnosima. Ti dohodovni odnosi određuju i pravce razvoja koji se izražavaju u planu. I tek onda, u takvim odnosima, cene mogu da budu aktivan faktor i da imaju ulogu instrumenta koji će osigurati ostvarivanje određenih planskih pravaca razvoja. Ako se stvari jasno ne postave i ne raščiste u pogledu sadržaja tog odnosa, pa čak i u pogledu metoda i postupaka, bojim se da bi neko mogao da protumači ulogu razvojne politike ovako: »Pošto nam nedostaju elektrane, treba da podignemo cenu električnoj energiji da ih na taj način gradimo.«

Mislim da će se uvek postavljati pitanje — da li je opravdano da se samo kroz podizanje cena električne energije finansira razvoj energetike ili se, pak, taj razvoj može osigurati i na drugi način. Recimo, da sama privreda udružuje sredstva za razvoj energetike u sklopu interesnih zajednica energetike. Ta metoda razvoja energetike je verovatno racionalnija s gledišta ukupnog udruženog rada i privrede nego da se njen razvoj svede na problem podizanja cene električnoj energiji. Veliko je pitanje da li nam se isplati razvijati komunalnu privredu putem cena ili

Digitized by Google

na drugi način. Sve to govorim ne zato da bih negirao ekonomsku vezu između sistema cena i razvojne politike, nego što moramo biti veoma precizni u pogledu odnosa između cena i razvojne politike. Tu se mora tačno reći šta želimo i šta možemo da postignemo uključivanjem razvojne politike u sistem cena, odnosno koliko cene mogu da budu dirigovane po toj osnovi.

S tim u vezi pomenuo bih još jedno pitanje. U diskusiji je bilo rečeno da u nas cene deluju autonomno, osamostaljeno, nezavisno od drugih komponenata sistema i razvoja. Ta teza je tačna ako se misli na raskorak između kretanja cena i naše volje da ih držimo u granicama koje osiguravaju veću stabilnost naše privrede i realizaciju utvrđenih razvojnih ciljeva. Ali, to je istovremeno i kritika naše volje, odnosno samo prividna pojavna forma jednog drugog stvarnog stanja, to jest osamostaljivanja i stihijnog razrešavanja konflikata između proizvodnje i produktivnosti rada, s jedne, i potrošnje, s druge strane. U stvari, zakon vrednosti se u tom obliku buni protiv njegovog nepriznavanja i voluntarističkog narušavanja, odnosno protiv naše nesposobnosti da sistem planiranja uskladimo sa sistemom socijalističkog samoupravljanja — bez obzira na to koliko je ta nesposobnost subjektivno ili objektivno uslovljena.

Prema tome, moramo se zapitati da li je u oblasti cena i društvena volja bila pravilno postavljena i pravilno usmerena. Jer, u suštini, vrednosni odnosi se nisu izmenili, uprkos stihijskom kretanju cena. Odnos između vrednosti proizvodnje i ekvivalenta sadržanog u vrednosti sredstava za potrošnju je objektivno dat ako se apstrahuje spoljnotrgovinski deficit. Dakle, vrednosni odnosi se nisu menjali, ali su u neadekvatnom sistemu cena izraženi na neadekvatan način koji nam izgleda kao nešto što ide sasvim svojim putem. No meni se čini da se takva pojava može prevladati upravo onda kada društveni interes bude usklađen s objektivnim ekonomskim zakonitostima. Neodrživo je shvatanje da cene mogu biti relativno stabilne ako ne budemo uspostavili sklad između proizvodnje i potrošnje, između I i II odeljka društvene reprodukcije itd. Zato mi se čini da se, takođe, izlažemo određenom subjektivizmu ako se ne zapitamo zašto izgleda kao da su se ta vrednosna kretanja odvojila od celokupne društvene volje.

Sličan je problem u vezi s ulogom svetske cene u našem sistemu cena, s tom razlikom što u tom pogledu postoji određena tendencija potcenjivanja uloge i značaja svetskih cena. Lično mislim da ćemo pogrešiti ako svetskoj ceni ne damo onu ulogu koju ona objektivno ima kao izraz vrednosnih odnosa koji postoje u današnjem svetskom ekonomskom sistemu, ma koliko da su ti vrednosni odnosi u svojem pojavnom obliku deformisani imperijalizmom, multinacionalnim kompanijama, nacionalističkim partikularizmom i raznim drugim interesima.

Meni se čini da uloga svetske cene, takođe, nije nešto o čemu se može opredeljivati u smislu da li ćemo je uzeti u obzir u našem sistemu cena ili ne. To bi možda moglo prividno vredeti

Digitized by Google

samo za jednu potpuno autarkičnu privredu. Međutim, ni tako velike zemlje kao što su Sovjetski Savez i Sjedinjene Američke Države ne bi mogle, čak i kad bi htele, da »pobegnu« od svetskih cena. To pogotovo vredi za jednu malu zemlju kao što je naša, koja i sada već ima relativno veliku robnu razmenu sa svetom, i koja se i ne bi mogla dalje uspešnije razvijati ako sve više ne bude povećavala tu razmenu, odnosno ako relativno veći deo njene nacionalne proizvodnje ne bude plasiran na svetskom tržištu. Ako taj cilj ne postignemo, ostaćemo ekonomski i tehnološki zaostala zemlja na vrlo niskom stepenu produktivnosti rada.

Isto tako, mislim da moramo imati u vidu da zakon vrednosti, u svojim krajnjim konzekvencama, manje ima nacionalne, a više nego ikada međunarodne, svetske dimenzije. Prema tome, ako se ne budemo svesno orijentisali na to da neprekidnom borbom za veću produktivnost našeg samoupravnog rada stičemo sve povoljniji položaj u svetskoj razmeni i svetskom sistemu cena, onda ćemo sebe osuditi ne samo na večito zaostajanje, već i na to da imamo potpuno subjektivistički, to jest stalno defektan sistem cena na domaćem tržištu.

Nekakva nominalna ukupna cena celokupnog proizvoda, kojom smo vezani za svetsku razmenu rada, objektivno je data. Od nje zavise i druge socijalističke zemlje, bez obzira na to koliko su cene konkretnih proizvoda, sirovina, industrijskih, poljoprivrednih proizvoda itd., pod uticajem klasnih, imperijalističkih, partikularističkih i raznih drugih faktora tehnologije i borbe narodâ za ekonomsku ravnopravnost. No u međunarodnoj robnoj razmeni moramo se čak pokoravati i tim pojedinačnim svetskim cenama. Ne možemo od njih pobeći, čak i kad bismo to hteli.

Zato, po mojem mišljenju, problem nije u tome da li ćemo priznati ili ne priznati svetske cene, već u tome kako da se našim sistemom cena prilagođavamo svetskim cenama na načelima našeg samoupravnog dohodovnog sistema, kao sistema celokupnog udruženog rada, i s kakvim ciljevima, sredstvima i saveznicima treba da se borimo na međunarodnoj areni za nove ekonomske odnose u svetskoj razmeni, to jest za takve odnose koji će biti oslobođeni dominacije interesa imperijalizma, ekonomskih blokova, multinacionalnih kompanija, nacionalističkog partikularizma itd.

Znam da je sve to lako reći, a veoma teško u praksi realizovati. Ali čini mi se da ćemo još teže naći rešenje za uključivanje naše ekonomije u svetsku privredu, izjašnjavajući se protiv bilo kakve uloge svetske cene u našem sistemu cena. Prema tome, u vezi s korišćenjem svetskih cena u našem sistemu cena stoje pred nama dva zadatka: prvo, da »kod kuće« vidimo šta treba da radimo u tom prilagođavanju svetskog cenovnog sistema našem sistemu; i, drugo, da se na svetskom planu borimo za izmenu svetskih ekonomskih odnosa koji su nastali pod uticajem imperijalizma, kapitalizma itd. To je jedna od glavnih bitaka koja se danas vodi u svetu.

Digitized by Google

Prema tome, polazna tačka koju mora imati u vidu Komisija za pripremu Teza o cenama i svi mi jeste da se dâ odgovor na pitanje kako i na koji način da vrednosni odnosi postanu osnova našeg sistema cena, odnosno da se ti odnosi ispoljavaju u tom sistemu, a da se pri tome u najvećoj mogućoj meri izbegne i tržišna stihija i voluntarizam.

U vezi s tim postavljalo se pitanje da li da se cene na domaćem tržištu formiraju negde oko proseka produktivnosti društvenog rada u pojedinim granama ili po nekim drugim kriterijumima. Zapravo, taj kriterijum je dolazio do izražaja kad se naš sistem cena uglavnom zasnivao na državnom maksimiranju cena. Mislim da je u takvim uslovima taj princip bio opravdan i čak neizbežan, jer bi inače cene mogle bespovratno uništiti znatan deo niskoproduktivne proizvodnje koja inače ima perspektivu da, oslanjajući se na ukupni društveni rad, iziđe iz teškoća i postigne viši stupanj produktivnosti rada. Verovatno je i taj kriterijum delovao premalo stimulativno na porast produktivnosti rada.

No čini mi se da će neposredna primena kriterijuma prosečne produktivnosti društvenog rada ili otpasti ili barem znatno izgubiti na značaju, odnosno svesti se samo na neke slučajeve, ako se sistem cena bude neposrednije oslonio na dohodovne odnose, to jest ako naš sistem cena bude neka vrsta izraza i ujedno regulator dohodovnih odnosa, podrazumevajući tu i pravo radnikâ da u svojim osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada raspolažu dohotkom i utvrđuju cene svojim proizvodima, ali uz određeni sistem odgovornosti prema drugim radnicima, prema udruženom radu uopšte.

S tim u vezi ukazao bih i na drugu polaznu tačku u rešavanju problema cena. Pošto se vrednosni odnosi menjaju, postavlja se pitanje ko je taj ko treba da ih menja, odnosno u kakvim društveno-ekonomskim odnosima treba da se izraze vrednosni odnosi o kojima sam govorio. Diskusija je u tom pogledu dala jasan odgovor: samoupravni udruženi rad putem samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora. S time sam, takođe, saglasan. Ali, potrebno je da se jasnije kaže šta, zapravo, treba da sadrže, odnosno od čega treba da polaze ti sporazumi i dogovori. Mislim da se sistem sporazumevanja i dogovaranja o cenama mora zasnivati na zajedničkom samoupravnom usklađivanju i regulisanju dohodovnih odnosa među granama i među organizacijama udruženog rada unutar grana. To proizlazi iz uzajamne zavisnosti i odgovornosti radnikâ, odnosno organizacija udruženog rada u raspolaganju dohotkom i iz njihove klasne solidarnosti u osiguravanju ličnog dohotka prema radu. Za taj osnovni kriterijum, to jest za dohodak, za dohodovne odnose mogu se onda u sistemu samoupravnog sporazumevanja i dogovaranja vezivati i drugi kriterijumi: razvojna politika, prosečna produktivnost rada itd. Jedino dohodovni odnosi mogu biti osnova samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja o cenama, a oni će se praviti po istoj organizacijskoj shemi po ko-

Digitized by Google

joj će se razvijati i naš sistem planiranja. Ali za takvo sporazumevanje moramo imati i određene kriterijume.

Upravo iz tih razloga zalažem se za koncept bruto dohotka po radniku, s određenom ekonomskom strukturom tog dohotka, koji bi omogućavao da se dođe do zaključka o celokupnoj strukturi privređivanja svake pojedinačne organizacije udruženog rada i svakog pojedinačnog radnika. Taj koncept bruto dohotka po radniku istovremeno bi omogućavao da se dođe do zaključka o celokupnoj strukturi privređivanja svake pojedinačne organizacije udruženog rada i svakog pojedinačnog radnika. Taj koncept bruto dohotka po radniku istovremeno bi omogućavao da se dođe i do realne opštevažeće stope dohotka na osnovi koje se može ocenjivati šta, zapravo, po svom dohotku pojedinačna organizacija udruženog rada predstavlja u dohotku celokupnog udruženog rada. Tek na osnovi pokazatelja o bruto dohotku, pojedinačnoj stopi dohotka, odnosno prosečnoj stopi dohotka u pojedinim granama može se doći do nekih realnih računica o cenama u pojedinim granama, na osnovi kojih se onda može voditi politika cena: i kroz samoupravne sporazume i kroz aktivnost državnih organa. Odnosno, tek na osnovi takvih i sličnih pokazatelja radnici iz proizvodnje sirovina, prerađivačke industrije, poljoprivrede, industrije za preradu poljoprivrednih proizvoda, pojedinih grupacija koje su vezane udruživanjem rada i dohotka, mogu zajednički utvrditi i cene koje će vredeti u njihovim međusobnim odnosima. Te cene neće biti subjektivistički utvrđene, zato što su neposredno vezane za tržišne odnose, za ostvarivanje dohotka na unutrašnjem i svetskom tržištu. U daljem razvitku dohodovnih odnosa u udruženom radu jedan modificirani sistem cena, zasnovan na dogovaranju i samoupravnom sporazumevanju, može da bude vrlo efikasan i sve dominantniji faktor u izgrađivanju celokupnog našeg sistema cena.

Kad to kažem, mislim da naš sistem cena mora da odražava stanje na našem i svetskom tržištu, a istovremeno da u sebi sadrži elemente i faktore koji će taj sistem »nositi« dalje. Sistem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja na bazi dohodovnih odnosa upravo omogućuje da budemo na realnom tlu robne proizvodnje, ali da, istovremeno, i sami radnici u sistemu udruženog rada vrše sve snažniji uticaj na tržišna kretanja, odnosno da u sve većoj meri podređuju tržište svojim dohodovnim odnosima. To je, nesumnjivo, dugoročan, istorijski proces. Zato se plašim svih subjektivističkih formula koje bi nas prisiljavale da, tako reći preko noći, skrećemo iz jednog u neki drugi sistem cena, i to neproveren. Ali smatram da bi naša nauka u tom pravcu mogla da pronađe odgovarajuće instrumente koji su nam potrebni u sadašnjoj situaciji i da bi ti instrumenti postali oruđe empirije, to jest radnikâ koji će i sami menjati sistem cena, a ne samo društvo »odozgo«. Premda će se sistem cena morati i dalje menjati i uticajima »odozgo«.

No, ako dohodovni odnosi postanu osnova našeg sistema cena, onda verujem da neće biti teško — ali ni lako — odrediti

Digitized by Google

i ulogu države u sistemu cena. A uloga države će, očigledno, i ubuduće ostati veoma značajna na tom području. Iluzija je misliti da se na području cena možemo oslanjati isključivo na samoupravno sporazumevanje. Međutim, uloga države u sistemu cena mora da bude zasnovana na istim pokazateljima kao i sporazumevanje o cenama.

Ali, ako se naš samoupravni sistem cena bude zasnivao na vrednosnim kriterijumima za regulisanje međusobnih odnosa i ako se regulativna uloga države bude oslanjala na te iste odnose i kriterijume, onda ćemo, ipak, moći da napustimo dosadašnji sistem državne kontrole, maksimiranja i određivanja cena. Taj sistem cena je u našoj dosadašnjoj praksi pokazao niz slabosti i bio je veoma nestabilan upravo zato što je bio podvrgnut svakojakim subjektivističkim pritiscima na cene, umesto da smo se odlučnije orijentisali na to da cene zaista budu najracionalniji izraz realnih vrednosnih odnosa koji u našem društvu postoje.

Ako sve to imamo u vidu, onda mi izgleda da se sada praktično moramo odlučiti između tri mogućnosti.

Prvo, moramo dati odgovor na pitanje je li liberalizacija cena odgovor na naš zahtev da sistem cena bude oruđe samoupravnog udruženog rada i dohodovnih odnosa. Lično mislim da nije. Jer, liberalizacija cena znači praktično vraćanje na mentalitet vlasnika kapitala. S liberalizacijom cena nismo uspeli. Međutim, moram da kažem da je kurs na liberalističku politiku cena s početka 50-ih godina odigrao pozitivnu ulogu u razbijanju starog državnog sistema fiksiranih cena. Mi tada nismo bili u stanju, niti smo imali ovako organiziran samoupravni udruženi rad koji bi mogao preuzeti na sebe značajnije funkcije u sistemu cena. Taj sistem, kao što je poznato, nije izdržao. Međutim, u nas se i dalje često ponavlja teza: »Ne državna kontrola cena, nego njihova liberalizacija.« Mislim da je i praksa pokazala, a ne samo teorija, da takvim pristupom nećemo naći izlaz iz problemâ na području cena.

Drugo, naš sadašnji sistem cena, koji je stihijski nastao zbog toga što nismo uspeli da izgradimo sistem liberalizacije cena, predstavlja kombinaciju liberalizacije cena sa sistemom državnih cena. Čini mi se da materijal Sekretarijata za tržište i cene, pripremljen za ovu sednicu, izražava, zapravo, takvo stanje stvari. Jer u njemu, pa i u nekim drugim dokumentima, stoji otprilike ovo: ići na liberalizaciju cena svuda gde god je to moguće, a gde nije moguće ići na državno regulisanje cena, to jest na maksimiranje cena, garantovane cene itd., uz prizvuk da ćemo ubuduće sve šire ići na liberalizaciju cena, a sve manje na cene utvrđene državnim odlukama.

Meni izgleda da je taj sistem, iako je u svoje vreme doneo određene koristi, sada pod opštom kritikom prakse i da već danas stvarno postaje kočnica razvoja proizvodnih snaga, naročito produktivnosti rada. Ali, naš cilj ne može biti da takav sistem prosto formalno ukinemo i uspostavimo nešto novo na osnovi nekih subjektivističkih koncepata i rešenja, već da vidimo kako

Digitized by Google

ići dalje u izgradnji sistema cena. Kriterijum dohotka mora da bude osnovni orijentir za naš sistem cena, ali ne za fiksiranje cena po nekoj formuli dohodovne stope, već da dohodovni odnosi budu polazna osnova za politiku cena, kako za samoupravno sporazumevanje o cenama tako i za ulogu države na tom području. U tom smislu i pravo i obaveza svih organizacija udruženog rada treba da bude međusobno usklađivanje cena. To više nije klasičan liberalizam cena, već samoupravno-dohodovni sistem formiranja cena.

I, treće, čini mi se da bismo morali da prihvatimo koncept kompletne samoupravne društvene kontrole cena uopšte, jer on odgovara našem sistemu, ali ne kao kombinacije liberalizma i državne regulative, već samoupravljanja i regulative državne uloge i liberalizacije cena u meri u kojoj se taj koncept uklapa u takvu samoupravnu društvenu kontrolu cena. Kad kažem samoupravljanja, mislim kako na međusobnu odgovornost organizacija udruženog rada u pogledu pravila ponašanja na tržištu tako i na sistem samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja kao sastavni deo dogovaranja o planu.

Udruženi rad treba da drži pod kontrolom one cene od kojih zavisi čitav sistem, a nije bitno da li će održati pod kontrolom cenu svakog pojedinačnog proizvoda, odnosno usluge. Cena do koje se dolazi na osnovu međusobnog dogovaranja je slobodna samoupravna cena, ali ona ipak nije tip slobodne cene klasnog buržoaskog tržišta. Meni se čini da zbog toga koncept društvene kontrole cena, zasnovan na samoupravljanju, dohodovnim odnosima itd. treba da usvojimo kao principijelnu orijentaciju, kao dugoročni princip naše robne proizvodnje, a ne kao nekakvu privremenu meru. Odnosno, čitavu organizaciju samoupravnog udruženog rada morali bismo da usmerimo u tom pravcu. To nije nikakav poseban zadatak, jer sve to spada upravo u isti sklop zadataka koji su povezani s udruživanjem rada i dohotka, s planiranjem itd.

No u čitav taj sistem morali bismo da uključimo i potrošače, ne samo potrošače iz oblasti proizvodnje, nego i krajnje potrošače. Njihovu ulogu u formiranju cena potpuno smo zanemarili. Uvek kada se diskutuje o promeni cena s pravom se ističe da potrošač u tom pogledu nema uticaj, a do sada se vrlo malo učinilo da se to prevlada. O tome je bilo reči u diskusiji i slažem se sa iznesenim konkretnim predlozima kako da se potrošači više angažuju u sistemu cena.

Mislim da bi komisija koja će pripremati Teze za zakon o cenama trebalo jasno da izloži pomenute tri polazne tačke u izgradnji sistema cena i na kraju da se odredi i uloga države u tom sistemu.

Na kraju, želeo bih podržati upozorenje izneseno u diskusiji da u daljoj izgradnji našeg sistema cena moramo imati u vidu i međunacionalne, odnosno međurepubličke odnose. O tome se nigde ne govori. Međutim, potpuno je očito da će svaki novi korak u sistemu cena biti meren i njegovim posledicama

Digitized by Google

za privredu i dohodak pojedinih republika i pokrajina, odnosno svaka republika i pokrajina će iz svoga ugla dobro analizirati i proračunati šta, u stvari, za nju znači određeno pomicanje cena. I ako o tome ne budemo unapred vodili računa i u tom pogledu usaglašavali gledišta republika i pokrajina, nećemo moći da dođemo do novog sistema cena. Taj problem neće biti teško rešiti ako dohodovne odnose i sistem dohotka budemo, pre svega, dobro utkali u tržište.

Jer, ako radni ljudi budu ravnopravni u pogledu raspolaganja dohotkom u svojim samoupravnim organizacijama udruženog rada, onda i nacionalna zajednica automatski raspolaže tim dohotkom. Koliko su ti problemi važni za međunacionalne odnose, najbolje pokazuje iskustvo SEV-a. Svaka istočnoevropska socijalistička zemlja ima svoj ekonomski sistem cena i tržišta, i one, iako ne priznaju tržište, međusobne odnose zasnivaju na mehanizmu svetskih cena.

Pri tom, sve te zemlje su vrlo osetljive na to da nešto ne izgube zbog eventualnog nametanja nekih unutrašnjih cena koje bi za njih bile ekonomski nepovoljnije od svetskih cena. Ne tvrdim da je u nas ista situacija, jer imamo jedinstveno tržište na kojem se mnogi odnosi automatski regulišu, ali neki problemi tu i dalje ostaju nerešeni i danas izazivaju dodatne teškoće na našem jedinstvenom tržištu.

Realno rešenje je, dakle, ravnopravni položaj svakog rada uz puno priznavanje i stimulaciju produktivnijeg rada, a ne mehaničko prelivanje dohotka. U tom konceptu moramo povezivati prelazne oblike robne proizvodnje s budućnošću. Otuda se zapravo i pojavljuju takozvane »unutrašnje cene« u organizacijama udruženog rada, koje su globalno vezane za tržišne cene.

Isto tako, i cene do kojih se dolazi slobodnom razmenom rada nisu izvan uticaja tržišta. Ali kvantitativno gomilanje tih novih oblika vrednosnih odnosa u razmeni rada i u udruživanju rada i dohotka — istovremeno čini od društvenog rada udruženi rad i stvara uslove za kvalitativne promene u pravcu istorijskog prevladavanja tržišta. Čini mi se da bi nas svaki drugi pristup vodio u subjektivizam i u sukob s objektivnim delovanjem zakona vrednosti.

Digitized by Google

Janez Stanovnik

Politička nezavisnost i ekonomska ravnopravnost

Princip nacionalnog suvereniteta, odnosno političke nezavisnosti zemalja, jeste kamen temeljac sistema Ujedinjenih nacija. Priznavanje tog principa je omogućilo da se posle uništavajućeg svetskog rata uspostavi saradnja među narodima. Priznavanje tog principa je, međutim, isto tako logično vodilo do nacionalnog oslobođenja, odnosno dekolonizacije, što predstavlja najveće dostignuće savremene epohe.

Ubrzo, međutim, postalo je jasno da su politički suverenitet i nezavisnost samo mrtvo slovo na papiru ako ne budu propraćeni privrednim razvojem. Privredni razvoj treba da vodi podizanju životnog standarda, tako da političkoj nezavisnosti daje opipljivi smisao i privredni razvoj treba da smanji ranjivost zemalja, odnosno da poveća njihovu otpornost prema inostranim pritiscima. Ta dvojnost — podizanje blagostanja i jačanje suvereniteta — bila je prisutna u svim posleratnim naporima na tom planu.

Na tim istim idejnim i političkim osnovama izrasta i pokret nesvrstavanja; on je, pre svega, pokret odbrane suvereniteta i nezavisnosti i protivi se blokovima pošto oni ugrožavaju taj suverenitet i zato predstavljaju opasnost po svetski mir. Solidarnost zemalja u razvoju i jedinstvo akcije »Grupe 77« se zato gradi spontano i uporedo sa političkim oformljavanjem pokreta nesvrstanosti. I dok spontanost tog najmasovnijeg svetskog — politič-

Digitized by Google

kog i ekonomskog — pokreta, bez sumnje, dokazuje goleme istorijske snage koje do njega dovode, dotle analiza tih snaga i tendencija treba da pomogne celishodnom usmeravanju tog pokreta.

Evolucija ideje privrednog razvoja

Ideja privrednog razvoja, kao vodećeg načela međunarodne privredne saradnje, javlja se tek sredinom ovoga veka. Pre toga dominantno je bilo načelo privredne stabilnosti, dok je načelo pune zaposlenosti vodilo neposredno prihvatanju razvoja kao osnovnog cilja. Međutim, sâmo prihvatanje ideje »privrednog razvoja« nipošto još nije značilo jednoglasnost u pogledu sadržine, kao ni prilaza i puteva njegovog ostvarivanja.

Rana posleratna shvatanja bila su pod snažnim uticajem tada vladajućih kejnzijanskih ekonomskih ideja. Porast investicija treba da vodi povećanju zaposlenosti i proizvodnje, pa, prema tome, progresivnoj privrednoj transformaciji. Stepen porasta celokupne društvene proizvodnje je, zato, bio logično smatran kao cilj i indikator privredne efikasnosti. Smatralo se da će se sve drugo postići više-manje automatski ako se samo postigne željena stopa rasta celokupne proizvodnje: ravnomernija raspodela, povećana produktivnost rada i ekonomska nezavisnost, što veća zaposlenost, poboljšana infrastruktura i životna sredina itd. Iz tog kruga ideja rodila se i strategija Dekade razvoja Ujedinjenih nacija za šezdesete godine: postizanje prosečne stope rasta bruto proizvodnje od 5% godišnje postavljeno je kao osnovni cilj.

Ta osnovna koncepcija bila je, u stvari, samo dopunjena idejom »trgovine kao sredstva razvoja«, koja se razvila u toku priprema za prvo zasedanje UNCTAD-a 1964. godine. Ideja da je trgovina »lokomotiva« ekonomskog razvoja značila je veoma važan preokret u dotadašnjoj strategiji politike razvoja. Dok je ranije prevladavala strategija »zamenjivanja uvoza« domaćom industrijalizacijom, dotle je sada novoprihvaćena strategija »razvojnog konsenzusa« prvenstveni naglasak davala na povećavanje izvoza. Pri tom se, naravno, pretpostavljalo da će tako povećani izvoz iz zemalja u razvoju imati zadovoljavajući »pristup« na tržišta razvijenih zemalja. I dok je taj mehanizam porasta uvozne tražnje u razvijenim zemljama, pa, prema tome, porasta izvoza i celokupne proizvodnje u zemljama u razvoju, funkcionisao relativno dobro u šezdesetim i sedamdesetim godinama, on je početkom osamdesetih godina očigledno zatajio, što pokazuje tabela na str. 201.

Analiza rezultatâ ove globalne strategije, usmerene prvenstveno na povećavanje celokupne proizvodnje, pokazala je, međutim, ogromne razlike koje se kriju unutar statističkih »proseka« ostvarenih stopa rasta kod pojedinih kategorija zemalja, što pokazuje tabela na narednoj strani.

Strategija svetskog privrednog razvoja, usmerena prvenstveno na povećavanje celokupne proizvodnje, a provođena prven-

Digitized by Google

Trgovina i privredni rast u posleratnom periodu

	1950—60	1960—70	1970—80	1981	1982	1983
Prosečna godišnja stopa rasta celokupne proizvodnje u razvijenim zemljama	4,1	4,8	3,3	1,3	0,2	2,3
Stopa rasta uvoza u razvijene zemlje	6,5	10,2	19,5	—2,0	—0,5	3,7
Stopa rasta izvoza iz zemalja u razvoju	3,0	7,2	26,1	—2,5	—11,6	
Stopa rasta uvoza u zemlje u razvoju	4,2	6,4	24,1	7,0	—6,0	
Prosečna godišnja stopa rasta celokupne proizvodnje zemalja u razvoju	4,7	5,5	6,0	0,3	0,5	0,2

Stopa rasta proizvodnje u pojedinim kategorijama zemalja u razvoju svrstanim prema veličini dohotka po stanovniku

Kategorija zemalja u razvoju prema veličini dohotka po stanovniku:	Broj stanovnika u kategoriji: (u 000)	1960—70	1970—80
Više od 1.500 dolara	438.226	6,7	6,8
500 do 1.500 dolara	411.162	5,3	5,7
Manje od 500 dolara	1.390.377	3,7	4,3
Zemlje u razvoju ukupno	2.239.765	5,5	6,0

stveno instrumentom međunarodne trgovinske saradnje, doživljava već u toku sedamdesetih, a pogotovo početkom osamdesetih godina, tešku krizu i oštru kritiku. S jedne strane, primena te strategije nije dovela do obećanog prosperiteta: najsiromašnije među zemljama u razvoju, koje predstavljaju više od dve trećine celokupnog stanovništva tih zemalja, ostvarivale su prosečnu stopu rasta proizvodnje koja je bila znatno ispod proseka, odnosno dogovorenog normativa. A unutar pojedinih zemalja polarizacija na bogatije i siromašne još više se produbljivala, bez obzira na visinu postignute prosečne stope rasta proizvodnje. Rezultat tog razvitka, prema tome, nije bio obećano podizanje životnog standarda i blagostanja, nego apsolutno i relativno povećavanje siromaštva. Statistički prosek rasta proizvodnje, prema tome, očigledno ne pokazuje da se tako ostvarena proizvodnja i »prosečno« raspodeljuje u konkretnim društvenim zajednicama.

S druge strane, međutim, primena strategije »razvoja preko trgovine« dokazala je da takav privredni razvoj zemlju nipošto ne dovodi u stanje povećane ekonomske otpornosti i nezavisnosti, nego, naprotiv, do sve veće zavisnosti. Kada privredna konjunktura u razvijenim zemljama počinje da pada i stopa rasta dohotka i tražnje počinje da se smanjuje, uporedo počinje da pada i uvozna tražnja, pa, prema tome, i izvoz iz zemalja u razvoju, a samim

Digitized by Google

tim i devizni prihod za finansiranje privrednog razvoja. Privredni razvoj na »periferiji« pada u sudbonosnu zavisnost od razvitka u »centru« — kada stane »lokomotiva«, stane i celokupna »kompozicija«! Privredna ekspanzija, odnosno privredni razvoj, nije više pitanje autonomne politike i odluke suverene nacionalne ekonomije, nego postaje automatski posledica privredne politike »centra«, odnosno »lokomotive«.

Strategija, prema tome, doživljava krah u oba bitna cilja koja je sebi postavila: kako u pogledu podizanja životnog standarda tako i u pogledu autonomije privrednog odlučivanja. U traženju i izradi alternativne strategije ne možemo se prosto zadovoljiti konstatacijom neuspeha prethodne, nego moramo temeljito izučiti uzroke, faktore i tendencije koje su dovele do paradoksalnih rezultata.

Transnacionalna i uzajamna zavisnost

Strategija društveno-ekonomskog razvoja, kao automatske posledice rasta celokupne proizvodnje, zasnivala se na pretpostavci međusobne povezanosti ponude i tražnje. Iz nje izvedena strategija »razvoja preko trgovine« je, međutim, polazila od pretpostavke međusobne povezanosti uvoza i izvoza. Činjenica nejednake relativne ekonomske snage »partnera« bila je zanemarivana. Iz modela, odnosno strategije »razvoja preko rasta« rodila se teorija »etapa« privrednog razvoja kao jedinstvenog svetskog procesa, a iz modela »razvoja preko trgovine« razvila se teorija »međunarodnog razvoja« na pretpostavci »uzajamne zavisnosti«. Ceo taj lanac ideja i politike bio je pod snažnim uticajem rastuće međunarodne povezanosti nacionalnih ekonomija.

Proces oslobađanja kolonijalnih zemalja i industrijalizacije do tada nerazvijenih zemalja odvijao se u opštim uslovima vanredno dinamičnog tehnološkog napretka u svetu i do sada nezapamćene ekspanzije međunarodne trgovine. Međunarodna trgovina povećavala se u posleratnom periodu — sve do 1980. godine — po stopama dvostruko višim od stope povećanja celokupne proizvodnje; tako je i učešće međunarodne razmene u celokupnoj vrednosti proizvodnje poraslo od svega 10% posle rata na više od 20% sredinom sedamdesetih godina. Činjenica rastuće trgovinske, tehnološke, komunikacijske, transportne, migracione, turističke i finansijske povezanosti nacionalnih ekonomija postala je osnova za teorije o »internacionalizaciji proizvodnje« i »reprodukcije na svetskom nivou«. Te teorije su, međutim, polazile od vanredno impresivnih statističkih rezultata rastuće međunarodne povezanosti, a previdele su institucionalne i društveno-ekonomske okvire u kojima dolazi do te povezanosti.

Proces »internacionalizacije« vršio se u uslovima i pod pretežnim uticajem širenja transnacionalnih korporacija. Izvoz kapitala u obliku direktnog međunarodnog investiranja, naravno, nije bio nova pojava. Nova je bila, međutim, dimenzija toga ši-

Digitized by Google

renja. Sredinom sedamdesetih godina zvanična statistika Ujedinjenih nacija beleži već više od 10.000 transnacionalnih preduzeća sa nekih 82.000 afilijacija u inostranstvu (od toga samo 26% su po poreklu američke, ali one imaju 32% celokupnog broja afilijacija). Ukupna vrednost prodaje 200 najvećih transnacionalnih korporacija 1980. godine dostiže 2.155 milijardi dolara, odnosno 28,6% celokupnog svetskog proizvoda. Transnacionalne korporacije ostvaruju danas više od dve trećine svetskog izvoza, pri čemu se oko polovine tog obrta odvija među njihovim sastavnim delovima: do 80% svetske trgovine primarnim proizvodima u rukama je transnacionalnih korporacija. Ova statistička slika može lako da navede na zaključak da dolazi do prerastanja nacionalnih ekonomija u svetsku privredu »objektivnom progresivnom internacionalizacijom proizvodnje« na osnovi tehnološkog progresa.

Međutim, ova ekspanzija je vršena u izričito transnacionalnim, a nipošto u internacionalnim okvirima. Transnacionalne korporacije sa svojim inostranim afilijacijama bile su samo geografski locirane na teritoriji inostranih nacionalnih ekonomija; međutim, u ekonomskom pogledu — po međugranskim vezama i impulsima, po tehnološkim, finansijskim i društveno-ekonomskim vezama — one su bile integralni deo ekonomije metropole, odnosno »centra«. Afilijacije transnacionalnih korporacija su doista »proizvodile« u inostranstvu — takva dislokacija proizvodnje bila je diktirana prednostima u pogledu sirovina, radne snage, eksploatacije tuđih tržišta i mobilizacije inostrane akumulacije ili, pak, potrebama brze svetske realizacije tehnoloških inovacija — ali su, kako po trgovinskim tako i po tehnološkim i finansijskim tokovima, bile, u stvari, integralni deo ekonomije metropole; zvanična statistika Međunarodnog monetarnog fonda otkriva, na primer, da su u periodu 1970—1980. neto investicije transnacionalnih korporacija u zemlje u razvoju iznosile 52 milijarde dolara, dok su u istom periodu »repatrirale« 102 milijarde dolara profita. Calcagno i Kanakal su, pak, u svom istraživačkom radu konstatovali da je u periodu 1955—1977. neto odliv kapitala iz SAD u zemlje u razvoju iznosio svega 8 milijardi dolara, dok je u istom razdoblju platni bilans SAD zabeležio neto priliv 43 milijarde dolara na račun profita transnacionalnih korporacija iz zemalja u razvoju, dok je samo kapitalna vrednost inostranih investicija tih korporacija 1979. godine dostigla 34 milijarde dolara.

Afilijacije transnacionalnih korporacija se ne integrišu u nacionalno ekonomsko tkivo zemalja domaćina. One ostaju »strano telo« u nacionalnoj ekonomiji zemlje domaćina. Afera povodom sovjetsko-evropskog gasovoda i učešća evropskih afilijacija američkih korporacija u tom gigantskom projektu je tu činjenicu razotkrila na primeru samih razvijenih zemalja: vlada SAD je insistirala na tome da afilijacije američkih transnacionalnih korporacija podležu zakonodavstvu metropole, a ne zemlje domaćina. Ta »eksteritorijalnost« je, naravno, utoliko naglašenija u slučaju zemalja u razvoju, kao što je to pokazao primer Irana, Bolivije, Čilea i niza drugih zemalja u razvoju. Transnacionalne korpora-

Digitized by Google

cije nisu instrument »modernizacije«, odnosno transformacije »tradicionalnih« društava na kapitalističke društveno-ekonomske odnose. Transnacionalne korporacije u svom monopolističkom obliku ne razvijaju konkurenciju i unutrašnje tržište u zemljama domaćinima, niti unose primerenu tehnologiju kojom bi se unapredila nacionalna ekonomija i podigla produktivnost rada. Naprotiv, monopolističke afilijacije svojom nadmoćnošću uništavaju ne samo domaće zanate, nego i prve klice konkurentski orijentisanih domaćih preduzeća. Cilj transnacionalne penetracije nije prevođenje pretkapitalističkih ekonomija i društava na tehnološki i ekonomski napredniji nivo, nego isključivo ostvarivanje superprofita, odnosno interes matične metropole. Zato je često čak konzervacija tradicionalnih odnosa u zemljama domaćinima svesna strategija transnacionalne penetracije, jer im taj »dualizam« ekonomske strukture omogućava ne samo korišćenje jeftine radne snage, nego i raspolaganje obilatim prirodnim izvorima zbog ograničene domaće tražnje u uslovima opšte tehničke i ekonomske nerazvijenosti.

Transnacionalna penetracija svetske privrede — a zemalja u razvoju pogotovo — bila je izraz imperijalističke težnje ka dominaciji i ekonomskoj eksploataciji, a ne proces kapitalističkog preobražaja društveno-ekonomskih odnosa u zemljama domaćinima. Samo tako možemo da razumemo činjenicu da se, uporedo sa rastućom transnacionalnom penetracijom zemalja u razvoju, statistički povećavao i nacionalni dohodak i izvoz tih zemalja, dok se, s druge strane, istovremeno povećavalo siromaštvo, nezaposlenost i opšta dekadencija.

Više od polovine izvoza industrijskih proizvoda iz zemalja u razvoju — koji 1980. godine dostiže 100 milijardi dolara — otpada na trgovinu između afilijacija i centrala. Statistički agregati koji iskazuju celokupnu proizvodnju i izvoz kao »nacionalne« zato mogu uveliko zavarati. Brojke o porastu nacionalne bruto proizvodnje, kao i o porastu vrednosti i obima izvoza, kriju u sebi predominantnu ulogu transnacionalne penetracije.

Frapantna je pri tom konstatacija da se uslovi i prilaz transnacionalnih preduzeća iz socijalističkih zemalja istočne Evrope bitno ne razlikuju od kapitalističkih korporacija. I socijalistička preduzeća u transnacionalnoj ekspanziji ugrađuju u ugovore sa zemljom domaćinom iste klauzule o ograničavanju autonomije aktivnosti preduzeća koje je rezultat »industrijske kooperacije«. Razlika je, međutim, u izričito neeksportnoj orijentaciji budući da socijalističke zemlje apsorbuju samo 3% industrijskog izvoza zemalja u razvoju.

Zemlje u razvoju koje su, primenom strategije otvorenih vrata za transnacionalnu »privatnu« inicijativu u okviru teorije »razvoja preko privrednog rasta« i »razvoja preko trgovine«, tražile ekonomsku podlogu za političku nezavisnost suočile su se posle dve do tri decenije takvog razvitka sa paradoksom: primenjeni model privrednog razvoja doveo ih je do povećane ekonomske zavisnosti i njihova politička nezavisnost našla se pod pretnjom

Digitized by Google

ekonomskih pritisaka. Tradicionalni model sirovinske zavisnosti u bipolarnoj podeli rada na sirovinske proizvođače i industrijske prerađivače biva sada zamenjen složenijom podelom rada u kojoj ekonomsko-tehnološki faktori zamenjuju raniju direktnu primenu sile.

Ta svetska struktura zavisnosti pokušava se maskirati i ulepšavati teorijama o »uzajamnoj zavisnosti«. Ekonomska zavisnost nije ekonomsko-tehnički fenomen međusobne povezanosti nacionalnih ekonomija, odnosno suverenih zemalja, nego je ekonomsko-politički fenomen korišćenja ekonomske nadmoći da bi se oduzela autonomija odlučivanja ekonomski zavisnim zemljama. Ta strategija zaoštravanja dominacije, uz propovedanje »zajednice interesa« i »uzajamne zavisnosti«, doživela je, međutim, svoj puni procvat u toku ekspanzije međunarodnog pozajmljivanja u sedamdesetim godinama.

Klopka dugova i ekonomsko-finansijska zavisnost

Korene svetske finansijske krize koja potresa savremenu svetsku privredu treba tražiti u događajima koji su usledili posle dva uzastopna »naftna šoka« 1973/74. i 1979/80: svaki od tih »šokova« značio je transfer vrednosti u visini 1—2% nacionalnog dohotka razvijenih zemalja u ruke izvoznikâ nafte udruženih u OPEC-u: to je značilo povećanje izvoznih primanja zemalja OPEC-a u visini od 80 milijardi dolara prilikom prvog i oko 150 milijardi dolara prilikom drugog »šoka«. Većina zemalja izvoznica nafte ostvarivala je velike viškove u platnom bilansu i pored naglog povećavanja obima uvoza. Banka za međunarodna plaćanja u Bazelu procenjuje da su zemlje OPEC-a deponovale u periodu 1973—1981. u zapadnim komercijalnim bankama ukupno oko 360 milijardi dolara. Interesantno je, međutim, da su komercijalne banke u istom periodu pozajmile zemljama u razvoju sumu od oko 300 milijardi dolara. Na prvi pogled može se, prema tome, zaključiti da je ekspanzija međunarodnog bankovnog finansiranja u toku sedamdesetih godina bila prvenstveno operacija »reciklaže naftnih dolara«.

Drugi izvor finansijskih sredstava i znatnog povećanja međunarodnih tokova kapitala bila je, međutim, transformacija monetarnih rezervi u dugoročne kreditne operacije i direktne investicije privatnog kapitala. Poznati finansijsko-monetarni autoritet Robert Triffin u članku *Nužnost reorganizacije svetskog monetarnog sistema* (The indispensable reordering of the world monetary system) otkriva da su u periodu od 1970. do 1980. SAD primile iz inostranstva neto iznos od 134 milijarde dolara u obliku monetarnih rezervi javnih monetarnih vlasti (narodnih banaka); u istom razdoblju su, međutim, SAD zabeležile u svom platnom bilansu izvoz kapitala u visini od 185 milijardi dolara. Iako je posle 1971. godine američki dolar formalno izgubio »ekstravagantnu privilegiju« svetskog novca, nacionalna valuta SAD upotrebljava se

Digitized by Google

i dalje ne samo kao obračunska jedinica — u toj se valuti obavlja 80% svetske trgovine, a denominira se i 80% međunarodnih zajmova — nego i kao valuta monetarnih rezervi narodnih banaka. Za taj izuzetan položaj što ga ima dolar, koji se više ne može objasniti ni zlatnom podlogom ni superiornom produktivnošću, očigledno se ima zahvaliti opštoj snazi — uključujući i vojnu snagu — SAD i njihovoj ulozi u svetskoj ekonomiji i politici. Taj izuzetan položaj omogućava finansijsko-bankovnom sistemu SAD da i dalje vrši ulogu »svetskog bankara«, da pozajmljuje kratkoročno, a kreditira dugoročno i da pri toj operaciji ubire goleme razlike u kamatnim stopama.

Ogromno povećanje međunarodnog finansiranja — a pogotovo privatno-finansijskih tokova u zemljama u razvoju — nije bilo posledica »izvoza kapitala« u obliku izvoza viška domaće akumulacije zemalja kreditora, nego je bilo samo posledica reciklaže (naftnih dolara i deviznih rezervi) i veštog korišćenja »ekstravagantne privilegije« (De Gaulle) rezervne valute i postojeće strukture svetskog bankovnog sistema. Drugim rečima, situacija svetske prezaduženosti, koja ogromno povećava zavisnost zemalja dužnika od kreditorâ, bila je stvorena tuđim novcem i nasleđenom privilegijom svetskog monetarno-finansijskog sistema.

Komercijalne banke upustile su se u transnacionalne operacije većih razmera tek tokom sedamdesetih godina. Godine 1970, kada je celokupna srednjoročna i dugoročna zaduženost zemalja u razvoju dostigla 74,7 milijardi dolara, zaduženost kod privatnih komercijalnih banaka iznosila je svega 12,6 milijardi, odnosno manje od 17%. Međutim, 1983. godine ta zaduženost kod privatnih banaka dostiže 255 milijardi dolara, odnosno 43% celokupne zaduženosti tih zemalja (prema podacima OECD). Transnacionalizacija kreditnih operacija komercijalnih banaka — transnacionalnih banaka ima danas 800 — može se shvatiti jedino okolnostima relativno male kreditne tražnje zbog privredne recesije u razvijenim zemljama i interesima kreditiranja izvozne ekspanzije u zemlje u razvoju u uslovima kada su se deficiti u platnim bilansima tih zemalja povećavali zbog recesione situacije na svetskim tržištima. Izveštaj eksperata Komonvelta stoga može da konstatuje da su industrijske zemlje povećale izvozni višak industrijske robe u zemlje u razvoju od 37,65 milijardi dolara 1973. na 168,70 milijardi dolara 1980. godine — polovina tog povećanja otpada na zemlje u razvoju koje uvoze naftu, a druga polovina na zemlje OPEC-a. Drugim rečima, povećano međunarodno kreditiranje, odnosno recikliranje, trebalo je da finansira izvoznu ekspanziju razvijenih zemalja u situaciji privredne recesije. Recikliranje naftnih dolara, odnosno ekspanzija međunarodnog kreditiranja transnacionalnih banaka, na taj je način obezbeđivala dodatnu zaposlenost 2—3 miliona radnika u razvijenim zemljama u godinama rastuće nezaposlenosti. Nije zato ni iznenađujuće što su se krediti u to vreme nudili pod vanredno povoljnim uslovima. Direktor Međunarodnog monetarnog fonda je, na primer, izneo da je za većinu zemalja u razvoju nečlanica OPEC-a realna kamatna stopa u periodu 1973

Digitized by Google

—1978. bila negativna, i to od minus 7% do minus 11%. Međutim, celokupna zaduženost, odnosno akumulacija duga zemalja u razvoju, ogromno se povećavala: od 119 milijardi 1973. na 331 milijardu dolara 1978. godine.

Nasuprot tvrdnjama da je ovo zaduživanje zemalja u razvoju bilo posledica loše i rasipničke unutrašnje ekonomske politike zemalja u razvoju, činjenice govore sasvim suprotno. Američki ekonomista William R. Cline u svojoj knjizi *Međunarodni dug i stabilnost svetske privrede* (International debt and the stability of the world economy) iznosi da se celokupna zaduženost zemalja u razvoju koje ne izvoze naftu povećala za 482 milijarde dolara u razdoblju između 1973. i 1982. godine: 260 milijardi dolara povećanja te zaduženosti može se pripisati povećanju cena uvozne nafte; narednu 41 milijardu dolara treba pripisati naglom povećanju kamatnih stopa u periodu 1981—1982, potom 21 milijarda dolara otpada na smanjenje obima izvoza zbog sveopšte recesije i, konačno, 79 milijardi dolara otpada na drastičan pad cena sirovinama i na pogoršanje uslovâ trgovinske razmene. Prema tome, 401 milijarda dolara od povećanog duga zemalja u razvoju koji iznosi 482 milijarde dolara otpada na faktore i događaje u svetskoj privredi nad kojima zemlje u razvoju dužnici nisu imale nikakvog uticaja, odnosno vlasti. »Kriza dugova« je, prema tome, posledica krize u svetskoj privredi, a ne pogrešne privredne politike zemalja u razvoju.

Međunarodno kreditiranje, koje su komercijalne banke vršile obrtanjem tuđih para, a sa ciljem podsticanja izvoza i podržavanja privredne aktivnosti u razvijenim zemljama, postepeno se, međutim, pretvara iz »problema« u »klopku«. Početkom osamdesetih godina dolazi do naglog i drastičnog povećavanja kamatnih stopa, a zbog pogoršavanja svoje kreditne sposobnosti prezadužene zemlje u razvoju prinuđene su već krajem sedamdesetih godina da ugovaraju sve više novih zajmova sa fleksibilnim kamatnim stopama, koje se prilagođavaju tržišnim uslovima. Direktor MMF-a de Larosiere navodi da su se kamatne stope na zajmove zemalja u razvoju koje uvoze naftu iz negativnih pretvorile u toku 1981. i 1982. godine u visokopozitivne realne stope u visini od plus 7 do plus 10% godišnje. Međutim, svaki poen razlike u kamatnim stopama za zemlje dužnike sada znači oko 3 milijarde dolara dodatnog tereta otplate duga.

Početkom osamdesetih godina zemlje u razvoju koje uvoze naftu padaju u »klopku duga«: zbog sve dublje recesije, koja prerasta u depresiju, njihovi prihodi od izvoza padaju kako zbog smanjenja obima izvoza tako i zbog padanja cena. To ih prisiljava na smanjivanje nužnog uvoza, pa, prema tome, i na smanjivanje stope privrednog rasta. Time »kreditna sposobnost« tih zemalja opada. Otplata dugova se, međutim, stalno povećava, ne samo zbog akumulacije duga, nego i zbog pogoršavanja strukture — te zemlje su primorane da sve više pozajmljuju kratkoročno i pod nepovoljnim uslovima, dok kamatne stope na svetskom nov-

Digitized by Google

čanom tržištu stalno rastu. Samo plaćanje kamata zemalja u razvoju koje ne proizvode naftu povećalo se od 25,5 milijardi dolara u 1979. godini na 50,3 milijarde dolara u 1982. godini. U očajničkom naporu zemlje u razvoju smanjuju svoj uvoz do maksimalnih mogućnih granica i traže nove zajmove, i to ne više za finansiranje privrednog razvoja, nego samo za otplatu kamata. Međutim, privatne banke sada smatraju da su »suviše izložene« zbog toga što odobreni zajmovi često čak za nekoliko puta prelaze njihov osnovni kapital, pa zato počinju da usporavaju svoju kreditnu aktivnost. Dok su privatne banke 1981. godine odobrile zemljama u razvoju 44 milijarde dolara novih zajmova, taj se obim 1982. godine smanjuje na 23 milijarde dolara, a u toku prve polovine 1983. godine na svega 6 milijardi dolara. Kriza međunarodne likvidnosti zaoštrava se do te mere da svetskoj privredi doslovce preti finansijski slom: u uslovima svetske privredne depresije i stagnacije tražnje u razvijenim zemljama mogućnosti povećavanja izvoznih prihoda su veoma male. Podešavanje sa smanjivanjem uvoza bilo je već u toku 1982. godine dovedeno do krajnjih granica; međunarodna javna pomoć stagnira, a isto tako i finansiranje javnih finansijskih institucija; kreditiranje privatnih bankarskih institucija se, međutim, drastično smanjuje. U takvim uslovima svetskom bankarskom sistemu preti moratorijum u otplati dugova zbog fizičke nemogućnosti zemalja dužnika da stvore devizna sredstva za otplatu duga. Reorganizacije duga su na dnevnom redu: oko polovine celokupne zaduženosti zemalja u razvoju bilo je reorganizovano tokom 1982. i 1983 godine.

U takvoj situaciji bankarski krugovi u razvijenim zemljama problem pretvaraju u prednost za sebe. Teškoće u otplati duga do kojih dolazi zbog zastoja u svetskoj trgovini i zbog opšteg pogoršavanja u svetskoj privredi postaju osnova za pritisak na zemlje u razvoju dužnike i za iznuđivanje radikalnog menjanja njihove politike razvoja. Međunarodni monetarni fond biva pretvoren iz institucije za održavanje monetarne ravnoteže u svetu u instituciju za isterivanje privatnih dugova. Privatne komercijalne banke udružuju se u Međunarodni finansijski institut sa ciljem uspostavljanja jedinstvenog fronta prema dužnicima i delegiraju »savetodavni odbor« dodeljen direktoru Međunarodnog monetarnog fonda. I tako reorganizovani Međunarodni monetarni fond — kome se dodeljuju i povećana finansijska sredstva od strane glavnih finansijskih sila — postaje sada glavna institucija za »reorganizaciju dugova«. Sporazum sa Međunarodnim monetarnim fondom i pristajanje na postavljene uslove u pogledu vođenja opšte privredne politike — koje je formalno uključeno u »pismo o namerama« — postaje uslov ne samo za dobijanje kredita od strane samoga Fonda, nego i za pregovaranje sa konzorcijem privatnih banaka. Međutim, »uslovi« koje Međunarodni monetarni fond postavlja zemljama dužnicima oštro su deflacionistički; u njima se traži ne samo smanjivanje uvoza i budžetske potrošnje, nego i smanjivanje nadnica i unutrašnje potrošnje, kao i smanji-

Digitized by Google

vanje investicija, pa, prema tome, i smanjivanje stope privrednog rasta, ako ne i potpuna privredna stagnacija.

Na zemlje u razvoju, koje su tokom sedamdesetih godina svojim zaduživanjem održavale obim svog uvoza iz razvijenih zemalja i time ublažavale privrednu recesiju u tim zemljama, sada se baš tim instrumentom duga prebacuje osnovni teret svetske privredne depresije. Prezaduženost zemalja u razvoju koristi se u uslovima nenormalno podignutih kamatnih stopa ne samo kao sredstvo prelivanja akumulacije iz nerazvijenih u razvijene zemlje, nego se sistemom »uslovljavanja« vrši pritisak na autonomnost njihove politike privrednog razvoja: pritisak na devalvaciju nacionalnih valuta obara izvozne cene i otvara vrata transnacionalnoj penetraciji. Parolom »adaptacije« i »privatne inicijative« na delu se guši privredni razvoj.

Međutim, ovaj najnoviji instrument i pokušaj zaoštravanja privredne zavisnosti zemalja u razvoju od razvijenih zemalja je mač sa dve oštrice: smanjivanje uvoza ne utiče samo na zaustavljanje industrijalizacije i opšteg privrednog razvoja u zemljama u razvoju, nego smanjuje i izvoz razvijenih zemalja. Zemlje u razvoju su, međutim, najveći i najbolji kupac robe iz razvijenih zemalja: u toku poslednje decenije zemlje u razvoju su kupovale više od jedne trećine celokupnog izvoza pojedinih regiona razvijenog dela sveta. One su već u toku poslednje dve-tri godine izvršile drastična prilagođavanja svojih trgovinskih bilansa kako bi zadržale spoljnu likvidnost. Primer Latinske Amerike je u tom pogledu ilustrativan: od 1982/1983. godine je taj kontinent smanjio svoj uvoz za 22,5 milijardi dolara, odnosno za 28,5%; tako je kontinent ostvario izvozni višak od 31.170 miliona dolara, što predstavlja trostruko više nego u prethodnoj godini. Međutim, pošto je priliv inostranog kapitala presušio, kontinent je, i pored napora na otplaćivanju kamata, morao da crpi poslednja sredstva iz monetarnih rezervi i da postane neto izvoznik kapitala u pravcu razvijenog Severa. Ako se u takvim uslovima istraje na otplaćivanju kamata, takav finansijski transfer je mogućan samo ako se zemljama u razvoju omogući da svojim izvozom ostvare devizna sredstva za te otplate. I pošto te otplate sada iznose oko 50 milijardi dolara — bez amortizacije glavnice — to će reći da se otplaćivanje kamata za dugove može vršiti samo ako su razvijene zemlje spremne da uvoze iz zemalja u razvoju za 50 milijardi dolara više. Takav uvoz mora, međutim, biti pretežno uvoz industrijske robe, što pri postojećem nivou tražnje u razvijenim zemljama znači smanjivanje domaće zaposlenosti za jedan do dva miliona radnih mesta. Drugim rečima, otplaćivanje dugova može se izvesti samo na račun zaoštravanja nezaposlenosti i privredne krize u samim razvijenim zemljama. To, međutim, dovodi finansijski kapital u razvijenim zemljama u direktnu konfrontaciju sa trgovinskim i industrijskim kapitalom. Shylockovo isterivanje »funte mesa« iz zemalja u razvoju dužnika predstavlja ne samo pokušaj uspostavljanja odnosa dominacije i zavisnosti nad zemljama u razvoju, nego i pokušaj finansijskog kapitala da dovede u zavisnost ne

Digitized by Google

samo industrijski i trgovački kapital, nego i samu državnu mašineriju.

Zaoštravanje pritiska sa ciljem zavođenja novih odnosa zavisnosti i dominacije time se sukobljava direktno sa dugoročnim interesima i tendencijama na spoljnotrgovinskom planu.

Zavisnost od tržišta i protekcionizam

Međunarodni odnosi nejednakosti i eksploatacije stvoreni su oformljavanjem privrednih struktura koje omogućavaju nejednaku razmenu. Kolonijalizam je otvorenim nasiljem »specijalizovao« podređene zemlje za masovnu proizvodnju u niskoproduktivnim aktivnostima. Time je bila stvorena »međunarodna podela rada« koja se sama reprodukuje i bez otvorene primene sile. Zaostala niskoproduktivna privredna struktura, sa svoje strane, reprodukuje odnose zavisnosti.

Privredni razvoj zato nije samo razvijanje ljudskih i prirodnih resursa za podizanje životnog standarda stanovništva, nego je istovremeno i strategija strukturnog preobražaja, koji vodi nacionalnu privredu ka povećanoj prosečnoj produktivnosti rada, pa ju prema tome izvlači iz položaja eksploatisanosti i zavisnosti. Borba za privredni razvoj u međunarodnim razmerima stoga znači borbu za novu međunarodnu podelu rada i, prema tome, za ukidanje odnosâ eksploatacije putem nejednake razmene.

U posleratnom periodu, a naročito posle oslobođenja od kolonijalizma, zemlje u razvoju postigle su na tom planu značajne uspehe. Industrijalizacija i strukturni preobražaj tradicionalnih privreda počeli su da menjaju nasleđenu ekonomsku sliku sveta. Čak je i strategija transnacionalizma bila primorana da promeni svoj pravac od sirovinske monokulture i ekstrakcije prema industrijsko-prerađivačkim granama. U posleratnom periodu zemlje u razvoju kao celina povećavaju svoje učešće u svetskoj industrijskoj proizvodnji od svega nekoliko procenata u 1950. na više od 10% u 1980. godini.

Proces strukturnog preobražaja preko industrijalizacije duboko se odrazio i na strukturu trgovinske razmene zemalja u razvoju: učešće industrijskih proizvoda, koje je u celokupnom izvozu zemalja u razvoju 1955. godine iznosilo svega 7%, povećava se u 1970. godini na 25,8%, a 1980. godine čak na 47,3% celokupnog izvoza zemalja u razvoju. I dok je uvoz industrijske robe iz zemalja u razvoju koje ne proizvode naftu još 1960. godine iznosio svega 0,4% celokupne unutrašnje potrošnje industrijske robe u razvijenim zemljama, dotle se već 1975. godine to učešće penje na 1,2%, a početkom osamdesetih godina prelazi čak 2% celokupne potrošnje. Tokom sedamdesetih godina izvoz industrijskih proizvoda iz zemalja u razvoju raste po nezapamćenoj prosečnoj godišnjoj stopi od 27%.

Međutim, prvenstveno tržište za industrijski izvoz iz zemalja u razvoju ostaju nekadašnje metropole, razvijene zemlje. Dok je

Digitized by Google

u industrijski razvijene zemlje 1963. godine odlazilo svega 55,8% celokupnog industrijskog izvoza iz zemalja u razvoju, a u ostale zemlje u razvoju 41,2% (u socijalističke svega 3%), dotle se udeo razvijenih zemalja 1978. godine penje na 63,4%, dok udeo ostalih zemalja u razvoju pada na 34,6%, a udeo socijalističkih zemalja na svega 2,1%. Inercija, transnacionalna mreža, transportna mreža, kao i kreditno-komercijalna i tehnološka mreža — sve to dejstvuje u pravcu zadržavanja, pa čak i jačanja zavisnosti od »tradicionalnih tržišta«.

Razvijene zemlje koriste se svojim položajem pretežnog kupca time što počinju da sprečavaju i postavljaju barijere na uvoz iz zemalja u razvoju. Nasuprot ideološkoj privrženosti »slobodnoj trgovini« i naveliko oglašavanoj doktrini »uzajamne zavisnosti«, razvijene zemlje u posleratnom periodu sve više pribegavaju protekcionističkoj trgovinskoj politici koja zahvata privredne sektore jedan za drugim, u zavisnosti od toga kako zemlje u razvoju postižu veću proizvodnu efikasnost i međunarodnu konkurentnost u pojedinim granama i proizvodima.

Razvijene zemlje najpre protekcionistički zatvaraju poljoprivredni sektor. Zapadna Evropa, koja je bila tradicionalni uvoznik poljoprivrednih proizvoda, razvija u okviru Evropske ekonomske zajednice takozvanu zajedničku poljoprivrednu politiku koja, u stvari, nije ništa drugo nego subvencionizam kombinovan sa trgovinskim protekcionizmom: domaćim proizvođačima garantuju se cene koje znatno prelaze nivo svetskih cena (a razlika se pokriva raznim oblicima subvencije), a na uvoz se postavljaju velika carinska ograničenja kombinovana sa taksama i administrativnim zabranama. Tako krajem sedamdesetih godina cena butera u EEZ dostiže nivo koji je četvorostruko viši od svetskog, a cena pšenice, kukuruza i uljarica je dvostruko viša od svetske cene. Ta politika — politika sprečavanja uvoza i masovne subvencije domaćim proizvođačima — dovodi, naravno, do znatnog povećanja sopstvene proizvodnje uz korišćenje tehnoloških proboja u hemiji, agrobiologiji i mehanizaciji.

Međutim, politika agrarnog protekcionizma ne zaustavlja se na »osvajanju« sopstvenog tržišta i postizanju samodovoljnosti u poljoprivrednoj proizvodnji. Pošto subvencionirana domaća proizvodnja zadovolji sopstvene potrebe i počne da stvara ogromne zalihe, proizvedene uz troškove koji znatno prelaze svetski nivo, prelazi se na »agresivnu« politiku subvencioniranja izvoza i otimanja trećih tržišta od efikasnih svetskih proizvođača iz zemalja u razvoju. Situacija na tržištu šećera je u tom pogledu poučan primer. Dok je svetska cena šećera 1981. godine iznosila 270 dolara po toni, dotle je cena za proizvođače šećerne repe u EEZ iznosila 470 dolara po toni. Nije čudo što se u takvim uslovima proizvodnja šećerne repe u EEZ naglo povećavala: od 6,8 miliona tona krajem šezdesetih godina na 16 miliona tona krajem sedamdesetih godina. I dok je Zajednica još u šezdesetim godinama bila neto uvoznik šećera, ona već sredinom sedamdesetih godina izvozi oko 2 miliona, a 1980. godine čak 5,3 miliona tona. Uz pomoć

Digitized by Google

ogromnih izvoznih subvencija EEZ naglo povećava svoje učešće u svetskom izvozu šećera od 8,3% sredinom sedamdesetih godina na 18,3% u 1981. godini. Cena šećera na svetskim tržištima doživljava drastičan pad — od 28,66 centi po funti 1980. godine pada 1982. godine na 8,41 centi po funti; međutim, izvoz šećera iz EEZ se, uz pomoć masovne subvencije, nastavlja. Toliko istican princip »komparativnih troškova«, ekonomske efikasnosti i »slobodne konkurencije« biva time grubo pogažen: razvijene zemlje zatvaraju ne samo sopstvena tržišta efikasnijim i konkurentnijim proizvođačima šećerne trske iz zemalja u razvoju, nego akumuliranom ekonomsko-finansijskom snagom otimaju od njih čak treća tržišta i obaraju cene na svetskim tržištima. Svetska tržišta se ne osvajaju više povećanom produktivnošću, efikasnošću i konku rentnošću, nego prosto-naprosto finansijskom nadmoći. Skrivena ruka Adama Smitha biva zamenjena čeličnom pesnicom ekonomske snage stečene privilegijom dominantne pozicije u svetskoj privredi.

Sektor energetike, na prvi pogled, daje obrnutu sliku. Pod uticajem svetske strategije naftnog monopola »sedam sestara« cene nafte nisu samo bile niske u odnosu na ostala goriva sve do 1973. godine, nego su i stalno padale u odnosu na nivo nadnica ili ostalih proizvoda. Uvoz nafte u tim uslovima naglo raste, dok domaća proizvodnja ostalih goriva u industrijskim zemljama zaostaje. I dok su industrijske zemlje 1950. godine podmirivale svega 3,6% svojih energetskih potreba iz izvoza, dotle njihova energetska »zavisnost« 1975. godine dostiže 31,3%. Međutim, i pored sve graje o prednostima »uzajamne zavisnosti«, industrijske zemlje, sa SAD na čelu, jedna za drugom počinju da proglašavaju programe »energetske nezavisnosti« i da se udružuju u Međunarodnu agenciju za energiju, koja postaje kartel potrošača. U sklopu ove agencije sprovodi se koordinirani program ne samo »konzervacije energije« — što je, svakako, vanredno pozitivna mera — nego i program strateških manipulativnih zaliha i razvijanja alternativnih energetskih izvora uključujući nuklearnu energiju. Tako koordinirana politika doista smanjuje »energetsku zavisnost« razvijenih zemalja od uvoza nafte iz zemalja OPEC-a, ali se ona teško može podvesti pod opšte načelo »međusobne zavisnosti«.

Međutim, kako razvijene zemlje povećavaju svoju produktivnost i međunarodnu kompetitivnost na industrijskom sektoru, protekcionizam počinje da se širi i na to područje. Sektor tekstila i odeće prvi se našao na udaru već u ranim šezdesetim godinama. Iako je tačno da uvoz tekstila iz zemalja u razvoju predstavlja samo jednu trećinu celokupnog uvoza tekstila u razvijene zemlje, taj uvoz 1980. godine ipak dostiže gotovo 10% celokupne potrošnje tekstilne robe u razvijenim zemljama. U takvoj situaciji razvijene zemlje — i to posredstvom mehanizma GATT-a, koji bi trebalo da bude zaštitnik »slobodne trgovine« — prisiljavaju zemlje u razvoju izvoznice tekstila da prihvate »dobrovoljna ograničenja« izvoznih količina tekstilne robe. I dok je uvoz tekstilne robe iz zemalja u razvoju u razvijene zemlje u periodu 1963—1973.

Digitized by Google

napredovao po stopi od 6,9%, on u periodu 1976—1979. pada na 4,6%; međutim, uvoz tekstila iz drugih razvijenih zemalja, koje nisu zahvaćene tim sporazumom i ograničenjima, i dalje raste po stopi od 5%; još je dramatičnija situacija na sektoru tekstilne odeće, gde se stopa povećanja uvoza iz zemalja u razvoju smanjuje od 21,1% godišnje u periodu 1963—1973. na 4,6% u periodu 1976—1979, dok se stopa rasta uvoza iz drugih razvijenih zemalja u istim razdobljima smanjuje od 11,7% na samo 7,3%. Taj pritisak na zemlje u razvoju na sektoru tekstila, naravno, deluje u pravcu pomeranja izvoza tih zemalja prema drugim industrijskim sektorima u kojima ove zemlje postižu efikasnost i konkurentske prednosti na svetskim tržištima. Učešće tekstila u celokupnom izvozu industrijske robe iz zemalja u razvoju u razvijene zemlje zato opada od 22,4% u 1962. godini i 14,9% u 1970. godini na 9,3% u 1980. godini. Na drugoj strani, međutim, učešće metaloprerađivačke industrije i opreme naglo raste: od svega 3,8%, koliko je iznosilo u 1962. i 12,2% u 1970. godini, ono raste na 20,9% u 1980. godini i tako zauzima prvo mesto u robnoj strukturi industrijskog izvoza zemalja u razvoju u razvijene zemlje. Jačanje efikasnosti i konkurentnosti zemalja u razvoju na sve širem frontu industrijskih sektora u uslovima odsustva strukturne adaptacije u razvijenim zemljama pokreće protekcionističke pritiske koji uzimaju sve više maha. Prvo je zahvaćen sektor čelika i brodogradnje, u kome mnoge zemlje u razvoju postižu značajan stepen tehnološke modernizacije i produktivnosti, a za njim slede, jedan za drugim, ostali sektori uključujući sektor potrošne elektronike, koji je još donedavno bio općenito smatran sektorom tehnološke intenzivnosti, pa prema tome, u neku ruku, predodređen da ostane rezervisan za industrijski razvijene zemlje.

Početkom osamdesetih godina protekcionizam zahvata više od polovine celokupnog izvoza zemalja u razvoju koje ne proizvode naftu, dok sistem carinskih preferencijala za industrijski uvoz iz zemalja u razvoju, koji je bio prihvaćen krajem šezdesetih godina i primenjivan u toku sedamdesetih godina, nije nikada zahvatio više od četvrtine celokupnog izvoza.

I dok je ranije trgovinska carinska zaštita bila otvorena — zakonski utvrđena i obelodanjena — protekcionistička zaštita u velikoj meri postaje stvar administrativne »diskrecije«. Oblici protekcionističkih zahvata su najrazličitiji — od »dobrovoljnih« ograničenja, pooštrenih sanitarnih kontrola, sezonskih zabrana, pooštravanja standarda, pa do administrativnih šikana i usporavanja postupka. I dok je ranije »sistem«, bar formalno, funkcionisao na bazi opšteprihvaćenih i multilateralno kontrolisanih pravila, sada jedini kriterij i argument postaje pravo jačega.

Ekonomsko-politička argumentacija, koja je u osnovi protekcionističkih pritisaka, zasniva se prvenstveno na argumentu »zaštite domaće zaposlenosti« i protivljenja konkurenciji »nisko plaćene radne snage«. U stvari, posredi je nespremnost industrijskih zemalja na strukturno prilagođavanje koje iziskuju promenjeni

Digitized by Google

uslovi konkurentnosti i tehnološkog razvoja u svetu. Umesto podsticanja strukturnog pomeranja prema novim industrijskim granama i sektorima visoke produktivnosti rada, subvencijama i trgovinskim zaštitama štite se industrijske grane koje su izgubile trku na svetskom tržištu. Budući, međutim, da zaštićeni i subvencionirani privredni sektori snabdevaju svojim proizvodima produktivne sektore, to pod udarom rastućih poreza i troškova postepeno i ovi gube međunarodnu kompetitivnost. Protekcionizam je zato mač sa dve oštrice: zatvaranjem izvoznih mogućnosti zemalja u razvoju zatvara im se i mogućnost zarade konvertibilnih platnih sredstava, pa prema tome i efektivna tražnja za uvoz iz razvijenih zemalja; povećavanjem troškova u produktivnim granama dolazi do gubitka međunarodne konkurentnosti i u tim, u suštini, efikasnim granama. Budući, pak, da se protekcionističko ograničavanje pristupa tržištima razvijenih zemalja povezuje sa »krizom dugova« i rastućom potrebom zemalja u razvoju za ostvarivanjem »likvidnog viška«, to protekcionističke tendencije dovode u ćorsokak celokupne ekonomske odnose između svetskog Severa i Juga.

Nezavisnost, ravnopravnost i ekonomski razvoj

Razvoj svetske privrede i međunarodnih ekonomskih odnosa sve jasnije pokazuje prisnu povezanost ekonomskih i političkih faktora. Strategija pokreta nesvrstanosti se zato u odbrani principa nacionalnog suvereniteta, prirodno, pomera prema ekonomskim aspektima međunarodnih odnosa. Sastanak u Lusaki (1972. godine) formuliše razrađenu strategiju oslonca na sopstvene snage. Ta strategija je posledica saznanja da se zemlje u razvoju mogu osloboditi pritiska sudbonosne nasleđene ekonomske zavisnosti od razvijenih zemalja samo oživljavanjem uzajamnih ekonomskih veza i saradnje. Oslonac na sopstvene snage je stoga istovremeno i cilj i sredstvo: cilj — jer diverzifikacijom ekonomskih veza popunjava prazninu koju je svetska privreda nasledila iz kolonijalnog perioda i time izgrađuje uravnoteženiju mrežu međunarodnih ekonomskih odnosa; sredstvo — jer jačanjem ekonomske solidarnosti jača i pregovaračku snagu zemalja u razvoju, pa, prema tome, deluje u smislu pozitivnog menjanja ekonomskih odnosa sa razvijenim zemljama u pravcu postepenog ukidanja nejednake razmene.

Prihvatanje strategije oslonca na sopstvene snage se zato logički nastavlja prilikom sastanka na vrhu u Alžiru (1974. godine) kada je data ideja o novom međunarodnom ekonomskom poretku. U pokretu sazreva saznanje da traženje marginalnih reformi ne daje nikakve rezultate. Posle dve decenije ekonomske saradnje i nebrojenih ekonomskih konferencija i obećanja zemlje u razvoju su došle do zaključka da se njihov položaj može promeniti samo ako se promeni celokupan sistem odlučivanja u međunarodnim odnosima. Međutim, iako je prošlo deset godina od usvajanja

Digitized by Google

rezolucije kojom se traži uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka, još nema pozitivnog odgovora razvijenih zemalja na globalne pregovore za ostvarenje tog cilja. U Nju Delhiju (1983. godine) zemlje u razvoju su preispitale svoju strategiju i izašle sa nizom umerenih i konstruktivnih predloga, koji su kao takvi bili pozdravljeni u industrijski razvijenim zemljama. Međutim, na zasedanju UNCTAD-a u Beogradu nije došlo ni do kakvog bitnog napretka.

Iskustvo posleratnih decenija navodi nas na nekoliko opšteteorijskih zaključaka na osnovu kojih možemo da gradimo praktično-političku strategiju za budućnost:

1. Ekonomska ravnopravnost nije automatski posledica kvantitativnog povećanja proizvodnje. Proces ka ekonomskoj ravnopravnosti vodi samo preko kvalitativnih, a to znači strukturnih promena unutar nacionalnih ekonomija, pa preko toga i promena u strukturi spoljne trgovine i u svetskoj privredi u celini.

2. Jačanje političke nezavisnosti, odnosno učvršćivanje nacionalnog suvereniteta, nije posledica spontanog rasta proizvodnje, nego može da bude samo posledica svesnog napora za menjanje sistema međunarodnih odnosa koji rađa zavisnost, nejednakost i eksploataciju. Proces menjanja sistema međunarodnih odnosa mora, međutim, biti praćen radikalnom promenom strategije nacionalnog društveno-ekonomskog razvoja.

3. Privredni razvoj je mnogo širi i kompleksniji proces od privrednog rasta. Kvantitativno povećavanje proizvodnje je samo osnova i podloga na kojoj se vrši celokupna društvena transformacija. Najbitniji faktor društveno-ekonomskog razvoja jeste oslobađanje puta kreativnoj snazi narodnih masa. Osnovna dinamična snaga društveno-ekonomske transformacije jeste čovek, a ne mašina.

4. Uključivanje narodnih masa i oslobađanje njihovih kreativnih sposobnosti može se, međutim, izvršiti jedino u sklopu istorijski formiranih društvenih celina, odnosno područja rada. Jedinstvena područja rada, odnosno jedinstveni ekonomski prostori, jesu teritorijalne jedinice unutar kojih se vrši relativno slobodna cirkulacija rada, kapitala, robe, tehnologije itd. i u kojima vladaju relativno ujednačeni uslovi privređivanja. Te privredne jedinice zovemo uslovno »nacionalne ekonomije« ili »zemlje«. One su suvereni akteri međunarodnih odnosa. Sistem međunarodnih odnosa je zato sistem ekonomskih, trgovinskih, finansijskih, monetarnih, migracionih, tehnoloških i kulturnih odnosa među tim suverenim jedinicama koje čine celokupnost svetske privrede.

5. Svetska privreda, prema tome, nije jedinstvo društveno-ekonomskih odnosa, nego samo celokupnost nacionalnih ekonomija i međunarodnih odnosa kojima su te jedinice povezane u celinu. Međunarodni odnosi socijalističkih zemalja — kako u međusobnim odnosima tako i u odnosima sa kapitalističkim i feudalnim zemljama — zato se kvalitativno ne razlikuju od međunarodnih odnosa kapitalističkih zemalja.

Digitized by Google

6. Učvršćivanje političkog suvereniteta i nacionalnog ekonomskog integriteta je stoga najprogresivniji cilj savremene epohe. Jačanje političkog i ekonomskog integriteta suverenih zemalja nije samo imperativ pokreta nesvrstavanja, nego i osnovna pretpostavka socijalističkog preobražaja. Socijalizam kao svetski proces pretpostavlja različitost specifičnih nacionalnih puteva. Osnovna pretpostavka socijalističke transformacije jeste, prema tome, uspostavljanje takvih međunarodnih odnosa koji neće sprečavati suvereno odlučivanje narodnih masa u pogledu društveno-ekonomskog uređenja unutar njihovih nacionalnih ekonomija.

7. Transnacionalna »internacionalizacija«, prema tome, ne predstavlja »objektivno« progresivni proces, nego pokušaj dominantnih ekonomskih sila da, razvijanjem transnacionalne mreže, stvore strukturne odnose stalne potčinjenosti i zavisnosti većine suverenih zemalja sveta. Socijalistički preobražaj se ne može izvršiti socijalističkom transformacijom transnacionalno-monopolističke mreže u transnacionalno-etatističku mrežu, odnosno zamenom jednog »svetskog sistema« drugim, nego put progresivne transformacije vodi samo prema afirmaciji nacionalnog suvereniteta unutar koga se vrši takva mobilizacija kreativnih snaga narodnih masa koja može da izvrši istinski društveno-ekonomski preobražaj.

Na praktično-političkom planu to, međutim, znači da je strategija nesvrstavanja — i odbrane nacionalnog političkog i ekonomskog suvereniteta — istovetna sa strategijom socijalističkog preobražaja, odnosno sa socijalizmom kao svetskim procesom.

Strategija oslonca na sopstvene snage u individualnoj primeni znači preorijentaciju modela razvoja od kvantitativnog ekonomskog rasta na kvalitativni društveno-ekonomski preobražaj. Odlučna orijentacija na nacionalnu ekonomsku i društvenu integraciju jedini je način otpora pokušajima transnacionalne apsorpcije i nacionalne dezintegracije. U svojoj kolektivnoj primeni ova strategija predstavlja, međutim, silu protuteže u procesu pregovaranja za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka. Takva strategija nije »kidanje veza« sa svetskim tržištem, ali znači njegovu progresivnu transformaciju samom promenom strategije unutar procesa međunarodne saradnje.

Borba za ekonomsku ravnopravnost se zato, u svojoj suštini, ne razlikuje od borbe za političku nezavisnost. Ona se ne dobija za zelenim stolom, nego pokretanjem kreativnih snaga narodnih masa.

Digitized by Google

Milenko Marković

Integralni smisao jugoslovenske socijalističke revolucije

Imali smo u poslednje vreme dosta rasprava o nacionalnoj problematici, pa se postavlja pitanje koliko se može ići dalje i reći nešto novije, činiti neke teorijske prodore u odnosu na već poznate i osvojene domete u ovoj oblasti.

Istina, ponekad i nešto što je poznato, neka fundamentalna saznanja i opredeljenja, mogu se ponoviti a da ne zvuče banalno, čak da imaju i draž novine i da služe kao podsticaj novim traganjima. Pitanje integralnog smisla jugoslovenske socijalističke revolucije spada u red takvih tema za koje se vezuju neke već davno izrečene istine, ali koje se ponekad potiskuju, prešutkuju ili zanemaruju, pa ih stoga vredi ponoviti. Šta, zapravo, podrazumevamo pod integralnim smislom i sadržajem naše revolucije?

I

Jugoslovensku socijalističku revoluciju, istina, malo uprošćeno, ali radi jasnoće možemo predstaviti u obliku dijalektičkog trianglа — vlast radničke klase, nacionalna ravnopravnost, jugoslovensko socijalističko zajedništvo. Reč je, dakle, o dijalektičkom jedinstvu klasne (i ljudske) nacionalne emancipacije i opštejugoslovenske dimenzije socijalističke revolucije. Ukoliko se bilo

Digitized by Google

koji element ovog triangla razvija ispod svojih realnih istorijskih mogućnosti, ukoliko, dakle, jedan od njih stagnira ili nazaduje, dolazi u pitanje celokupan tok revolucije, njen integralni smisao.

Te tri komponente revolucije nalazile su svoju konkretno-istorijsku realizaciju u NOB, revolucionarnom etatizmu i u novijoj, samoupravnoj fazi revolucije, fazi socijalističkog društvenog razvoja. Dakako, ta realizacija tekla je u protivurečnom obliku, uz otpore različitih konzervativnih političkih snaga društva, ali uvek sa jedinstvenim tendencijskim smislom da svaki korak u razvijanju nacionalnih sloboda i ravnopravnosti ima za osnovu jačanje vladajuće pozicije radničke klase u društvu, čija je rezultanta socijalistička samoupravna Jugoslavija kao jedinstveno područje nerazlučivog procesa socijalno-klasnog i nacionalnog oslobođenja.

To, bez sumnje, i nije nešto novo, jer, istorijski posmatrano, naša revolucija je i krenula tako da se na preduslovima socijalno-klasnog i nacionalnog oslobođenja stvara i novi tip društvene i državne zajednice u kojoj nacionalne slobode i nacionalna ravnopravnost, s jedne, i bratstvo i jedinstvo, jugoslovensko socijalističko zajedništvo, s druge strane, nisu ciljevi po sebi, ali ni puke parole, već integralni delovi istorijskog procesa jedne velike socijalne revolucije. Bez te jedinstvene socijalno-klasne komponente revolucije, shvaćene, razume se, uvek u dijalektičkom jedinstvu strategijskog i konkretno-istorijskog, odnosi nacionalne ravnopravnosti i odnosi bratstva i jedinstva, socijalističkog zajedništva i integracije pretvarali bi se, kao što smo se na sopstvenom iskustvu mogli uveriti, u svoje suprotnosti: u unitarizam ili u separatizam.

Zašto naglašavamo ove istine o našoj revoluciji, koje su dobro poznate i koje, reklo bi se, ne bi trebalo da su sporne? Razlog tome je okolnost da se u novije vreme u pojedinim teorijskim tekstovima, istoriografskim radovima, pa i političkim govorenjima, sretamo sa potenciranjem jedne na račun drugih komponenata revolucije. Ako je u jednoj ranijoj, centralističkoj fazi u razvoju jugoslovenske federacije bilo shvatanja da je nacionalno pitanje stvar taktike ili samo forma socijalističke revolucije, u novije vreme ispoljavaju se tendencije da se revolucija, njen integralni smisao redukuje na nacionalni smisao. Revolucija se u tom kontekstu prikazuje kao naknadna pojava, kao nusprodukt samoosveštene borbe narodâ za nacionalno oslobođenje. Izlazi, bar prema ovim i sličnim kazivanjima, da su klasni i opštejugoslovenski smisao revolucije proste izvedenice nacionalnih ideala kao sveta idealnih vrednosti koji je sam sebi dovoljan i koji ima moć da oblikuje socijalnu stvarnost. Iz tog i tako shvaćenog nacionalnog izvlači se osnovni smisao i NOB i savremenih kretanja u jugoslovenskom društvu, uspostavlja se nit kontinuiteta između prošlosti i sadašnjosti. Da budemo još eksplicitniji: postoje pokušaji da se tendencije nacionalističkih deformacija samoupravnog federalizma teorijski osmisle i ideološki legitimišu kao istinski kontinuitet NOB, a i njenih revolucionarnih tekovina.

Digitized by Google

Suvišno je dokazivati koliko je KPJ u godinama NOB i oružane revolucije pridavala krupan, strateški značaj nacionalnom pitanju, rešavajući ga u duhu Lenjinovih principa, dosledno i radikalno. To je, uz povremene oscilacije, činila i kasnije u posleratnoj izgradnji socijalizma. Nije, dakle, svodila nacionalno pitanje na stvar taktike, ali isto tako nije od njega pravila ni fetiš. Umela je da ceni oslobodilački naboj i istorijske težnje narodâ da budu gospodari na svome. Ali je, takođe, veoma dobro znala da taj naboj i te težnje mogu postati motorna snaga revolucije samo ako se oslobode naslaga nacionalnih netrpeljivosti i nepoverenja i ako se čvrsto povežu sa revolucionarnim pokretom radničke klase za socijalno oslobođenje. Nacionalni ideali, inače u istoriji naših naroda više puta izneveravani, sami po sebi ne bi značili mnogo bez spoja sa socijalističkom revolucijom, odnosno bez upornog rada KPJ na integraciji nacionalne i socijalne komponente revolucije. Istina, i socijalistička revolucija bez njenog nacionalnog utemeljenja ne bi mogla da računa na uspeh. Ali to ne obesnažuje stanovište da jedino socijalistička revolucija otvara perspektivu istorijske realizacije nacionalnih ideala slobode i ravnopravnosti, ali po meri i načinima radničke klase, kada se ona podigne do nivoa nacionalne klase. Bez nje, odnosno samo sa antifašističkom borbom, imali bismo nešto poput Pokreta otpora ili slično, ali ne i onaj radikalni društveni obrat na kojem je jedino moguće ostvariti ciljeve nacionalne emancipacije.

Ono što se događalo između 1941. i 1945. godine bilo je istovremeno i nacionalnooslobodilačka borba i građanski rat sa svim bitnim obeležjima, dakako, specifične, ali duboko nacionalne i duboko socijalno-klasne revolucije, koja je rešavala i pitanje nacionalnog oslobođenja. Prvo je davalo širinu, svenarodni karakter oslobodilačke borbe, a drugo je davalo utemeljenje, perspektivu i garancije da plodovi borbe za oslobođenje Jugoslavije neće pripasti snagama starog režima. Komunistička partija Jugoslavije, naime, nikada nije krila da njena platforma borbe ima ne samo nacionalnooslobodilački, već i socijalno-klasni karakter. Istina, ona je povremeno morala i da taktizira, ne toliko zbog unutrašnjih koliko zbog spoljnih, međunarodnih okolnosti. Jer i zapadni saveznici i Staljin podjednako su bili zainteresovani za to da se u Jugoslaviji vodi samo borba protiv okupatora, a ne provodi i revolucija. Partija, međutim, bez obzira na teškoće i smetnje sa tih strana, nije pristajala da svoj revolucionarni angažman svede na okvire antifašističke borbe i na vojnu pomoć ratnim naporima članica antifašističke koalicije. Njen radikalizam u borbi za oslobođenje Jugoslavije i za rešavanje nacionalnog pitanja proizlazio je iz radikalizma njene borbe za promenu društvenog sistema u Jugoslaviji.

To se ponekad, svesno ili nesvesno, zaboravlja kada se, iz težnje da se po svaku cenu bude antidogmatičan, prenaglašava nacionalnooslobodilački karakter revolucije, kada se, u označavanju karaktera te revolucije, pridev »socijalistička« zamenjuje

Digitized by Google

pridevom »narodna« i kada se radije govori o subjektivitetu narodâ nego o subjektivitetu radničke klase. Nije ni u kom slučaju sporno da je karakteristika naše socijalističke revolucije, kao i mnogih antikolonijalnih revolucija, upravo u tome da je povećana samosvest narodâ o njihovim nacionalnim i socijalnim interesima i ciljevima, a da je snažno porasla njihova uloga na istorijskoj sceni revolucionarnih zbivanja, što daje i pečat našoj savremenoj epohi. Ali to ne znači da je povećana istorijska samosvest narodâ potisnula ulogu društvenih klasa, posebno revolucionarnu ulogu radničke klase i njoj bliskih slojeva društva. To, opet, ne znači da je progresivni smisao borbi za nacionalnu samostalnost, za ravnopravne odnose među narodima potisnuo progresivni smisao klasnih borbi za pravedniji društveni poredak. Dogmatskom i uprošćenom stanovištu o primatu klasne borbe ne može biti zamena drugo dogmatsko i uprošćeno stanovište koje totalitet revolucionarnih kretanja u našem društvu, pa i u svetskim razmerama, redukuje na nacionalne suprotnosti i na nacionalni princip. Jer ne samo naša socijalistička revolucija, nego i mnoge savremene antikolonijalne revolucije potvrđuju da je borba za nacionalnu samostalnost tesno uslovljena i povezana sa borbom za pravednije društvene odnose.

Potpun i celovit smisao jugoslovenske socijalističke revolucije iskazuje se, međutim, ne samo u povezanosti borbe za samostalnost i ravnopravnost narodâ sa borbom za novi, socijalistički društveni poredak — već i u povezanosti narodnooslobodilačke borbe sa borbom za stvaranje nove Jugoslavije, dakle, sa opštejugoslovenskim smislom revolucije.

U vezi s tim postavlja se pitanje: u kakvom se odnosu nalaze princip samoopredeljenja, koji uključuje pravo narodâ na državno otcepljenje, sa borbom za stvaranje nove Jugoslavije? Jer, i jednu i drugu politiku promovisala je jedna ista partija — Komunistička partija Jugoslavije. Da li je KPJ time protivurečila samoj sebi, da li je svojim nepriznavanjem okupatorskog komadanja Jugoslavije i odlučnom borbom za očuvanje teritorijalnog jedinstva Jugoslavije u bilo čemu obezvređivala proklamovani princip samoopredeljenja? Da li je — da dodamo još jedno pitanje — današnja odlučna politika za očuvanje teritorijalnog integriteta Jugoslavije u koliziji sa pomenutim principom? Tim pitanjima možemo, sa izgledima na ispravnost odgovora, pristupiti jedino konkretno-istorijski — bilo da govorimo o NOB bilo o savremenom istorijskom trenutku revolucije.

Kad govorimo o NOB, morali bismo respektovati polaznu činjenicu da su narodi Jugoslavije u svom političkom sazrevanju i samoosvešćivanju — u čemu je KPJ odigrala nesumnjivo krupnu istorijsku ulogu, — ulazili u narodnooslobodilačku borbu kao zajedničku opštejugoslovensku borbu za nacionalno oslobođenje. Postojala je, dakle, svest — da ni jedan narod ne može izboriti svoju nacionalnu slobodu ako svoju borbu ne udruži, ne ujedini sa borbom svih ostalih jugoslovenskih naroda i narodnosti.

Digitized by Google

U toj i takvoj sazrevajućoj svesti sadržana je njihova rešenost da se obnovi zajednički život posle oslobođenja, dakako, na radikalno drugačijim osnovama nego što su bile one u monarhističko-kapitalističkoj Jugoslaviji. Tu rešenost oni su demonstrirali zajedničkom oružanom borbom i političkim odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a. Teška iskustva nacionalnog bespravlja i hegemonije u staroj Jugoslaviji nisu ugušila istorijske težnje narodâ da žive zajedno, nisu ih navela na uverenje da je zajednički život — pa makar i pod najpovoljnijim uslovima, apriorno nemoguć. Na etnocentrističkoj tezi o nemogućnosti zajedničkog življenja pravili su se u toku rata različiti planovi o dezintegraciji Jugoslavije: četnički — o velikoj Srbiji, ustaški — o velikoj Hrvatskoj, albanskih balista — o velikoj Albaniji, kao i politika bugarske KP koja se kretala linijom bugarskih aspiracija prema Makedoniji.

No ti su se planovi topili kao mehur od sapunice, gubili su svaku smisaonost realne istorijske perspektive pred političkom zrelošću narodâ i radničke klase, pred realnošću istorijske perspektive koju je otvarala Komunistička partija Jugoslavije.

Ako, dakle, naši narodi nisu gajili rezerve prema obnavljanju zajedničkog života i ako su se, i pored toga što su im ne samo nuđene, već i nametane i neke druge alternative, odlučili za kontinuitet življenja u zajedničkoj državi — a ne u posebnim državama ili u sastavu nekih drugih država — onda je borba KPJ za stvaranje nove Jugoslavije ne povreda, već najpotpuniji izraz prava narodâ na samoopredeljenje.

Saznanja o tome da bi izdvojenim življenjem lako postajali plen manipulacije velikih sila ili da bi eventualnim pripajanjem nekim drugim susednim državama bili izloženi riziku gubitka svog nacionalnog individualiteta — predstavljaju one značajne dodatne elemente politike samosvesti narodâ o njihovoj istorijskoj sudbinskoj upućenosti na zajedničko življenje.

Na tim elementima istorijske svesti naših naroda i radničke klase KPJ je temeljila svoju strategiju jedinstva i klasnog i nacionalnog opštejugoslovenskog smisla socijalističke revolucije.

Može se pretpostaviti da je samoupravljanje ojačalo svest o sudbinskoj povezanosti naših naroda, svest o tome da svaki posebno u ovom uzburkanom svetu ne bi značio mnogo, već da udruženi, kao celina, znače nešto. Moglo bi se reći da i objektivno, kao jedinstvena društveno-ekonomska osnova sistema, i subjektivno, kao samosvest radničke klase i narodâ, socijalističko samoupravljanje predstavlja, na ovoj etapi društvenog i nacionalnog razvoja, konkretno-istorijski vid principa samoopredeljenja kojim se nadilazi tendencija regulisanja odnosa među nacijama na državnoj osnovi. Konzekventno tome, sve se više nameće, kao istorijski nova tendencija, da se ti odnosi regulišu na sličnim principima koji važe za odnose u samoupravno udruženom radu. Drugačije rečeno, samoupravni vid principa samoopredeljenja istorijski nadilazi potrebu jačanja državnog aspek-

Digitized by Google

ta republika ili, pak, stvaranje novih republičkih država. U tom smislu samoupravljanje se javlja i kao novi konkretno-istorijski vid integracije društva i jugoslovenske zajednice narodâ i narodnosti. Sa te svoje samoupravne osnove integracija ne može biti u suprotnosti sa stvarnim interesima nacija. Njome se ukidaju državne osnove odnosa među nacijama, a ne i nacije i njihovo neotuđivo pravo da upravljaju sobom. Jer, kao što je besmisleno brkati državu sa nacijom, tako isto je besmisleno da svaka nacija, svaka republika u samoupravnoj socijalističkoj zajednici mora imati sve atribute države (Tito).

Stav da nikada ne može biti previše nacionalne ravnopravnosti, ali na samoupravnim osnovama, mora ići zajedno sa stavom da nikad ne može biti previše zajedništva, dakako, opet na samoupravnim osnovama. Drugim rečima, ne može imati istorijski dignitet ni ono ispoljavanje nacionalnog koje svoj subjektivitet dokazuje putem nacionalnog egoizma, ekonomskog i kulturnog zatvaranja i svakojakog autarkizma.

II

Unutar ovog kruga pitanja o integralnom smislu jugoslovenske revolucije ističu se kao »vruće teme« problemi zajedničke istorije i zajedničke kulture i, posebno, problemi jugoslovenstva — bratstva i jedinstva. Sva je teškoća u dolaženju do pravih odgovora u tome što je samoupravna pozicija u odnosu na separatističke i unitarističke prilaze ovim pitanjima u defanzivi, zbog čega se ona i javljaju u krajnje politiziranom i ideologiziranom vidu. Jer, kako drugačije protumačiti otpore koji se pružaju ostvarivanju ideje zajedništva u oblasti kulture, obrazovanja ili ekonomije? Svaki korak u tom pravcu, čak i kada je samoupravno i demokratski omeđen i trasiran, tumači se kao pokušaj obnavljanja unitarističkog koncepta zajedništva. Nevolja je u tome, i to stvara priličnu idejnu konfuziju, što se nacionalistički partikularizam sve agresivnije javlja u ulozi glavnog pobornika protiv unitarizma, pa ispada po onoj narodnoj »povika na vuka, a lisice meso jedu«.

S tim u vezi zaoštravaju se pitanja smisla i stvarnog značenja zajedničke istorije i zajedničke kulture. Tito je, na primer, govorio da su jugoslovenski narodi, od trenutka kada su se ujedinili u borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje, počeli stvarati novu, zajedničku istoriju i novu, zajedničku kulturu kojima se ne negiraju posebnosti nacionalne prošlosti i nacionalnih kultura. Istina, naši narodi su se uključivali u tu borbu samostalno i po slobodno izraženoj volji, ali to nikako ne znači da je ona nastajala i tekla po logici prostog paralelizma i proste podudarnosti, odnosno kao proste agregacije izdvojenih i međusobno nezavisnih nacionalnih i regionalnih borbi. Naprotiv, ona je nastajala kao izraz svesti o istorijsko-sudbinskoj povezanosti i jasnog saznanja da uspeh oslobodilačke borbe jednog naroda zavisi od

Digitized by Google

toga koliko nju uspešno vode drugi narodi. Prema tome, zajednička istorija, njen smisao nije ni u unitarističkom konceptu »usrećivanja« iz jednog nacionalnog centra, ali ni u partikularističkom negiranju njenog opštejugoslovenskog smisla.

Koji je, u tom kontekstu, smisao zajedničke kulture? Sigurno je da ne može biti prihvatljiv unitaristički koncept zajedničke kulture, ali je isto tako neprihvatljivo da se jugoslovenska kultura zamišlja i praktikuje kao mehanički zbir sebi dovoljnih i u sebe zatvorenih nacionalnih kultura. Možda bi se moglo reći da je zajednička kultura moguća kao vid sinteze pozitivnih vrednosti svih nacionalnih kultura. Takva sinteza morala bi se zasnivati na dvema osnovnim premisama: na slobodnom ispoljavanju samosvojnosti nacionalnih kultura i na njihovoj otvorenosti prema kulturama drugih naroda i narodnosti u Jugoslaviji. Ima, međutim, shvatanja kojima se širi bojazan — po pravilu, iz krugova nacionalističke birokratije i građanske desnice — da to otvaranje nacionalne kulture prema jugoslovenskom kulturnom području može da ugrozi nacionalni identitet kulture jednog naroda. Zato su te snage pre za otvorenost i direktno komuniciranje sa svetskom nego sa jugoslovenskom kulturom. Kao da kultura bilo kojeg naroda jugoslovenske nacionalnosti može ulaziti u baštinu svetske kulture ne postajući u isto vreme baštinom zajedničke, jugoslovenske kulture. Jer tek u slobodnom, demokratskom komuniciranju, u kritičkom sučeljavanju vrednosti nacionalnih kultura na jedinstvenom jugoslovenskom kulturnom području, moguće je obogaćivanje i nacionalnih kultura i zajedničke, jugoslovenske kulture. Nisu, dakle, u suprotnosti nacionalni i opštejugoslovenski smisao kulture, odnosno ne može se govoriti o tome da se to dvoje apriorno isključuje, uzajamno negira. Ako ipak dolazi do tih suprotnosti i uzajamnog negiranja, onda, čini nam se, uzroke pre treba tražiti izvan nego unutar kulture.

Ili, uzmimo tako mnogo debatovano pitanje jugoslovenstva. Nov poticaj kontroverzama pružio je podatak iz poslednjeg popisa stanovništva da je porastao broj onih koji se opredeljuju kao Jugosloveni. Postavlja se pitanje kako objasniti tu pojavu. Da li ona pokazuje tendenciju obnavljanja unitarističke svesti, da li je izraz političkog protesta protiv negativnih pojava u međunacionalnim odnosima, da li je reč o subjektivnom osećanju pojedinaca da su nadvisili svoju nacionalnu pripadnost te da se najadekvatnije mogu odrediti kao pripadnici šire zajednice nego što su nacije? U svakom slučaju, pojava je mnogo složenija nego što bi se mogla apsolvirati kvalifikacijom unitarističke svesti. Različita i međusobno suprotna tumačenja ove pojave indikacija su činjenice da se pod pojmom jugoslovenstva podrazumevaju različiti, čak dijametralno suprotni sadržaji. Po jednima, jugoslovenstvo ne može imati drugačiji smisao osim unitarističkog, pa stoga, da bismo se mogli definitivno obračunati sa unitarizmom, moramo se definitivno obračunati i sa jugoslovenstvom. Po drugima, pak, jugoslovenstvo je oblik ukidanja postojećih i stvaranja neke nove jugoslovenske nacije. Neki, opet,

Digitized by Google

traže da se onima koji se izjašnjavaju kao Jugosloveni prizna pravno-politički status i pravo da mogu imati svoje predstavnike u skupštinskim telima. Koji su sadržaji jugoslovenstva u duhu integralnog smisla naše revolucije?

Možemo se bez dvoumljenja složiti sa mišljenjem da oni koji se opredeljuju kao Jugosloveni ne moraju da poseduju razvijeniju socijalističku svest i razvijeniji osećaj pripadnosti jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici od onih koji se nacionalno opredeljuju. Samim tim što se neko piše kao Jugosloven ne znači i da je veći socijalistički patriota i internacionalist od onih koji se pišu kao Slovenci, Makedonci, Srbi itd. No, s druge strane, ovaj rast jugoslovenstva ne može se apriorno kvalifikovati ni kao devijantna pojava našeg društvenog i političkog života. Ne samo zbog toga što je ustavno pravo građana da se slobodno opredeljuju za neku nacionalnu pripadnost i jednostavno se osećaju kao Jugosloveni, ne u smislu nove nacionalnosti, nego kao pripadnici šire jugoslovenske socijalističke zajednice. Tito je svojevremeno upozoravao da ne treba nikome naturati nacionalnu pripadnost ako se neko oseća samo građaninom Jugoslavije, te da nacionalna pripadnost i državljanstvo ne protivureče jedno drugome.

Drugo je pitanje što SKJ treba idejno da se bori protiv onih shvatanja koja koriste jugoslovenstvo da se minimizira ili sasvim negira uloga nacija, da se ospori revolucionarni smisao nacionalnog pitanja. Na takvim shvatanjima se, odista, ne mogu razvijati socijalistički patriotizam, internacionalizam, bratstvo i jedinstvo. Još je Engels govorio da jedna nacija mora da bude, pre svega, nacionalna, da bi uopšte mogla da bude internacionalna. To ima aktuelnu težinu za savremene svetske i posebno za naše, jugoslovenske uslove. Ako je neko dobar Hrvat, Crnogorac itd., dakle, nacionalan u Engelsovom smislu, on je u isto vreme i dobar Jugosloven. Istina, to pravilo se ne može apsolutizovati. Jer uvek ima i uvek će biti i onih pripadnika nacije koji su toliko »dobri« i »revnosni« za svoju naciju da to nanosi štete interesima drugih nacija i jugoslovenske socijalističke zajednice. Napuštanje klasne pozicije u nacionalnom pitanju nikako ne može biti dobra osnova socijalističkog jugoslovenstva.

U jednoj od prethodnih faza revolucije, u kojoj su se preplitali revolucionarni romantizam i unitarističke tendencije, socijalističko jugoslovenstvo je bilo u prvom planu, a nacionalna pripadnost u drugom. Bilo je to, valjda, u duhu toga vremena da se smatralo da nije važno koje si nacionalnosti, važno je da smo svi Jugosloveni. Naš pokret se, kao što je poznato, radikalno oslobađao te naivno-romantičarske svesti kao što se oslobađao i onih koncepata jugoslovenstva sa slavensko-etničkom ili unitarističkom konotacijom koji, dakako, nisu bili nimalo naivni. Praktično-politička konzekvenca tih koncepata jugoslovenstva je spektar atributa jedne centralističke federacije koja je tendirala da se zaokruži u trajan sistem (otpori prema jačanju samostalnosti republika i pokrajina, nepoverenje prema neslaven-

Digitized by Google

skim narodnostima, pijemontizam, velikodržavlje, hegemonizam, monolitizam i slično).

Međutim, ovaj proces oslobađanja od unitarističkih sadržaja jugoslovenstva, bez kojeg nije bilo moguće odbraniti kontinuitet revolucije, praćen je tendencijama i shvatanjima koja su ugrožavala taj isti kontinuitet revolucije, ali sada sa nacionalističkim predznakom, kojima nije stalo ni do revolucije ni do jugoslovenstva. Nije uopšte problem u ispoljavanju tih tendencija, jer proces oslobađanja od unitarizma i nije mogao da teče drugačije nego protivurečno i u borbi različitih i međusobno suprotnih tendencija i shvatanja revolucije i nacionalnog pitanja. Problem je mogao da nastane i nastajao je u onoj meri u kojoj su mogla da stiču prevagu ona shvatanja koja su stavljala znak jednakosti između unitarizma i jugoslovenstva i implicirala zaključak da je radikalan obračun sa unitarizmom moguć tek ukoliko se radikalno obračunamo i sa svakim jugoslovenstvom.

Dakle, ako smo u jednoj fazi revolucije imali situaciju u kojoj je bilo nepopularno isticati nacionalnost, odnosno u kojoj se nacionalna ravnodušnost smatrala izrazom dobrog jugoslovenstva, u novijem vremenu nastajale su situacije u kojima je nepopularno, čak rizično, govoriti o jugoslovenstvu zbog mogućeg prigovora za anacionalnost i unitarizam. Konzekventno tome, izlazi da što manje ističeš jugoslovenstvo, tim više stičeš legitimitet dobrog pripadnika svoje nacije i borca za nove odnose u federaciji. Na taj način stvarao se privid nesuglasja između nacionalne pripadnosti i pripadništva jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici, između novih odnosa u federaciji i integracije jugoslovenskog socijalističkog zajedništva, odnosno između nacionalnog i opštejugoslovenskog, internacionalističkog smisla revolucije.

Na toj podlozi podvajanja nacionalnog i klasnog dolazilo je do erozije socijalističkog jugoslovenstva i jugoslovenskog socijalističkog patriotizma kao »internacionalističke dopune demokratske nacionalne svesti« (Program SKJ). Tito, za koga se ne može reći da je bio škrt u pitanjima nacionalnih sloboda, dosta rano, još pre dve decenije, kritički je ukazivao na indikacije te pojave. Okolnost da se ne mali broj ljudi u pojedinim republikama i pokrajinama usteže da kaže da su Jugosloveni, da se sve manje govori o Jugoslaviji, on je nazivao žalosnim činjenicama koje nanose štete i duhu nacionalne ravnopravnosti i duhu bratstva i jedinstva, dakle, osnovnim tekovinama NOB. Jer na tim tekovinama izrasli su, po Titovim rečima, novi jugoslovenski socijalistički patriotizam, svest o klasnom sadržaju samoupravnog socijalističkog jugoslovenstva, prožetog duhom internacionalističke solidarnosti među narodima i narodnostima Jugoslavije. Biti Jugosloven u tom smislu ne implicira ukidanje nacija i stvaranje nekakve nove jugoslovenske nacije, ne znači zaboravljanje na svoju nacionalnost, već je u direktnoj korelaciji sa stvaranjem uslova za najširi procvat nacionalne individualnosti.

Digitized by Google

Tito je i na to posebno podsećao, tražio da naporedo sa jačanjem nacionalne ravnopravnosti jača i odgovornost za socijalističku Jugoslaviju kao celinu. To je za njega isti proces u kojem briga za celinu, za federaciju, nikako ne može biti na sporednom koloseku. Konzekventno tome, pod pojmom jugoslovenstva danas i u uslovima socijalističkog samoupravljanja mogu se podrazumevati sadržaji kojima se promovišu osećaj pripadnosti ne samo svojoj naciji, već i široj jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici, odgovornost za dobrobit ne samo svoje nacije, već i za dobrobit Jugoslavije kao celine, legitimitet razlikovanja interesa, ali i legitimitet jedinstva, podjednaka briga za teritorijalni integritet i međunarodni ugled Jugoslavije. Drugim rečima, morali bismo da budemo podjednako osetljivi i prema devalvaciji nacionalnih sloboda i prava i prema devalvaciji socijalističko-samoupravnog duha jugoslovenstva. I ako je u jednom istorijskom trenutku bilo neophodno rehabilitovati nacionalni smisao revolucije na osnovama socijalističkog samoupravljanja, danas je, čini nam se, istorijski trenutak i potreba rehabilitacije socijalističkog jugoslovenstva, kao svesti o zajedničkoj sudbini i zajedničkim interesima, dakako, na osnovama i u duhu socijalističkog samoupravljanja i nacionalne ravnopravnosti.

Sa tog stanovišta posmatrano, ideja bratstva i jedinstva predstavlja bitan element socijalističkog jugoslovenstva. Sa razvojem samoupravljanja naš pokret se, istina, oslobađao različitih zabluda o bratstvu i jedinstvu koje su nastajale na tendencijama velikodržavlja i unitarizma. Odbacujući tezu o beskonfliktnom razvoju socijalizma, on je u isto vreme odbacio i tezu o idiličnom, beskonfliktnom razvoju međunacionalnih odnosa. Međutim, oslobađajući se unitarističkih naslaga koje su opterećivale ideju bratstva i jedinstva, naš pokret nikada nije smatrao da je i sama ideja bratstva i jedinstva istorijska zabluda.

Tito je, dobro je poznato, gotovo u svakom svom govoru obrazlagao potrebu čuvanja bratstva i jedinstva (kao »zenicu svoga oka«). Bez obzira na to koliko je u različitim istorijskim situacijama naglašavao jedan ili drugi aspekt jugoslovenskog federalizma, ne javljaju se nikakve sumnje u pogledu koherencija osnovnog stava: da su odnosi nacionalne samostalnosti i ravnopravnosti, s jedne, i odnosi bratstva i jedinstva, s druge strane, dve neodvojive stvari, da jedno bez drugog ne ide, a da i jedno i drugo može imati autentičnost, čvrstinu i perspektivu ako se istorijski temelje na društvenom odnosu u kojem proizvođači odlučuju o uslovima i rezultatima svoga rada. Bez bratstva i jedinstva — govorio je Tito — ne može biti snažne Jugoslavije, a bez snažne Jugoslavije ne može biti snažna ni jedna republika ili pokrajina. Pojam »snažne Jugoslavije«, dakako, isključuje alternativu centralističko-unitarne zajednice. Takva federacija imala bi samo privid snage: ona bi se zasnivala na moći saveznog centra i nemoći federalnih jedinica, odnosno na ograničavanju nacionalne samostalnosti. No u isto vreme ni parola »slaba Ju-

Digitized by Google

goslavija — snažne federalne jedinice« ne može imati vrednost istorijske perspektive. Ta parola je izraz dezintegracionih i separatističkih tendencija kojima se, pod plaštom borbe protiv centralizma i unitarizma, »zaštite« nacionalnih interesa, u stvari slabi Jugoslavija kao celina. Jer, koliko je tačno da bi centralističko-unitarna Jugoslavija vodila ograničavanju nacionalnih sloboda, isto je toliko tačno da separatizam slabi koheziju Jugoslavije, odnosno da se njime stvara samo privid da jedino dezintegrirana Jugoslavija može biti okvir ostvarivanja nezavisnosti i samostalnosti republika i pokrajina.

Jugoslovensku federaciju Tito je označavao kao »zajedničku kuću«, kao celinu u kojoj svaki narod gospodari na svome. Ona nije »splet malih država«, a granice federalnih jedinica »nisu granice razdvajanja, već granice spajanja« (»granice pod istim krovom«). Decentralizacija, po njemu, ne znači da svako radi šta hoće ne vodeći računa o interesima drugih, o interesima celine. S druge strane, jedinstvo Jugoslavije ne znači nametanje interesa celine odozgo, iz nekog supranacionalnog saveznog centra, ali je svakako svest o tome da se istinski nacionalni interesi mogu najbolje i najpotpunije realizovati unutar opštih, zajedničkih interesa Jugoslavije kao celine. Jugoslovenska federacija, drugim rečima, pretpostavlja punu nezavisnost svojih federalnih jedinica u smislu slobodnog političkog, ekonomskog i kulturnog razvitka minus separatizam, odnosno puno jedinstvo i unutrašnju koheziju Jugoslavije minus unitarizam.

III

Mi smo se, dakako, odrekli monolitnog, centralističkog jedinstva kad je reč o opštim interesima. Znamo i to da se jedinstvo uvek na nov način ostvaruje — da nema večite formule jedinstva. Ali je, isto tako, našem samoupravnom sistemu i našim opredeljenjima strano da jedinstvo ostvarujemo mukotrpno, pod prinudom ekonomskih teškoća ili nekih pretnji spolja. Ne može se jugoslovensko zajedništvo prihvatiti samo u meri u kojoj ono odgovara uskonacijski shvaćenim interesima, a da se svaki opšti interes — čak i na pretpostavci samoupravno-demokratskog usaglašavanja — sumnjiči kao pokušaj restauracije unitarizma i velikodržavlja.

Čini se da ni teorijski ni praktično nismo ovladali problematikom interesa, to jest relacijom pojedinačnih, posebnih i opštih interesa — kako unutar republika i pokrajina tako ni na nivou federacije.

Teško da tu možemo učiniti neke dalje prodore od onoga što je dao Kardelj sa pluralizmom samoupravnih interesa — sve dok imamo izražene osamostaljene centre moći i sputano delovanje tržišta.

Mi smo se odrekli centralističke integracije društva; saglasni smo, čini se, u tome da je naš put samoupravna integracija

Digitized by Google

društva. Ali se postavlja pitanje kako se to može ostvariti bez slobodnijeg delovanja tržišta? Razume se, ne u anarhičnom smislu (izgleda da stalno treba ponavljati na kakvo se tržište misli). Integralno samoupravljanje, odnosno samoupravna integracija društva, nisu mogući — kako je to govorio Kardelj — bez slobodnog samoupravnog tržišta. Zaklinjanje u ekonomske zakonitosti uz neko sputano tržište i stalno plašenje baukom kapitalizma — očigledno služi kao dimna zavesa kojom se prikriva jedna još uvek neprevaziđena praksa državnog socijalizma.

Pitanje je, isto tako, kako može i nacija da ostvaruje svoj ekonomski suverenitet ako nema za osnovu slobodno samoupravno tržište. Nismo li time, u težnji da dokažemo kako je tržište istorijski prevaziđeno kao ekonomska osnova nacije, blizu onoga što se u nekim socijalističkim zemljama konstituisalo kao »teorija socijalističke nacije«?

Susrećemo se sa shvatanjima da se neposredni istorijski interesi radničke klase iscrpljuju unutar republika i pokrajina — a da se na nivou federacije sučeljavaju samo nacionalni interesi. Može li se, međutim, reći da se na nivou federacije sučeljavaju samo nacionalni interesi, odnosno da nema neposrednijeg sučeljavanja interesa samoupravno udruženog rada?

To, dakako, ne znači da se jedni i drugi interesi javljaju u »čistom« vidu — isključivo kao nacionalni i isključivo kao klasni interesi. Jer, kao što nema natklasnih nacionalnih interesa, tako nema ni nadnacionalnih klasnih interesa. To se može videti na primerima dogovaranja republika i pokrajina o konkretnim pitanjima razvojne politike, kada jedne te iste konkretne mere koje se predlažu nailaze ili na prihvatanje ili na odbijanje, uz obrazloženje da one odgovaraju ili ne odgovaraju interesima razvoja samoupravljanja u nekoj republici ili pokrajini. Razume se, odmah se postavlja pitanje — kako to da jedna ista privredna mera u jednoj republici ili pokrajini služi interesima samoupravljanja, a u drugoj republici ili pokrajini je suprotna interesima samoupravljanja? Razlike u odnosu na pitanje koliko je neka konkretna privredna mera u interesu ili protiv interesa samoupravljanja normalne su i legitimne — ako je reč o specifičnostima samoupravnog razvoja u pojedinim republikama i pokrajinama. Međutim, one ne mogu biti normalne niti legitimne, ma koliko se branile nacionalnim suverenitetom, ukoliko se radi o razlikama u suštinskom smislu — o bitnim pitanjima pravaca daljeg razvoja samoupravljanja. Jer samoupravljanje se, bez obzira na nacionalne specifičnosti, ostvaruje ili ne ostvaruje kao jedinstven produkcioni odnos, ono se u svojim bitnim obeležjima može uspešno ostvarivati u jednoj republici ili pokrajini samo ukoliko se po svom osnovnom kvalitetu ostvaruje u svakoj drugoj republici ili pokrajini.

Prema tome, veoma je važno praviti razliku između sukobljavanja nacionalnih interesa u kojima dolaze do izražaja specifičnosti i posebnosti uslovâ u pojedinim nacionalnim sredinama od, recimo, sukobljavanja uskonacionalnih interesa kojima se,

Digitized by Google

pod plaštom nacionalnih specifičnosti, podređuju interesi razvoja samoupravljanja. Utoliko je pre potrebno voditi računa o tim razlikama s obzirom da je veoma tanka granica između autentičnog i usko shvaćenog nacionalnog interesa. Uostalom, ne retki primeri iz prakse novijeg vremena potvrđuju našu konstataciju. Kako protumačiti činjenicu da, uprkos zajednički usvojenom stavu da se investicije ne povećavaju, one ipak iz godine u godinu stalno rastu? Kako protumačiti autarkizam, zatvaranje republičkih i pokrajinskih privreda, razbijanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta itd. itd. Da li su te pojave izraz stvarnog nacionalnog interesa i u kakvoj je vezi takvo ispoljavanje nacionalnog interesa sa opštim interesima jugoslovenskog zajedništva i, razume se, sa neposrednim i istorijskim interesima radničke klase?

Ovde se ne postavlja pitanje šta je važnije — nacionalni ili opštejugoslovenski interes. Zna se da je suvereno izraženi nacionalni interes bitna pretpostavka opštejugoslovenskog interesa. Jedno je sigurno — ne može biti prihvatljiv onaj opšti interes koji dovodi u pitanje nacionalnu samostalnost i odnose ravnopravnosti. Ali ne može biti prihvatljiv ni onaj nacionalni interes koji, motivisan nacionalnim egoizmom, dovodi u pitanje demokratski način dolaženja do opšteg interesa.

Prema tome, pravo pitanje nije u tome šta je primarnije, nego kako se u sistemu pluralizma samoupravnih interesa formira i nacionalni i klasni interes — počev od OOUR-a, opštine, pokrajine, republike do federacije. Pravo je pitanje — kakav je stvarni uticaj udruženog rada da i nacionalni i opštejugoslovenski interes oblikuje prema svom neposrednom i istorijskom interesu. Šta uzrokuje, koji činioci uzrokuju zgrušavanje u krvotoku delegatskog sistema koje dovodi do slabljenja ili kidanja organskog jedinstva klasnog i nacionalnog u konstituisanju opštejugoslovenskog interesa.

Za ostvarivanje organske veze klasnog i nacionalnog u procesu konstituisanja opštejugoslovenskog interesa nije cena koju treba ispostaviti na račun ustavnog položaja republika i pokrajina. Ali je svakako cena koju bi morali platiti oni otuđeni centri moći koji republike i pokrajine izvode iz njihovog ustavnog položaja — koji, dakle, vrše praktičnu reviziju Ustava.

Jer, iz tih centara izvire tendencija da se savremeni samoupravni smisao revolucije redukuje na nacionalni princip, da se odnosi nacionalne ravnopravnosti posmatraju kroz naglašenu, u stvari, etatističku ulogu nacionalne države, kojima se onda podređuju klasni i opštejugoslovenski smisao revolucije.

S druge strane, unitarističke tendencije koje, iako bez sistemsko-institucionalne podloge, žive i nastoje se rehabilitovati — potenciraju klasni i opštejugoslovenski smisao na račun nacionalnog smisla jugoslovenske revolucije. Unitarno-birokratska idejna tendencija hipostazira ulogu centralizovane federalne države u rešavanju problemâ klasne i nacionalne emancipacije. Otuda i uverenje da su uzroci dezintegracionih procesa u prevelikim

Digitized by Google

pravima republika i pokrajina — te da bi trebalo menjati i Ustav u smislu ograničenja tih prava i povećanja ingerencija savezne države koja se predstavlja jedinim garantom čvrstine jugoslovenskog zajedništva, bratstva i jedinstva — i, razume se, klasnog kontinuiteta revolucije.

Zajednički imenitelj jednom i drugom nacionalizmu sadržan je u etatizmu — samo sa različitim idejnim predznakom. Samoupravljanje im, pri tom, koristi samo kao smokvin list da prikriju golotinju etatizma. U stvari, sukobljavaju se dve frakcije birokratije — jedna sa nacionalnim predznakom i druga sa predznakom supnacionalnog internacionalizma.

U tom kontekstu stoji pitanje — jesmo li ili nismo u kontinuitetu Drugog zasedanja AVNOJ-a, odnosno kad smo u kontinuitetu, a kada nismo. Šta je istinski dijalektički shvaćen kontinuitet AVNOJ-a — razvijanje odnosâ nacionalne ravnopravnosti jačanjem nacionalnih država i svođenjem tih odnosa na odnose među državama — ili jačanjem samoupravne supstance nacionalne emancipacije i odnosâ ravnopravnosti. Čini nam se da u pogledu odgovora na ovo krucijalno pitanje ne bi smelo da bude dileme.

Digitized by Google

Marjan Rožič

Pluralizam samoupravnih interesa i SSRN kao frontno organizovanje subjektivnih snaga

»Socijalistički savez kao udruženje svih organizovanih socijalističkih snaga društva nije neka nadorganizacija, nego oblik demokratskog organizovanja inicijativa, sporazumevanja, dogovaranja i široke društvene akcije. U njemu treba da dolaze do izražaja sva socijalistički i demokratski orijentisana mišljenja i htenja u našem društvu, koja se neposredno izražavaju u samoupravnim organizacijama i zajednicama, kao i u društveno-političkim i drugim društvenim organizacijama, da bi se na toj osnovi izgrađivalo socijalističko demokratsko zajedništvo i pronalazila praktična rešenja za razne društvene probleme. Sama struktura Socijalističkog saveza morala bi na adekvatan način da izražava tu razgranatost i suštinu jugoslovenskog samoupravnog društvenog života« (Kardelj).

1. Šta čini SSRN frontom organizovanih socijalističkih snaga

Pod dejstvom elemenata ekonomske krize, mnoštva interesa i potrebe da dosledno ostvarujemo ustavna opredeljenja sa stanovišta uloge čoveka u podruštvljavanju politike, sve više se nameće pitanje: u kom smislu je Socijalistički savez front orga-

Digitized by Google

nizovanih i demokratskih socijalističkih snaga i koje su njegove bitne karakteristike koje ga čine frontom?

SSRN je front po tome što svoje postojanje i delovanje zasniva na društvenoj svojini i samoupravljanju i na ustavnom pravu i obavezi radnog čoveka da se organizuje u različite samoupravne i političke oblike da bi vršio vlast i samoupravno usmeravao celokupan društveni razvoj prema interesima radničke klase i ciljevima socijalističke revolucije. To ne zbog toga da bi se on, po ustavnoj »direktivi«, opredeljivao za jednu od mogućih partija ili za jedno od mogućih idejno-političkih shvatanja, nego zato što je to njegovo organizovanje u SSRN pretpostavka i interes za njegovo sopstveno organizovano i kreativno delovanje na ostvarivanju konkretnih i stvaralačkih ciljeva socijalizma na osnovama samoupravljanja. Osnovno opredeljenje koje se, inače, zbog sektaštva u praksi teško ostvaruje jeste da u Socijalističkom savezu ima mesta za sve one — i u tome se pokazuje njegova demokratska, slobodarska, humanistička i samoupravno-pluralistička širina — koji su spremni da se bore za socijalizam na osnovama samoupravljanja. To, onda, znači da Socijalistički savez nije neka otuđena politička struktura ili politička organizacija koja nastaje u društvu sama po sebi i živi za sebe, već se u njemu okupljaju radni ljudi zbog toga da bi se, ne prema direktivama foruma u Socijalističkom savezu, politički angažovali na pitanjima i interesima koji su deo njihovog života i rada. Jednostran pristup tome ne bi odgovarao ulozi i prirodi politike u uslovima samoupravljanja niti stvarnim potrebama i interesima radnih ljudi. Naši radni ljudi i građani se organizuju u SSRN iz sopstvenih, a time i zajedničkih i širih društvenih potreba, jer na taj način mogu rešavati svoje životne i razvojne probleme, a u tome i jeste suština našeg socijalističkog samoupravnog društva — povezanost ličnog i društvenog interesa. Baš taj kvalitet u praksi rada SSRN još uvek nedovoljno dolazi do izražaja, a vezan je za ostvarivanje pluralizma samoupravnih interesa.

Socijalistički savez je front i s obzirom na koncept svog programskog opredeljenja. Čini mi se da su bitna, pre svega, sledeća četiri glavna smera programske usmerenosti Socijalističkog saveza: prvo, osnovna idejno-politička opredeljenja sadržana u Programu Saveza komunista Jugoslavije; drugo, Ustav i bitni pravci socijalističkog razvitka sadržani u Ustavu; treće, programski dokumenti društveno-političkih organizacija koje su udružene i čine Socijalistički savez frontom organizovanih socijalističkih snaga, uključujući i Programske ciljeve i Statut SSRNJ, u kojima su sadržani strateški pravci i demokratske osnove delovanja SSRN kao fronta demokratski ujedinjenog naroda u sistemu socijalističkog samoupravljanja i delegatskim odnosima; i, četvrto, neposredni interesi radnih ljudi iz oblasti ekonomskog, socijalnog i kulturnog života itd., koje oni ostvaruju u svojim društvenim organizacijama i samoupravnim institucijama i koje čine sastavni deo bitke za samoupravnu orijentaciju.

Digitized by Google

Socijalistički savez je front i po načinu svog organizovanja. Organizovan je na specifičan način. Moglo bi se — uslovno i nepotpuno — govoriti o tri specifična vida konstituisanja, sazrevanja i delovanja Socijalističkog saveza kao fronta organizovanih subjektivnih snaga.

Prvo, radnici, radni ljudi, omladina, borci — svi se mogu neposredno uključivati u Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije. U razvoju SSRN sve više gubi značaj formalna pripadnost toj organizaciji i do izražaja dolaze drugi elementi njegovog konstituisanja kao fronta. Čovek kao pojedinac se pri tom ne potiskuje; naprotiv, on je prisutan u organizaciji sa svojim interesima i potrebama, odnosno sa akcijom radnih ljudi i građana udruženih u toj organizaciji.

Drugo, u njemu se udružuju i povezuju sve društveno-političke organizacije sa Savezom komunista na čelu kao vodećom idejno-političkom snagom. Savez komunista u Socijalističkom savezu predstavlja stalnu »crvenu nit« unutar fronta, svojevrstan kohezioni kompas koji demokratski usmerava akciju SSRN. Tu su, zatim, Savez sindikata, kao najmasovnija radnička organizacija, formirana na radno-proizvodnom principu, Savez socijalističke omladine i Savez boraca narodnooslobodilačkog rata. To su četiri društveno-političke organizacije koje kod nas postoje i deluju kao deo političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i koje sve zajedno određuju karakter Socijalističkog saveza kao fronta organizovanih socijalističkih snaga.

Treći vid konstituisanja jesu društvene organizacije i udruženja građana. One su, inače, vrlo masovan interesni oblik okupljanja ljudi, veoma značajan za integralno delovanje SSRN.

Socijalistički savez nije neka »kapa« nad tim organizacijama. Sama činjenica da se svi udružuju u front, da ga sačinjavaju, izražava se u pojmu Socijalističkog saveza kao fronta. Ako tih organizacija nema, nema ni »pravog« Socijalističkog saveza kao fronta naroda u akciji.

Značajno je istaći da se na izvorima stare prakse razvija birokratsko shvatanje da takvo organizovanje Socijalističkog saveza limitira samostalno delovanje svake društveno-političke i društvene organizacije. Stvar je upravo obrnuta. Takav Socijalistički savez u našim uslovima podrazumeva potpunu samostalnost delovanja svake društveno-političke ili društvene organizacije. Čak je ta samostalnost uslov njegovog stvarnog i kreativnog delovanja. Ako svaka ova organizacija deluje samostalno, u skladu sa svojom koncepcijom, onda ona ima potrebu da se u Socijalističkom savezu dogovara, usklađuje programe i stavove, koordinira i usmerava akcije itd.

Bitna karakteristika Socijalističkog saveza kao fronta jeste i dogovor kao specifičan vid odlučivanja. To podrazumeva da u organima SSRN nema nadglasavanja i preglasavanja većine delegacija nad jednom delegacijom ili nad onim delegacijama koje se nađu u manjini. Postupak odlučivanja je tako postavljen,

Digitized by Google

organizovan i koncipiran da se odluka donosi demokratskim sporazumevanjem i usaglašavanjem stavova prema zajedničkim stavovima svih delegacija koje čine Socijalistički savez kao front. Sporazumevanje je osnovni put koji vodi dogovorima, a demokratski i jedinstveno postignuti dogovori jesu uslov, interes i obaveza za jedinstvenu akciju na njihovom ostvarivanju.

U Socijalističkom savezu, umesto verbalnog ponavljanja poznatih stavova i prepričavanja političkih fraza, primarna je akcija u kojoj se dolazi do istinskog jedinstva svih socijalističkih snaga, čime se on, zapravo, i potvrđuje kao front. Na taj način Socijalistički savez dobija i svojevrsnu fizionomiju kao specifična društveno-politička organizacija. To je, dakle, prevashodno jedno graditeljsko i akciono, borbeno i demokratsko angažovanje.

Savremena kretanja u ostvarivanju ekonomske stabilizacije, sa svim dilemama, protivurečnostima, konfrontacijama i kritikama, sve više politiziraju odnose među ljudima, podstiču potrebu i interes za angažovanje, pa je prirodan veći interes radnih ljudi da se nalaze u SSRN da bi »razjašnjavali« realnosti života i delovali na rešavanje onoga što je interes i potreba njih samih, a time i njihovih samoupravnih zajednica.

Socijalistički savez je, takođe, front po svom mestu i delovanju u skupštinskom i celokupnom političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja. On nije struktura nad državom, on nije ni struktura i mehanizam koji bi bio transmisija države, sastavni deo aparata vlasti i izborne mašinerije, mada još ima ostataka shvatanja da može biti i jedno i drugo. On treba da deluje unutar sistema — u delegaciji, delegatskoj skupštini, društvenim savetima, da preuzima odgovornost za društveni razvoj, pa i za rešavanje »sitnih« pitanja, i značajna je koheziona snaga unutar političkog sistema. Delegatski sistem, a posebno društveno-politička veća, jedan su od najizrazitijih primera takvog mesta i odgovornosti SSRN u političkom sistemu, pored drugih elemenata koji su poznati, ali nedovoljno korišćeni.

Socijalistički savez je front i po različitosti pitanjâ, problemâ i interesâ koji u njemu dolaze do izražaja. Uz konkretnu, a ne načelnu sadržinu njegove akcione usmerenosti, akcija postaje jedna od bitnih karakteristika fronta.

SSRN treba da ima — da malo pojednostavimo — dva strateška pravca koji se međusobno stalno prepliću. Jedan je — da uvek »čuje«, »vidi« i »razume« svakodnevne probleme čoveka, od najsitnijih do najsloženijih. Jer samo ako tako deluje on je deo i potreba čoveka da svojom akcijom razrešava sopstvene i društvene probleme; ako SSRN tako ne deluje, radni čovek će tražiti druge oblike organizovanja i druge pravce delovanja ili će se prepuštati tokovima stihije, odnosno zagrljaju države. Drugi je pravac — SSRN treba da bude uvek okrenut bitnim strateškim pitanjima razvoja jugoslovenskog društva, da deluje kao unutrašnja snaga bratstva i jedinstva, kao široka osnova za ostvarivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti, da bi na toj

Digitized by Google

osnovi rasla istinska potreba za samoupravno zajedništvo u federaciji.

Šta SSRN znači i kakve su njegove bitne karakteristike koje uvek moramo da imamo na umu da nas ponekad ne bi zaneo prakticizam, pa da zaboravimo strateške idejno-političke pravce razvoja društva i samog Socijalističkog saveza?

Prvo, u Socijalističkom savezu činimo bitan korak ka podruštvljavanju politike i odlučivanja. Konkretnije rečeno, na taj način obezbeđujemo da politika u uslovima samoupravljanja ne bude forumska stvar izabranih političara, već da kao organska potreba društvenog razvitka bude organizovano delo samog radnog čoveka. To je istorijski korak koji činimo. Jer, jedna od bitnih karakteristika savremenog sveta jeste to da je politika otuđena od čoveka i da se tako otuđenom politikom čovekom manipuliše. To su odnosi koji izrastaju i iz višepartijskog i iz jednopartijskog sistema.

Druga, isto tako vrlo značajna stvar, jeste ta što Socijalistički savez doprinosi da se u najširem smislu prevladavaju shvatanja o jednopartijskom i višepartijskom sistemu kao osnovi čovekove slobode, demokratije i društvenog razvoja.

U jednopartijskom sistemu društvenih odnosa uloga komunista — partije ostvaruje se sa pozicija vlasti; radnička klasa je posredovana kao istorijski subjekt; država, partija i druge otuđene strukture projiciraju i ostvaruju njene interese, ali transmisijom i delovanjem u ime klase.

Mi smo taj put prevazišli, a istovremeno napuštamo i sve ono što je danas karakteristično za Zapad, gde se kroz višepartijski sistem, navodno, postaje subjekt u društvenom razvitku, mada je to igra koju ne vodi čovek, nego se ona vodi u ime čoveka, ali za interes kapitala.

A kakav je front organizovanih socijalističkih snaga potreban radnom čoveku i samoupravnom društvu?

1. Socijalističkom samoupravnom društvu je potreban i neophodan front demokratskih organizovanih socijalističkih snaga koji ne živi u oblacima, kancelarijama i forumima, već takav koji će neprekidno istupati sa novim rešenjima, u svakodnevnom i stalnom akcionom delovanju, kao akcija organizovanog naroda. U svakoj sredini on mora biti najšira politička osnova realizovanja stabilizacije, kako bi se ona ostvarivala kao revolucija organizovanog naroda na akcionoj paroli »svi ljudi na noge«, svi na bojno polje stabilizacije, socijalističkog samoupravljanja i bratstva i jedinstva. Potreban je i neophodan front koji se akciono nikad neće zadržavati na dostignutom, koji se neće ukopavati na zatečenom, već koji će vršiti uvek nove prodore ka društvenim odnosima oslobođenog rada.

2. Potreban je — od svake ćelije do globalnog društva — front organizovanih socijalističkih snaga sa jasnom i stabilnom strategijom u akcionom delovanju, dugoročno opredeljenom i svakodnevno ostvarivanom, sa razrađenim elementima taktike u

Digitized by Google

ostvarivanju strategije. Potrebna su rešenja od danas do sutra, ali je bitno da svako to čini sa jasnom vizijom socijalizma na osnovama samoupravljanja.

3. Potreban je front organizovanih socijalističkih snaga koji neće ličnosti podređivati organizaciji, koji organizaciju neće poistovećivati sa forumima i direktivama, koji društveno usmeravanje neće izjednačavati sa dekretom i naredbom, koji će organizaciju usmeravati ka jačanju političke snage i sposobnosti ličnosti i gde će front biti uvek u rukama ljudi. Sekcijski način rada i kolektivnost rada i odgovornosti dobri su putevi ostvarivanja te suštine.

2. Pluralizam oblika i sadržaja delovanja i razvoj demokratske borbe mišljenja u Socijalističkom savezu

Često se postavlja pitanje šta su, zapravo, zadaci Socijalističkog saveza. Smatra se da nema ni jednog pitanja ili interesa u društvu za koje bi se moglo reći da im nije mesto za razmatranje u Socijalističkom savezu. Naš radni čovek ima mogućnosti i potrebu da u SSRN pokrene sve ono o čemu bi želeo da se rešava. To se odnosi i na najosetljivija pitanja, o kojima treba razgovarati ne na ulici, već u SSRN, jer samo tamo razgovor može uroditi plodom, pošto je reč o društvenim pitanjima koja interesuju i druge ljude.

Takvih pitanja ima mnogo. To je taj interesni pluralizam na bazi samoupravljanja, u kome čovek izražava svoje interese, povezuje ih sa drugima, traži zajedničke akcije i zajednička rešenja. Nije dobro da se realni problemi umetnosti, književnosti, obrazovanja i kulture u celini rešavaju logikom stihije, ulice, ali ni arbitriranjem forumâ. To će se najbolje činiti u demokratskom, neposrednom, argumentovanom i kulturnom dijalogu u Socijalističkom savezu. Ako ne bi bilo takvih mogućnosti, to bi značilo da se naš sistem zatvara prema čoveku i problemima života i da njemu ne preostaje drugo nego da traži neke posebne puteve da bi zadovoljavao svoje interese. Drugim rečima, društveni razvitak podrazumeva i traži angažovan Socijalistički savez, u kome će ljudi, ostvarujući pluralizam samoupravnih interesa, prevladavati politički pluralizam.

Da li smo već postigli takvu širinu u SSRN? Može se, bez sumnje, reći da smo, pored znatnih uspeha, umnogome još dosta daleko od toga. Ali, moramo biti svesni da je to jedini put koji će dovesti do daljeg afirmisanja našeg sistema i radnog čoveka kao njegovog osnovnog subjekta. Danas na političko raspoloženje čoveka utiče mnogo šta, na primer — slabo snabdevanje, neorganizovani servisi, birokratsko ponašanje šalterskih službenika i slično. Zbog toga i kažemo da nema pitanja koje može da ostane pred vratima Socijalističkog saveza.

Digitized by Google

Radnik svoj klasni interes ne može da ostvaruje samo u svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada, niti samo u fabrici. Klasni interes u uslovima samoupravljanja ima šire društveno značenje. On je izražen svugde tamo gde se ostvaruje socijalističko samoupravljanje — u mesnoj zajednici, samoupravnoj interesnoj zajednici i drugde.

Zbog toga je izlišno pitanje da li je potrebno da radnik učestvuje u mesnoj organizaciji Socijalističkog saveza, da li treba da prisustvuje njenim sastancima na kojima se odlučuje o zajedničkim potrebama, ili je dovoljno da bude aktivan samo u sindikatu. Pitanje nije u prisustvovanju, već u tome da li se radnik izborio za to da može da učestvuje u donošenju odluka koje se tiču onog dela dohotka koji se izdvaja za zajedničke potrebe. A ako bi njegov uticaj tu bio isključen, neminovno bi preovladali neki drugi interesi — birokratski i tehnokratski. Mislim da je baš u tom smislu zanemareno pitanje povezivanja aktivnosti u fabrici i mesnoj zajednici.

Samo najširom demokratskom borbom mišljenja u Socijalističkom savezu može jačati stvaralački i kritički odnos ljudi prema delovanju svih organa, društvena kontrola i odgovornost svih nosilaca samoupravnih, javnih, izvršnih i drugih društvenih funkcija i ovlašćenja.

Društvena kritika je suviše potcenjena, pa čak i prigušena u pojedinim sredinama. Demokratska kontrola rada i kritika moraju biti utkani u delegatske odnose. Našem sistemu neophodno su potrebni demokratski oblici ostvarivanja društvene kontrole, pa zato u SSRN moramo obezbediti da se za to stvara društvena klima i izoštrava društvena odgovornost. Društvena kontrola i kritika znatno doprinose i ostvarivanju kadrovske politike, koja još nije dovoljno demokratizovana. Naime, kadrovsku politiku ne ostvaruju samo radni ljudi, već razna takozvana koordinaciona tela, neformalne grupe i pojedinci, što slabi društvenu odgovornost i onemogućava da na društvenu scenu prodiru sposobni, a ne poslušni ljudi. U nekim sredinama još imamo takvu atmosferu i odnose da radni ljudi ne mogu slobodnije iznositi svoje mišljenje. Postoji i prilično grub, pa čak i osvetoljubiv odnos prema onima koji iznose suprotna mišljenja.

Prilikom izbora delegatâ u organe SSRN treba osigurati što veću širinu, uz doslednu primenu usvojenih principa kadrovske politike. Niko ko je za socijalističko samoupravljanje i za naše demokratsko društveno uređenje ne može biti izolovan i otuđen u političkom životu. Sve to mora biti potpuno uvažavano kad su u pitanju, na primer, radni ljudi i građani religioznih shvatanja. Oni nisu građani drugog reda i nisu niti smeju biti potcenjivani zbog svog pogleda na svet.

Činjenicu da je crkva odvojena od države prihvataju i vernici. U stvari, pravo na verske slobode pobuđuje njihov interes kao vernikâ da deluju baš u SSRN kako bi ostvarivanjem svog ustavnog prava sami onemogućavali da njihova osećanja budu povod za zloupotrebu ili šikaniranje. U našem svakodnevnom po-

Digitized by Google

litičkom i društvenom životu i aktivnosti gradi se zajedništvo radnih ljudi i građana, pa prema tome i vernikâ i drugih radnih ljudi. To zajedništvo je zasnovano na principima socijalističke demokratije, demokratske tolerancije i uzajamnog uvažavanja. Naša koncepcija fronta omogućuje da i profesionalne organizacije sveštenikâ deluju kao sastavni deo SSRN i time doprinose da u sopstvenom i opštem interesu učestvuju u društvenom progresu.

Demokratski odnosi u Socijalističkom savezu ne mogu se ostvarivati tamo gde dominira forumsko odlučivanje ili izolovano i zatvoreno delovanje na osnovu delegatskog povezivanja foruma, a sve, navodno, u ime radnog čoveka i građanina. Ostvarivanje istinskih delegatskih odnosa jedini je realan put da se savladaju dosadašnje slabosti. Pri tom polazimo od suštine samoupravnih odnosa koji se zasnivaju na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju i na društveno-ekonomskom položaju čoveka koji odlučuje o uslovima, sredstvima i rezultatima rada.

Socijalistička demokratija je stvar konkretnog i demokratskog odlučivanja o svim pitanjima društva. Socijalistički savez radnog naroda je dužan da ta pitanja postavlja na sasvim konkretan način, dostupan radnim ljudima i građanima, da izražava realne različitosti i protivurečnosti interesâ u društvu, da pokreće ljude da te interese demokratski usaglašavaju i da sporazumno i odgovorno rešavaju sve probleme. U suštini, sloboda i prava ima toliko koliko je radnik u mogućnosti da odlučuje o sebi i društvu. Takva demokratija ne nastaje sama po sebi. Ona se može ostvarivati jedino upornom, organizovanom i doslednom političkom borbom samih radnih ljudi i građana. SSRN sve više postaje stvarna društvena snaga za široko i sveobuhvatno demokratsko delovanje.

U Socijalističkom savezu moramo se, snagom širine i demokratskih odnosa, odlučnije boriti i protiv sektaštva. Za sve ljude koji su na pozicijama samoupravljanja mora biti mesta u Socijalističkom savezu, pa svakako i u raznim organima i forumima. To važi i za religiozne ljude i za sve one koji se konstruktivno odnose prema našem društvu i koncepciji njegovog razvoja, pa makar se i ne slagali sa postavkama naučnog socijalizma i sa svim aspektima politike Saveza komunista. Tu moramo biti još širi, još otvoreniji, još tolerantniji, i to ne zato da bismo popuštali bilo pred kim, već obrnuto — da bi se u tom frontu borbe za socijalizam okupilo što je moguće više ljudi i da oni budu stvarni borci za nove, socijalističke samoupravne odnose. Kao što je bio širok naš oslobodilački pokret, tako isto mora biti široka i borba koju danas vodimo za izgradnju novog, samoupravnog društva, za društvenu suštinu i dugoročne ciljeve stabilizacije, za samoupravno zajedništvo ravnopravnih naroda i narodnosti.

Dinamičan i svestran razvitak naše samoupravne socijalističke zajednice nametnuo je potrebu za daljim razvojem i bitnim preobražajima Socijalističkog saveza. Praksa sve više potvrđuje

Digitized by Google

da se dalji razvoj društva ka socijalizmu na osnovama samoupravljanja ne može odvijati stihijno i bez ujedinjavanja i akcionog povezivanja svih organizovanih i stvaralačkih snaga u SSRNJ. Na današnjem stepenu društvenog razvitka nužno je obezbediti da radnička klasa i svi radni ljudi borbom za ostvarivanje svojih istorijskih ciljeva i svojim delovanjem u SSRN sve više prevazilaze ostatke klasne podele i najamnih odnosa u društvu, a klasne interese povezuju sa interesima narodâ i narodnosti i ostvaruju ih kao zajedničke.

Socijalistički savez treba da izrasta u onaj front akcionog povezivanja svih za socijalizam opredeljenih ljudi u kome se na radničko-klasnim osnovama organizovano povezuju radnici i građani, seljaci, zanatlije i intelektualci, da bi zajedno, kao saveznici, nezavisno od razlika u njihovom materijalnom položaju i pogledima na svet, utvrđivali i ostvarivali ciljeve i zadatke koji vode socijalizmu na osnovama samoupravljanja. Ostvarujući savremenu društvenu ulogu u SSRNJ, naša radnička klasa, svi radni ljudi i građani ujedno daju odgovore na aktuelna zbivanja u svetu i podstiču osnovne težnje i suštinski interes narodâ u borbi za nacionalnu nezavisnost, ekonomski razvoj i socijalnu stabilnost.

Delovanje Socijalističkog saveza u uslovima pluralizma samoupravnih interesa treba da doprinosi:

— da se vlast radničke klase ostvaruje tako da radnici zaista i na svakom koraku upravljaju dohotkom, da se savlađuju svi vidovi otuđenosti vlasti i upravljanja od radnikâ i otuđenosti radnikâ od dohotka i odlučivanja o celini društvene reprodukcije, da sami radnici i njihovi delegati (niko umesto njih!) otklanjaju izvore i uzroke rađanja ekonomskih i političkih monopola;

— da se sve doslednije razvijaju socijalistički samoupravni odnosi, sa manje elemenata formalizma, a više životnih sadržaja, da se suzbijaju pojave i praksa birokratizma, tehnokratizma i administriranja, da se savlađuje otuđenost u politici, naglašeno forumsko odlučivanje itd.;

— da se delegatski odnosi sve više unapređuju kako bi se prevazilazili ostaci starih odnosa, onemogućila vlast nad ljudima, a uspostavljala i razvijala vlast ljudi (sporazumevanjem i dogovaranjem, kolektivnim radom, primenom promenljivog mandata, razvijanjem rada većâ skupština društveno-političkih zajednica, onemogućavanjem manipulisanja demokratski izabranim pojedincima posredstvom aparata vlasti itd.);

— da se politika podruštvljava ostvarivanjem, odnosno uvažavanjem pluralizma samoupravnih interesa, jačanjem demokratizma u društvu, razvijanjem humanih odnosa, svođenjem profesionalizma na minimum, stimuliranjem masovnosti u političkom radu, obezbeđivanjem javnosti rada i zakonitosti, povezivanjem kolektivne i individualne odgovornosti, ostvarivanjem društvene kohezije, pre svega delovanjem Socijalističkog saveza kao fronta organizovanih socijalističkih snaga itd.;

Digitized by Google

— da se u celokupnom sistemu društvenog organizovanja i delovanja postiže veća sposobnost i efikasnost, kako bi se svi interesi radnih ljudi i građana i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica sučeljavali i razrešavali zajedničkom, povezanom akcijom, kako bi se odluke i zaključci do kojih se dolazi posredstvom delegatskog sistema ostvarivali u celom društvu, od primarnih organizacija i zajednica do organâ i organizacija u federaciji;

— da ostvarivanje kolektivnog rada postane integralni deo ostvarivanja samoupravljanja u opštini, ustavne koncepcije o opštini i njene društveno-ekonomske suštine, da se sve institucije i organi u opštini, kao i opština u celini, oslobađaju zatvorenosti i da se što više otvaraju prema društvu, odnosno da se povezuju sa svim činiocima i procesima od kojih zavisi njen dalji društveno-ekonomski i samoupravni razvoj;

— da se u celokupnom sistemu obrazovanja, odnosno stvaranja kadrova izgrađuju svestrane ličnosti, ličnosti koje nisu vezane za funkcije i privilegije po tom osnovu, nego za rad, odgovornost i za obavljanje raznih dužnosti, i to tako da stvarno vladaju radnici, a da se ukida lična vlast pojedinaca.

3. Sekcije SSRN, izraz pluralizma samoupravnih interesa i prevazilaženja forumskog rada

Za razvoj Socijalističkog saveza je značajno da se na svim nivoima njegovog organizovanja razvije rad sekcija i drugih oblika društveno-političkog delovanja.

Sekcije su osnovno područje združene akcije organizovanih socijalističkih snaga. To su novi kvaliteti i demokratski oblici delovanja SSRN u kojima se o problemima i interesima radnih ljudi i njihovih zajednica raspravlja, iznose predlozi, usklađuju stavovi i grade moguće alternative za što bolja rešenja. Cilj i delatnost sekcije jeste angažovanje na rešavanju problema, a ne samo iznošenje stavova ili slikanje stanja. Preko sekcija se postiže to da organi SSRN sve manje deluju na klasičan način, kao odvojeni forumi, sami za sebe, a da se sve više javljaju kao koordinatori demokratske i organizovane akcije samoupravnih socijalističkih subjekata. Inače, u mnogim primerima negativne strane forumskog rada prenose se u SSRN kao nastavak takvih metoda u društveno-političkim organizacijama. Drugim rečima, sekcije nisu klasične komisije ili pomoćni organi foruma, nisu ni zatvoreni organizmi, odnosno »mini« forumi, niti izraz neproduktivnog sastančenja, već široko otvoreni oblici delovanja u kojima demokratskim izražavanjem i sučeljavanjem dolaze do izražaja inicijative, sugestije i kritike koje su zasnovane na socijalističkim principima, ali izražavaju i razlike u pogledima na način ostvarivanja pojedinih konkretnih ciljeva. One su »zborno mesto« ljudi za dogovore i akcije.

Digitized by Google

Sekcije su, po pravilu, delegatski sastavljene — što je dobro, jer se na tim principima zasnivaju odnosi u SSRN — ali je očito da to nije dovoljno. U njima treba da se, na konkretnim pitanjima, okupljaju svi zainteresovani koji se ističu svojim progresivnim pogledima, inicijativama, smislom i sposobnošću za dublje prodiranje u suštinu pojedinih problema, spremnošću da uzmu na sebe odgovornost i da deluju na sprovođenju dogovorenog. Sekcije su otvorene za sve predloge kojima je osnova socijalističko samoupravljanje, pa i za različite i suprotne poglede u rešavanju konkretnih pitanja iz života i rada radnih ljudi. U njima treba, kao što je već rečeno, da se okupljaju zainteresovani radni ljudi i građani, delegati društveno-političkih organizacija, društvenih organizacija i udruženja građana; predstavnici naučnih institucija, univerzitetâ, samoupravnih zajednica, organâ uprave, privrednih komora i drugih društveno-političkih i samoupravnih zajednica.

U sekcijama se u otvorenoj i demokratskoj raspravi autentično izražavaju i sučeljavaju različiti interesi i vrši njihovo usklađivanje, a širinom okupljanja i rešavanjem problemâ sužavaju se mogućnosti društvenih konflikata. U njima se uspešno povezuju nauka i praksa, uži i širi interesi, razmenjuju iskustva, grade smernice za delegate i delegacije i društveno osmišljavaju praktični problemi. One su zajedničko telo svih zainteresovanih — od mesne zajednice do federacije — mesto masovnog rada, oslonac delegatima i delegacijama i okvir za najšire društveno komuniciranje i izgradnju zajedničkih stavova. U njima se pripremaju konkretna rešenja, da bi se zatim, delovanjem svih snaga u SSRN, doslednije ostvarivala u praksi.

Sekcije treba da budu samostalne u radu, u većoj meri diferencirane, odnosno specijalizovane i tako organizovane da mogu odgovarati svojoj društvenoj ulozi, ali nije nužno da deluju kao stalna tela. Sekcijski rad treba da bude fleksibilan, da se vezuje za teme i pitanja iz života i razvoja i tako postaje velika pomoć samoupravljačima i delegatskim telima i značajan činilac u demokratskom zbližavanju i ujedinjavanju pogleda o pojedinim društvenim problemima. Tu se ostvaruju dogovori i slobodni dijalozi s pozicija socijalizma, podstiče javna kritika i društvena kontrola i doprinosi stvaranju samoupravnog javnog mnenja, angažovanog u građenju politike, a istovremeno osetljivog na razne monopole, zloupotrebe i druga nesocijalistička ponašanja.

Širina delovanja u SSRN značajan je uslov razvoja socijalističke samoupravne demokratije, slobode, stvaralaštva i odgovornosti. S obzirom na društvenu prirodu i na vezanost za interese ljudi, SSRN je izraz, deo i osnova pluralizma samoupravnih interesa i ujedno negacija političkog pluralizma. Time se objektivno smanjuje prostor za delovanje sa pozicija suprotnih socijalizmu i otvara put prevazilaženju otuđenosti radnih ljudi u političkom životu. Socijalističko samoupravljanje je u svesti naših ljudi već toliko snažno i duboko ukorenjeno da u praksi ne trpi nikakva kolebanja i zastoje u ostvarivanju samoupravnih težnji

Digitized by Google

radnih ljudi posredstvom široke društveno-političke akcije SSRN. Pogotovu je jasno da u SSRN treba još šire otvoriti prostore za stvaraoce iz svih oblasti društvenog života, podsticati sve vidove slobodnog stvaralaštva, stvaranja i cirkulacije novih ideja, inicijativa i odgovornog odnosa u ostvarivanju društvenih zadataka.

Rad u sekcijama je izuzetno značajan jer je to oblik prevazilaženja forumskog rada u Socijalističkom savezu i izraz njegove otvorenosti i širine. Sekcija ne bi smela da bude neka vrsta mini-foruma. U njoj se ljudi okupljaju da bi raspravljali o konkretnim pitanjima, iznosili svoje interese i stavove, usklađivali ih i ostvarivali zajedničkim akcijama, da bi pokretali zajednička pitanja ostvarivanja odgovornosti i društvene kontrole. Zato one treba da budu elastično postavljene, da imaju i stalne delegate i one koji su posebno delegirani za sastanak sekcije u zavisnosti od toga o čemu se raspravlja. Kad god je u delegatskoj skupštini na dnevnom redu neko značajnije pitanje, ono bi prethodno moralo biti razmotreno u odgovarajućoj sekciji Socijalističkog saveza.

U sekciji bi morale da se nađu najmanje četiri kategorije učesnika: radni ljudi i građani koji su najviše zainteresovani za rešavanje problemâ koji su na dnevnom redu; zatim, delegati koji će biti izabrani od organizacija SK, Saveza sindikata, boraca i omladine sa određenim stavovima; potom, delegati iz društvenih organizacija, udruženjâ građana, naučnih institucija, univerzitetâ, privrednih asocijacija i slično, i, najzad, delegati koji su već izabrani u odgovarajuće veće skupštine odgovarajuće društveno-političke zajednice. To onda može da bude zaista meritorna rasprava o određenom problemu, a ne samo diskusija radi diskusije, odnosno može da bude osnova za izražavanje i usklađivanje interesa i demokratski put za donošenje odluka u delegatskim skupštinama. U sekcijskom radu, koji treba da bude osnova delovanja SSRN, moramo da razvijamo što širi prostor za demokratske odnose, borbu mišljenja, izraze stvaralaštva i za argumentovanu društvenu kritiku, kritiku koja upućuje na akcije i rešenja.

*

U poslednje vreme sve je više izražen raskorak između potrebe daljeg unapređivanja delegatskih odnosa i angažovanja SSRN, a i svih drugih društveno-političkih organizacija u delegatskom sistemu. Ne možemo više samo ponavljati kako SSRN ne deluje na pravi način u političkom sistemu i delegatskim odnosima, već je nužno i moguće sugerirati nekoliko pravaca aktivnosti da bi se stanje menjalo nabolje. Polazna osnova treba da bude obaveza svih delegacija i delegata unutar SSRN da u svom delovanju zaista izražavaju opredeljenja svoje izborne sredine i da se ospo-

Digitized by Google

sobljavaju za sporazumevanje u cilju uspešnog građenja i sprovođenja zajednički dogovorenih stavova u samom frontu. A delovanje SSRN u delegatskim odnosima i političkom sistemu možemo unaprediti:

— daljim razvojem društveno-političkih veća na ustavnoj koncepciji i istinskim delegatskim razmatranjem, dogovaranjem i odlučivanjem;

— aktivnim učešćem delegatâ SSRN u društvenim savetima koji već deluju i nastojanjem da se oni, kao deo skupštinskog sistema i delegatskog odnosa, formiraju za druga područja;

— učešćem SSRN u pripremnim etapama sporazumevanja i dogovaranja s ciljem da se obezbeđuje njihov samoupravni sadržaj;

— razmatranjem osnovnih pitanja o kojima delegati treba da odlučuju u sekcijama SSRN radi celovitijeg sagledavanja tih problema;

— učešćem u programiranju rada skupštinskih veća;

— neposrednim učešćem delegata SSRN u radu skupština DPZ i SIZ-ova;

— proširivanjem rada klubova delegata, koji bi se mogli formirati i za delegate u SIZ-ovima da bi se u njima pokretale odgovarajuće debate;

— usavršavanjem sistema informisanja, posebno u tom smislu da delegati dobijaju što celovitije i konkretnije materijale za odlučivanje i da o njima razgovaraju u sekcijama SSRN i u klubovima delegata;

— povezivanjem delegacija i delegata posredstvom konferencije i na druge načine.

Suštinski smisao svih ovih i drugih oblika delovanja koje treba razvijati u političkom sistemu jeste u razvijanju stalnog demokratskog komuniciranja sa društvenom bazom i u otvaranju svih institucija političkog sistema prema svim organizovanim i stvaralačkim snagama društva. Na taj način društveno-političke i druge organizacije postaju stvarno oruđe kojim se obezbeđuje puni uticaj na mase progresivnih društvenih snaga sa SKJ na čelu, a takođe i stalni uticaj masa na sve što se u društvu zbiva i o čemu se odlučuje. Drugim rečima, na svim nivoima društvenog odlučivanja sve izraženija postaje potreba da se u okviru Socijalističkog saveza sve organizovane socijalističke snage i svi stvaralački potencijali društva organizovano uključe u rad samoupravnih i delegatskih tela.

Digitized by Google

Miroslav Kirinčić

Osnovna organizacija udruženog rada i mjesna zajednica

Ostvarivanje vlasti radničke klase bitna je karakteristika društveno-ekonomskog i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Budući da se bit svake političke vlasti uvijek sadrži u mogućnosti upravljanja i raspolaganja viškom rada, socijalističko samoupravljanje ozbiljuje se samo kao oblik vladavine radničke klase, te je dosljedno tome istodobno i oblik ekonomskog i političkog sistema. Pri tom je samoupravljanje radnika u organizacijama udruženog rada osnova i za samoupravljanje u cijelom društvu, što znači, između ostaloga, da se pravo radnika da upravlja radom i poslovanjem ne ograničava na organizaciju udruženog rada u kojoj radi, već se proteže na sve organizacije i zajednice u kojima udružuje rad i sredstva, odnosno obuhvaća cjelokupnost odnosâ u društvenoj reprodukciji. Na taj način radnici i radni ljudi, s jedne strane, neposredno sudjeluju u procesu rada i proizvodnje i u izvršavanju obaveza u svojoj organizaciji udruženog rada, a, s druge strane, upravljaju poslovima i sredstvima u cjelini društvene reprodukcije organizirani u samoupravnim organizacijama i zajednicama prema mjestu stanovanja te putem delegatskog mehanizma, ostvarujući i usklađujući svoje i zajedničke interese i odnose u udruženom radu, posebno, i u društvu uopće.

Digitized by Google

Pri tom je potrebno imati na umu da se imperativ ozbiljenja konzekventnog socijalističkog samoupravnog društva sadrži u izdizanju (postojanju) radničke klase do moći vladaoca na svim razinama društva — od osnovnih organizacija i zajednica do federacije. Ozbiljenje toga sadržaja podrazumijeva odlučivanje radničke klase o sve većem dijelu viška rada (raspodjela dohotka), odnosno pretvaranje društvenog viška rada u društveno potreban rad kojim procesom se izjednačava društveno-ekonomski položaj svih ostalih pripadnika društva s položajem radničke klase, te se na taj način potpuno razgrađuju i temelji klasnog obilježja društva.[1] Društvena moć radničke klase, dakle, ostvarivat će se samo u mjeri u kojoj radnička klasa ovladava odnosima proizvodnje i raspodjele, te upravlja cjelokupnim društvenim odnosima tako da ostale pripadnike društva u svemu izjednačava sa sobom i time dokida i sebe kao klasu i klasnost društva uopće.[2] Da bi radnička klasa mogla osvajati obilježja vladajuće uloge u društvu, da bi mogla zadobijati društvenu moć, ovladavati uvjetima svoje egzistencije i ukupnim društvenim odnosima, ona se mora samoupravno organizirati u samoupravnim organizacijama i zajednicama, odnosno na svim razinama društvenog organiziranja na kojima se odlučuje o stjecanju i raspodjeli dohotka. Politički sistem socijalističkog samoupravljanja trebalo bi, dakle, da se izgrađuje u osnovnim političkim kolektivitetima koji predstavljaju zajednice života, rada i samoupravljanja. U skladu s tim, aktualna praksa socijalističkog samoupravnog društva nastoji ostvariti koncept dominantne pozicije radnika u osnovnim organizacijama udruženа rada, ali i u organizacijama i zajednicama u kojima se raspodjeljuje i troši stečeni dohodak, dakle, u mjesnim, interesnim i društveno-političkim zajednicama.

Podruštvljavanje ukupnih uvjeta čovjekove društvene egzistencije podrazumijeva podruštvljavanje procesa organiziranja i upravljanja proizvodnjom i društvom. To podruštvljavanje mogu izvršiti ne apstraktni, već konkretni ljudi kroz svoju životnu djelatnost. Otuda takvo podruštvljavanje mora započeti od primarnih radnih i životnih zajednica u kojima se ljudi ispoljavaju kao djelatni subjekti, odnosno subjekti svojih interesa i potreba. Dakle, riječ je o društvenim vezama samih individua u procesu proizvodnje i upravljanja novostvorenom vrijednošću, vezama koje su se otuđile i osamostalile. Dosljedno ovome, podruštvljavanje se sadrži u tome da ujedinjene individue svjesno i zajednički ovladaju ovim vezama kao svojim društvenim. U osnovi samoupravljanja kao izraza procesa podruštvljavanja uvjetâ čovjekove egzistencije leži integracija, odnosno zajedničko svjesno ovladavanje vezama koje objektivno proizlaze iz društvene podjele rada.

---

[1] Vidi: Dr Stipe Šuvar, *Samoupravljanje i druge alternative*, Centar za aktualni politički studij, Zagreb, 1972, str. 11—26.

[2] Isto, str. 200.

Digitized by Google

Otuđeni rad i mjesna zajednica

Otuđeni je rad ishodište ograničenjâ što ih mora prevazići cjelokupni društveni razvoj u smislu razvoja socijalističkog samoupravnog društva — načini, forme, sadržaji posredstvom kojih se manifestira taj razvoj ovisni su o stupnju društveno-ekonomskog razvoja, s tim da ti oblici nastoje potencirati ekonomski razvoj i tako razviti i svoju osnovu — ekonomski razvoj društva — i prevazići određeni oblik ostvarivanja samoupravljanja drugim oblikom još pogodnijim za brži i svestraniji razvoj cjelokupnog društva. Na putu ostvarivanja vlasti neposrednih proizvođača, odnosno dovršenja procesa oslobađanja rada, stoji otuđeni rad. Premda tu otuđenost ne karakterizira privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i antagonistički odnosi poslodavca i radnika, vlasnika sredstava za proizvodnju i vlasnika samo svoje radne snage, preostaju karakteristike otuđenosti koje se temelje na radu kao prisilnoj djelatnosti, na ograničenosti i rascjepkanosti proizvodnih snaga, na pritisku fizičkih potreba prisvajanja i zadovoljavanja razdvojenih i suprotnih interesa i potreba.

U čovjekovoj djelatnosti živi otuđeni rad pomoću kojeg čovjek zadovoljava svoje interese i potrebe izvan oblasti društvene materijalne proizvodnje, dakle, izvan oblasti rada u kojoj se oblasti reproducira stvaralački angažman radnika i čovjeka, u kojoj se odvija, premda deformirana, samodjelatnost otuđenog čovjeka, i zato, da bi se došlo do zajednice rada u kojoj čovjekovo stvaralaštvo ima karakter samodjelatnosti kojom se zadovoljavaju njegove unutrašnje potrebe, u kojoj se on potvrđuje i u kojoj on razvija svoje snage — neminovan je razvoj čovjekove samodjelatnosti izvan rada (koji nosi karakteristike otuđenosti jer je pritješnjen fizičkim zadovoljavanjem interesâ i potreba). Što se brže bude širio prostor čovjekove samodjelatnosti u njegovim samoupravnim organizacijama i zajednicama, to će se smanjivati prostor otuđenosti rada u oblasti društvene materijalne proizvodnje, a čovjekovo stvaralačko angažiranje poprimat će sve više karakteristike samodjelatnosti koje će biti izvorištem svih čovjekovih potreba i interesa, vlasti i vlasništva, temelji razvoja svih čovjekovih snaga. I zato organizacija udruženog rada, bez obzira na razvijeno samoupravljanje radnikâ u njoj, ne može biti dovoljna organizacijska točka za svladavanje puta razotuđenog rada. Da bi čovjekov rad zadobio karakteristike samodjelatnosti, mora do kraja razviti i zadovoljiti čovjekove interese i potrebe izvan rada. Ovdje smo, dakle, na tlu razvoja radničkog samoupravljanja u svim samoupravnim organizacijama i zajednicama u kojima radnik proizvodi, stječe, raspodjeljuje i zadovoljava svoje interese i potrebe. Otuda je i očigledno da samoupravljanje radnika u organizacijama udruženog rada ne može biti razvijeno ako radničko samoupravljanje nije razvijeno istovremeno i u drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama u kojima je organiziran radnik, pa, dakle, i u mjesnim zajednicama.

Digitized by Google

Radniku se otuda mjesna zajednica javlja mogućim i aktualnim mjestom na kojem može razvijati svoju deformiranu samodjelatnost, na kojem se može osjećati čovjekom jer može neposredno upravljati svojim sredstvima, istina ograničenim, radi zadovoljavanja svojih interesa i potreba.

U biti upravljanja cjelokupnim procesom društvene reprodukcije od strane udruženih radnika stoji cjelovito ili integralno samoupravljanje. Stjecanje i raspodjela dohotka podrazumijeva i kontrolu i uvid u cjelokupni tok sredstava proširene reprodukcije organizacije udruženog rada i društva u cjelini. To je i materijalizacija ideje o prevazilaženju razdvojenosti intelektualnog od proizvodnog rada, odnosno podjele rada, što je samo pretpostavka ozbiljenja zajednice oslobođena rada.

»Samoupravljanje kao razvijeni i integralni proizvodni odnos pretpostavlja vladavinu proizvođača nad uvjetima, sredstvima i plodovima njihova rada u općedruštvenim razmjerima. Dokle god udruženi proizvođači ne postanu nosioci ekonomskih odluka — odluka o upotrebi društvenog bogatstva koje svojim radom stvaraju, i dokle god u njihovu neposrednu nadležnost ne pređe upravljanje i prostom i proširenom reprodukcijom društvene zajednice, dotle ne možemo govoriti o samoupravnom karakteru društva.

Najdublji je povijesni smisao socijalizma u tome da poduzetničku funkciju, funkciju upravljanja prije svega materijalnom proizvodnjom, ali i svim drugim djelatnostima društva — utoliko što preko odvajanja materijalnih sredstava za njihov razvoj neposredni proizvođači određuju i osnovne uvjete njihove reprodukcije — prenese u ruke udruženih proizvođača, od neposredne asocijacije proizvođača do najsloženijih oblika udruživanja.«[3]

Sa stanovišta socijalističke reprodukcije mjesna zajednica se ne bi smjela shvaćati potrošačkom organizacijom. »Ona je potrošačka utoliko ukoliko je, u smislu proizvodne potrošnje, potrošačka i osnovna organizacija udruženog rada. Funkcija mesne zajednice je da potrošnju životnih sredstava usmeri u pravcu zdrave i svestrano razvijene ličnosti, a to je cilj kome upravo sve više teži socijalistička reprodukcija«.[4]

Pretpostavke ostvarivanja dominantne uloge radnika

Kako se društveno-ekonomski i politički sistem socijalističkog samoupravljanja osniva na organiziranosti radnih ljudi u organizacijama udruženog rada, mjesne zajednice tek omogućuju da se dosljedno izraze interesi i potrebe radnih ljudi i na mjestu stano-

[3] Dr Stipe Šuvar, op. cit., str. 294.

[4] Dr Živko Marković, *Mesna zajednica, osnovna organizacija udruženog rada i samoupravno interesno organizovanje*, »Opština«, br. 7—8/1979, str. 54.

Digitized by Google

vanja. Ili, što je isto, osnova društveno-ekonomskog i političkog sistema jeste samoupravno udruženi rad radnika na mjestu rada i na mjestu stanovanja ili radnik u političkoj i ekonomskoj sferi organiziran i udružen u osnovnu organizaciju udruženog rada i u mjesnu zajednicu. Osnovna organizacija udruženog rada i mjesna zajednica komplementarne su organizacije u sistemu socijalističke društvene reprodukcije te se zbog toga obje javljaju kao osnova cjelovitog sistema socijalističkog samoupravljanja. Tako shvaćena, mjesna zajednica je specifična teritorijalna interesna zajednica u kojoj se zadovoljavaju potrebe radnih ljudi i građana koje se odnose na njihove svakodnevne socijalne, kulturne, stambene, porodične i druge životne interese. U tom smislu mjesna zajednica je oblik samoupravnog udruživanja osnovnih i drugih organizacija udruženog rada, osnovnih interesnih zajednica te radnih ljudi i građana.[5]

Budući da osnovna organizacija udruženog rada i mjesna zajednica imaju svoje specifične funkcije u sistemu socijalističke reprodukcije, njihove se funkcije ne mogu svesti na zajednički nazivnik već i zbog toga što se ove organizacije javljaju kao osnovne institucije cjelovitog sistema socijalističkog samoupravljanja.

Odlučivanje na širim razinama društvene organiziranosti svakako podrazumijeva neposredno povezivanje osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica. Konačno, neposrednom raspolaganju radnikâ cjelokupnim dohotkom, uključujući i ukupna sredstva za zajedničke potrebe, pretpostavka je neposredno povezivanje osnovne organizacije udruženog rada i mjesne zajednice u procesu socijalističke reprodukcije. Naime, ukoliko radnici sami raspolažu dohotkom, sigurno je da će ga oni za svoje zajedničke potrebe direktno i udruživati na mjestima na kojima ih i zadovoljavaju.

Čini se da je moguće postaviti tezu da radnici organizirani u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama još nisu ovladali donošenjem odluka koje se bitno tiču stjecanja i raspodjele dohotka, te otuda nemaju niti mogućnosti za integracijom svojih interesa i potreba u okviru komune, odnosno nemaju dovoljno pretpostavki suverenog odlučivanja o raspodjeli novostvorene vrijednosti u okviru cijeloga društva. Naime, radnici su relativno zadovoljavajuće organizirani u okviru svojih osnovnih samoupravnih organizacija udruženog rada, u pogledu pretpostavki za odlučivanje o raspodjeli potrebnog rada. Međutim, ostvarivanje ove pretpostavke nije dovoljan uvjet za ostvarivanje dominantne uloge radnikâ u raspodjeli društvenih vrijednosti. Jer, odlučivanje o višku rada, odnosno o sredstvima koja se izdvajaju za općedru-

[5] Vidi izlaganja Edvarda Kardelja na zajedničkim sjednicama Saveznog savjeta za pitanja društvenog uređenja i Saveznog savjeta za privredni razvoj i ekonomsku politiku na Brionima 1977. godine ili u knjizi *Samoupravno planiranje u mjesnoj zajednici i povezivanje planova mjesnih zajednica, organizacija udruženog rada i samoupravnih interesnih zajednica*, NRO »Porodica i domaćinstvo«, Zagreb, 1981, str. 25—34.

Digitized by Google

štvene i zajedničke potrebe, izmiče kontroli radnika. Tri su osnovna razloga tome: (1) premda su stvorena normativna i institucionalna rješenja i pretpostavke za prevazilaženje državnog posredništva u određivanju kvantuma društvenog rada na potreban rad i višak rada, praksa pokazuje da je odlučivanje o višku vrijednosti još uvijek u velikoj mjeri posredovano bilo neadekvatnim organizacionim rješenjima bilo prevladavajućim interesom tehničke koordinacije u liku stručnih službi, upravnih i izvršnih organa, što, dakako, upućuje na otuđenost odlučivanja o višku vrijednosti; (2) pretpostavljajući da je samoupravnim sporazumijevanjem postignuta razmjena rada između organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje i društvenih djelatnosti, veza je posredovana institucionalnim rješenjima koja zaobilaze potrebu samoupravne integracije na razini komune. Naime, parcijalnim izvođenjem interesâ i njihovim sučeljavanjem u samoupravnim interesnim zajednicama »zaduženim« za pojedinu društvenu djelatnost, bez prethodnog usaglašavanja interesâ i potreba kako na razini mjesta zadovoljavanja određene potrebe tako i na razini općine, između samoupravno organiziranih radnih ljudi u organizacijama udruženog rada i radnih ljudi u mjesnim zajednicama, ne može se artikulirati ni dominantni interes radnikâ u organizacijama udruženog rada; (3) premda se znatan dio viška vrijednosti, odnosno sredstava kojima se zadovoljavaju zajedničke potrebe, troši u društvenim djelatnostima (objektima) koje svoju funkciju vezuju uz mjesto stanovanja, mjesna zajednica je relativno »osamostaljena« samoupravna organizacija u smislu nepovezanosti organizacija udruženog rada, odnosno interesâ i potreba radnikâ koji stvaraju višak vrijednosti s organizacijama udruženog rada društvenih djelatnosti koje zadovoljavaju interese i potrebe radnih ljudi (na području ili putem mjesne zajednice), ali takve potrebe koje još nisu identificirane kao potrebe konkretnih stvaralaca dohotka iz kojega se alimentiraju sredstva za zadovoljavanje konkretnih potreba. Razvoj društveno-ekonomskog i političkog sistema čini se da pokazuje da je iluzorno razviti komunu, odnosno republiku rada na razini globalnog društva bez prethodnog razvoja komune koja počiva na samoupravnoj integraciji interesâ i potreba radnih ljudi organiziranih u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Samoupravna integracija interesa

Upravljati procesom proširene društvene reprodukcije znači i upravljati raspodjelom, ali i kontrolirati sredstva (a time i razinu usluga) namijenjenih zadovoljavanju općedruštvenih i zajedničkih potreba. Jer, evidentno je: s prekidom dohodovnih veza procesa proširene društvene reprodukcije među osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama na razini društveno-političke zajednice prestaje funkcionirati mogućnost kontrole raspodijeljenih sredstava koja su, po logici anonimnog društvenog kapitala, vrlo

Digitized by Google

podložna uzurpiranju. To, naravno, ima za posljedicu manje interesovanje za odlučivanje o raspodjeli dohotka, pa čak i apstinenciju onih koji su taj dohodak stvorili. Jer, odlučivanje o raspodjeli sredstava (dohotka) podrazumijeva kako identificiranje interesa i potreba koji će se zadovoljavati tim sredstvima tako i mogućnost kontinuirane kontrole razine (kvalitete i kvantitete) usluga. Međutim, takvo odlučivanje o raspodjeli dohotka podrazumijeva i prethodno identificiranje interesâ i potreba radnih ljudi u osnovnim samoupravnim (interesnim) zajednicama i organizacijama, usaglašavanje tih interesa, podrazumijeva, dakle, planiranje interesâ i potreba samoupravnih organizacija i zajednica na razini općine. Premda planiranje nije nepoznanica ni za organizacije udruženog rada niti za mjesne zajednice, navedeni se odnosi reproduciraju na nepostojanju veze između ovih dviju samoupravnih organizacija. Otuda se znatnim dijelom podstiče protivurječnost između našeg društveno-ekonomskog i dohodovnog sistema na jednoj, i komunalnog sistema, na drugoj strani. Očito je, naime, da nema razvoja komunalnog sistema bez organiziranja društveno-političkih zajednica na osnovi volje radnih ljudi koji samo svojom akcijom razrješavaju svoje interese i potrebe. Jer, u općini kao društveno-političkoj zajednici radnih ljudi organiziranih u samoupravnim organizacijama i zajednicama rješavaju se, osim političkih odnosa (općina je politička zajednica) i radni i životni uvjeti tih ljudi. Otuda se ne smije zanemariti činjenica da društveno-politička zajednica ima, u suštini, dva osnova iz kojih se razvija: osnovnu organizaciju udruženog rada i mjesnu zajednicu.[6] Protivurječnosti između društveno-ekonomskog i dohodovnog sistema, s jedne, i komunalnog kao političkog sistema, s druge strane, u znatnoj se mjeri mogu prevazilaziti razvojem delegatskog sistema koji, dosljedno izveden, pretpostavlja samoupravnu integraciju interesâ i potreba radnih ljudi organiziranih u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Bit samoupravne integracije sadrži se u tome da ljudi svjesno ovladaju ovim vezama, što znači da radni ljudi moraju ovladati, prije svega, skupom veza i odnosa u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, a zatim, na osnovu povezivanja osnovnih organizacija, da ovladavaju vezama i odnosima na razinama globalnog društva — na razini općine, grada, regije itd.[7] Pri tom delegatski sistem treba da omogući radničkoj klasi i svim radnim ljudima da stvarno odlučuju ne samo o rezultatima svoga rada i života u svojim osnovnim organizacijama i zajednicama, već i o rezultatima ukupnog društvenog rada. Dakle, delegatski sistem, čija se bit sadrži u objedinjavanju rada i upravljanja te u vladavini organizirane radničke klase u društvu u cjelini, u

[6] Vidi: Dr Leon Geršković, *Ustavne teme*, Centar za aktualni politički studij, Zagreb, 1976, str. 124—180, te »Socijalizam«, br. 4/1978, str. 177—181.

[7] Vidi: Dr J. Đorđević i drugi, *Društveno-politički sistem SFRJ*, »Radnička štampa«, Beograd, 1975, str. 232—233.

Digitized by Google

funkciji je izgradnje takvog društvenog odnosa u kojem je radnička klasa stvarno vladajući subjekt društva. Pod vladajućim subjektom društva podrazumijevamo, prije svega, mogućnost da radnička klasa i svi radni ljudi ovladaju svojim neposrednim vezama i odnosima bez posredovanja, što znači da ove institucije, koje objektivno moraju postojati na točkama povezivanja različitih interesa i potreba organiziranih radnih ljudi, treba da budu u funkciji tih interesa i potreba. Otuda potreba da se radni ljudi organizirani u osnovne samoupravne organizacije i zajednice međusobno povezuju radi ostvarivanja svojih interesa i potreba kako na razini svojih zajednica života tako i na razini globalnog društva — u općini i širim društveno-političkim zajednicama.

Delegatske skupštine — mjesta donošenja odluka o usaglašenim interesima

U izražavanju i usaglašavanju interesâ i potreba radnih ljudi u organizacijama udruženog rada i mjesnim zajednicama bitno je, uz isticanje dominantnih radničkih interesa, uspostaviti adekvatnu samoupravnu organizaciju izražavanja tih interesa. To, dakle, znači uspostaviti takvu organizaciju kojom će se moći primjereno izražavati i usklađivati interesi radnih ljudi organiziranih u organizacije udruženog rada i mjesne zajednice, te tako relativno usklađeni interesi izražavati i konačno usaglašavati u obliku donesenih skupštinskih odluka na svim razinama organiziranja društveno-političkih zajednica. U cjelokupnom tom procesu skupštine društveno-političkih zajednica bi sve manje trebalo da budu mjesta izražavanja, suočavanja i usaglašavanja različitih interesa, a sve više mjesta eventualnih korekcija već usaglašenih interesa na razini osnovnih organizacija i zajednica, odnosno mjesta donošenja odluka o već postignutom usaglašavanju interesa.

Čini nam se da se mehanizam međusobnog usaglašavanja osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica i unatoč postojanju normativnih rješenja, od kojih spominjemo samo društveno dogovaranje i samoupravno sporazumijevanje te samoupravno društveno planiranje, ne može na zadovoljavajući način ostvariti u praksi. Naime, očevidna je podvojenost razvoja organizacije udruženog rada i mjesne zajednice, odnosno relativno samostalan razvoj organizacije udruženog rada u odnosu prema mjesnoj zajednici i obrnuto. Pri tom se ova podvojenost najčešće temelji na shvaćanju organizacije udruženog rada kao organizacije kojoj je u društveno-ekonomskom i političkom sistemu isključiva uloga stvaranje dohotka, dok se mjesna zajednica shvaća organizacijom koja oscilira, s jedne strane, između karakteristika lokalne samouprave kojoj je osnovni zadatak zadovoljiti određene lokalne interese i potrebe stanovništva određenog područja, i, s druge strane, između samoupravne zajednice koja svoje biće vidi u nepo-

Digitized by Google

sredovanoj i neposrednoj vezi radnih ljudi koji stvaraju dohodak i tih istih ljudi koji taj dohodak stavljaju pod svoju kontrolu koristeći ga prema svojoj mjeri.

Ova nepovezanost organizacija udruženog rada i mjesne zajednice u određenoj se mjeri nastavlja i u organizaciji skupštinskog sistema, odnosno organizaciji odlučivanja u skupštinama društveno-političkih zajednica. Naime, pod pretpostavkom međusobnog povezivanja i suodnošenja organizacije udruženog rada i mjesne zajednice, skupština općine pruža relativno dobru osnovu za uzajamnost i interesnu povezanost ovih dviju samoupravnih organizacija i zajednica. Premda je ovo i osnovna razina na kojoj se najveći broj interesa može efikasno usaglašavati (nadležnost općinske skupštine), čini nam se da bi skupštine zajednica općina, posebno skupštine gradskih zajednica općina, u pogledu strukture vijeća trebalo da budu elastičnije u odnosu na mogućnost adekvatnog izražavanja interesâ delegata s određenog područja. Naime, karakteristike, interesi i potrebe znatnog dijela mjesnih zajednica gube se u vijećima općina skupština zajednica općina. Pri tom imamo na umu potrebu da se cjelokupno područje jedne regije što ravnomjernije razvija. Svakako da vijeće udruženog rada mora biti dominantno u skupštinama regionalnih i gradskih zajednica općina, ali radnički interesi i potrebe neće se moći adekvatno izraziti samo kroz vijeća udruženog rada, već jedino ukoliko u vijeću općina bude bitno interesno zastupljena problematika radnih ljudi organiziranih u mjesnim zajednicama. Pokazatelj da je praksa drugačija, da nema povezanosti organizacija udruženog rada i mjesnih zajednica jesu znatna sredstva samodoprinosa što ih radni ljudi »samooporezivanjem« izdvajaju da bi vrlo često zadovoljili neke osnovne elemente infrastrukture naselja. Pri tom nije rijetkost da se u okviru regionalnih i gradskih zajednica pitanje podjednakog razvoja svih dijelova zajednice zanemaruje, što se izražava u tome da neki dijelovi regionalnih zajednica godinama raspisuju samodoprinos, dok drugi dijelovi tih istih zajednica to ne čine jer su svoj komunalni standard zadovoljili. Čini se da otuda u regionalnim i gradskim skupštinskim vijećima veću mogućnost za usklađivanje svojih interesa imaju urbane sredine u odnosu na ruralne. Očito je da radnik, premda u zajednici s drugim radnicima, proizvodi, stiče dohodak i raspodjeljuje ga, nema mogućnosti da taj dohodak i usmjerava na realiziranje svojih interesa i potreba na mjestu stanovanja te je prinuđen da sam iz svog neto osobnog dohotka udružuje sredstva nastojeći tako dostići standard urbanih sredina. To potvrđuje i činjenica da se mjesna zajednica kao instrument zadovoljavanja zajedničkih potreba najviše razvila tamo gdje se država najmanje brinula o tim potrebama, najčešće u seoskim i prigradskim područjima.[8]

---

[8] Vidi: Živko Marković, *Mesne zajednice, OOUR i samoupravno interesno organizovanje*, »Opština«, br. 7—8/1979, str. 53.

Digitized by Google

Podvajanje interesâ radnika kao proizvođača i potrošača

Razdvojenost organizacija udruženog rada i mjesnih zajednica pogoduje i razdvajanju interesa i potreba radnika kao proizvođača i potrošača, kao čovjeka koji sferu rada osjeća teretom pomoću kojega može zadovoljiti svoje potrebe i interese. Jer, očevidno je da se rad ne udružuje radi rada ili radi zadovoljstva što ga pruža sam rad, već radi pribavljanja sredstava za zadovoljavanje interesâ i potreba izvan sfere rada. Svrha udruživanja rada je u pribavljanju i umnožavanju sredstava pomoću kojih se zadovoljavaju mnogobrojne potrebe. Ovdje se postavlja pitanje kako organizirati neposredne proizvođače na svim razinama donošenja odluka da bi pribavljanje i umnožavanje sredstava za zadovoljavanje potreba bili u rukama radnika, dakle, da bi radnici sami mogli odlučivati o udruživanju svoga rada po svojoj mjeri. Pri tom moramo priznati da na sadašnjem stupnju razvoja proizvodnih snaga i materijalne osnove društva treba potencirati svrhovitost udruživanja rada, odnosno efikasnost u smislu umnožavanja sredstava. Ovu efikasnost, naravno, treba postići u uvjetima razvijanja socijalističkog samoupravnog društva, dakle, bez posredovanja kome je u osnovi privatni kapital, državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju ili neki drugi oblik posredovanja, već udruživanjem rada koje ima interes u umnožavanju potreba i interesâ radnika. U tom nastojanju u uvjetima razvoja socijalističkog samoupravnog društva delegatski sistem treba da pomogne ostvarivanju takve zajednice u kojoj će se udruživati djelatnost da bi se postigla i unapređivala čovjekova samodjelatnost. Sigurno je da delegatski način odlučivanja nije konačan oblik putem kojega radnička klasa može zadobiti sve svoje moći i time prevazići otuđenje svoga bića i svoga rada. Delegatski sistem je oblik koji na sadašnjem stupnju društveno-ekonomskog razvoja može socijalističko samoupravno društvo u još većoj mjeri razviti. Tako se putem delegatskog sistema nastoji ostvariti i kompleksno razviti vodeća uloga neposrednih proizvođača, odnosno nastoji se otkloniti svaki vid prisile nad proizvođačem, prenijeti na radnog čovjeka sve funkcije upravljanja i prepustiti mu da prisvaja i samostalno raspoređuje sve proizvode svoga rada.

Polazeći od toga da se socijalističko samoupravljanje i, posebno, skupštinski sistem zasnovan na delegatskom principu razvija u mjeri u kojoj se razvija proces integracije interesa i potreba radnih ljudi organiziranih u osnovnim organizacijama i zajednicama, potrebno je prije svega razvijati neposredno povezivanje osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica. Jedan od osnovnih uzroka relativno sporog procesa integracije jeste u nerazvijenim odnosima između mjesne zajednice i osnovne organizacije udruženog rada. Naime, uspostavljanjem veza između organizacija udruženog rada i mjesne zajednice uspostavlja se i osnova povezivanja socijalističke reprodukcije u jedinstven proces. Jer, mjesna zajednica je i postala izrazom ovog zajedništva u kojem

Digitized by Google

reprodukcija živog rada postaje sve više zajedničkom brigom udruženih radnika. Odlučivanje radnikâ o cjelokupnom dohotku, dakle, i o sredstvima za zadovoljavanje zajedničkih potreba, bitna je pretpostavka povezivanja organizacije udruženog rada i mjesne zajednice. Treba pretpostaviti, naime, da u situaciji kada radnici neposredno budu u mogućnosti da sami raspolažu cjelokupnim dohotkom da će ga oni neposredno i udruživati tamo gdje zadovoljavaju i svoje zajedničke potrebe. Samo bi tako mjesna zajednica mogla postati stvarnom zajednicom udruženih radnika. Očito je, govoreći pojednostavljeno, da osnovna organizacija udruženog rada ne može ostvarivati svoje funkcije ukoliko mjesna zajednica ne ostvaruje svoje, jer se pretežan broj zajedničkih potreba zadovoljava na točkama interesa na teritorijalnom principu. »Zbog ove međuzavisnosti, mesna zajednica i osnovna organizacija su nužno upućene na neposredno povezivanje u procesu društvene reprodukcije. Njihove zajedničke akcije su uslov trajnog prevazilaženja protivrečnosti između reprodukcije živog i reprodukcije opredmećenog rada. Za uspešan ishod takvih akcija odlučujuće je to što su nosioci oba oblika reprodukcije sami udruženi radnici.«[9]

Pri tom udruživanje rada radi umnožavanja sredstava treba da ima svoju potenciju u interesnoj inicijativi samih radnika da svoj rad udružuju. To znači da će radnik, pojednostavljeno rečeno, udruživati svoj rad ne radi pukog udruživanja, odnosno umnožavanja sredstava, već radi dovođenja tih sredstava u funkciju zadovoljavanja njegovih interesa i potreba. To opet znači da će interes radnika za udruživanjem rada rasti u mjeri u kojoj će radnik moći pribavljenim i umnoženim sredstvima tako udruženog rada neposredno zadovoljavati svoje interese i potrebe u mjeri u kojoj će osjećati »blagodati« tih sredstava. Sredstva stečena udruživanjem rada najprije i najneposrednije se mogu osjetiti na mjestu na kojem radnik zadovoljava najveći broj svojih potreba. Ta su mjesta teritorijalno određena i najčešće se vežu uz mjesto stanovanja radnika i njegove porodice. Otuda je za pribavljanje sredstava ostvarenih udruživanjem rada bitno povezivanje konkretnih interesa i potreba radnika s mogućnošću što bržeg zadovoljavanja tih potreba. Jer radnik, pojednostavljeno rečeno, nema interes za ovladavanjem sredstvima društvene reprodukcije ukoliko upotreba tih sredstava nije bitno i neposredno povezana sa sve većom mjerom zadovoljavanja konkretnih potreba i interesa radnika.

[9] Dr Živko Marković, op. cit.

Digitized by Google

Avdul Kurpejović

Položaj privredno nedovoljno razvijenih u uslovima stabilizacije

Programom SKJ i Ustavom SFRJ definisana su strateška opredjeljenja i politika bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina.

Ova politika i sistem podsticanja razvoja ostvaruju se u okviru jedinstvenog privrednog sistema i usklađuju se društvenim planovima, samoupravnim sporazumima, odnosno dogovorima o osnovama planova.

Ostvarivanjem takve politike, u skladu sa razvojnim mogućnostima i specifičnostima svih republika i autonomnih pokrajina, njihovim društvenim planovima, kao i društvenim planom Jugoslavije, obezbeđuju se uslovi za podjelu rada u uslovima socijalističkog samoupravljanja, racionalnije korišćenje ljudskih i proizvodnih potencijala, brži tehnički i tehnološki razvoj, podizanje produktivnosti rada i jačanje kvalitativnih faktora privređivanja.

I u uslovima ekonomske stabilizacije osjetne razlike u stepenu razvijenosti republika i pokrajina jedna su od ozbiljnih društvenih protivrječnosti u nas, sa ekonomskim, socijalnim i političkim posljedicama. Budući da smo višenacionalna zajednica, može se reći da će ekonomski odnosi među republikama i pokrajinama *trajno* biti element usklađivanja međusobnih interesa na principu ravnopravnosti, pri čemu ekonomska ravnopravnost, pored političke, ima svoje posebno mjesto. Ovo je decidno

Digitized by Google

sadržano u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, kao i u posebnom dokumentu — Regionalni aspekt razvoja Jugoslavije, kao prvom zvaničnom dokumentu regionalnog razvoja naše zemlje.

Poznato je da smo strateška opredjeljenja u ostvarivanju bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo ostvarivali dugoročnom politikom razvoja, kao i petogodišnjim društvenim planovima razvoja. To znači da je sa brzom dinamikom razvoja naše zemlje prilagođavan i sistem podsticanja bržeg razvoja ovih područja. Tako smo sve do 1965. godine politiku, sredstva i mjere utvrđivali samo za dotični planski period, izvori sredstava su bili raznovrsni, a kvalitet sredstava, bespovratna ili na dugi rok, sa veoma niskim kamatama.

Godine 1965. formiran je Fond federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i pokrajina, a predviđeno je da se budžetom federacije obezbjeđuju dopunska sredstva za finansiranje opštedruštvenih i zajedničkih potreba u onim republikama i pokrajinama koje nijesu u mogućnosti da obezbijede sredstva za te namjene na nivou prosječnih sredstava u zemlji.

U tekućem planskom periodu sredstva Fonda federacije se formiraju putem obaveznog zajma koji upisuju subjekti iz razvijenih i iz privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. Taj zajam iznosi 1,83% društvenog proizvoda društvene privrede Jugoslavije, s tim što se 0,33% prethodno izdvaja za što brži razvoj SAP Kosovo. Ostala sredstva, koja se formiraju po stopi od 1,50%, raspodjeljuju se po pojedinim privredno nedovoljno razvijenim republikama i SAP Kosovo: Bosna i Hercegovina 34%, Crna Gora 12%, Makedonija 24% i Kosovo 30%. A ako se uzme ukupna raspodjela — 1,83% —, onda Bosna i Hercegovina 27,9%, Crna Gora 9,9%, Makedonija 19,6% i Kosovo 42,6%.

Zajam se vraća u 13 godišnjih rata, uz kamatu od 5%, a Fond ih plasira s prosječnim rokom vraćanja od 12 godina i kamatnom stopom od 5,5%, a Kosovu od 15 godina i kamatom po stopi od 4,5% godišnje. Otplata zajma počinje poslije tri godine od isteka godine za koju je zajam uplaćen.

Dopunska sredstva za finansiranje društvenih i drugih službi u privredno nedovoljno razvijenim područjima iznosila su u 1981. godini 0,85% društvenog proizvoda ukupne privrede Jugoslavije, znači i nerazvijenih, s tim da se postotak izdvajanja svake naredne godine do 1985. godine smanjuje za po 0,03%.

Raspodjela je izvršena tako što je prethodno izdvojeno za

Kosovo	0,135
Crnu Goru	0,03

Digitized by Google

Raspodjela preostalog dijela je izvršena kako slijedi:

Bosna i Hercegovina	40,15%	ili ukupno	31,7%
Crna Gora	10,30%	„	12,0%
Makedonija	18,30%	„	14,5%
Kosovo	31,25%	„	41,8%

Sredstva Fonda federacije uglavnom su uložena u osnovne pravce razvoja Jugoslavije, u infrastrukturu, bazičnu industriju, energetiku, sirovine i, manjim dijelom, u poljoprivredu.

Ocjena dosadašnjeg društveno-ekonomskog razvoja i dostignutog stepena razvijenosti

Ako se analiziraju dinamika rasta, strukturne promjene i životni standard poslijeratnog razvoja Jugoslavije i svih republika i pokrajina, videće se da su ostvareni značajni rezultati u svim oblastima društvenog života. Ostvaren je dinamičan privredni rast, izvršene su duboke promjene u strukturi privrede i stanovništva, proširena je materijalna osnova razvoja, porastao je životni standard, nastale su bitne promjene u životnim uslovima cjelokupnog stanovništva itd. Izmijenjena je slika privredne razvijenosti svih republika i pokrajina. Dinamičan razvoj i krupne promjene u privredno nedovoljno razvijenim područjima ostvareni su njihovim sopstvenim naporima, kao i podsticajnim mjerama cijele društvene zajednice.

U periodu od 1947. do 1981. godine društveni proizvod Jugoslavije uvećan je sedam puta; nešto brži razvoj od prosječnog za zemlju u cjelini ostvarile su Makedonija, Slovenija, Hrvatska i Vojvodina, a sporiji Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Srbija van pokrajina. Obim industrijske proizvodnje povećan je 18 puta, a nešto veći ostvaren je u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Makedoniji, kao i na Kosovu. Osnovna sredstva u periodu od 1952. do 1980. godine povećana su za 8,8 puta, a nešto brže su povećavana u privredno nedovoljno razvijenim republikama i SAP Kosovo. Broj radnika u društvenom sektoru povećan je u periodu od 1952. do 1981. godine za 3,5 puta, a u privredno nedovoljno razvijenima i više, ali se pitanje nezaposlenosti i dalje zaoštrava, posebno u nedovoljno razvijenim područjima. I dalje je velik broj lica koja traže zaposljenje u odnosu na radno sposobno stanovništvo, jer nižu stopu nezaposlenosti od prosjeka (8,6) imaju svi privredno nedovoljno razvijeni. Učešće industrije u društvenom proizvodu zemlje poraslo je od 18,2% u 1947. na 40,1% u 1981. godini, dok je učešće poljoprivrede smanjeno sa 39,2% na 13,6%. Učešće industrije u Crnoj Gori iznosi 31,4%. U životnom standardu su ostvareni izvanredni rezultati kako u gradovima tako i na selu.

Iz ovih nekoliko pokazatelja se vidi sa kakvim se stanjem ulazi u naredni period, odnosno u period ekonomske stabilizacije

Digitized by Google

Imamo usporenu dinamiku privrednog rasta, zapošljavanje predstavlja jedan od najsloženijih problema društveno-ekonomskog razvoja na prelazu u novo razdoblje. Veliki je broj lica koja traže zaposljenje u Jugoslaviji, oko 860 hiljada, od čega na privredno nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo otpada 45% ukupnog broja lica koja traže zaposljenje.

Naredni i veoma složen problem je stepen uključenosti u međunarodnu podjelu rada Jugoslavije i svih republika i pokrajina, osobito sposobnost pokrivanja uvoza izvozom na konvertibilno područje.

Jedna od osnovnih protivrječnosti odnosi se na nisku akumulativnu i reproduktivnu sposobnost privrede. Stopa akumulativne i reproduktivne sposobnosti je veoma niska i u 1982. godini iznosila je 4,64%, odnosno 8,63%.

Trenutno je najteži problem visok stepen zaduženosti privrede u svim privredno nedovoljno razvijenim republikama i na Kosovu. U 1981. godini u odnosu na društveni proizvod društvene privrede zaduženost je iznosila za Jugoslaviju 9,3%, Crnu Goru 15,3%, Kosovo 14,1%, Bosnu i Hercegovinu 10,7% i za Makedoniju 9,4%. (Podaci se odnose na ukupne obaveze, domaće i inostrane, i to po dospjelim a neplaćenim otplatama i na otplate koje dospijevaju u narednoj godini.)

To znači da će u prvoj fazi Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, koja se završava sa 1986. godinom, materijalni položaj privrede nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo biti nepovoljniji zbog pomenutih problema koji se prenose, a to su: niska stopa rasta, niska akumulativna i reproduktivna sposobnost, nezaposlenost, nedovoljna uključenost u međunarodnu podjelu rada, prezaduženost — drugim riječima, zbog niže razvijenosti u svakom pogledu. Poznato je da svaka kriza, zbog ekonomskih zakonitosti, teže pogađa manje razvijene od razvijenijih privreda, jer postojeća nerazvijena privredna struktura nije u stanju da traži manevarski prostor niti da se prilagođava zahtjevima inostranog tržišta. Zbog toga se preduzimaju podsticajne i druge mjere, na selektivnoj osnovi, da se teret ekonomske stabilizacije što ravnomjernije rasporedi na privrede svih republika i pokrajina, odnosno na cjelokupno stanovništvo.

Materijalni položaj nerazvijenih republika i SAP Kosovo u drugoj fazi Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije biće povoljniji zbog toga što treba razvijati energetiku, sirovine i poljoprivredu, što ide njima u prilog, jer se najviše prirodnog bogatstva i radno aktivnog stanovništva nalazi upravo na ovoj teritoriji. Tako se na ovoj teritoriji nalazi oko 76% eksploatisanih rezervi uglja, 96% gvozdene rude, 86% rezervi olova i cinka, 84% crvenih boksita i gotovo sav hidroenergetski potencijal. Brži razvoj na osnovu sopstvenog prirodnog bogatstva pretpostavlja ostvarivanje razvojnog opredjeljenja međuregionalne podjele rada unutar zemlje i, na tim osnovama, uključivanje u međunarodnu podjelu rada. Ovo opredjeljenje ima poseban značaj i zbog toga što sadašnji stepen razvijenosti pojedinih republika i pokrajina

Digitized by Google

nije u skladu sa raspoloživim prirodnim bogatstvom i ljudskim faktorom. To, drugim riječima, znači da moramo preduzeti mjere i sredstva za dosljedno ostvarivanje politike da se brži razvoj privredno nedovoljno razvijenih područja ostvaruje kao organski dio jedinstvene politike razvoja i jedinstvenog privrednog sistema, jer je to opšti interes radničke klase i svih radnih ljudi, narodâ i narodnosti, a time i republika i pokrajina. Pri tom se mora imati u vidu značajna pretpostavka — da jugoslovenska zajednica ima izuzetne mogućnosti da na osnovu komparativnih prednosti na samoupravnim osnovama stvara takvu kompoziciju dugoročnog razvoja koja trajno obezbjeđuje interese svih naroda i narodnosti i sigurnost da će njihovi interesi biti zastupljeni i ostvareni. To proizlazi iz saznanja i opredijeljenosti da Jugoslavija samo kao cjelina može obezbijediti realizovanje takvih komparativnih prednosti te da ni jedna republika ne bi ni približno mogla da iskoristi te komparativne prednosti u neposrednoj budućnosti, niti u dugoročnoj perspektivi, bez istovremenog kombinovanja takvog izuzetnog dijapazona ukupnih jugoslovenskih mogućnosti.

U dugoročnoj razvojnoj orijentaciji zemlje nedovoljno razvijeni će se naći pred dvijema razvojnim mogućnostima.

Jedna je da, pod uticajem pomenute razvojne orijentacije, angažuju sav ili pretežan dio sopstvene akumulacije i usmjere je u razvoj energetskih i bazičnih grana i time zanemare razvoj prerađivačke industrije na bazi sopstvene sirovinske osnove, kako bi, intenzivirajući dohodak i zaposlenost, ubrzali ukupan društveno-ekonomski razvoj. U takvoj razvojnoj orijentaciji doći će do niže stope rasta, odnosno do daljeg jačanja teške privredne strukture koja će njihov progres odložiti na duži period. Takav razvoj bi značio dalje relativno zaostajanje u odnosu na razvijene djelove zemlje i raskorak između utvrđene politike i očekivanih rezultata u njenom realizovanju.

Druga mogućnost privrede nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo je u tome da se istovremeno razvijaju u dva pravca — da poboljšavaju postojeću privrednu strukturu i uporedo se uključuju u osnovnu proizvodnu orijentaciju zemlje. Ovaj pravac je složeniji, traži visok stepen ukupne organizovanosti i osposobljenosti i angažuje znatna sredstva, ali su očekivani rezultati povoljniji.

Znači, potrebno je pravovremeno se dogovoriti o obimu, izvorima, koncentraciji i alokaciji akumulacije kako učešće nedovoljno razvijenih u finansiranju razvoja energetskih i bazičnih grana ne bi ugrozilo njihove mogućnosti neophodnog ulaganja u prerađivački sektor koji predstavlja neizbežan uslov njihovog bržeg razvoja.

Politika i sistem podsticanja bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo u uslovima ostvarivanja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i dalje polaze od pomenutog ustavnog opredjeljenja. Znači, brži razvoj treba i dalje podsticati sredstvima Fonda federacije, koji, kao

Digitized by Google

ustavna obaveza, treba i dalje da postoji i da mu se saveznim zakonom, na osnovu dogovora, obezbjeđuju stalna sredstva, s tim da ga treba i dalje usavršavati, odnosno samoupravno transformisati. Fond treba, dakle, da postane institucija koja će se starati o prilivu i raspodjeli sredstava, njihovoj racionalnoj i namjenskoj upotrebi, a posebno o realizovanju samoupravnog udruživanja rada i sredstava i o efikasnom i racionalnom korišćenju sredstava Fonda. Uspješno funkcionisanje Fonda podrazumijeva jačanje odgovornosti i kontrole funkcije u pogledu namjenske i efikasne upotrebe sredstava Fonda. Visina sredstava i druga pitanja utvrđivaće se saveznim zakonom i društvenim planom Jugoslavije za svaki petogodišnji period.

Dopunska sredstva ostaju i dalje i obezbjeđivaće se u budžetu federacije.

Predviđa se podsticanje i inostranim sredstvima, najvećma učešćem u kreditima Međunarodne banke za obnovu i razvoj, kao i odgovarajućim udjelom u korišćenju ostalih inostranih sredstava.

U ostale podsticajne mjere spadaju carinske olakšice, povoljniji uslovi kreditiranja, poreske i druge olakšice, s tim da sve to bude u skladu sa osnovama jedinstvenog privrednog sistema.

Kada se imaju u vidu ove polazne osnove, kao i niz drugih objektivno datih okolnosti i pretpostavki, odgovor na pitanje kako planirati budući razvoj sastojao bi se u sljedećem:

Prvo, u nekoliko sljedećih godina naš ekonomski razvoj u suštini mora imati *karakteristike sanacionog programa.* Prema tome, osnovna preokupacija razvoja i ekonomske politike zemlje, a posebno privredno nedovoljno razvijenih područja, treba da bude usmjerena na konsolidovanje ekonomskih tokova i odnosa, na saniranje mnogih žarišta ekonomske nestabilnosti. To saniranje znači ne samo obezbjeđivanje urednog podmirivanja visokih obaveza po osnovu inostranih kredita i zajmova, već i saniranje mnogih deficita na unutrašnjem planu — izmirivanje obaveza po osnovu dinarskih kredita, regulisanje dužničko-povjerilačkih odnosa, pokrivanje gubitaka, eliminisanje inflatornog i anticipativnog finansiranja potrošnje itd. U takvim uslovima neizbježna su velika odricanja, posebno su nužne krupne restrikcije u potrošnji, koja se mora usklađivati sa realno raspoloživim sredstvima, uz istovremeno ostvarivanje značajnih izmjena u njenoj strukturi. Bez ovih pretpostavki nemoguće je planirati i ostvariti oživljavanje privrednog rasta koji bi se zasnivao na zdravim i ekonomski skladnijim odnosima.

Drugo, za uspješan društveno-ekonomski razvoj bitna je ne samo dinamika, nego i to na kojim i kakvim će se kvalitativnim osnovama ostvarivati taj rast. Kvalitet ekonomskog razvoja traži odgovor na pitanja kao što su — kakav je i koliki doprinos izvoza tome; koliki je doprinos kvalitativnih faktora privređivanja, kao što su ekonomičnost, produktivnost i rentabilnost; kakve su promjene u pogledu efikasnosti investicija i efikasnosti proiz-

Digitized by Google

vodnih fondova i da li je stopa rasta rezultat adekvatnih promjena u privrednoj strukturi. Bez intenzivnog privređivanja nema uspješnog uključivanja u međunarodnu podjelu rada.

Uzroci i karakteristike ekonomske krize u našoj zemlji nužno nameću potrebu povećanja izvoza, jer bi bez izvoza bila ne samo ugrožena spoljna likvidnost zemlje, već bi bili dovedeni u pitanje dinamika i kvalitet ekonomskog razvoja. No, jedno od značajnih pitanja je vjerovatno — kako se uključivati u međunarodnu podjelu rada, kako ostvariti racionalno uključivanje u sadašnjim veoma teškim uslovima u pogledu prilaza svjetskim tržištima, koja su ograđena raznim protekcionističkim, političkim i drugim ogradama. No, sasvim je izvjesno da se moramo orijentisati na izvoz koji će *afirmisati neto devizni priliv* kao osnovni kriterijum uključivanja u međunarodnu podjelu rada. To, drugim riječima, znači da moramo što prije napustiti onaj izvoz koji znači pretjerano odlijevanje nacionalnog dohotka. Moramo smanjiti izvoz sirovina i repromaterijala, a više izvoziti finalne proizvode. Za realizovanje ovog zadatka bitno je opredijeliti se za one sektore privrede koji najbolje zadovoljavaju naše osnovne izvozne kriterijume. Ocjenjuje se da bi to bili: izvoz opreme, agroindustrijski kompleks, nerobni sektor — turizam i transport, kožna i tekstilna industrija, uz postepeno oslobađanje od uvozne zavisnosti po osnovu sirovina i reprodukcionog materijala.

Treće, prevazilaženje strukturnih disproporcija u privredi neizostavno je jedan od primarnih ciljeva razvojne strategije. Prestrukturiranje podrazumijeva brži razvoj energetskih kapaciteta na osnovama korišćenja sopstvenih izvora, jer je hidroenergetski potencijal iskorišćen samo oko 50% (ugalj i voda), zatim, agroindustrijskog kompleksa, turizma, saobraćaja, male privrede i drugog. To podrazumijeva adekvatnu selekciju prioritetâ, uz uvažavanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, a posebno kriterijuma racionalne društvene podjele rada, specijalizacije, ekonomije obima itd.

Četvrto, policentrični razvoj treba da bude jedan od bitnih elemenata buduće strategije razvoja. Bez disperzije privrednih kapaciteta, stanovništva, zaposlenih, pa i društvenih djelatnosti ne bi se mogao ostvarivati dovoljno racionalan društveno-ekonomski razvoj, posmatrano, prije svega, sa stanovišta ukupnih društvenih troškova, kao i racionalnog korišćenja prirodnih resursa i proizvodnih snaga. Dosadašnja pretjerana koncentracija proizvodnih snaga prevashodno u republičko-pokrajinskim centrima iz više razloga nije racionalna. Ovakva razvojna orijentacija daje šansu privredno nedovoljno razvijenima, jer se na njihovoj teritoriji nalazi pretežan dio prirodnih resursa i ljudski faktor. Međutim, nedovoljno razvijeni će se naći u takvoj situaciji da se moraju razvijati u dva pravca. Jedan je u tome da i dalje razvijaju sirovinsku i bazičnu komponentu industrije, koja traži velika sredstva, dug period gradnje i koja u toj fazi razvoja daje relativno manji dohodak i obezbjeđuje manju za-

Digitized by Google

poslenost. Drugi je pravac u razvijanju prerađivačke industrije na bazi sopstvenih sirovina, koja obezbjeđuje finalne proizvode za domaće tržište i za izvoz, veći dohodak i veću zaposlenost. Oba ova pravca razvoja traže velika sredstva i povoljnije uslove finansiranja. Ta sredstva nedovoljno razvijeni ne mogu obezbijediti iz sopstvene akumulacije. Rješenje se mora tražiti u udruživanju sredstava za valorizaciju prirodnih resursa, kao i bazičnih sektora industrije, kako bi sopstvenu akumulaciju i dodatna sredstva iz zemlje i djelom iz inostranstva nedovoljno razvijeni upotrijebili za razvoj prerađivačke industrije. Mislim da privredno nedovoljno razvijeni moraju prići metodu takozvane *endogene industrijalizacije*, o čemu sam već pisao u djelu ovog priloga.

Peto pitanje je pitanje zapošljavanja, o čemu sam već govorio u ovom prilogu.

Realno planiranje strategije razvoja nužno pretpostavlja planiranje obima i strukture izvora sredstava — sopstvenih i dodatnih.

Razvoj se planira u okvirima proširene društvene reprodukcije koja se obezbjeđuje iz realne i funkcionalne amortizacije, realizovanog dohotka i realne akumulacije. To su osnovni izvori investicionih ulaganja u osnovna i trajna obrtna sredstva.

Kada se planira strategija razvoja, polazi se od ukupne materijalne osnove društvene privrede koja se sastoji od veličine vrijednosti društvene imovine, kao i od uticaja udruženog rada na raspodjelu novostvorene vrijednosti. Prema raspoloživim podacima, vrijednost društvene imovine Jugoslavije u 1982. godini iznosila je više od 10,4 biliona dinara. Isto tako, podaci pokazuju da privreda neposredno upravlja i raspolaže sa 45% ukupne vrijednosti društvene imovine, a veći njen dio, 55%, angažovan je na osnovu naloga i propisa za plasmane koji se nalaze van opticaja i funkcije organizacija udruženog rada. Ta sredstva su oročena kod banaka ili kod društveno-političkih zajednica. U osnovnim sredstvima se nalazi oko 59%, a u obrtnim oko 41% sredstava. Marksova proporcija sredstava se svodi na odnos 80% u osnovnim i 20% u obrtnim sredstvima. Kako onda kod nas vlada nelikvidnost kada imamo više imovine u obrtnim sredstvima od normalnog djela u robno-novčanoj privredi? Problem je u tome što se u novčanom obliku u privredi nalazi svega 2% od onog djela obrtnih sredstava koji iznosi 41% vrijednosti društvene imovine, a nužno je da novčana obrtna sredstva iznose najmanje 6%.

U strukturi poslovnih sredstava privrede Crne Gore u 1982. godini obrtna sredstva su učestvovala sa 36,9%, s tim što su ona u novčanom obliku iznosila svega 8,2%, a ostalo su potraživanja, zalihe i hartije od vrijednosti. Ako se raspoloživa sredstva posmatraju u cjelini, onda se samofinansiranje privrede nedovoljno razvijenih može ostvariti nakon petnaest godina, a znamo da sada oprema zastarijeva za pet godina, dok se samofinansiranjem poslovna sredstva u privredi Jugoslavije mogu ob-

Digitized by Google

noviti tek poslije jedanaest godina, i to pod pretpostavkom da se cio iznos sredstava za reprodukciju može koristiti za nadoknađivanje utrošene vrijednosti osnovnih sredstava. Međutim, treba imati u vidu da je znatan dio sredstava unaprijed angažovan — zajam Fondu federacije za nerazvijene, zajam za finansiranje infrastrukture, otplate dugoročnih kredita i drugo. Prema tome, visina ostvarenih sredstava za reprodukciju privrede u cjelini nije dovoljna za bitnije povećanje udjela sopstvenih sredstava za finansiranje reprodukcije. Pri tom su privredno nedovoljno razvijena područja u znatno nepovoljnijem položaju s obzirom na njihovu nižu stopu reproduktivne sposobnosti i na veoma veliku zaduženost koja i dalje raste. Tako je stopa zaduženosti privrede Crne Gore sa 114,8 u 1982. godini porasla u prvih šest mjeseci 1983. godine na 178,2, odnosno trostruko je veća od opšteg jugoslovenskog prosjeka.

Prema raspoloživim podacima, privreda nedovoljno razvijenih područja nije u mogućnosti da obezbijedi sopstvena sredstva za investiranje u osnovne fondove privrede. Privreda Crne Gore nema sopstvenih sredstava ni za održavanje postojećih tokova reprodukcije, zbog čega je prisiljena na nova zaduženja, što će, u vidu kamata na kredite, dovesti do daljeg odlijevanja dohotka iz reprodukcije.

Digitized by Google

Živko Marković

Moral u samoupravnom društvu i raspodela prema radu

Suprotstavljanje socijalističkog morala i raspodele prema radu

Socijalistički moral i raspodela prema radu često se suprotstavljaju. To se čini, pre svega, zbog apstraktno-moralističkog pristupa socijalističkom moralu, koji se metafizički poistovećuje sa potpunom jednakošću. I pošto raspodela prema radu još podrazumeva nejednakosti, ona je pojmovno nespojiva sa tako shvaćenim moralom. A to znači da je nesocijalistička ili raspodela prema radu ili egalistička moralnost.

Kao prelaz iz klasnog u besklasno društvo, socijalizam označava proces ukidanja društvenih nejednakosti, što već samo po sebi govori o tome da on ne znači potpunu jednakost. A kad se takva jednakost ostvari, i zahtevi za jednakošću će postati suvišni. Socijalistički moral takve zahteve postavlja samo zato što za društvenu osnovu kojoj se suprotstavlja, ali iz koje i izvire, ima klasnu i socijalnu nejednakost. On je svojevrstan oblik društvene pobune protiv te nejednakosti, a kad se ona prevlada, i pobuna protiv nje će prestati.

Socijalistički moral nije, dakle, religijska propoved jednakosti, već revolucionarni bunt protiv društvene nejednakosti. On se ne može ni svesti na zahteve za društvenom jednakošću, koja je

Digitized by Google

objektivno neostvariva bez visokog stepena društvene slobode i komunističkog izobilja. Jednakost sama za sebe nije nikada ni predstavljala ideal čovečanstva, inače bi se ono zadovoljilo već prvobitnim zajedništvom. Ali jednakost u slobodi i izobilju ne može se ostvariti bez revolucionarne borbe, koja zahteva i odgovarajuća, revolucionarna sredstva.

Raspodela prema radu je upravo to revolucionarno sredstvo i jedini pravi put do komunističke jednakosti. Ostvariti fundamentalni ustavni princip SFRJ da »jedino rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka« znači učiniti odlučujući korak na istorijskom putu ukidanja društvenih nejednakosti. A to znači da je raspodela prema radu istovremeno odlučujući uslov i za ostvarivanje moralnih nazora o društvenoj jednakosti.

Raspodela prema radu se, međutim, suprotstavlja socijalističkom moralu i zbog ekonomističke vulgarizacije, kojom se njen društveni smisao jednostrano svodi na materijalnu stimulaciju. Time se u težište motivacije za ostvarivanje tako shvaćene raspodele stavlja goli materijalni interes, kojim se zaista mogu potiskivati etičke vrednosti. Ali takva motivacija dovodi u pitanje i samu raspodelu prema radu, jer podstiče tendencije narušavanja njenih kriterijuma.

Etičke implikacije uravnilovke i socijalne diferencijacije u raspodeli

Apstraktno-moralistički pristup socijalističkom moralu ima svoje praktične implikacije u tendencijama uravnilovke. One su se do sada ispoljavale na različite načine: jednakom platom za jednaku kvalifikaciju i radni staž; istim tarifnim stavom za istovetno radno mesto; jednakom startnom osnovicom ličnog dohotka za jednako vreme provedeno na poslu; smanjivanjem raspona u primanjima kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika; povećavanjem ličnih primanja po osnovu formalnog dodeljivanja takozvanih internih kvalifikacija i slično.

Kritički se govori, uglavnom, o ekonomskim implikacijama takve raspodele, koje su, pre svega, u smanjenom interesu za podizanje produktivnosti i ukupne ekonomije društvenog rada. Uprkos tome, uravnilovka se obično opravdava apstraktno shvaćenim etičkim principima, čime se moral veštački suprotstavlja ekonomiji. Tendencije izjednačavanja u ličnim primanjima tumače se, zapravo, kao izraz humanosti i socijalističke solidarnosti, pa se stvara ubeđenje da one proističu iz opredeljenja samih radnika.

Međutim, negativne ekonomske implikacije uravnilovke imaju i dalekosežne socijalno-etičke posledice. Usporavanjem produktivnosti produžava se put do društvenog izobilja, čime se objektivno odlaže i ostvarivanje društvene jednakosti. Uravnilovka se javlja u ograničenim uslovima zadovoljavanja ljudskih potreba, koje,

Digitized by Google

usporavanjem produktivnosti, i sama ograničava. Već u tome se ogledaju i negativne etičke implikacije takve raspodele.

Izjednačavanjem u oskudici uravnilovka ne samo što ne ukida društvene nejednakosti, nego ih upravo takvim izjednačavanjem i sama reprodukuje. Ona podrazumeva, pre svega, prisvajanje rada jednih od strane drugih, jer znači i jednaka primanja za nejednak rad. To što jedni primaju više nego što svojim radom stvaraju ide na račun onih koji stvaraju više nego što primaju. Kad se masa sredstava za lične dohotke od 30.000 dinara podeli podjednako na radnike A i B, svaki će dobiti po 15.000 dinara. Ali ako je A svojim radom doprineo da se od te mase sredstava ostvari 20.000, a B samo 10.000 dinara, B će kroz jednaku raspodelu nezasluženo prisvojiti 5.000 dinara koje je svojim radom ostvario A.

To prisvajanje nije ništa drugo nego svojevrsna eksploatacija, kojom se u suštini reprodukuju odnosi klasne nejednakosti. Iako su radnici A i B izjednačeni u primanjima, oni su u nejednakom društveno-ekonomskom položaju, jer jedan prisvaja rad drugoga. Takve nejednakosti su u svakom slučaju nehumanije i nemoralnije od nejednakosti koje proističu iz razlika u radnom doprinosu.

Uravnilovka se ne može ni sprovoditi dobrovoljnim opredeljivanjem radnika, jer niko neće dobrovoljno prihvatiti da se njegov rad otuđuje drugome. Zato se takva raspodela mora ostvarivati prinudom. U prvobitnoj zajednici uravnilovka je proisticala iz same oskudice, te nije ni bila potrebna neka društvena sila koja bi je sprovodila. Čim se pojavio višak proizvoda, vladajuća klasa je, radi njegovog prisvajanja, morala stvoriti poseban aparat nasilja da bi proizvođačke klase zadržala na minimumu egzistencije. Uravnilovka na minimumu životne egzistencije proizvođačâ bila je neophodna da bi se reprodukovale klasne nejednakosti.

U uslovima ratnog komunizma i prvobitne socijalističke akumulacije nerazvijenih zemalja uravnilovka je po nuždi, radi viših ciljeva, čak i masovno prihvatana, ali se ni tada nije mogla sprovoditi bez posredovanja države. Zato je ona doprinosila jačanju etatizma, koji je, radi sopstvene moći, održavao uravnilovku na minimumu životne egzistencije proizvođačâ. Bez toga država ne bi mogla prisvajati višak proizvoda, pa se etatizam ne bi mogao ni održati.

Uravnilovka je oslonac etatizma ne samo među pojedinim proizvođačima, već i među proizvodnim organizacijama. Da bi pokrila troškove proizvodnje, država »pretače« dohodak iz produktivnih u neproduktivna preduzeća. Tako se i među državnim preduzećima vrši posredno prisvajanje tuđeg rada, zbog čega ono i među pojedincima prelazi »fabričke zidove«. Uravnilovka na taj način dobija opštedruštvene razmere.

Ali kao negativ društvenih nejednakosti na kojima se zasniva, uravnilovka ne može postati univerzalni oblik raspodele. Ona je, u stvari, samo protivrečan izraz socijalno-klasne diferencijacije u društvenoj raspodeli. Apeli da se birokratija u primanjima iz-

Digitized by Google

jednači sa radnicima ostaće bez odziva sve dok ona ima bilo kakav monopol u ostvarivanju vlasti. Jer kao distributer nacionalnog dohotka ona je u poziciji da za sebe prisvaja relativno najveći deo.

Za etatistički način raspodele, koja se vrši prema položaju na lestvici društvene podele rada, to je i prirodno, jer je birokratija na vrhu te lestvice. Na toj osnovi se, prema stepenu kvalifikacije, vrši socijalna diferencijacija raspodele i među samim radnicima. Uravnilovka se ostvaruje najpre u okviru iste kvalifikacije, a tendencije izjednačavanja različitih kvalifikacija predstavljaju pokušaj da se nepravednost socijalne diferencijacije u društvenoj raspodeli prevaziđe bez menjanja osnovnih društvenih pretpostavki takve raspodele.

Raspodela prema socijalnom statusu, kao i uravnilovka, podrazumeva prisvajanje tuđeg rada. Jer, kad u raspodeli nacionalnog dohotka svako učestvuje prema mestu koje zauzima u društvenoj podeli rada, onda jedni redovno dobijaju više na račun drugih koji dobijaju manje nego što svojim radom doprinose. Pošto na taj način jedni žive bolje, zahvaljujući tome što drugi žive lošije, takva raspodela je, po svojoj prirodi, nehumana i nemoralna.

Raspodela prema radu kao osnova socijalističkog morala

Prisvajanje tuđeg rada je osnova morala svih eksploatatorskih klasa. A pošto su eksploatatorske klase istovremeno vladajuće klase, njihov moral je vladajući moral klasnog društva. U funkciji eksploatacije on opravdava i prisvajanje i sredstva prisvajanja tuđeg rada. I s obzirom da se eksploatacija, u krajnjoj liniji, ne može vršiti bez ugnjetavanja, moral eksploatatorskih klasa je uvek opravdavao potčinjavanje i porobljavanje čoveka od strane čoveka.

Za eksploatisane klase, i uopšte za čoveka kao generičko biće, takav moral je ravan nemoralu. Zato je, nasuprot moralu eksploatatorskih klasa, vekovima stvaran moral generičkog oslobođenja čoveka, u čijoj je osnovi istorijska težnja za oslobođenjem ljudskog rada, bez kojeg ne može biti ni stvarnog oslobođenja čoveka. Na toj težnji, eksplicitno izraženoj u Marksovim ranim radovima, zasnovan je i autentični marksizam. Osloboditi ljudski rad znači ukinuti eksploataciju čoveka od strane čoveka, a time i sav, na njoj zasnovan, nemoral klasnog društva.

Odbacujući težnju za oslobođenjem rada, staljinizam je odbacio sam duh marksizma, pretvorivši ga iz ideologije oslobođenja radničke klase u ideologiju etatističke torture. Kao produžetak klasne eksploatacije, etatizam znači i produžetak klasnog nemorala. Ugnjetačku ulogu u funkciji eksploatacije država ne ostvaruje nimalo humanije od eksploatatorske klase. Zato je državni monopol, isto kao i klasni, nespojiv sa socijalističkim moralom.

Digitized by Google

Socijalistički moral počinje, u stvari, tamo gde prestaje otuđivanje ljudskog rada, a ono prestaje samo utoliko ukoliko se ostvaruje raspodela prema radu, to jest ukoliko sredstvima i rezultatima ljudskog rada zajednički raspolažu oni koji ih i stvaraju. Ako je otuđivanje rada osnova klasnog nemorala, onda je njegovo razotuđivanje osnova socijalističkog morala. Iza te razlike stoji suštinska razlika u načinu raspodele, koja se u klasnom društvu vrši prema svojinskom monopolu, a u socijalizmu prema rezultatima rada. Ona je u Ustavu SFRJ eksplicitno izražena principima da je »rad čoveka jedini osnov prisvajanja proizvoda društvenog rada« i da »niko ne može ni neposredno ni posredno sticati materijalne i druge koristi eksploatacijom tuđeg rada«.

Raspodelom prema radu ukida se socijalna diferencijacija koja se vrši raspodelom prema svojinskom monopolu. Izjednačavanjem odnosa prema sredstvima za proizvodnju svaki pojedinac i svaka organizacija dolaze u položaj da u raspodeli društvenog proizvoda učestvuju isključivo prema svom doprinosu rezultatima zajedničkog rada. A to znači da materijalni položaj čoveka ne zavisi više od socijalnog statusa, već od rezultatâ njegovog individualnog i zajedničkog rada.

Na taj način ukidaju se odnosi klasne i socijalne podređenosti, čime se stvara jedna od osnovnih pretpostavki socijalističkog morala — da sam radni čovek postaje tvorac svoje sudbine. Umesto od društvenog položaja, razlike u uslovima egzistencije ljudi zavise sada samo od rezultatâ njihovog rada, koji, u zavisnosti od zalaganja, mogu varirati i kod istog pojedinca. A mogućnost da svako, bez potčinjavanja, sam određuje uslove svoje egzistencije, prvi je odlučujući korak na putu društvenog oslobođenja čoveka.

Istina, te mogućnosti su i u uslovima socijalizma još različite. Jer »jedan je fizički ili intelektualno jači od drugog, daje, dakle, za isto vreme više rada i može da radi duže vremena... Dalje, jedan radnik je oženjen, drugi nije; jedan ima više dece nego drugi itd. Pri jednakom radnom učinku i, prema tome, jednakom udelu u društvenom fondu potrošnje jedan će faktički dobiti više nego drugi, jedan će biti bogatiji od drugog itd«.* Sem toga, zbog društvene podele rada, jedan obavlja složeniji, a drugi jednostavniji posao, odakle takođe proističu različite mogućnosti zarade.

Ali te razlike su objektivno uslovljene relativno niskom produktivnošću ljudskog rada, zbog čega je raspodela prema radu upravo i neophodna. Zato se i nejednakosti među ljudima ne mogu ukinuti preko noći, ali ukoliko raspodela prema radu utiče na rast produktivnosti, utoliko ona doprinosi njihovom prevazilaženju. A u meri u kojoj se prevazilaze društvene nejednakosti os-

---

* K. Marks, *Kritika Gotskog programa*, u: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela* u dva toma, »Kultura«, Beograd, 1950, tom II, str. 14. i 15.

Digitized by Google

tvaruju se i osnovni zahtevi socijalističkog morala. Kad se oni u potpunosti ostvare, moral će, kao oblik otuđenja čoveka, konačno odumreti.

Slobodnim udruživanjem rada društvenim sredstvima ukida se njegov najamni karakter. On se od prinudnog pretvara u dobrovoljni rad. A to znači da se u samom procesu rada, kao osnovnom uslovu ljudske egzistencije, ukidaju odnosi potčinjavanja među ljudima. Sada svako radi koliko može i u raspodeli zajedničkog proizvoda učestvuje zavisno od toga koliko je svojim radom doprineo njegovom stvaranju.

Istina, ljudski rad ni u socijalizmu nije sasvim slobodan. Da bi se održali, ljudi još *moraju* raditi više nego što to zahtevaju njihove potrebe za samim radom. Ali to više nije društvena i spolja nametnuta prinuda, već prirodna nužda koja proističe iz njihovog sopstvenog nagona za održanjem. Ona će se zadržati sve dok se ljudski rad, na visokom stepenu produktivnosti, sam po sebi ne pretvori u neposrednu životnu potrebu čoveka, a dotle se ne može ni govoriti o njegovom *potpunom* oslobođenju.

Sve dotle neposredni motiv rada neće biti samo sam živi rad, već i rezultat rada, koji je samo *sredstvo*, a ne i smisao ljudske egzistencije. Pošto ne pripada radniku, već poslodavcu, radni učinak se pri najamnom radu mora isterivati pomoću prinude. Ukoliko se, međutim, rezultat rada raspodeljuje prema radnom doprinosu na same radnike, on sam po sebi postaje motiv njihove produktivnosti, zbog čega spoljašnja prinuda postaje suvišna.

U tome se, međutim, ponekad traži nehumana strana raspodele prema radu, jer se u trci za većom zaradom radnik, navodno, iscrpljuje. Ali već je kapitalizam tejloristićkim metodima isterivanja radnog učinka doveo fizičko iscrpljivanje radnika do krajnjih granica, preko kojih ono više ne bi ni moglo prelaziti. Dalje povećavanje radnog učinka može se postizati samo podizanjem produktivnosti ljudskog rada, koja podrazumeva da se sa istom i sve manjom količinom rada ostvaruje sve veći učinak. Ukoliko su sami udruženi radnici gospodari svoje sudbine, normalno je da oni upravo u produktivnosti rada i traže glavni put za povećanje proizvodnje.

Rad društvenim sredstvima je zajednički rad, zbog čega i njegovi rezultati zavise od zajedničkih napora svih udruženih radnika. Zato i udeo svakog pojedinog radnika u raspodeli tih rezultata ne zavisi samo od njegovog doprinosa, već i od doprinosa ostalih radnika. Na tome se zasniva zajednički interes udruženih radnika za podizanje ukupne produktivnosti zajedničkog rada, iz kojeg, nasuprot kapitalističkoj konkurenciji, proističu odnosi međusobne saradnje i uzajamnog pomaganja, kako među pojedinim radnicima tako i među njihovim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Rezultati empirijskih istraživanja to upravo i potvrđuju. Gde god je uvedena, raspodela prema radu je dovela do radikalne promene odnosâ i među radnicima i među njihovim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Dok je primarna raspodela

Digitized by Google

vršena administrativnom preraspodelom ili posredstvom tržišta, a individualna prema pretpostavljenom radu, odnosno radnom mestu i kvalifikaciji, niko nije bio zainteresovan za rad drugih radnika i organizacija. Čim je uvedena raspodela prema radnom doprinosu, svako je postao zainteresovan ne samo za povećanje sopstvenog učinka, već i za produktivnost svih ostalih učesnika u zajedničkoj proizvodnji.

Zbog toga svako postaje zainteresovan i za uslove života i rada svih onih sa kojima udružuje rad, čije unapređivanje, zahvaljujući tome, postaje zajednička briga udruženih radnika. Dok raspodela prema svojinskom monopolu reprodukuje individualistički i egoistički način života, raspodelom prema radu stvara se socijalističko zajedništvo, u kojem svako brine za sve i svi za svakoga. Tek se u uslovima neposredne ekonomske međuzavisnosti ljudi počinju odnositi kao istinski ljudska, uzajamno solidarna bića.

Zbog neposredne međuzavisnosti udruženih radnika u zajedničkom radu i zajedničkom ostvarivanju dohotka, socijalistička solidarnost se javlja kao njihov zajednički interes, koji ima istu društveno-ekonomsku osnovu kao i raspodela prema radu. To, uostalom, potvrđuje i činjenica da je uzajamna solidarnost među radnicima povećana svugde gde je raspodela prema radu dosledno sprovedena.

Suprotnost između raspodele prema radu i solidarnosti zaista postoji, ali ne u antagonističkom obliku, već kao unutarnja protivrečnost socijalističkog produkcionog odnosa, kroz čije se razrešavanje i odvija njegov razvoj. Da bi se raspodelom prema radu povećavao lični dohodak svakog pojedinog radnika, mora se povećavati ne samo njegova individualna, nego i ukupna društvena produktivnost rada, za što je opet neophodno da se poboljšavaju uslovi života i rada svih radnika, pre svega onih koji zaostaju.

Zato je samoj prirodi socijalističkog produkcionog odnosa svojstvena tendencija prevazilaženja nasleđenih društvenih nejednakosti u uslovima života i rada udruženih radnika. Ona se u oblasti životnih uslova ispoljava, pre svega, kroz sve veće solidarno zadovoljavanje zajedničkih potreba, putem kojeg raspodela prema radu sve više prerasta u raspodelu prema potrebama. Do komunističkog zajedništva u zadovoljavanju životnih potreba ljudi ne može se, u stvari, ni stići drugačije nego socijalističkom raspodelom prema radu.

Kao što se ispoljava u odnosima među pojedinim radnicima, socijalistička solidarnost se u zajedničkom interesu ispoljava i u odnosima među njihovim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Ona je najočevidnija među organizacijama udruženim u zajedničkom ostvarivanju dohotka koji se raspoređuje prema njihovom radnom doprinosu. Empirijska istraživanja pokazuju da sa takvim zajedništvom nastaje i zajednička briga za relativno brži razvoj organizacija koje po tehnološkoj opremljenosti i drugim uslovima proizvodnje zaostaju.

Digitized by Google

Ukoliko se ljudski rad iz nužde pretvara u neposrednu životnu potrebu čoveka, utoliko iščezavaju egoističke težnje za prisvajanjem njegovih rezultata. U uslovima komunističkog izobilja takve težnje se neće uopšte javljati. Umesto u prisvajanju za sebe, ljudi će smisao života tražiti u stvaranju za druge, kao što to već i danas čine stvaraoci umetničkih i naučnih dela. Iako to protivreči svakoj raspodeli i svakom prisvajanju, neizbežnim u uslovima životne oskudice, razrešenje takve protivrečnosti je nemoguće bez raspodele prema radu.

Etičke implikacije devijacija u raspodeli

Suprotstavljanju socijalističkog morala i raspodele prema radu najviše doprinose devijacije do kojih dolazi u praktičnoj raspodeli. Te devijacije se formalno podvode pod principe socijalističke raspodele, koji se na taj način vulgarizuju i kompromituju. Razume se da se tako izopačena raspodela prema radu ne može pomiriti sa normama socijalističkog morala.

Prema istraživanjima vršenim nakon usklađivanja samoupravnih opštih akata sa Ustavom i Zakonom o udruženom radu, samo se u oko 5% organizacija udruženog rada osnovica ličnog dohotka utvrđuje prema ostvarenim rezultatima rada. U ostalim organizacijama ona je unapred određena prema pretpostavljenom radu, koji se normativno najčešće izražava u obliku »vrednosti« poslova i radnih zadataka.

To znači da su praktično zadržani stari odnosi raspodele koji odgovaraju najamnom položaju radnikâ. Lične prinadležnosti se, u osnovi, i dalje određuju prema izvršiocu, a ne prema izvršenom poslu, pa se, umesto rada, »plaća« radna snaga. Pojedinac dobija određenu količinu dohotka ne za stvarni doprinos koji svojim radom daje, već za lične sposobnosti koje se traže za obavljanje određenog posla.

Takav način raspodele istovremeno podstiče protivurečne tendencije socijalne diferencijacije i uravnilovke, koje vode međusobnom suprotstavljanju njihovih nosilaca. Svako teži da dobije što bolje plaćen posao, a ukoliko u tome ne uspeva, onda se bori da se posao koji obavlja što više vrednuje. Tako se nastavlja borba za pozicije u društvenoj podeli rada i preraspodeli društvenog proizvoda, u kojoj mora dolaziti i do međusobnog sukobljavanja. Jer, i dalje je važnije šta se i gde se radi nego kako se i koliko radi.

Raspodela prema poslu koji se obavlja, isto kao i raspodela prema radnom mestu ili kvalifikaciji, podstiče egoizam i individualizam. Svako se bori da za sebe prigrabi što više, nezavisno od toga koliko dobijaju drugi, ili čak na račun drugih. Pošto se ni raspodelom prema vrsti posla ne uspostavlja neposredna međuzavisnost radnikâ, oni su još indiferentni jedan prema drugome i čak spremni na konfrontaciju kad god im se interesi sukobe.

Digitized by Google

Raspodela prema pretpostavljenom radu, kojom se radnici razvrstavaju u posebne grupe, i jeste područje najčešćih konfrontacija u radnim kolektivima, koje prestaju čim se pređe na raspodelu prema stvarnim rezultatima rada.

Ravnodušnost prema drugom radniku produžava se u ravnodušnost prema radnom kolektivu i njegovim poslovnim rezultatima. Čim su lična primanja praktično unapred zagarantovana, za radnika je svejedno kakvi će biti poslovni rezultati organizacije udruženog rada, pogotovu kad oni nemaju znatnijeg uticaja na visinu tih primanja. U tome leži jedan od osnovnih uzroka neopravdanih izostanaka sa posla, koji u pojedinim kolektivima dostižu i trećinu radnog vremena. Ali ništa manji »zločin« prema radnom kolektivu je i pasivno prisustvo na poslu, koje se kreće i do polovine radnog vremena.

Razume se da oni koji slabo rade ne mogu ostvarivati visok dohodak bez izrabljivanja onih koji rade dobro. I dok se unutar radnog kolektiva takvo izrabljivanje vrši raspodelom prema pretpostavljenom radu, među različitim kolektivima ono se ostvaruje po tržišnom i troškovnom principu. Organizacije koje uživaju monopolske i druge izuzetne pogodnosti na tržištu ostvaruju ekstradohodak na račun organizacija koje rade i posluju pod otežanim uslovima, dok država administrativnim merama »pretače« dohodak iz jednih organizacija u druge, pokrivajući gubitke onih koje slabo posluju i favorizujući one kojima pridaje veći značaj.

Zbog toga su lična primanja radnikâ u organizacijama sa niskom produktivnošću rada ista ili čak i veća nego u visokoproduktivnim organizacijama. Prema statističkim podacima, lični dohoci »gubitaša« kreću se oko jugoslovenskog proseka, a u nekim organizacijama i znatno iznad toga. U tome gotovo i nema razlike između organizacija čiji su gubici prouzrokovani objektivnim teškoćama i onih koje su u nezavidnom položaju zbog subjektivnih slabosti.

Dušebrižništvo prema organizacijama koje slabo posluju obično se predstavlja kao socijalistička solidarnost. Ali kad je slabo poslovanje rezultat slabog rada, socijalistička solidarnost se pretvara u svoju suprotnost, jer se tada vrši, u stvari, izrabljivanje onih koji dobro rade. Pošto se tako izopačena solidarnost ne bi mogla ostvarivati samoupravnim putem — jer niko ne bi pomagao one koji slabo rade — u ulozi posrednika javlja se država, koja na taj način održava autoritet društvenog dušebrižnika.

Solidarnošću se upravo opravdava otuđivanje dohotka od organizacija, iako ono vodi sve većem produbljivanju ekonomskih i socijalnih razlika. Socijalistička solidarnost se ne može ostvarivati ničijim posredovanjem, jer ona, po svojoj prirodi, podrazumeva neposredne odnose među ljudima. Prinudna »solidarnost«, koja se ostvaruje posredstvom države, nije, u stvari, ništa drugo do birokratsko dušebrižništvo, za koje su irelevatni uzroci bespomoćnosti onih prema kojima se država odnosi kao izbavitelj. Nasuprot tome, stvarna solidarnost isključuje samilost prema onima koji slabo rade, ali zato u uslovima socijalističkog zajedništva ona

Digitized by Google

nikada ne dolazi u pitanje kad pojedinci i organizacije zapadnu u objektivne teškoće, zbog kojih, i pored zalaganja, ne mogu da ostvare odgovarajuće rezultate.

Sve dok se raspodela dohotka ne zasnuje na radnom doprinosu, neće se birati sredstva da se do njega dođe. Organizacije će povećavanjem cena i na druge načine, bez podizanja sopstvene produktivnosti, povećavati dohodak sve dok to mogu činiti, kao što će se pojedinci na razne načine dovijati da se, nezavisno od svog radnog doprinosa, domognu što većih prinadležnosti. Mogućnosti prisvajanja tuđeg rada, koje pruža postojeća praksa raspodele, najveći su izvor nemorala. Raspodela prema radu predstavlja jedini put da se takve mogućnosti trajno sužavaju i konačno ukinu.

U praksi je, međutim, raspodela prema radu znatno iskompromitovana sistemom radnih normi, koji se primenjuje u mnogim proizvodnim organizacijama. Nastale kao oblik stimulacije najamnog rada, radne norme su i u uslovima samoupravljanja zadržale najamni karakter, zbog čega se javljaju kao ograničavajući činilac socijalističkog produkcionog odnosa. Radne norme su najbolja ilustracija koliko se ljudski rad teško istrže iz svojih najamnih okvira i koliko su žilave snage koje nastoje da ga u tim okvirima zadrže.

Radna norma, po svojoj prirodi, podrazumeva odnos između normirca i izvršioca, te poslodavca i najamnog radnika. Na jednoj strani su oni koji daju, a na drugoj oni koji izvršavaju radne zadatke. Norma je, u stvari, radni zadatak koji radnik mora izvršiti da bi odradio unapred utvrđenu startnu osnovicu ličnog dohotka. Zato se u sistemu normiranja ljudski rad još ne javlja kao slobodna, već kao prinudna delatnost. Jer radnik tu još ne radi prema individualnim mogućnostima i ličnim potrebama, već prema zahtevima drugih.

Zato se sistemom radnih normi produžavaju antagonistički odnosi koji karakterišu najamni rad. Oni se u organizacijama udruženog rada konkretno izražavaju u suprotstavljanju organizatorâ proizvodnje i izvršilaca, odnosno organâ koji utvrđuju radne norme i radnikâ. Dok su organizatori proizvodnje zainteresovani za povećavanje radnih normi, interes radnikâ je u njihovom smanjivanju, jer, što je norma manja, može se više prebaciti, pa će se na taj način ostvariti i veći lični dohodak. Sukob tih interesa ostaje čak i kad radne norme utvrđuju sami radnici i ispoljava se u suprotstavljanju njihovih individualnih i zajedničkih interesa.

Taj antagonizam može se prevazići jedino doslednom raspodelom prema radu, kojom se odnosi raspodele potpuno izokreću; jer, umesto da se radni zadatak određuje prema unapred utvrđenom ličnom dohotku, visina ličnog dohotka utvrđuje se prema ostvarenom učinku. Pošto svaki radnik postaje zainteresovan ne samo za prebačaj norme, već za ukupan individualni i kolektivni učinak, suprotnost pojedinačnih i zajedničkih interesa sama po sebi nestaje.

Digitized by Google

Raspodela prema radu može se dosledno ostvarivati samo ako je do kraja objektivizirana. Ali to je istovremeno i osnovni uslov njene humanosti. Raspodela na osnovu ocene ličnosti radnika, koja se praktikuje u pojedinim organizacijama, podrazumeva podelu na ocenjivače i ocenjivane, kojom se samo produžuje vek društvenih nejednakosti. Ocenjivanje kakav je ko radnik jeste oblik omalovažavanja ljudske ličnosti. Zato ono svugde gde se vrši dovodi do konfrontacija u radnom kolektivu, kojima se kompromituje raspodela prema rezultatima rada.

Raspodela prema radu nije raspodela prema subjektivnim svojstvima radnika, već prema rezultatima rada, koji predstavljaju objektivnu veličinu. Tek time se svi članovi društvene zajednice dovode u ravnopravan položaj u društvenoj raspodeli, jer se za isti proizvod, bez obzira ko ga je proizveo, dobija isti dohodak, što upravo čini suštinu socijalističke raspodele i osnovu socijalističke jednakosti.

Umesto ocenjivanja radnika, raspodela prema radu zahteva objektivno merenje samog rada. Jer u takvoj raspodeli svako treba da učestvuje prema tome koliko je stvarno doprineo ukupnim rezultatima zajedničkog rada, a ne koliko bi, po svojim ličnim kvalitetima, mogao doprineti i prema tome šta je stvarno uradio, a ne koliko je radio i kako se prema svojim ocenjivačima odnosio. Uprkos prividnoj humanosti, subjektivizam i voluntarizam su sredstvo stvarne dehumanizacije socijalističke raspodele, jer svaka pristrasnost prema jednom radniku može ići samo na štetu ostalih radnika.

U istom smislu je u koliziji sa socijalističkim moralom i praksa paušalnog stimulisanja stručnih kadrova. Poznato je da pojedine organizacije dolaze do stručnjaka tako što im daju veće dohotke od onih koje imaju u drugim organizacijama i koje bi svojim doprinosom i u njima mogli ostvarivati. Time one ugrožavaju interese ne samo organizacija čije kadrove preuzimaju, već i sopstvenih radnika na čiji račun preplaćuju deficitarne stručnjake. Trgovina kadrovima jedna je od najnemoralnijih pojava postojeće prakse, ali ona nema nikakve veze sa socijalističkom raspodelom prema radu, po kojoj je rezultat rada jedini osnov prisvajanja.

Devijacije u praktičnoj raspodeli mogu se prevladavati samo doslednom raspodelom prema radu. To je istovremeno put i za prevazilaženje nemoralnih pojava koje se na tim devijacijama zasnivaju. Ali raspodela prema radu ne može se dosledno ostvarivati bez svakodnevne borbe sa tendencijama privatizacije. I ta borba morala bi, zbog svega što je napred rečeno, biti jedan od najznačajnijih zahteva socijalističkog morala.

Digitized by Google

Miroslav Stojanović

Koliko smo spremni za reforme

(Povodom rasprava u Centralnom komitetu Saveza komunista Jugoslavije o ostvarivanju Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije)

Šta nas to sprečava da ostvarimo reforme o kojima smo se sasvim demokratski, ali srčano i čvrsto dogovorili?

Reč je o reformama koje su sadržane u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, nad kojim se, gotovo od časa kada je plebiscitarno prihvaćen, nadvilo mnogo znakova pitanja, kolebanja, pritajenog ili otvorenog osporavanja.

Na Devetoj sednici Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (25. jula 1983), na kojoj je data snažna podrška Programu stabilizacije, s razlogom je toliko naglašavan demokratski aspekt koji je bio sadržan u načinu njegovog pripremanja i konačnog usvajanja.

Iako u okolnostima tako duboke ekonomske krize, čije su razmere poodavno već dramatične, naše organizovane subjektivne snage nisu se opredelile za ishitrena rešenja. Preovladala je duboka svest da se iz ovakve situacije starim stazama ne može izići. Prečice, nove zablude i opsene dovele bi nas u još drastičniju situaciju. Odustalo se i od »kozmetičkog doterivanja« i poteza iz nužde. Program je imao i ima ambiciozan cilj — ne da se samo preživi, već da se živi na nov način i da se s raskršća na kome smo se našli krene putem veće izvesnosti i stabilnijeg razvoja.

Zašto se, onda, tako demokratski stvoren i prihvaćen Program ne ostvaruje, ne bar onako i onoliko kako je i koliko trebalo?

Digitized by Google

U traganju za odgovorom na to pitanje, pojednostavnjeno rečeno, protiče i poslednjih nekoliko sednica Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije.

Novinski izveštači s poslednje, 12. sednice CK SKJ (28. februara 1984) su jednom, na izgled, statističkom podatku pridali značenje posebne vrste. Reč je o činjenici da je najviši partijski forum na šest plenuma, od dvanaest koliko ih je održao, raspravljao o ekonomskoj situaciji. Na prvi pogled, ničeg prirodnijeg od toga. Suočen s dubokom krizom koja potresa naše društvo i čije se posledice toliko osećaju u našem življenju, Centralni komitet SKJ i nije imao prečeg posla i važnije teme. Učestalost rasprava o ekonomskim temama ne može se, na žalost, objasniti, bar ne do kraja, tom činjenicom i takvim saznanjem.

S neskrivenom rezignacijom i oporošću javnosti su saopšteni drugi razlozi i povodi: u prvi plan su na 12. sednici izbila pitanja kolebanja, nedoumica, neodgovornosti i nedoslednosti u ostvarivanju onoga što je dogovoreno, pa i samog Programa ekonomske stabilizacije.

Neposredan povod i razlog za održavanje 12. sednice CK SKJ bio je vrlo praktičan, iako »s očiglednim političkim i socijalnim dimenzijama«. Reč je o odluci Saveznog izvršnog veća o privremenom zamrzavanju cena i odnosu prema toj odluci.

Na sednici je samo konstatovano ono što je već pre nje bilo tako očevidno: ova odluka jee frontalno izigravana. Činile su to osnovne organizacije udruženog rada, ali i društveno-političke zajednice, »uže« i »šire«. To je predstavljalo, rečeno je na sednici Centralnog komiteta, neposredan udar na politiku ekonomske stabilizacije, na tokove reprodukcije i standard, naročito na standard onih delova društva s tankim zaradama. Zapretila je opasnost da se to pretvori u najkrupniji ekonomski, politički i socijalni problem u zemlji. To je i bio razlog za tako žestoka reagovanja Predsedništva CK SKJ, Socijalističkog saveza, Sindikata i Skupštine SFRJ.

Predsedništvo CK SKJ je procenilo, pripremajući sednicu Centralnog komiteta, da je neophodno još jednom, snagom i autoritetom kojim raspolaže visoki forum SKJ, učiniti aktuelnom i naglašenijom borbu za ostvarivanje zaključaka koji su usvojeni na Devetoj i Desetoj sednici.

Šta je nateralo Predsedništvo na takav postupak?

Ocenjeno je da se svest o potrebi radikalnih promena u strategiji razvoja, u uslovima i kriterijumima privređivanja, u odnosu prema radu, potrošnji i društvenim sredstvima, u uvažavanju ekonomskih zakonitosti i tržišnih kriterija, kod mnogih »izražava uglavnom u sferi načelnih rasprava i verbalne podrške«.

Upozoreno je da se veoma sporo menja svest o društvenom, ekonomskom i idejno-političkom značaju tih promena, o uslovljenosti i povezanosti daljeg razvoja socijalističke revolucije sa sposobnošću i spremnošću našeg društva da na vreme i dosledno realizuje osnovne ciljeve Programa stabilizacije.

Digitized by Google

Član Predsedništva CK SKJ i uvodničar na 12. sednici, Petar Matić, u tom kontekstu je, kao ilustraciju, pomenuo i podatak da je CK SKJ od dvanaest svojih sednica na šest raspravljao o društveno-ekonomskim pitanjima i politici stabilizacije.

»Kolebanja i otpori da se prihvati i ponese teret ekonomske stabilizacije su očigledni i višeznačni i nije ih lako prevladati« — upozorio je Matić.

Otkud to? Na sednici Centralnog komiteta je primećeno da se još troši mnogo vremena i truda da se sačuva stečena pozicija, da se opravda monopolski položaj u raspodeli i potrošnji, a manje u naporima da se pozicija udruženog rada menja jačanjem njegovog uticaja na ekonomsku politiku i na uslove privređivanja.

Zaključci o svemu tome doneseni su, inače, još na Trećoj sednici Centralnog komiteta. Zašto ih je i u ovom trenutku bilo nužno ponavljati?

Ma koliko očekivan, odgovor dat na ovo pitanje na 12. sednici bio je koliko direktan, toliko dramatičan. U Savezu komunista i u društvu suočeni smo s krizom ostvarivanja vlastitih stavova i odluka, sa širim pojavama nedoslednosti.

U nedoslednosti, odnosno opstrukciji prema utvrđenim stavovima i odlukama, jedan je od najkrupnijih problema idejne, političke i akcione sposobnosti Saveza komunista Jugoslavije.

Predsednik Predsedništva CK SKJ Dragoslav Marković je na Devetoj sednici Centralnog komiteta, govoreći o Programu stabilizacije, naglašavao posebno činjenicu da je »to ono što na ovom stepenu društvenog razvoja predstavlja naše zajedničko saznanje i naše usaglašene stavove i interese. A treba reći da je svojevrstan kvalitet upravo to što dokument izražava postojeće realnosti i objektivno prisutan pluralizam samoupravnih interesa u našoj zajednici«.

Računalo se, naravno, i u tim trenucima na otpore i kolebanja, ali i na odlučno suprotstavljanje oportunizmu i kompromiserstvu. U zaključcima Devete sednice je naglašeno: »Za ostvarivanje ovog zadatka moramo biti jedinstveni, odlučni i sposobni jer nema druge alternative prihvatljive za dalji razvoj socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa, za dalji svestran i stabilan razvoj naše socijalističke federativne zajednice.

Savez komunista Jugoslavije mora u ovoj borbi ojačati i postati jedinstveniji, mora se osposobiti za izvršavanje zadataka koji proizlaze iz Programa i iz njegove uloge u sistemu socijalističke samoupravne demokratije, da bi bio u stanju da stalno otvara jugoslovenskom društvu perspektivu i stvara potrebno jedinstvo svih samoupravnih društvenih činilaca u borbi za osvajanje novih prostora slobode i stvaralaštva čoveka.«

Jakim rečima i neosporno tačnim procenama ocenjeno je tom prilikom da se naša revolucija nalazi na raskršću i da je ostvarivanje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije »ispit u kome nema ponavljanja«.

Digitized by Google

Iz svega toga je proistekao i onaj energičan stav da treba slomiti krupne prepreke i otpore koji će proisteći iz nastojanja da se zadrži sadašnji položaj pojedinaca i grupa, pojedinih delova udruženog rada, koji će dolaziti iz inercije nasleđenog, iz idejnih zabluda i shvatanja nespojivih sa socijalističkim moralom i realnim uslovima u kojima se vodi idejna i politička bitka za ostvarivanje Programa stabilizacije.

Okolnosti koje su usledile prinudile su Centralni komitet da već na sledećoj, Desetoj sednici, ponovi neke najvažnije stavove. Bilo je to upozorenje da su iskrsle teškoće već pri donošenju prvih mera u ostvarivanju Programa ekonomske stabilizacije. Ispostavilo se ono što je i nagoveštavano, istina ne u takvim razmerama — počeo je da se pruža otpor merama koje su zadirale u stečena prava i ukorenjene interese.

Pod teretom nagomilanih problema i početnih otpora nad Programom se nadvila opasnost od kolebanja i oklevanja da se uradi ono što je nužno i što je još na Devetoj sednici ocenjeno kao tekovina demokratskog, širokog i čvrstog dogovora.

Centralni komitet je upozorio da »smatra nedopustivim vraćanje rasprava na pitanja o kojima su zauzeti stavovi u Programu«.

»Takva ponašanja, posebno komunista na odgovornim društvenim funkcijama, u direktnoj su suprotnosti sa idejno-političkim opredeljenjima i politikom Saveza komunista. Zbog toga se nosioci otpora doslednom ostvarivanju, primeni i daljoj doradi Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije moraju pozvati na političku odgovornost.«

Izričitost novih zaključaka (sa Desete sednice) odražavala je, uglavnom, i izričitost velikog broja govornika na ovom poznatom plenumu. Ona je, međutim, na svoj način odražavala i zainteresovanost šire javnosti koja je, s izvesnom zbunjenošću, pratila nedvosmislene znake kolebanja i odugovlačenja s reformama.

Naglašavajući da nema odstupanja od prihvaćenog kursa »ni za milimetar«, sekretar Predsedništva Centralnog komiteta SK Jugoslavije Nikola Stojanović je rekao da se u zajednici kakva je naša »nikakva politika ne može graditi na trenutnim i parcijalnim interesima bilo kog člana te zajednice. U toj zajednici niko nema prava da svoj lični interes ostvaruje na štetu jednakih prava drugih i na štetu zajedničkog interesa«.

Znali smo kad smo donosili Program, upozorio je Petar Stambolić, član Predsedništva SFRJ, da »svi neće biti zadovoljni svakim stavom u njemu. Ali smo znali i to da će svako trenutno ponegde »dobiti«, a negde »izgubiti« i da ćemo izvršavanjem postavljenog zadatka konačno svi dobiti dugoročno, jer ćemo izići iz teškoća i stabilizovati svoj ekonomski razvoj. Sada bi neki samo da dobijaju, a ništa da ne izgube od dnevnih interesa, po cenu ugrožavanja dugoročnih ciljeva ekonomske stabilizacije«.

Stambolić je bio izričit u konstataciji da je »to jedna od posledica naraslog republičkog i pokrajinskog etatizma. Zato Centralni komitet mora imati snage da mu se suprotstavi«.

Digitized by Google

Na Desetoj sednici nekoliko govornika je, inače, postavilo to »pitanje snage« Centralnog komiteta. Admiral Tihomir Vilović je bio konkretan. On je predložio da Centralni komitet analizira način svoga rada, jer ovaj forum, smatra Vilović, »nije ni dovoljno efikasan, ni dovoljno racionalan«.

Na političko raspoloženje koje se stvaralo i koje se stvara umnogome je uticala i činjenica da se širi uverenje kako nedostaje snage i smelosti za odlučniju političku borbu.

»Radne ljude i građane počinje ozbiljno da nagriza — rečeno je na 12. sednici Centralnog komiteta SKJ — sumnja u našu spremnost, sposobnost i doslednost da sprovedemo u praksi samoupravno dogovorenu politiku, zakone i odluke. Naša neodlučnost i nedoslednost, ispoljena u raznim situacijama, slabi poverenje u institucije države i društva, u rukovodstva Saveza komunista i zemlje u celini.«

Promena stanja u skladu i smeru osnovnih društvenih opredeljenja, pokazalo se, mogućna je u ovom trenutku uz ispunjavanje nekoliko preduslova: uz odlučno ostvarivanje Programa stabilizacije, jačanjem materijalne osnove socijalističkog samoupravljanja i otklanjanjem nesklada u onome što već poslovično nazivamo neskladom između reči i dela.

Primeri kada »praksa ne sledi opredeljenja i odluke« pominjani su i na Dvanaestoj sednici. Najviše se govorilo o onome šta se zbivalo posle odluke Saveznog izvršnog veća o privremenom zamrzavanju cena.

U izigravanju ove odluke — kako se čulo — »sa istim žarom, ali i sa niskim stepenom društvene odgovornosti«, učestvovale su mnogobrojne organizacije udruženog rada i većina društveno-političkih zajednica, »što je razlog za nemir i zabrinutost«.

Prihvatajući mogućnost da se razgovara o tome koliko je ova odluka SIV-a bila ekonomski opravdana, članovi Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije su naglasak stavljali na činjenicu da se, u organizovanoj zajednici kakva je naša, odluke i zakoni moraju poštovati i ostvarivati.

Isticano je da vinovnici izigravanja odluke Saveznog izvršnog veća nigde nisu javno ukoreni, a kamoli kažnjeni. To se ne može smatrati normalnim i treba da zabrinjava.

Centralni komitet je na ovoj sednici upozorio i na opasnost da se u jednom delu društva, pa i u organizacijama udruženog rada, širi uverenje da je »sve manje rad, a sve više prisvajanje tuđeg rada« put do većeg dohotka.

Ocenjeno je kao neodrživo shvatanje da odgovornost za ekonomsku i socijalnu stabilnost zemlje treba da nosi neko drugi, a ne udruženi radnici i društveno-političke zajednice, pre svega republike i pokrajine. One s razlogom brinu o svojim pravima, ali ne u istoj meri i o svojoj odgovornosti za stanje i odnose u privredi i društvu u celini.

Digitized by Google

Petar Matić je, tim povodom, zaključio: »Ako se ovako nastavi, to može postati krupan problem za Savez komunista sa stanovišta njegove odgovornosti za jedinstvo zemlje i za dalji razvoj sistema socijalističkog samoupravljanja.«

Tako je jedna odluka, odluka SIV-a, sračunata pre svega na suzbijanje inflacije, minirana pre nego što je i počela da živi. To je dovelo do toga da, umesto borbe za kvalitetniju i ekonomičniju proizvodnju, a time i ostvarivanje zadataka iz Programa stabilizacije, uzme maha grozničava trka da se slabosti i teškoće u privređivanju »leče« povećanjem cena.

Centralni komitet je procenio da je najteža posledica svega toga »ozbiljno poljuljano poverenje radnih ljudi i građana u funkcionisanje i sposobnost institucija samoupravnog sistema. Pored političke štete, pokazalo se da ni izdaleka nismo dobili idejnu bitku za stabilizovanje ekonomskih kretanja i da nam u zemlji nedostaje jedinstva i potrebne odgovornosti u sprovođenju zaključaka Saveza komunista i zajednički dogovorene politike u federaciji«.

Kao posledica spleta svih ovih okolnosti i zaista teških uslova privređivanja, usporene su reforme. Došlo je do jačeg zatvaranja mnogih organizacija udruženog rada u svoje atare. Uprkos drugačijim društvenim opredeljenjima, poraslo je administriranje, i u federaciji, i u republikama i pokrajinama. Uz to su jačali etatizam, birokratizam i tehnokratizam, sa svim posledicama koje iz toga proističu za prirodu našeg samoupravnog sistema.

Revnosniji hroničari naših prilika i neprilika zapazili su i jednu uslovno posledičnu vezu između naše malodušnosti i birokratizacije društva. Kad dolazi do kolebanja oko ostvarivanja najznačajnijih društvenih opredeljenja, do malaksavanja akcije Saveza komunista i ostalih progresivnih društvenih snaga, na javnoj sceni se sve grlatije oglašavaju razne »teritorijalne« i nacionalne birokratije koje, zagledane u sopstveni atar, druge i ne primećuju, a ukoliko su na to prinuđene, onda nasrtljivo nameću sopstveni interes, trenutni interes »svoje« sredine kao jedino prihvatljiv. Dalje od njega se može samo cenkanjem, pregovorima, metodama koje su tuđe samoupravljanju isto onoliko koliko mu je tuđ i sam birokratizam.

Otuda sve učestalija pitanja okrenuta Savezu komunista nisu samo puka provera njegove sposobnosti da srčano uđe u političke bitke za opredeljenja koja je, uostalom, sam podsticao, duboko verujući da otvaraju perspektive, opredeljenja koja su dobila tako široku društvenu podršku. U tome je sadržan i jedan, svakako, dublji smisao. Pod nanosima naših dilema, kolebanja i nesporazuma buja jedna zaista agresivna svest koja nasrće na osnovne vrednosti revolucije, na samoupravljanje i socijalizam, na bratstvo i jedinstvo, konačno, na ovu i ovakvu Jugoslaviju.

Krupne reči, pretnje i kampanje tu — ne pomažu. Prazna reč se vraća kao bumerang. Snaga te agresivne svesti je u obrnutoj srazmeri sa istrajnošću i rešenošću demokratskih i progresivnih

Digitized by Google

snaga društva da ostvaruju sopstvene programe, bez posustajanja i kolebanja, jedinstveno i efikasno.

Smisao i svrha kritičkog odnosa prema našoj neorganizovanosti, nedoslednosti i neodgovornosti, autarkizmu i deobama, previđanju ekonomskih kriterijuma, voluntarizmu i improvizacijama i jeste u tome da otkloni sve ono što je izvan i mimo samoupravljanja, sebično i anahrono. Održavajući čistijom tu kritičku liniju, Savez komunista ostaje otvoren za kritički dijalog, ali u isto vreme uspostavlja kristalno jasnu liniju razgraničenja s onom drugom vrstom kritika koje se začinju kao osporavanje onoga što je suštinsko u našim društvenim opredeljenjima.

Takva su razgraničenja uvek, sada pogotovo, od izuzetne važnosti. Ona obezbeđuju da se ne mešaju frontovi i ljudi, da se kritička svest, nasušno potrebna i Savezu komunista i samoupravljanju, ne pomeša s kritizerstvom i opozicionerstvom. To oslobađa energiju onim kreativnim i progresivnim ljudima čija kritička reč ponekad zaćuti zbog halabuke koja se destruktivno oglašava. Zaćuti baš onda kada to ne bi smelo da se dogodi.

Na poslednjoj, 12. sednici Centralnog komiteta bilo je govora i o početnim rezultatima ostvarivanja Programa ekonomske stabilizacije. Iako ostvarivani u izuzetno teškim okolnostima, uz mnoga kolebanja i otpore, ti rezultati su zaista ohrabrujući.

Zahvaljujući, očevidno, ogromnim naporima, pre svega ljudi u udruženom radu, zaustavljen je pad industrijske proizvodnje. Ona je čak povećana za skromnih, ali važnih, 1,3 odsto. Poljoprivreda je, takođe, ostvarila dobre rezultate. Obezbeđeno je više hrane (otkupljeno je rekordnih 3,7 miliona tona pšenice), poboljšano je snabdevanje. Privreda se sve više okreće proizvodnji za izvoz. Pokrivenost uvoza izvozom veća je nego ikad (82 odsto). U 1983. godini ostvaren je pozitivan platni bilans za oko 300 miliona dolara, uz dosta napora, ali su uredno izmirene obaveze prema međunarodnim finansijskim organizacijama i u izuzetno teškim uslovima je očuvana spoljna likvidnost zemlje.

Prošle godine povećana je i zaposlenost za dva odsto, što je izuzetno značajno. Taj procent je, istina, još isuviše mali da bi ublažio jednu od naših najvećih nevolja — smanjio ogromne redove onih koji čekaju na posao, među kojima je mnogo kvalifikovanog, kreativnog mladog sveta, koji bi doprineo naporima društva da izađe iz krize i uplovi u stabilniji i zdraviji razvoj, ali, eto, i sa te strane ima nagoveštaja da se može i više činiti i učiniti.

Glavni teret svih tih promena podnela je privreda. Materijalni položaj udruženog rada je pogoršan, što je, uz pad standarda, svakako onespokojavajuća činjenica u ovim neosporno ohrabrujućim rezultatima.

Digitized by Google

Aleksandar Sekulović

Leva i druge alternative u Italiji

Prva činjenica koja se uočava prilikom analize italijanske levice jeste da je Italija ostala po strani od talasa napredovanja levih partija Evrope do kojeg je došlo poslednjih godina. Nakon lančanog uspeha levice u Francuskoj, Grčkoj, Španiji i Portugalu bilo je stvoreno uverenje da je »Jug Evrope socijalistički« i da je sada na redu Italija. Međutim, rezultati političkih izbora od 26. juna 1983. godine, kao i obnavljanje saradnje Socijalističke partije sa četiri partije centra (Demohrišćanskom, Republikanskom, Liberalnom i Socijaldemokratskom), pokazali su da se ideja o levoj vladi u Italiji ne može ostvariti još za koju godinu. Doduše, i u Italiji, kao i u drugim zemljama juga Evrope, predsednik vlade je socijalista, ali to je samo još jedna u nizu italijanskih osobenosti, a ne i vlada levice.

Zato se pitanje o mogućnostima leve alternative u Italiji mora prebaciti sa neposrednog na dugoročniji plan. Ako je evidentno da dve glavne partije levice u Italiji — Italijanska komunistička pratija i Socijalistička partija Italije — nisu do sada bile u stanju da afirmišu levu alternativu, postavlja se pitanje da li one to mogu učiniti bar u nekoj doglednoj budućnosti. Kakve su šanse, uslovi i pretpostavke jedne takve perspektive.

Digitized by Google

Problem alternative

U odnosu na druge zapadnoevropske zemlje Italija i njena levica pokazuju mnoge specifičnosti od kojih ovde, zadržavajući se uglavnom na terenu čiste politike, možemo pomenuti samo najznačajnije.

Italija je jedina zemlja parlamentarne demokratije u zapadnoj Evropi u kojoj nije ostvaren jedan od postulata te demokratije, to jest nije ostvarena alternativa i periodično smenjivanje partija na vlasti, već tom zemljom neprekidno od 1948. godine upravlja jedna ista koalicija partija predvođenih Demohrišćanskom partijom. S druge strane, levica je došla na vlast čak i u nekim zemljama zapadne Evrope u kojima do pre nekoliko godina praktično nije ni postojala ili je bila sasvim marginalna snaga, dok se to nije dogodilo u Italiji gde su Komunistička i Socijalistička partija još na prvim izborima 1946. godine osvojile 40 odsto biračkog tela.

Objašnjenje ovih nelogičnosti mnogi nalaze u proporcionalnom izbornom sistemu Italije koji, mada omogućava da u strukturi vlasti dođe do izražaja celokupni pluralizam političkih interesa, istovremeno ne dozvoljava da jedna politička partija osvoji apsolutnu većinu i da nesmetano upravlja zemljom za izvestan period. Otuda su sve vlade u Italiji nužno koalicionog karaktera i zavise od krhkih nagodbi i sporazuma političkih partija. Tako nastaju dva ključna paradoksa italijanske političke situacije: s jedne strane, u pogledu partija koje upravljaju zemljom Italija je najstabilnija zemlja zapadne Evrope jer je reč o jednim istim partijama od rata naovamo; što se pak tiče vlada, Italija je najnestabilnija zemlja zapadne Evrope jer su od 1946. godine do danas izmenjene 43 vlade, od kojih su neke trajale i manje od mesec dana.

Ovaj prividni pluralizam političkog života Italije omogućio je jednoj istoj partiji (DC) da već trideset pet godina dominira političkom scenom, ali je i nju lišio mogućnosti da stvarno i efikasno upravlja društvenim procesima. Zbog toga se italijanski politički sistem može definisati kao kombinacija višepartijskog i jednopartijskog sistema, pri čemu do izražaja ne dolaze dobre, već loše strane i jednog i drugog (neefikasnost višepartijskog i monopolizam jednopartijskog sistema).

Paradoksalna politička situacija Italije, sintetizovana u tvrdnji da se u Italiji »sve menja, da bi sve ostalo isto«, predstavlja danas jedan od osnovnih društvenih problema. Došlo je do hroničnog paralisanja političkog vrha koji je, međutim, zadržao sve prerogative centralističkog odlučivanja, ali čija je nemoć dovela do formiranja bezbroj kanala *neformalnog* odlučivanja. To je, zatim, dovelo do erozije ugleda legalnih institucija, do odvajanja masa od politike, do raznih oblika degeneracije političkog života. Otkrivanje tajne masonske lože P-2, koja je prodrla u sve vitalne centre državne vlasti, pokazalo je da je u Italiji ugrožen i sam opstanak demokratskih institucija. Današnja situacija u Italiji

Digitized by Google

podseća na poslednji period Četvrte republike u Francuskoj, sa istovetnim tendencijama, pretnjama i rizicima.

Ovako blokirana politička situacija bila je relativno podnošljiva dok su pozitivni ekonomski trendovi u svetskoj i italijanskoj privredi omogućavali prosto administriranje postojećeg stanja stvari. Međutim, sa zaoštravanjem ekonomske krize i potrebom preduzimanja strukturnih ekonomskih i društvenih reformi izbili su na videlo nemoć i paralisanje političkog vrha, nedostatak takve političke snage koja bi bila kadra da nametne politički i ekonomski kurs koji ne bi bio komplikacija divergentnih političkih i ekonomskih strategija nekoliko različitih partija. Dakle, formiranje jednog takvog političkog vrha koji bi bio u stanju da efikasno upravlja društvenim procesima predstavlja goruće pitanje u Italiji i suštinu celokupne političke debate.

Opšte je uverenje svih političkih snaga, kao i naučnih i stručnih krugova, da rešenje ovog problema leži u stvaranju uslovâ za alternativu, odnosno da je sama alternativa i periodično smenjivanje partija na vlasti jedini način ostvarenja stabilnog i efikasnog upravljanja društvom.

Oko toga da i u Italiji treba realizovati alternativu i da je ona jedini put izlaska iz političke i društvene krize danas su u toj zemlji svi saglasni i o tome više nema nikakvog spora. Problem je u tome kako je realizovati, kako od postojećeg mnoštva političkih partija stvoriti dva alternativna saveza ili dve dovoljno moćne političke partije. Na kojim političkim pozicijama treba stvoriti ove alternativne saveze, odnosno koje od postojećih političkih partija treba da budu njihovi nosioci. Na ta pitanja ponuđeno je do sada više različitih odgovora. Ovde ćemo ukazati na nekoliko najvažnijih koji, bilo po nosiocima bilo po objektivnim mogućnostima, imaju najviše šansi za realizaciju.

Ali, pre nego što pređemo na izlaganje raznih ideja o alternativi, moramo reći da je tumačenje koje u proporcionalnom izbornom sistemu vidi glavnog krivca za sve nedaće Italije netačno, iako izgleda uverljivo. Jer, proporcionalni izborni sistem postoji i u drugim zemljama, pa ipak u njima nije manifestovana takva konfuzija političkog života kao u Italiji. Zato je, po našoj oceni, osnovni uzrok političke krize u Italiji u tome što je Italijanska komunistička partija bila isključena iz upravljanja zemljom. Jer, ako je 30 odsto biračkog tela unapred izbačeno iz igre, sa preostalih 70 odsto alternativa se ne može ni matematički ostvariti. To istovremeno znači da se permanentna kriza u Italiji ne može rešiti, niti se alternativa može ostvariti, dok se ne nađe rešenje za takozvano »komunističko pitanje«. Uostalom, kao što će se u daljem izlaganju videti, celokupna diskusija o alternativi u Italiji okreće se oko ovog osnovnog pitanja.

Laičko-socijalistička alternativa

Osnovni nosilac ideje o bloku laičko-socijalističkih partija kao alternativnoj snazi u odnosu na Demohrišćansku partiju jesu neki krugovi unutar Socijaldemokratske partije Italije. Inače, sama

Digitized by Google

ideja o takozvanoj trećoj snazi je stara i ona datira iz perioda hladnog rata kada je, s jedne strane, definitivno napuštena ideja o prihvatanju u vladu Italijanske komunističke partije, a, s druge strane, uvidelo se da vodeća pozicija Demohrišćanske partije nije prolazna i da ona uživa čvrstu podršku znatnog dela biračkog tela i uticajnih inostranih faktora (Vatikana i SAD). U odnosu na IKP vladalo je, sa razlogom ili ne, uverenje da je ona »produžena ruka Moskve« i da bi se njen ulazak u vladu kosio sa interesima nacionalne bezbednosti, sa dogovorima o podeli Evrope na interesne sfere itd. Tako je nastala ideja o okupljanju svega onoga što ne pripada ni jednoj od »dve crkve«, ni Demohrišćanskoj ni Komunističkoj partiji, ideja o formiranju treće političke snage koja bi reprezentovala laičku, a ne katoličku Italiju, a koja istovremeno ne bi bila ni komunistička. Tada je ova ideja brzo napuštena, ali je nedavno ponovo oživljena, naročito u periodu posle neuspeha politike nacionalne solidarnosti, odnosno istorijskog kompromisa.

U osnovi ove ideje nalazi se uverenje da laičke partije (Republikanska i Liberalna) i socijalističke partije (Socijalistička i Socijaldemokratska), koje trenutno raspolažu sa oko 24 odsto biračkog tela, mogu da predstavljaju daleko značajniji faktor ako se ujedine u čvrst politički savez. Smatra se da bi ovim partijama bio potreban mali napor i još samo nekoliko procenata biračkog tela, koje bi uzele i od Demohrišćanske (32,9 odsto) i od Komunističke partije (29,9), pa da postanu najveća politička snaga u zemlji, odnosno da dođu do granice od oko 30 odsto biračkog tela. Kada bi se to ostvarilo, alternativa bi mogla da se realizuje na taj način što bi laičko-socijalistički blok vladao, naizmenično, u jednom mandatu sa Demohrišćanskom partijom, a u drugom sa Komunističkom, zavisno od okolnosti.

Koncepcija laičko-socijalističke alternative zasniva se na kritici takozvanog kato-komunizma, odnosno na odbojnosti kako prema klerikalizmu tako i prema komunizmu; ona igra na kartu sve veće sekularizacije biračkog tela Italije koja se ispoljila i na referendumu o razvodu braka i na referendumu o abortusu, koji su naneli težak poraz katoličkoj crkvi; ona se poziva na »kraj ideologija«, na zalazak masovnih, programskih partija i na rađanje partija »svaštara« po modelu američkih političkih partija, na hegemoniju potrošačke kulture sa njenim pragmatizmom i utilitarizmom, što sve skupa nalazi izraza i u kretanju biračkog tela. I zaista, na svim ranijim političkim izborima izgledalo je da se politički život Italije kreće u skladu sa Diverževom doktrinom o dvopartijskom sistemu i nestanku malih i srednjih partija. Međutim, već na političkim izborima 1979. godine, kada je Italijanska KP izgubila 4 odsto glasova, ovaj trend je zaustavljen, iako je laičko-socijalistička grupacija i tada raspolagala samo sa 18,5 odsto biračkog tela, naspram Demohrišćanske i Komunističke partije koje su i dalje držale 69 odsto birača. Ali, u toku 1980. i 1981. godine usledila je serija administrativnih i lokalnih izbora na kojima su laičke i socijalističke partije doživele pravi

Digitized by Google

trijumf i uspele da ostvare ideju o trećoj snazi u mnogim opštinama, provincijama i gradovima. Na kraju, na poslednjim političkim izborima od 26. juna 1983. godine, došlo je do naglog pada Demohrišćanske partije (sa 38,3 na 32,9 odsto) i relativnog pada KP (sa 30,4 na 29,9 odsto), dok su sve laičko-socijalističke partije bitno napredovale: Socijalistička sa 9,8 na 11,4, Republikanska sa 3 na 5,1, Liberalna sa 1,9 na 2,9 i Socijaldemokratska sa 3,8 na 4,1 odsto birača.

U periodu Osme legislature (1979—1983) učinjeni su i drugi krupni koraci u pravcu realizovanja ove ideje. Došlo je do ponovnog zbližavanja Socijalističke i Socijaldemokratske partije (koje su se u prošlosti i spajale i razdvajale), a oktobra 1980. rukovodstva dveju partija sklapaju takozvani »sporazum o namerama« koji je bio zamišljen kao početak jednog novog, ali postupnog procesa ujedinjavanja. Isti proces tekao je i između laičkih partija, Republikanske i Liberalne, koje 1982. godine takođe postižu izvestan sporazum o saradnji, pa i o isticanju zajedničkih kandidata na izborima za Senat. Dolazi, takođe, do neočekivanog zbližavanja između Socijalističke i Liberalne partije, koje pronalaze zajedničko kulturno nasleđe u tradicijama progresivne liberalne buržoazije. U Socijalističkoj partiji počinje, po uzoru na britanske laburiste, sve više da se upotrebljava termin laburizam, a jedan od rukovodilaca Liberalne partije, Enco Betica, lansira novu krilaticu lib-lab (susretanje između laburizma i liberalizma). Na kraju, glavni događaj od kojeg se očekivalo da definitivno označi rađanje treće snage bio je dolazak Spadolinija, sekretara Republikanske partije, na položaj predsednika vlade (jula 1981. godine).

Ali baš u trenutku kada je ideja o trećoj snazi počela da izgleda ostvarljiva, sve je odjednom, pomalo i u italijanskom stilu, krenulo u suprotnom pravcu. Najpre su socijalisti, videvši šta se događa sa britanskim laburistima, brzo arhivirali termin laburizam; zatim je avgusta 1982. godine došlo do obaranja prve Spadolinijeve vlade, što je bilo isključivo delo SPI, a onda u novembru i do definitivnog rušenja Spadolinija sa njegovom drugom vladom, u čemu je opet uloga SPI bila odlučujuća. Na kraju je, u vezi sa obaranjem Fanfanijeve vlade i raspisivanjem vanrednih izbora (maja 1983. godine) došlo do žestokog sukoba između Socijaldemokratske partije, koja se tome protivila, i Socijalističke partije, a rezultat toga bilo je faktičko poništavanje njihovog sporazuma o saradnji iz oktobra 1980. godine.

Kakve su, dakle, stvarne mogućnosti za realizovanje ove alternative u Italiji?

Treba reći da ova ideja pati od mnogih organskih slabosti, zbog čega, i pored trenutnih povoljnih trendova, nema velike izgleda u bližoj budućnosti. Pre svega, čini se da italijansko društvo, i pored kulturne hegemonije razularenog konzumizma, ima još uvek potrebu za velikim etičkim partijama, kao što je Komunistička partija i kao što je to bila Demohrišćanska partija u periodu od 1943. do 1948. godine. Dakle, za partijama koje će

Digitized by Google

biti nosioci određenih vrednosnih opredeljenja i moralnih principa, a ne samo instrumenti neposrednih, efemernih interesa. Ipak, kakva će biti sudbina etičkih, a kakva interesnih partija, to, čini nam se, ne zavisi toliko od sposobnosti njihovih rukovodstava koliko od ukupnog pravca privrednog i društvenog razvoja zemalja Zapada, u kojima se sve više ubrzavaju ritmovi potrošačke histerije i individualističkog egoizma.[1]

Ideja o trećoj snazi pati i od akutne nesloge partija koje treba da je sačinjavaju. U celini uzev, Socijaldemokratska i Socijalistička partija, kao jača strana eventualnog laičko-socijalističkog saveza, više su zagovarale ovu ideju nego Liberalna, a naročito Republikanska partija. Unutar Republikanske partije posebno oštar otpor pružala je parlamentarna grupa sa Oskarom Mamijem na čelu, koja je smatrala da se iza ove ideje krije Kraksijeva namera da stvori jedinstvenu superpartiju kojoj bi on stajao na čelu. Ideja je takođe osporavana i unutar Socijalističke i Socijaldemokratske partije, a DC i IKP, svaka iz svojih razloga, smatraju je opasnom. Posebno se ukazuje na to da bi laičko-socijalistička alternativa vodila podeli zemlje na religiozne i ateiste, dakle, podeli nebitnoj za rešavanje akutnih društvenih problema koji jednako pogađaju i jedne i druge.

Alternativa De Mite

Od svog dolaska na čelo Demohrišćanske partije, na XV kongresu održanom od 2. do 6. maja 1982. godine, De Mita je pitanje alternative stavio u središte svoje političke aktivnosti. On u svakoj prilici izražava čvrsto ubeđenje da osnovni uzrok političke krize u Italiji i moralnog pada vlasti leži u odsustvu alternative, te da i put za izlazak iz krize leži u realizovanju alternative.[2] Takav njegov stav predstavlja radikalan zaokret u odnosu na politiku svih dosadašnjih rukovodstava DC koja su tvrdila da bi afirmacija alternative i prelazak DC u opoziciju doneo katastrofu demokratiji u Italiji.

---

[1] Mehanizmi društva u kojem danas živimo stavili su u pokret procese disgregacije i degradacije ličnosti, što se manifestuje u širenju nasilja i droge, u širenju zona emarginacije, u nagonu ka neumerenoj ličnoj potrošnji, težnji za novcem, uspehom, vlašću, koji se smatraju prvim ciljem ljudske egzistencije« (Enrico Berlinguer, referat na XVI kongresu IKP; u: *XVI Congresso del Partito comunista italiano*, Editori Riuniti, Roma, 1983, str. 38).

[2] »Prvo pravilo demokratske upotrebe vlasti predstavlja organizovanje određenog oblika kontrole. A alternativa je osnovno pravilo kontrole u jednom demokratskom društvu« (Govor na savetovanju DC o reformi političkog sistema, »Popolo«, 24. IV 1983). — »Tvrdim da demokratija u Italiji neće biti nikada dovoljno solidna, borba protiv korupcije neće biti nikada dovoljno efikasna dok i u Italiji ne bude postojala — kao u svim velikim demokratijama industrijalizovanog Zapada — mogućnost zamene grupa na vlasti« (Intervju, »Repubblica«, 10. IV 1983).

Digitized by Google

Na koncepciju alternative De Mite bitno je uticao sukob između IKP i KPSS povodom ocene stanja u Poljskoj, koji se dogodio neposredno pre XV kongresa DC. Taj sukob je kod De Mite učvrstio uverenje da je IKP definitivno raskinula svoje »pupčane veze« sa Istokom i da je stekla legitimitet za upravljanje Italijom. Ali De Mita istovremeno iznosi tezu da su Demohrišćanska i Komunistička partija, po svojoj tradiciji, kulturi i političkoj orijentaciji dve alternativne partije i da se međusobno isključuju u upravljanju zemljom.

Paradoksalno je da je alternativa De Mite, i pored ambivalentnosti, koncepcijski najbliža ideji leve alternative. Polazeći od toga da italijanski proporcionalni izborni sistem sprečava formiranje dvopartijskog sistema, De Mita se zalaže za »dvopolni sistem«, odnosno za okupljanje svih partija u dva suprotna i alternativna pola unutar kojih bi vodeću ulogu imale trenutno najjače partije. Jedan pol mogao bi se formirati oko Demohrićanske partije i taj pol bi se zvao demokratski i reformistički, a drugi oko Komunističke partije, što bi bio pol, ili savez, levice. U grupi sa Demohrišćanskom partijom bile bi, po zamisli De Mite, Liberalna, Socijaldemokratska i Republikanska partija, a u grupi sa Komunističkom sve leve partije koje se sa njom o tome dogovore. Ostaje otvoreno pitanje Socijalističke partije, i to je, trenutno, glavna prepreka za realizovanje De Mitine alternative. On bi želeo da Socijalistička partija, kao provereno »demokratska i zapadna« partija, bude u grupi sa Demohrišćanskom i ostalim partijama, sa kojima se inače već godinama nalazi u vladama koalicije. Međutim, ukoliko SPI smatra da je ona partija levice i da joj je mesto u grupi sa Komunističkom partijom, onda De Mita nema ništa protiv da ona tamo ide, štaviše, podstiče je da se tako opredeli. »Ono što ne mogu da shvatim — kaže De Mita — jeste zbog čega Socijalistička partija, koja sebe definiše partijom levice, odbija zatim da se pridruži savezu levice.«[3] De Mita posebno insistira na tome da se SPI odrekne svoje taktike »sedenja na dve stolice« i istovremene saradnje i sa DC i sa IKP. Ako se SPI opredeljuje za saradnju sa partijama takozvane demokratske grupe i za zajedničko učešće u vladi, onda ona ne može u isto vreme formirati lokalne uprave levice čak ni u onim opštinama, gradovima i regionima u kojima postoje mogućnosti da lokalnu upravu formiraju partije vladine koalicije. Upravo na ovoj tački, odnosno na saradnji SPI i IKP u lokalnim organima vlasti, došlo je, nakon formiranja Kraksijeve vlade, do izuzetnog pritiska DC na SPI sa zahtevom da raskine saradnju sa IKP i formira, po ugledu na nacionalnu vladu, petostranačke lokalne uprave. Ovom pitanju DC pridaje principijelan značaj jer u njemu vidi definitivno opredeljenje SPI za »demokratski pol«, i isto tako definitivno odustajanje od alternative levice.[4]

---

[3] Govor na seminaru DC o reformi političkog sistema (»Popolo«, 24. IV 1983).

[4] Koliku važnost DC pridaje ovom pitanju pokazuje i činjenica da ona njime uslovljava i sam opstanak Kraksijeve vlade. Kako kaže

Digitized by Google

SPI, za sada, na rečima odbija ultimatum DC da raskine lokalne saveze levice sa IKP, ali se u praksi suprotno ponaša. Samo u toku ove godine SPI je raskinula saradnju sa IKP u Firenci, Torinu, Napulju i mnogim manjim gradovima. S obzirom na to da je lokalna uprava bila jedan od stubova političkog uticaja i snage IKP, jasno je kakve to posledice može imati po nju i po perspektive levice u celini. Ukoliko se taj trend nastavi, to će značiti da je opredeljenje SPI za saradnju sa partijama centra definitivno i strateško opredeljenje, a to će onda alternativu levice u Italiji svesti samo na teorijsku mogućnost. Poslednja sednica Centralnog komiteta SPI daje dosta osnova za takvu pretpostavku.[5]

Kao što se vidi, alternativa De Mite je potencijalno ambivalentna i, dovedena do krajnjih logičkih konzekvenci, znači faktičko negiranje alternative. On, s jedne strane, priznaje legitimitet IKP i alternative levice, čime ostvaruje krupan zaokret u svesti jednog dela Italije, a, s druge strane, čini sve da onemogući realizovanje leve alternative. Jer, izolacija Italijanske komunističke partije i njeno svođenje na marginalnu političku snagu znači istovremeno i njenu nemogućnost da realizuje alternativni projekt. Ukoliko se dogodi da sadašnja koalicija pet partija koje formiraju vladu preraste u trajan i organski politički savez, čemu su naklonjeni i Kraksi i De Mita, boreći se jedino za primat unutar tog saveza — to će značiti negaciju mogućnosti alternative za duži period.[6]

Alternativa levice

Većina analitičara italijanskog političkog života smatra da je alternativa levice jedina prava i realna alternativa u Italiji.[7] Doduše, postoji svest o tome da IKP i SPI danas raspolažu samo sa 40,3

---

rukovodilac DC za lokalnu upravu, Frančesko D'Onofrio, »pitanje lokalnih uprava postalo je prava tempirana bomba pod nogama Kraksijeve vlade« (»Repubblica«, 14. X 1983).

[5] U referatu na sednici zamenik sekretara SPI, Marteli, prihvatio je predlog DC da sadašnja vladina koalicija bude dalje učvršćena. »To je jedna prijateljska i konstruktivna poruka koju ne možemo a da ne prihvatimo u istom prijateljskom i konstruktivnom duhu« (»Repubblica«, 29. X 1983).

[6] »I Demohrišćanska partija je priznala, kroz usta svog političkog sekretara, legitimnost i čak neophodnost alternative. De Mita je nekoliko puta ponovio da su DC i IKP »alternativne partije« u upravljanju zemljom... U tom stavu sadržana je jedna novost i mi smo je razumeli. Ipak, način na koji De Mita postavlja problem sadrži izvesnu dvosmislenost, a možda i lukavstvo. U suštini, on zagovara neophodnost alternative, ali zatim nastoji da joj faktički ospori mogućnost realizacije. On je nekoliko puta rekao da je sadašnja vladina koalicija jedina moguća ne samo u ovoj legislaturi, već i u narednoj. On, možda, misli da može nastaviti demohrišćansku hegemoniju sve do 1990, a možda i do 2000. godine« (Enrico Berlinguer, op. cit., str. 52).

[7] »Samo politički dogovor na levici može Italiji dati pravu vladu. Zemlja je bez vođstva već deset godina; vreme prelaznog perioda već je prošlo, nasilje i avantura kucaju na vrata. Uskoro neće više posto-

Digitized by Google

odsto biračkog tela, što je nedovoljno za osvajanje vlasti. Ali, s pravom se podseća na to da partije levice u drugim zemljama nisu imale ni toliko, pa ipak su uspele da osvoje većinu glasova i postanu vladajuća snaga. Dakle, cilj od 51 odsto biračkog tela nije dalek i nije nedostižan. Postoje i druge političke partije i političke organizacije, zajedno sa kojima ukupna snaga levice dolazi na prag od 51 odsto. Ali upravo u ovoj razuđenosti snaga nastaje i prva ozbiljna teškoća za alternativu levice. Naime, postavlja se pitanje ko su sve leve snage u Italiji, ko spada u levicu? Prvi je problem Socijaldemokratska partija koja sebe smatra partijom levice, ali je mnogi klasifikuju kao partiju centra, pa čak i desnog centra, poput Socijaldemokratske partije Mota Pinta u Portugalu. Bilo to tačno ili ne, činjenica je da je jaz između IKP i Socijaldemokratske partije suviše dubok da bi bilo moguće zamisliti njihovu saradnju u vladi. Tu je, dalje, kontroverzna *Radikalna partija* koja takođe sebe smatra »pravom levicom«, ali koju niko ne bi poželeo za saveznika.[8] Levo od IKP nalaze se Partija proleterskog jedinstva za komunizam (PDUP) i Proleterska demokratija, od kojih je prva u parlamentu zajedno sa IKP, a druga je na poslednjim izborima osvojila čak šest poslaničkih mesta. Zajedničko za obe partije jeste to da je jaz između njih i Socijalističke partije nepremostiv, tako da je jedan širok savez levice, koji bi obuhvatio sve partije od Socijaldemokratske do partije Proleterske demokratije, praktično nemoguć, dok bi jedan uzan savez IKP—SPI bio praktično nemoćan.

Međutim, glavni problem za alternativu levice i nije u prevelikoj rasparčanosti njenih snaga, već u tome što alternativa levice nije zvanična strategija ni jedne od dveju velikih partija levice — IKP i SPI. Termin alternativa levice pojavljuje se samo na kongresu Socijalističke partije u Torinu 1978. godine, ali za brzinu promena u političkom životu Italije 1978. godina već izgleda kao daleka prošlost. Danas u dokumentima SPI i u istupanjima

---

jati ni Titov slavoluk ispod kojeg bi Kraksi i Berlinguer hvatali leptire. Sve je već zapisano: ako levica ne osvoji vlast, jedan narod koji želi da živi politički i demokratski biće degradiran, kao što se već događa malo pomalo, dan po dan, u narodu koji je prinuđen da trpi nasilje« (Gianni Baget Bozzo, *Craxi e Berlinguer sotto l'arco di Tito*, »Repubblica«, 1. VII 1981). — »Jedna zemlja kao Italija zaslužuje da se i ovde radi, kao drugde u Evropi, na stvaranju realne alternative vladavini DC... Ta alternativa neće se moći *nikada* realizovati bez stvaranja jedinstvenog bloka levih snaga« (Alberto Asor Rosa, *Gli errori della sinistra*, »Repubblica«, 7. XI 1982).

[8] Ekstravagantnost ove partije je bez presedana u istoriji političkih partija. Njen lider Marko Panela spreman je podjednako da prisustvuje kongresu neofašističke partije MSI, koja je direktni organizator »crnog terorizma« u Italiji i njegovih masovnih pokolja i atentata, kao i da se pojavi u društvu ekstremnog levičara Toni Negrija. Tog istog Negrija radikali su najpre kandidovali za parlament i tako izbavili iz zatvora, a zatim su, uzdržavanjem od glasanja u parlamentu, omogućili da se Negriju oduzme poslanički imunitet i da se izda nalog za njegovo ponovno hapšenje; ali u isto vreme oni su organizovali njegovo bekstvo iz Italije u Francusku, da bi mu sada, nakon svega, upućivali javne apele da se preda italijanskim vlastima.

Digitized by Google

njenih rukovodilaca ne figurira ne samo pojam alternative levice, već ni pojam alternative. Na poslednjem kongresu SPI u Palermu 1981. i na velikoj Organizacionoj konferenciji u Riminiju 1982. godine osnovne parole bile su »stabilnost« i »reforme«. U skladu s tim parolama SPI se obavezala da garantuje stabilnost vlada u Italiji, kako bi one bile u stanju da preduzmu neophodne reforme. Ni u jednom od ova dva zadatka SPI nije uspela. No, i pored toga, ona ostaje verna saradnji sa partijama centra i odbija saradnju sa Komunističkom partijom, obrazlažući to činjenicom da u Italiji ne postoje brojčani uslovi za levu alternativu. Faktički, za alternativu levice zalaže se jedino PDUP. Ali, shvatajući svoju marginalnu poziciju u političkom životu, PDUP je glavni pravac akcije usmerila ne na realizaciju alternative levice, već na to da ubedi IKP da alternativu levice prihvati za svoju strategiju. Ovo nastojanje je, kako danas stoje stvari, više izvor konflikata nego saradnje između dve partije.

Demokratska alternativa

Za alternativu levice ne izjašnjava se ni Komunistička partija jer se njena zvanična strateška orijentacija zove »demokratska alternativa«. Za razliku od alternative levice, koja bi obuhvatila samo partije levice, demokratska alternativa treba da obuhvati »demokratske i leve snage«. Ipak, po zamisli rukovodstva IKP, jezgro demokratske alternative treba da čini savez između IKP i SPI. U tom pogledu pojam demokratske alternative je blizak pojmu alternative levice. Ali demokratska alternativa ne bi bila zatvoren, sektaški savez, već savez otvoren i za druge demokratske snage i partije, odnosno za sve one unutar drugih partija, u katoličkim organizacijama, pa i u samoj Demohrišćanskoj partiji, koji su nezadovoljni sistemom vlasti Demohrišćanske partije. Štaviše, demokratska alternativa i nije toliko sporazum između partija i njihovih vrhova koliko pokret širokih narodnih masa.[9] IKP je uverena da većina italijanskog društva želi alternativu i da bi javno opredeljivanje levih i demokratskih partija za nju dovelo do poleta i poverenja masa i stvorilo uslove za njeno realizovanje.[10]

---

[9] »Realizovanje demokratske alternative i vlade koja bi bila njen izraz ima, kao ključnu pretpostavku, sporazum između levih i drugih demokratskih snaga. Ali ona nije samo blok partija i zbir parlamentarnih grupa: ona zahteva mobilizaciju društvenih snaga i pokreta, pomeranje društvenog konsenzusa i kulturnih strujanja, politička i programska opredeljenja koja ciljaju, već od danas, na suštinsko menjanje privrede, društva, države. To, dakle, nije događaj koji se ostvaruje samo u činu formiranja vladine većine. Radi se o procesu koji već od sada treba da bude pokrenut« *(XVI Congresso del PCI*, op cit., str. 616).

[10] »Jedno eksplicitno izjašnjavanje levih i demokratskih snaga, a naročito Socijalističke partije, u prilog alternative bilo bi već važan korak u tom pravcu. To bi dovelo do poleta i poverenja kod svih radničkih i narodnih masa. Zbog toga odbijanje alternative ne može

Digitized by Google

Koja je osnovna slabost strategije demokratske alternative zbog koje su mogućnosti za njeno realizovanje sasvim neizvesne? To je svakako odbijanje Socijalističke partije da prihvati tu alternativu i njeno odbijanje saveza levice.[11] Bez jednog takvog sporazuma, kao što je pokazalo i iskustvo Francuske, levica nema izgleda da dođe na vlast. Isto tako, za razliku od Španije i Grčke, u kojima su socijalističke partije same pobedile na izborima i formirale vladu, u Italiji to ne mogu učiniti same ni Socijalistička ni Komunistička partija. Zbog toga je pitanje jedinstva levice aktuelnije u Italiji nego u bilo kojoj drugoj zemlji zapadne Evrope.

Socijalistička alternativa

Iako se Socijalistička partija Italije uglavnom izjašnjava o onome što neće, a manje o onome što hoće, ipak njeno odbijanje i alternative levice i demokratske alternative znači da je njena strateška orijentacija socijalistička alternativa. Naravno, termin »socijalistička« ne treba shvatiti u smislu socijalizma, već u smislu stvaranja mogućnosti da Socijalistička partija postane dominantna snaga u Italiji i sama osvoji vlast. Istovremeno, to znači da za Socijalističku partiju nije bitno na koji način će ona postati najveća politička partija, da li će za to biti iskorišćena saradnja sa komunistima, demohrišćanima ili laičko-socijalističkim partijama, da li će SPI osvojiti biračko telo levo ili desno od sebe itd. Sve su to pitanja oportuniteta, a ne principa.

O putevima realizovanja ove alternative postoje dve različite zamisli: prva je zamisao da SPI postane tako velika politička partija da može formirati vladu ili sama, kao što se dogodilo u Španiji, ili pak u saradnji sa jednom marginalnom komunističkom partijom, kao što se dogodilo u Francuskoj; druga zamisao jeste da se od IKP i SPI formira jedna velika socijaldemokratska partija koja bi bila u stanju da osvoji vlast. Naravno, obe ove varijante polaze od dve zajedničke pretpostavke: (1) da bez IKP, odnosno bez biračkog tela koje ona drži (30 odsto), u Italiji nije moguće *matematički* realizovati alternativu i (2) da sa IKP alternativu nije moguće realizovati *politički* jer zapadni savez i NATO pakt ne bi dozvolili pretvaranje Italije u socijalističku zemlju. Razlika između ove dve varijante je u tome kako IKP uključiti u projekt alternative, da li njenom marginalizacijom ili njenim pretvaranjem u socijaldemokratsku partiju, odnosno koja od ovih dveju taktika ima više izgleda na uspeh.

---

biti motivisano argumentom da još ne postoje svi uslovi za nju. Upravo izjašnjavanje za ovakvu perspektivu doprinosi da se realizuju ti uslovi« (isto, str. 617).

[11] Na poslednjoj sednici Centralnog komiteta SPI, održanoj 28. oktobra 1983. godine, zamenik sekretara partije Marteli ovako je definisao stav svoje partije prema demokratskoj alternativi IKP: »Ne možemo da gubimo vreme sa jednom alternativom koja ne postoji« (»Repubblica«, 29. X 1983).

Digitized by Google

1. Kraksi i sadašnje rukovodstvo SPI su pristalice *prve varijante* i celokupna njihova politika od 1976. godine do danas može se posmatrati u svetlosti ove uporne težnje da od SPI stvore najveću političku partiju Italije privlačenjem na svoju stranu biračkog tela DC i IKP. Model posredstvom kojeg to treba izvesti pružaju SP Francuske i Miteran, a instrumenti bi bili ovi: (1) pribavljanje konsenzusa masa oko harizmatske figure Betina Kraksija, isto onako kao što je i SP Francuske oko Miteranove ličnosti uspela da osvoji većinu biračkog tela; (2) »institucionalne reforme«, odnosno reforme političkog i izbornog sistema, koje će omogućiti izjašnjavanje za jedan ili drugi blok političkih snaga, odnosno između ličnosti koje im budu stajale na čelu.

Radi ilustracije prvog instrumenta, navešćemo da je SPI, u periodu prethodne legislature (1979—1983), sistematski rušila sve vlade u trenutku kada su želele da preduzmu efikasne mere za izlazak iz ekonomske krize, a te iste mere sada predlaže Kraksijeva vlada. Objašnjenje ovog kontradiktornog ponašanja leži u tome što SPI nije želela da druge partije pripišu sebi zasluge za borbu protiv inflacije i za izlazak iz ekonomske krize, već je uporno zahtevala da se Kraksiju poveri položaj predsednika vlade, kako bi za njegovo ime bio vezan uspeh u borbi protiv ekonomskih problema »koje nisu uspele da reše mnoge ranije vlade«. Naravno, partneri iz koalicije nisu zaboravili takvo ponašanje SPI i njihova težnja za revanšom predstavlja izvor potencijalnih opasnosti po Kraksijevu vladu. Kraksi je toga svestan i upravo da bi se obezbedio od iznenađenja predlaže koalicionim partnerima potpisivanje pakta u trajanju od tri godine, što bi mu bilo dovoljno za ostvarivanje strateških zamisli.

Što se tiče institucionalnih reformi, SPI pre svega traži zamenu proporcionalnog izbornog sistema većinskim, zatim, ukidanje tajnog glasanja u parlamentu, eliminisanje političkih partija koje ne osvoje više od pet odsto biračkog tela itd. Smisao ovako zamišljenih reformi jeste u tome da i politički sistem omogući formiranje dva alternativna bloka, odnosno da, u trenutku kada Kraksijeva popularnost bude na vrhuncu, omogući neku vrstu plebiscitarnog izjašnjavanja za njega. Krajnji rezultat kojem teži SPI jeste temeljna izmena političkog sistema Italije i prelazak na predsednički sistem čistog tipa, kakav postoji u SAD, ili mešovitog tipa, kakav postoji u Francuskoj.[12]

Na kraju, da bi se ovaj projekt osvajanja vlasti mogao realizovati, neophodna je duboka reforma i same partije, koja će se verovatno izvršiti na narednom kongresu SPI zakazanom za mart 1984. godine. Suština ove reforme jeste u napuštanju klasičnog tipa političke partije i u njenom modeliranju po uzoru na političke partije SAD. Partija treba da se pretvori u efikasan tehno-

[12] Ove namere rukovodstva SPI bile su povod Berlingueru da upozori na rađanje tendencija koje žele da probleme italijanskog društva reše »u autoritarnom, a ne u demokratskom smislu, uvodeći u politički život elemente pravog režima« (»Repubblica«, 6. XI 1983).

Digitized by Google

menadžerski i administrativni aparat čiji bi jedini zadatak bio da osigura pobedu svog lidera na izborima.

U osnovi ovakve koncepcije rukovodstva SPI leži uverenje da se u masovnom potrošačkom društvu, zasnovanom na dominaciji sredstava informisanja, a pre svega televizije, politika i političari sve više pretvaraju u spektakl i nadmetanje »imidža«, da se biračko telo sve više opredeljuje između ličnosti, a ne između političkih programa, da bira, čak rukovodeći se spoljnim efektima, između Regana i Kartera, Žiskara i Miterana, Tačerove i Futa, a ne između njihovih partija. U ovom pogledu funkcija predsednika vlade u Italiji pruža najveće mogućnosti za lansiranje lidera koji bi za sobom povukao javno mnenje.

Koliko su ove ideje rukovodstva SPI ostvarljive, ostaje da se vidi. Ono što je u ovom trenutku bitno zapaziti jeste to da rukovodstvo SPI vrši snažan pritisak na IKP kako bi ona podržala Kraksijevu vladu i njene mere ekonomske i političke reforme.[13] Taj pritisak stavlja IKP u velike teškoće i dovodi do unutrašnjih kolebanja i nejedinstva. Ako podrži Kraksijevu vladu i strateške zamisli SPI, naći će se, na kraju puta, u jednom političkom sistemu u kojem za nju neće biti mesta, ili će biti svedena na marginalnu snagu. Ako, pak, uskrati svoju podršku i onemogući uspeh Kraksijeve vlade, to će definitivno pokopati sve nade u savez levice i u demokratsku alternativu. U tom slučaju sve partije u Italiji i u Evropi, pa i one koje sada strahuju od alternative levice, pokrenule bi talas optužbi protiv IKP da je svojim ponašanjem sprečila realizovanje leve alternative.

2. *Druga varijanta* socijalističke alternative — ona o stvaranju velike Socijaldemokratske partije spajanjem SPI i IKP — polazi od uverenja da je plan Kraksija i SPI neostvarljiv, odnosno da problemi zemlje ne mogu čekati dok SPI ne postane najveća partija. Naime, trenutni odnos snaga između IKP i SPI jeste 30:11 i bio bi potreban dug period da odnos postane obrnut i da SPI postane najjača partija levice. Poslednji politički izbori, na kojima je IKP izgubila samo 0,5 odsto glasova, a SPI osvojila tek 1,6 odsto, pokazuju da bi proces »uravnoteženja« snaga mogao da traje decenijama.

Iz ovih razloga kod određenih krugova u Italiji, pa i van nje, sve je jače uverenje da se alternativa može ostvariti samo ako levica u celini formira jednu veliku socijaldemokratsku partiju. Da bi se to postiglo, potrebno je da Italijanska komunistička par-

[13] Član Direkcije SPI Federiko Koen kaže da IKP treba da podrži reformu političkog sistema kako bi izašla iz izolacije. »Međutim, glavne prepreke dolaze baš od IKP koja je podnela vrlo hrabre predloge u pogledu izmene dvodomnog sistema, ali ostaje snažno vezana za tabù proporcionalnog sistema i ne propušta priliku da polemiše protiv »odlučnosti« inženjera politike; ona ne vodi računa o tome da, bez jedne snažne injekcije u pogledu sposobnosti političkog odlučivanja i političke stabilnosti, govoriti o alternativi levice predstavlja obično buncanje« (Federico Coen, *Il tabù della proporzionale*, »Repubblica«, 11. X 1983).

Digitized by Google

tija prestane da bude komunistička i postane prava socijaldemokratska partija.

Ova ideja stiče sve veći broj pristalica u krugovima takozvane moderne, tehnomenadžerske buržoazije, koja je zainteresovana za menjanje partija na vlasti, ali bez ugrožavanja osnovnih postulata kapitalističkog društva, zatim, u nekim krugovima inteligencije, u delu štampe, pa i u nekim strujama samih zainteresovanih partija — SPI i IKP. U ovom smislu IKP je u poslednje vreme izložena velikim pritiscima i upornoj propagandnoj kampanji koja nastoji da prikaže da od njene socijaldemokratizacije zavisi sudbina zemlje. Od nje se zahteva da postane »zapadna« i »demokratska« partija, ili joj se prebacuje da to još nije; zatim, da napusti svoja »lenjinistička« obeležja, odnosno princip demokratskog centralizma; da na međunarodnom planu napusti saradnju sa komunističkim partijama u svetu i postane član Socijalističke internacionale; da promeni ime i da se više ne zove komunistička; da do kraja dovede proces ideološke revizije; da u svemu podrži spoljnopolitičke akcije NATO-pakta i Reganove administracije, a naročito odluku o instaliranju evro-raketa itd. Na kraju, od IKP se zahteva da se odrekne borbe za socijalizam i da napusti ideju o prevazilaženju kapitalizma, kako bi postala *alternativa u okviru sistema*, kao što su to postale sve socijalističke partije Zapadne Evrope, a ne alternativa sistemu.[14]

Celokupna kampanja koja se poslednjih godina vodi u Italiji protiv Komunističke partije usmerena je na to da pokaže kako za nju, kao takvu, nema nikakve perspektive i da može samo »birati« između socijaldemokratizacije i pretvaranja u jednu minornu partiju.[15]

---

[14] Navodimo nekoliko karakterističnih izjava u tom smislu:

Vlasnik »Fijata«, Đani Anjeli, smatra da »italijanski komunisti moraju prestati da pripadaju krugu komunističkih partija i moraju postati jedna evropska socijalistička partija«. Na pitanje da li će komunisti u tome »uspeti«, Anjeli odgovara: »Uveren sam da hoće, ali će nam trebati vremena, bar deset godina« (»Repubblica«, 15. VI 1983).

Član Direkcije SPI, Đuzepe Tamburano, smatra da IKP mora razjasniti svoju poziciju. »Ne može se istovremeno biti i u NATO-u i u komunističkom pokretu kojim rukovodi Moskva. Prihvatanje NATO-a, makar i kritički, ne zadovoljava one koji su u Varšavskom paktu. A biti »brat« partija Varšavskog pakta — pa makar brat koji pokazuje nepoštovanje prema majci — izaziva mnoge sumnje i nedoumice demokratskih zapadnih partija« (»Avanti«, 8. II 1981).

Sociolog Lućano Pelikani kaže da će alternativa unutar sistema, koja ne bi bila alternativa sistemu, biti moguća »samo kada se IKP bude oslobodila marksističko-lenjinističke tradicije i kada pređe na stranu demokratije« (L. Pellicani, *Il ricambio accresce la moralità*, »Avanti«, 26. IV 1983).

[15] »U jednom zapadnom društvu prepreke za zamenu partija na vlasti su direktno proporcionalne snazi i uticaju komunističke partije (faktor K), bar dok ona ne izmeni svoju tradicionalnu prirodu u toj meri da omogući formiranje izborne i parlamentarne većine za alternativu... Faktor K će pasti ako i kada IKP doživi takvu evoluciju da omogući alternativu na vlasti (putem direktnog glasa birača i uz saglasnost ostalih partija) ili ako i kada doživi takav izborni pad kao

Digitized by Google

Iako ovi pritisci i kampanja nisu bez efekta na stanje unutar IKP, Šesnaesti kongres, održan marta 1983. godine, ponovo je afirmisao prirodu IKP kao komunističke partije, kao partije koja se bori za prevazilaženje kapitalizma i izgradnju socijalizma.[16]

*

Alternativa levice jeste pitanje koje se i u Italiji nalazi na dnevnom redu. Potencijalne mogućnosti za njeno realizovanje postoje. Osnovni problem jeste u različitom shvatanju alternative. Dilema se u suštini svodi na to da li će alternativa levice biti alternativa unutar sistema, uz očuvanje osnovnih postulata kapitalizma, ili alternativa sistemu i otvaranje procesa izgradnje socijalističkog društva.

KP Francuske (prepuštajući na taj način teren socijalistima)« (Alberto Ronchey, *Quando cadrà veramente il 'fattore K'*, »Repubblica«, 16. II 1982).

[16] »Neosporna je činjenica da kapitalizam ne zna kako da izađe iz svojih protivurečnosti. To, naravno, ne znači da se nalazimo pred njegovim krahom. Ali to znači da će kapitalizam, ako se ne uvedu duboke transformacije, nastaviti da nanosi sve ozbiljnije štete društvu i čoveku« (*XVI Congresso del PCI*, op. cit., str. 30).

Digitized by Google

Blažo Jovanović: Izabrani radovi

(»Pobjeda«, Marksistički centar CK SK Crne Gore i Istorijski institut, Titograd, 1983)

Odnedavno je u riznicu kulture ušlo značajno dokumentarno djelo Blaža Jovanovića (1907—1976). On je više od pedeset godina revolucionarno djelovao u komunističkom pokretu Jugoslavije. Za to vrijeme prošao je kroz složene etape razvoja revolucionarnog pokreta; više od tri decenije bio je u samom političkom vrhu ne samo Crne Gore, već i Jugoslavije. Istraživači su utvrdili da je on učestvovao u stvaranju više od 800 raznih dokumenata, političkih spisa, državnih i drugih političkih akata. U toj obimnoj građi — bilo da je u njenom osmišljavanju učestvovao tako što je usmjeravao svoje saradnike i institucije kojima je rukovodio bilo da je pojedina dokumenta i lično pisao — utemeljene su misli i politički stavovi ovog osebujnog i istaknutog borca o mnogim problemima i pitanjima revolucionarnog pokreta, nastanka i razvoja nove jugoslovenske federativne zajednice, posebno u onim dokumentima koja govore o mjestu i ulozi Crne Gore u konstituisanju i izgradnji socijalističkih odnosa uopšte. Tekstovi objavljeni u ovom djelu govore i o drugim pitanjima sa kojima se sučeljavalo naše društvo u svom socijalističkom razvoju tokom tri i po poslijeratne decenije. Iz te građe, koja sigurno nije i cjelokupna, pogotovo kad je riječ o političkim spisima u čijem je stvaranju B. Jovanović mogao učestvovati, redakcija je izabrala svega 155 tekstova i svrstala ih problemski i hronološki u tri knjige.

Digitized by Google

U prvoj knjizi, koja je i najobimnija (oko 688 strana), pod naslovom *Narodnooslobodilački rat i revolucija* — u prvom njenom dijelu — sadržana su 82 dokumenta iz ratnog perioda. Naime, ovaj dio knjige ispunjavaju ratni dokumenti: naredbe, izvještaji, pisma i druga službena akta u čijem je stvaranju učestvovao Blažo Jovanović, budući da se nalazio na najistaknutijim partijskim i vojnim dužnostima. Drugi dio knjige (»Sjećanja«) sadrži tekstove autobiografskog i memoarskog karaktera. U 35 priloga B. Jovanović iznosi svoja viđenja životnog i revolucionarnog puta: o djetinjstvu, školovanju, revolucionarnom i političkom djelovanju do rata, o pojedinim istaknutim revolucionarima (Jovanu Tomaševiću, Bracanu Bracanoviću, Radoju Dakiću, Ivanu Milutinoviću i drugim herojima narodnooslobodilačkog rata i revolucije), o revolucionarnim događajima i partijskom radu između dva svjetska rata, o boravku u različitim sredinama, o početku ustanka u Crnoj Gori i njegovom prerastanju u narodnooslobodilački rat, o formiranju Pete proleterske crnogorske brigade, o unutrašnjem partijskom životu i moralu, o putovanju u Albaniju u svojstvu delegata CK KPJ i svom učestvovanju u radu Prve osnivačke konferencije Komunističke partije Albanije (u jesen 1942), o učešću u bici na Sutjesci itd. Tu su se našli i pojedini komemorativni govori i drugi osvrti koji se tiču pojedinih pitanja iz istorije narodnooslobodilačke borbe. U ovom dijelu knjige našao se i govor B. Jovanovića održan na mitingu u Ivangradu, 21. jula 1956, povodom obilježavanja 15-godišnjice Odbora narodnog oslobođenja sreza beranskog, iako bi bilo prirodnije da je ovaj tekst svrstan u treću knjigu, gdje se inače nalaze tekstovi koji govore o narodnoj vlasti i njenom razvoju.

Druga knjiga *(Organizacija i razvoj SK Crne Gore)* sadrži 23 govora i referata koje je B. Jovanović održao na kongresima KPJ, odnosno SK Crne Gore, na kongresima i drugim forumima Narodnog fronta Crne Gore, Narodne omladine i drugih društveno-političkih organizacija Crne Gore.

U trećoj knjizi: *Narodna vlast i ustavno sudstvo* (sa 35 tekstova) objavljeni su odabrani govori B. Jovanovića koje je, u svojstvu predsjednika vlade Crne Gore, držao u Narodnoj skupštini Crne Gore, zatim u Skupštini Jugoslavije i drugim forumima i skupovima na kojima je istupao kao predsjednik crnogorske vlade. U ovom tomu nalaze se i izlaganja o razvoju ustavnog sudstva Jugoslavije i o drugim pitanjima vezanim za konsolidaciju Ustavnog suda Jugoslavije u vrijeme kada je on bio njegov predsjednik (1963—1975).

Ove knjige su prilog našoj novijoj istorijskoj i političkoj publicistici; one sadrže izvorna svjedočanstva o nastanku i razvoju savremene istorije Crne Gore i Jugoslavije; dragocjena su svjedočanstva, pre svega, o burnom, složenom i dramatičnom revolucionarnom vremenu kroz koje je prošla Crna Gora i Jugoslavija tokom narodnooslobodilačkog rata i revolucije (1941—1945) i kroz kasnije tri decenije socijalističkog razvoja. Građa u ovom djelu svjedoči i o živom, angažovanom političkom i javnom djelovanju Blaža Jovanovića, o njegovom isturenom mjestu u političkom i državnom životu Crne Gore i Jugoslavije, o revolucionaru koji je, nesumnjivo, bio jedan od istaknutih stvaraoca novije istorije naše zemlje. Sadržaj ovih knjiga omogućava da se sagleda revolucionarni lik i profil ovog istaknutog crnogorskog i jugoslovenskog komuniste.

Blažo Jovanović nije teoretičar. Njega je teorijska misao zanimala onoliko koliko je bilo potrebno da osmisli praktično političko djelovanje i obogati revolucionarnu praksu. U cjelini uzeto, on nije gotovo ništa napisao izvan »službenog« djelokruga. Zato je i razumljivo što najveći broj dokumenata objavljenih u ovom obimnom korpusu (oko 1.500 strana) čine prije svega službeni spisi, politički i državni akti koje je on u svojstvu partijskog i državnog funkcione-

Digitized by Google

ra potpisivao. I, razumije se, u ime foruma koje je predstavljao.

Kada je riječ o službenim spisima, moglo bi se postaviti pitanje da li se oni mogu pripisivati funkcioneru koji ih je potpisivao po službenoj dužnosti kao isključivo autorski radovi. Svakako, drugačije je kada je riječ o govorima, ekspozeima i drugim javnim istupanjima, iako se može pretpostaviti da mnogi i od tih tekstova odslikavaju i kolektivnu misao.

U svakom slučaju, kada je riječ o sličnim publikacijama, redakcije i priređivači morali bi brižljivije utvrđivati kriterijume kako bi se razgraničilo šta su službena dokumenta, a šta autorski tekstovi.

Kada je riječ o radovima B. Jovanovića, najzanimljiviji su oni tekstovi koji čine drugi dio knjige *Narodnooslobodilački rat i revolucija*, a koji su grupisani pod nazivom »Sjećanja«. Iz tih autobiografski najviše obojenih tekstova mogu se cjelovitije sagledati vrijeme, prostor i ljudi koji su činili društvenu sredinu u kojoj je djelovao ovaj istaknuti revolucionarni borac i državnik. Iz tih tekstova se može sagledati profil ovog revolucionarnog borca, istaknutog tumača novih pogleda i ideja, čovjeka koji je stalno tražio političke i društvene promjene, rukovodioca i organizatora velikih sposobnosti, narodnog tribuna, izvanrednog poznavaoca crnogorskog čovjeka, njegove psihe, folklora, običaja, morala, pravnih shvatanja, tradicije itd.

Međutim, i ostala dokumenta objavljena u ovim knjigama svjedoče da je u njihovom sadržaju ugrađena misao komuniste i čovjeka u čijoj su se ličnosti srećno spajale i susretale tradicionalno slobodarstvo i osobine revolucionarnog pokreta. Zapravo, sve tri knjige pokazuju čovjeka duboko vezanog za narod, koji je znao da pogodi pravu misao crnogorskog čovjeka i da mu se približi, da vjeruje ljudima, ali i da ih ubijedi da i oni njemu vjeruju. Zaista, malo je revolucionara i državnika Crne Gore koji su kao B. Jovanović ostavili tako neizbrisiv trag u svijesti crnogorskog naroda, a sve to upravo stoga što je on kabinetski rad zamjenjivao neposrednim kontaktima, razgovorima sa građanima, radnicima, borcima, omladinom. Čitalac će i iz ovih tekstova otkriti revolucionara masovika u pravom smislu i to da je njegova neposredna veza sa narodom bila metod njegovog političkog rada i rukovođenja i u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, a zatim i u vođenju državnih poslova. Tu je vezu on istrajno izgrađivao počev još od međuratnog perioda, kada je kao partijski funkcioner politički djelovao u narodu, koristeći legalne forme, a naročito od 1938. godine kada je bio poslanički kandidat na listi Udružene opozicije. Blažo Jovanović je izvrsno znao da razumije čovjeka našeg podneblja, da se saživi sa narodom i da njegova slobodarska shvatanja i moralne kvalitete poštuje, a da pri tom do njegovog srca i duše otvara put revolucionarnoj svijesti kao izrazu novog doba i novih potreba.

Šteta je što priređivači nijesu uložili napore da otkriju i novinske tekstove Blaža Jovanovića objavljene u građanskim listovima »Zeti« i »Slobodnoj misli«, koji su izlazili prije drugog svjetskog rata u Crnoj Gori, jer je on i u njima sarađivao. Ti tekstovi su, takođe, dragocjena svjedočanstva. Oni bi još potpunije pokazali doprinos B. Jovanovića konstituisanju političke revolucionarne misli u Crnoj Gori uoči aprilskog rata; posvjedočili bi da je on bio ušao u politički i javni život znatno prije početka oružane revolucije. Taj dio posla svakako ostaje za buduće istraživače i biografe ovog istaknutog revolucionara.

Priređivači i redakcija uložili su veliki trud na sakupljanju, izboru i klasifikaciji tekstova objavljenih u ovom djelu. Trud je uložen i u komentarisanju tekstova, odnosno pisanju napomena. Međutim, pri tom su učinjeni i određeni propusti metodoloske prirode, a prije drugog to što, kako smo rekli, nijesu dovoljno razgraničena službena dokumenta, inače ranije objavljena u zbornicima, od autorskih radova. Za jed-

Digitized by Google

no ovakvo djelo, koje sadrži priličan broj primarnih istorijskih izvora, ne bi smjelo da se u više slučajeva ponovi pogrešno datiranje nastanka pojedinih dokumenata (govora, izvještaja, izlaganja itd.). To što su priređivači za datum održavanja pojedinih govora, podnošenja izvještaja i drugih javnih istupanja B. Jovanovića uzimali datume kada su oni objavljeni u dnevnoj štampi, nikako ih ne opravdava pred naučnom i stručnom javnošću što nijesu utvrdili tačne datume kada su se stvarno i dešavala ta istupanja.

Još jedno pitanje iz kruga metodoloških pitanja u vezi s priređivanjem izabranih radova B. Jovanovića zaslužuje da ovdje bude spomenuto, a to je: da li je bio nužan tako velik broj napomena, i to s opširnim komentarima, pogotovo kada je riječ o pojedinim vrlo istaknutim istorijskim ličnostima, događajima i drugim pojavama koje su opštepoznate i o kojima se dosta pisalo ili se za njih zna iz literature. Osnovno načelo koje se primjenjuje u naučnom aparatu za ovu vrstu radova svodi se na to da se u napomenama dâ nešto više podataka o ličnostima, događajima i drugim istorijskim pojavama koje se pominju u tekstovima ako se o njima manje zna ili su sasvim nepoznati široj javnosti. O istaknutim istorijskim ličnostima i opštepoznatim događajima u napomenama se, po pravilu, objašnjenja daju sažeto, i to samo za vrijeme koje je neposredno vezano za nastanak nekog dokumenta ili neposredno za dodir i odnos određenih istorijskih ličnosti. Međutim, priređivači se nijesu rukovodili tim načelima. Tako, na primjer, uz ime Tito — koje je spomenuto u izvještaju Blaža Jovanovića Centralnom komitetu KPJ o stanju u Partiji i uopšte o vojno-političkoj situaciji u Petoj proleterskoj narodnooslobodilačkoj udarnoj brigadi, od 16. jula 1942, u napomeni br. 181 — data je biografija Josipa Broza Tita, i to vrlo opširno. Obimne napomene date su i uz imena nekih drugih opštepoznatih istorijskih ličnosti iz narodnooslobodilačke borbe, pa i nekih iz ranije istorije (Karađorđe i drugi).

Kritičke napomene ovde date nikako ne umanjuju vrijednost ovog izdanja. One više govore o složenosti rada na ovakvim publikacijama. Utoliko prije što je riječ o izdanjima koja, po pravilu, treba da služe za uzor.

Miomir Dašić

Ćazim Sadiković: Predstavljanje i samoupravljanje

(»Svjetlost«, Sarajevo, 1983)

Knjiga Ćazima Sadikovića *Predstavljanje i samoupravljanje* bavi se tradicionalnom problematikom domašaja raznih oblika političke reprezentacije u okvirima građanske i socijalističke demokratije i mogućnostima njihovog prevazilaženja u novim oblicima iskustva što su najavljeni inauguracijom samoupravljanja. Problematika postoji još od vremena buržoaskih revolucija i u suštini se svodi na odnos dveju sfera — države i društva, te njihove zajedničke relacije prema generičkoj biti čovjeka. Pretpostavljalo se da će izgradnja socijalizma riješiti to pitanje i da će država, oličena u različitim oblicima predstavničkog sistema, moći da pristupi vlastitom odumiranju. Međutim, niz procesa koje je sa sobom donijela etatizacija države upozorio je na to da će putevi političkog razotuđivanja biti mnogo složeniji nego što se u vrijeme revolucionarnog entuzijazma moglo naslućivati. U takvim uslovima mnoge nade okrenule su se ka samoupravljanju i prvim koracima koje je ono poduzimalo na nedovoljno otkrivenim i ispitanim stazama.

U najkraćim crtama opisana, to je i tematika Sadikovićeve knjige. Autor se njome bavio i u svo-

Digitized by Google

jim ranijim djelima, a sad joj je pristupio sa stanovišta mogućnosti što ih savremeni politički sistemi pružaju građanima da njihovim posredstvom ostvare realan utjecaj na historijska zbivanja.

Prirodna je bila težnja Ć. Sadikovića da te mogućnosti najprije ispita na prilikama modernog građanskog društva jer se u njegovom povijesnom kontekstu i oformilo klasično političko predstavništvo. Današnji građanski politički establishment, po njegovom mišljenju, prolazi kroz svojevrsnu krizu. Nije to kriza raspada, kako se ponegdje u literaturi pojednostavljeno tumači, nego kriza mogućnosti koje se privode kraju. Buržoaski je poredak, ističe Sadiković, svoje historijske šanse u XIX vijeku primarno ogledao na političkim partijama. U njima se vidjela mogućnost različitih društvenih slojeva i građana kao pojedinaca da demokratskim natjecanjem slobodno izraze svoje interese i da ih putem izborne borbe (ukoliko njihova stranka dođe na vlast) nametnu kao vladajuće. Međutim, i pored toga što se u takvoj sustavnoj konstelaciji sagledavalo oličenje samog historijskog uma i što se vjerovalo da su pronađena rješenja u potpunoj saglasnosti sa filozofijom prirodnog prava i prosvjetiteljstva, već se u prvim decenijama XX stoljeća uvidjelo da političke partije, ovako zamišljene, brzo postaju same sebi svrha te da njihovu politiku, umjesto članstva, određuju zapravo elite, koncentrisane na njihovim vrhovima. Građani su se stoga okrenuli ka drugim oblicima političkog grupisanja, oblicima bližim njihovom svakodnevnom životu i interesima (sindikati, lobby-grupe, organizacije rada, profesionalna udruženja i slično). »Te brojne interesne grupacije — piše autor — grupe za pritisak, različiti oblici organizovanja ljudi radi postizanja određenih ciljeva u politici i preko politike, svakako su, i pored svih poznatih slabosti, bliže svijetu rada od svih onih koje pripadaju sistemu političkog predstavništva. Porast značaja svih tih novih formacija u stvari je samo jedna od indicija stvarne anahronosti predstavničkog sistema i njegove nemoći da kreira političke institucije koje će biti bliže stvarnim interesima i interesovanjima čovjeka danas« (str. 28). Stoga ni ovako renuvelirani sistem odnosa ne može biti obrazac u traganjima za autentičnim rješenjima.

Kritiku etatističkog načina predstavljanja Sadiković je izvršio u prvom redu sa stanovišta njegove efikasnosti. Kad je ovaj poredak bio institucionalizovan, njegovi su tvorci bili ubijeđeni da će biti uspostavljen identitet između akcija države i htijenja društva i građana. Kasnije se, međutim, ispostavilo da predviđanja nisu mogla biti ostvarena ni sa jednog ni sa drugog aspekta. Etatistička struktura je počela da »predstavlja uglavnom samu sebe, dok je društvo ostalo prepušteno intencijama integralnog planiranja i kruto shvaćenog jednopartijskog sistema u kome nije bilo mjesta ni za kakvu ozbiljniju inicijativu niti za pluralizam interesa i za njegovo organizovano izražavanje. Konzervativizam državnog aparata postajao je sve primjetniji. »Jasno se pokazalo — ističe Sadiković — da etatizirane ustanove u obliku u kojem se danas formiraju svuda na predstavničkim osnovama, bez obzira na stalno povećavanje državnog aparata, porast njegovih kompetencija, množenje specijalizovanih institucija u okviru njega, snaženje tehničkog elementa i monopolsko korištenje velikog dijela rezultata tehničkog i naučnog razvoja, ne mogu uspješno da odgovore savremenim zahtjevima rada i radnog čovjeka, njegovim interesima i potrebama. Samim tim što je od početka odvojen od društva, bez izravnih puteva utjecaja rada na odlučivanje, taj državni aparat je unaprijed onemogućen da bude uistinu demokratski efikasan, da skladno podstiče i usmjerava društveni razvoj u savremenom dobu« (str. 36). Zahtjevi društva i pojedinaca uvijek idu ispred moći poretka da ih slijedi i na adekvatan način zadovoljava. Rezultat je politička apatija, predstavnički for-

Digitized by Google

malizam i osjećaj otuđenja koji zahvata većinu socijalnih slojeva. Van politike — upozorava Sadiković — ostaju silni društveni potencijali, nastali razvojem nauke i tehnike, u odnosu na koje etatizam ispoljava visok stupanj tvrdokornosti, inertnosti i konzervativnosti u nastojanjima da održi predstavnički karakter sistema.

Poziciju samoupravljanja, ističe Sadiković u poenti svojih izlaganja, ne bi trebalo sagledavati samo na razvođu buržoaskih i etatističkih iskustava. Ona, istina, nastoji da ih prevaziđe. Ali, bitno je obilježje samoupravljanja da je ono nastalo u okviru jedne autentične revolucije i da stoga prije svega mora da traga za sopstvenim rješenjima. »Razvoj samoupravljanja i političkog sistema, piše on, na njegovim osnovama, sa suštinskim unapređenjima na području političkog angažovanja čovjeka, znači prevladavanje raskoraka između društva i politike, nastao baš usljed nemoći predstavničkih političkih tijela da na pravi način prihvataju sve bogatiji i sve raznovrsniji društveni sadržaj, u kojem je svakako najdominantnija afirmacija rada i stvaranja« (str. 144). U tom horizontu onda treba sagledati i šanse delegatskog sistema kako bi se tradicionalne granice između rada i upravljanja postepeno brisale za račun organizacije i funkcionisanja integralnog samoupravljanja.

Studije kao što su *Predstavljanje i samoupravljanje* dr Ćazima Sadikovića veoma su korisne za produbljivanje spoznaja o historijskim mogućnostima i domašajima političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Nakon Kardeljevog djela o ovim pitanjima iz 1977. godine ostao je širok manevarski prostor za dalja promišljanja i nadograđivanja osnovnih Kardeljevih misli i stavova. Dr Ć. Sadiković je uspješno interpretirao jedan vid ove problematike, koristeći se metodama komparativne analize i kritičkog odnosa i prema našim spoznajama, te se njegova knjiga može preporučiti pažnji javnosti i uključiti u sistem marksističkog obrazovanja kao značajan doprinos današnjoj politikološkoj literaturi.

Fuad Muhić

Božidar Cerović: Ekonomija samoupravljača

(Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, 1982)

Ekonomija samoupravljača B. Cerovića predstavlja interesantan pokušaj analize glavnih obeležja ekonomskog ponašanja osnovnih samoupravnih privrednih subjekata posredstvom različitih pokazatelja njihovog poslovnog uspjeha. Naime, poslije niza u našoj literaturi različitih, uglavnom parcijalnih analiza pokazateljâ poslovnog uspjeha (u okviru datih objašnjenja djelovanja zakona vrijednosti u socijalizmu i slično), u ovoj knjizi susrećemo se sa sistematizovanom, metodološki dobro postavljenom i argumentovanom analizom pokazateljâ poslovnog uspjeha zasnovanih na dohotku i izvedenim iz njega.

Pored definisanja osnovnog samoupravnog ekonomskog subjekta, u knjizi je obuhvaćena analiza troškova proizvodnje u osnovnim jedinicama udruženog rada, zatim mjerenje njihovih rezultata (pokazatelji poslovnog uspjeha) i, na kraju, pitanja namjenske raspodjele dohotka, odnosno akumulacije i proširene reprodukcije u svjetlosti datih pokazatelja. Pri tome, treba to istaći, kod svih obuhvaćenih kategorija autor vrši analizu sa sledeća tri gledišta: (a) utvrđivanja društvenog sadržaja datih kategorija; (b) definisanja potrebne aparature za operacionalizaciju posmatranih kategorija i osnova za odgovarajući model ponašanja; (c) ispitivanja efekata koje takav model

Digitized by Google

izaziva. Takav pristup obezbjeđuje pouzdanu osnovu za upoređivanje različitih koncepata (i oblika) pokazateljâ poslovnog uspjeha radnog kolektiva. Ukoliko bi takav pristup bio više izražen u analizi naše društveno-ekonomske stvarnosti, sigurno bi se time stvorila osnova za prevazilaženje mnogih neslaganja, dilema, pa i zabluda u našoj ekonomskoj misli.

Analizirajući troškove poslovanja, odnosno cijenu koštanja osnovne samoupravne proizvodne jedinice i polazeći pri tom od stvarnog koštanja robe (izraženog u radu), autor uvodi u analizu razlikovanje između utrošenog novododatog rada i angažovanog živog rada u pogledu njihovog vrijednosnog izražavanja. Vrijednosni izraz utrošenog novododatog rada ne može biti nezavisan od sistema primarne raspodjele, pa pri datoj ravnotežnoj cijeni jedinica utrošenog rada nema novčani izraz nezavisan od grane u kojoj je i utrošena. To znači da će se utrošak novododatog rada izražavati dohotkom (prosječnim) u datoj grani. Međutim, kada je u pitanju vrijednosno izražavanje angažovanog novododatog rada, on ne može biti izražen konkretnim, prosječnim dohotkom date grane, već se mora izraziti vrijednošću koju stvara (obično je to iznos nacionalnog dohotka po jedinici novododatog rada).

Samoupravna cijena koštanja jednaka je stvarnoj cijeni koštanja samo kada se robe realizuju po njihovoj vrijednosti (vrijednosnoj cijeni), što znači da je novčano izražavanje utrošenog novododatog rada sa odgovarajućim iznosom nacionalnog dohotka po radniku moguće samo onda »kada se kolektivi, maksimizirajući svoj dohodak po radniku, kreću u prostoru vrijednosnih cijena«. Prema tome, svakom sistemu cijena, ističe B. Cerović, koji je rezultat maksimizirajućeg ponašanja privrednih subjekata, odgovara i specifičan izraz samoupravne cijene koštanja.

Funkcija cilja radnih kolektiva objektivno je uslovljena postojećim odnosima proizvodnje i robnim mehanizmom privređivanja. Pošto je dohodak početni motiv poslovanja, to uslovljava da se osnovni pokazatelj poslovnog uspjeha javlja u obliku dohodnog pokazatelja. Zbog toga autor analizira dvije grupe pokazatelja: (a) pokazatelje gdje se cio dohodak javlja kao osnova za izražavanje funkcije cilja i (b) one gdje se pojedini djelovi dohotka pojavljuju u toj funkciji.

Polazeći od stava da svaki pokazatelj poslovnog uspjeha predstavlja osnovu za proizvodne akcije radnih kolektiva i odgovarajući sistem primarne raspodjele, B. Cerović dokazuje da vrijednosna cijena može predstavljati ravnotežnu cijenu socijalističke samoupravne robne proizvodnje ukoliko se radni kolektivi u svom ponašanju rukovode maksimiziranjem dohotka po radniku (d/r). Iz toga se dalje izvodi zaključak da za ostvarenje ravnotežnog rasta privrede nije nužan uslov jednakost stopa akumulativnosti među različitim granama (bitna je upotreba, a ne primarna raspodjela sredstava akumulacije).

Različite konkretne situacije uticaće na to da se radni kolektivi opredjeljuju između pokazatelja d/r i dohotka po sredstvima (d/s). Imajući to u vidu, B. Cerović polazi od stava da dohodna stopa predstavlja jedinu mogućnost da se preko dohotka obuhvate dva suprotna kriterijuma: d/r i d/s. Konkurencija među proizvođačima formiraće neki nivo d/r ispod koga radni kolektivi nemaju interes za organizovanje proizvodnje, bez obzira na veličine dohodne stope (d') i d/s. Taj moment uslovljava i smanjivanje razlika u d/r među granama na neki prihvatljivi nivo i pretvaranje dohodne stope u neku ponderisanu dohodnu stopu. Pošto radni kolektivi ne daju isti značaj pokazateljima d/r i d/s, to se uvođenjem pondera za vrijednost sredstava za proizvodnju i novčani izraz živog rada (minimalni lični dohodak, odnosno u grani sa najnižim organskim sastavom treba obezbijediti minimalni prihvatljivi d/r) definišu različite d' u rasponu od d/r do d/s. Prema tome, d' ne može biti jedini pokaza-

Digitized by Google

telj poslovnog uspjeha, jer radni kolektivi mogu utvrditi određene nivoe d/r i d/s ispod kojih neće ići u svom poslovanju bez obzira na rast d'. S druge strane, kroz ponderisanu d' obezbijeđen je dinamičan pristup izražavanju poslovnog uspjeha, pa će se i stvarni pokazatelji poslovnog uspjeha formirati negdje između d/r i d' (što znači da se pri definisanju osnovne funkcije cilja pojavljuje više kriterijuma). B. Cerović ističe da je ponderisana dohodna stopa (pd') pokušaj da se pruži opšte rešenje funkcije cilja u samoupravnom društvu.

U analiziranju djelova dohotka kao osnove za mjerenje rezultata poslovanja B. Cerović se zadržava na stopi dobiti, stopi akumulacije i ličnom dohotku po radniku (ld/r), dokazujući da pojedine veličine izvedene iz dohotka imaju smisla samo ako se radni kolektivi dogovaraju o njima (navedeno ograničenje namjenske raspodjele: minimalna lična potrošnja koja ima prioritet i slično).U suprotnom, namjenska raspodjela je data kao primarna, a raspodjela datog dohotka na njegove namjene rezultat je djelovanja zakona vrijednosti i kao takva nezavisna je od interesa radnih kolektiva.

Posebna pažnja u ovom odjeljku knjige poklonjena je ispitivanju mogućnosti da li se akumulacija po sredstvima (a/s) i ld/r mogu pojaviti kao pokazatelji poslovnog uspjeha i kakve su posljedice njihovog maksimiziranja od strane radnih kolektiva. Iako je dohodak početni motiv proizvodnje, poslovni uspjeh se po ovom konceptu izražava parcijalnim pokazateljima ld/r i a/s. Polazeći od stava da angažovanje rada i sredstava ne mogu biti dva odvojena procesa (u društveno-ekonomskom smislu), B. Cerović ističe da oba kriterijuma ne mogu imati maksimalnu vrijednost u istoj grani, jer tržišno motivisana alokacija rada ne obezbjeđuje izjednačenje veličine ld/r između različitih grana zbog simultanog djelovanja kriterijuma a/s i obrnuto. Naravno, to uslovljava da se ni cijena proizvodnje ne može pojaviti kao oblik djelovanja zakona vrijednosti u socijalističkoj robnoj proizvodnji.

Radni kolektivi su zainteresovani za maksimiziranje obje veličine: i ld/r i a/s, jer se time određuju mogućnosti njihove potrošnje u sadašnjosti, odnosno u budućnosti. Međutim, određivanje jednog od ovih elemenata prije procesa proizvodnje može biti samo izraz potreba radnih ljudi, a ne izraz djelovanja zakona vrijednosti i kao takav nezavisan od njihove volje. Širok prostor za primjenu ovih kriterijuma autor nalazi u sferi namjenske (a ne primarne) raspodjele radnih kolektiva.

U analizi pokazateljâ poslovnog uspjeha na osnovi neoklasičnog modela, odnosno reziduala d/r, posebna je pažnja posvećena slabostima (i nekonzistentnosti) neoklasične analize ponašanja samoupravne firme, te kritici stava neoklasične teorije da porast cijena proizvodâ dovodi u samoupravnoj privredi, zbog težnje za što većim porastom d/r, do smanjivanja obima zaposlenosti.

Dosta prostora u knjizi posvećeno je problemima namjenske raspodjele dohotka, odnosno akumulaciji i proširenoj reprodukciji u samoupravnoj robnoj privredi. Polazeći od stava da namjenska raspodjela nije tehnički opredijeljena zakonitost, nezavisna od cjeline odnosa proizvodnje, te da se zbog toga ne može ni javiti kao raspodjela među faktorima proizvodnje (u suprotnom, oni bi trebalo da predstavljaju različite društvene subjekte), B. Cerović namjensku raspodjelu posmatra, s jedne strane, kao funkciju objektivno date veličine d/r, a, s druge strane, kao izraz politike dohotka koju opredjeljuju interesi neposrednih proizvođača na raznim stepenima njihove organizovanosti. Naravno, pri tom se mora voditi računa o tome da se ne ugrozi rast ld/r pri porastu d/r, odnosno da rast ld/r ne ugrozi rast akumulacije. Takva kretanja u namjenskoj raspodjeli (zasnovana na kriterijumu d/r) ne mogu ugroziti ostvarivanje planirane stope rasta, odnosno obezbjeđenje planiranog obima akumulacije. U

Digitized by Google

zaključku B. Cerović iznosi stav da takav oblik namjenske raspodjele ima prednost u odnosu na jedinstvenu stopu a/s (dokazuje se nemogućnost da se preko jedinstvene stope a/s obezbijedi jedinstvena stopa rasta različitih grana) zbog sledeća dva momenta: (a) namjenska raspodjela se vrši u zavisnosti od realizovanog dohotka i (b) time se potvrđuje vlast radnih kolektiva nad cjelokupnim dohotkom.

U takvim uslovima proširena reprodukcija, uz porast organskog sastava faktorâ proizvodnje, postaje oblik reprodukcije koji izražava interese radnih kolektiva, jer se povećanjem dohotka po radniku na toj osnovi obezbjeđuje povećanje lične i investicione potrošnje radnika. Proširena reprodukcija uz nepromijenjeni sastav može se pojaviti kao izuzetak od pravila — na osnovi dogovora samih proizvođača radi rješavanja problema zaposlenosti. U okviru ovog odjeljka analizirana su i pitanja udruživanja rada i sredstava među radnim kolektivima (prosječna, ravnotežna veličina d/r u grani je granična veličina za udruživanje slobodnih sredstava sa novim kolektivima), te pitanja supstitucije faktorâ proizvodnje u uslovima proširene reprodukcije. Polazeći od stava da za samoupravni kolektiv nije prihvatljiva supstitucija na osnovi smanjivanja broja zaposlenih, već supstitucija koja obezbjeđuje svim radnicima veći d/r, B. Cerović izvodi zaključak da se supstitucija može realizovati samo u okviru novih ulaganja sredstava za proizvodnju koja će zamijeniti angažovanje *novih* radnika. Tim i sličnim procesima supstitucija postaje izraz prilagođavanja proizvodnje stvarnim društvenim potrebama.

Na kraju, da istaknemo i nekoliko kritičkih primjedbi. Premda autor pri analizi pokazateljâ poslovnog uspjeha polazi od zakonitosti robne proizvodnje, na nekoliko mjesta u knjizi trebalo je preciznije definisati odnos svjesnog, planskog, odnosno samoupravnog i dogovorenog prema zakonitostima robne proizvodnje. Knjiga bi vjerovatno dobila na zanimljivosti da je analiziran širi krug pokazatelja poslovnog uspjeha od datih, te da je izvršena analiza iskustava iz prakse naših radnih organizacija. Analiza problema supstitucije faktorâ proizvodnje dobila bi na kvalitetu da je analizirana supstitucija faktorâ proizvodnje i u okviru samog radnog kolektiva pri porastu organskog sastava faktorâ proizvodnje. Odnosno, trebalo je ponuditi odgovarajuća rješenja i za taj slučaj, tim prije što je taj oblik supstitucije široko zastupljen u praksi naših radnih kolektiva.

Međutim, ove i slične primjedbe ne umanjuju našu ocjenu o ovoj knjizi. Ova i njoj slične knjige u posljednje vrijeme pokazuju da mlađa generacija jugoslovenskih ekonomista sve više dolazi do izražaja u jugoslovenskoj ekonomskoj teoriji i praksi.

Branko Medojević

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 60.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S67

YU ISSN 0560-6675

Univ. of Mich.
JUN 28 1984
Current Serials

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

3
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVII
1984 Broj 3

Sadržaj

Ivo Perišin
Naša nova inflatorna erupcija i stabilizaciona politika 309

Miloš Minić
Jugoslovenski federalizam i Moša Pijade 352

Žarko Papić
Kriza etatizma i perspektive samoupravljanja 374

Dragoje Žarković
Državno-socijalistički privredni sistem 390

Ivan Kristan
Delegatski sistem na ravni federacije 404

Jokica Hadži Vasileva
Marks, socijalizam i Afrika 423

Osvrti

Hazër Susuri
O zapošljavanju žena u SAP Kosovo 436

V. Cvjetićanin — B. Živković
Osnovna pitanja našeg agrarnog razvoja 448

Prikazi 453

Digitized by Google

Содержание

Иво Перишин

Наш новый инфляционный взрыв и политика стабилизации 309

Милош Минич

Югославский федерализм и Моша Пияде 352

Жарко Папич

Кризис этатизма и перспективы самоуправления 374

Драгое Жаркович

Государственно-экономическая хозяйственная система 390

Иван Кристан

Делегатская система на уровне федерации 404

Иокица Хаджи Васильева

Маркс, социализм и Африка 423

Обзоры

Газер Сусури

К обеспечению занятости женщин в САО Косово 436

В. Цветичанин — Б. Живкович

Основные вопросы нашего аграрного развития 448

Рецензии 453

Contents

Ivo Perišin

Our New Inflationary Eruptions and Policy of Stabilization 309

Miloš Minić

Yugoslav Federalism and Moša Pijade 352

Žarko Papić

The Crisis of Statism and the Prospects of Self-management 374

Dragoje Žarković

The State Socialist Economic System 390

Ivan Kristan

The Delegate System in the Plane of Federation 404

Jokica Hadži Vasileva

Marx, Socialism and Africa 423

Surveys

Hazër Susuri

Concerning the Employment of Women in the SAP Kosovo 436

V. Cvjetićanin — B. Živković

The Basic Questions in Our Agricultural Development 448

Reviews 453

Digitized by Google

Ivo Perišin

Naša nova inflatorna erupcija i stabilizaciona politika*

1. Novi naslov stare domaće zadaće jugoslavenskog društva

U uvjetima relativno snažnog ograničavanja potrošnje, kako one koja proizlazi iz osobnih dohodaka tako i one zajedničke i opće, a posebno investicione, i u toku višegodišnjeg provođenja restriktivne novčane i kreditne politike, naša je privreda zastala u stagnaciji. Istovremeno, razbuktala se naša stara inflatorna boljka koja je, 1983. godine, poprimila karakter pravog inflatornog vrtloga. Cijene, koje su stalno bile naš veliki problem, ovaj put su se potpuno otrgle kontroli i sve više ubrzavale tempo svog rasta, i pored poduzimanih restriktivnih i kontrolnih mjera. Antiinflatorna projekcija ne samo da nije ostvarena, već su se razbuktali mnogi negativni procesi, koje kao da nismo više u stanju pratiti, kontrolirati, a kamoli na njih znalački reagirati. Svojevrsna eksplozija cijena samo je izraz svega toga.

Sada, nakon te »eksplozije«, toliko je evidentan inflatorni naboj da je gotovo besmisleno govoriti o pukoj eksploziji cijena. *Ovaj put riječ je o eksplozivnom inflatornom procesu koji ničim*

* Povodom Antiinflacionog programa i problema o kojima se govori u ovom tekstu »Socijalizam« otvara diskusiju čiji će prilozi biti objavljeni u jednom od narednih brojeva.

Digitized by Google

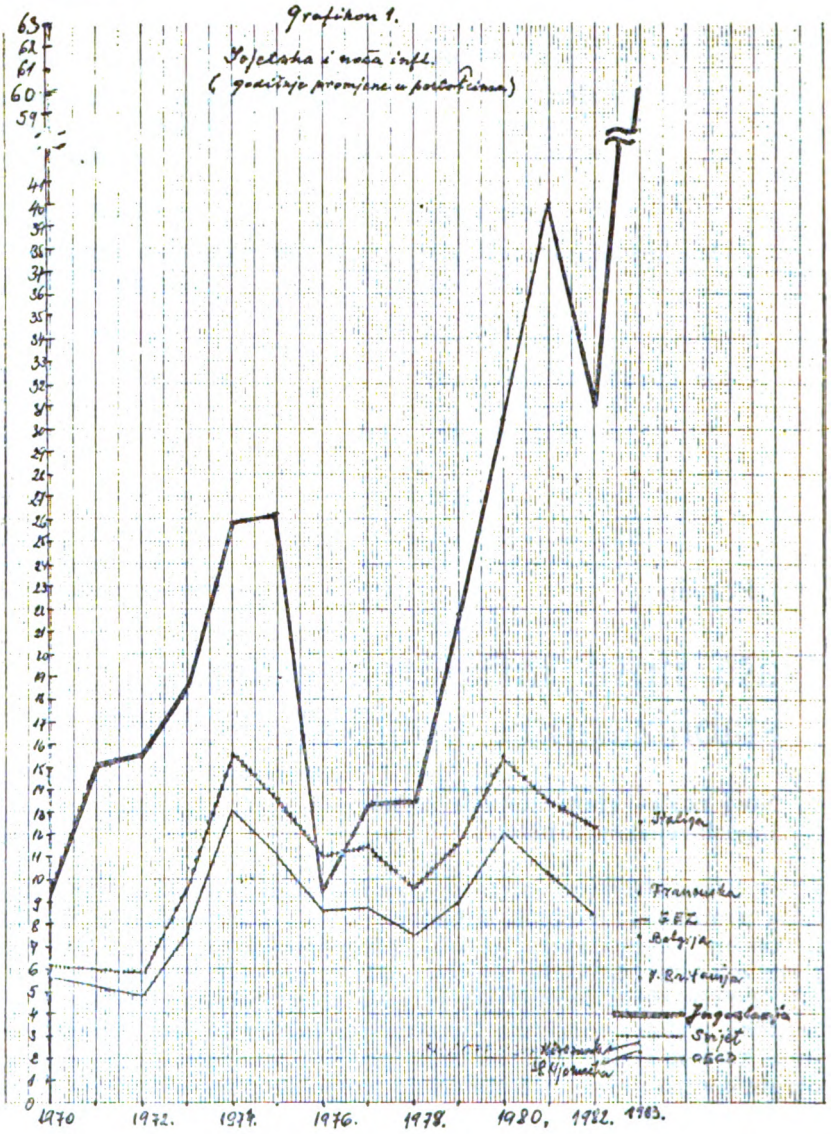

ne pokazuje znakove smirenja. U tome se, a ne samo kvantitetom, ovaj inflatorni proces razlikuje od svih prethodnih — ne tako rijetkih — eksplozija naših cijena koje su bile svojevrstan pratilac i oblik izražavanja naše stalno susprezane inflacije. Inflatorna napregnutost, ovaj put, kao da se ne iscrpljuje. Obrnuto, ona se povećava. *To je specifikum ovog inflatornog procesa.* Ovaj put sve ukazuje na to da smo upali u stanje galopirajuće inflacije, a k tome iscrpili ranije upotrebljavana sredstva njenog obuzdavanja, a nova nismo pronašli.

Digitized by Google

Već i površan pogled na pojednostavnjenu grafičku sliku ukazuje na činjenicu da smo stigli negdje među one koji su na čelu kolone i, što je posebno važno, da smo se u tom kretanju nezamislivo odvojili od kretanja u zemljama OECD-a, koje su naš najsnažniji privredni partner i nemimoilazni privredni orijentir.

Takva zabrinjavajuća činjenica ipak bi nas mogla opteretiti iluzijom da smo nekoć — a posebno neke davne, recimo, 1975. godine — bili na nivou zadatka, jer smo tada u tom pogledu stajali bolje i od niza zemalja OECD-a. I takva iluzija je moguća ako se zanemari da smo upravo tada ostvarili, za ono doba, nepojmljivo veliki deficit tekuće platne bilance, koji je 1974. i 1975. godine iznosio 2 milijarde i 215 milijuna dolara. Time se sasvim rasplinjuje navedena iluzija i na površinu iskače nešto drugo, *a to je činjenica o našem eksplozivnom i susprezanom inflatornom kretanju.*

Godine 1973. i 1974, a zatim 1979, 1980. i 1981 — godine su izrazite eksplozije, a 1975. i 1972 — godine susprezanja.

Takvo snažno cik-cak kretanje naše inflacije nameće zadaću da se zađe u pozadinu te scene i vidi što se zbiva iza inflatorne koprene. Pretpostavljam, na osnovu mnoštva činjenica, da bismo tada mogli sasvim jasno *uočiti snažnu inflatornu oprugu* koja je bila ugrađena u naš privredni život, *a isto tako i sredstva njenog susprezanja.* Time bismo — a da ne umanjujemo neke snažne, egzogene utjecaje, kao što su bili naftni i kamatni šokovi i promjene »terms of trade« prirode — lakše objasnili eksploziju cijena 1983, koja je, po mnogo čemu, specifičan primjer snažne eksplozije koji, za sada, ničim ne nudi izglede za smirenje. Perspektiva smirivanja inflacije se ne naslućuje zbog snažnog inflatornog naboja koji je prenijet u 1984. godinu, ali i stoga što su iscrpljena »stara« sredstva susprezanja, a nova — po svemu sudeći — nisu još pronađena.

Deficiti platne bilance koji su bili sredstvo susprezanja inflatorne opruge — tokom vremena su morali prestati to biti. Svojom kumulacijom oni su promijenili prirodu — iz prihoda se sve nemilosrdnije preobražavaju u rashod, čak i kad zaduženje prema inozemstvu raste, kao što je slučaj i poslije 1980. godine, jer je taj prihod manji od iznosa plaćenih kamata.[1]

Sa svim navedenim povezano, stara domaća zadaća dobila je nove sadržaje i novi naslov, a taj je: »Kako svladavati inflaciju kad je njen naboj veoma snažan, a potpuno iscrpljena stara sredstva njenog susprezanja koja su, nekada, mogla izgledati neizbježna, pa i korisna, pokazalo se da, ipak, takva nisu bila.« *Pitanje zašto se i tu omanulo sastavni je, i to bitni dio naše domaće, gotovo školske, a za život sudbonosne zadaće.*

Ovaj sadašnji, silovito nabijen, inflatorni proces nije u skladu sa temeljnim zadaćama koje su pred nama i predstavlja prvorazrednu opasnost po njihovo ostvarenje. To ne bi trebalo objašnjavati.

---

[1] U 1983. godini taj prihod po osnovu povećanog zaduženja iznosio je 1.037 milijuna dolara, a plaćene kamate 1.662 milijuna. Rezultanta je minus 625 milijuna dolara.

Digitized by Google

Upravo svijest o tome kakva opasnost odatle proizlazi nameće potrebu da se do kraja, i to precizno, izradi ona naša već spomenuta zadaća i u njoj razjasne uzroci i priroda naše inflacije i, posebno, razmotre uzroci tog njenog novog ubrzanja i naboja, jer tu se, kako po svemu izgleda, nismo do kraja objasnili. S time povezano, *mora se raspraviti i to da li su pronađena i prava sredstva njenog obuzdavanja.*

Po svemu sudeći, tu su se sukobile bar dvije koncepcije, pri čemu je ona koja je vrlo realistično formulirana u »Antiinflatornom programu« potpuno potisnuta u zapećak, a primjenjivana nekakva varijanta antiinflatorne politike koja u mnogo čemu nije saobrazna prirodi našeg inflatornog poremećaja, pa je stoga bila neuspješna, kontraproduktivna i *de facto* inflatorna.

Navedena tvrdnja je sporna, pa se stoga ona mora vrlo temeljito argumentirati.[2] Međutim, da bi se ona argumentirala i na osnovu toga izvele pouke o antiinflatornoj politici, potrebno je zaći u našu prošlost kako bismo u njoj pronašli *klice* koje su izrastale u sve očitiji poremećaj, ali i otkrili otkuda nemoć da se to spriječi. »Grešnoga jarca« moramo pronaći! Bez tih razotkrivanja ponovno se možemo naći na stranputici ili na njoj ostati. Ta nam opasnost i te kako prijeti. U tim razjašnjavanjima bit će neizbježan i ideološki obračun.[3]

Uz sve to, bar nešto uvodno je potrebno reći i o antiinflatornoj terapiji uopće, a s time povezano i o tumačenjima inflacije. Ovo potonje svesti ćemo na nekoliko najosnovnijih naznaka kako bi što veći prostor ostao za analitički osvrt na ono, već poodavno zasijano, sjeme naše inflacije i, posebno, za obradu inflatorne erupcije u 1983. godini i antiinflatorne politike, koja nam se sama po sebi nameće, ali se oko mnogo čega tu još sporimo.

*

2. Sličnost, različitost i naša specifičnost

Inflatorni fenomen je vrlo složen i po prirodi raznovrstan — povijesno i regionalno. Nekadašnje, kroz povijest razasute, inflacije različite su prirode od ove suvremene, poslijeratne. Ali, isto tako,

---

[2] U raspravi pod naslovom *Blaženstva monetarističkih pojednostavljenja* (objavljenoj u prilozima za savjetovanje ekonomista u Opatiji 1983, u: *Aktualni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije,* Ekonomski institut Zagreb), kao i u prilogu *Deficit ideja a ne bilansa,* (objavljenom u »Ekonomskoj politici«, br. 1647 od 24. 10. 1983) to sam pokušao objasniti, iako su ta dva rada imala nešto širi obuhvat pitanja. Prof. M. Ćirović je u više navrata, također, o tome pisao, a posebno u separatu pripremljenom za Komisiju saveznih društvenih savjeta za monetarni sistem.

[3] Nešto o svemu tome pisao sam u prilogu *Pouke iz naše privredne prošlosti,* kojem je redakcija »Ekonomske politike« izmijenila naslov, pa je objavljen pod već spomenutim naslovom *Deficit ideja a ne bilansa.* To spominjem da ne bih morao ovdje ponavljati niz fakata o nicanju klica poremećaja, o sistemu, uspavljujućim sredstvima i prelazu na stranputicu.

Digitized by Google

mnogo je različitosti između inflacije u pojedinim dijelovima svijeta, pa i unutar tih dijelova. Stoga se inflatorni proces ne može objasniti nekom jedinstvenom shemom koja bi mogla postati osnovom za razradu nekog recepta općevažeće antiinflatorne politike. Ipak, za mnoge neupućene sve inflacije su identične, pa im stoga izgleda da je i rješenje jednostavno. Oni koji tako misle čine većinu. Sresti se mogu posvuda. Ima ih i među političarima i ekonomistima. Nije stoga slučajno što se obrade tog fenomena prihvaća toliki broj ekonomista, a među njima je mnogo i početnika.

Po tom pojednostavnjenom shvaćanju — a za njega se, zbog njegove nekakve zdravorazumske logike, kao muhe na muholovku, lijepe pristaše nekakve radikalne ekonomije, *među kojima je mnogo dobronamjernih* — inflacija je monetarni fenomen, a to znači pojava do koje dolazi kada mnogo novca kreće u potragu za relativno manjom količinom robe. Kao zaslijepljeni, ti brojni dobronamjerni radikali nikako da shvate da mogu postojati i neki drugi njeni pokretači koji se nalaze u sistemu, društvenim odnosima proizvodnje, njenoj strukturi i organizaciji, ili, pak, u nekom drugom spletu okolnosti koji utječe na nisku efikasnost, proizvodnu nemoć, a time i na troškove proizvodnje.

Interesantno je da takvo shvaćanje podržavaju, među ostalima, i sovjetski ekonomisti koji svjetsku inflaciju još uvijek objašnjavaju, uglavnom, kao neproporcionalno bujanje kanalâ novčanog opticaja prevelikom masom novca, premda se istovremeno najortodoksnije pridržavaju Marksove kritike kvantitativne teorije vrijednosti novca.[4]

Izvedena verzija tog pojednostavnjenja je teorija inflacije tražnje. Ako je to tako, opet po zdravorazumskoj logici, tada nema nikakvih dilema oko antiinflatorne terapije. Treba samo smanjiti količinu novca ili efektivnu tražnju — što je u simplificiranoj verziji jedno te isto — i problem će biti riješen. I ovdje kao da je riječ o sljepilu koje onemogućuje da se vidi i ono što bode oči, kao, na primjer, da su cijene kruha porasle pošto je povećana cijena pšenice, a cijene ove potonje jer su, pri datoj organizaciji te proizvodnje, porasli svi troškovi njene proizvodnje...[5]

Samo se sljepilom, ili pojednostavnjivanjima, može objasniti brojnost »radikala«, koji zahtijevaju amputaciju te suvišne tražnje a da se i ne zapitaju kuda li to vodi, a time daju podstrek onoj

---

[4] Gotovo komičnu izvedenicu tog objašnjenja može se čuti u SSSR-u kad je u pitanju oskudica roba. Oskudica se objašnjava velikom kupovnom snagom građana koji raznesu sve što se proizvede, a cijene ne rastu, jer država to ne dozvoljava; pri tome kao da se ne vidi ono crno i sivo tržište na kojem vladaju sasvim drugi nivoi cijena koje nije stvorila velika tražnja, već insuficijentna ponuda i veliki troškovi, ako ne proizvodnje — kad je riječ o kolhoznom »tržištu« — a ono troškovi transporta i prometa.

[5] Ovdje se moramo prisjetiti Marksa i njegove kritike Maltusa u 3. knjizi *Kapitala* (str. 158, a posebno fusnote na str. 159. starog izdanja): »Taj pametnjaković ne shvaća da je u datom slučaju upravo promjena u cost of production, dakle u vrijednosti, izazvala...«

Digitized by Google

radikalističkoj struji koja ima u vidu proračunat cilj preraspodjele koja je socijalno neprihvatljiva.[6]

Konkretnija izučavanja, nasuprot tome, ukazuju na to da je problem inflacije raznovrstan i daleko složeniji i da se on ne može svesti samo na problem monetarne politike i regulaciju tražnje. Pri tome gotovo nitko ne isključuje i mogućnost inflacije koja je predominantno monetarne prirode. Međutim, gotovo sve razrade naglašavaju da se takva varijanta inflacije ne može generalizirati, a, u pravilu, ni prihvatiti kao putokaz ekonomsko-političke prakse, jer, ako ništa drugo, zanemaruje složenu dijalektičku vezu cijene i novca (ili ponude i potražnje) i interakciju cijelog spleta uzročno-posljedičnih odnosa i faktora koji su razastrti između dva pola koji su u fokusu promatranja. Tek u iznimnim, posebnim slučajevima ovom monetarističkom tumačenju ne može se odreći njegova utemeljenost.

Svoju utemeljenost ono ima u svim onim slučajevima takozvanih »monetarnih kiša« kada monetarna vlast, sasvim neodgovorno, koristi monetarne slavine da bi time »riješila« neke probleme ili ostvarila neke ciljeve koje je uzdigla na pijedestal prioriteta. Ovdje nas ne interesiraju konsideracije i raznovrsnost objašnjenja takve prakse koja, u pravilu, nije ništa drugo do zloupotreba emisije novca. Takve zloupotrebe najčešće se mogu povezati sa nestabilnim političkim režimima, koji monetarnim injekcijama nastoje izazvati neki vidljiv, pa makar kratkotrajan efekt koji bi animirao mase. Ali upravo ta praksa najčešće je povezana sa neproduktivnim rashodima, pa dolazi do efekta droge: »na početku se uživa, a poslije pati i propada«. Međutim, ni u takvim slučajevima inflacije, koja bi se mogla tretirati kao politički fenomen, ne bi trebalo smetnuti s uma sve one odnose koji prihranjuju inflaciju, a nalaze se u strukturi te privrede, i ograničavajuće djeluju na sve proizvodne inpute, privredni razvitak, zaposlenost, osobni i društveni standard. Nije dovoljno reći »potrebno je više raditi, a manje trošiti«, jer je osnovno pitanje i problem kako stići do stanja da se više radi, efikasnije proizvodi, a manje troši.[7] Drakonske mjere, kako je pokazala povijest, nisu se pokazale uspešnima. U pravilu, sve one imaju drastične ekonomske, socijalne i političke posljedice.

Drugi primjer svoje utemeljenosti navedeno objašnjenje, donekle, ima gotovo u svim neekonomskim poremećajima, kao što su periodi ratovanja ili neke kataklizme koja je izazvala katastrofalan pad proizvodnje. Tada se, sam po sebi, nametne jedan nevrijednosni zakon (»rijetkost je vrijednost«) — dakle stanje oskudice — koje monetarna vlast ne može neutralizirati naglim smanjenjem koli-

[6] Navedena kategorizacija radikalizma izvedena je samo načelno — ideološki, a to znači da se svaki zahtjev za radikalnim mjerama u pravcu eliminacije prekomjerne potrošnje ne treba smatrati socijalno neprihvatljivim. Radikalni zahtjevi za eliminacijom parazitske i neracionalne potrošnje su za to najbolji primjer, a isto tako da svatko živi, pa i društvu doprinosi, zavisno od rezultatâ rada.

[7] Naše tvornice najviše troše kad ne rade, a radnici bi htjeli raditi, jer to upravo njih najviše pogađa.

Digitized by Google

čine novca. I tu imamo nesrazmjer količine novca i količine robe koja se nudi na tržištu, pa se može reći da i tu prevelika količina novca juri za količinom roba koja je premalena. Ali već ovdje se može uočiti da je i to puka simplifikacija problema. Prvo, jer je količina novca u opticaju već data veličina, a ukoliko bi se — porezima, vezanom prinudnom štednjom ili smanjenjem izdataka — ona umanjila, time ne bi bio riješen problem oskudice. Ona bi ostala, a možda bi se i potencirala, jer bi tada ponestalo novca ne za potrošnju, već za proizvodnju koja jedina može riješiti problem oskudice. Štaviše, tražnja bi se održavala uz pomoć transformacije *quasi*novca u novac, pa i nenovčanih oblika imovine u poseban oblik cirkulirajuće kupovne moći, čime se neutralizira efekat monetarne kontrakcije, a uopće ne djeluje na stanje oskudice.

Već navedeno, što je u povijesnim analima široko obrađeno, ukazuje na složenost odnosa između cijene i novca. Međutim, sve to ne negira utjecaj količine novca, ali kao ukupnosti sredstava koja su u stanju da uđu u funkciju novca kao kupovnog i platežnog sredstva.

Svoju utemeljenost takvo objašnjenje može naći i u našoj praksi olakog otpuštanja monetarnih ventila i mase kredita. Ali i u ovom našem slučaju svako iole dublje proučavanje te ekspanzivne monetarne prakse razotkriva da se ona temeljila ne toliko na našoj monetarnoj neozbiljnosti ili nestručnosti — iako je i toga bilo — koliko na povezanosti te prakse sa nekim značajnim defektima u našem sistemu proširene reprodukcije, u kojem se monetarni sistem u priličnoj mjeri osamostalio i prerastao u kreditni emisioni mehanizam koji vrši multiplikaciju depozita, a to znači novca, a uz to i snažnu ročnu transformaciju depozita koja nije ništa drugo do emisija novčanog kapitala. Taj defekt nije pravovremeno uočen, objašnjen, a niti do danas sasvim priznat, iako su neke analize na to vrlo argumentirano skretale pažnju. Tek u posljednje vrijeme je sve više analiza koje ukazuju na činjenicu da je visoka stopa bruto investicija ostvarivana inflatornim financiranjem i da je, kao takva, morala imati snažan inflatorni efekt. Takav inflatorni efekt, u godinama kad je bio najjači, prikrivao se i susprezao uvozom iz inozemstva, a taj uvoz nije bio moguć — i pored deviznih doznaka — bez inozaduživanja. Bez toga, dolazilo je do lomova naših neobuzdanih investicionih valova. I što je začuđujuće, dodatne i vrlo snažne inflatorne posljedice tih lomova nisu nikada, oficijelno, valorizirane, iako su bile katastrofalne. Lomovi investicionih valova produžavali su rokove efektuiranja otpočetih investicija, a već time onesposobljavali te investicije za buduću efikasnu proizvodnju. To, danas teško da može biti sporno. Međutim, ostalo je sporno to kako je bilo moguće da, na primjer 1979. godine, u uvjetima kad je formirana novčana akumulacija iznosila svega 24,6% društvenog proizvoda, stopa bruto investicija dosegne 45,5% društvenog proizvoda i tako stvori enorman jaz u finalnoj raspodjeli društvenog proizvoda, koji se još multiplicirao posredstvom svog utjecaja na ostale kategorije potrošnje, a isto tako i na sve materijalne troškove. Navedeno pitanje ostalo je

Digitized by Google

sporno iako je bilo očito da do toga ne bi moglo doći da u našem sistemu formiranja novčane akumulacije nije bio ugrađen krupan defekt. *Međutim, taj defekt nije bio dešifriran.* Upravo ta *činjenica nedešifriranosti defekta* u sistemu formiranja akumulacije — *ili spornosti toga u čemu se on sastoji* — bila je uzrok sve izrazitije privredne nestabilnosti i svih inflatornih manifestacija koje su pratile tu nestabilnost. A debate su vođene, i to godinama.

Neki su smatrali da su osobni dohoci glavni problem i vjerovali u to da bi njihovo držanje u nekom okviru stvorilo prostor akumulaciji, a time i ravnoteži štednje i investicija. Ta gotovo prahistorijska teza, koja ne preza ni od zadiranja u supstancu, primjenjivana je i kod nas u onom teškom poslijeratnom periodu. U vanrednim slučajevima ona može imati svog rezona; međutim, vrlo brzo ona guši pokretačku snagu rada, dok je izrazito negativna u uvjetima gdje osobni dohoci čine tek dio dohodaka, a posebno gdje veliko učešće u potrošnji imaju raznovrsni izvori nekontroliranih dohodaka.

Drugi su, pak, smatrali da osnovni problem nije tu, već u centralizaciji akumulacije i njenoj multiplikaciji i sljedstvenoj distribuciji, pa stoga i u njenoj nerealnosti i neracionalnosti, sa negativnim efektima svih vrsta.

Istina, uvijek je bilo i onih koji su ukazivali na ekspanzivan rast bankarskih kredita datih privredi za financiranje tekuće reprodukcije i iznosili tezu da se privredni subjekti olako zadužuju, pa i ne znajući upravljati svojim financijama. S time povezano stalno su zahtijevali monetarna ograničenja, restriktivniju monetarnu politiku i pledirali za oštru financijsku disciplinu. I pored činjenice da je masa novca i kredita, u pravilu, dosta ležerno i pasivno, pratila rast nominalnog društvenog proizvoda, ipak se svaki pokušaj restriktivnije monetarne politike i discipliniranja pokazivao neuspješnim. Vrlo brzo bi se ispoljila nelikvidnost, praćena bujanjem dugovanja i potraživanja. *A to je* (iako ovo ni do danas nije shvaćeno) *moralo značiti da oni nisu uočili onu pravu brešu u novčanom sistemu — a koja je povezana sa sistemom formiranja i upotrebe akumulacije — kroz koju novac iz privrede stalno otiče i prelijeva se u investicije, i to u multipliciranim razmjerima.* S time povezano, oni nisu mogli objasniti ni to kako se nominalni društveni proizvod i masa robno-novčanih transakcija stalno naduvava, a time datu količinu novca u opticaju čini nedovoljnom.

U toj nerazjašnjenoj zavrzlami monetarna politika je glavinjala, a k tome bila stalno dodatno opterećivana time da sudjeluje u intervencijama raznih vrsta — od poplava i potresa, pa i do toga da uskače u neke velike investicione programe što su zapali u krizu. Međutim, i ovakvi iznuđeni potezi, koji su nesumnjivo inflatornog karaktera, bili su samo izraz defektnosti sistema formiranja akumulacije, koji nas je uveo u krizu.[8]

[8] Riječ je o glavnom toku i uzročniku, a time se ne negira i velik broj drugih: bujanje administracije i ukupne društvene režije, olako

Digitized by Google

Tek kad se društvo našlo pred dubokom ekonomskom krizom — i kad je uslijed postojećeg sistema formiranja i upotrebe akumulacije, dakle, financiranja reprodukcije, privreda došla u stanje gotovo nezamislive zaduženosti — postavljena je *nova dijagnoza*. Osnovni uzrok nađen je u nerealnoj cijeni novca i novčanog kapitala, pa s time povezano istaknut zahtjev za »realnom kamatom«, a zatim realnom cijenom faktorâ proizvodnje. Iz dana u dan taj zahtjev postajao je sve glasniji, da bi se na kraju izrazio u kritici nekakve »dogovorne ekonomije«, kao ekonomije bez ekonomske prinude. Time su sva jugoslavenska traganja i lutanja izvučena iz konteksta napora i gotovo potpuno istrgnuta i odvojena od naše razvojne stvarnosti, a to znači da je time zanemarena i naša specifičnost koja je prvenstveno u tome što se, i pored svih proklamacija, nije uspjelo formirati samostalno samoupravno biće osnovnih društvenih ćelija koje bi bilo u stanju da, na osnovu neposrednih interesa u njoj udruženih proizvođača, odlučuje o svom i društvenom razvitku i da taj razvitak — u vezi sa drugim ćelijama — optimalizira. U tome se nije uspjelo i pored svih pokušaja, jer je u sistem bio ugrađen onaj spomenuti osnovni defekt koji je postajao sve opasnija sistemska kontradikcija. Ta sistemska kontradikcija izazivala je kontinuelno otuđenje novčane akumulacije od proizvođačâ, a time ih učinila potpuno zavisnima u stalnom pokretanju proizvodno-prometnog procesa od njegovog početka do kraja. Upravo time je pomjerena i njihova pažnja sa onog što je sudbonosno — a to je proširena reprodukcija i uvjeti za njeno ostvarenje — na uski segment koji im je ostao za neizbježnu, kakvu-takvu naplatu svoje utrošene radne snage. »Brigu« o proširenoj i ukupnoj društvenoj reprodukciji preuzeli su drugi, a to su oni koji su pod svoje uzeli svu novčanu akumulaciju, a ta »briga« sasvim se izvitoperila (zato smo je i stavili u navodnike). Od odgovornosti za onu nužnu koordinaciju ona se preobrazila u takmičarski voluntarizam mnogobrojnih centara moći kojim je širena breša inflatornog financiranja i raspršen investicioni front i na najosjetljivijim, kapital-intenzivnim sektorima. Tek na toj materijalnoj osnovi, i na takvom društvenom odnosu u raspolaganju »viškom vrijednosti«, mogao je snažiti eruptivni vulkan i ostati »nezapažena« inflatorna erupcija, pa i nekakva dogovorna ekonomija u kojoj »sveci blago dijele«, ali ne samo ono postojeće, već, kompromisima, i ono nepostojeće.

Bilo to ovako ili onako, a o tome će još biti riječi u ovom prilogu, nepobitna je činjenica da se kod nas formirao nekakav »misteriozni« generator neobuzdanih investicionih uspona.

Iako je taj naš generator bio specifičan, ipak se on može povezati sa nekim spoznajama iz svjetske prakse. (Specifičnost mu je — da se uz put spomene — kako u intenzitetu tog procesa tako i u društvenoj osnovi koja je to omogućavala. A ta društvena osnovica

---

širenje brojnih prava, poreski nemar i raznovrsne privatizacije, zloupotrebe potrošačkih kredita i nedvojbena potkradanja rentnih diferencijala i dijela deviznog priliva.

Digitized by Google

nalazila se u polaznoj poziciji proizvođačâ koji su konstituirani kao financijski zavisni od kreditnog mehanizma i, stoga, upadali u sve veću, drugdje nezamislivu zavisnost i zaduženost prema bankama. Ta njihova, rastuća, zaduženost postala je trajnom osnovom ekstrakcije njihove novčane akumulacije, njene centralizacije i stalno uvećavanje njene fabrikacije i distribucije za raznorazne investicije motivirane mnogobrojnim konsideracijama, a sasvim nedovoljno nekim svjetskim mjerilima.)

Ostavljajući, za sada, po strani tu našu specifičnost, a tražeći sličnost sa onim što se zbivalo u svjetskim privrednim kretanjima, potrebno je istaći da sve analize konjunkturnog procesa ukazuju na povezanost monetarne sfere sa odnosima i zakonitostima procesa formiranja i upotrebe novčane akumulacije. Nitko pri tome, kao što je već rečeno, ne negira novčanu sferu, pa ni količinu novca, kao faktore u kauzalnom lancu koji pokreće inflatorna kretanja, ali ipak se sve više ukazuje na pojednostavnjenja iz kojih se, nerijetko, izvode sasvim pogrešni zaključci o terapiji zasnovanoj na monetarnim ograničenjima. Isto se može reći i za izvod teorije o inflaciji tražnje, koja je samo varijanta one monetarističke.[9] Marks je to posebno razradio, dokazujući da postoji društveno-ekonomska zakonitost koja diktira proces formiranja kapitala, kretanja proizvodnje, pa isto tako cijena i te famozne tražnje. Među ostalim, on je posebno poznat po svojem opovrgavanju teorije nedovoljne potrošnje, a time i tražnje koju je on fragmentirao i izvodio iz temeljne zakonitosti kapitalističkih odnosa reprodukcije. Ali on je, isto tako, dokazivao kako se u sve to interpolira i monetarna sfera, a time utječe na razmjere ciklične nestabilnosti. Dokazivao je da u toku konjunkturnog procesa zakonito dolazi do poremećaja u odnosima raspodjele, a time i u procesu formiranja kapitala, a to ima odraza na tražnju i njenu fragmentaciju, na monetarno-kreditnu sferu, pa i na gibanje cijena. U fazi uspona one rastu. Najprije cijene sredstava za proizvodnju i reprodukciju, a zatim i cijene sredstava za potrošnju. U fazi sloma dolazi do preokreta i cijene padaju. Takav cik-cak proces tekao je sve dok ga snažan egzogeni utjecaj nije izmijenio.

Isto to — uz neke bitne razlike u objašnjenju pokretačkog mehanizma i uz drugu terminologiju — potvrdila su i Kejnzova raz-

[9] Iako se ovdje ne namjerava detaljnije zalaziti u teorije inflacije i teoriju novca, naprijed navedeno ima cilj ukazati na pojednostavnjenja, a ona su ispoljena posvuda. Ima ih kod monetarista koji su svojevrsna konzervativno odgojena praunučad prvih teoretičara kvantitativne teorije vrijednosti novca, ali i kod marksista koji tako bezobzirno jure na glavu svakog monetarista i na sve njihove postavke, iako je među njima i te kako mnogo značajnih i pravilno zapaženih. Takvih pojednostavnjenja bilo je oduvijek i kod nas u Jugoslaviji. Slučaj koji se zbio sa pok. prof. Milošem Vučkovićem na jednom savjetovanju jugoslavenskih ekonomista vrlo je poučan. Napadnut je kao »kvantitativac«, i to samo zbog toga što je ukazao na problem ekspanzije kredita, a bio je u pravu. I danas se srećemo sa pojednostavnjenjima — samo drugih izraza, oblika i smisla. Ovdje se, prema tome, samo želi ukazati na pojednostavnjivanje problema da bismo o tome elaborirano raspravili kada se dođe na obradu ove naše nove inflatorne erupcije.

Digitized by Google

matranja, a ona su ga odvela na teren intervencionizma kako bi se, uz pomoć egzogenih utjecaja, proces formiranja kapitala oslobodio opasnih tendencija koje dovode do neravnoteže. Egzogena regulacija trebala je, dakle, utjecati na proces formiranja akumulacije, a to znači, najkraće rečeno, na odnos štednje i potrošnje (D — S = pt) i na odnos štednje i investicija. Time su trebali biti svladani investicioni valovi koji se sukcesivno dižu, pa zatim lome. Dakle, odatle je proizašla ona dobro poznata antikrizna, antidepresivna i antideflatorna aktivna monetarna politika i terapeutika, koja je dala poznate efekte, ali isto tako — nakon određenog perioda — izazvala nove probleme. Marginalni, dakle granični, po svojoj rentabilnosti, proizvođači, a zatim i oni ispodgranični nastavljaju s proizvodnjom — održavaju se i šire svoju djelatnost, ali, istovremeno, podižu cijene na sve viši nivo. Cijene se ne vraćaju na prethodni nivo, već stalno rastu. Na početku puzajućim, a zatim kotrljajućim tempom.

Tako je inflacija postala fenomen koji je zahvatio i sve razvijene zemlje svijeta. Ona se u tim prostorima oblikovala u poseban kompaktan fenomen u koji je bilo opasno dirati, da se ne bi izazvale snažne recesione ili čak krizne pojave u kretanju konjunkture.

Ipak, razgoropađenje inflacije moralo je dovesti do novih promišljanja i konfuzija. Izrazilo se to u mnoštvu teorija, među kojima je najjači zamah dobila ona pod nazivom »monetaristička kontrarevolucija« koja je dobro uočila defekt kejnzijanskog koncepta koji je, u krajnjoj liniji, pošao od toga da se stalnim rastom cijena osigurava sniženje nadnica i time kompenzira onu nemogućnost paralelizma općeg nivoa cijena i općeg nivoa nadnica, do kojeg bi moralo dolaziti onim, teško izvodivim, nominalnim snižavanjem nadnica u periodu dekonjunkture. Pri tome kejnzijanski defekt nije bio taktički, već strateški. Taktički pristup bio je, sa stanovišta odnosa rada i kapitala, sasvim ispravan. Kejnzov postulat: »Gore je izazvati nezaposlenost u jednom osiromašenom svijetu nego izazvati inflaciju i razočarati rentijere« — bio je primamljiv. Kapitalu je omogućavao prosperitet, a radnicima zaposlenost. Prinudna štednja i preraspodjela, u krajnjoj liniji na račun radnika, bile su prikrivene i manje bolne. Strateški, on je bio defektan, jer je omogućio održavanje i širenje djelatnosti koje su na graničnoj točki rentabiliteta, pa čak i ispod nje. A to je, na duži rok, moralo raspiriti inflaciju i, što je još važnije, dovesti do nekonkurentnosti onih zemalja koje su se čvršće i na duži rok vezale uz kejnzijansku ekonomsku političku praksu. Interesantno je da je ta praksa dobila svu svoju punoću, snagu i specifičnu apsolutizaciju u uvjetima »državnog socijalizma«, a vrlo se dobro, iako na specifičan način, ugradila u naš sistem.

Monetaristička kontrarevolucija, koja nije otpočela s Fridmanom, iako je on njen današnji patrijarh, vrlo dobro je uočila upravo te strateške slabosti državnog kapitalizma i državnog socijalizma. I koliko god njena kritika državnog socijalizma bila oštra, ona ipak nije bez osnove, premda je, kao doktrina, konzervativna

Digitized by Google

i, *par excellence,* antisocijalistička. Iako krajnje konzervativna, monetaristička doktrina, mora joj se i to priznati — za razliku od najvulgarnijih izdanaka liberalističke teorije inflacije, kakva je ona o »inflaciji nadnica« — uspjela je vještije formulirati taj problem nadnica. Taj njen uspjeh može se pripisati, u prvom redu, tome što je u centar pažnje postavila onaj toliko ekspanzivan sektor proizvodnje investicionih »dobara« koji se snažno širio, a bio zanemarivan i stavljan u drugi plan — a tek, kroz to, i problem rashoda, produktivnosti i nadnica. Time su bili zadovoljeni najortodoksniji liberali, a potpuno zbunjene sve socijalističke struje koje su, gotovo sve redom, izgubile iz vida pokretačku snagu akumulacije kapitala, a da joj nisu pronašli superiorniju zamjenu, pa stoga zapadale u krizu. I ta kriza državnog kapitalizma i državnog socijalizma doprinijela je tome da se, sam po sebi, počeo rušiti mit »ekonomije blagostanja« — s time da je, kako na onu zabunu socijalističke struje tako i na rušenje navedenog mita, posebno snažno utjecao nabujali proces tehnoloških mutacija i inovacija koji je izazvao svojevrsnu paniku u svim slojevima razvijenih zemalja. Period recesivnog pročišćavanja koji je otpočeo 1973. godine, zbog svega toga, u razvijenim zemljama mogao je proticati bez velikih otpora. U taj proces mogao je da se smjesti srednji, nabujali sloj, a rastuća nezaposlenost održava bez većih socijalnih potresa, premda su, i te kako, ceh platili nezaposleni, kao što su ga, u daleko većim razmjerima, platile sve zemlje na nižoj ljestvici privrednog razvitka.

Ipak se dugotrajan slijed recesija dugo vremena objašnjavao kojekako, pa među inim i time što »narod previše štedi, a malo troši« — što je puka besmislica, premda su je pokušale elaborirati neke velike centralne banke koje kao da su zaboravile da ta štednja nije u seljačkim torbama, već u bankama, i da je u pitanju ona temeljna zakonitost formiranja kapitala i kretanja konjunkture. Tek su se »reganizam« i doktrina poznata kao »supply side economics« (iako ovo nije nikakva nova teorija, već samo odlučna primjena nekih znatno starijih doktrina) uspjeli osloboditi te zablude i isforsirati »trnovitu« stazu ohrabrenja kapitala. Za to su oni imali — a to se zaboravlja — dovoljno prostora u njihovoj financijskoj i tehnološkoj supremaciji koja je neko vrijeme bila i te kako potcjenjivana.[10] Dio prostora stvoren je na račun standarda masa, a dio na račun financijske i tehnološke dominacije i eksploatacije drugih zemalja. Na osnovu takvog prostora svladavana je inflacija i pripremljen teren za novu privrednu ekspanziju.

Koliko je taj teren stabilan, vrlo je dvojbeno ako se ima u vidu sve veće kumuliranje državnog deficita i visina kamatnih stopa, nasuprot čemu ipak postoji njihova stečena prednost, nedvojbena tehnološka supremacija, financijska dominacija i vrlo penetrantna i integrativna snaga američkog kapitala, sa snažnim istraživalačkim jezgrima unutar njihovog vojnog kompleksa, a isto tako

[10] Ne jednom je predviđeno i opisivano nekakvo zaostajanje i propadanje Amerike.

Digitized by Google

i unutar velikih firmi — tih pravih dinosaurusa koji su prodrli duboko u privredno tkivo svih zemalja, pa i onih što se tretiraju kao njihovi konkurenti. To umanjuje dvojbu, kao što ju potencira stanje zemalja u razvoju — svih tih velikih i malih dužnika koji postaju importno sve nesposobniji.

Ali složena tematika, koja je ovdje tek dodirnuta, tražila bi širu elaboraciju koju je ovdje nemoguće iznijeti, pa niti u njenim osnovnim naznakama, jer je tu u igri mnoštvo raznovrsnih odnosa. Uzmimo samo dva primjera. Prvi, što je američki eksport, a što import kad su američke multinacionalke posvuda. Drugi, kakva je perspektiva zemalja u razvoju čiji dug mora i dalje rasti i, po nekim prognozama, dogurati već 1986. godine do nivoa od 900 milijardi dolara, i to kad se tu uračuna dug samo 21 zemlje u razvoju.

Međutim, prvi rezultati su ipak tu. Oni su ojačali mit reganizma, tačerizma, a istovremeno i sve socijalne i ideološke konfrontacije koje su se prenijele i na naše tlo, iako je naš slučaj bio specifičan. U naš privredni život prodro je monetarizam, iako je, za ovo naše tlo, on sasvim neprimjeren. Takva ocjena, a na osnovu nje i virulentan otpor monetarističkoj praksi u našim prilikama, nije odraz neke apriorističke, načelne netolerantnosti prema terapeutici koja ima konzervativnu ideološku pozadinu. Ocjena i otpor proizlaze iz uvjerenosti da su se u našoj privrednoj strukturi i konstituciji stekli takvi odnosi koji onemogućuju da monetaristički arsenal mjera donese one efekte koje on može donijeti u SAD ili u ponekoj posebno razvijenoj zemlji sa velikim materijalnim i financijskim rezervama i razvijenim tržišno-financijskim odnosima i institucijama.

Za razliku od tih zemalja, ne samo *da tog prostora nema*, nego je naša privreda, i gotovo svaka njena privredna ćelija, prezadužena. K tome, međuveze su vrlo slabe, pa čak i pokidane. *Integrativna snaga kapitala nije ničim supstituirana.* Udruživanje rada i sredstava, kao proces, našlo se u vakuumu, jer je ekstrahirana materijalna podloga za taj proces i jer je dominacija i determinacija ostala van domašaja proizvođačâ. U takvom stanju svim ćelijama je sada nametnuto da se ponašaju tržišno i da svatko za sebe snosi sve obaveze i vrši stalnu revalorizaciju, odnosno indeksaciju svih obaveza i faktora proizvodnje, osim »radne snage«, pa osobnoj potrošnji radnika — ako što ostane. Budžeti su pri tome uvijek unaprijed napravljeni. Opća potrošnja je, znači, kako-tako osigurana, i to po nekom hijerarhijskom redu i redoslijedu. Osobna potrošnja radnika još može da se preganja samo sa onom zajedničkom. Prema tome, za sada, sve se sručilo na osobni i društveni standard. Kako je to neizvodivo, a tu još djeluje snažan demonstracioni efekt socijalnih razlika i uspoređivanja s plaćama naših radnika u inozemstvu, indeksacija se, pa makar sa retardacijom, probija i u zonu standarda. *Sve se to ugurava u cijene.* Ali to je samo dio. *Drugi prodor* nailazi iz prostora financijskih deficita koji se brzinski uvećavaju, a moraju se pokriti. Kako, ako ne uz pomoć cijena. *Treći inflatorni udar* stiže preko poremećenih privredno-financijskih veza — cjenovnih i deviznih. Sve to prati *četvrti udar*, a to je

Digitized by Google

onaj koji proizlazi iz zastoja u proizvodnji. Zelena pijaca se osamostalila i ima svoj poseban inflatorni ritam. Ona, također, potiče inflatorni vrtlog koji je zahvatio društveni sektor, kao što ovaj potiče njen inflatorni ritam.

I tako, primjenom neke »općevažeće« teorijske sheme, upadamo u galopirajuću inflaciju i financijski i proizvodni nered. Stoički se sve to podnosi, jer, ipak, postoji uvjerenje da će se iznaći izlaz, a i svijest o tome da su odricanja neizbježna. To uvjerenje, i tu svijest, ne smije se iznevjeriti. Zbog toga su potrebna istraživanja, promišljanja, pa i polemike.

3. Inflatorni vrtlog — njegovi stari i novi generatori

Dakle, upali smo u snažan inflatorni vrtlog, a izlaz iz njega nismo sagledali, osim u jednom gotovo komičnom scenariju snoviđenja, koji ima i neke tragikomične scene.

Već četiri godine smo u letargičnoj stagnaciji. Istina, ispod te stagnacije mnogo šta se zbiva što još ne uspijevamo sagledati i valorizirati. Ima tu ponečeg i pozitivnog, ali mnogo toga je negativnog, bar od onoga što je vidljivo.

Već tri godine ne uspijevamo ostvariti nivo realnog društvenog proizvoda kakav je bio 1980. godine. Ne očekuje se to ni 1984. Osobni i društveni standard, koji je 1980. godine iznosio 1.973 milijarde (izraženo u cijenama 1982), pao je na 1.884. Opća potrošnja sa 182 milijarde na 155. Privredne investicije sa 857 (1981) na 755.

(Vidi grafikon na narednoj strani.)

Nasuprot tome, nominalni društveni proizvod uvećan je 2,6 puta (sa 1.553 milijarde 1980. na 4.000 milijardi 1983). Materijalni troškovi isto tako. Sa 2.100 milijardi porasli su na 5.300. To nominalno uvećavanje se ubrzavalo u toku stagnacije. Razlaz između realnog i nominalnog je sve veći — posebno kad se tu doda onaj »podvodni« dio koji čine materijalni troškovi.

Iz istog — po realnoj veličini — društvenog proizvoda treba izvesti sve više, a svaki dio izvoza tog društvenog proizvoda je sve skuplji. Kako ga učiniti što manje skupim? Pa jednostavno je, kažu neki, »umanjimo potrošnju, jer ona je trošak«. I zaista, nema troška u kojem ona nije sadržana. Ono što ne možemo postići tim putem, bar što se izvoza tiče, može se ostvariti obezvrjeđenjem novca. Svatko će dobiti veću količinu dinara za neizmijenjenu količinu dolara, maraka ... K tome, obezvrijeđen novac će, i sa svoje strane, djelovati na potrošnju. *Ono što ne može neodlučna vlast, može obezvrijeđeni dinar.* On će je decimilirati. I to se krsti kao smještanje potrošnje i troškova u onaj pravi okvir realnoga. »Tako ćemo uhvatiti i korak sa svijetom. Sve, smješteno u pretijesan okvir realnoga, morat će da se napne, racionalizira i postane efikasnije.«

I tako o svemu raspravljamo, restringiramo, disciplíniramo, revaloriziramo i s dinarom tako brzo klizimo, a malo šta postižemo. Izvoz se ne povećava, nerobni priliv također. Povećanje izvoza

Digitized by Google

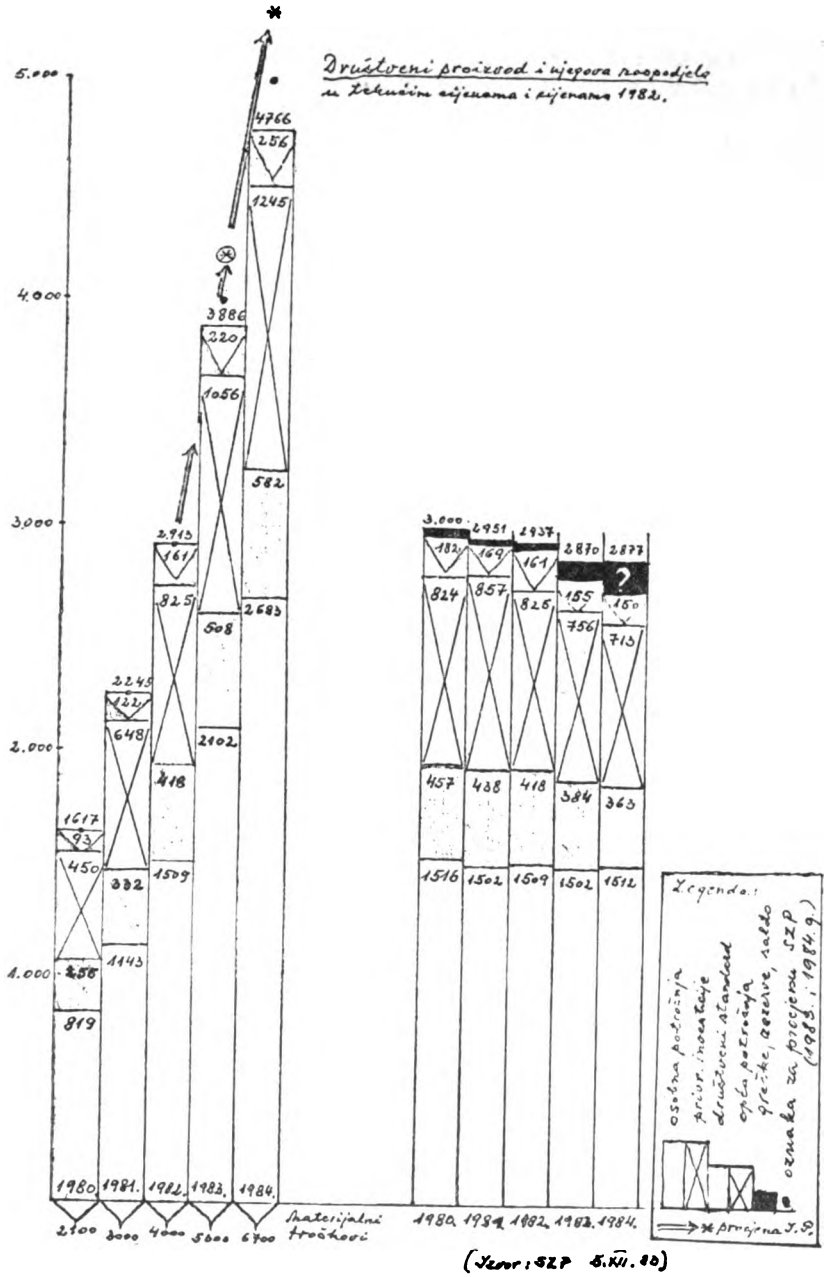

Digitized by Google

na »Zapad« rezultat je smanjenja na »Istok». A u izvozu povećan je, i to znatno, izvoz sirovina i repromaterijala koje uvozimo.

— Sve što je u vezi sa svim tim mjerama, rezultatima i posljedicama trebalo bi preciznije raspraviti. *Kao prvo*, u vezi s restrikcijama potrošnje — pa ma koliko one bile neizbježne, ponegdje i te kako nužne, ipak se nameće pitanje kako se one provode i da li su sve one neophodne. Plafoni i limiti su za sada obične »Prokrustove postelje«, na kojima se svi podjednako skraćuju. Ponetko tu izmigolji. Za sada najgore prolaze oni za koje se govori da bi materijalni položaj trebalo poboljšati. Zašto je to tako? Uglavnom zbog toga što se te restrikcije provode naslijepo — prisilnom inflatornom preraspodjelom, a ta ama baš ništa ne stvara, već sve samo mrvi.

Sa svim tim što se tu zbiva udruženi rad ima vrlo malo veze. Sve to on prima kao »kaznu božju«. Ali cijene rastu, standard opada — ipak ne baš svakome. Nekima i raste, a neki imaju tolike rezerve da mogu dugo izdržati. Sve stoga djeluje izopačeno, nepravično. Stoga, pa ma koliko to komplicirano bilo, tu treba nešto poduzeti i standard na osnovu rada zaštititi. Nadalje, niti jedna od svih tih kategorija potrošnje nije puka statistička veličina, već sastavni dio života. Svaka je nabivena ljudskim mesom i krvlju. Stiskanje mora biti osmišljeni proces koji konvertira, transformira neproizvodno u proizvodno, neracionalno u racionalno. U tim kategorijama potrošnje se živi i od toga mnogo šta zavisi. Sve je međusobno povezano. S investicijama, na primjer, neposredno su povezane mnoge djelatnosti, a posredno sve. A s njima se, za razliku od prethodnog razvitka, sada došlo do ruba. Navedenim se ne negira da unutar našeg investicionog fronta ima još mnogo toga što je neracionalno, ali, isto tako, ne može se osporiti da je zakočeno mnogo toga što je i te kako potrebno.

Otkuda takva protivrječnost? Pa očigledno je da je ona u normativizmu i otuđenosti cijele te sfere od proizvođačâ. Oni su stješnjeni. I one najnužnije investicije, koje im život nameće, oni ne mogu ostvariti. One, pak, koje su pod patronažom — ipak teku, ali ubitačno sporim tempom, da ih već to čini opasnima. Međutim, rješenja tu nema sve dok se ne sagleda osnovni sistemski defekt i ne zadre u njega, i na osnovu te promjene otpočne proces konsolidacije financijskih prilika i odnosa u našoj privredi, pa ona sama preuzme tu, kao i sve druge funkcije, osim onih koje mora obavljati država.[11]

— Međutim, danas bilo koja rasprava o potrošnji i inflaciji gubi smisao ako se ne poveže sa pitanjem prirode ove nove, sadašnje snažne inflacije u Jugoslaviji. Mnogo činjenica govori u pri-

[11] Kod nas, i pored niza jasnih odredbi ustavnog karaktera, još uvijek je nejasno koje su to njene privredne funkcije i gdje su pravi korijeni etatizma. Ta zamućenost, iz koje niče normativizam, proizlazi iz onog već više puta ovdje naglašenog defekta sistema formiranja novčane akumulacije i financiranja reprodukcije. Stoga će ta tema ovdje biti posebno obrađena.

Digitized by Google

log tvrdnji da je naša inflacija umnogome izmijenila svoju prirodu i da je postala, kao fenomen, daleko složenija i kompliciranija.

Svojevremeno, ona je mogla biti karakterizirana — uopćeno govoreći — kao inflacija prekomjerne potrošnje, iako je njen generator bio sasvim specifičan, a nalazio se u sistemskom rascjepu između realne i nominalne akumulacije, odnosno u sistemu formiranja novčane akumulacije, to jest sredstava za investicije na nivou znatno višem nego što je to omogućavala stvarna akumulacija. Ta »disproporcija između nominalne i realne akumulacije (kako moj stav sasvim korektno navodi prof. Ćirović[12]) dovodi do formiranja inflatornog jaza, što izaziva inflatornu spiralu i ostale sekundarne efekte inflacije«. U tom sistemu formiranja novčane akumulacije, na koji sam ukazivao više od jedne decenije, masa nominalne novčane akumulacije, a time i razmjer investicija, postaje nekakva nezavisna varijabla koja djeluje, *prvo*, na sve ostale kategorije potrošnje (osobnu, zajedničku i opću), što, u svojoj ukupnosti, izaziva snažan inflatorni poremećaj u odnosima ponude i tražnje. Međutim, onaj temeljni rascjep u sistemu formiranja akumulacije dovodi i do *drugog* značajnog inflatornog poremećaja, a taj je, najprije, u neracionalnosti alokacije tako formirane novčane akumulacije, a zatim u nemogućnosti realizacije svih tako financiranih investicija, jer za to ne postoji prostor u stvarnoj akumulaciji. Inflatorni efekti ovog drugog — u tom sistemu financiranja — inflatornog poremećaja su, moglo bi se reći, katastrofalni. Oni se izražavaju ne samo u investicionoj nervozi koju izaziva neizvjesnost kako će biti završeno ono što je započeto, već i u čestim prekidima financiranja i blokadama koje su izraz stalnih lomova tako financiranih investicionih valova.

— Ako se, na osnovu svega toga, može reći da je u sistemu formiranja novčane akumulacije izvorište inflacije tražnje, ali i izvorište neefikasnosti i mnogih drugih inflatornih tenzija, *tada se upravo takvom kvalifikacijom monetarnom sistemu pridaje prvorazredni značaj*, i to monetarnom sistemu kao ukupnosti širokog sklopa odnosa i mehanizama, u što se, pored emisionog mehanizma i depozitno-kreditnog sistema odnosa, mora uključiti sve ono na čemu oni počivaju, a u to spada: (a) režim novčanih sredstava, koji je nametnut našim organizacijama udruženog rada; (b) tehnika bankarskog kreditiranja; (c) organizacija platnog prometa; (d) sistem osiguranja plaćanja; a time i (e) nemogućnost razvitka diverzificiranih novčano-financijskih odnosa i instrumenata koji bi odgovarali razvijenijim oblicima međusobnih robno-novčanih, proizvodnih i investicijskih veza samoupravno organizirane privrede. Upravo takav monetarni sistem, sa gotovo potpuno zamrznutim, krutim, neelastičnim, a na svoj način i neoperativnim odnosima i instrumentima, bio je u funkciji bankarsko-centralističkog načina formiranja i upotrebe novčane akumulacije, a ne u funkciji razvitka samoupravno organizirane privrede. A da bi on tu funkciju

[12] Vidi: *Novac i stabilizacija*, »Savremena administracija«, Beograd, 1982, str. 9. i 10.

Digitized by Google

mogao vršiti, on je, s jedne strane, morao stalno pojačavati sve režimske stege u svim svojim segmentima, pa i proskribirati sve one stalno rastuće odnose međusobnih dugovanja i potraživanja, a, s druge strane, stalno proširivati emisiono, kreditno-depozitno grotlo. Pri tome, svaki pokušaj da ga stegne sudarao se sa nemogućnošću da se, u praksi, održi onaj kruti režimski arsenal odnosâ i instrumenata, pa se to kvalificiralo nedisciplinom i izražavalo u nelikvidnosti i lomu neobuzdanih investicionih valova — a da *pouke nisu izvedene.* One nisu izvedene kako u toku svih onih ranijih, a čestih lomova i »stabilizacijskih« pokušaja koji su pratili te lomove, tako ni u toku ovog posljednjeg loma koji je okvalificiran raznim nazivima, a uopćeno kao ekonomska kriza.

— Međutim, iako se sistem formiranja akumulacije nije izmijenio, pod pritiskom kumuliranih teškoća (koje su posljedica načina prikrivanja inflatornog rascjepa uz pomoć inozaduživanja i snažnog priliva deviznih doznaka) emisiono grotlo moralo se suziti. Istovremeno se prišlo mjerama ograničavanja potrošnje, najprije investicione, a zatim i ostale. *Već time se priroda naše inflacije počela preobražavati.*[18]

— Taj preobražaj, premda nije uspio da eliminira sve simptome inflacije tražnje, ipak je tekao nezadrživo i utisnuo joj, kao dominantan, nov pečat i karakter. *Troškovni karakter inflacije,* koji je u našoj privredi bio stalno izražen — a generiran insuficijencijom ponude u odnosu na finalnu upotrebu društvenog proizvoda i svim onim pojavama što su proizlazile iz inflatornog financiranja investicija — *postajao je sve značajniji.* On se samo umotavao i dopunjavao ostacima inflatorne tražnje koji nisu satrti, i to iz dva osnovna razloga. Prvi je u velikim razmjerima kumulirane kupovne moći dijela stanovništva. Drugi je u smanjenju uvoza. Na prvi se nije djelovalo. Štaviše, ta kupovna moć je uvećana, čime su stvoreni dodatni problemi. Na drugi se, tobože, nije moglo djelovati. Takav ambijent nesrazmjerne ponude u odnosu na potrošnju, u situaciji kad je izvoz istaknut kao uvjet opstanka, doveo je do toga da je problem potrošnje ostao u centru pažnje, a evidentan problem troškova proizvodnje potisnut u pozadinu. I ne samo to, ostalo se na stanovištu da će i on biti ublažen u srazmjeri u kojoj se bude ograničavala potrošnja, jer ona je supstanca troškova. *Zamašnjak restrikcije potrošnje stoga se i pokrenuo. Ali da bi on dao što veće efekte, poduzet je niz mjera, koje su sve redom djelovale kontraproduktivno.* Četiri među njima treba posebno istaknuti.

Prva je nerazumno oštro izveden zaokret u monetarno-kreditnoj politici. Od monetarne politike, koja se pasivno prilagođavala

[18] Taj preobražaj otpočeo je 1979. godine sa restriktivnom monetarnom politikom, a izveden je u toku narednih godina — smanjivanjem stope rasta bruto investicija (1981. za — 9,3, 1982. za — 6,2 i 1983. za — 20%), opadanjem životnog standarda (— 1,7, — 0,7 i — 8,9), društvenog standarda (— 4,1, — 4,6 i — 8,2), zatim naglim promjenama deviznog tečaja i povećanjem takozvanih ostalih izdvajanja iz dohotka, što je dovelo do velikog porasta troškova proizvodnje.

Digitized by Google

rastu nominalnog društvenog proizvoda i time omogućavala proces stvaranja jaza između nominalne i realne novčane akumulacije, prešlo se na izrazito restriktivnu politiku.

Druga je u pokušaju da se sa, tobože, nerealnih kamatnih stopa pređe na kamatne stope koje bi bile što bliže realnima.

Treća je da se devizni tečaj dinara na osnovu neke uprošćene sheme klizanja učini realnim. *A četvrta mjera* — da se u privredi vrši realno valoriziranje sredstava.

— Sve navedene četiri mjere mogu imati svoje puno ekonomsko opravdanje i ne mogu biti, načelno-teorijski, osporavane — *ali uz uvjet da su razumno proračunate i izvedene.* Međutim, kod nas niti jedna od njih ne bi mogla da se okiti pozitivnim atributima. Sve su one imale svoju manu sa dalekosežnim negativnim efektima na inflaciju, proizvodnju, pa i na izvoz i uvoz. Pitanje se postavlja — otkuda ti negativni efekti kod mjera koje imaju svoje načelno-teorijsko uporište.[14]

Odgovor može biti u tome da im je klimavo to teorijsko uporište, ili da ne može biti proglašeno kao općevažeće, ili, pak, da to načelno-teorijsko uporište nije na pravi način primijenjeno na specifičnu — konkretnu stvarnost. Ali o tome ne bih ovdje teoretizirao. Korisnije će biti da se, analitički, razmatranje svede u okvir prakse koja daje dovoljno osnova za ekonomsko-politička zaključivanja. Odatle, ako se hoće, mogli bi se izvesti zaključci i o vrijednosti teorijske podloge i o kvaliteti njene primjene. U tom smislu ima već podosta elaboracija koje ukazuju na alarmantne reperkusije primjenjivane monetarno-kreditne politike, politike tečaja dinara i politike kamatne stope. Istina, spoznaje još nisu maturirale do mjere koja bi omogućavala novu, alternativnu artikulaciju, a time i reviziju primjenjivane politike. K tome, još je širok krug ekonomista, a i političara koji, uz neke rezerve — ili bezrezervno — podržavaju taj koncept. Štaviše, neki traže njegovu radikalizaciju. Taj zahtjev zavijen je u privlačnu omotnicu pledoajea za realne ekonomske odnose koji bi onemogućavali bilo kome da formira inflatorni dohodak, pa, prema tome, i potrošnju na račun nekog drugog. Međutim, u tom smislu uopće nema spora. Malo tko se može izjasniti protiv realnih ekonomskih odnosa i mjerila. U tom smislu, bar u načelu, svi plediraju za realni tečaj, realnu kamatu i realnu nadoknadu utrošenih sredstava i za odmjerenu

[14] Kako sam o tome pisao, ne samo u ona dva ovdje posebno spomenuta rada, već i u nizu drugih — *Kamata i štednja*, časopis JAZU »Rad«, br. 387/1980, *Formiranje akumulacije i izvori naše neefikasnosti*, »Naše teme«, br. 12/1981, *Defekti sistema reprodukcije i spasonosne ideje*, časopis »Poduzeće i banka«, april 1982, *Stranputice ekonomske misli i ekonomske politike*, »Naše teme«, br. 12/1982, *Poruke evangelistima brzoklizajućeg dinara*, »Ekonomska politika« od 25. aprila 1983, i u svima njima pokušao dokazati njihovu *teorijsku defektnost, posebno kad se apsolutiziraju i neprimjereno nameću u sva stanja, procese i odnose* — ovdje ću se više pozabaviti elaboracijom koja potvrđuje da su djelovale kontraproduktivno, a u pravcu razbuktavanja inflatornih troškova — razorno. Praksa primjene tih mjera, »parametara« i instrumenata to svakim danom sve očitije potvrđuje.

Digitized by Google

monetarnu politiku. No taj načelni stav ne znači da ne postoje razlozi suprotstavljanju svemu onome što se, pod nazivom realno, progurava i ono što to nije, pa je stoga kontraproduktivno. Žalosno je, ali je činjenica da smo, sve do danas, na tom nivou spora, a još daleko od ekonomsko-političkih finesa provedbe tih kriterija. A i tu su glavni problem velika teorijska pojednostavnjenja, doktrinarstvo i shematizam. Zbog svega toga potrebna je argumentirana rasprava. Dileme su vrlo izražene. One se ogledaju u glavinjanju ekonomske politike i zbunjenosti privrede. Ali pođimo redom.

Prvo, o restriktivnoj monetarnoj politici. — U periodu 1980—1983. godine, dok je nominalni društveni proizvod porastao 2,6 puta, novčani opticaj je porastao svega 1,9 puta, a novčana masa OUR-a 1,7 puta. Koeficijent snabdjevenosti privrede novcem — mjeren odnosom Dp : NM — stoga je toliko opao da je morao izazvati problem neplaćanja, sa nizom posljedica po normalan tok reprodukcije. Stalno akutan problem unovčenja (realizacije) time je potenciran. Nerealni — zakovani limiti — pokazali su se neefikasnima ili, bolje rečeno, štetnima. OOUR-i privrede sve manje su bili u stanju odgovarati svojim međusobnim obavezama, a isto tako i obavezama prema bankama. Na taj negativan razvoj dodatno je djelovalo nerealno planiranje. Planirana razlika u stopi rasta nominalnog društvenog proizvoda i novčane mase sve je više odstupala od ostvarene. Godine 1980. i 1981. ta razlika planirana je sa —2, a ostvarena (1980. godine) sa —10, a 1981. godine sa —14. Godine 1983. ona je planirana sa —9,5, a ostvarena sa —18,5. Sve se to događalo u vrijeme kada se zaoštrio problem nabave, što je djelovalo na porast zaliha svih vrsta, osim zaliha u trgovini. Pokazalo se da su monetarne restrikcije tu sasvim nemoćne, a prijetnje sankcijama, bilo koje vrste, inferiorne u odnosu na snagu napora za egzistencijom. Ekonomska nužnost i ovdje se pokazala superiornijom nad egzogenom brutalnom, shematiziranom regulativom. Privreda je u međuodnosima, premda su oni bili i te kako poremećeni, tražila izlaz.[15] Jedino tom tvrdokornošću može se objasniti zašto naša privreda nije upala u stanje duboke depresije. Međutim, cijenu za to je, i te kako, morala platiti. Usporen je ritam proizvodnje i obrta sredstava. Jedinični troškovi, uz date fiksne i povećane varijabilne troškove, morali su rasti. Kako to nije bio pojedinačni slučaj, već gotovo opća karakteristika procesa, sve se to moralo izraziti u općoj eskalaciji cijena proizvođačâ, a ova da se prenese dalje. Onaj tko to nije mogao provesti legalno pronašao je izlaz u sistemu »dvojnih cijena«, koje su silom prilika postale sastavni dio naše stvarnosti. Stoga su nakon određenog vremena izgubile atribut »ucjenjivanja«. Sve više ih se priznavalo kao izraz ekonomske logike, ekonomskih zakonitosti.

---

[15] S. Radmilović je na to posebno upozorio u svom prilogu *Inflacija, monetarna restrikcija i nelikvidnost u jugoslavenskoj privredi*, »Jugoslavensko bankarstvo«, novembar 1983.

Digitized by Google

Kolika je tu uloga restriktivne monetarne politike, a kolika uloga objektivnih materijalnih i struktunih debalansa — nije moguće razlučiti. Međutim, i onda kad se uvaži velika snaga ovih potonjih, ne može se negirati da je na sve to uticao i preuzak monetarni okvir i sve ono što se moralo činiti da se on preskoči. Kako to legalno nije bilo moguće, urađeno je »ilegalno«. Privreda je intenzivirala fabrikaciju svog posebnog novca, premda je to bilo proskribirano.

To proskribiranje *izvedeno je na osnovu stare državno-monetarističke dogme koja se kod nas i te kako dobro unjedrila i prerasla u svojevrstan teorijski koncept,* na temelju kojeg je i došlo do rascjepa između procesa stvaranja vrijednosti i procesa emisije novca. Stara dogma, čvrsto inkorporirana u sistem, onemogućila je da se proces emisije novca organski poveže sa procesom stvaranja vrijednosti, a time i da se povećava rascjep među njima, pa zatim on i puni isključivo — ako se to promatra sa stanovišta legaliteta — bankarskim kreditima. Međusobni robno-novčani odnosi, koji proizlaze iz proizvodno-prometne i investicijske povezanosti privrednih ćelija, time su bili stalno potiskivani, a prostor koji im je, tokom vremena, ipak morao biti dat — bio je preuzak i krut. Sve što se u njemu našlo *bilo je hibernizirano i onesposobljeno za cirkulaciju.*

Elaboracija Komisije za monetarni sistem saveznih društvenih savjeta je u odnosu na ovu problematiku vrlo eksplicitna. U prvom redu, tu se insistira na tome »da se proces stvaranja novca — kao izraz stvaranja vrijednosti i emisije novca u tokovima reprodukcije — promatra integralno, počevši od organizacija udruženog rada, preko poslovnog bankarstva, do NBJ — uključujući, dakle, tu i supstitute novca koji cirkuliraju, ili bi trebali cirkulirati, među organizacijama udruženog rada, a dopunjuju strukturu likvidnosti«. S time povezano, pledira se za »stimuliranje i proširivanje horizontalne cirkulacije sredstava i korišćenje vrijednosnih papira u međusobnim robno-novčanim transakcijama, što bi trebalo utjecati na razrješenje i neposredno obračunavanje značajnog dijela dužničko-vjerovničkih odnosa bez upotrebe depozitnog novca, a isto tako i na smanjenje ovisnosti privrede od bankarskih kredita«.

Kako su novčana sredstva OUR-a dezintegrirana u 23 različite kategorije, ponovljen je stari zahtjev za integracijom tih sredstava, čime bi se omogućio viši stupanj samofinanciranja, što bi, uz »razvijanje kontokorentnih odnosa i organizirani promet potraživanja (vrijednosnih papira), kliring, ili određeni oblik međubankarske konverzije tih potraživanja, odnosno kombinaciju višestrukog indosamenta sa permanentnim kliringom — reduciralo ne samo dužničko-vjerovničke odnose, već potrebe za bankarskim, depozitnim novcem . . .«

Umjesto, dakle, proskribicije međukreditiranja koje postaje sve agresivnije, *Komisija se založila:* (a) za adekvatniju monetarnu politiku, koja ne bi povećavala obim međukreditiranja što se javlja kao oblik kompenzacije i neutralizacije efekata suviše restriktivne

Digitized by Google

monetarne politike; (b) za zaoštravanje sankcija prema onim slučajevima gdje je međukreditiranje izraz nesolventnosti i promašaja u poslovnoj i investicionoj politici; (c) da se potiče onaj dio međukreditiranja koji objektivno proizlazi iz regularnih proizvodno-prometnih veza u privredi i ima obilježje normalne horizontalne cirkulacije; i (d) da banke, s ciljem povezivanja te cirkulacije sa ostalim monetarnim agregatima i tokovima, usavrše svoju aktivnost u poslovanju vrijednosnim papirima koji su izraz regularnih proizvodno-prometnih veza u privredi (kodeks i cenzura mjenica, permanentni bankarski kliring tih vrijednosnih papira, sve do njihovog reeskonta preko sistema poslovnih banaka).

U sadašnjim uvjetima dubokih poremećaja financijskih odnosa u privredi, kada su sve rezerve iscrpljene, a privreda i banke u izrazitoj nelikvidnosti — *proces financijske konsolidacije nemoguć je ako ne započne upravo od spomenutih privredno-financijskih međuveza, a monetarna politika se adekvatnije ne postavi.*

Međutim, ovaj proces promjena koji seže u režim sredstava, tehniku platnog prometa i režim osiguranja plaćanja — i koji ima dalekosežne posljedice po monetarni i kreditni sistem — mogao bi rasteretiti, danas neracionalno, preinvestiranu obrtnu sferu, značajno ubrzati cirkulaciju novca i smanjiti naše enormne »faux frais«, a to smanjenje značilo bi prilog razvijanju samoupravnog sistema financiranja reprodukcije — udarac sistemu otuđenosti novčane sfere od proizvođačâ.

Ipak, i pored takvih ocjena, postoje i druge koje se uporno drže državno-monetarističke dogme, s tim da je neki vješto umotavaju u oblandu nekakvog ekonomski logičnog samoupravnog bankarstva koje je puka tlapnja i svojevrstan — naš specifičan mehanizam otuđenja monetarne sfere.

Nekima svaka fabrikacija novčanih supstituta nalikuje na čistu uzurpaciju, iako je ona, i te kako, plaćena radom proizvođača koji je sadržan u tim robnim masama što su se zaglavile u međusobnim dugovanjima i potraživanjima, a nisu se mogle iskukuljiti u onaj famozni legalni depozitni N', koji je preduvjet za novi proizvodni ciklus. Stoga se taj N' moralo, kontinuelno, bar djelomično, supstituirati novim kreditima, a u uvjetima restriktivne monetarno-kreditne politike novim dugovanjima i potraživanjima u kojima je također sadržan, sve manje i sve slabije, plaćeni rad proizvođačâ.[16]

Međutim, ovaj proces supstitucije oficijelnog novca stalno je udarao u barijeru one, konačno, neizbježno potrebne količine novca u opticaju, pa je stoga, kao što je već rečeno, proizvodno-prometni proces mogao teći s teškoćama i prekidima i morao posta-

[16] Začuđuje me činjenica da je taj problem unovčenja (treće faze proizvodno-prometnog procesa) mimoišao i prof. Lj. Marković u svom prilogu u »Ekonomskoj politici«, br. 1660 od 23. I 1984. A to je opasan previd. Na osnovu njega izvrće se slika naše društveno-ekonomske stvarnosti i stvara podloga za društveno-ekonomsku praksu koja vodi na stazu za koju se on, uvjeren sam, nikada ne bi založio.

Digitized by Google

jati sve skuplji, i to u srazmjeri s restrikcijama i nemoći društva da spriječi stalno prelijevanje transakcionog novca u novčani kapital koji je nadimao investicije i rast nominalnog društvenog proizvoda. Na to poskupljenje onda su se nadozidala i druga. U prvom redu ono proisteklo iz povećane »cijene« onog legalnog novca do kojeg naša privreda dolazi posredstvom bankarskih kredita. Stoga je nešto i o tome potrebno reći.

Drugo, to je famozno i sporno pitanje kamata koje gromoglasna većina sagledava kao značajnu kariku stabilizacije. *Taj stav* većine proizlazi iz činjenice da je stopa inflacije viša od nominalne kamatne stope. Iz te činjenice, koja je samo dijelom točna, izvlače se svi zaključci, a u prvom redu oni o sklonosti štednji, potrošnji, investicijama, tražnji novca i novčanog kapitala. Iz sklopa tih sklonosti, po toj ocjeni, proizlazi inflatorni proces i sve ono što mu daje čvrstu podlogu — neracionalnost, neefikasnost.

Mučno mi je o ovoj temi ponovno pisati, jer je snaga privida toliko snažna da sve nalikuje na jalov posao.

Tko li je u stanju razbiti čvrste barikade starih vjerovanja, pa i onog »U radiše svega biše, u štediše još i više«.

Kako je moguće ne zapaziti da tražnju novca ne regulira isključivo kamatna stopa, već — ukoliko je data struktura i transferabilnost različitih oblika likvidnosti — tu tražnju reguliraju potrebe privrednog života i suma robno-novčanih transakcija koje moraju obaviti učesnici reprodukcije? Ne znam. Međutim, na osnovu stava da je kamatna stopa odlučujući parametar propovijeda se, nezavisno od naše stvarnosti, potreba da se uvede realna kamatna stopa, *a pod tim podrazumijeva kamatna stopa viša od stope inflacije*, koja će učiniti red, pa time čak i ukinuti potrebu da se određuju monetarni okviri. A ono što ne može ona — učinit će realni tečaj dinara o kojem će se ovdje posebno raspravljati.

Transakciona i likvidnosna tražnja, kao i tražnja novčanog kapitala, po toj shemi, jesu funkcija odnosa cijena i kamatne stope $\left(M_d = f\frac{P}{I}\right)$. Na osnovu toga izvod je: svaki porast realne kamatne stope utiče na povećavanje štednje, destimulira investicije. *A to je točno samo u nerealno pojednostavnjenom modelu* u kojem su zanemareni mnogi bitni odnosi. U prvom redu veličina novčanog dohotka i realne determinante njegove raspodjele na štednju i potrošnju — a što je kod nas posebno važno — i sve ono što karakterizira proces formiranja akumulacije i način financiranja reprodukcije. *Zanemaruje se, isto tako, kako je iz tog sistema formiranja akumulacije proistekla stravična kreditna masa koja pritišće našu privredu.* Nadalje, zanemaruje se *da ta kreditna masa* (koja je dogurala do astronomskog iznosa od 2.658 milijardi novih dinara) *nije uopće izraz prenosa minulog rada*, već izraz sistemske deformacije i one sistematski provođene ekstrakcije novčane akumulacije od proizvođačâ, o kojoj je ovdje već bilo riječi.

Digitized by Google

Upravo zbog nedozvoljivog pojednostavnjenja bitnih odnosa nije se sagledalo ni ono što je »Antiinflatorni program« posebno istakao, a to je da će se — u našoj strukturi financijskih odnosa — povećanje kamatne stope pojaviti kao nesvarljiv trošak.

Iako je naša kamatna stopa još daleko od one »realne«, ona je u 1983. godini djelovala izrazito inflatorno, a da ništa pozitivno nije donijela — *ali ne zato što nije nominalno viša od stope inflacije*, već zbog toga što je, u privredi Jugoslavije, ona — realno — znatno viša od stope inflacije kad se u račun ubace svi odnosi, počev od onih koji su povezani s tehnikom kreditiranja, režimom sredstava i osiguranja plaćanja. Upravo na tom nepoznavanju složene strukture naših financijskih odnosa, koji su takvi da povećavaju potrebnu količinu novca i kredita, mogla je da se i na naše tlo prenese dogma realne kamate kao jednostavna izvedenica stope inflacije.

U inflaciji, koja je 1983. godine ocijenjena sa blizu 60%, kamatni porast utjecao je na nju sa 7 indeksnih poena, odnosno predstavljao je 12% ostvarene inflacije. Nikakav financijski red time nije postignut. Obrnuto, pojačan je financijski nered. Sve veća je masa neotplaćenih kredita, a u tome i sve veća masa nenaplaćenih kamata. Pri svemu tome, porast pasivnih kamata povećao je troškove izvorâ sredstava u kojima stanovništvo ima velik udio.[17] Upitajmo se što bi se dogodilo da je kamatna stopa dostigla 60%!

Težnja ka realnim kamatama (ako zanemarimo onu falš-argumentaciju koja to objašnjava potrebama prenosa minulog rada sublimiranog u novčanoj akumulaciji među agensima reprodukcije) objašnjava se zaštitom štedišta. Ima u tome nečeg što je točno, ali i mnogo toga što je rezultat nerazumijevanja ne samo motiva te štednje, već i njene strukture, a upravo ti motivi i struktura te štednje determiniraju i odnos koji bi trebalo prema njoj zauzimati.

Najveći dio naše dinarske štednje je manipulativni privremeni višak koji i nema karakter prave štednje, iako se iz njega nešto sedimentira kao štednja. To je, uglavnom, novac u cirkulaciji koji samo protiče preko štednih, tekućih i čekovnih računa. Tek jedan dio one mase koju se evidentira kao štednja građana predstavlja pravu štednju — uglavnom namjenske prirode.

Dok onu prvu — kao ni novac u džepovima — ne treba honorirati, drugu je potrebno stimulirati. Međutim, ovdje se postavlja pitanje da li se to mora honorirati realnim kamatama koje se nadoknađuju na račun privrede kao cjeline ili na račun samo onih privrednih subjekata koji su za tu štednju zainteresirani. *U tom*

[17] Ono famozno učešće privrede u raspodjeli dohotka, koje se kod nas stalno ističe, u snažnom je opadanju upravo zbog tih kamatnih i sličnih izdvajanja, premda se stanju potpune krize približavaju sve značajne društvene službe — zdravstvo, školstvo, kulturne djelatnosti, socijalna skrb. A to što sijemo iluzije o nekoj posebnoj brizi za nauku, a da nismo ni zavirili u taj lonac pun splačine, udarit će nas i te kako po glavi. Oprost od grijeha molim za navedenu kvalifikaciju koja ima samo jednu svrhu, a ta je da ukaže na to da tih »splačina« ima u svim loncima i da *svi moraju biti otvoreni.*

Digitized by Google

smislu kontraktualni oblici štednje mogli bi biti jedno od rješenja. Tim oblikom mogla bi se osiguravati stalna sukcesivna revalorizacija glavnice posredstvom deflacioniranja nabavne cijene onog proizvoda za koji je ta štednja namijenjena. »Trošak« revalorizacije snosio bi tada onaj privredni subjekt koji je dobio taj štedni ulog, s tim da taj »trošak« ne bi ni osjetio, jer bi ulog, odmah po primitku, proizvodno iskoristio. *Anoniman karakter kamatnog troška s time bi bio rastočen u proizvodnu snagu poznatog samoupravnog proizvođača,* koji bi, susretno, mogao i kreditirati štedišu za onu razliku revaloriziranog uloga i cijene proizvoda na koji je bila usmjerena štednja — s tim da se i taj kreditni dio stalno revalorizira — ukoliko društvo ne ocijeni da su tu bitni i socijalni obziri, pa se stoga ono odluči za bonifikaciju tog kredita. U tom kontraktualnom odnosu svi računi su čisti, a sa eventualnom intervencijom društva u taj odnos onemogućuju se deformacije — bogaćenje pojedinca na račun privrede, a time i društva kao cjeline. Kontraktualni oblik mogao bi biti metod stimuliranja namjenske štednje, poticaj stambene izgradnje i proizvodnje roba trajne potrošnje.

Ali taj kontraktualni oblik samo je jedna od mogućnosti — ovdje tek usputno spomenut kao primjer. Socijalistički produkcioni odnos pruža i druge mogućnosti, a one mogu biti ostvarivane u zajedništvu interesa. Samodoprinosi su jedan od oblika tog zajedništva. Tu se renta i rentijerstvo potiskuju i pretapaju u šire razvojne i druge interese građana. Pitanje mjere u razvitku ovih oblika je složeno, a i zavisno od društvene procjene opravdanosti svakog od tih mogućih oblika. Da li tu spadaju i investicije pojedinaca u »kupovinu« radnog mjesta — jedan je od dokaza složenosti problema.

Međutim, sve ovo, samo usputno naznačeno, o štednji građana i ulozi kamate izneseno je zato što na tome umnogome počiva argumentacija o realnoj kamatnoj stopi koja je izvedenica stope inflacije. Ne ulazeći sada, ponovno, nakon svega onog već napisanog u radu *Kamata i štednja,* u pitanje odnosa dohotka i perspektive njegovog kretanja prema veličini štednje, pa ni u dokazivanje da se štediše lakše prilagođuju valutnoj nestabilnosti nego ekonomska politika i dogmatici monetarizma — koji ne sagledavaju ne samo inflatorni udar, socijalne deformacije koje proizlaze iz rentijerske ideologije, već ni odnose u financijskoj strukturi naše privrede — ovdje bih samo spomenuo ono što je za kreditne odnose i kamatnu politiku najznačajnije, a to je:

prvo, da konačni dužničko-vjerovnički odnosi između naših banaka i OUR-a — a to znači kumulirani iznosi bankarskih kredita — ne odražavaju stvarne, već isfabricirane odnose dužničko-vjerovničke polarizacije;

drugo, da se ta polarizacija konstituirala na osnovi multiplikacije kreditnih potreba — prvenstveno time što su privredi nametnuta velika financijska ulaganja[18];

[18] Ona su 1982. godine iznosila više od 1.550 milijardi novih dinara. Ako od toga odbijemo 430 milijardi neposrednih kredita, ipak je to 1.120

Digitized by Google

treće, da je princip »bruto poslovnih kredita« stalno uvećavao kreditnu masu znatno iznad one stvarno korištene;

četvrto, da je taj isti sistem kreditiranja uvećavao masu anuiteta, a u tome i kamata, pa je i time kamatna stopa — nominalno niža od stope inflacije — pretvorena u kamatnu stopu daleko veću od stope inflacije;

peto, da je naš sistem hibernirao cirkulaciju međusobnih dugovanja i potraživanja i nije razvio niti jedan drugi oblik financijskog posredovanja i monetizacije potraživanja, osim skupog bankarskog kredita.

Ništa od svega toga kao da nije poznato našim velikim teoretičarima sistema. Političarima su to španska sela. Stoga to nije ni došlo do MMF-a, osim u jednom razgovoru sa izvršnim direktorom Polakom, koji je s nevjericom upitao: »Zar je moguće da se takva kreditna praksa primjenjuje u Jugoslaviji?«[19] Na žalost, *ta praksa je već naša dugovječna stvarnost.* Njom je fabriciran anonimni *bankarski kapital, a privreda osiromašena. Uz pomoć nje bujale su naše bankarske bilance — to naše fiktivno bogatstvo i distribucija novčanog kapitala.* To nas je vodilo prema ponoru.

Opadanje efikasnosti investicija, odnosno rast kapitalnog koeficijenta, samo je izraz toga sistema, a taj izraz bio je i te kako skup i karcinozan — metastazirao je u nesrazmjernoj potrošnji svih vrsta. Na tom »obilju« procvalo je mnogo raznovrsne jalovine, i inozaduženje kojim je sve sankcionirano i »sanirano«. Međutim, na toj istoj sistemskoj osnovi — i pri onoj nesretnoj, neekonomskoj i »nerealnoj« kamatnoj stopi — *rasli su troškovi za novčano preinvestiranu obrtnu sferu,* pa su tako i oni uvećavali naše ukupne troškove proizvodnje. Tako su i oni ubrzavali to naše kretanje prema ponoru.

Povećanje kamate ne može više ubrzavati to kretanje prema ponoru, jer smo već nad ponorom, ali ono može snažno djelovati na neutralizaciju naših napora da se od ponora odmaknemo, ukoliko se u tom segmentu sistema mnogo šta ne promijeni. U povezanosti sa drugim generatorima inflacije »realna« kamata komplicira i uvećava sve naše teškoće i probleme. Pa, za sada dosta o toj nesretnoj kamati.

Treće, riječ-dvije o revalorizaciji. — Počet ćemo za zahtjevom za kontinuelnom revalorizacijom obrtnih sredstava.

---

milijardi, od čega je novac na žiro-računima iznosio svega 147 milijardi. A to već znači da je time bilo pokriveno 42% kreditne gomile. Kad bismo tome dodali i onih 430 milijardi neposrednih kredita, došli bismo do iznosa od 59%. A i za takvo dodavanje ima mjesta s obzirom na ono što će biti istaknuto u tekstu — kao peto. Svemu tome treba dodati obligatorne zajmove koje privreda ima u svom portfelju potraživanja, a stvarno je to njen umrtvljeni kapital.

[19] Krunski svjedoci tog razgovora su sadašnji guverner Narodne banke Jugoslavije i bivši zamjenik guvernera te banke.

Digitized by Google

Ovaj zahtjev za revalorizacijom obrtnih sredstava u našim uvjetima mnogo šta zanemaruje. U prvom redu zanemaruje činjenicu da su obrtna sredstva gotovo beskrajna mješavina novca i raznovrsnih roba, i to roba koje se nalaze rasturene u svim fazama i sekvencama proizvodno-prometnog procesa, a stopljene su sa vrlo različitim udjelom tekućeg i minulog rada. Stoga se može reći da ovaj zahtjev, među ostalim, zanemaruje složenost tog posla i da će nam za taj posao biti potrebno, u sve OUR-e, ugnijezditi nove rojeve činovnika, a u SDK mnogobrojne kontrolore, s čime će se stvoriti novi troškovi proizvodnje. »Trava će pojesti kravu.« A sve to trebat će nam samo zbog toga da radnici ne pojedu nekakav inflatorni dohodak. Kao da ne postoje ama baš nikakve druge, jednostavnije metode da se utvrdi taj inflatorni dohodak u onim slučajevima gdje se on stvarno pojavljuje, a tih nije baš mnogo. Mizerabilni ostatak dohotka, a i njegova raspodjela na ona dva osnovna dijela, pokazuje da proizvođači ne jedu inflatorni dohodak, već da *inflacija troškova i sistem financiranja reprodukcije, k'o neman, žđere njihov dohodak.*

Postavlja se pitanje da li je danas, u periodu eskalacije troškova, opadanja efikasnosti upotrebe prenesenog i živog rada, uopće moguće, jednostrano, samo prema gore, vršiti bilo kakvu revalorizaciju. Svugdje u svijetu, u situaciji kakva je naša, bila bi automatski obustavljena takva jednostrana revalorizacija. Ondje, pak, gdje imovina ima mogućnost kotiranja revalorizacija bi poprimila minusni predznak, sve dok se efikasnost ne izmijeni nabolje. Ali, što se može kad netko želi »dogurati cara do duvara« — raspiriti još snažniju inflaciju, umjesto da se prizna da »jugoslavenski naftovod« mora, sada, smanjiti svoju vrijednost, a nešto da se svede na nulu. Takav je slučaj Obrovačka tvornica glinice, pri čemu se ovdje ne zalazi u pitanje kako je do toga došlo (a korisno bi bilo i to istražiti od početka, preko »Jugala«, garancije Skupštine SFRJ za kredit iz DBR-a — 1970. godine, polaganja kamena temeljca, načina izgradnje, ekspertiza o boksitnim nalazištima, prekida financiranja radova na proširenju rudnika, sve do svečanog »puštanja u pogon«. Narod bi sve to, ne samo o »Obrovcu«, naftovodu, nuklearnoj elektrani, Smederevu, FEN-u, Lendavi... morao znati. Ugled rukovodstva time bi, uvjeren sam, porastao, a ne opao).

Ostavljajući, svjestan sam toga, nedovršenu ovu temu, konačno bismo mogli preći na pitanje politike deviznog tečaja.

4. O tragikomičnoj konstrukciji politike deviznog tečaja[20]

Aktivna politika realnog tečaja dinara formalno je već davno kod nas prihvaćena. Međutim, oduvijek su se oko te politike pojavljivali sporovi. Godine 1970. i 1971. su za to najbolji dokaz. Mnogo

[20] Ovaj dio bio je planiran kao treći, završni dio moje trilogije o deviznom tečaju (prvi dio bila je *Poslanica evangelistima*, drugi *Deficit ideja*, četvrti, nisam nameravao pisati, jer sam bio siguran da će ga ispisati praksa kao dramatičan epilog).

Digitized by Google

je onih dobro upućenih u to kako je pod pritiscima, i čijim pritiscima, 1973. godine izvršena revalvacija dinara i zašto je on dugo vremena bio precijenjen. Neke pouke su konačno shvaćene. Inzistiranje na realnom tečaju je prihvaćeno, a istovremeno s time prihvaćeno je da se mora voditi aktivna politika deviznog tečaja. Ovo posljednje značilo je da on može odstupati od nekog, procjenom utvrđenog, realnog nivoa nagore i dolje, ali da se vodi i takva ekonomska politika koja bi štitila — taj tečaj. Što se tiče stava da nam — u nepovoljnim uvjetima svjetske konjunkture i jačanja protekcionizma, a zbog neminovnosti uravnoteženja naše platne bilance — treba čak i određeni stupanj realne deprecijacije dinara, također nije trebalo biti spora.[21] Međutim, spor je nastao oko pitanja gdje li je taj optimalni nivo deviznog tečaja u privredi koja se na svjetskom tržištu, kao kupac i prodavač, pojavljuje sa izuzetno velikim brojem proizvoda, čemu je doprinijela nesistematska razvojna politika, a isto tako i režim vezivanja uvoza za izvoz koji je potisnuo orijentaciju na velike i što optimalnije izvozne programe. S time povezano, težište politike preneseno je na devizni tečaj koji bi bio stimulativan za izvoz, a gotovo sve ostalo je zanemareno, što nas je 1983. godine odvelo u efektivnu deprecijaciju dinara koja je bila gotovo dvostruko veća od razlike između domaće i strane inflacije.

Takva politika deviznog tečaja morala je imati stravične negativne reperkusije na nivo domaćih cijena, s tim da su indirektni efekti bili znatno veći od onih direktnih koji zavise od stupnja deprecijacije i učešća uvoza u društvenom proizvodu.

Neki, na primjer Institut za ekonomsku dijagnozu i prognozu iz Maribora, procjenjuju da je takva politika povećala stopu naše inflacije u 1983. godini za oko 27 indeksnih poena, što predstavlja 45% ostvarene inflacije, a k tome dala i negativan devizni rezultat. Na negativne troškovne i devizne efekte te politike ukazuje i elaborat Narodne banke Jugoslavije »Prednosti i nedostaci postojećeg modela aktivne politike realnog kursa dinara...« (Beograd, 7. novembar 1983).

Sve to u vezi s razmjerima negativnih efekata primjenjivane politike klizanja dinara moglo je biti sporno, ali samo do onog momenta kada su bilance zaključene i kad je, napokon, postalo nedvojbeno da se iza te politike nalazi »najekstremnija liberalistička koncepcija zasnovana na monetarističkoj strategiji koja zahtijeva apsolutnu liberalizaciju osnovnog mehanizma — posebno robnih cijena, kamatnih stopa i deviznog kursa«[22].

---

[21] Sva istraživanja upućivala su nas na činjenicu da je, u našem slučaju, tri puta manja elastičnost našeg izvoza prema promjenama relativnih cijena nego njegova elastičnost prema promjenama u svetskoj konjunkturi i da je stoga bitna izvozno stimulativna politika kursa. (O tome vidi: M. Potić, *Utjecaj prilagođavanja deviznog kursa dinara...*, »Jugoslavensko bankarstvo«, mart 1983. i rad istog autora: *Utjecaj nestabilnosti...*, »Tržište, novac, kapital«, br. 11/1983).

[22] M. Ćirović, prilog uvršten u materijal Komisije saveznih društvenih savjeta »Prijedlozi za dogradnju monetarno-kreditnog i bankarskog sistema«.

Digitized by Google

Bez obzira na to što su se kreatori tog ekonomsko-političkog i politekonomskog Frankenštajna i sami od njega prestrašili, pa počeli u ponečemu odstupati, kao, na primjer, od liberalizacije cijena i revalorizacije osnovnih sredstava, ipak je — kao supstanca koncepcije — zadržana monetaristička bezobzirnost prema realnom stanju odnosa u jugoslavenskom društvu i prema njegovoj društveno-ekonomskoj idejnoj osnovi.

Navedena ocjena ipak ne izvire iz nekog čistunskog, apriorističkog odnosa prema monetarizmu, već prema pojednostavnjenoj, a opasnoj, njenoj konkretnoj konstrukciji, čime je dovedeno u pitanje ostvarenje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije u svim njegovim dijelovima. Konkretna konstrukcija je razotkrila njen liberalistički ekstremizam i njenu varljivu jednostavnost. A na tu njenu varljivu jednostavnost ukazuju mnogi ekonomisti i na Zapadu. Među ovima posebno bi se moglo istaknuti ocjenu lorda N. Kaldora, poznatog engleskog ekonomista i laburističkog člana Gornjeg doma engleskog parlamenta, poznatog po njegovoj kritici monetarizma M. Tačer, kojeg ću parafrazirati: Varljiva jednostavnost monetarizma je samo dimna zavjesa kojom je skrivena strategija da se silovitim pritiskom na zaposlenost i nadnice osigura snažnije formiranje kapitala.

Lord Kaldor nije ljevičarski dogmatik. Možda on i nije sasvim u pravu, jer Velika Britanija nije Jugoslavija, pa ima nekih prostora i za monetaristički pritisak. (Veliki svjetski kapitali koji su uletjeli u Sjeverno more, a uz visoke cijene nafte uspjeli ostvariti profitabilnost te skupe proizvodnje[23] i, k tome, Veliku Britaniju pretvoriti od uvoznika u izvoznika nafte, jedan su od tih prostora, kao što su to, svojevremeno, bila i ogromna vučenja sredstava od MMF-a.)

U Jugoslaviji takva strategija ne osigurava ni ono »snažnije formiranje kapitala«, već samo osiromašenje, što je, uostalom, napisano i u »Wall Street Journal« od 12. oktobra 1983. To je, da se više ne pozivam na autoritet M. Ćirovića, N. Kaldora i »Wall Street Journal«, besmislena politika koja je morala izazvati pravu ekonomsku i socijalnu dramu sa neslućenim posljedicama po društvene odnose proizvodnje, pa i po egzistenciju ovog društva, a spriječio ju je širok blok proizvođačâ podmetnuvši svoja leđa. Ali ni taj izdržljivi blok nije bio u stanju da spriječi produbljenje financijske krize, inflatornu erupciju i gotovo potpun raspad pokrpanih ruina deviznog sistema — *a sve to postaje naš sve veći problem, u prvom redu tako što privredu dezintegrira.* A dezintegrirana proizvodnja je, sama po sebi, neefikasna i skupa.

Ta »varljiva jednostavnost«, koja izvire iz najvulgarnije teorije tražnje, provodi se klasičnim ubojitim instrumentarijima monetaristički koncipiranih ograničenja (visoka realna kamata, nisko određeni kreditni plafoni i limiti) koji postaju još ubojitiji kad im

[23] U Jugoslaviji bi se tome slična investicija pretvorila u katastrofalan promašaj.

Digitized by Google

se doda »varljiva jednostavnost« o formiranju i nivou realnog deviznog tečaja, koja — zamaskirana velikim ciljem dohodovnog stimuliranja izvoza i prestrukturiranja privrede — vodi uništenju, jer se tom ekonomsko-političkom praksom u naš život uvodi i oslobađa ekonomistički monstrum. Premda taj monstrum nosi lijep naziv nama potrebnih ekonomskih zakonitosti i ekonomske prinude, on, *de facto*, ne znači nikakvo oslobađanje »nevidljive ruke A. Smitha«, već, kako je to ocijenio J. Stanovnik, čelične pesnice, a ja bih rekao — drobilice.

Da bi se navedena najcrnja ocjena što bolje shvatila, citirat ću jedno objašnjenje te ekonomsko-političke terapeutske norme, koje sam pronašao u jednom obrazloženju pripremljenom uz Nacrt zakona o deviznom poslovanju, kojim se pledira za uspostavljanje deviznog tržišta.

»U sadašnjoj fazi prava na kupovinu deviza moraju biti ograničena. Naime, relevantne pretpostavke za koncepciju potpuno slobodnog deviznog tržišta bile bi sledeće:

— strogo limitirani plasmani banaka;

— realne kamatne stope koje eliminišu motiv dobiti na kursnim razlikama ako se kasni sa naplatom izvoza (u tom okviru i kredit kojim se obezbeđuju dinari za kupovinu deviza mora biti skuplji od uvoza na robni kredit);

— aktivna politika deviznog kursa;

— onemogućavanje »divlje« emisije kroz međusobno zaduživanje (zavođenje apsolutne discipline u plaćanju);

— eliminacija dela tražnje fiskalnom politikom.

Pod ovim pretpostavkama privreda ne bi bila u mogućnosti da drži zalihe u dosadašnjem obimu, jer se izvori obrtnih sredstava smanjuju, a i ona koja su raspoloživa postaju skupa. Ako se ovom doda i poskupljenje samog uvoza kroz politiku realnog kursa — *čiju će realnu maržu određivati odnos tražnje i ponude na domaćem tržištu — sa izvesnošću bi se mogla očekivati smanjena relativna tražnja za devizama.*

Na drugoj strani, realno se može očekivati i izvesno smanjenje apsolutne tražnje — zbog niske proizvodnje. Hteli mi to ili ne, *striktno sprovođenje mera na planu unutrašnje tražnje i likvidnosti učiniće da unutrašnja likvidnost postane jači ograničavajući faktor proizvodnje od mogućnosti da se fizički obezbede uvozni inputi.* (Koliko god to izgledalo teško, mora se imati u vidu tvrdoglava činjenica da strukturno prilagođavanje privrede u stvari znači zatvaranje jednih i otvaranje drugih kapaciteta.) To privremeno mora da uspori proizvodnju*. Dodatni faktor smanjenja tražnje za skupim devizama moglo bi da bude i očekivano uvođenje u pogon novih bazičnih kapaciteta. Ranijih godina puštanje ovakvih kapa-

* »Koncepcija koja se svodi na to da mi treba da povećamo proizvodnju prvenstveno otklanjanjem uzroka koji su doveli do smanjenog korišćenja kapacitetâ, pri čemu je najvažnije da se poboljša snabdevanje sirovinama, vodila bi, u stvari, uspostavljanju ranijih strukturnih odnosa.«

Digitized by Google

citeta predstavljalo je samo deo porasta proizvodnje. U uslovima kada se ukupna proizvodnja smanjuje ili je bliska stagnaciji ovakvi kapaciteti bezuslovno bi morali da vode smanjenju uvozne zavisnosti po jedinici proizvoda. Važna dopunska pretpostavka mogla bi da bude i kontrola tražnje stanovništva putem poreza i preusmeravanja te tražnje ka odloženoj potrošnji i potrošnji sa manjim udelom uvoznog sadržaja (stambena politika i sl.).

Naravno, za sprovođenje ovakve koncepcije potrebna je još jedna fundamentalna pretpostavka (koja je bitna i za svaku drugu koncepciju koja želi da nas vodi širem uključivanju u međunarodnu podelu rada). Naime, ili će se omogućiti da tržište eliminiše loše i nesposobne organizacije (pored ostalog, tražioce deviza), ili ostaje potreba za većitom administrativnom arbitražom u privredi.

Dakle, ako se sve ove pretpostavke realizuju, u našoj ekonomiji će se uspostavljati nov ravnotežni nivo u kome proizvodnja nije više ograničena (samo) ponudom deviza, već ponudom novca (i njegovom cenom) u celini. Sigurno je da je u takvim uslovima netačna pretpostavka o nekoj neograničenoj tražnji deviza i o tome da bi pri slobodnoj kupoprodaji deviza na deviznom tržištu tražnja premašivala ponudu za više milijardi dolara«[24] *kurziv* — I. P.).

Bez obzira na neke ograde povezane s prelaznim periodom, u tom je obrazloženju jasno pokazano kakva je to »nevidljiva ruka« i kako se iza nje pomalja gvozdena drobilica. Moramo, s tim u vezi, upitati da li se restrikcijama na cca 1.000 milijardi dinara neto osobnih dohodaka u privredi i cca 600 milijardi koje se izdvajaju za opću i zajedničku potrošnju može naći prostor za sve ono što se zbiva: (a) u sferi troškova poslovanja privrede koji se mogu procijeniti (a procjena je izvršena pre pola godine, dakle, bez uvida u završne račune) na više od 10.000 milijardi i (b) u svemu onome ogromnom, zgrnutom bogatstvu koje se izražava u neprocjenjivim iznosima, a koje raste eksponencijalno — ako ništa drugo, a ono zbog kursnih razlika za koje se ne može naći rješenje, jer su im temelji u onom što je već potrošeno, one su obaveza — za privredu dug, a za građane potencijalna kupovna snaga. Iako je kurs dinara bio blokiran posljednjih nekoliko mjeseci, te kursne razlike procjenjuju se na 1.400 milijardi. S time već povezano, a zanemarujući ostalo zgrnuto bogatstvo pojedinaca — na primjer, u devizama koje su u ladicama... — *mora se postaviti pitanje — kakve su mogućnosti restriktivnih udara na onu masu od 1.600 milijardi koju čini zbroj neto osobnih dohodaka, zajedničke i opće potrošnje, prema samo onih 1.400 milijardi kursnih razlika,* koje bi morale — po propovijedanoj, u

[24] Autor tog obrazloženja mi je nepoznat, ali očigledno je iz kruga oko SIV-a. To obrazloženje ostalo je neobjavljeno, a to znači da nije prošlo. SIV, stoga, ne nosi u tome nikakvu odgovornost. *Iznosim ga da bi se shvatile ideje i atmosfera.* Datirano je sa 19. 10. 1983. i nosi naslov: »Uvodno obrazloženje uz Nacrt zakona o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima s inostranstvom«. Ovdje se citira dio teksta sa str. 8. i 9. tog obrazloženja.

Digitized by Google

»obrazloženju«, politici deviznog tečaja dinara — porasti bar na 2.500 milijardi do kraja 1984. godine, a da tu ne priključujemo kamate na devizne račune građana koje se mogu bezbrižno i potrošiti, jer glavnica ionako raste. A *samo one dovoljne su da neutraliziraju sve restrikcije.*

Što te, eksponencijalno rastuće, »negativne kursne razlike« znače za dužnike i Jugoslaviju koja mora otplatiti bar kamate, obrazlagati je suvišno. A što li tek znači snaga anticipacije koja proizlazi iz uvjerenosti da će dinar i u 1984. godini da se obezvrijedi kao i u 1983.

Međutim, već samo ukazivanje na navedene činjenice pobornici brzoklizajućeg tečaja dinara, kao sredstva dohodovne stimulacije izvoza, tumače kao ideološki *salto mortale* i negiranje značenja izvoza od strane i onih koji su se zalagali za realan tečaj. Postavljaju, s tim povezano, i pitanje *što je alternativa.*

5. Alternativa

Alternativa je u promjeni i odbacivanju politike brzog i stalnog — pasivnog i pretjeranog — klizanja dinara i njegovog svođenja u okvire onog nužnog realistički procijenjenog pomjeranja, s time da se devizni tečaj odlučno brani mnogobrojnim mjerama koje bi sputale sve troškovne izvore inflacije, ali ne i privredu, već upravo njoj pomogle da se konsolidira i homogenizira.

U tom smislu moguće je izraditi i provesti efikasan program mjera i akcija, a to je nemoguće na osnovu monetarističkog siledžijstva. Tek odbacivanjem tog uništavajućeg koncepta moguće je razraditi efikasnu alternativu.

Osnovni sadržaj te alternative bio bi:

Prvo, da se na osnovu analize svih odnosa, redoslijedom troškova, poduzmu sve moguće mjere da se oni smanjuju ili, bar, značajno uspori stopa njihovog rasta. Isto tako, tu spadaju, i mjere da se oni preraspodijele.[25]

Drugo, to su mjere koje homogeniziraju jugoslavensku privredu, a time omogućuju da ona bude efikasnija i izvozno sposobnija. U taj sklop mjera spadaju i sve one mjere koje, na osnovu homogenizacije proizvođača, doprinose racionalnoj izvoznoj orijentaciji i strategiji (isto tako i uvoznoj), a koja je sada očito raspršena i neracionalna.

Treće, to su mjere koje jačaju svijest o međuzavisnosti proizvođačâ u svim njihovim odnosima: proizvodno-prometnim, financijskim i deviznim. U taj sklop mjera spada izrada sanacionog programa svake ćelije, s tim da se problemi i mogućnosti do kraja razjasne i — u međuvezama proizvođača i u njihovim bankama i društveno-političkim zajednicama — pronađe optimalno

[25] Navedeni stav pretpostavlja potrebu da se revidira odnos prema kamatnoj stopi i prema revalorizaciji sredstava, — o čemu je već bilo riječi.

Digitized by Google

rješenje koje može biti i likvidacija sa resorpcijom onih dijelova koji se mogu produktivno integrirati u one zdrave jezgre kojih nije malo.

Četvrto, tu spada gotovo sve ono što je rečeno u vezi sa monetarnom politikom, stanjem u obrtnoj sferi i teškoćama, pa i troškovima koji proizlaze iz pretjerano restriktivne monetarne politike, ali i iz odnosâ u sistemu financiranja reprodukcije.

U sadržaj alternative se uvršćuju i mnoge druge mjere. Tu bismo samo spomenuli *izmjenu metodologije izračunavanja realnog tečaja dinara* koja bi bila podređena najprogresivnijem dijelu privrede, velikim izvoznim programima i koja bi se dopunjavala restrukturiranim izvoznim poticajima. Trebalo bi razmisliti i o tome da li bi sistem stalnog prilagođavanja valjalo izmijeniti u sistem blagih, što rjeđih devalvacija. Isto tako, tu spadaju i sve one mjere koje su usmjerene na više oblike ekonomske suradnje s inozemstvom, i to kako sa razvijenim zemljama tako i sa nerazvijenim i sa zemljama SEV-a. Tu se svakako uključuje i preciziranje našeg odnosa prema deviznim računima građana, sa stimulativnim naporom da se privuku i proizvodno iskoriste devizna sredstva naših radnika na radu u inozemstvu, a isto tako i njihova stečena znanja. Sve ove »igre«, promjene i glasine oko tog pitanja treba prekinuti i odrediti jasnu politiku koja, uz ostalo, mora presjeći sve kanale i tokove privatnog deviznog kliringa, sivog i crnog deviznog tržišta.

Razgradnju enormne društvene režije treba osmisliti i otpočeti na svim nivoima i u svim strukturama. Bujanje socijalnih razlika, osim onih koje su rezultat rada, treba spriječiti poreskom politikom i politikom stimulativnog nagrađivanja svih pregalaca, s tim da i oni, iako proizvodno i moralno doprinose društvu, također participiraju u troškovima naše konsolidacije. Renta i rentni diferencijali ne smiju se slijevati u džepove pojedinaca. U društvenom sektoru ti diferencijali moraju postati dio razvojnog potencijala.

Kad se ovdje zalažemo za što je moguće nižu stopu deprecijacije dinara, onda to samo prividno izgleda da je u sukobu s realnim deviznim tečajem. Međutim, kad se ima u vidu da je *deprecijacija proces koji se sam hrani i stalno perpetuira*, jer snažno djeluje na troškove i stopu inflacije, pa se stoga potreba za novom deprecijacijom sama po sebi stalno perpetuira — tada se tek može izvesti zaključak o dalekosežnom značenju naporâ da se taj proces ukroti i svede na minimum.

Iako je u ovim naznakama iskazan tek dio složenog zadatka razrade alternative, pretpostavljam da je i to dovoljno za prosuđivanje o praksi i alternativi. Ipak, još nešto se ovdje mora dodati, a to je da nikakav izlaz iz vrtloga inflacije nije moguće pronaći uz pomoć opisanog monetarističkog arsenala koji je najbolje objasnio prof. Ćirović. U tom smislu njegovi stavovi, i ono što je izneseno u Antiinflatornom programu, predstavljaju dragocjenu osnovu za razradu alternative. Svaki drugi pristup odvodi nas u

Digitized by Google

agoničnu revalorizaciju sistema, umjesto na stazu korigiranja nekih njegovih mehanizama, odnosa i instrumenata.

Sanacioni procesi, s mjerama financijske konsolidacije, koji su istaknuti u materijalu Komisije za monetarni sistem, kao i *konsolidacija potpuno razorenih odnosa u deviznoj sferi,* o čemu najviše i najjasnije govore sve ove zavrzlame oko deviznog organiziranja privrede — *dvije su bitne karike stabilizacije.* Na osnovu tih konsolidacionih zahvata i uz napuštanje neodmjerenih instrumenata i parametara, moguće je zaoštriti pitanje odgovornosti i pokrenuti procese homogenizacije, udruživanja rada i sredstava na projektima koji će doprinositi restrukturiranju privrede, podjeli rada, specijalizaciji i povećati individualnu i ukupnu efikasnost naše privrede. Time je, uz ostalo što je spomenuto, moguće smanjiti troškovne udare i sređivati odnose cijena. Međutim, upravo na razradi tih bitnih karika stabilizacije postoje razilaženja. *Stoga se sve više razmišlja o tome kako progurati monetarističke instrumente i disciplinirati privredu nego o tome kako izvršiti konsolidaciju.* U toj praznini cvjeta snažna kritika temeljnih postulata sistema.

Reforma odnosâ cijena je posebno važna karika stabilizacije. Međutim, ona je neizvodiva egzogeno nametnutim promjenama pariteta cijena. Prava reforma cijena može proizići samo iz promjene odnosâ u našoj privredi. S tim povezano, sve zamisli o promjeni tih odnosa, a time i o reformi cijena, neostvarljive su ako se ne razradi pomenuta alternativa monetarističkom konceptu koji dovodi do financijskog nereda — umjesto do reda — do perpetuiranja inflatornih troškova i nelikvidnosti, a privredu razdvaja — čime koči efikasno obrtanje sredstava i korištenje kapaciteta.

Riječ je o najznačajnijim pitanjima i odnosima, a *odgovori nisu dati, osim u praksi koja je koketirala s monetarističkim konceptom,* a donijela je sobom nezadovoljavajuće rezultate — koji su porazni što se tendencije tiče. Privredni subjekti su u sve težoj situaciji, troškovi bujaju, a dohodak opada. Banke su ispod crvene crte i dezorijentirane, ne samo zbog negativnih kursnih razlika, gubitaka, nenaplaćenih potraživanja, već i uslijed nesigurnosti u poslovanju s devizama... Robni izvoz ne raste, nerobni također, a devizni priliv opada. Pored svega, povećava se inozaduženost... Rezultati januarskog izvoza su puka varka. On je velik samo u poređenju s onim izrazito niskim januarskim izvozom 1983. godine, a znatno manji od prosječnog mjesečnog izvoza u 1983. Mnogobrojne obustave proizvodnje, izazvane različitim razlozima, ne daju osnovu za optimizam da će se nastaviti rast industrijske proizvodnje. Sve govori u prilog prognozama da će se svi odnosi pogoršati ukoliko se nastavi sa dosadašnjom politikom, a posebno ukoliko se ta politika radikalizira.

U nemoći da se inflacija uspori, i u strahu da ona ne postane trocifrena, prišlo se zamrzavanju cijena, a ono je izazvalo dodatne probleme u funkcioniranju reprodukcije.

Bilance su, konačno, mogle biti utvrđene, a na osnovu njih moglo se sagledati kako je monetaristički koncept, nasilno ugra-

Digitized by Google

đen u naš život, izazvao daljnju eroziju materijalnog položaja privrede i kako je zidao materijalne troškove, a time i naše inflatorno stubište. Što je najgore, pripremio je i građu da ga još brže doziđuje. Evo skice tog »graditeljskog« scenarija:

1. Ako je inflacija u 1983. godini iznosila 60 posto, a ona je bila i veća, tada prenos te inflacije u 1984. godini iznosi 30 posto.

2. Kada bi se provela kompleksna reforma cijena, kao što se namjeravalo, pa izvršile korekcije cijena od bazne proizvodnje, elektroenergije... pa do stanarina i komunalija — to bi imalo efekt na povećanje cijena od oko 25 posto.

Samo 1. i 2. dovode do inflacije od 55 posto.

3. Tih 55 posto, u odnosu prema inflaciji od 5 posto u zemljama s kojima se uspoređujemo, zahtijevalo bi, po principu peglanja cjenovne nekonkurentnosti, da se u toku 1984. godine izvrši devalvacija dinara od 50 posto, a tih 50 posto deprecijacije dinara izaziva rast cijena od novih 15 posto, jer svaki postotak deprecijacije — prema našem iskustvu — izaziva rast cijena 1/3 — 1/4 posto.

Tako bismo došli u stanje inflacije od 70 posto.

4. Ako imamo inflaciju od 70 posto, pitanje je: moraju li se revalorizirati osobni dohoci i sredstva za opću i zajedničku potrošnju? Moraju! Ako se ta revalorizacija učini i sa 50 posto, onda i to — na stagnantnu prozvodnju — donosi dodatnu inflaciju za novih oko 10 posto.

5. Revalorizacija osnovnih sredstava, pri takvoj inflaciji, također izaziva nov inflatorni dodatak od oko 10 posto.

6. A zahtjevi za približavanjem »realnim« kamatama donose novih oko 10 posto.

Već smo stigli do inflacije od 100 posto.

7. Taj nivo inflacije traži novu deprecijaciju dinara. Sada, za razliku između one već učinjene na nivou inflacije od 55 posto i nove visine inflacije od 100 posto — što znači za razliku između novih 45 posto naše inflacije, koja nije »ispeglana« deviznim kursom, i one vanjske od 5 posto. Dakle, imamo novu devalvaciju od 40 posto. Ako uzmemo da ona djeluje sa 1/4 na naše domaće cijene, onda i to daje novih 10 posto.

Time smo stigli do inflacije od 110 posto. Postavlja se pitanje neće li, pri inflaciji od 110 posto, i klizanju, ili devalvacijama dinara od 90 ili 100 posto, neizbježno doći i do efekta anticipacije koji mora djelovati na devizni kurs i na cijene, pa i na podzemlje cijena. Neće li i to djelovati na nove poremećaje u odnosima među proizvođačima i još više usporiti obrtaj sredstava i korištenje kapacitetâ? Moja je procjena da to mora snažno djelovati i da, prema iskustvu iz 1983. godine, to može povećati stopu inflacije za novih 20 posto.

Time bismo došli do inflacije od 130 posto.

8. Na tom nivou, ponovo, sve se mora revalorizirati (osobni dohoci, opća i zajednička potrošnja, osnovna sredstva, kamate i

Digitized by Google

devizni tečaj). To mora dograditi još poneku inflatornu stepenicu, iako već nad bezdanom vise i one prethodne.

To je ta potencijalna, ali vrlo realna opasnost koja proizlazi iz mehaničke primjene monetarističkih parametara koji se reproduciraju i jedan drugog prihranjuju. Deprecijacija dinara izaziva inflaciju, a ova pokreće kamatu, revalorizacije i indeksaciju svega što se može indeksirati. Sve to pokreće novi talas inflacije i novu deprecijaciju i tako *ad infinitum* — do ponora. Nikakve kočnice ne mogu zaustaviti taj proces u koji su ugrađeni snažni inflatorni motori. One ga mogu samo neznatno usporiti. Ekonomska prinuda, ovdje, dolazi do izražaja punom snagom. Isto i ekonomske zakonitosti, jer su čvrsto ukotvljene na troškovima, a da je vrlo malo raspoloživog prostora da se oni smanje ako se ne demontiraju njihovi generatori koji su u onim spomenutim famoznim parametrima — k tome i u autarkiji i dezintegriranosti naše privrede. I tako, ogromna snaga naših proizvođača ostaje sapletena i neiskorištena, a upravo ona je naš glavni prostor.

Da su troškovni generatori inflacije pokrenuti monetarističkim mjerama, potvrđuje slijedeći orijentaciono izveden račun (ponovno bez završnih računa do kojih ćemo doći kad oni budu objavljeni, a pet mjeseci nakon što je ovo napisano):

Inflatorni udar u 1983. godini (u odnosu na 1982) mogao bi se procijeniti:

— po osnovi poskupljenja uvoznih sirovina i reprodukcijskog materijala na oko 600 milijardi dinara;

— po osnovi poskupljenja uvozne energije na oko 1.000 milijardi;

— po osnovi revalorizacije osnovnih sredstava na oko 300 milijardi;

— po osnovi povećanih kamata na oko 200 milijardi;

— po osnovi tečajnih razlika koje je morala platiti privreda na oko 200 milijardi —

što ukupno iznosi 2.300 milijardi novih dinara.

Neki misle, jer ne zalaze u mehanizam prenosa i multiplikacije troškova, da to i nije mnogo, jer čini samo 20-ak postotaka »utrošenih sredstava« u 1983. godini. Međutim, samo ti navedeni primarni troškovi — u odnosu na »utrošena sredstva« 1982. godine — predstavljaju porast od 32%.

Tu je, u tim primarnim troškovima, generator koji je kroz proces reprodukcije pokrenuo sve ostale troškove. Na kraju je stvorio zavrzlamu u kojoj i posljedice poprimaju karakter uzroka. To je ono vrzino kolo. Svi čimbenici inflacije se međusobno podstiču. Tako i te jadne nadnice i plaće, koje mi nazivamo osobnim dohocima — za koje neki kažu da su naša nova prednost(!) — poprimaju karakter primarnog troška. Što tu uopće objašnjavati kad je živa istina da su oni sublimirani u svim ostalim troškovima i čine njihovu supstancu. Posebno, što je uopće moguće

Digitized by Google

objasniti onima koji govore o prednosti koju smo stekli time što su oni niski. Sve je tu izokrenuto na glavu, pa tako i slika stvarnosti u kojoj je atrofirala pokretačka snaga rada, pa stoga i nametnut novi pokretački mehanizam. Za sada, on generira primarne troškove koji pokreću sve ostale.

Odatle porast cijena i troškova proizvodnje domaćih sirovina i domaće energije. Kad se u to uključe efekti zastoja u proizvodnji i gubici — onda je moralo doći do porasta troškova proizvodnje od oko 60 posto. Samo po sebi je jasno da se to izrazilo u

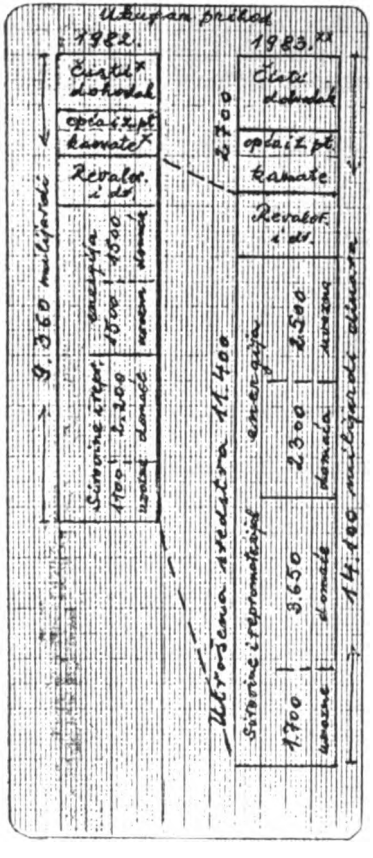

— kamate i slično te doprinosi iz čistog dohotka (259 milijardi);
— čisti dohodak umanjen za doprinose iz čistog dohotka iznosio je 1.164 milijarde;
— opća i zajednička potrošnja 408 milijardi.

Ukupan prihod 1983. godine — procjena autorova:
— dohodak +35%
— čisti dohodak +30%
— kamate uvećane za provizije i doprinose iz čistog dohotka.

cijenama u koje se morao uključiti i nominalan porast izdvajanja za opću i zajedničku potrošnju i za osobne dohotke. Taj izvedeni, premda okrnjeni dodatak, uzidan je u onih 60 posto evidentiranog porasta troškova proizvodnje. Tako smo stigli do godišnje inflatorne stope od 60% i ritma inflacije od 100 posto. A to nas u 1984. godini, ukoliko se ne izmijeni ekonomska politika i ne odbaci doktrina na kojoj se ona zasniva, vodi u još veću inflaciju ili besperspektivan tržišno-proizvodni nered.

Digitized by Google

U čemu je tu zabuna i greška? Prva i temeljna[26] je u tome što kod nas nije raskriven ili, bolje rečeno, nije priznat osnovni sistemski defekt i što se tu nije ništa izmijenilo nabolje, nego nagore.

U čemu se sastoji taj osnovni sistemski defekt? On je i danas u potpunom, sistemski izvedenom otuđenju — ekstrakciji — novčane akumulacije od proizvođačâ koji, zbog te ekstrakcije, postaju sve zavisniji, sve zaduženiji i sve nemoćniji, iako — objektivno uzevši — formiraju dovoljnu novčanu bruto akumulaciju da bi mogli podmiriti cjelokupna svoja realna ulaganja u osnovna i obrtna sredstva.

Tako su, na primjer, u 1982. godini oni formirali novčanu bruto akumulaciju (ako tu uključimo i plaćene kamate bankama) od 826 milijardi dinara, dok su cjelokupna njihova realna ulaganja iznosila 746 milijardi.

I u čemu je tu problem? Problem je u tome što im se ta akumulacija sistematski oduzima:

a) za otplate i kamate; ta stavka je bujala iz godine u godinu, još od onog prijenosa tvornica na upravljanje radnicima kad je taj prijenos izvršen na takav način da im nije bio prenesen i novčani kapital, već je on ostavljen državi i bankama, a oni upućeni da se zadužuju (samo po osnovi otplate i kamata za dugoročne kredite za osnovna i obrtna sredstva privreda je 1982. godine platila 473 milijarde);

b) za financiranje i kreditiranje mnogobrojnih potreba kao što su krupna privredna infrastruktura, nerazvijene općine, nerazvijene republike i Pokrajina Kosovo (75 milijardi)[27];

c) za obavezna financijska ulaganja u banke, ili u ograničene i oročene depozite, u iznosu od 244 milijarde.

Stavke pod (b) i (c) iznose 320 milijardi i predstavljaju potraživanja privrede, ali ta potraživanja, koja kumulirano iznose mnogo više, privreda ima gotovo potpuno blokirana i može ih objesiti mačku o rep — s tim da ih supstituira zaduženjem. Takav slučaj svjetska praksa gotovo da i ne poznaje. Kad se tom iznosu imobiliziranih sredstava doda ona masa otplata i kamata, dolazi se do iznosa od 793 milijarde. A to znači da već time privreda ostaje bez ikakve novčane akumulacije. K tome ona mora kreditima pokriti i onaj dio svoje akumulacije koji je angažiran u razlici naplaćene i fakturirane realizacije.

U rezultatu svega toga — gotovo nezavisno od deviznih problema s kojima se ona sretala — naša privreda je postala one-

---

[26] A to znači da nije jedina. Podosta njih je pobrojano u ovom radu. Međutim, spomenut je samo obračunski sistem i način plaćanja obaveza prema društveno-političkim i interesnim zajednicama. Poodavno sam skretao pažnju na to da je taj sistem loš. Štaviše, on majstorski producira gubitaše i od onih koji to objektivno nisu.

[27] Pod navedenim ne podrazumijeva se financiranje društveno-političkih zajednica i SIZ-ova društvene djelatnosti.

Digitized by Google

sposobljena da se razvija kao samostalan i odgovoran privredni subjekt. Ona je sve zavisnija, a u uvjetima novčanih ograničenja — tih glupo odmjerenih limita — i onemogućena da normalno posluje i da se međusobno povezuje i u tim međuvezama svladava probleme.

I tu je glavni problem i defekt. Nisu stvoreni sistemski uvjeti međuzavisnosti i povezanosti, pa, prema tome, ni prostor u kojem bi se moglo neutralizirati sve udare troškova koji su nadolazili sa svih strana. Obrnuto — zastoji u proizvodnji su bivali sve češći, tokovi snabdijevanja sve problematičniji. Svatko se snalazio kako je mogao. Uz ostalo, svatko je formirao zalihe da ne bi sutra bio bez potrebnog materijala. Tako se usporavao i obrt sredstava, a kapaciteti sve slabije koristili — troškovi rasli. Nije preostalo drugo nego da se sve to pokuša ugurati u cijene.

Samo jedan primjer: privreda je u 1982. godini platila za kamate jednu četvrtinu svoje bruto akumulacije, i to po prosječnoj kamatnoj stopi od 12 posto. Što se događa kad ta stopa poraste, kao što je porasla u 1983. godini, ili se približi »realnoj« — a to po nekim interpretacijama znači stopi inflacije. Pretpostavljam da je odgovor suvišan.

Navedeni glavni problem je mimoiđen, a upravo on bi zahtijevao najdublje zahvate u naš sistem financiranja reprodukcije, kako bi se privreda izvukla iz blata dugova. To ne bi, i pored svega, bilo teško izvesti kad bismo se složili: prvo, u tome da je ona prezadužena, ali ne zbog svoje objesti, već zbog toga što se sistemom iz nje ekstrahira kompletna njena bruto akumulacija, i kad bismo se, drugo, složili u tome da bi trebalo drukčije tretirati njena novčana sredstva i njena novčana ulaganja, pa i ona međusobna dugovanja i potraživanja.

Sva ta sredstva, koja su sada okovana, a na leđa privrede navaljeni multiplicirani dugovi, morala bi biti oslobođena. Ta, sada okovana i zarobljena sredstva, tada bi mogla cirkulirati i u toj cirkulaciji postajati most spajanja proizvođača, koji onda, kao financijski oslobođeni, preuzimaju odgovornost za ukupne rezultate — materijalne i financijske, a to znači i za vrstu proizvodnje, međusobne odnose, troškove i cijene, pa i za izvoz i uvoz. Isto tako, da u tim međuvezama provode mukotrpan proces sanacije bolesnih žarišta i mutacije postojeće privredne strukture.

I tu je glavni tok prodora neefikasnosti i inflacije. A taj prodor ne može se neutralizirati ni klizanjem tečaja, ni povećanjem kamata, ni revalorizacijama, a niti relativnim smanjenjem osobnog i društvenog standarda, pa ma koliko se jalovine i ovdje mora odrezati.

Štaviše, politika pretjeranog klizanja tečaja, politika povećanja kamatnih stopa, politika revalorizacije osnovnih, a sada i obrtnih sredstava, i stiskanja osobnih dohodaka u uzak prostor ostatka čistog dohotka, vode u još bržu inflaciju i u socijalne nemire.

Digitized by Google

Zbog toga bi trebalo inzistirati na tome da se sagleda navedena, temeljna sistemska kontradikcija, i tu poduzmu glavne mjere. Bez toga nema usporavanja silovitog rasta materijalnih troškova, koji su veći od društvenog proizvoda, a skriveni su kao podvodni dio sante leda. Naše analize ga zanemaruju, a kao začarane promatraju samo onaj vidljiv dio. Baš zbog toga, u sistemu i u ekonomskoj politici, ne činimo ništa da se materijalni troškovi ne bi povećavali, već relativno smanjivali. A upravo su tu glavne mogućnosti antiinflatorne politike, a one su povezane s reformom sistema financiranja reprodukcije. Kompenzacija, za sve i svja, što čini da bubre materijalni troškovi, ne može se naći u malenom prostoru dohotka privrede, koji — ako se odatle isključe plaćene kamate i akumulacija i fondovi — čini tek desetak posto u odnosu na utrošena sredstva.

Jasno je da time nije iscrpljeno sve ono što je vezano uz bujanje troškova proizvodnje. Veliku društvenu režiju — a to je drugo — također treba razgraditi i smanjiti, ali to je teško ostvariti u uvjetima stagnacije proizvodnje. A taj prostor za izlaz iz stagnacije treba tražiti upravo u sklopu jačanja moći i odgovornosti proizvođačâ. Jedino tako bi se osigurala efikasnija, kontinuirana i veća proizvodnja, pa i mogućnost da se razgradi ta enormna društvena režija koja je nabujala kao korov, od dna do vrha društvene organizacije.

Uz te mjere, kao treće, bez odlaganja se moraju provesti mjere koje nemilosrdno zadiru u one enormne gomile kupovne moći kojih se godinama dokopao (bez rada) dio stanovništva.

Ogromni prazni prostori i rezerve koje u našoj privredi postoje nesagledivo su veliki. Mi ih sada ne aktiviramo. Štoviše, na svim linijama ih zatrpavamo. Stoga je slaba cjelokupna performanca naše privrede, što se izražava onda u izvoznoj nemoći — cjenovnoj, a još više necjenovnoj nekonkurentnosti naše atomizirane, a nepovezane privrede. S time se onesposobljavamo i za tehnološke mutacije koje su nam snažno zakucale na vrata. Ovaj put nemamo ni mogućnost da se dokopamo inokredita. Ali bismo baš zbog toga morali postati svjesni činjenice da ogroman kapital imamo u neiskorištenim potencijalima privrede, u tom sadašnjem odsustvu snažnih međuveza u privredi i da je u tom smislu moramo usmjeriti. Ali, da bi to usmjerenje dalo rezultata i da ne bi bilo svedeno na politički aktivizam, ono mora biti podržano reformom sistema financiranja reprodukcije. Tu bi se onda našao prostor i za tu ekonomsku prinudu o kojoj se sada toliko priča. Bez toga, neka razmišljanja vode u privredni i socijalni nered koji, već i kao mogućnost, puni jedra etatizmu i tom apologetskom normativizmu koji buja i prerasta u novu sekulariziranu regiju.

Navedenim nisu ni dotaknute mnogobrojne greške naše ekonomske politike koje dovode do toga da nam stalno neki devizni prilivi malaksavaju, a neke mogućnosti ostaju neiskorištene. Primjer takve greške je pad deviznog priliva od turizma u 1982. godini. Sličan je primjer pomorstva, posebno od 1980. Samo te

Digitized by Google

dvije stavke — ako usporedimo 1982. sa 1980. godinom — donijele su nam podbačaj deviznog priliva od milijarde dolara. U slične greške mogu se svrstati neosmišljene igre, izjave i promjene u domenu deviznih računa i doznaka. Energetski kolaps zbog mazuta i s tim povezane obustave proizvodnje u izvoznim industrijama poseban su promašaj. Zavrzlame oko deviznog sistema i sve do slučaja Molve 2 — također su primjeri iz bogate riznice o tome kako mi uspijevamo usporiti sve procese i napraviti sami sebi velike štete, i to u uvjetima kad nas mnogo šta pritišće.

U 1984. godinu smo, zbog svega toga, ušli sa mnogobrojnim nedefiniranim odnosima, pa se tek sada, navrat-nanos, razmišlja kako da se privreda organizira kad je u pitanju sistem deviznih odnosa, kako izići iz frižidera cijena za koji je očito da nije rješenje, i kakvu poreznu reformu trebamo provesti.[28] Dileme postoje i kad je u pitanju politika tečaja dinara, politika kamatnih stopa. Treba se nadati da ćemo sada, »čekajući Godoa« — čekajući rezultate razgovora s Međunarodnim monetarnim fondom — konačno shvatiti da se ne možemo igrati sa svim onim mjerama koje utječu na troškove i da ćemo poduzeti sve što je moguće da se oslobodi snaga proizvođačâ i samoupravljanja, jer to je jedini put koji nas može dovesti u mirnije vode. Treba se nadati da ova upozorenja neće stići prekasno. Uostalom, sva ona su već iznesena u različitim prigodama i na različite načine.

Sav ovaj inflatorno-troškovni vrtlog posljedica je konfuzija ideja o čvornim točkama i kobnim karikama našeg sistema društvene reprodukcije u koji je naplavilo svašta, a da iz njega nije odstranjen onaj temeljni defekt koji smo nazvali osnovnom sistemskom kontradikcijom. Ta kontradikcija ga je saplela i izvitoperila, a time onemogućila da dođu do izražaja njegovi temeljni postulati kao što je, među ostalim, samoupravno organiziranje kao naš specifičan metod integracije i preobražaja svojinskih odnosa od državnih ili grupnovlasničkih u nešto sasvim novo — društveno i samoupravno. Otuda mnoge zabune i dileme, a isto tako slabosti i deformacije. Međutim, bez tih sistemskih razjašnjavanja nije moguće nikakvo obuzdavanje inflacije, a niti reforma cijena. *Bez tih razjašnjavanja stalno će se koketirati s opasnim monetarističkim instrumentarijem koji onemogućuje da se oslobodi i razmaše sputana snaga naše privrede.* Isto tako, bez tih razjašnjenja bit će olakšan posao piscima optužnice cjelokupne naše prošlosti.

---

[28] Kako mnogobrojna pitanja i odnosi povezani s poljoprivredom izlaze iz okvira mojih izučavanja, spomenuo bih samo da smo mi još daleko od toga da aktiviramo ogromne potencijale koji tu postoje. Trebali bismo proučiti kako je u »socijalizmu stvorena vještina da seljak proizvodi glad«.

Digitized by Google

*

Sada, nakon što je postignut sporazum sa MMF-om, očito je da bi se mogao znatno povećati kamatno-troškovni inflatorni impuls, a zatim i onaj devalvacioni. Taj sporazum znači da je izbačen iz »igre« vrlo važan dio alternativnog koncepta. Odatle bi morao slijediti zaključak — ukoliko smo, bar u osnovi, suglasni o tome kakve posljedice donosi snažna inflacija — da se, bez odlaganja, moraju provesti sve moguće antiinflatorne mjere pobrojane u ovom radu.

Tu, na prvo mjesto, spadaju svi oni zahvati na području monetarno-kreditnog sistema i politike koji su u radu opisani. To bi morao biti radikalan zahvat kako bi se obrtna sfera, a time i cjelokupan proizvodno-prometni proces oslobodio ogromnog tereta stare i nove kreditne mase, a ubrzali tokovi reprodukcije...

Kako je homogenizacija proizvođača bitna pretpostavka za efikasniju privrednu aktivnost, a isto tako za efikasniju izvoznu ekspanziju i racionalizaciju uvoza — nemimoilazno je da se pronađu bolja rješenja u sferi deviznih odnosa. Isto tako, da se izađe iz stanja zamrznutih cijena. Devizni odnosi, kako su sada konstituirani, prijete da još snažnije poremete ionako poremećene reproveze i da se izraze u raznovrsnim »ucjenama«, s čime bi bio potpuno onemogućen efikasan razvitak. Izvozni programi bili bi ugroženi. U izvoz bi krenula još veća masa sirovina, repromaterijala, polufabrikata i proizvoda koji su potrebni »finalistima« i izvoznicima.

Interesi su se toliko polarizirali, a svi odnosi toliko zaoštrili — i zbog deviza i zbog odnosâ cijena — da to može paralizirati privrednu aktivnost, a inflaciju još više razbuktati. Nikakva financijska asistencija iz inozemstva tu nam ne može pomoći. Ona će se, u slučaju opadanja efikasnosti, pojaviti samo kao novo breme obaveza...

Zbog svega toga, nemimoilazno je izvršiti naznačene promjene koje bi, na osnovu rasterećenja privrede i njene homogenizacije, omogućile realizaciju krupnih programa na vitalnim sektorima reprodukcije (nafta, plin, bazna kemija, metalurgija, poljoprivreda, turizam[29]), a time i velikih izvoznih programa.

Sve ono »ostalo«, što je sastavni dio društvene akcije, ne bih ovdje spominjao. Međutim, i sve to »ostalo«, kao i ono naglašeno ovdje kao glavno, ne zahtijeva stotine novih zakona, kao ni gomilu zabrana i poplavu prijetnji. Potrebna je suglasnost i svijest o tome da je neizbježno nekoliko zahvata hitno poduzeti. *I to danas, a ne sutra!*

---

[29] Uz put da se spomene samo: zar nije paradoksalno da nam je turizam (po deviznoj bilanci 1983. godine) donio svega 875 milijuna dolara konvertibilnog priliva, a u toj svoti sadržan je i prihod od prodaje benzinskih bonova. Nije li očito da je otprilike jedna milijarda dolara negdje iscurila. A ta milijarda dolara je prevelik iznos da bi se preko njega moglo preći bez pitanja i odgovora.

Digitized by Google

Svi ti zahvati su na trasi nepokolebljivog razvitka sistema udruženog rada kojeg nema i ne može biti ako se ne spriječi proces kontinuelne ekstrakcije novčanog dohotka iz privrednih OUR-a. Isto tako, ni bez zdravih osnovnih organizacija udruženog rada, bez samoupravnog sporazumijevanja i interesnog organiziranja u reprocjeline koje nemaju začepljeni završetak, a također ni zidine na svojim rubovima. Raznovrsna društvena koordinacija, sve do one općejugoslavenske, navedenim ne samo da se ne odbacuje na smetlište starina, već se i te kako nameće — ne samo zbog sadašnje naše krize i politike drugih, već i zbog toga što je ona konstitutivni dio svake moderno organizirane privrede. Samoupravno organizirana privreda bi upravo takva morala biti.

Dakle, u akciju krenuti treba odmah — danas — kad već to nismo »jučer«.

Digitized by Google

Miloš Minić

Jugoslovenski federalizam i Moša Pijade*

I

Ličnost Moše Pijade je najtešnje povezana sa borbom Komunističke partije Jugoslavije za rešavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, stvaranje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, izgrađivanje federativnog uređenja naše zemlje, kao i narodne vlasti, sa radničkom klasom kao rukovodećom snagom, za razvoj socijalističkog samoupravljanja i celokupnog socijalističkog društvenog uređenja u Jugoslaviji. U istoriji revolucionarnog radničkog pokreta i socijalističke revolucije u Jugoslaviji, u istoriji KPJ, u istoriji Jugoslavije između dva svetska rata, u periodu narodnooslobodilačkog rata i u posleratnom razvoju nove, socijalističke Jugoslavije Moši Pijade pripada mesto među najistaknutijim ličnostima KPJ i socijalističke revolucije koje su imale najveći uticaj u periodu pripremanja i ostvarivanja narodne socijalističke revolucije i tokom prvih petnaest godina razvoja nove Jugoslavije. Takva ličnost, njen značaj i uloga u jugoslovenskoj socijalističkoj revoluciji trebalo bi da pobuđuje mnogo veću pažnju naših

* Uvodna reč na naučnom skupu, održanom 3. i 4. novembra 1983. godine u Radničkom i narodnom sveučilištu u Zagrebu, o temi »Jugoslovenski federalizam i Moša Pijade« (nešto skraćena, uz izvesne izmene i dopune).

Digitized by Google

istoričara, pa i drugih poslenika, nego što je to slučaj danas, a posebno njegova uloga i uticaj u izgrađivanju jugoslovenskog federalizma.

Pri razmatranju uloge i doprinosa Moše Pijade rešavanju nacionalnog pitanja i razvoju federativnog uređenja u Jugoslaviji istoričari će lako utvrditi tri perioda njegove aktivnosti na tom području. A kad je reč o idejama i koncepcijama rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, koje je Moša Pijade razvijao i za njih se borio, između sva ta tri perioda postoji najtešnja povezanost i veoma izražen kontinuitet i doslednost u sprovođenju linije koju je on sledio bez kolebanja, skretanja, odstupanja, od trenutka kada je u javnoj partijskoj diskusiji izložio svoje poglede o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, kao jedan od pripadnika levice u rukovodstvu KPJ.

Prvi period obuhvata vreme kada je M. Pijade bio član Zamenićkog izvršnog odbora Partije 1921—1925; naročito je vezan za Treću zemaljsku konferenciju KPJ, kada je u okviru Partije vođena borba za usvajanje pravilne linije i politike u pogledu svih najvažnijih pitanja: organizacionog, sindikalno, seljačkog i nacionalnog, a naročito borba za utvrđivanje pravilne politike u nacionalnom pitanju u Jugoslaviji.

Drugi period počinje Petom zemaljskom konferencijom KPJ, održanom 19—23. oktobra 1940. godine u Dubravi kraj Zagreba, zatim obuhvata ceo narodnooslobodilački rat 1941—1945, narodnu socijalističku revoluciju, nastajanje i brojčano jačanje Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, osnivanje narodnooslobodilačkih odbora na oslobođenim teritorijama kao novih organa narodne demokratske vlasti, formiranje AVNOJ-a na Prvom zasedanju novembra 1942. godine u Bihaću, stvaranje zemaljskih antifašističkih veća narodnog oslobođenja i održavanje istorijskog Drugog zasedanja AVNOJ-a 29. novembra 1943. u Jajcu, na kojem je konstituisana nova, federativna demokratska jugoslovenska država, kao zajednica slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti ujedinjenih u ognju narodnooslobodilačkog rata i narodne socijalističke revolucije.

Treći period počinje završetkom rata i traje sve do smrti Moše Pijade. To je razdoblje revolucionarnog razvoja posle okončanja oružane borbe i obuhvata ustavno konstituisanje nove, federativne države na temelju istorijskih odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a, stvaranje nove, narodne vlasti i razvijanje novih, socijalističkih društvenih odnosa. U tom periodu morali smo da odbranimo našu revoluciju, slobodu i nezavisnost zemlje od napada koji je preduzeo i njime rukovodio Staljin, 1948. godine, uz podršku Informbiroa komunističkih partija. To je period u kojem su državna preduzeća i privredna udruženja predata radnicima na upravljanje, razdoblje prelaska na radničko i društveno samoupravljanje, period izgradnje komunalnog uređenja i decentralizacije i demokratizacije društva i države, vreme radikalnih promena privrednog sistema i prelaska od sistema državne svojine, državnog dirigovanja privredom, od svojevrsnog sistema državnog socijali-

Digitized by Google

zma na sistem zasnovan na društvenoj svojini, samoupravljanju i slobodnijem delovanju ekonomskih zakona robne proizvodnje u socijalističkom samoupravljanju. To je period kada se, nastajanjem novih društvenih odnosa, razvija i jača tendencija da radnik u udruženom radu neposredno upravlja celokupnim radom i rezultatima rada, proizvodnjom, raspodelom, kao i poslovima u svim drugim područjima života društva, kada u novim uslovima, prelaskom na socijalističko samoupravljanje, federalizam u Jugoslaviji dobija, pored državnih, i nova društvena i ekonomska svojstva. Ta nova svojstva će zahtevati više uzastopnih ustavnih promena i reformi federacije, onakve kakva je konstituisana na osnovi Ustava Demokratske Federativne Republike Jugoslavije 1945. godine, ali takvih reformi koje će čvrsto počivati na odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a i dalje razvijati jugoslovenski federalizam u duhu tih istorijskih odluka. Te promene i reforme će se nastaviti i posle smrti Moše Pijade i dostići najviši domet sa Ustavnim amandmanima iz 1971. godine i sa Ustavom iz 1974. godine.

U sva tri perioda velika je i značajna uloga Moše Pijade kao člana Zameničkog izvršnog odbora Partije 1921—1925. i jednog od najistaknutijih i najaktivnijih revolucionara-komunista i posle 1925 — na robiji, a pošto je pušten iz zatvora, kao člana CK KPJ od Pete zemaljske konferencije KPJ, člana Politbiroa CK KPJ od Petog kongresa KPJ 1948. i člana najviših predstavničkih i državnih tela, još na Prvom i Drugom zasedanju AVNOJ-a, — koji se uvek borio za pravilnu politiku u nacionalnom pitanju i za dosledno ostvarivanje te politike pri izgrađivanju federativnog i socijalističkog uređenja u Jugoslaviji. Njegovo ime najtešnje je povezano sa razvijanjem ideje i izgrađivanjem jugoslovenskog federalizma.

II

U jednom od svojih predavanja, septembra 1950. godine, govoreći o istoriji KPJ, Moša Pijade je rekao: »Mi moramo biti sposobni da pojave i ljude određene epohe ocenjujemo iz datih uslova i prilika same te epohe. Otkidajući ih iz tih uslova i postavljajući ih pod osvetljenje sadašnjice, mi bismo se ogrešili o istinu, pa bismo pojave i ljude ili lažno precenjivali natežući ih na sadašnje merilo, ili bismo ih neosnovano i nepravedno potcenjivali. Naše današnje razvijanje znanja, kao i vanredno obogaćeno revolucionarno iskustvo, treba da nas učine samo sigurnijima u primeni istorijskog materijalizma, a ne da nam budu smetnja za razumevanje ranijih epoha.«[1]

Veliku je istinu tom prilikom rekao Moša Pijade: jer samo na taj način možemo razumevati ranije epohe, pojave i ljude, partije i pokrete, njihove poglede i akcije, njihove uspehe i pobede i njihove pogreške, promašaje, neuspehe i poraze.

[1] M. Pijade, *Izabrani spisi*, knjiga 5, str. 804.

Digitized by Google

Tako moramo prilaziti i razvoju stavova prema nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, kao i tome kako se KPJ u raznim periodima odnosila prema nacionalnom pitanju.

Kongres ujedinjenja, na kojem je formirana Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista), održan 20—23. aprila 1919, o nacionalnom pitanju kaže samo sledeće: »Zaštita nacionalnih manjina i potpuna pravna i politička jednakost nedržavljana sa državljanima. Jedna nacionalna država sa najširom samoupravom oblasti, okruga i opština.«

Na Drugom (Vukovarskom) kongresu, održanom 20—25. juna 1920, kada Partija menja ime u Komunistička partija Jugoslavije, u Programu KPJ uopšte se ne pominje nacionalno pitanje, a u Rezoluciji Kongresa o političkoj situaciji i zadacima KPJ kaže se o nacionalnom pitanju samo toliko da će »KPJ i dalje ostati na braniku nacionalnog jedinstva«[2].

Ni na Prvom ni na Drugom kongresu KPJ nisu shvaćeni značaj i suština nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, u kojoj je hegemonistička vladavina velikosrpske buržoazije, vojnog vrha i dvora sprovodila politiku teškog nacionalnog ugnjetavanja nesrpskih naroda i narodnosti, posebno teškog prema makedonskom narodu i albanskoj narodnosti. Stavovi ta dva kongresa o nacionalnom pitanju u suštini se nisu razlikovali od stavova političkih partija srpske buržoazije i drugih vladajućih političkih faktora.

Tek 1922. godine, izložena teškim udarcima buržoaskog reakcionarnog režima, koji je izvršio frontalni napad na ceo klasni radnički revolucionarni pokret, donošenjem poznate »Obznane« i Zakona o zaštiti države, bačena u ilegalnost, razbijena i oslabljena, KPJ počinje da oseća da nešto nije u redu sa njenom politikom u nacionalnom pitanju i da mora menjati i politiku u seljačkom i sindikalnom pitanju, kao i organizaciju Partije u novim uslovima i drugo.

Na Drugoj partijskoj konferenciji, održanoj u Beču 1923. godine, poklanja se veća pažnja nacionalnom pitanju, ali ona nije bila kadra da zauzme neki jasniji stav, već je odlučeno da se u Partiji povede diskusija o nacionalnom pitanju, kako bi na Trećoj konferenciji Partija mogla zauzeti pravilan stav o tom za revolucionarnu borbu radničkog pokreta i KPJ izvanredno važnom i, tako reći, sudbonosnom pitanju u političkim prilikama buržoasko-monarhističke Jugoslavije. I takva je diskusija, posle Druge partijske konferencije, otvorena u partijskoj štampi (»Radnik — Delavec«, »Glas svobode«, »Borba«, brošure, knjige itd.). U to vreme je Partijom rukovodio Zamenički izvršni odbor, čiji je član bio i Moša Pijade, pošto su članovi i rukovodioci Centralnog partijskog veća, Sima Marković i drugi, istovremeno kad i komunistički poslanici u Ustavotvornoj skupštini — njih pedeset devet — pohapšeni, osuđeni (posle pokušaja atentata na kralja Aleksandra, u čemu je učestvovala nekolicina članova KPJ, a za to je optuženo Centralno partijsko veće) i nalazili se na robiji.

[2] Vidi: *Istorijski arhiv*, tom II, Beograd, 1949.

Digitized by Google

Rukovodeći ljudi KPJ su se u raspravi o nacionalnom i drugim pitanjima podelili, zbog principijelnog razmimoilaženja, na levu i desnu frakciju. Desna frakcija okupljala se oko Sime Markovića; on je vodio glavnu reč, napisao je i dve knjige o nacionalnom pitanju (*Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma* i *Ustavno pitanje i radnička klasa Jugoslavije*), u kojima je nacionalno pitanje svodio na ustavno pitanje, a socijalni sadržaj nacionalnog pitanja, u uslovima kada je režim sprovodio surovo nacionalno ugnjetavanje, na konkurentsku borbu nacionalnih buržoazija. Time je omogućio buržoaskim partijama da iskoriste nezadovoljstvo i otpor ogorčenih nacionalno ugnjetenih naroda i nacionalnih manjina — narodnosti i da ih privuku na svoju stranu. Njegova knjiga *Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma* puna je citata iz dela Marksa, kao i Lenjina i Staljina i drugih vodećih ličnosti Boljševičke partije i Treće internacionale, ali on nije shvatao suštinu i značaj nacionalnog pitanja u višenacionalnoj Jugoslaviji.

Leva frakcija nije imala nekog vođu, ali je okupljala snažne ličnosti-marksiste: Đuru Cvijića, Augusta Cesarca, Simu Miljuša, Nikolu Kotura, Kamila Horvatina (njima se pridružio i Anton Ciliga, koji se kasnije priključio trockistima) i druge u Zagrebu, zatim Kostu Novakovića, Mošu Pijade, Trišu Kaclerovića, Rajka Jovanovića i druge u Beogradu, Dragotina Gostinčiča itd. Oni su u borbi protiv stavova desne frakcije o nacionalnom pitanju, kao i o drugim pitanjima o kojima se vodila partijska diskusija, u nizu članaka i rasprava prodirali do prave suštine i značaja nacionalnog pitanja. Stavovi za koje su se oni borili u suštini su se svodili na pravo naroda na samoopredeljenje, sve do otcepljenja, i na uspostavljanje federativne radničko-seljačke republike ravnopravnih naroda, sa širokim pravima nacionalnih manjina. Njihovi stavovi su bili principijelni i revolucionarni i o seljačkom i sindikalnom pitanju i o pitanju organizacije Partije.

Na Trećoj zemaljskoj konferenciji KPJ, koja je, prema kazivanju Moše Pijade, održana ilegalno u Kosovskoj ulici u Beogradu, u zgradi iza sadašnje Skupštine SFRJ, decembra 1923. godine (a prema nalazu istoričarâ održana je 1—4. januara 1924, mada su i Tito i Moša govorili da je to bilo u decembru 1923), usvojeni su ogromnom većinom glasova nacrti dokumenata levice, uključujući i Rezoluciju o nacionalnom pitanju (od šezdeset pet delegata samo sedmorica su se izjasnila protiv tih rezolucija).

Ovi dokumenti su objavljeni u štampi Nezavisne radničke partije Jugoslavije (koju je formirala ilegalna KPJ kao legalnu partiju, i delovala je cele 1923, sve do juna 1924, kada je režim i nju zabranio), pošto je Centralno veće NRPJ, kao svoje, usvojilo dokumente Treće zemaljske konferencije KPJ. U januaru i februaru 1924, posle široke diskusije u organizacijama NRPJ, ove dokumente je referendumom prihvatilo celokupno članstvo NRPJ i KPJ (svi članovi KPJ bili su i članovi NRPJ). Time, na žalost, nije bila i završena borba u Partiji za pravilnu politiku u nacionalnom pitanju, jer je desna frakcija, predvođena Simom Markovićem,

Digitized by Google

nastavila frakcijsku borbu protiv stavova Treće zemaljske konferencije o nacionalnom pitanju.

Iz nekoliko pasusa koje navodim iz Rezolucije Treće zemaljske konferencije KPJ o nacionalnom pitanju može se sagledati suština, značaj i principijelnost stavova o nacionalnom pitanju.

Odeljak 3. Rezolucije glasi: »Kao revolucionarna proleterska partija, Nezavisna radnička partija Jugoslavije uvek se u svom radu rukovodi interesima istorijskog progresa i oslobodilačke borbe radnog naroda. U konkretnoj situaciji interes je istorijskog progresa i oslobodilačke borbe radnog naroda:

1. da se ostvarenjem punog prava samoopredeljenja radnog naroda odstrani hegemonija srpske buržoazije i njene militarističke klike, koja je danas jedno od glavnih uporišta kontrarevolucije na Balkanu;

2. da radnička klasa pomaže borbu seljačkih masa i ugnjetavanih nacija i da je udruži s borbom radničke klase protiv kapitalizma;

3. da se ujedinjavanjem radnog naroda nacija u zajedničkoj borbi protiv kapitalizma stvore preduslovi za obrazovanje federativne (savezne) radničko-seljačke republike u Jugoslaviji, na Balkanu i u Podunavlju.«

U tački 4. Rezolucije, u stavu 1. kaže se: »Vođena ovim osnovnim interesima istorijskog progresa, NRPJ priznaje svakom narodu pravo na suverenost u određivanju svojih odnosa, dakle i pravo na slobodno otcepljenje i obrazovanje svoje posebne države, odnosno na priključenje svojoj nacionalnoj državi.« A u stavu 3. tačke 4. je rečeno: »Priznajući pravo na otcepljenje, NRPJ time ne tvrdi da je to otcepljenje uvek i svrsishodno. Pitanje celishodnosti i necelishodnosti otcepljenja NRPJ će rešavati u svakoj konkretnoj istorijskoj situaciji s gledišta interesa progresa i klasne borbe proletarijata.«

U tački 5, stav 2. stoji: »Polazeći s ovog osnovnog gledišta, NRPJ će se boriti za to da se putem ovakvog slobodnog opredeljivanja svakog naroda stvori, s obzirom na njihove nacionalne, geografske i privredne odnose, njihovo dobrovoljno federativno (savezno) državno ujedinjenje, kao najpodesnija forma za privredni i kulturni razvoj, kako celine tako i pojedinih delova. Pri tome će se NRPJ boriti za najpuniju lokalnu samoupravu unutar ovakvog državnog uređenja.«

U tački 8, stav 2. kaže se: »Makedonsko stanovništvo vodilo je kroz duge godine upornu i herojsku borbu za svoje oslobođenje. Posle balkanskih ratova, kada je Makedonija upoznala nacionalističke režime svih susednih buržoazija, težnja za nezavisnošću samo se pojačala kod makedonskog stanovništva. »Nezavisna Makedonija« jeste i danas lozinka čitavog njenog stanovništva.«

Ovde KPJ prvi put čini odlučujući korak ka razumevanju i priznavanju postojanja makedonske nacije, iako to saznanje još nije bilo potpuno jasno iskristalisano.

Digitized by Google

U tački 9, stav 3. rečeno je: «NRPJ boriće se da se nacionalnim manjinama, pored pune političke i građanske jednakosti, zagarantuje i neograničeno pravo upotrebe maternjeg jezika u opštenju sa svim vlastima, obavezno školovanje dece na maternjem jeziku u svim državnim školama i najpunija sloboda savesti.«

U tački 10, stav 1. stoji: »Priznanje prava samoodređenja naroda bez pomaganja borbe za njegovo postignuće bilo bi licemerno . . .«

U stavu 2, tačke 10. kaže se: »Pomažući borbu protiv nacionalnog ugnjetavanja, NRPJ će uvek očuvati svoju potpunu samostalnost, isticati svoj principijelni stav i zastupati posebne interese radničke klase i celog eksploatisanog radnog naroda.«[3]

Tito je u referatu na Petom kongresu KPJ, 21. jula 1948, rekao: »Treća partijska konferencija već je održana u zemlji decembra mjeseca 1923. godine. Na toj konferenciji konačno je zauzet, u osnovi pravilan, principijelan stav po nacionalnom pitanju, tj. usvojeno je gledište o pravu naroda na samoopredjeljenje do otcjepljenja. Međutim, taj stav je usvojila samo »ljevica«, a ne i desnica u rukovodstvu KPJ, ali je usvojen od cjelokupnog članstva KPJ i NRPJ. Osim gore navedenih pitanja, na Trećoj partijskoj konferenciji konačno je zauzet pravilan stav i po makedonskom pitanju, to jest da makedonski narod (time je bio priznat kao narod) ima pravo na svoju egzistenciju i ravnopravnost.«

Na Trećem kongresu KPJ, održanom juna 1926. godine u Beču, potvrđeni su umnogome, u stvari, u suštini stavovi Treće zemaljske konferencije KPJ. — Istina, u stavovima Trećeg kongresa o nacionalnom pitanju ima nekih odstupanja, i to ne u pozitivnom pravcu, od stavova Treće konferencije KPJ. Na primer, Treći kongres utvrđuje: »KPJ postavlja zahtev za federaciju radničko-seljačkih republika na Balkanu.« A formulacija Treće konferencije glasi: »Da se ujedinjavanjem radnog naroda nacija u zajedničkoj borbi protiv kapitalizma stvore preduslovi za obrazovanje federativne (savezne) radničko-seljačke republike u Jugoslaviji, na Balkanu i u Podunavlju.« Iz ovog stava Treće konferencije proizlazi da ona rešenje nacionalnog pitanja traži u obrazovanju »federativne (savezne) radničko-seljačke republike u Jugoslaviji«, a zatim otvara širi horizont i postavlja dugoročniji cilj: stvaranje federativne republike i na Balkanu i u Podunavlju. Ovaj dugoročniji cilj Treća konferencija ne postavlja isključivo pod uticajem Kominterne i njenih stavova i koncepcija o Balkanu i Podunavlju, u okviru procena situacije u Evropi u to vreme, nego je taj širi horizont i dugoročniji cilj te konferencije bio u skladu sa stavovima koje su pre prvog svetskog rata zastupale balkanske socijalističke partije (balkanske konferencije tih partija). Treći kongres KPJ, kao što se vidi, ističe zahtev samo »za federacijom radničko-seljačkih republika na Balkanu«, a ne pominje, što znači da isključuje stvaranje federativne republike Jugoslavije, drugim re-

[3] *Istorijski arhiv KPJ*, tom II, Beograd, 1949, str. 67—77.

Digitized by Google

čima, odustaje od tog zahteva koji je Treća zemaljska konferencija KPJ stavila na prvo mesto.

Taj stav Trećeg kongresa se, u stvari, zasnivao na stavu Kominterne, koja već na svom Prvom kongresu 1919. Jugoslaviju, odnosno Kraljevinu SHS, posmatra kao versajsku tvorevinu i vazalnu državu sila Antante, da bi na svom Petom kongresu 1924. godine zauzela stav o razbijanju i likvidaciji Jugoslavije kao države, što je najpreciznije definisano rečima: »opšta parola prava naroda na samoopredeljenje, koju ističe KPJ, mora se izraziti u formi izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i stvaranja od njih nezavisnih država«. Taj stav Kominterne polazio je od interesa borbe sovjetske države protiv blokade od strane sila Antante, a i od ocene da je Jugoslavija, odnosno Kraljevina SHS, agent i vazal sila Antante, posebno francuskog imperijalizma, i sastavni deo antikomunističkog bloka.[4]

Četvrta zemaljska konferencija KPJ, održana u Ljubljani decembra 1934. godine, zauzela je stavove o nacionalnom pitanju koji, u suštini, u pogledu jugoslovenske državne zajednice znače vraćanje na Treću zemaljsku konferenciju KPJ. Stav o nacionalnom pitanju Četvrta konferencija prenosi i na rešavanje organizacionog pitanja KPJ odlukom o formiranju Komunističke partije Hrvatske i Komunističke partije Slovenije — što je, istina, ostvareno tek 1937. godine dolaskom Josipa Broza Tita na čelo Centralnog komiteta KPJ — kao i o stvaranju Komunističke partije Makedonije »u najbližoj budućnosti«, s tim da sve tri ove partije predstavljaju sastavni deo jedinstvene Komunističke partije Jugoslavije.

Na tim temeljima Titovo rukovodstvo KPJ je posle 1937. godine dalje razvilo politiku Partije o nacionalnom pitanju. Ta politika je u Rezoluciji istorijske Pete zemaljske konferencije KPJ, održane 19—23. oktobra 1940. u Dubravi kraj Zagreba, dalje razvijena i precizirana sledećim stavovima:

»U ovim sudbonosnim danima imperijalističkih osvajanja, kada se grubom silom uništavaju ostaci slobode i nezavisnosti malih naroda i špekuliše sa ugnjetenim narodima pojedinih zemalja za postignuće svojih osvajačkih ciljeva, pred našu Partiju se postavlja u još oštrijem obliku jedan od najvažnijih i aktuelnih zadataka — borba za nacionalnu ravnopravnost ugnjetenih naroda i nacionalnih manjina Jugoslavije:

a) borba za ravnopravnost i samoodređenje makedonskog naroda protiv ugnjetavanja od strane srpske buržoazije, ali u isto

[4] U diskusiji koja se u Radničkom i narodnom sveučilištu »Moša Pijade« u Zagrebu vodila 3. i 4. novembra 1983. godine na osnovu ovog uvodnog izlaganja i drugih priloga o temi »Jugoslovenski federalizam i Moša Pijade«, koliko se sećam, skrenuta je pažnja na činjenicu da je Četvrti kongres KPJ (održan oktobra 1928. u Drezdenu) o nacionalnom pitanju zauzeo stavove koji su polazili od razbijanja i likvidacije Jugoslavije kao države. U stvari, Četvrti kongres je otišao samo još dalje od Trećeg kongresa u otvorenom usvajanju stavova Kominterne o razbijanju Jugoslavije, pozivajući na otcepljenje i stvaranje nezavisnih republika od jugoslovenskih zemalja.

Digitized by Google

vrijeme i uporno raskrinkavanje italijanskih i bugarskih imperijalista i njihovih agenata, koji, isto tako, putem demagoških obećanja hoće da podjarme makedonski narod;

b) borba za ravnopravnost i samoodređenje crnogorskog naroda, ali u isto vrijeme odlučna borba protiv vođstva federalista, koje pomoću italijanskih imperijalista priprema novi jaram crnogorskom narodu;

c) borba za slobodu i ravnopravnost arnautskih manjina na Kosovu, u Metohiji i Sandžaku, a u isto vrijeme i borba protiv italijanskih agenata koji u tim krajevima nastoje raznim obećanjima obmanuti ugnjetene Arnaute i izazvati ratni sukob u tom dijelu Jugoslavije;

d) borba protiv kolonizatorskih metoda srpske buržoazije u tim oblastima i protjerivanje svih onih koloniziranih elemenata pomoću kojih srpska buržoazija ugnjetava makedonski, arnautski i druge narode;

e) borba za slobodu i ravnopravnost mađarskih, rumunskih, njemačkih i drugih nacionalnih manjina u Vojvodini, a u isto vrijeme i borba protiv pokušaja mađarskih, njemačkih i drugih reakcionara da pomoću imperijalističkog osvajačkog rata tobože riješe nacionalno pitanje u tim i ostalim oblastima;

f) borba protiv pokušaja hrvatske i srpske buržoazije da međusobno dijele Bosnu i Hercegovinu i ne pitajući narode tih oblasti. Mi komunisti smatramo da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično;

g) borba za istinsko rješenje nacionalnog pitanja Hrvata i Slovenaca, a protiv zločinačkog dogovaranja i sporazumijevanja između srpske, hrvatske i slovenačke buržoazije na račun radnog naroda tih pokrajina.«[5]

Tako Peta zemaljska konferencija KPJ utvrđuje jasnu platformu borbe KPJ i celog demokratskog i naprednog pokreta u Jugoslaviji za konačno rešenje nacionalnog pitanja u zemlji. To je imalo ogroman značaj za pripremanje Partije za sudbonosne događaje 1941—1945. godine. Takve platforme dosledno se pridržavala KPJ i ceo narodnooslobodilački pokret u toku narodnooslobodilačkog rata.

Takva politika KPJ u nacionalnom pitanju omogućila je Partiji da udruži narode i narodnosti Jugoslavije u narodnooslobodilačkom ratu, u okupiranoj i raskomadanoj Jugoslaviji, 1941—1945. — uprkos raspirivanju bratoubilačkog rata svim sredstvima od strane nemačkih, italijanskih i drugih fašističkih okupatora i ustaša, četnika i drugih domaćih izdajnika i slugu okupatora — i da sa Centralnim komitetom, sa Titom na čelu, postane predvodnik naših naroda i narodnosti u njihovoj krvavoj borbi

[5] *Istorijski arhiv*, I/10, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1980, str. 238—289.

Digitized by Google

za novu Jugoslaviju na onim principima koji su još 1923. godine postali osnovni principi politike Partije u nacionalnom pitanju.

U jeku narodnooslobodilačkog rata platformu KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ izrazio je Tito u svom čuvenom članku *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe*, decembra 1942. godine, a čija je suština sažeta u sledećim Titovim rečima: »Današnja narodnooslobodilačka borba i nacionalno pitanje u Jugoslaviji nerazdvojno su vezani. Naša narodnooslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna, kada narodi Jugoslavije ne bi u njoj vidjeli, osim pobjede nad fašizmom, i pobjedu nad onim što je bilo za prošlih režima, pobjedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije. Riječ narodnooslobodilačka borba — bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, osim opštejugoslavenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, to jest kada ona ne bi, osim oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd., kada narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije. U tome i jeste suština narodnooslobodilačke borbe.

Današnja narodnooslobodilačka borba ne bi se mogla završiti pobjedom nad okupatorima i njihovim slugama ako u toj borbi ne bi bilo narodnog jedinstva, ako u redovima Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije ne bi učestvovali Srbi, Hrvati, Slovenci, Crnogorci, Makedonci i Muslimani. Potpuno oslobođenje svakog naroda posebice ne bi se moglo postići ako ne bi sada već uzeo pušku u ruke i pošao u borbu za zajedničku pobjedu svih naroda Jugoslavije nad svim neprijateljima naroda.«[6]

Vraćanje u prošlost i podsećanje, posredstvom ovih izvornih svedočanstava, na to kako se razvijala borba u KPJ za pravilnu politiku u nacionalnom pitanju u Jugoslaviji pomaže da se razume kako su, kao rezultat pobede u narodnooslobodilačkom ratu, prirodno nastale i usledile istorijske odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a, koje i danas predstavljaju temelj Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

A doprinos Moše Pijade svemu tome je velik i veoma značajan.

III

U prvom periodu (1921—1925) Moša Pijade je, kao član Zameničkog izvršnog odbora KPJ, imao veliku ulogu u pripremanju i organizovanju Treće zemaljske konferencije KPJ. Veoma je aktivno učestvovao i u partijskoj diskusiji na samoj konferenciji.

[6] Nešović i Petranović, *AVNOJ i revolucija*, »Narodna knjiga«, Beograd, 1983, str. 274.

Digitized by Google

U članku *Malo partijske istorije nacionalnog pitanja* (objavljenom u »Radniku«, br. 90, 11. novembra 1923) Moša, sa njemu svojstvenom oštrinom, razgolićuje stavove desne frakcije o nacionalnom pitanju. Ali i objašnjava prilike i uslove u kojima se socijaldemokratske partije, koje se ujedinjuju na Prvom kongresu ujedinjenja 1919. godine, izjašnjavaju za »narodno ujedinjenje«, za »centralističku državu«, za »nacionalno ujedinjenje«, a zatim smatraju da je stvaranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca nacionalno pitanje skinuto s dnevnog reda itd.

»Ni Kongres ujedinjenja 1919, dok je nova država bila još u početku svog organiziranja — piše Moša Pijade u tom članku — ni Vukovarski kongres održan nekoliko meseci pred izbore za Konstituantu, koja je imala da uredi državu, nisu se zabavili nacionalnim pitanjem, niti pitanjem državnog uređenja, jer se smatralo da su narodno jedinstvo i centralizam izvan diskusije i nije se držalo da se i o takvim pitanjima ima što govoriti.«[7]

Moša u tom članku polemiše sa Filipom Filipovićem, a naročito sa Simom Markovićem, koji optužuje buržoaziju da razbija narodno jedinstvo, a koje on brani, i zahteva da ga i KPJ u tome podrži, umesto što se zalaže za pravo svakog naroda na samoopredeljenje i suprotstavlja nacionalnom ugnjetavanju.

Ovde pominje i rezoluciju o nacionalnom pitanju, koju je sačinio zajedno sa, tada već preminulim, Živkom Jovanovićem, polazeći od Rezolucije Drugog kongresa Kominterne, i podneo na uvid Partiji februara 1921. godine. Ali ona nikad nije bila stavljena na diskusiju, »jer se izbegavalo — ističe Moša — da se o tom pitanju donese određeno partijsko gledište« (Sima Marković je tu Mošinu i Živkovu rezoluciju nazvao »teze za meze«).

»Sve je to tako bilo — piše Moša u istom članku — i sve je poznato. Pa ipak je korisno da se to u ovoj diskusiji redom iznese, ne zato da se pokažu greške pojedinaca, nego greške pokreta i greške vođstva.«

»Zašto se — kaže on zatim — onda tako mislilo i grešilo jeste drugo pitanje... Ovde bi se ukratko moglo reći samo to da je na KP suviše teško ležalo socijaldemokratsko nasleđe, kojeg se nije mogla da otrese. To s ponosom nošeno nasleđe oduzimalo je Partiji naziv prave revolucionarne partije. Osobito rđav stav o nacionalnom pitanju naneo je pokretu veliku štetu, osobito u nekim oblastima« (misli na krajeve zemlje — M. M.).

»Vreme i događaji, porazi i stradanja, gorka i teška iskustva — piše Moša — bili su učitelj koji je prevrnuo stare vrednosti i stare procene vrednosti. Naučilo se, skupim plaćanjem, da u onom stavu nije bilo ništa i ničega revolucionarnog.

Odbacujući stare greške, sačuvajmo se od novih opasnosti. Budući centralisti i branioci narodnog jedinstva, nesvesno smo poslužili srpskoj buržoaziji, srpskoj hegemoniji i ugnjetavanju drugih nacija; pričuvajmo se da, shvatajući nacionalno pitanje

[7] M. Pijade, *Izabrani spisi*, knjiga 5, str. 650.

Digitized by Google

kao pitanje revizije ustava i uzimajući stav autonomista (ovde Moša misli na Simu Markovića, koji je smatrao da se nacionalno pitanje može rešiti autonomijom — M. M.), ne poslužimo i hrvatskoj i slovenačkoj i srpskoj buržoaziji, da ne poslužimo samo izmirenju svih buržoazija u ovoj zemlji na račun širokih masa i proletarijata i potlačenih naroda, za čije interese treba da se borimo.« Ovim rečima završava svoj članak Moša Pijade.

Dragocena su predavanja Moše Pijade, koja je održao od septembra do decembra 1950. u Institutu društvenih nauka, a koja obuhvataju zbivanja u tom prvom periodu u kojem je on imao važnu ulogu u borbi Partije za pravilnu liniju u nacionalnom pitanju. Osobito su značajni oni delovi predavanja koji se odnose na nacionalno pitanje.

Važna su njegova objašnjenja zašto je Partija nazivala Kraljevinu Jugoslaviju »versajskom Jugoslavijom«, pošto je stvorena kao plod ugovorâ i sporazumâ imperijalističkih sila po završetku prvog svetskog rata. Ali to je samo jedna strana — kaže M. Pijade — a druga je »težnja i potreba« naroda Jugoslavije da se »ujedine u jednoj zemlji«.

Osobito su vredna pažnje Mošina gledišta koja on izlaže ovim rečima:

»Nije podsticaj za menjanje linije Partije u nacionalnom pitanju (misli na Treću konferenciju KPJ 1923/24. i na kasniji period — M. M.) došao spolja, nego je faktično došao od komunista sa terena.«[8]

On ovde opširno govori o tome kako komunisti u Hrvatskoj nisu mogli uopšte ići na selo, kako su ih seljaci tamo premlaćivali pod uticajem seljačkih i buržoaskih partija.

Ovo pitanje je, kao što se vidi iz navedenih Mošinih reči, postavljeno »odozdo«, u samoj zemlji. »Ja tome pridajem velik značaj, jer je dosta uobičajeno da se pripisuje Kominterni, a naročito Staljinovoj polemici sa Simom Markovićem (1925), tj. Staljinovoj pomoći; da su, u stvari, oni postavili liniju KPJ u nacionalnom pitanju, odnosno pomogli Partiji da postavi liniju u nacionalnom pitanju. Neki u nas nekritički to primaju. Oni nekritički prihvataju stavove iz Staljinove polemike sa Simom Markovićem, koji obavezno moraju da se podvrgnu kritici zbog iskrivljavanja suštine i značaja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, zbog pogleda na nacionalno pitanje u Jugoslaviji sa stanovišta iskustva Sovjetskog Saveza. Ovim ne želim da tvrdim da nije bilo nikakvog uticaja Kominterne, ali je u tom uticaju bilo, pored izvesne pomoći u pojedinim momentima, više štete i smetnji za KPJ u njenom nastojanju da izgradi svoju politiku, strategiju i taktiku u borbi za rešenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji« (na primer, stav Kominterne o razbijanju Jugoslavije i drugo).

Ili, Mošino zapažanje da »vladajuća srpska buržoazija nije ni u jednom pitanju bila toliko osetljiva kao u nacionalnom pi-

[8] Isto, str. 859.

Digitized by Google

tanju, i sigurno da ni u jednom pitanju nije bila toliko osetljiva kao, recimo, u pitanju Makedonije«[9].

M. Pijade u tom predavanju tvrdi da je Nezavisna radnička partija, koja je bila legalna, zabranjena baš zato što je referendumom usvojila Rezoluciju Treće zemaljske konferencije KPJ o nacionalnom pitanju.

U istom predavanju dolazi do izražaja za njega tipičan način razmišljanja i kazivanja: »Lako je danas biti pametan za dvadeset godina unatrag. Trebalo je onda biti pametan, trebalo je nama vremena. Nije bilo lako osvestiti se od onog pijanstva jugoslovenskog ujedinjenja, od one misli da tada, posle ujedinjenja, nema više nacionalnog pitanja, da je tada vreme čisto klasne borbe. Trebalo je vremena da se partija toga oslobodi, a još je više trebalo vremena da shvati Makedonce i Crnogorce kao posebnu naciju...«

Ukratko, u tom prvom periodu 1921—1925. uloga Moše Pijade u izgrađivanju linije Partije u nacionalnom pitanju bila je značajna, naravno, i uz veliki udeo najistaknutijih i najsnažnijih ličnosti levice toga vremena: Cesarca, Koste Novakovića, Đure Cvijića i drugih. Njihova je istorijska zasluga što je Partija relativno brzo odbacila pogrešnu politiku u nacionalnom pitanju i što su oni prokrčili put i udarili temelje politici KPJ u nacionalnom pitanju i još tada, godine 1923, postavili idejnu i političku osnovu jugoslovenskog federalizma, to jest uspostavljanja nove, federativne, demokratske, socijalističke republike Jugoslavije, na principima samoopredeljenja sve do otcepljenja, suverenosti i ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije, u skladu s njihovim »težnjama i potrebom« da budu u zajedničkoj državi.

U drugom periodu delovanja Moše Pijade njegov doprinos borbi za pravilnu politiku Partije u nacionalnom pitanju i izgrađivanju jugoslovenskog federalizma je, bez sumnje, veoma velik.

Na Petoj konferenciji Moša se vraća nacionalnom pitanju, dosledan onim stavovima za koje se zalagao i na Trećoj zemaljskoj konferenciji KPJ.

Među dokumentima objavljenim u *Istorijskom arhivu*, I/10, Beograd, 1980, str. 375—400, nalaze se i »Teze o nacionalnom pitanju«, koje je pripremio Moša Pijade. To je nedovršen rad, a neka poglavlja imaju samo naslove (očigledno je bio zasnovan na širokoj istorijskoj i teorijskoj raspravi). Ali drug Tito, smatrajući i takav rad značajnim, priključio ga je uz materijale Pete konferencije i svojom rukom zapisao: »Nac(ionalno) pit(anje) M(oša)«.

(Uz tekst »Teza«, u fusnotama, date su i primedbe koje je na listovima teksta ispisao Milovan Đilas. I nedovršeni i velikim delom samo skicirani Mošini pasusi i rečenice, poglavlja, tačke i podtačke, kao i još kraće Đilasove primedbe, sigurno će privući

[9] M. Pijade, *Izabrani spisi*, knjiga 5, str. 854 — iz predavanja o Trećoj zemaljskoj konferenciji.

Digitized by Google

pažnju istoričarâ, koji će, iz retrospektive, bez velikih teškoća uočiti sve vrednosti i sve nedostatke, netačnosti i nejasnoće tih dokumenata, pri čemu će u Mošinim tekstovima naći veoma važne elemente za razvijanje stavova KPJ i njene politike u nacionalnom pitanju.)

U tom drugom periodu 1940—1945. delovanje Moše Pijade na izgrađivanju jugoslovenskog federalizma bilo je izvanredno značajno i plodno.

Od 1941. do 1945. Moša Pijade vrlo angažovano učestvuje u izgrađivanju nove, narodne vlasti i jugoslovenskog federalizma. Sada se njemu pružila životna prilika da doprinese tome da ideje o rešavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, za koje se borio i zalagao, budu primenjene u praksi, i da u tome on odigra veoma veliku ulogu.

I u prvim opštijim i značajnijim aktima o uređivanju nove, narodne vlasti, u obliku narodnooslobodilačkih odbora, Mošin udeo je veoma velik. Mošina uloga je nezaobilazna i u donošenju čuvenih Fočanskih propisa, februara 1942, i propisâ o izborima za narodnooslobodilačke odbore, septembra 1942 (što su ih pripremili Moša Pijade i Božidar Masleša) i drugih.

Njegova neumorna aktivnost, neiscrpna energija i upornost dolaze do punog izražaja u pripremanju Prvog zasedanja AVNOJ-a u Bihaću, a posle toga pri sprovođenju donesenih odluka.

Posebno je značajna njegova uloga u pripremanju odluka istorijskog Drugog zasedanja AVNOJ-a.

Angažovanje Moše Pijade u tim istorijskim zbivanjima, kad se iz borbe i krvi rađala nova Jugoslavija, daleko je više poznato, i u delima mnogih autora obrađivano, nego njegova uloga u periodu 1921—1925. godine.

Kad uzmemo u ruke Nešovićevu i Petranovićevu knjigu *AVNOJ i revolucija*, koja se nedavno pojavila, a koja sadrži ogroman broj dokumenata, među kojima i mnoge do sada neobjavljene, pa ako je pažljivo prelistamo, na veoma mnogo stranica naići ćemo na Mošu Pijade, na njegove nacrte deklaracija, zakonâ, odluka, na njegova pisma Titu, Kardelju, na njegove govore, obrazloženja, razna javna istupanja, njegove beleške itd. I sve je to u neposrednoj vezi sa stvaranjem i organizovanjem nove, revolucionarne narodne vlasti, nove, višenacionalne federativne države itd. U svim tim dokumentima, što su potekli iz njegova pera, prepoznaju se i njegove ideje iz prvog perioda; svuda je uočljiv njegov stvaralački napor da sada u praksi primeni politiku KPJ u nacionalnom pitanju.

I opet, naravno, Moša ne deluje sam, već kao član CK KPJ, AVNOJ-a, član Predsedništva AVNOJ-a, zajedno s Titom, Kardeljem, Kidričem, Žujovićem, Maslešom, dr Ribarom, Rusom, Frolom, Kocbekom, Zečevićem, Vidmarom, Vujačićem, Kržišnikom i drugima — i u Foči, i na Rogu u Sloveniji, i u Topuskom u Hrvatskoj, i zaseoku Kovačevići na Vlašiću, i u Jajcu itd., pa, naposletku, u Beogradu.

Digitized by Google

Petranović i Nešović s pravom kažu: »Moša Pijade, jedan od najaktivnijih zakonodavnih poslenika u toku rata.«[10]

Moša Pijade je s Veselinom Maslešom, polazeći od stavova CK KPJ i Vrhovnog štaba, pripremio nacrte dokumenata Prvog zasedanja AVNOJ-a u Bihaću. Već tada se u nacrtima dokumenata, na osnovu procena situacije koje su dali CK KPJ i Vrhovni štab, predviđalo da se AVNOJ formira kao državno telo i da se zatim obrazuje organ koji bi stvarno imao ulogu vlade, ali da se ne stvara vlada, već da to bude političko telo s funkcijom okupljanja narodnih masa. Ali Kominterna je, odnosno Staljin, zbog odnosa sa savezničkim silama, zahtevao da se ne stvara vlada koja bi bila suprotstavljena jugoslovenskoj izbegličkoj vladi u Londonu. Ti nacrti su, iz tih razloga, povučeni, ali svedoče o spremnosti i zrelosti unutrašnje situacije u Jugoslaviji već tada, u vreme kad je 27. novembra 1942. formiran AVNOJ, da se on uspostavi kao najviši državni organ nove Jugoslavije.

Tito je u referatu, 26. novembra 1942, povodom toga rekao: »Mi nemamo mogućnosti da stvorimo jednu legalnu vladu jer nam to još međunarodni odnosi i prilike ne dozvoljavaju. Ali mi imamo pravo na jedno, a to je: da u ovim teškim okolnostima stvorimo jedno političko tijelo, jedan politički organ koji će okupiti sve narodne mase, koji će okupiti naš narod i povesti ga, zajedno s našom vojskom, u daljnje borbe koje stoje pred nama, a koje će biti veoma teške. Mi nemamo nikakve vlasti na našem teritoriju osim narodnooslobodilačkih odbora, koje je sam narod stvorio... I, razumije se, na organ koji mi ovdje stvaramo, koji je odozdo izrastao, pada ogromna odgovornost i teška zadaća...«[11]

Nacrte rezolucije o osnivanju AVNOJ-a i rezolucije o organizaciji AVNOJ-a sastavili su Moša Pijade i Veselin Masleša. U ove dokumente Tito je unosio dopune i izmene i oni su usvojeni 27. novembra 1942. godine, a prema ovim rezolucijama — AVNOJ ima Predsedništvo i Izvršni odbor.

Period posle Prvog zasedanja AVNOJ-a karakteriše veoma živa aktivnost Moše Pijade, koji deluje zajedno sa članovima Predsedništva i Izvršnog odbora AVNOJ-a, uz neprekidno učešće druga Tita i CK KPJ. On je u punoj meri angažovan na formiranju antifašističkih veća republika i na učvršćivanju narodnooslobodilačkih odbora.

Moša Pijade učestvuje u pripremanju Drugog zasedanja AVNOJ-a i u tome je njegova uloga veoma značajna.

Na sednici CK KPJ, održanoj 16—18. oktobra 1943. godine, donesena je odluka o sazivanju sledećeg — Drugog zasedanja AVNOJ-a. Na toj sednici učestvovali su: Tito, Kardelj, Sreten Žujović, Aleksandar Ranković, Milovan Đilas, Moša Pijade, Ivo Lola Ribar i Đuro Pucar. Na sednici je odlučeno:

»1) Rešeno je da se na sledećem zasedanju AVNOJ-a predloži formiranje, izvan tog veća, jednog egzekutivnog tela, pod ime-

[10] *AVNOJ i revolucija*, str. 503.
[11] Isto, str. 263.

Digitized by Google

nom »Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije«, koje će imati sve prerogative jedne vlade.

Sastavljen je predlog lica koja ima da uđu u Nac(ionalni) komitet, na čelu sa drugom Titom.

2) U svojoj deklaraciji Nac(ionalni) komitet osl(obođenja) Jug(oslavije) treba, pored ostalog:

— da istakne kao programatsku parolu Federaciju Južnih Slovena, te da se posebno obrati i grčkom i albanskom narodu;

— o pitanju monarhije izjasniti se protiv povratka kralja u zemlju dok narod, preko svojih izabranih predstavnika, ne donese odluku o obliku vladavine;

— izbegličkoj vladi, kao protunarodnoj, odreći svaku mogućnost i pravo da legitimno predstavlja narode Jugoslavije, koji je ne priznaju.

3) AVNOJ popuniti izabranim predstavnicima iz svih krajeva. Njegov karakter treba da postane opštereprezentativan. Izabrati umesto IO (Izvršnog odbora) Prezidijum, na čelu sa dr (Ivanom) Ribarom.

Odlučeno je da se:

— pripremi zasedanje AVNOJ-a početkom novembra;

— na istom zasedanju sprovesti gornje odluke, izabrati Prezidijum i Nac(ionalni) komitet osl(obođenja) Jugoslavije;

— usvojiti jednu opštu rezoluciju i izmene u statutu AVNOJ-a, u vezi s gornjim odlukama;

— Prezidijum AVNOJ-a da formalno potvrdi poslednje odluke, ukaze itd. V(rhovnog) Š(taba), kao i da se svečano proklamira prisajedinjenje Istre, Slov(enačkog) primorja, Gorice i otoka Jugoslaviji;

— u sastav AVNOJ-a izabrati članove CK koji još nisu u njemu.

4) Ubrzati stvaranje veća za Srbiju, Crnu Goru i Makedoniju, kao i oblasnih NOO za Vojvodinu, Sandžak i ist(očnu) Bosnu.«[12]

Na toj sednici je doneta odluka koja je postala politička osnova svih istorijskih odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a, održanog 29. novembra 1943. godine u Jajcu. Tim odlukama AVNOJ-a formirana je Demokratska Federativna Jugoslavija. Moša Pijade je, zajedno sa Edvardom Kardeljem, pripremio nacrte odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a.

Nacionalno pitanje tada u odlukama AVNOJ-a dobija svoje političko rešenje. Nova državna zajednica se formira na osnovi prava naroda na samoopredeljenje sve do otcepljenja, »na demokratskom, federativnom principu, kao državna zajednica naroda Jugoslavije«[13].

Deklaracija Drugog zasedanja AVNOJ-a, Odluka o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom predstavničkom telu Jugoslavije i Nacionalnom komitetu Jugoslavije, kao privremenim organima vrhov-

[12] Isto, str. 427.
[13] Isto, str. 449.

Digitized by Google

ne narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme narodnooslobodilačkog rata, kao i ostali akti usvojeni na Drugom zasedanju AVNOJ-a, konstituišu novu, Demokratsku Federativnu Jugoslaviju. Na tim temeljima razvila se Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija kakva je danas.

Moša Pijade je jedan od potpredsednika Prezidijuma AVNOJ-a i potpuno se posvećuje radu i zadacima AVNOJ-a, sve do dolaska u Beograd, do izbora Ustavotvorne skupštine i proglašenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije.

IV

Time počinje treći period delovanja Moše Pijade na razvijanju jugoslovenskog federalizma.

Pitanje vlasti u Jugoslaviji bilo je rešeno u oružanoj borbi; u narodnooslobodilačkom ratu i narodnoj socijalističkoj revoluciji stvorena je oružana snaga naroda — JNA, uspostavljena je nova vlast radnog naroda, sa radničkom klasom kao rukovodećom snagom, stvorena je nova državna organizacija. Ništa i niko više nije mogao promeniti u onome što su stvorili narodnooslobodilački rat i narodna socijalistička revolucija. Buržoazija i sve eksploatatorske klase, političke partije, emigrantska vlada i kralj stare Jugoslavije kompromitovali su se u toku rata borbom protiv NOB i pomaganjem okupatorima. Sve što je bilo progresivno i istinski patriotsko iz svih tih partija prišlo je NOB-u i uključilo se u široki Narodnooslobodilački front, stupilo u oružane snage, narodnooslobodilačke odbore, zemaljska antifašistička veća i AVNOJ.

To nisu razumeli, ili nisu hteli shvatiti, neki površni istoričari ili oni koji su težili ka restauraciji buržoaskog parlamentarizma, a koji sada »otkrivaju« da je KPJ tobože izigrala građanske političare i ukinula politički pluralizam. Da bi to dokazali, pozivaju se na stavove građanskih političara koji su se našli u proširenom sastavu AVNOJ-a, na osnovi sporazuma između Staljina, Čerčila i Ruzvelta u Jalti 1945, kojim je od rukovodstva nove Jugoslavije traženo da u zakonodavna tela i vladu zemlje uključi članove predratne Narodne skupštine koji se nisu kompromitovali saradnjom sa okupatorima. U skladu s tim zahtevom sklopljen je i sporazum Tito — Šubašić. Takav, od savezničkih sila nametnut »politički pluralizam« nije mogao pustiti dublje korene u novoj jugoslovenskoj stvarnosti nastaloj u ratu i revoluciji.

Da je Moša Pijade živ, sa kakvom bi samo ubistvenom ironijom, njemu svojstvenom u polemici sa gledištima uperenim protiv revolucije, komentarisao nova »otkrića« o tome kako je KPJ, obmanjivanjem građanskih političara, onemogućila uspostavljanje buržoaskog pluralističkog, to jest višepartijskog političkog sistema u Jugoslaviji.

Digitized by Google

Tito i rukovodstvo zemlje su sporazum iz Jalte prihvatili, procenjujući da je to u interesu zemlje i naših odnosa sa savezničkim silama; pri tom nisu ni pomišljali da žrtvuju ostvarene ciljeve i rezultate narodnooslobodilačke borbe i narodne socijalističke revolucije, a pre svega narodnu vlast, sa radničkom klasom kao rukovodećom snagom, čija je politička osnova bio široki Narodnooslobodilački front, taj novi oblik političkog i ideološkog pluralizma.

Neki građanski političari su otišli sa političke scene zato što nisu mogli prihvatiti revoluciju i takvu novu, narodnu vlast u čijem stvaranju nisu ni učestvovali, a uvideli su da za politički pluralizam, to jest višepartijski sistem, kakav su sigurno priželjkivali, više nije bilo istorijskih uslova u novoj Jugoslaviji. Stvoren je još u toku rata i u posleratnom periodu nastavio da živi politički pluralizam, ali ne tipa višepartijskog sistema, u okviru buržoaskog parlamentarizma, već u obliku Narodnog fronta, koji je nastao inicijativom odozdo — objedinjavao široke narodne mase, bez obzira na njihova politička, verska i druga uverenja — u jedinstvenoj borbi za uništenje okupatora i njihovih domaćih slugu i za stvaranje nove Jugoslavije.

U proširenoj Privremenoj narodnoj skupštini tekao je živi zakonodavni rad, a u vladi je obavljan obiman organizacijski posao na izgradnji državne vlasti i obnovi zemlje.

Kad je Ustavotvorna skupština izabrana, pripremanje ustava bilo je izuzetno važan politički zadatak. U ustavotvornom odboru bili su, pored ogromne većine istaknutih rukovodilaca i učesnika NOB-a, i političari građanskih stranaka. Vođena je široka i iscrpna rasprava o novom državnom i društvenom uređenju (neki mlađi istoričari primili su tu činjenicu kao takvu i apsolutno nisu razumeli da je glavno pitanje — pitanje vlasti — već bilo rešeno u ratu i revoluciji). Pored Kardelja, Moša Pijade je imao veoma istaknutu ulogu u diskusijama i polemikama sa građanskim političarima. Pri istupanju bio je dosledan idejama i stavovima o nacionalnom pitanju, za koje se decenijama zalagao i borio. To su bili stavovi KPJ. Zalagao se za jugoslovenski federalizam, na osnovi odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a, kao jedino mogućno rešenje nacionalnog pitanja, utemeljeno na ravnopravnosti, suverenosti, bratstvu i jedinstvu naroda Jugoslavije.

Iako je bilo ugledanja na federativno uređenje u Sovjetskom Savezu, koji je kod nas u to vreme uživao tako veliko poverenje da je Tito rekao (govoreći 1950. godine o Nacrtu zakona o predaji državnih privrednih preduzeća i privrednih udruženja na upravljanje radnicima) da se verovalo da je sve dobro što dolazi iz Sovjetskog Saveza — ipak su sva glavna ustavna rešenja bila najdoslednije zasnovana na odlukama Drugog zasedanja AVNOJ-a.

Upravo sva nastojanja i Moše Pijade, i Kardelja i svih nas što smo bili članovi ustavotvornog odbora bila su u duhu odluka AVNOJ-a i odbrane tih odluka i tih rešenja o uređenju nove Jugoslavije od pokušaja građanskih političara da koliko-toliko skrenu naš ustav s tog pravca.

Digitized by Google

U periodu borbe protiv napada Kominforma 1948. na Jugoslaviju Moša Pijade je sigurno bio jedan od najvatrenijih govornika na masovnim narodnim skupovima i pisaca novinskih članaka i rasprava, razotkrivajući pozadinu napada Kominforma, braneći revolucionarna rešenja naše socijalističke revolucije u svim oblastima, uključujući i nacionalne odnose, to jest nacionalno pitanje i federativno uređenje naše zemlje. Trebalo bi danas pročitati samo njegov referat o Projektu programa KPJ na Petom kongresu i uveriti se s kakvom snagom i ubedljivošću pobija optužbe Kominforma o nacionalizmu u KPJ itd. U tom referatu u odeljcima »Raniji programi KPJ«, »Borba za pravilan stav o nacionalnom pitanju« i »Nova država — nova vlast« Moša daje sažetu analizu borbe KPJ za pravilnu politiku u nacionalnom pitanju, zatim, kako je nacionalno pitanje rešeno još tokom NOB-a i kako se izgrađuje nova, socijalistička Jugoslavija na osnovi istorijskih odluka AVNOJ-a.

Mošin rad u Skupštini Jugoslavije na pripremanju zakonâ, organizovanju nove države, stvaranju novog pravnog sistema itd. ne može se, po obimu, širini, intenzitetu i ličnom angažovanju porediti sa radom bilo koje druge naše istaknute ličnosti toga vremena.

On se posvetio zakonodavnom uređivanju i radničkog samoupravljanja posle 1950. i komunalnog uređenja od 1952. godine. Aktivno učestvuje u definisanju prvih promena Ustava, u pripremanju i donošenju veoma značajnog i poznatog Ustavnog zakona iz 1953. godine. Iz njegovih spisa se može videti da je duboko razumeo da sa radničkim i društvenim samoupravljanjem i komunalnim uređenjem počinje razvoj novih, socijalističkih proizvodnih odnosa i ukupnih društvenih odnosa, koji se suštinski razlikuju od odnosâ u državnom socijalizmu. Shvatio je da time i jugoslovenski federalizam, odnosi u federaciji i odnosi među republikama i pokrajinama prestaju da budu ograničeni na državna svojstva i dobijaju nove dimenzije, novu društvenu osnovu, da republike i pokrajine postaju i društveno-političke samoupravne zajednice.

A kad je 1954. godine izabran za predsednika Skupštine Jugoslavije, svu svoju energiju uložio je u rad u Skupštini, nastojeći da ona postane istinsko narodno revolucionarno predstavničko telo, ne reprezentativno, već stvaralačko. Stvaralaštvu Skupštine u to vreme ogroman doprinos davalo je kreativno delovanje Moše Pijade.

Tako je i ovaj, treći period delovanja Moše Pijade, koji obuhvata borbu za pravilno rešavanje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji i za izgrađivanje jugoslovenskog federalizma, značio njegov ogroman doprinos ostvarivanju politike KPJ u nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, čime je zadužio sve narode i narodnosti Jugoslavije. On je, zajedno s Titom, Kardeljem i drugim istaknutim rukovodećim ličnostima nove Jugoslavije, na izgrađivanju jugoslovenskog federalizma neumorno radio, ulažući maksimalne napore.

Digitized by Google

V

Razvoj jugoslovenskog federalizma nastavljen je posle smrti Moše Pijade. Tekao je u istom pravcu kojim se kretao u vreme kada je i on bio jedan od njegovih najistaknutijih, najdoslednijih i najvrednijih graditelja.

Usledile su dalje ustavne promene, usled potreba i zahteva ekonomskog, društvenog i političkog razvitka zemlje. U 1963. godini se donosi novi Ustav, u 1968. prvi ustavni amandmani. Godine 1971. usvajaju se ustavni amandmani koji znače radikalnu reformu federacije i osnovnog proizvodnog odnosa. Duboka reforma federacije bitno menja njenu ulogu i funkcije, povećava ulogu i samostalnost republika i pokrajina, postavlja osnove za razvoj novih odnosa u federaciji, u duhu još doslednije ravnopravnosti naroda i narodnosti. Time se čini veliki korak napred u rešavanju otvorenih problema u oblasti nacionalnog pitanja u savremenim uslovima, na dostignutom stepenu razvoja socijalističkog samoupravnog društva i jugoslovenske federativne državne i društvene zajednice.

Isto tako, duboka reforma u oblasti osnovnog proizvodnog odnosa znači stvaranje uslovâ za krupan korak napred u oslobađanju rada. Kao cilj se postavlja uklanjanje etatističkih ograničenja i utvrđuju se uslovi i još šire garantije za proširenje samoupravljanja na celokupnu društvenu reprodukciju. Postavlja se ustavna osnova za novi krupan korak napred u učvršćivanju položaja radničke klase i proširivanju prava radnog čoveka u upravljanju i raspolaganju društvenim proizvodom u proizvodnji i u svim drugim područjima života društva.

U 1974. godini donosi se novi Ustav, koji uključuje ustavne amandmane iz 1971. i unosi velike promene u politički i društveni sistem uvođenjem delegatskog sistema na svim nivoima, zatim sledi usvajanje Zakona o udruženom radu, zasnovanog na novom Ustavu.

Za radničku klasu, za radnog čoveka, za narode i narodnosti kao celinu, ove nove mogućnosti sticanja većih i širih sloboda i prava značile su, i znače, istovremeno i veću odgovornost ne samo svakoga za svoju sudbinu i sopstveni razvoj, nego i za zajedničku sudbinu svih, za napredak i razvoj svih.

Od Ustava iz 1974. godine već je prošlo nepunih deset godina. Dovoljno vreme za njegovu proveru. Da li je u tom vremenu Ustav doveden u pitanje? Teško će to dokazati neki koji glasno okrivljuju Ustav za današnje ekonomske i druge teškoće, za probleme u oblasti privrede, privrednog sistema, političkog sistema i za stanje odnosâ u federaciji, to jest u jugoslovenskom federalizmu danas.

Prirodno je da su i unutrašnji i međunarodni razvoj u periodu posle donošenja Ustava iz 1974. godine otvorili niz novih problema, za koje naše društvo, naša jugoslovenska zajednica mora pronalaziti odgovarajuća rešenja. Ali ona će se s uspehom nala-

Digitized by Google

ziti samo polazeći od postojećeg ustavnog uređenja i na osnovu njega, a ne suprotstavljanjem njemu. Svaka temeljita analiza ekonomskog, društvenog i političkog razvoja tokom poslednjih deset godina, koja obuhvata period posle donošenja ustavnih amandmana iz 1971. i Ustava iz 1974. godine — u kojem su se, i pored brzog razvoja i uspona u svim oblastima do 1979. godine, pod dejstvom unutrašnjih i međunarodnih činilaca, gomilale teškoće i problemi, sa kojima se danas nosi jugoslovenska socijalistička zajednica — neminovno će ukazati na mnoštvo činjenica koje dokazuju da su mnogi od sadašnjih naših problema nastali i komplikovali se usled toga što kretanje našeg društva nije bilo u skladu sa ustavnim uređenjem, pa su ili nastavili da žive odnosi i društvena praksa iz vremena pre ustavnih amandmana i Ustava, ili je u novim odnosima i institucijama dolazilo do deformacija, bilo da je reč o sadržaju ili o formi. Mnoge analize, a možda ponajviše analize na kojima se zasniva Dugoročni program ekonomske stabilizacije, pružaju obilje materijala iz kojih upravo proizlaze ovakvi zaključci.

Često se navode završne reči Programa SKJ: »Ništa što je stvoreno ne sme za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevaziđeno i da ne bi ustupilo mesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije.« U rešavanju akutnih i dugoročnih problema u svim oblastima društvenog života i društvenog i državnog uređenja ovaj izuzetno važan programski stav mora se uvažavati i služiti kao orijentacija, ali isto tako je nužno suprotstavljati se svakom pokušaju da se ta istina zloupotrebi i da se iza nje zaklanjaju i takvi zahtevi i stavovi koji se suprotstavljaju suštini i duhu jugoslovenskog federalizma i jugoslovenskog socijalističkog samoupravljanja.

*

Ovakav, zaista sumaran konceptualan pregled razvoja jugoslovenskog federalizma, od velike ideje i programskog cilja jugoslovenskog komunističkog, radničkog i demokratskog pokreta do ostvarivanja tog cilja — dovoljan je da se potpuno sagleda i shvati da nacionalno pitanje u Jugoslaviji ima svoj dugogodišnji razvoj, koji je do sada prošao kroz više etapa, da nacionalno pitanje ostaje na dnevnom redu i u epohi socijalizma, kao i u uslovima koji nastaju u društvu sa razvijenim socijalističkim samoupravljanjem. Političke snage društva se moraju neprekidno baviti nacionalnim pitanjem, razvojem nacionalnih odnosa upravo stoga što se stalno pojavljuju novi problemi koje sobom donosi ekonomski i društveni razvitak, pa je nužno tražiti i nalaziti prava rešenja za njih, i to takva koja stalno upućuju narode i narodnosti na put zbližavanja, povezivanja, jačanja solidarnosti i ostvarivanja zajedničkog materijalnog i kulturnog razvoja.

Ko ne razume da je nacionalno pitanje u Jugoslaviji u stalnoj evoluciji, da je politika Saveza komunista Jugoslavije, isto

Digitized by Google

tako, u stalnoj evoluciji — i to evoluciji što počiva na trajnim osnovnim načelima i ciljevima i na čvrstim socijalističkim temeljima, koje čine: samoopredeljenje, ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo, socijalističko samoupravljanje, društvena svojina na sredstvima za proizvodnju, vlast radnog naroda, sa radničkom klasom kao rukovodećom snagom — ko to ne razume, taj ne može naći odgovor ni na jedno pitanje koje se tiče nacionalnih odnosa, a može se samo zaplesti oko nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, naročito lako zalutati u vode nacionalizma i šovinizma. Evolucija nacionalnog pitanja, po svojoj prirodi, uvek otvara nove probleme i donosi nova rešenja, umesto ranijih koja su odgovarala prethodnim uslovima, ali ne i novim, sadašnjim. Ideološke osnove politike KPJ, odnosno SKJ, u nacionalnom pitanju u Jugoslaviji i u razvoju jugoslovenskog federalizma imaju svoje duboke istorijske korene, kako u burnoj istoriji naših naroda i narodnosti u protekłim stolećima tako i u idejama njihovih velikih predstavnika, još od Svetozara Markovića, preko plejade velikih revolucionara, među koje spada i Moša Pijade, pa sve do Tita, koji je, nalazeći se na čelu SKJ i jugoslovenskih naroda i narodnosti, doživeo ostvarivanje velikih ideja i ciljeva.

Digitized by Google

Žarko Papić

Kriza etatizma i perspektive samoupravljanja

Aktuelne protivurečnosti i perspektive samoupravljanja danas se ne mogu razumeti izvan konteksta društveno-ekonomskih suprotnosti savremenog sveta. Sužavanje pogleda u granice »domaće scene« postavlja problem razvoja samoupravljanja izvan njegovih istorijskih dimenzija koje su univerzalne, pragmatizuje ga, lokalizuje, reducira na »model« izgradnje socijalizma i stavlja ga u istu ravan sa drugim »modelima« itd. Manji je problem, iako to paradoksalno zvuči, što rečena redukcija teško da vodi bilo kakvom rešavanju aktuelnih problema u nas; veći je problem, izgleda mi, izvesnost istorijskog bespuća u kojoj ova redukcija samoupravljanja završava. Odatle nužnost drugačijeg pogleda, koji ćemo skicirati, dati ga samo u napomenama.

I

Kriza savremenog kapitalizma[1] u osnovi je kriza mehanizama »odlaganja« i »premeštanja«[2] krize kapitalizma (kriza funkcionisanja faktorâ sa »suprotnim dejstvom« tendencijskom padu profitne

[1] Vidi R. Štajner, *Kriza II*, »Privredni pregled«, Beograd, 1980.
[2] Vidi Z. Vidaković, *Marks i savremeni svet*, »Partizanska knjiga«, Beograd, 1981.

Digitized by Google

stope), kojima je skoro pola stoleća kapitalizam amortizovao sopstvene protivurečnosti, pre svega neokolonijalističkom ekspanzijom i radikalnom eksploatacijom onih »sektora« koji u razvijenim zemljama nisu »centri« reprodukcije vodećih kapitala.[3] To je situacija uzrokovana nastojanjima nerazvijenih zemalja da se ekonomski emancipuju i, u tom smislu, sužavanje prostora za »premeštanje« krize. Unutar razvijenog kapitalizma ova situacija izaziva proces restrukturiranja kapitala, krizu klasičnih funkcija »države blagostanja« i ekspanziju transnacionalnih oblika strukturiranja kapitala.

Transnacionalne korporacije svoj nastanak duguju potrebi krupnih kapitala da se oslobode onih oblika ekonomske uloge države koji im, sasvim konkretno, ne odgovaraju. Sada, njihovim razvojem dolazi do protivurečnosti između internacionalizacije privrednih tokova i odlučivanja, kao i njihove nezainteresovanosti za nacionalne interese i ekonomske tokove, s jedne, i načina rukovođenja i usmeravanja privreda kapitalističkih zemalja u nacionalnim okvirima, s druge strane. Ta protivurečnost nastoji se »olakšati« međunarodnim ekonomskim integracijama. Izgleda da pritisak transnacionalnih korporacija u pravcu oslobađanja od uloge države i u okvirima razvijenog kapitalističkog sveta raste i manifestuje se u tendenciji napuštanja koncepcije »države blagostanja« (celovite ekonomske i socijalne uloge države) posredstvom reaktuelizacije doktrine liberalnog kapitalizma i slobodnog tržišta.

Elementi ovih koncepcijskih manevara mogu se naći naročito u politici sadašnje administracije SAD i konzervativne vlade u Velikoj Britaniji. Naravno, struktura savremenog kapitalizma ne dopušta nikakvo »vraćanje« slobodnom tržištu, niti može biti reči o liberalnom kapitalizmu. Reč je, dakle, o tendenciji koncentracije kapitala u transnacionalnim okvirima da bi se oslobodio određenih funkcija »matične« države, a »slobodno tržište« treba da ih u tom pogledu u celini osamostali. Istovremeno, činjenica da, na primer, u SAD »odumiranje« ekonomske uloge države ide pre svega preko smanjivanja njenih socijalnih funkcija i rashoda, a politika ubrzanog naoružavanja znači i preraspodelu viška vrednosti u korist najkrupnijeg kapitala, govori o tome da se, izgleda, profit našao u nevolji, da treba naći »nove« oblike suprotstavljanja padu profitne stope. U činjenici da se mehanizmi kompenzacije traže unutar društva »centra« izgleda da leži bar deo potvrde za tezu da su sada iscrpljene mogućnosti »premeštanja« krize i da će se ona zaoštriti u »otadžbinama« kapitala. Podrška kapitalu na račun socijalne sigurnosti stanovništva ne samo što će zaoštriti društvene odnose, već govori o tome da kapitalizam razvijenih zemalja ne može funkcionisati na sadašnjem nivou životnog standarda stanovništva tih zemalja, čim mu se počnu oduzimati mogućnosti spoljnjeg priliva profita. Stvar postaje ozbiljnija s obzi-

[3] Vidi L. Marković, *Klasna borba i koncepcije razvoja*, »Naprijed«, Zagreb, 1978.

Digitized by Google

rom na činjenicu, koja sada izlazi na videlo, da su način ostvarivanja životnog standarda i oblici proizvodnje u kapitalizmu, razvijeni na današnjem tipu međunarodnih ekonomskih odnosa koje je razvio kapital (sebe radi), na jeftinim sirovinama i energiji, ozbiljno »uzdrmani« i da se sa promenom tih odnosa dovodi u pitanje i sam način života i proizvodnje u razvijenim zemljama. U tom smislu reč je o neposrednim vidovima civilizacijske krize savremenog kapitalizma.

Restrukturiranje savremenog kapitalizma, o kome je reč, ima i veoma naglašenu »unutrašnju« dimenziju.

Kapitalizam je, posle velike krize iz tridesetih godina ovoga veka, uvođenjem državne uloge u ekonomiju, u osnovi funkcionisao na dva nivoa: na mikro-nivou »firme« koja je delovala na tržištu i na makro-nivou, gde je država, posredstvom plana, ekonomske i razvojne politike obavljala »planske« funkcije. Taj »tržišno-planski« sistem bio je, naravno, veoma različit od zemlje do zemlje, ali u bitnom — u organizovanju funkcionisanja privrede na dva nivoa — svakako jedinstven. On je nastao ne samo kao puki odgovor na krizu, već i kao promena koja odgovara tada dostignutoj koncentraciji i centralizaciji kapitala i proizvodnje i koja omogućuje njihov dalji razvoj, pre svega kontrolu tržišta i usmeravanje razvoja. Sada upravo fantastične dimenzije koncentracije i centralizacije kapitala traže novu strukturu funkcionisanja privrede kapitalizma, razbijanje njenog dvonivoovskog karaktera.

Reč je o tome da sada korporacija može sama obavljati kontrolu za nju relevantnog segmenta tržišta i dugoročno usmeravati sopstveni razvoj, dakle, da preuzima planske funkcije kapitalističke države. Internim odnosima u korporaciji, različitog stepena »bliskosti«, reguliše se interni promet »roba«. U tu svrhu ona se elastično, decentralizovano organizuje, sa odlučivanjem na više nivoa, gde su razvojni ciljevi i strategija, pre svega u oblasti inovacija tehnologije, osnovni faktor integrisanosti korporacija. Takva korporacija samo je način funkcionisanja i organizacije kapitala za maksimalnu »proizvodnju« profita u vreme veoma širokog i dinamičnog tehnološkog napretka, oblik ekonomske eksploatacije tehnološkog razvoja, a ne puke proizvodnje. Ove, najkraće skicirane, promene »unutar« savremenog kapitalizma izazivaju krizu »tržišno-planskog« modela u kapitalizmu.

Čini se, dakle, da aktuelnom obliku koncentracije i centralizacije kapitala u transnacionalnim korporacijama više ne odgovara izražena uloga kapitalističke države. U njegovim prethodnim razvojnim oblicima ona mu je trebala i kao faktor stabilizacije tržišta i kao faktor podrške na međunarodnoj sceni. Danas je kapital dovoljno organizovan i jak da može kontrolisati tržište i u međunarodnim okvirima — unutarkorporacijskim odnosima, te da država, koja je omogućila njegov sadašnji oblik, tom obliku — transnacionalnim korporacijama — u nekim njegovim bitnim, klasičnim aspektima, počinje smetati.

Digitized by Google

Stoga se, saglasno interesima kapitala i klasnom karakteru kapitalističke države, otvara proces promena u karakteru uloge države i menjanju njene strukture. Koncepcija povratka liberalnom kapitalizmu samo je ideološki omotač, iskrivljavanje slike stvarnog procesa.

Taj stvarni proces promena uloge države ide u pravcu njenog prilagođavanja transnacionalnim korporacijama, s jedne, i promenjenim međunarodnim okolnostima, s druge strane — a njegov istorijski sadržaj jeste pokušaj izgradnje novih mehanizama kompenzovanja tendencijskog pada profitne stope.

U tom kontekstu »odumire« kontrola države nad koncentrisanim kapitalom, što je, izgleda, druga strana procesa jačanja represivne funkcije kapitalističke države — i kad je reč o međunarodnim odnosima (naoružanje) i kad je reč o unutrašnjim problemima.

S druge strane, doktrina slobodnog tržišta, prevedena na stvarne mogućnosti regulisanja današnjih ekonomskih tokova, u svojoj osnovi znači suprotstavljanje zemljama u razvoju koje, boreći se za novi međunarodni ekonomski poredak, svoju političku i državnu nezavisnost stavljaju u funkciju ekonomske emancipacije. Slobodno tržište trebalo bi, dakle, da zadrži postojeće međunarodne ekonomske odnose i dominantnu ulogu transnacionalnih korporacija u njima. Istovremeno, to treba da bude doktrinarna osnova ukidanju socijalnih funkcija kapitalističke države.

Kriza državno-svojinskog socijalizma za svoj osnovni generator ima produžavanje, obnavljanje načina upotrebe i reprodukcije radne snage svojstvenih proizvodnji kapitala,[4] dakle, »tuđem« načinu proizvodnje. Ta protivurečnost, koja se tiče društvenog odnosa, ispoljava se u ekonomskoj oblasti kao trajna i nesavladiva tendencija niske efikasnosti i produktivnosti proizvodnje. Dakle, društveno žarište protivurečnosti »premešta« se u oblast funkcionisanja privrede. U osnovi te protivurečnosti leže dva konstitutivna elementa državno-svojinskog odnosa.

Prvi od njih tiče se činjenice da je razgrađen kapitalistički mehanizam pokretanja društvenih snaga proizvodnje (privatna svojina, prisvajanje viška vrednosti posredstvom profita, konkurencija i razni oblici njenog organizovanja itd.), to jest težnja kapitala da se oplođava u sve većoj razmeri.

Drugi element se odnosi na situaciju u kojoj u društvenoj praksi nije razvijen istorijski nov mehanizam pokretanja proizvodnje u društvenom smislu, koji se objektivno može zasnivati samo na stvarnoj emancipaciji radničke klase, dakle, na mehanizmima koji će radnim ljudima omogućiti da budu pokretač celine društvene reprodukcije.

Neaktiviranje novog pokretača društvene proizvodnje praćeno je pokušajem da se »stari« mehanizam supstituiše državnim mehanizmom i centralističkom organizacijom proizvodnje. Naravno,

[4] Vidi Z. Vidaković, isto, str. 708. i 715.

Digitized by Google

to ne može dati odgovarajući rezultat iz prostog razloga što nikakva organizacija (pa ni državna) ne može zameniti odsustvo istorijski nove društvene snage koja će nositi i pokretati društvenu proizvodnju.

Od početka 60-ih godina ovog veka u najvećem broju zemalja državno-svojinskog socijalizma protivurečnosti se u svom ekonomskom, pojavnom obliku zaoštravaju. Reč je o potresima i krizama u koje ulazi državno-svojinski sistem, sa materijalnim razvojem i momentom objektivno neophodnog prelaska sa ekstenzivnog na intenzivno privređivanje.

Na to se pokušalo odgovoriti privrednim reformama koje su imale da uvedu, do određene mere, izraženije ekonomske pobude proizvodnje i produktivnosti i kod radnika i kod preduzeća, da snažnije ekonomski stimulišu kreativni, istraživački i organizatorski rad (što je vodilo velikim, postojećim socijalnim razlikama). Sve je to bilo praćeno reorganizacijama aparata državnog upravljanja privredom gde su se smenjivale ograničene decentralizacije sa ponovnim centralizacijama.

Očigledno je da ove reforme, kolebljive i nepotpune, nisu ni mogle dati očekivane rezultate, pre svega zato što nisu ulazile u temelje državno-svojinske organizacije proizvodnje.

Ni ograničeno jačanje ekonomske samostalnosti preduzećâ nije reprodukovalo ozbiljnije društveno-ekonomske promene; ostalo se na »modernizaciji« oblikâ funkcionisanja državno-svojinskog odnosa u pravcu nekih elementarnih oblika »tržišno-planskog« modela.

Pokazalo se da jačanje uloge tržišta, samo po sebi, ne protivureči opstajanju državno-svojinskog odnosa, ni najmanje ne osporavajući pozitivne promene do kojih je dolazilo u smislu modernizacije dominantne ekonomske uloge države.

Uzrok tome nije činjenica što se u pogledu afirmacije tržišta nije otišlo dovoljno daleko, već u tome što se jačanjem klasične uloge tržišta, u uslovima savremenih materijalnih proizvodnih snaga, i ne može otići dalje, da sâmo tržište u ovim uslovima reprodukuje jačanje države u privredi. Drukčije rečeno, uzrok tome je u odsustvu društvenih promena koje bi i tržište i državu postavljale na nove osnove.

Sadašnja kriza državno-svojinskog socijalizma traži, u ovom kontekstu, preciziranja. Izgleda mi mogućno zasnovati stav da je reč o krizi tehnokratizacije državno-svojinskog socijalizma.[5] Drukčije rečeno, reč je o krizi pokušaja da se tehnokratizacijom »odlo-

[5] D. Strpić *(O »azijskom načinu proizvodnje«*, »Naše teme«, br. 78/1982) upozorava na »amalgamiranje državno-socijalistički suspregnutog kapital-odnosa i zrelog korporacijskog kapital-odnosa koji više nije suspregnut...«, dovodeći taj proces u vezu sa privrednim reformama u socijalističkim zemljama.

U »tehnokratskom pristupu rješavanju kriznog stanja u kojem se zemlja našla krajem 60-ih godina leže i bitni uzroci poljske krize iz 80-ih godina« (Đ. Pribićević, *O nekim uzrocima poljske krize*, »Naše teme«, br. 7—8/1981).

Digitized by Google

ži« kriza samog državno-svojinskog odnosa, ne dovodeći ga u pitanje u njegovom društvenom smislu.

I kriza savremenog kapitalizma i kriza državno-svojinskog socijalizma, ne ulazeći u analizu svih njihovih vidova, pojavljuju se kao kriza etatističkog oblika društvene reprodukcije. Drukčije rečeno, kriza otvara problem istorijski novih oblika podruštvljavanja proizvodnje.[6]

Građansko društvo, ukratko rečeno, razvijalo se na temelju klasičnog tržišta kao mehanizma povezivanja atomizirane proizvodnje u društvenu proizvodnju i reprodukovanja kapitala kao društvenog odnosa. Istovremeno, proces koncentracije i centralizacije kapitala (»prirodno« začet na tržištu) tendencijski je vodio ograničavanju tržišta u raznim formama, naravno, u interesu kapitala. Taj proces kapitalističkog prevladavanja tržišta dovešće do jačanja ekonomskih funkcija države u kapitalizmu i do etatizacije kapitalističke društvene reprodukcije.

Uvođenje države na scenu kapitalističke ekonomije nije, dakle, puko »spašavanje« kapitalizma u uslovima krize iz 30-tih godina njemu nesvojstvenim sredstvima, već deo tendencije restrukturiranja kapitala u tadašnjim uslovima.

Sa stanovišta oblikâ podruštvljavanja proizvodnje (oblika koji proizvodnju čine društvenom u smislu proizvodnje društva kao celine, a ne u smislu društveno-ekonomskih odnosa koji bi tendirali društvenosti proizvodnje) bitno je da klasično tržište (klasično u smislu svojinskih odnosa na kojima počiva), sa razvojem materijalnih proizvodnih snaga, zakonito »proizvodi« etatizaciju kao svoj sastavni deo, kao »drugi oblik« podruštvljavanja proizvodnje, jedinstvenog, kapitalističkog načina proizvodnje. U tom smislu tržište i država u ekonomiji deo su jednog, građanskog sveta. Naravno, oni funkcionišu u kombinaciji, pri čemu njihov karakter ne određuju njihovi spoljni oblici, širina »dopuštenog« tržišta ili stepen decentralizacije etatističkih funkcija države, već stvarni odnosi koji reprodukuju stvarno odvajanje proizvođačâ od uslovâ i rezultatâ njihovog rada. U tom smislu reč je o klasičnom tržištu i državi, nezavisno od toga koliko njihova uzajamna kombinacija menja pojavne oblike jednog ili drugog.

Aktuelna kriza, dakle, otvara problem prevladavanja ovog »hibridnog modela« podruštvljavanja proizvodnje, što je, pak, na istorijski i društveno progresivan način moguće jedino izvan horizonata građanskog sveta.

Naravno, vodeće snage kapitala gradiće sopstveni izlaz iz krize, po svemu sudeći, politikom zaoštravanja tehnološke dominacije, novim tehnološkim prodorima čiju će cenu platiti srednje raz-

[6] Govoreći o »zajedništvu sudbine suvremenih zapadno-kapitalističkih i istočno-državnosocijalističkih sistema«, N. Visković ističe »da se u oba slučaja radi o opstojanju i proturječnostima jedinstvene građanske civilizacije, tj. o suštinski jedinstvenoj krizi građanskog društva u oba njegova danas dominantna tipa« (N. Visković, *Konzervativna kretanja sedamdesetih godina na Zapadu*, »Pogledi«, br. 1/1983).

Digitized by Google

vijene i nerazvijene zemlje i koji treba da »vrate« odnose dominacije u čvršćem vidu od postojećih. U tom smislu treba razumeti i restrukturiranje kapitala na liniji pomeranja snaga u prilog transnacionalnih korporacija koje i funkcionišu kao oblik ekonomske eksploatacije tehnološke dominacije.

II

Prvo je pitanje — »poreklo« etatizma. Izgleda mi da u odgovoru na to pitanje nedostaju pokušaji koji istoričnost analize neće redukovati na sled istorijskih događaja, gde činjenica da se etatizam pojavljuje sa prvim socijalističkim državama kritičku analizu etatizma svodi na socijalizam, nego će pažnju usmeriti na celinu stvari, odgonetajući istorijsko rađanje etatizma na njemu istorijski rodnom tlu kapitalizma. Prethodne redukcije naći će objašnjenje etatizma, zatim, u doktrinarnim razlozima, »greškama« marksističke teorije, s jedne, i u taktici i strategiji revolucionarnih snaga pri izvođenju socijalističkih revolucija, s druge strane.

Takvoj redukciji je izgleda sklona, na primer, Horvatova definicija etatizma koji je za ovog autora »ukratko, mješavina tradicionalnog socijalizma i autoritarne države«[7]. Sa tako određenim etatizmom odista se ništa bolje ne može uraditi od onoga što je sa njime pokušao Horvat — pošto etatizam ne odgovara »idealima« socijalizma, onda nije socijalizam (što je tačno), a pošto je »rođen« sa socijalizmom, nema veze ni sa kapitalizmom (što, pak, mislim da nije tačno) — to ga treba ostaviti da »lebdi« bez svog istorijskog porekla kao »nezavisni društveno-ekonomski sistem«. Horvat će to podupreti kritikom svođenja etatizma na kapitalizam ili na socijalizam, ali na metodološki nedovoljno korektan način, samo na etatističkoj praksi socijalizma, smatrajući da je nju nekorektno nazivati »državni kapitalizam« ili objašnjavati je kao »početni stepen socijalističkog razvoja«.

Time se, čini mi se, raspravlja bar jednostrano postavljen problem. Pitanju otkud etatizam u socijalizmu prethodi bar jedno prethodno pitanje — otkud etatizam uopšte? Odgovor na to pitanje ne može mimoići analizu tendencije etatizacije kapitalizma. Naravno, ne pre svega zato da bi »ružno lice« socijalizma dobilo svoju ravnotežu u »prokletstvima« kapitalizma, nego da bi se etatizam kritički razmatrao u problemski pravom ambijentu, a to je prodruštvljavanje proizvodnje i promena njegovih oblika, i da bi se time došlo na tle delotvorne, praktične kritike etatizma u socijalizmu, dakle, njegovog prevladavanja.

Prethodni redukcionizam u pogledu prevladavanja etatizma, sem obilja tekstualnih iskaza koji jasno govore da autori o etatizmu ne misle lepo, izgleda da ne može dati više od analize »smje-

[7] Vidi B. Horvat, *Etatizam — novi društveno-ekonomski sistem*, referat na VIII naučnom skupu »Marks i savremenost — protivrečja i perspektive«, Novi Sad, 9—11. decembra 1983.

Digitized by Google

se socijalističkih i antisocijalističkih osobina etatizma« i njihovih rezultata, o čemu piše Horvat. U prve, pozitivne, *ergo*, »socijalističke« rezultate on ubraja razvoj proizvodnih snaga i rezultate u poboljšanju »blagostanja masa«, a u negativne, to jest antisocijalističke — političku represiju i policijski teror, o čemu piše doista plastično.

Na pitanje koje prethodna analiza logički nameće — može li se boljim »kombinovanjem« »socijalističkih« i antisocijalističkih »osobina« etatizma »smjesa« učiniti »pitkijom« — Horvat daje jasan odgovor: »Etatizam nije nužno trebalo dovesti do staljinizma. Etatizam je spojiv s daleko demokratskijim političkim sistemom.« To je, naravno, potpuno tačno, ali sa stanovišta procesa socijalističke revolucije i njenih istorijskih horizonata nije relevantno, ili, preciznije rečeno, nikakva demokratizacija etatizma neće ga »ugurati« na emancipatorsku trasu socijalizma.

Ako bismo za ovakvu kritiku etatizma mogli reći da »stoji u mestu«, onda to ne znači da rečeni redukcionizam ne može završiti i drukčije u pogledu stanovišta o putevima prevladavanja etatizma, što je značajan korak unazad u odnosu na »mesto« na kome stoji prethodna kritika.

Poenta ovih napomena, posebno o procesima etatizacije kapitalizma, jeste ne samo stav da je socijalizam s onu stranu etatizma, već i teza da se etatizam može prevladavati jedino u ekonomskoj osnovi društva, novim oblicima podruštvljavanja proizvodnje koji će izaći iz okvira građanskog sveta. Reč je, naravno, o samoupravljanju, preciznije — o udruživanju i povezivanju u društvenoj reprodukciji.

Stoga mi je sasvim strana kritika D. Lekovića[8] onoga što on naziva »samoupravnim liberalizmom« koji je »ozakonio dogovaranje i sporazumevanje« i koji je u ekonomiji »doktrina i praksa socijalističke robne proizvodnje«. Odatle i nesklonost onome što autor naziva »revolucionarno samoupravljanje«, a koje, uz ostalo, treba da omogući i »centralizaciju revolucionarnih snaga koja je neophodna radi savladavanja krupnih teškoća socijalističke izgradnje«.

U prethodnom kontekstu izgledaju mi nedelatne one kritike etatizma koje, ne zahvatajući osnovu problema, ostaju u ravni »političke nadgradnje« i ključ za prevladavanje etatizma vide u razvoju demokratije shvaćene u granicama političkog sistema, a ne u celini prostora produkcionog odnosa. Naime, da bi se demokratija istinski razvila, neophodno je taj proces osloniti na pomenute promene u ekonomskoj osnovi društva. Nije mi, stoga, blisko ono gledište koje, redukujući temu etatizma na socijalizam, pa zatim redukujući njegovo prevladavanje na »političku nadgradnju«, dolazi tako celovito do izražaja kod S. Stojanovića.[9]

---

[8] Vidi D. Leković, *Marksizam kao revolucionarni socijalizam*, referat na VIII naučnom skupu »Marks i savremenost — protivrečja i perspektive«, Novi Sad, 9—11. decembra 1983.

[9] Vidi S. Stojanović, *Marks i ideologizacija marksizma*, referat na VIII naučnom skupu »Marks i savremenost — protivrečja i perspektive«, Novi Sad, 9—11. decembra 1983.

Digitized by Google

Stojanović svoju tezu gradi na razdvajanju »vladajuće i preovlađujuće klase«, pri čemu je »vladajuća klasa ona koja neposredno upravlja državom, iz tog političkog procesa potpuno isključuje druge klase i vrši monopolsku kontrolu nad sredstvima za proizvodnju«. Za razliku od »državnih upravljača«, »buržoazija... može da bude preovlađujuća, ali nikako i vladajuća klasa... Izgleda da je buržoazija prva klasa u istoriji koja može da preovlađuje a da uopšte ne vlada (monopoliše državu). I u tom pogledu kapitalizam predstavlja suštinski nov tip klasnog društva, koji omogućuje opšte-građansku demokratiju.« Naravno, ovaj redosled zaključaka ima ozbiljnu nevolju u trenutku kada se postavi pitanje — kako je to buržoazija »preovlađujuća klasa« u kapitalizmu? Logički, iz teksta sledi da nju »opšte-građanska demokratija« prirodno »izbacuje« kao »preovlađujuću« klasu, a ona to jest buržoazija, demokratski prepušta pitanje vlasti toj istoj demokratiji, opštoj, naravno. Kad bi to bilo tako, buržoazija odista ne bi ni trebalo da se bavi vlašću.

No stvari stoje drukčije, argumenti u prilog tome su na žalost, banalni. Buržoazija dominira, »preovlađuje«, ne zbog nekih misterioznih istorijskih okolnosti ili zbog iskustva u organizovanju proizvodnje, već zato što vlast, to jest država, bar garantuje i brani pravni aspekt njene takve društvene pozicije — od »svetog prava svojine« pa do svih njegovih modifikacija u razvijenom kapitalizmu. Ona je, dakle, »preovlađujuća« dok je »vladajuća«. Naravno, ovde se bavimo suštinom stvari, a ne specifičnostima oblikâ i mehanizmima posredovanja. Takođe, iz ovoga ne sledi da je vlast buržoazije nepodložna uticaju radništva, ali taj uticaj je pre rezultat činjenice da je radnička klasa otela deo »preovlađivanja« buržoaziji u društvu nego »opštosti« građanske demokratije.

Kritika ove harmonije između »opšte građanske« demokratije i »buržoazije bez vlasti« može se i proširiti.

Da li je moguće razumeti savremeni kapitalizam ako se apstrahuje njegova svetska dimenzija?

Da li američka buržoazija »preovlađuje« u, na primer Hong-Kongu, gde je prosečna satnica u proizvodnji i montaži delova američkog porekla dvanaest puta manja nego radnika u istoj proizvodnji u SAD, gde je 1971. godine radilo 36.000 dece od 10—14 godina[10] itd., bez ikakve veze sa »vlašću« i u kući i u inostranstvu?

Naravno, svetski aspekt klasne borbe, koji stoji u osnovi odgovora na prethodna pitanja, najmanje je moguće interpretirati onako kako je to učinio. A. Stojković[11] stavom: »Osnovni sukob između dva vojno-politička bloka naše epohe — Varšavskog i At-

[10] Vidi M. Vojnović, *Zemlje u razvoju i transnacionalne korporacije*, »Tanjug«, Beograd, 1979, str. 110—114.

[11] Vidi A. Stojković, *Jedinstvo i/ili borba klasnih suprotnosti — zakon društvenog razvitka*, referat na VIII naučnom skupu »Marks i savremenost — protivrečja i perspektive«, Novi Sad, 9—11. decembra 1983.

Digitized by Google

lantskog — po svojoj klasnoj osnovi jeste sukob proletarijata i buržoazije.« Bilo bi stvarno deprimirajuće da je tako.

Druga Stojanovićeva teza nije manje interesantna: »neosnovano je već Marksovo očekivanje da radnička klasa ima mogućnost da postane vladajuća klasa... radnici ne samo da nisu postali, nego nisu ni mogli da postanu vladajuća klasa«[12]. Zašto? Zato što, budući »ekonomska klasa« (i to nesvojinska), da bi držali vlast, jedan njihov deo mora otići iz proizvodnje da »vlada« u ime ostalih.

Pogledajmo sada unutrašnju koherentnost Stojanovićevog metoda, primivši ga, začas, zdravo za gotovo.

Buržoazija, koja je takođe »ekonomska klasa« u kapitalizmu, kao što smo videli, »preovlađuje«, ne mora vladati, te valjda i ne šalje svoje predstavnike »u vlast«, čime je oslobođena, zajedno sa kapitalizmom, birokratizacije.

Zašto, u socijalizmu, radnička klasa ne bi bila »preovlađujuća« i jednako indiferentna prema vlasti i slanju svojih predstavnika u njene vrhove?

Zato, izgleda mi, što se Stojanoviću čini da je »buržoazija« u istoriji postala »preovlađujuća« prirodnim putem (valjda štednjom za razliku od onih »rasipnika« koji nisu postali buržoazija, stav koji je i građanska ekonomija davno napustila kao tumačenje istorije kapitala), a da radnička klasa ne može to postati bez »neprirodnog« poteza, to jest bez revolucije, čime se dolazi na »vlast«, a ona to ne može jer mora da proizvodi. Dakle, radništvo ne može biti ni »vladajuća« ni »preovlađujuća« klasa, može jedino »proizvoditi« birokratiju.

S druge strane, zašto se ne bi, teorijski, moglo pretpostaviti da osnova »preovlađivanja« u društvu, umesto svojine, postane rad, pa bi se u tom kontekstu moglo postaviti i pitanje čije je »preovlađivanje«, radničko ili buržoasko, »prirodnije«. *Ergo*, Stojanović nije dosledan ni u razvijanju svoje metode.

No problem je, po mom mišljenju, u pogrešno postavljenoj osnovnoj tezi o »preovlađujućoj« i »vladajućoj« klasi. Buržoazija je, kao što smo videli, »preovlađujuća« jer je »vladajuća«; istorijski posmatrano, prvo je buržoaskom revolucijom postala »vladajuća«, pa zatim, i zato, »preovlađujuća«.

Radnička klasa može postati »preovlađujućom« tek posredstvom toga što će postati »vladajuća« onoliko koliko je neophodno da svojinski monopol počne »napuštati« poziciju determinante »preovlađivanja«. Naravno, da bi se »puka« vlast realizovala kao stvarna društvena dominacija radništva, neophodni su radikalni, istorijski zahvati u sam način proizvodnje, potrebna je »utopija« na delu, a ne sklonost prema građanskoj demokratiji.

---

[12] S. Stojanović, isto.

Digitized by Google

Neobično »energičnu« varijantu prethodnog gledišta zastupa V. Šešelj[13] koji prema marksizmu, radničkoj klasi i socijalizmu nema ni trunke »milosti«, i to na jedan nesumnjivo vanteorijski način. Stvari su toliko jasne »da se postavlja pitanje istorijske opravdanosti revolucionarnog prevrata pod marksističkim znamenjem«, valjda zato što građanska demokratija ima status »nezamjenljivog sredstva istinskog političkog oslobađanja čovjeka«. Dopuštam sebi da ne komentarišem ove stavove, jer se socijalistička revolucija i ne može »isplatiti« onom gledištu za koje je građanska demokratija »nezamjenjiva«.

Izgleda mi da se Stojanovićevo gledište mora razumevati i u kontekstu njegove skraćene sistematizacije novijih faza u razvoju marksizma.[14] S jedne strane, »novi filozofi« sa generalnom tezom da je marksizam jednako staljinizam, a, druge, »povratak autentičnom Marksu« »marksista humanista« za koje staljinizam nema nikakve veze s marksizmom. Za Stojanovića istina je negde na »sredini puta« i na problemu Marksove »odgovornosti« za staljinističku interpretaciju — kako Stojanović piše — »počinju i sabiraju se moje rezerve prema marksistima-fundamentalistima«.

Možda je, u ovom kontekstu, moguće bolje razumeti sasvim uočljivu razliku između navedenih teza o »opštegrađanskoj demokratiji« i radova nešto mlađeg Stojanovića, koji je svojevremeno pisao: »Iako je riznici slobode dala značajan prilog, građanska demokratija se uglavnom ograničila na pluralizam političkih partija, koji je do danas u mnogome ostao »demokratija bez naroda««[15].

Ostaje pitanje — šta se to, u istorijskoj praksi, posebno građanske demokratije, desilo što bi odredilo tako uočljiv teorijski obrt, sem, naravno, pojave »novih filozofa« ili, u širem smislu, »nove desnice«?

Pre nekoliko meseci, na raspravi u Cavtatu, A. Lefevr je rekao da je »u Francuskoj marksizam izašao iz mode« i da je »srce marksizma kucalo i kuca u Jugoslaviji«. Koliko nemamo razloga sumnjati u njegovu ocenu o poziciji marksizma u Francuskoj, toliko se, u kontekstu teza na koje sam se osvrnuo, njegova ocena o marksizmu u nas čini preteranom. Pre bi se reklo da je, u nekim »ovdašnjim« tekstovima, marksizam doživeo ozbiljan infarkt.

To me, naravno, ne sprečava da mislim da marksizam u svojoj osnovi nije u krizi.

---

[13] Vidi V. Šešelj, *Protivurečnosti savremenog socijalizma — determinanta ili posledica krize marksizma*, referat na VIII naučnom skupu »Marks i savremenost — protivrečja i perspektive«, Novi Sad, 9—11. decembra 1983.

[14] S. Stojanović, isto.

[15] S. Stojanović, *Između ideala i stvarnosti*, »Prosveta«, Beograd, 1968, str. 104.

Digitized by Google

III

Šta je, dakle, — sužavajući pitanje na bitan problem oblika podruštvljavanja proizvodnje, — pozitivna alternativa koja nadilazi građanski svet i na kojoj treba temeljiti matični tok prevladavanja problemâ jugoslovenskog društva?

U ovom pogledu središnje pitanje jeste pitanje novog istorijskog oblika delovanja zakona vrednosti.

Za razvoj socijalističkog samoupravljanja kao oblika prevazilaženja klasnog društva prelomna je tačka eliminisanje monopola svojine iz produkcionih odnosa.

Reč je o razvoju društvene svojine koja se razvija kao sistem odnosa među ljudima povodom rada i u kome je rad jedina osnova prisvajanja, odnosno učešća u raspodeli društvenog proizvoda.

Društvena svojina istorijski znači i prevazilaženje podele rada na potreban rad i višak rada samoupravnim ovladavanjem celinom materijalnih pretpostavki i tokova društvene reprodukcije od strane neposrednih proizvođača.

Na tim odnosima svesno delovanje u osnovnim proizvodnim ćelijama razvija se kao »unutrašnje svojstvo« rada, kao samoupravljanje ravnopravnih radnih ljudi posredstvom samoupravnog planiranja, sporazumevanja i dogovaranja.

Ovi novi odnosi u osnovnim proizvodnim ćelijama društva, određuju takođe presudno, društveni karakter i zakonitosti socijalističke samoupravne robne proizvodnje.

Pre svega, reč je o odnosima koji otvaraju istorijski nov proces razotuđenja rada, u kome celokupnim radom i njegovim rezultatima gospodare neposredni proizvođači. Taj proces istovremeno znači promene istorijskih funkcija zakona vrednosti i svesnog delovanja, njihov »povratak« radu kao svom rodnom mestu.

Zakon vrednosti i svesno delovanje postaju funkcije rada i njegovog razvoja, te se time, oslobađanjem rada kao njihovog zajedničkog imenitelja, prevazilazi i njihova međusobna protivrečnost.

Dakle, socijalistički samoupravni odnosi su društvena osnova svesnog ovladavanja zakonom vrednosti. Pre svega, reč je o novim odnosima u osnovnoj proizvodnoj ćeliji društva, čijim se razvojem, preko razotuđenja rada, na samom »početku«, prevazilazi protivrečnost između zakona vrednosti i svesnog delovanja. Logika i karakter tog novog, »unutrašnjeg«, osnovnog odnosa između zakona vrednosti i svesnog delovanja docnije se reprodukuje u svim fazama i oblicima funkcionisanja socijalističke samoupravne robne privrede i samoupravnog planiranja.

Bitno je, međutim, da bez takvih odnosa unutar osnovnih proizvodnih ćelija, nezavisno od stepena razvijenosti državnog planiranja ili drugih oblika spoljašnje regulacije ekonomskih tokova, nije moguće prevazići protivrečje između zakona vrednosti i svesnog delovanja.

Ključni odnos socijalističke samoupravne robne proizvodnje je dohodak. Dohodak je ekonomski izraz novostvorene vrednosti,

Digitized by Google

osnovni ekonomski motiv proizvodnje i njenog razvoja. Istovremeno, jedinstvo dohotka čini njegov društveni aspekt, izraz je stvarne društvene vlasti radnih ljudi nad pretpostavkama, uslovima i rezultatima sopstvenog rada i raspodele prema rezultatima rada, dakle, izražava svoj rad i raspolaganje društvenim sredstvima u jednim rukama, u rukama neposrednih proizvođača.

Značaj jedinstva dohotka ne iscrpljuje se u aspektu razvoja samoupravnih socijalističkih društvenih odnosa. On je podjednako velik i kada je reč o reprodukovanju novog međusobnog odnosa ekonomskih zakonitosti, s jedne, i svesnog delovanja i planiranja, s druge strane.

Dohodak je ekonomski rezultat rada samoupravnog kolektiva u uslovima delovanja zakonitosti socijalističke samoupravne robne proizvodnje. U činjenici da je dohodak jedinstven, da radni ljudi njime samoupravno raspolažu, da svoje materijalne interese mogu zadovoljavati jedino preko porasta dohotka sopstvene organizacije udruženog rada, da postoji kretanje i prelivanje dohotka posredstvom robne razmene međuzavisnih organizacija udruženog rada, da savremena proizvodnja objektivno teži stabilizaciji i dugoročnom usklađivanju za nju relevantnih ekonomskih veza itd. — u toj činjenici objektivno se javlja tendencija da radni ljudi različitih osnovnih organizacija udruženog rada na svoje međusobne dohodovne tokove svesno i usmeravajući deluju. Dakle, iz ekonomske i društvene prirode dohotka rađa se tendencija »spajanja« kretanja dohotka pod dejstvom ekonomskih zakonitosti i njihovog svesnog regulisanja, tendencija udruživanja i povezivanja u procesu društvene reprodukcije. S druge strane, ponašanje robnih proizvođača u uslovima socijalističke samoupravne robne proizvodnje motivisano je dohotkom i njegovim rastom. Upravo dohodovna motivacija (to jest tržišni motiv ponašanja) objektivno uzrokuje procese povezivanja i udruživanja različitih kolektiva robnih proizvođača, a u cilju porasta njihovog dohotka.

Dakle, ekonomska prinuda socijalističke samoupravne robne proizvodnje, rezultat njenog objektivnog delovanja, jeste udruživanje i povezivanje. Time ona sopstvenim ekonomskim zakonitostima izražava i ubrzava ukrupnjavanje proizvodnje kao nužnost razvoja novih proizvodnih snaga. Udruživanje i povezivanje je samoupravni oblik »koncentracije i centralizacije« proizvodnje. Ono je stoga i sâmo ekonomska zakonitost.

Udruživanje i povezivanje se razlikuje od drugih istorijskih oblika »koncentracije i centralizacije« proizvodnje po tome što nisu posredovani svojinskim monopolom ni kapitala ni države. Reč je o tome da se u samom procesu podruštvljavanja proizvodnje, a udruživanje to i jeste, formiraju mogućnosti neposrednog povezivanja proizvođača, što u sebi izražava istorijski zakonitu tendenciju socijalizma da se razvija ka »asocijacijama slobodnih proizvođača«. S druge, jednako bitne strane, udruživanje je elastičan i mobilan oblik »centralizacije i koncentracije« proizvodnje koji, u perspektivi posmatrano, otvara šire mogućnosti ekonomskom organizovanju novih proizvodnih snaga. Bar utoliko što mu ne po-

Digitized by Google

stavlja svojinske prepreke i što ne znači (za razliku od ukrupnjavanja posredstvom kapitala ili države) centralizaciju odlučivanja. Udruživanje znači »koncentraciju i centralizaciju« uz očuvanje i razvoj integriteta subjekata koji se udružuju. Za razliku od državne i kapitalske koncentracije i centralizacije, ovde postoji ekonomska samostalnost delova, te shodno tome delovanje ekonomskih zakonitosti, naravno, u novim istorijskim oblicima. Dakle, unutar procesa udruživanja i povezivanja deluju ekonomske zakonitosti.

S jedne strane, to je rezultat činjenice da udruživanje nastaje funkcionisanjem socijalističke samoupravne robne proizvodnje, da u konkretnim slučajevima izrasta iz tržišnih veza među organizacijama udruženog rada i da njih svesno i dugoročno reguliše. Zato dohodovni odnosi u sebi izražavaju i ekonomske zakonitosti i svesno delovanje.

S druge strane, sama priroda udruživanja kao samoupravnog oblika »koncentracije i centralizacije« proizvodnje, pošto ne sadrži otuđene posrednike koncentracije, već njenu neposrednost i integritet subjekata, omogućuje delovanje ekonomskih zakonitosti unutar samog udruživanja. Nasuprot tome, ekonomske zakonitosti se gube kada se koncentracija i centralizacija proizvodnje obavljaju posredstvom kapitala i države, jer je sve podređeno jednom interesu monopola svojine.

Ne mogu se, dakle, odvajati na jednu stranu udruživanje, a na drugu delovanje ekonomskih zakonitosti i tržišta u uslovima socijalističkog samoupravljanja.

U uslovima društvene podele rada i postojanja više samostalnih samoupravnih proizvođača podruštvljavanje proizvodnje vrši se mehanizmima udruživanja rada i sredstava i slobodnom razmenom rada među samoupravljačima, koji počivaju na socijalističkoj samoupravnoj robnoj privredi.

Osnovne organizacije udruženog rada, slédeći logiku društvene reprodukcije i njenih ekonomskih tokova, udružuju svoj rad i sredstva. Shodno objektivnom karakteru dohodovne, reprodukcione povezanosti, i stepen »udruženosti« je različit. Bitno je, međutim, da je otvoren proces samoupravne homogenizacije društvene reprodukcije.

Proces udruživanja tiče se rada (živog i minulog) i njegovog razvoja. Stoga on podrazumeva delovanje zakona vrednosti i kada nisu u pitanju klasični tržišni mehanizmi, kao i njegovo svesno, samoupravno regulisanje. Svaki konkretan proces udruživanja rada i sredstava u svojoj osnovi mora imati objektivnu društvenu potrebu koju treba zadovoljiti, mora slediti kriterijum onog kvantuma i kvaliteta rada koje društvo može priznati za zadovoljenje te potrebe, dakle, mora za osnovu imati zakon vrednosti. Istovremeno, svako udruživanje rada i sredstava znači i svestan odnos i delovanje, prema konkretnim aspektima zakona vrednosti, ne samo konkretnih proizvođača, već i svih onih o čijoj potrebi i zadovoljavanju te potrebe je reč.

Digitized by Google

Stoga je udruživanje i povezivanje proces neposredne demokratizacije procesa društvene reprodukcije, spajanja »opšteg« i »posebnog«[16].

IV

Udruživanje i povezivanje u procesu društvene reprodukcije sadrže u sebi klicu razvoja novog oblika podruštvljavanja proizvodnje, izrastaju »unutar« socijalističke samoupravne robne proizvodnje kao njena specifična zakonitost da bi istovremeno, sâmo udruživanje, bilo »motorna snaga« njene dalje transformacije, začetak procesa razvoja »asocijacija slobodnih proizvođača«.

Odgovor na pitanje zašto taj proces u nas ide sporo i sa mnogim devijantnim oblicima svakako traži temeljitu analizu stvarnosti u nas. Izgleda, međutim, da je u vezi s tim ipak moguće identifikovati osnovni problem, ovde samo u naznakama.

Osnovna protivurečnost u nas je, između udruživanja i povezivanja, sa prethodno navedenim karakteristikama, i klasičnog delovanja države u privredi. Problem uloge države u našoj ekonomiji izgleda da je bio »zamagljen« njenom decentralizacijom. Sa opravdanom identifikacijom »decentralizovanog etatizma« kao temeljnog »potiskivača« samoupravljanja sada se, izgleda, javlja novo »zamagljivanje«, ono koje problem redukuje na efikasnije funkcionisanje države, te ne izlazi van granice kritike »decentralizovanosti«. Središte problema je u etatizmu, a ne u konkretnom obliku u kome se on danas u nas pojavljuje ili, drukčije rečeno, stvar je u prevladavanju etatizma, a ne u »smeni« njegovih oblika.

Protivurečnost o kojoj je reč ogleda se u tome što proces udruživanja i povezivanja u društvenoj praksi ima nasuprot sebi ne samo birokratizam u raznim oblicima i na svim nivoima državne organizacije (iako bi i to bio dovoljan »potiskivač« samog udruživanja), već protiv sebe ima i logiku funkcionisanja ekonomske uloge države. Nije reč samo o konkretnim merama ekonomske politike, već i o tome da »filosofija« ekonomske politike počiva na pretpostavci da njome država reguliše klasične tržišne tokove, dakle, o tome da udruživanje i povezivanje ostaju van »sistema« stvarnog delovanja države u privredi. To za konzekvencu ima praktično potiskivanje mogućnosti razvoja udruživanja i povezivanja. Birokratizam je, takođe, i uzrok i posledica ove situacije.

Naravno, prevladavanje ove protivurečnosti prvorazredno je društveno, klasno pitanje. Njeno prevladavanje traži takve pro-

[16] »Kako je moguće „okupljanje" čitavog društva, svih individuuma, posredstvom njihovog reprodukcionog procesa? To je kardinalno pitanje socijalističke demokratije. Valja shvatiti da se pitanje samoupravljanja u visokokompleksnom društvu postavlja, i na nj odgovara, ne samo iz perspektive partikularnih, pa naravno ni tvorničkih jedinica, nego uvijek istodobno s obzirom na ukupni proces reprodukcije« (R. Bahro, *Alternativa — kritika realnog socijalizma*, »Globus«, Zagreb, 1981, str. 372).

Digitized by Google

mene u našem privrednom i političkom sistemu koje će za okosnicu imati jačanje neposrednog uticaja udruženih radnika na stvarno delovanje države. Od potrebe, na primer, da se pri izradi Društvenog plana SFRJ otvori mogućnost da osnova plana budu sporazumi organizacija udruženog rada iz pojedinih oblasti, a ne isključivo dogovori republika i pokrajina kao »posrednikâ« »sopstvenih« OUR — do potrebe da jača integrisanost samoupravnog odlučivanja u reprodukciono udruženim i povezanim organizacijama (ne sa stanovišta derogiranja samoupravne pozicije OOUR, već sa stanovišta neophodnosti da se sopstvenom integrisanošću samoupravno odlučivanje odupre voluntarizmu decentralizovanih birokratizama). Itd.

Digitized by Google

Dragoje Žarković

Državno-socijalistički privredni sistem

I

Socijalistička društva bitno odlikuje postojanje državne organizacije. Nedržavna organizacija, kako predviđa marksistička teorija, biće karakteristična tek za buduće, komunističko društvo.

Državno-socijalistički privredni sistem, u kome država upravlja i rukovodi privredom, najpre se javlja i razvija u Sovjetskom Savezu, a zatim i u drugim socijalističkim zemljama, pri čemu su ispoljene mnoge zajedničke odlike, ali i izvesne nebitne razlike.

Teorijsko obrazloženje i prva praktična rešenja u stvaranju državno-socijalističkog privrednog sistema dao je V. I. Lenjin.

U martu 1918. godine on je rekao: »Zadatak je socijalizma — prijelaz svih sredstava za proizvodnju u vlasništvo čitava naroda, a nikako ne taj da brodove preuzmu brodarski radnici, banke — bankovni službenici. Ako ljudi takve trice primaju ozbiljno, onda treba ukinuti nacionalizaciju, jer je to uopće divljaštvo. Mi zadatak, cilj socijalizma vidimo u tome da pretvorimo zemlju i poduzeća u vlasništvo Sovjetske Republike.«[1]

Nešto kasnije, Lenjin je istakao: »Organizacija evidencije, kontrola najkrupnijih poduzeća, pretvaranje čitavog državnog pri-

[1] V. I. Lenjin, *Dela*, t. 28, Beograd, 1975, str. 193.

Digitized by Google

vrednog organizma u jedan veliki stroj, u privredni organizam koji radi tako da stotinama milijuna ljudi rukovodi jedan plan — to je onaj divovski organizacijski zadatak koji je pao na naša leđa.«[2]

»Ni željeznica, ni promet, ni krupni strojevi, ni poduzeća uopće ne mogu ispravno funkcionirati — isticao je Lenjin — ako nema jedinstva volje koja povezuje sve trudbenike u jedan privredni organ što radi s pravilnošću satnog mehanizma.«[3]

U svom govoru na Prvom sveruskom kongresu saveta za narodnu privredu (26. maja 1918) Lenjin je naglasio: »Vrhovnom savetu za narodnu privredu pao je sada u deo jedan od težih i jedan od najzahvalnijih zadataka. Nema sumnje, što se dalje budu razvijale tekovine oktobarske revolucije, što se dalje bude kretao ovaj preobražaj koji je ona započela, što čvršći budu temelji tekovina socijalističke revolucije i što više bude jačalo socijalističko uređenje — to će veća i uzvišenija postajati uloga saveta za narodnu privredu kojima, kao jednoj državnoj ustanovi, predstoji da trajno sačuvaju svoje mesto, koje će biti utoliko trajnije ukoliko bliže budemo uspostavljanju socijalističkog uređenja, ukoliko manje bude bilo potrebe za čisto administrativnim aparatom koji je u bukvalnom smislu reči nadležan samo za upravljanje. Tom aparatu — nakon što definitivno bude slomljen otpor eksploatatora, nakon što trudbenici nauče da organizuju socijalističku proizvodnju — tom aparatu upravljanja u bukvalnom, ograničenom, uskom smislu reči, aparatu stare države suđeno je da umre, a aparatu tipa Vrhovnog saveta za narodnu privredu suđeno je da raste, da se razvija i jača, preuzimajući svu najvažniju delatnost organizovanog društva.«[4]

Takvi stavovi V. I. Lenjina svakako su zasnovani i na shvatanjima K. Marksa, koji je još u prvom tomu *Kapitala* pisao: »Svaki neposredni društven ili zajednički rad u velikom razmeru traži više ili manje da se njime upravlja, kako bi se dovele u sklad individualne delatnosti i izvršile opšte funkcije koje proizilaze iz kretanja celokupnog proizvodnog tela, kretanja koje se razlikuje od kretanja njegovih samostalnih organa.«[5] Marks je takođe isticao da se »između kapitalističkog i komunističkog društva nalazi period revolucionarnog preobražaja prvog u drugo. Tome periodu odgovara i politički prelazni period, pa država toga perioda može biti samo revolucionarna diktatura proletarijata«[6], pomoću koje se učvršćuje i razvija novo društveno-ekonomsko uređenje.

Po Lenjinu, dakle, država, kao aparat organizovanog društva koje gradi socijalizam, upravlja i rukovodi narodnom privredom po principu demokratskog centralizma.

---

[2] Isto, str. 206.
[3] Isto, str. 321.
[4] Isto, t. 29, str. 43.
[5] K. Marks, *Kapital I*, Beograd, 1947, str. 263.
[6] K. Marks — F. Engels, *Sočinenija*, t. 19, str. 27.

Digitized by Google

»Mi smo za demokratski centralizam. I treba jasno shvatiti kako se jako razlikuje demokratski centralizam, s jedne strane, od birokratskog centralizma, s druge strane — od anarhizma... Nema ničeg pogrešnijeg od brkanja demokratskog centralizma s birokratizmom i šablonizacijom. Naš je zadatak sada da provedemo upravo demokratski centralizam na području gospodarstva, da osiguramo potpuni sklad i jedinstvo u funkcionisanju takvih ekonomskih poduzeća kao što su željeznica, pošta, telegraf i ostala sredstva saobraćaja i sl., a u isto vrijeme centralizam, shvaćen u dosta demokratskom smislu, pretpostavlja mogućnost — stvorenu prvi put u povijesti — potpunog i nesmetanog razvoja ne samo lokalnih osobenosti nego i lokalne inicijative, raznovrsnosti puteva, metoda i sredstava kretanja prema zajedničkom cilju«[7].

II

Bitne odlike državno-socijalističkog privrednog sistema su:

— državno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju;
— državno upravljanje privrednim životom;
— plansko regulisanje privrednog razvoja.

Državno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju u SSSR sovjetski teoretičari sada tretiraju kao opštenarodnu svojinu, jer je, po njima, u sadašnjim uslovima u toj zemlji socijalistička država reprezentant interesa čitavog društva (opštenarodna država). Ta svojina omogućuje centralizovano plansko upravljanje privredom i sprovođenje jedinstvene naučno-tehničke i socijalno-ekonomske politike, na osnovu čega treba da se obezbedi stabilan i brz privredni razvoj, stalan porast životnog standarda i puna zaposlenost radno sposobnog stanovništva.

Nema sumnje, državna svojina na sredstvima za proizvodnju, koja nastaje nacionalizacijom koju vrši nova vlast, predstavlja prvi oblik socijalističkog vlasništva. Država u ime društva preuzima sredstva za proizvodnju u svoje ruke da bi se ukinula eksploatacija čoveka od strane čoveka i da bi se privredni život mogao organizovati u skladu sa ciljevima nove vlasti. Državna svojina na sredstvima za proizvodnju pretpostavlja i upravljanje privredom od strane države. Opasnosti od birokratskih deformacija svakako postoje. No ipak se ta svojina razlikuje od državne svojine u kapitalizmu, koja, u stvari, predstavlja najviši oblik kapitalističkog vlasništva, zbog izmenjenog karaktera vlasti i države.

Nikada ne treba zaboraviti da ni u socijalizmu država nije isto što i društvo; ona je mnogo uža i identifikuje se sa određenim brojem ljudi kojima monopol upravljanja postaje profesija. Zbog toga je Lenjin uporno ukazivao na opasnosti birokratizacije sovjetskog društva. Da bi se te opasnosti predupredile, neophodno je stalno i postupno razvijanje političke i ekonomske

[7] V. I. Lenjin, *Dela*, t. 28, str. 317—318.

Digitized by Google

demokratije, prema meri osposobljenosti (kompetentnosti) radnih ljudi i građana i prema stvarnim mogućnostima deprofesionalizacije upravljačkih funkcija, na šta bitno utiče povećavanje produktivnosti rada i skraćivanje radnog dana.

U uslovima posrednog prisvajanja (robna privreda) postoji opasnost faktičkog uspostavljanja grupnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju.

Društvena svojina na sredstvima za proizvodnju pretpostavlja odsustvo svakog oblika prisvajanja na osnovu korišćenja sredstava za proizvodnju, što će se moći ostvariti tek u komunizmu.

Prerastanje državne svojine u društveno vlasništvo svakako je dugoročan proces vezan za sve veće podruštvljavanje proizvodnje na osnovu naučno-tehničke revolucije i produbljivanja podele rada, kao i za razvitak ekonomske demokratije.

Državno upravljanje i rukovođenje privrednim životom ostvaruje se na svim nivoima, počev od pojedinačnih preduzeća, preko njihovih udruženja i grana, teritorijalnih kompleksa do privrede kao celine.

Preduzećem, u ime države, upravlja i rukovodi direktor, koga imenuje i razrešava državni organ, kome on odgovara za svoj rad. Slična je situacija i sa grupacijama povezanih (udruženih) preduzeća. Granama narodne privrede upravljaju državna ministarstva, a privredom kao celinom — najviši organi državne vlasti (vlade i parlamenti). Postoji subordinacija organâ u državnom upravljanju privredom.

Sva značajnija pitanja odvijanja privrednog života regulišu se državnim propisima. Središnje mesto pripada planovima privrednog razvoja.

Centralizovano planiranje ima tri aspekta: sintetičko narodno-privredno planiranje, gransko i teritorijalno planiranje.

Centralizovano planiranje treba, pre svega, da obezbedi koordinaciju delatnosti svih sastavnih delova složenog privrednog organizma, da održava neophodne srazmere u njihovom razvitku, da obezbeđuje prioritet u izvršavanju opštih, bitnih ekonomskih zadataka zemlje, kako bi opšti i dugoročni interesi imali prevagu nad posebnim, pojedinačnim i kratkoročnim interesima.

Centralni planski organ usredsređuje svoju aktivnost naročito na rešavanje strateških zadataka razvitka privrede: određivanje tempa i pravca razvoja, formiranje narodno-privrednih proporcija, koordinacija i usklađivanje planova na nižim nivoima, sprovođenje jedinstvene državne politike u oblasti tehničkog progresa, investicija, razmeštaja proizvodnih snaga, cena, plaćanja radnika, finansija, ostvarivanja jedinstvenog sistema statistike i evidencije, kao i jedinstvenog sistema normi privrednog poslovanja svih privrednih subjekata, te produbljivanje specijalizacije i kooperacije u privredi i sagledavanje mogućnosti ekonomskog manevrisanja. Polazeći od navedenog, centralni planski organ utvrđuje zadatke za grane, teritorijalne komplekse, udruženja preduzeća i za sama preduzeća. Da bi se ti složeni zadaci što uspešnije

Digitized by Google

rešavali, u savremenim uslovima poklanja se velika pažnja razvijanju kompjuterskog sistema za upravljanje privredom.

Uspešnost centralizovanog planiranja zavisi pre svega od njegove zasnovanosti na nauci, koja se ne svodi na pravilan proračun planskih proporcija, već i na izučenosti kompleksa uslova povezanih s delovanjem ekonomskih i drugih zakonitosti. Na nauci zasnovano planiranje uključuje u sebe analizu prirodnih uslova i resursa, stanja privrede na početku planskog perioda, prognozu kretanja stanovništva, prognozu naučno-tehničkog progresa i međunarodnih uslova, te analizu čisto planskih proračuna tempa i proporcija privrednog razvitka. Naravno da je sa tim tesno povezano određivanje ekonomsko-političkih ciljeva planskog perioda u oblasti podizanja životnog standarda stanovništva, ekonomskih potencijala i jačanja odbrambene sposobnosti zemlje. Samo takvo planiranje može biti efikasno oruđe korišćenja i primene objektivnih zakonitosti u regulisanju privrednog života.

Naučna zasnovanost centralizovanog planiranja i uspešno izvršavanje planova zahteva kombinovanje perspektivnog i tekućeg planiranja, čime se postiže njegova neprekidnost. Tekuće planiranje ne svodi se samo na konkretizaciju perspektivnog plana u svakoj datoj godini, već ono i koriguje perspektivni plan na osnovu uračunavanja novih dostignuća nauke i tehnike, te razvitka potreba društva.

Naučna zasnovanost centralizovanog planiranja pretpostavlja strogo vođenje računa o srazmerama u okviru narodne privrede i njenih grana. Usklađenost plana narodne privrede zahteva da svi njegovi delovi — opšte ekonomske i granske proporcije, planovi proizvodnje i raspodele — budu ne samo međusobno usaglašeni, nego i da odgovaraju datim potrebama društva.

Značaj principa demokratskog centralizma Lenjin je isticao naročito u oblasti planiranja. Njegova je suština u toj oblasti u kombinaciji centralnog planiranja s inicijativom nižih organa i radnih kolektiva. U preduzećima treba da se otkrivaju mogućnosti i rezerve rasta i usavršavanja proizvodnje, da se iskazuju potrebe. Centralno treba da se utvrđuju opšte ekonomske i osnovne granske proporcije na osnovi potreba društva kao celine. Jedinstvo ciljeva u razvoju narodne privrede, koje se mora centralno utvrđivati, ne isključuje, već, naprotiv, pretpostavlja raznolikost konkretnih puteva u njihovom realizovanju. Otuda je neophodno kombinovati centralno planiranje i ekonomsku samostalnost preduzeća. Kretanje informacija i zadataka odozdo prema gore i obratno najbolje izražava suštinu ideje demokratskog centralizma u organizaciji planiranja.

Minimalizacija broja obaveznih pokazatelja planova preduzeća koji se utvrđuju odozgo i pružanje širih mogućnosti radnim kolektivima da sami konkretizuju svoj plan u tim okvirima na osnovi slobode izbora najracionalnijih puteva njegovog izvršavanja povećava efikasnost privrednog planiranja u celini, stvaraju se povoljniji uslovi za ubrzavanje tempa tehničkog i ekonomskog progresa, povećava se efikasnost proizvodnje. Na taj način će se

Digitized by Google

planski ciljevi ostvarivati s najmanjim troškovima, na najracionalniji način.

Primena principa demokratskog centralizma u privrednom planiranju zahteva široka prava radnih kolektiva i njihovih asocijacija, uz uvažavanje uloge centralnog planiranja u određivanju pravaca ekonomskog i tehničkog razvitka i kompleksnog usklađivanja planova u procesu njihovog realizovanja. Potrebno je, dakle, optimalno kombinovati centralno planiranje i ekonomsku samostalnost preduzeća.

Konkretnije govoreći, u državno-socijalističkom privrednom sistemu država određuje obim i strukturu proizvodnje, investicija i robnog prometa; određuje tempo i pravce razvitka pojedinih grana narodne privrede; reguliše raspodelu, preraspodelu i korišćenje nacionalnog dohotka; reguliše učešće zemlje u međunarodnim ekonomskim odnosima; ima monopol u spoljnoj trgovini i u oblasti novca. Operativno upravljanje privredom država ostvaruje pomoću privrednog planiranja i organizacije izvršavanja planova. Pomoću svojih opunomoćenika rukovodi preduzećima i organizuje njihove međusobne ekonomske odnose; kontroliše poštovanje radne, tehnološke i planske discipline.

Država se brine o stvaranju, razvitku i usavršavanju materijalno-tehničke osnove socijalizma. Ona finansira investicije i usmerava ih na izgradnju novih preduzeća i formiranje novih grana, na rekonstrukciju i proširivanje postojećih preduzeća, na korišćenje novih prirodnih resursa, brinući se o razmeštaju proizvodnih snaga i smanjivanju razlika u stepenu privredne razvijenosti pojedinih područja.

Država usmerava i finansira razvitak nauke i tehnike. Brine se o školovanju, raspodeli i korišćenju stručnih kadrova.

Rukovodeću snagu države predstavlja komunistička partija.

U sklopu centralno utvrđenih planskih zadataka i rešenja, u državno-socijalističkom privrednom sistemu preduzeće je samostalno u tehničkom rukovođenju proizvodnjom, u snabdevanju i prodaji, primanju na posao radnika, službenika i inženjersko-tehničkog osoblja. Iz dela dobiti preduzeće formira fondove za materijalno stimuliranje, zatim za finansiranje socijalno-kulturnih poduhvata, dopunske stambene izgradnje, razvitka proizvodnje, za davanje premija za stvaranje i primenu nove tehnike, izuma i racionalizatorskih predloga. Prava radnih kolektiva, odnosno društveno-političkih organizacija u preduzećima, uglavnom se svode na davanje predloga (saveta) direktorima preduzeća pri rešavanju određenih pitanja i na određene oblike kontrole rada administracije preduzeća.

U savremenim uslovima u sovjetskoj praksi se, na primer, susreću različiti oblici učešća radnih ljudi i građana u upravljanju proizvodnjom i društvenim životom uopšte. To su: stalna proizvodno-tehnička savetovanja u preduzećima koja obuhvataju oko šest miliona radnika, tehničara i inženjera; različite proizvodne komisije, društveni saveti za naučnu organizaciju rada, ekonomski

Digitized by Google

saveti, saveti novatora; milioni trudbenika uključeni su u stalne komisije sovjetâ deputata na svim nivoima (komisije za industriju, poljoprivredu, saobraćaj, trgovinu, kulturu, obrazovanje i druge); te komisije razmatraju probleme u datim oblastima i daju svoje predloge sovjetima za njihovo rešavanje. Navodi se podatak da u takvim komisijama radi preko 25 miliona aktivista. U organima narodne kontrole angažovano je (neprofesionalno) oko devet miliona ljudi. Postoje dobrovoljna narodna društva i drugarski sudovi koji vode borbu s narušiocima javnog reda itd. Niz važnih funkcija upravljanja vrše društvene organizacije. Sindikati se brinu o zaštiti na radu, o socijalnom osiguranju, društvenom standardu. Vode se javne rasprave o najznačajnijim pitanjima društvenog i privrednog života pre njihovog rešavanja. Ističe se da preko dve trećine deputata sovjetâ čine radnici i kolhoznici.

Karakteristično je da sovjetski teoretičari ističu da učešće masa u upravljanju ne treba posmatrati kao neku privilegiju, nego kao naporan i težak posao koji zahteva spremnost za upuštanje u borbu s učmalošću i neodgovornošću.

Glavni problem funkcionisanja državno-socijalističkog privrednog sistema je ostvarivanje jedinstva centralizma i demokratizma. To nisu dva uporedna načela, nego dve strane jednog istog principa upravljanja — principa demokratskog centralizma. Centralizovano upravljanje privredom može se nazvati socijalističkim samo ako je demokratski centralizovano upravljanje. Istorijsko iskustvo pokazuje da se socijalizam može uspešno izgrađivati kad se ne apsolutizuje centralizacija (što vodi opasnim birokratskim deformacijama u upravljanju privredom i društvom), nego kad se ona ostvaruje na širokoj demokratskoj osnovi, na razvitku inicijativa preduzeća, radnih kolektiva. Iskustvo takođe pokazuje da je neophodno vršiti preraspodelu upravljačkih funkcija odozgo prema dole: centralni organi treba da donose strateška rešenja, a prava nižih organa vlasti i radnih kolektiva treba da se šire.

U ovom privrednom sistemu bitno je uspostavljanje (u praksi) organskog jedinstva centralizma i privredne samostalnosti preduzeća, njihovih udruženja, grana i teritorijalnih kompleksa. Privredna samostalnost navedenih subjekata ekonomskog života nikako ne bi smela da se svede samo na samostalnost u izvršavanju centralno utvrđenih planskih zadataka, što je u praksi vrlo čest slučaj. Uzrok pomenute privredne samostalnosti nikako nije u tome što se iz centra ne može planirati sve. Privredna samostalnost ne bi smela da se svodi na spoljnu dopunu centralizmu, već je treba tretirati kao unutrašnji demokratizam centralizma. Da bi se ostvarivalo što potpunije zadovoljavanje svih društvenih potreba, neophodna je privredna samostalnost preduzeća i drugih oblika integracije rada. Bez toga se ne može ostvarivati uspešna konkretizacija i optimalizacija planskih zadataka, niti se oni mogu uspešno izvršavati.

Neophodnost dijalektičkog povezivanja centralizma i samostalnosti proističe iz jedinstva ciljeva različitih sastavnih delova

Digitized by Google

socijalističke proizvodnje, s jedne, i objektivnih razlika u uslovima privređivanja i ostvarivanja jedinstvenih ciljeva, s druge strane.

»Svaka fabrika, svako selo predstavlja proizvođačko-potrošačku zajednicu, koja ima pravo i obavezu da na svoj način primenjuje opšte sovjetske norme (»na svoj način« — ne u smislu njihovog narušavanja, već u smislu raznolikosti oblika njihovog sprovođenja u život), na svoj način da rešava probleme proizvodnje i raspodele.« [8]

Etape u razvitku proizvodnih snaga treba da predodređuju granice privredne samostalnosti različitih subjekata ekonomskog života i konkretne oblike njenog kombinovanja s centralizmom.

Princip demokratskog centralizma, kako ga je definisao Lenjin, treba da obezbeđuje sve šire učešće radnikâ u upravljanju privredom i da pruža sve šire prostore inicijativama svih članova društva u lokalnim i opštenacionalnim razmerama što uspešnijim objedinjavanjem opštih i posebnih interesa.

Neki sovjetski teoretičari, na primer, ukazuju na to da u njihovoj zemlji u upravljanju privredom i društvom ima mnogo problema koji u praksi nisu na zadovoljavajući način rešeni, osobito u pogledu uključivanja što većeg broja radnih ljudi u upravljanje. Ukazuje se na neophodnost usavršavanja organizacionih oblika učešća trudbenikâ u upravljanju, na potrebu racionalizacije materijalnih stimula i sankcija (imaju se u vidu preduzeća), na razvitak širokog ekonomskog obrazovanja trudbenikâ, bez koga je nemoguće kvalifikovano učešće u upravljanju proizvodnjom.

Prevladavanje ozbiljnih deformacija koje je doneo birokratski centralizam koji se, nakon Lenjina, razvio u praksi, zahteva pre svega promene u privrednom planiranju. Sveobuhvatno, detaljno, direktivno, centralističko planiranje stavlja preduzeće u situaciju da može da se brine samo o izvršavanju određenih mu zadataka, pri čemu nastoji da svoje proizvodne mogućnosti prikaže što manjim, kako bi dobilo i manje planske zadatke, koji će se onda moći uspešnije izvršavati. Ovakav karakter privrednog planiranja proistekao je iz pogrešnog shvatanja da je u socijalizmu rad svakog kolektiva neposredno društveni rad, to jest da robno-novčani odnosi ne predstavljaju jednu od suštinskih odlika socijalističke privrede. U tom pravcu su takođe delovali i vrlo teški uslovi u prvoj etapi socijalističke izgradnje, koji su nametali strogu centralizaciju. Razvijanje susretnog planiranja, pri kome se vrši međusobno (odozdo prema gore i obratno) proveravanje i usklađivanje ciljeva (zadataka), neophodnih sredstava i puteva njihovog realizovanja, treba da podstiče radne kolektive da aktiviraju sve raspoložive izvore rasta proizvodnje i poboljšavanja kvaliteta proizvoda. Pri takvom planiranju akcent treba stavljati na kvalitativne pokazatelje privrednog razvoja: porast produktivnosti rada, bolje korišćenje kapacitetâ, smanjivanje cene koštanja

[8] V. I. Lenjin, *Polnoe sobranie sočinenija*, t. 36, peto izdanje, Moskva, 1969, str. 191.

Digitized by Google

proizvoda uz poboljšavanje njihove upotrebne vrednosti. Što je veće učešće radnih kolektiva u pripremi planova i upravljanju proizvodnjom tim je razvijeniji osećaj odgovornosti svakog radnika za opšti uspeh kolektiva. Radni čovek treba da se oseća i kao suvlasnik sredstava za proizvodnju (kao član socijalističkog društva) i kao izvršilac poslova, što je moćan generator razvitka proizvodnje.

Centralno planiranje treba da se što optimalnije kombinuje sa privrednom samostalnošću preduzeća, sa sve širim korišćenjem ekonomskih podsticaja. To je naročito važno za intenzifikaciju društvene proizvodnje, za povećavanje njene efektivnosti.

Administrativno, državno rukovođenje privredom trebalo bi sve više da se bogati ekonomskom sadržinom tako što će rešenja bazirati na sve dubljoj naučnoj zasnovanosti, kako bi se voluntarizam i subjektivizam državnih organa postepeno eliminisali. Ekonomska politika treba da se oslanja na ekonomsku teoriju, na poznavanje ekonomskih zakonitosti, da vodi računa o potrebama društva, o unutrašnjim i spoljnim uslovima njegovog razvitka.

Privredne reforme u SSSR i istočnoevropskim socijalističkim zemljama usmerene su na povećavanje samostalnosti preduzeća i na širenje prava radnih kolektiva i stvaranje materijalno-finansijske osnove za ta prava formiranjem fondova za dodajna sredstva za lične dohotke, socijalno-kulturni razvitak, stambenu izgradnju, posebno formiranjem fondova za unapređivanje proizvodnje.

Opadanje stope privrednog rasta, nezadovoljavajuća efektivnost korišćenja značajnih proizvodnih potencijala, prevelika potrošnja metala, drugih sirovina i energije po jedinici proizvoda, neracionalno korišćenje radne snage, zaostajanje razvitka niza grana mašinogradnje, predugi rokovi izgradnje novih proizvodnih i drugih objekata, spor razvitak poljoprivrede i drugih grana drugog odeljka narodne privrede, zatim, spor razvitak specijalizacije i zaostajanje u razvitku transporta — sve je to u SSSR i nekim drugim socijalističkim zemljama nametnulo potrebu određenih promena u privrednom sistemu na liniji slabljenja birokratskog centralizma i razvijanja demokratskog centralizma. Događaji u Čehoslovačkoj 1968. godine, značajna okoštalost privilegovanih upravljačkih struktura, kao i drugi momenti, svakako su uticali na usporavanje takvih promena, ali duboka ekonomska, socijalna i politička kriza u Poljskoj, značajni privredni problemi u Rumuniji, Čehoslovačkoj i Sovjetskom Savezu ukazuju na neophodnost bržih promena u privrednom sistemu u naznačenom pravcu.

Sovjetski i drugi teoretičari sve češće ističu da demokratski centralizam zahteva aktivno učešće radnikâ u upravljanju privredom. Zadatak je centralnih organa da obezbeđuju usaglašavanje ciljeva i zadataka u privrednom razvoju i neophodne makroekonomske proporcije, a radnici svojim učešćem u upravljanju treba da osiguraju sve veću efektivnost proizvodnje i njenu socijalnu usmerenost na što potpunije zadovoljavanje različitih potreba.

Usavršavanje državno-socijalističkog privrednog sistema zahteva povećavanje značaja ekonomskih faktora i stimula, uspo-

Digitized by Google

stavljanje čvršćih veza između fondova ekonomskog stimuliranja, pre svega fonda za lične dohotke, s konačnim rezultatima delatnosti preduzeća i njihovih udruženja, i ličnog dohotka svakog radnika s rezultatima njegovog rada, to jest umesto raspodele prema pretpostavljenom radu, treba sve više ostvarivati raspodelu prema izvršenom, društveno priznatom radu.

Usavršavanje mehanizma formiranja ličnih dohodaka prema radu povećava stimule za rad, koji predstavljaju jedan od najznačajnijih činilaca porasta produktivnosti rada u uslovima socijalizma. Kao što je poznato, najvažniji marksistički kriterijum progresivnosti društveno-ekonomskih sistema jeste upravo njihov uticaj na kretanje produktivnosti rada.

Korišćenje sve savršenijih i efektivnijih oblika u realizovanju raspodele prema radu omogućuje da se što više utiče na proces reprodukcije radne snage i na svestranije razvijanje sposobnosti ljudi, jer je lični dohodak najvažnija komponenta ličnog standarda.

Ukoliko se lični dohoci u većoj meri formiraju prema radu (njegovoj količini, kvalitetu, uslovima i rezultatima), utoliko više utiču na postepeno smanjivanje socijalnih razlika koje nisu vezane za rad i njegove rezultate, čime se učvršćuje socijalna jednorodnost i političko jedinstvo društva.

Za ostvarivanje pojedinačne raspodele prema radu, to jest srazmerno količini i kvalitetu utrošenog rada, bitan značaj ima raspoređivanje ljudi na radna mesta prema njihovim sposobnostima i stvaranje uslovâ privređivanja pri kojima će veza između uloženog rada i realizovanog dohotka u svakoj delatnosti i svakom radnom kolektivu biti što čvršća.

Neophodno je u privrednom sistemu pronalaziti oblike kojima bi se što povoljnije kombinovalo centralno planiranje i faktori ekonomskog stimuliranja, koje pretpostavlja veću samostalnost preduzeća i njihovih udruženja. Insistiranje na ekonomskom stimuliranju znači uvažavanje objektivnih zakonitosti privrednog života u uslovima robne proizvodnje, koje se u socijalizmu ne mogu koristiti bez doslednijeg ostvarivanja raspodele prema radu. To znači da se svako preduzeće i svaki radnik mora sve više postavljati u položaj da dohodak i lični dohoci zavise od rezultata rada. Stvaranje takve situacije nužno zahteva sve šira prava radnih kolektiva, bez kojih se oni ne mogu uspešno mobilisati u borbi za što veću efektivnost proizvodnje.

III

Birokratski centralizam, socijalistička birokratija uopšte, tretira politiku kao »komandnu snagu« koja »može sve«, što vodi u politički avanturizam, voluntarizam i subjektivizam, u sektaštvo, pa čak i u terorizam. On se, često, ne obazire na objektivne uslove i mogućnosti, iz čega proističu ogromne štete.

Digitized by Google

Kao što je poznato, prvi svetski rat i oktobarska revolucija otvorili su vrata socijalizmu, koji je u našem vremenu postao svetski proces. Koliko su sanjari i tvorci naučnih ideja o socijalizmu nadahnuto, vizionarski i prelepo pisali o njemu, toliko su se do sada u svetskoj praksi putevi koji vode ka socijalizmu pokazali teškim i trnovitim. Socijalizam se odvajkada smatra sinonimom demokratije, a upravo je »svet demokratskih ideja i socijalističke prakse u neprestanom sukobu, koji često dobija i surove vidove i velike srazmere«.

Aktivnu ulogu politike Lenjin nije video u voluntarističkom komandovanju ekonomikom i drugim oblastima društvenog života, već u istinitom izražavanju ekonomskih i drugih potreba i uslova razvitka društva. Ekonomika predstavlja materijalnu osnovu i izvor formiranja politike. Politika kao izraz bitnih klasnih interesa predstavlja moćno sredstvo rešavanja ekonomskih problema. U tom smislu Lenjin je isticao da »politika ne može a da nema prvenstvo nad ekonomikom« i da »bez pravilnog političkog pristupa konkretnim pitanjima data klasa ne može zadržati svoju prevlast i ne može rešavati svoje privredne zadatke«[9].

Bez pravilnog političkog pristupa proizvodnji, njenoj dinamici i strukturi, investicijama, razmeštaju proizvodnih snaga, raspodeli i drugim ekonomskim pitanjima, bez uzimanja u obzir opštih i posebnih interesa socijalističko privređivanje ne može biti uspešno.

Prvenstvo politike nad ekonomikom Lenjin je isticao imajući u vidu to da ona treba da otvara puteve progresivnim tendencijama u razvitku privrede, da je usmerava u pravcu ostvarivanja interesâ vladajuće klase. Zadatak je politike da uopštava progresivne tendencije ekonomskog razvitka i da širenjem tih tendencija ubrzava privredni razvoj. I ne samo to. Politika mora da predviđa osnovne pravce tehničkog i ekonomskog razvitka, da omogućuje svesno korišćenje spoznatih zakonitosti i da predupređuje pojave ekonomskih teškoća. Da bi u tome uspevala, ona mora biti zasnovana na nauci.

Moćan izvor aktivne uloge politike Lenjin je video u njenoj vezi s masama, s neposrednim proizvođačima, s njihovim bitnim ekonomskim interesima. »Zbog toga — pisao je Lenjin — politika počinje tamo gde su milioni ljudi, ne tamo gde su hiljade ljudi, već tamo gde su milioni ljudi — jedino tamo počinje ozbiljna politika.«[10]

Ako politika u socijalizmu proističe iz široke demokratske osnove, to će imati dvojak značaj za njeno ostvarivanje i uticaj na ekonomski razvitak.

Prvo, na osnovu toga ona će postati ogromna materijalna snaga koja mobiliše i organizuje mase za izvršavanje postavljenih zadataka. Ovladavši masama, ona postaje moćna snaga privred-

[9] Isto, t. 42, str. 278—279.
[10] Isto, t. 36, str. 16—17.

Digitized by Google

nog razvoja, jer su radni ljudi glavna proizvodna snaga od čije aktivnosti bitno zavisi uspešnost socijalističke izgradnje. Ukoliko životna potreba ovog ili onog kursa ekonomske politike dublje prodre u saznanje radnih ljudi, ukoliko je oni bolje razumeju, utoliko će biti značajnije njihovo radno angažovanje. »Ukoliko je dublji preobražaj koji hoćemo da izvedemo, — pisao je Lenjin — utoliko više treba proširiti interes i svestan odnos prema njemu, u tu neophodnost treba ubediti nove i nove milione i desetine miliona ljudi.«[11]

Drugo, stvaralaštvo radnih ljudi, njihovo iskustvo i energija otkrivaju takve forme realizovanja politike koje ne može predvideti nikakva teorija, nikakav vizionarski um. »U izgradnji socijalizma — isticao je Lenjin — naše vidike neizmerno širi praktično iskustvo, koje vredi milion puta više od najboljih programa.«[12] Stvaralačko iskustvo radnih ljudi zaokružava ekonomsku politiku, sjedinjuje teoriju i praksu, politiku i ekonomiku, stvara sintezu bitnu za izgradnju socijalizma. U tom smislu je Lenjin isticao da se socijalizam ne stvara dekretima odozgo, da je njegovom duhu tuđ državno-birokratski automatizam, te da je socijalizam živ, stvaralački proizvod samih narodnih masa.[13]

Nema sumnje, glavnu sadržinu politike pri izgradnji socijalizma treba da čini privredna izgradnja, jer ona ima bitan značaj za postupno obezbeđivanje stvarne ravnopravnosti ljudi kao proizvođača, potrošača i građana.

Državno-socijalistički privredni sistem koji se razvijao u uslovima dominacije birokratskog centralizma ne može u savremenim uslovima da obezbeđuje dalji uspešan privredni razvoj, niti se u njemu može ostvarivati ekonomska demokratija. Iznalaženje (na naučnim osnovama) što povoljnijih oblika kombinovanja centralizacije i samostalnosti preduzeća i njihovih grupacija, te plana i tržišta, predstavlja preko potreban uslov ekonomskog napretka savremenih socijalističkih društava.

IV

Sem pitanja o kojima je napred bilo reči, savremena sovjetska ekonomska misao razmatra i mnoga druga pitanja izgradnje socijalizma u SSSR i uopšte u svetu.

Kao što je poznato, o socijalizmu se u literaturi počelo raspravljati mnogo ranije nego što se on u praksi pojavio. Najpre se javljaju gledišta o socijalizmu koji je dobio atribut *utopijskog socijalizma*, a zatim se javlja teorija *naučnog socijalizma*. *Realni socijalizam*, koji se u praksi javlja i razvija u svetu od 1917. godine do danas i koji je u svojoj osnovi zasnovan na marksističko-lenjinističkoj teoriji, ima izvesne odlike koje su drukčije

[11] Isto, t. 42, str. 110.
[12] Isto, t. 34, str. 375.
[13] Isto, t. 35, str. 57.

Digitized by Google

od onih karakteristika o kojima su svojevremeno pisali Marks, Engels i Lenjin. To je sasvim razumljivo pre svega zbog istorijske činjenice da socijalističke revolucije najpre pobeđuju u manje razvijenim kapitalističkim zemljama.

U dosadašnjem razvoju realnog socijalizma sovjetski teoretičari izdvajaju tri etape:

1) prelazni period od kapitalizma ka socijalizmu;
2) početnu etapu razvitka socijalizma i
3) izgradnju razvijenog ili zrelog socijalizma.

U prvoj etapi ostvaruje se likvidacija kapitalističke svojine na sredstvima za proizvodnju i socijalistički preobražaj privatne svojine sitnih proizvođača, stvara se materijalno-tehnička osnova socijalizma i ostvaruje se kulturna revolucija.

U drugoj etapi, u kojoj je novo društveno-ekonomsko uređenje uhvatilo korene, proizvodne snage se planski razvijaju, obezbeđuje se potpuna zaposlenost radno sposobnog stanovništva, rast produktivnosti rada postaje veći nego što je bio pre revolucije, stvara se neantagonistička socijalna struktura, obezbeđuje se rast životnog standarda radnih ljudi i građana.

U trećoj etapi sjedinjuju se dostignuća savremene naučno-tehničke revolucije s preimućstvima socijalističkog privrednog sistema. Ostvaruje se sve veća podruštvljenost proizvodnje njenom koncentracijom, specijalizacijom i kooperacijom. Mehanizacijom i automatizacijom proizvodnih procesa stvara se materijalno-tehnička osnova komunizma; ostvaruju se bitne promene u karakteru rada i strukturi radne snage; zbližavaju se dva oblika svojine na sredstvima za proizvodnju; vrši se postepen preobražaj socijalističkih društvenih odnosa u komunističke: kolektivizam će dostići takav razvitak koji će omogućiti učešće svih ljudi u upravljanju privredom i društvom. Razvijeni socijalizam odlikuje intenzivan privredni razvoj i brz rast životnog standarda stanovništva.

S obzirom na napred izloženo, sovjetski teoretičari razvrstavaju sadašnje socijalističke zemlje u tri grupe. Posebno se razmatraju zemlje koje su posle raspada kolonijalnog sistema i sticanja nezavisnosti krenule u svome razvitku putem socijalističke orijentacije, ali se još ne mogu nazivati socijalističkim državama.

Sovjetski ekonomisti (a i sociolozi) posvećuju dosta pažnje socijalističkom načinu života, što je naročito značajno u radu na stvaranju novog čoveka. Ta kategorija (način života) obuhvata ekonomske, socijalne i duhovne strane čovekovog života u njihovom složenom i protivrečnom jedinstvu.

Osobenosti socijalističkog načina života, po mišljenjima sovjetskih teoretičara, ispoljavaju se u sledećem:

1) U težnji čoveka ka svestranom fizičkom i duhovnom razvitku. Članovi socijalističkog društva počinju da shvataju da se stvarno bogatstvo čoveka ne ispoljava pre svega u obimu njegove lične svojine, već u što svestranijem razvitku njegove ličnosti. Robovanje čoveka stvarima predstavlja prepreku na putu ka svestranom razvitku. U kapitalizmu posedovanje stvari i novca predstavlja najbitniju odrednicu načina života.

Digitized by Google

2) Napretkom u proizvodnji stvaraju se uslovi pri kojima potreba za sadržajnim, stvaralačkim, visokoproduktivnim radom sve više dolazi do izražaja; ona se približava materijalnim i duhovnim potrebama. Karakter, uslovi i sadržina rada postaju sve značajniji činilac u životu čoveka.

3) Među ljudima se razvijaju odnosi uzajamne pomoći, drugarstva, ravnopravnosti i prijateljstva. Realni humanizam sve više dolazi do izražaja.

4) Aktivnim učešćem trudbenika u upravljanju proizvodnjom, državom, njihovim aktivnim učešćem u društvenom životu zemlje uopšte, stvaraju se uslovi da se svaki čovek sve više oseća i ponaša kao kovač vlastite sreće u zajednici s drugim ljudima.

Mnoge rasprave sovjetskih teoretičara posvećene su razmatranjima karaktera proizvodnje (odnos plana i tržišta), uzrocima robno-novčanih odnosa, te oblicima delovanja zakona vrednosti u socijalizmu.

Osnovni uzrok robne proizvodnje u socijalizmu većina teoretičara nalazi u karakteru rada kao činioca proizvodnje. On još nije postao životna potreba čoveka, nego je za većinu ljudi još uvek sredstvo za život, pri čemu su prisutne mnoge njegove heterogenosti. Svi ti uslovi vezani za karakter rada i za njegovu veliku socijalnu nejednorodnost upućuju na neophodnost robno-novčanih odnosa i na raspodelu prema radu, posredstvom kojih se ostvaruje materijalna stimulacija da bi se bolje i više radilo; pri tom se povezuju materijalni interesi pojedinaca, kolektiva i društva, radi što potpunijeg zadovoljavanja potreba povećavanjem efektivnosti proizvodnje.

Neki sovjetski teoretičari uzrok robne proizvodnje u socijalizmu nalaze u nedovoljnoj podruštvljenosti proizvodnje, zbog čega planiranje nije u mogućnosti da adekvatno izrazi objektivni proces razvitka privrede. Posledica toga je i ispoljavanje rada kao sredstva za život, a ne kao prve životne potrebe, kao i neophodnost raspodele prema radu. U takvim uslovima robno-novčani odnosi se javljaju kao nužnost u socijalističkoj planskoj privredi. Zbog toga je neodrživo svako suprotstavljanje planskih i robno-novčanih odnosa. Ekonomije vremena u socijalizmu treba da se ostvaruju tako što će se pri planiranju narodne privrede voditi računa i o zahtevima koje nameću zakon vrednosti i drugi tržišni zakoni.

Proizvodnja u socijalizmu ima, dakle, odlike planske i tržišne privrede. U razvoju proizvodnih snaga neophodno je koristiti pozitivne efekte koje daju planska organizacija privrede i robno-novčani odnosi.

Pored navedenih pitanja, savremena sovjetska ekonomska teorija široko razmatra i sledeće probleme socijalizma: raspodelu prema radu, formiranje cena, strukturu i dinamiku razvoja narodne privrede, društveno-ekonomske implikacije savremene naučno-tehničke revolucije (posebno odnose između društva i prirode), podelu rada među socijalističkim zemljama, regionalni razvoj, produktivnost rada, efektivnost narodne privrede i druge.

Digitized by Google

Ivan Kristan

Delegatski sistem na ravni federacije

Problematika delegatskih odnosa na nivou federacije dobila je jači naglasak s analizama i materijalima koji su povodom raspravljanja o ostvarivanju zajedničkih interesa u federaciji pripremljeni krajem 1983. godine u Saveznoj skupštini.

Već pri prvim diskusijama o onim zajedničkim interesima koji se ostvaruju preko Skupštine SFRJ došla su do izražaja različita gledanja na dosadašnji rad i na ustavni položaj oba veća Savezne skupštine.

Kao prilog diskusiji o toj problematici zanimljivi su podaci iz analize delegatskih odnosa na nivou federacije (za 1981. i komparativno za 1977—1981. godinu), koji upozoravaju na neke karakteristike tih odnosa naročito iz ova četiri ugla:

— prvo, kako delegatska baza prati rad delegatâ u Saveznoj skupštini i kako taj rad ocenjuje;

— drugo, kakva je aktivnost delegatske baze u odnosu prema Saveznoj skupštini u pogledu pokretanja inicijativa i podnošenja predloga;

— treće, kakvo je reagovanje Savezne skupštine na te inicijative i predloge; i

— četvrto, kakva je ocena uticaja delegacija samoupravnih organizacija i zajednica na Saveznu skupštinu.

Digitized by Google

I. Oblici praćenja rada delegatâ

Težište istraživanjâ o delegatskom sistemu na nivou federacije jeste na upoređivanju godina 1977—1981. Uz to je za godinu 1981. dodato i poređenje za Skupštinu SR Slovenije.

Prvi kompleks se odnosi na oblike praćenja rada delegatâ u Saveznoj i u Republičkoj skupštini. Obrađivano je šest oblika praćenja: preko dnevne štampe, preko glasila radne organizacije, odnosno preko lokalnog lista, preko radija, televizije, preko izveštavanja delegatâ i preko »Skupštinskog informatora«.

Opšti zaključak je da za rad delegatâ iz Slovenije u Saveznoj skupštini postoji prilično zanimanje i da je to zanimanje 1981. godine u poređenju sa 1977. još i poraslo.

Procent onih koji izjavljuju da ne prate rad delegatâ iz Slovenije u Skupštini SFRJ smanjio se 1981. u poređenju sa 1977. godinom u proseku približno za polovinu, osim kod nedelegatâ, koji 1977. godine nisu bili uključeni. Kod delegatâ za veće udruženog rada se, na primer, već i inače nizak procent od 7,3 snizio na 4,3%, a kod delegatâ za veće mesnih zajednica od 8% na 3,3% itd. U poređenju s tim malim, zanemarljivim procentima, nešto je više nedelegatâ koji izjavljuju da ne prate rad delegatâ u Saveznoj skupštini, i to 12,3% nedelegatâ OOUR i 16,0% nedelegatâ mesnih zajednica.

Slični odnosi su zabeleženi 1981. i u pogledu praćenja rada delegatâ u Republičkoj skupštini (Skupštini SR Slovenije): najmanje onih koji ne prate rad je među delegatima mesnih zajednica za veće mesnih zajednica (3,0%), a najviše ih je među nedelegatima mesnih zajednica (15,7%).

Tabela 1: Ne prate rad delegatâ u skupštini SFRJ (uporedni pregled za godine 1977—1981) i u Skupštini SR Slovenije (1981)

	OOUR			MZ		
	Nedelegati	Delegati		Nedelegati	Delegati	
		za VUR	za SIZ		za VUR	za SIZ
Skupština SFRJ 1977	—	7,3	7,8	—	8,0	12,3
Skupština SFRJ 1981	12,3	4,3	5,3	16,0	3,3	4,2
Skupština SRS 1981	12,0	4,0	4,6	15,7	3,0	4,8

Skraćenice:

MZ — mesne zajednice
SIZ — samoupravne interesne zajednice
OOUR — osnovne organizacije udruženog rada
VMZ — veće mesnih zajednica
VUR — veće udruženog rada

Digitized by Google

Najznačajniji oblici praćenja su dnevna štampa i televizija. Prema izjavama anketiranih, ostalih pet oblika praćenja (glasila OUR-a, odnosno lokalna štampa, »Skupštinski informator«, radio, izveštavanje delegata i drugi oblici) imaju veoma mali značaj. To važi naročito za »Skupštinski informator« i za glasila OUR-a, odnosno lokalna glasila, koje 1977. godine još nismo pratili.

Kad je reč o praćenju rada delegatâ u Saveznoj skupštini, treba upozoriti na dve karakteristike:

— prvo, da se značaj i jednog i drugog medija 1981. u poređenju sa 1977. godinom još povećao i

— drugo, da se odnos između dnevne štampe i televizije promenio u korist televizije.

Godine 1977. je, na primer, 40,6% delegata za veće udruženog rada pratilo rad delegatâ iz Slovenije u Saveznoj skupštini preko dnevne štampe i 32,0% preko televizije, dakle, zajedno 72,6%, a 1981. ih je zajedno već bilo 84,3% (28,3% preko dnevne štampe i 56,0% preko televizije).

Druga karakteristika je povećanje značaja televizije kao medija za praćenje rada delegatâ u Saveznoj skupštini na račun dnevne štampe. Godine 1981. taj odnos se promenio: 1977. je na prvom mestu bila dnevna štampa, a sada je televizija. Kod delegatâ za veće udruženog rada se odnos između dnevne štampe i televizije 40,6% : 32,0% izmenio u 28,3% : 56,0% (vidi tabelu 2).

Približno isti odnosi kao za Saveznu skupštinu dobijeni su i za praćenje rada delegatâ u Skupštini SR Slovenije. To su podaci za 1981, pa se mogu uporediti s odgovarajućim podacima za Saveznu skupštinu za istu godinu. I pri Republičkoj skupštini je koncentracija na dnevnoj štampi i televiziji (kod delegatâ OOUR za veće udruženog rada 32,0% dnevna štampa i 49,7% televizija, dakle, zajedno 81,7%). Isto tako je televizija na prvom mestu, ispred dnevne štampe, i to kod svih kategorija. Za razliku od drugih kategorija anketiranih kod nedelegatâ je (kako u OOUR tako i u mesnim zajednicama) dnevna štampa nešto niže rangovana (24,5%, odnosno 24,6%). Te odnose za Republičku skupštinu prikazuju tabele 3 i 5.

Ostali mediji su niže ocenjeni. Posebno mesto ima radio, koji uglavnom održava položaj koji je imao 1977. godine. Upadljivo je relativno više vrednovanje radija kao sredstva za praćenje rada delegatâ — kako za Saveznu tako i za Republičku skupštinu — kod nedelegatâ (vidi tabele 2 i 3).

Nisko vrednovanje ostalih medija ukazuje na potrebu posebne obrade tih pitanja. U pogledu glasila organizacija udruženog rada može se postaviti hipoteza da bi ona mogla imati aktivniju ulogu u praćenju rada delegatâ na svim nivoima delegatskog odlučivanja.

Posebno treba upozoriti na ulogu »Skupštinskog informatora« za delegate i delegacije Savezne i Republičke skupštine. Mada izlazi već osam godina, on, prema izjavama anketiranih delegata i nedelegata, ima samo neznatan značaj kao sredstvo za praćenje

Digitized by Google

Tabela 2: Kako pratimo rad delegatâ iz Slovenije u Skupštini SFRJ (uporedni pregled za 1977—1981)

u procentima

Oblici praćenja	OOUR					Mesne zajednice				
	Nedelegati	Delegati za VUR		Delegati za SIZ		Nedelegati	Delegati za VMZ		Delegati za SIZ	
	1981	1977	1981	1977	1981	1981	1977	1981	1977	1981
— Ne pratim	12,3	7,3	4,3	7,8	5,3	16,0	8,0	3,3	12,3	4,2
— Preko dnevne št.	21,5	40,6	28,3	34,2	24,8	23,8	41,8	34,2	39,6	28,1
— Preko glasila radne org., odn. lokalne štampe	2,3	—	0,7	—	1,3	1,1	—	1,2	—	0,6
Preko radija	8,3	5,9	4,0	10,4	8,3	9,2	8,4	7,0	9,4	8,7
Preko TV	50,5	32,0	56,0	35,2	57,1	48,0	23,0	46,7	27,9	52,8
Preko izveštavanja delegatâ na sast.	3,2	4,6	4,0	2,6	2,3	1,3	6,3	4,2	3,4	3,6
Preko »Skupš. inform.«	0,7	—	4,0	—	1,0	0,2	—	3,3	—	1,2
Ostalo	0,1	1,0	0,3	0,7	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,6

Tabela 3: Kako pratimo rad delegatâ u Skupštini SR Slovenije (1981. godine)

u procentima

Oblik praćenja	OOUR			Mesne zajednice		
	Nedelegati	Delegati za VUR	Delegati za SIZ	Nedelegati	Delegati za VUR	Delegati za SIZ
Ne prati	12,0	4,0	4,6	15,7	3,0	4,8
Preko dnevne štampe	24,5	32,0	25,7	24,6	33,0	30,4
Preko glasila OUR, odn. preko lokalne štampe	3,3	1,0	1,7	1,5	2,1	0,6
Preko radija	8,1	5,3	9,2	9,5	6,7	8,7
Preko TV	46,4	49,7	51,8	46,5	41,2	49,0
Preko izveštavanja delegatâ	4,3	4,3	2,6	1,6	7,9	4,5
Preko »Skupštinskog informatora«	1,1	3,0	3,3	0,4	5,2	0,9
Ostalo	0,1	0,7	0,0	0,0	0,9	1,2

rada delegatâ, jer pri praćenju rada delegatâ u Saveznoj skupštini dostiže najviše mesto — sa 3,3% (delegati za veće mesnih zajednica), a u Republičkoj skupštini sa 5,2% (takođe delegati za veće mesnih zajednica), što se vidi iz tabela br. 4 i 5. To nameće potrebu dodatnog proučavanja uloge »Skupštinskog informatora«, jer je teško verovati podacima iz navedene ankete. U svakom slučaju, to je upozorenje uredništvu »Skupštinskog informatora« da problem treba proučiti.

Digitized by Google

Tabela 4: Praćenje rada delegatâ u Skupštini SFRJ preko štampe i televizije (uporedni pregled 1977—1981)

u procentima

Oblici praćenja	OOUR					Mesne zajednice				
	Nedelegati	Delegati za VUR		Delegati za SIZ		Nedelegati	Delegati za VMZ		Delegati za SIZ	
	1981	1977	1981	1977	1981	1981	1977	1981	1977	1981
Preko dnevne štampe	21,5	40,6	28,3	34,2	24,8	23,8	41,8	34,2	39,6	28,1
Preko glasila radne organiz. odn. lokalne (reg.) štampe	2,3	—	0,7	—	1,3	1,1	—	1,2	—	0,6
Preko »Skupšt. informatora«	0,7	—	2,0	—	1,0	0,2	—	3,3	—	1,2
Preko TV	50,5	32,0	56,0	35,2	57,1	48,0	23,0	46,7	27,9	52,8

Tabela 5: Praćenje rada delegatâ u Republičkoj skupštini preko štampe i televizije (u 1981)

Oblici praćenja	OOUR			Mesne zajednice		
	Nedelegati	Delegati za VUR	Delegati za SIZ	Nedelegati	Delegati za VUR	Delegati za SIZ
Preko dnevne štampe	24,5	32,0	25,7	24,6	33,0	30,4
Preko glasila OUR odn. lokalne štampe	3,3	1,0	1,7	1,5	2,1	0,6
Preko »Skupštinskog informatora«	1,1	3,0	3,3	0,4	5,2	0,9
Preko TV	46,4	49,7	51,8	46.5	41,2	49,0

Praćenje rada delegatâ u Saveznoj, kao i u Republičkoj skupštini prikazali smo i sa stanovišta nekih strukturnih demografskih elemenata anketiranih, i to prema polu, starosti, radnom mestu i obrazovanju. U tabeli 6 izneseni su podaci za Skupštinu SFRJ, a u tabeli 7 za Skupštinu SR Slovenije. U oba slučaja su uzeti u obzir samo odgovori delegatâ OOUR za veća udruženog rada iz ankete izvršene u 1981. godini.

U tabeli 7, koja prikazuje praćenje rada delegatâ u Republičkoj skupštini, između muškaraca i žena ima neznatnih odstupanja pri vrednovanju dnevne štampe i televizije, a kad je reč o ulozi radija, žene je ocenjuju znatno više. Kod starosne grupe iznad 55 godina zanimljivo je to da ona daje (bitno) veću prednost dnevnoj štampi (44,4%) u poređenju s televizijom (33,3%). Takav odnos postoji još jedino kod grupe sa visokoškolskim obrazovanjem, koja dnevnu štampu vrednuje sa 48,3%, a televiziju sa

Digitized by Google

27,6%. Verovatno je da ti podaci ne izražavaju sasvim realno stanje, jer je kod grupe rukovodećih radnika vrednovanje izrazito suprotno: među njima se samo 20,6% upoznaje s radom delegatâ u Republičkoj skupštini preko dnevne štampe, a 70,6% preko televizije. Za rukovodeće radnike je približno jednak odnos i u tabeli 6, u kojoj je prikazano praćenje rada delegatâ u Saveznoj Skupštini.

Tabela 6: Praćenje rada delegatâ iz Slovenije u Skupštini SFRJ preko štampe, radija i TV u 1981: Odgovori delegata OOUR za veće udruženog rada

Struktura	Dnevna štampa	TV	Glasila OUR-a, lok. (reg.) štampa	»Skupštinski informator«	Radio
Žene	29,1	29,1	0,7	2,6	4,6
Muškarci	27,6	27,6	0,0	1,4	3,4
— iznad 55 godina	11,1	55,6	0,0	0,0	0,0
— do 25 godina	31,8	50,0	0,0	0,0	9,1
Rukovodeći radnici	14,7	73,5	0,0	0,0	2,9
Nekvalifikovani, PK	20,9	44,2	0,0	0,0	11,6
KV, VK	25,9	58,0	1,2	3,7	2,5
Službenici	39,2	53,6	0,0	1,0	2,1
Stručni radnici	27,9	58,1	0,0	4,7	4,7
Nezavršena osn. škola	9,1	63,6	0,0	0,0	9,1
Osnovna škola	34,1	40,9	4,5	0,0	2,3
Srednja škola	33,0	55,7	0,0	1,0	2,1
Viša škola	30,8	59,0	0,0	2,6	7,7
Visoka škola	36,8	42,1	0,0	10,5	5,3

Tabela 7: Praćenje rada delegatâ u Skupštini SR Slovenije s obzirom na pol, starost, radno mesto, obrazovanje (1981). Odgovori delegatâ OOUR za veće udruženog rada

Struktura anketiranih delegata OOUR	Dnevna štampa	TV	Glasila OUR-a, lok. (reg.) štampa	»Skupštinski informator«	Radio
Žene	30,5	47,0	1,3	3,3	7,9
Muškarci	34,0	52,4	0,7	2,7	2,7
— iznad 55 godina	44,4	33,3	0,0	0,0	0,0
— do 25 godina	36,4	40,9	4,5	0,0	9,1
Rukovodeći radnici	20,6	70,6	0,0	0,0	0,0
Nekvalifikovani, PK	25,6	39,5	4,7	2,3	14,0
KV, VK	29,6	51,9	0,0	4,9	3,7
Službenici	43,3	43,3	1,0	2,1	5,2
Stručni radnici	27,9	53,5	0,0	4,7	4,7
Nezavršena osn. škola	11,1	37,7	5,6	0,0	14,4
Osnovna škola	19,8	39,2	5,6	0,7	11,8
Srednja škola	28,5	56,1	0,9	1,4	3,7
Viša škola	40,2	41,5	1,2	2,4	7,3
Visoka škola	48,3	27,6	6,9	13,8	0,0

Digitized by Google

Delegatsko izveštavanje kao oblik upoznavanja s radom delegatâ u Saveznoj skupštini je sve vreme nisko ocenjivano. Prema izjavama, 1981. je u poređenju sa 1977. godinom značaj toga izveštavanja opao: kod delegatâ OOUR za veće udruženog rada od 4,6% na 4,0%, kod delegatâ OOUR za SIZ od 2,6% na 2,3% itd. (vidi tabelu 8).

Tabela 8: Praćenje rada delegatâ u Skupštini SFRJ (uporedni pregled 1977—1981) i u Skupštini SR Slovenije (1981) preko izveštavanja delegatâ

	OOUR			Mesne zajednice		
	Nedelegati	Delegati za VUR	Delegati za SIZ	Nedelegati	Delegati za VMZ	Delegati za SIZ
Skupština SFRJ 1977	—	4,6	2,6	—	6,3	3,4
Skupština SFRJ 1981	3,2	4,0	2,3	1,3	4,2	3,6
Skupština SRS 1981	4,3	4,3	2,6	1,6	7,9	4,5

Slične su izjave prema anketi iz godine 1981. za Republičku skupštinu, jer se procent onih koji se preko izveštavanja upoznaju s radom delegatâ kreće od 1,6% kod nedelegatâ u mesnim zajednicama do 7,9% kod delegatâ za veće mesnih zajednica.

Problem izveštavanja je pri Republičkoj i Saveznoj skupštini drugačiji nego pri opštinskim skupštinama, jer se kod delegatâ za Saveznu i Republičku skupštinu ne može računati s tim da delegati mogu da učestvuju na svim sastancima delegatske baze.

Ovi podaci svakako ukazuju na potrebu za podrobnijim proučavanjem problema delegatskog izveštavanja, ali ih ipak treba primati s izvesnom rezervom iz dva razloga. Prvo, treba imati u vidu da delegati za Savezno veće Skupštine SFRJ podnose redovne izveštaje opštinskim skupštinama; isto tako i delegacija za Veće republika i pokrajina redovno izveštava Republičku skupštinu. Drugo, izjave o izveštavanju delegatâ iz Savezne i Republičke skupštine ne slažu se s izjavama samih delegata o izveštavanju i o njihovom radu uopšte.

Tabela 9: Da li delegat koji prisustvuje sednici društveno-političke zajednice, odnosno samoupravne interesne zajednice, izveštava delegaciju o radu skupštine i o svojoj aktivnosti u skupštini? (Uporedni pregled 1977—1981.)

	OOUR				Mesne zajednice			
	Delegati VUR		Delegati SIZ		Delegati VMZ		Delegati SIZ	
	1977	1981	1977	1981	1977	1981	1977	1981
Redovno izveštava (posle svake sednice)	46,5	28,7	17,9	22,4	57,8	47,3	38,3	30,1
Izveštava povremeno	45,5	54,7	23,1	60,4	19,5	37,0	28,9	51,3
Nikad ne izveštava	4,0	8,3	4,2	9,6	3,1	4,2	2,7	6,0
Ne znam	2,6	8,3	12,1	7,3	7,3	7,9	8,4	11,0
Bez odgovora	1,3	0,0	42,7	0,3	12,2	3,6	21,8	1,5

Digitized by Google

II. Vrednovanje rada delegatâ

Na oblike praćenja rada delegatâ u Saveznoj i Republičkoj skupštini nadovezuje se pitanje da li smo zadovoljni njihovim radom. To pitanje je bilo u direktnom obliku postavljeno 1981. godine (vidi tabelu 10).

Tabela 10: Ako ste upoznati s radom delegatâ, da li ste zadovoljni njihovim radom?

A. Odgovori za delegate u Skupštini SFRJ

Vrednovanje rada delegata	OOUR			Mesne zajednice		
	Nedelegati	Delegati		Nedelegati	Delegati	
		za VUR	za SIZ		za VMZ	za SIZ
Zadovoljan sam	16,8	17,3	15,8	20,8	24,5	22,4
Delimično sam zadovoljan	33,7	41,7	39,6	35,7	48,8	45,7
Nisam zadovoljan	5,0	6,3	5,3	4,9	4,5	4,5
Ne znam, ne mogu da ocenim	25,0	28,7	36,7	19,0	16,1	19,4
Nisam upoznat	18,5	5,7	7,0	18,7	5,5	7,5
Bez odgovora	1,0	0,3	0,7	0,3	0,6	0,6

B. Odgovori za delegate u Skupštini SR Slovenije

Vrednovanje rada delegata	OOUR			Mesne zajednice		
	Nedelegati	Delegati		Nedelegati	Delegati	
		za VUR	za SIZ		za VMZ	za SIZ
Zadovoljan sam	17,4	18,0	17,2	19,7	23,6	22,4
Delimično sam zadovoljan	36,4	44,0	41,3	38,0	52,7	47,2
Nisam zadovoljan	4,7	6,7	3,6	4,4	5,2	3,6
Ne znam, ne mogu da ocenim	23,3	25,7	29,7	19,4	12,7	19,1
Nisam upoznat	17,8	5,3	7,9	18,1	5,2	7,5
Bez odgovora	0,4	0,3	0,3	0,4	0,6	0,3

Ako uporedimo odgovore pod »Zadovoljan sam« i »Nisam zadovoljan«, prevaga je očigledno na prvima, to jest anketirani su zadovoljni radom delegatâ, jer je trostruko više pozitivnih nego negativnih odgovora; kod nedelegatâ OOUR taj odnos je 16,8 : 5,0%, kod delegata za VUR 15,8 : 5,3%, kod nedelegatâ za MZ 20,8 : 4,9% itd. za Saveznu skupštinu (sličan je odnos i za Republičku skupštinu).

Digitized by Google

Međutim, u isto vreme treba naglasiti da su pozitivne ocene ipak relativno niske, da se one za delegate u Saveznoj skupštini kreću od 15,8% (nedelegati MZ) do 24,5% (delegati za VMZ). Ovim pozitivnim ocenama treba dodati i ocene onih koji su delimično zadovoljni (njih je približno dvostruko više kako kod Savezne tako i kod Republičke skupštine).

Treba upozoriti i na visok procent onih koji nisu mogli da se odluče za ocenu i onih koji nisu upoznati s problematikom. Tih neopredeljenih je relativno mnogo (kod nedelegatâ OOUR-a 43,5% za Saveznu i 41,1% za Republičku skupštinu). To može biti rezerva i za pozitivnu i za negativnu ocenu. Zanimljivo bi bilo da se to prati u daljim istraživanjima.

Pokušali smo i da utvrdimo da li članstvo u društveno-političkim organizacijama (u obzir smo uzeli sindikat i SK) bitno utiče na ocenjivanje rada delegatâ u Republičkoj skupštini. Utvrdili smo delimična odstupanja kad je reč o nečlanovima i članovima društveno-političkih organizacija. Kod članova s funkcijom primetna je veća kritičnost — što se moglo i očekivati s obzirom na njihovu aktivnost.

Tabela 11 prikazuje te izjave. Anketirani su iz OOUR, i to nedelegati i delegati za veće udruženog rada. Odvojene su izjave nečlanova, članova sindikata i SK bez funkcije, kao i članova sindikata i SK s funkcijom. Na primer, anketirani delegati OOUR za veće udruženog rada i članovi sindikata s funkcijom znatno su kritičkiji prema radu delegatâ u Republičkoj skupštini nego drugi anketirani, jer je među njima manji broj onih koji izjavljuju da su zadovoljni radom delegatâ (10,8%), a isto tako među njima je najviše onih koji nisu zadovoljni (8,1%). Inače, nema bitnih odstupanja od izjava koje su prikazane u tabeli 10.

Tabela 11: Kako članovi sindikata i SK ocenjuju rad delegatâ u Skupštini SR Slovenije?
Odgovori nedelegatâ i delegatâ za VUR iz OOUR-a

		Nedelegati OOUR			Delegati za VUR		
		Nije član	Član bez funkcije	Član sa funkcijom	Nije član	Član bez funkcije	Član sa funkcijom
Zadovoljan je radom delegata	Sind.	16,1	17,5	20,2	24,3	18,1	10,8
	SK	17,0	24,6	7,0	16,3	25,0	18,4
Delimično je zadovoljan	Sind.	36,3	36,0	39,3	43,2	43,4	48,6
	SK	34,6	40,2	60,5	44,3	42,9	42,1
Nije zadovoljan	Sind.	5,6	4,4	4,5	2,7	7,1	8,1
	SK	4,9	4,1	2,3	6,9	5,4	7,9
Ne znam, ne mogu da se odlučim	Sind.	17,7	24,5	30,3	13,5	28,3	21,6
	SK	22,5	26,2	25,6	25,6	21,4	31,6
Nije upoznat	Sind.	22,6	17,7	5,6	13,3	3,1	10,8
	SK	20,5	4,9	4,7	6,4	5,4	0,0

Digitized by Google

III. Pokretanje inicijative u Saveznoj i Republičkoj skupštini

Za vrednovanje delegatskih odnosa na saveznom i republičkom nivou od značaja je da li su u skupštini pokretane neke inicijative ili podnošeni predlozi za diskusiju, odnosno prijem.

Zato je anketiranima postavljeno pitanje da li je delegacija OOUR, odnosno delegacija mesne zajednice pokrenula nekad nekakvu inicijativu pred Saveznom ili Republičkom skupštinom. Za Saveznu skupštinu sada je moguće upoređenje izjava iz 1977. sa izjavama iz 1981. godine, a za Republičku skupštinu imamo izjave samo za 1981. godinu.

Osnovna konstatacija koja proizlazi iz izjava anketiranih jeste da takvih inicijativa i predloga Saveznoj i Republičkoj skupštini gotovo nije ni bilo, odnosno da ih je bilo vrlo malo (vidi tabelu 12).

Tabela 12: Da li je vaša delegacija podnela kakav predlog na odlučivanje Skupštini SFRJ?

Da li je bila pokrenuta neka inicijativa ili podnesen neki predlog?	Delegati OOUR				Delegati MZ			
	za VUR		za SIZ		za VMZ		za SIZ	
	1977	1981	1977	1981	1977	1981	1977	1981
Ne znam	22,4	47,7	30,0	55,4	21,6	35,2	23,5	40,9
Takvih inicijativa nije bilo	63,0	50,0	55,4	39,9	56,1	61,8	59,4	54,6
Da, bilo ih je	7,3	2,0	7,2	1,0	9,8	2,4	9,7	2,7
Bez odgovora	7,9	6,3	9,8	2,6	12,5	0,6	7,4	1,8

Poređenje izjava iz 1977. i 1981. godine o inicijativama i predlozima Saveznoj skupštini pokazuje da je 1981. godine bilo mnogo manje onih koji su ranije tvrdili da je njihova delegacija pokrenula neku inicijativu ili podnela neki predlog Saveznoj skupštini. Tako je, na primer, 1977. godine 7,3% delegata za VUR tvrdilo da su davali predloge, a 1981. je takvih bilo još samo 2,0%; među delegatima za VMZ ih je ranije bilo 9,8%, a sada samo 2,4% itd.

I kad je reč o Republičkoj skupštini malo je bilo onih koji tvrde da se nešto učinilo na pokretanju inicijativa, ali se pri tom zapaža razlika između izjava anketiranih iz OOUR i izjava anketiranih iz mesne zajednice.

Dok samo 2,8% nedelegatâ OOUR tvrdi da su podnosili predloge Republičkoj skupštini, među nedelegatima mesne zajednice je takvih 6,0%; samo 2,7% delegata za veće udruženog rada tvrdi da su davali predloge, a među delegatima za veće mesnih zajednica takvih je 11,5%; kod delegatâ OOUR za SIZ 4,9% izjavljuju da su pokretali inicijative, a kod delegatâ MZ za SIZ takvih je

Digitized by Google

15,4%. Dakle, približno trostruko više anketiranih iz mesne zajednice tvrdi da je bilo predloga Republičkoj skupštini (vidi tabelu 13). Većina anketiranih odgovara da ne zna za predstavke i predloge ili pak tvrdi da ih nije bilo.

Tabela 13: Da li su radnici, odnosno građani podnosili predloge na odlučivanje Skupštini SR Slovenije?

	OOUR			Mesne zajednice		
	Nedelegati	Delegati		Nedelegati	Delegati	
		za VUR	za SIZ		za VMZ	za SIZ
Ne znam	70,0	40,3	54,8	74,1	43,0	58,2
Nije bilo predloga	26,5	47,0	39,6	19,5	45,2	36,4
Da, bilo je predloga	2,8	2,7	4,9	6,0	11,5	15,4
Bez odgovora	0,5	0,0	0,7	0,4	0,3	0,0

Pokušali smo da utvrdimo da li se izjave anketiranih o predlozima Saveznoj i Republičkoj skupštini unekoliko razlikuju s obzirom na to na kome su delegatskom nivou anketirani aktivni. I iz toga ugla se potvrđuje opšti zaključak da je predstavki i predloga bilo malo. Što se tiče predloga Saveznoj skupštini, tabela 14 daje odgovore delegatâ za VUR, a tabela 15 se odnosi na odgovore delegatâ za VMZ o predlozima Republičkoj skupštini. Većina odgovara da predloga nije bilo, odnosno da ne zna za njih, a afirmativnih izjava je bilo vrlo malo. Karakteristično je da samo 2,1%, odnosno 4,6% aktivnih na nivou delegacije tvrdi da su podnosili predloge, dok aktivni na nivou Republičke skupštine tvrde da nije bilo nikakvih predloga.

Tabela 14: Predstavke i predlozi Skupštini SFRJ.
Izjave anketiranih delegata OOUR za Veće udruženog rada s obzirom na nivo aktivnosti anketiranih

Da li je delegacija podnela nekad neki predlog Skupštini SFRJ?	Aktivni na nivou delegacije OOUR	Aktivni na nivou veća opštinske skupštine	Aktivni na nivou Republičke skupštine
Ne znam	46,6	41,9	42,9
Takvih predloga nije bilo	51,3	55,9	57,1
Da, bilo ih je	2,1	1,1	0,0

Digitized by Google

Tabela 15: Predstavke i predlozi Skupštini SR Slovenije. Izjave delegatâ MZ za Veće mesnih zajednica s obzirom na nivo aktivnosti anketiranih

Da li su građani dali neku predstavku ili predlog Skupštini SRS	Aktivni na nivou delegacije mesne zajednice	Aktivni na nivou veća opštinske skupštine	Aktivni na nivou Republičke skupštine
Ne znam	43,5	40,4	40,0
Takvih predloga nije bilo	44,5	46,6	40,0
Da, bilo je predloga	4,6	5,0	0,0

Izjave o predlozima Skupštini proveravali smo i sa stanovišta broja sednica kojima su prisustvovali anketirani delegati. Tabela 16 prikazuje odgovore delegatâ VUR o predlozima Saveznoj skupštini, a tabela 17 odgovore delegatâ VMZ o predlozima Republičkoj skupštini. Potvrđuje se poznata slika o neaktivnosti delegatske baze u odnosu na inicijative i predloge Saveznoj i Republičkoj skupštini.

Zapažaju se neka nerazumljiva odstupanja u izjavama anketiranih: tako, na primer, 7% delegatâ za veće mesnih zajednica koji su bili 3—5 puta na sednici veća izjavljuju da su davali predloge Republičkoj skupštini, a od onih koji su na sednicama veća bili više od 20 puta niko ne izjavljuje da je dao neki predlog. Na drugoj strani, 25% delegatâ za veće udruženog rada koji su bili više od 20 puta na sednicama veća izjavljuju da su pokretali inicijative kod Savezne skupštine, a, nasuprot njima, od onih koji su na sednicama bili 11—20 puta to niko ne tvrdi.

Tabela 16: Predstavke Skupštini SFRJ. Izjave anketiranih delegatâ OOUR za veće udruženog rada s obzirom na frekvenciju njihovog učešća na sednicama

Da li je delegacija dala nekad neku predstavku ili predlog Skupštini SFRJ?	Prisustvovao na sednicama veća udruženog rada opštinskih skupština				
	1—2 puta	3—5 puta	5—10 puta	11—20 puta	više od 20 puta
Ne znam	53,8	42,9	38,6	62,5	50,0
Takvih predloga nije bilo	45,4	56,0	59,6	37,5	25,0
Da, bilo ih je	0,8	1,1	0,0	0,0	25,0

Digitized by Google

Tabela 17: Predstavke Skupštini SR Slovenije.
Izjave anketiranih delegatâ mesnih zajednica za veće mesnih zajednica s obzirom na frekvenciju njihovog učešća na sednicama

Da li su građani podneli neki predlog ili predstavku Skupštini SR Slovenije?	Prisustvovao na sednicama veća mesnih zajednica opštinske skupštine				
	1—2 puta	3—5 puta	5—10 puta	11—20 puta	više od 20 puta
Ne znam	62,4	34,8	33,8	29,0	14,0
Nije bilo predloga ni predstavki	33,3	47,8	55,4	54,8	71,4
Da, bilo je predloga	0,0	7,0	4,6	6,5	0,0

Na drugoj strani, nije razumljivo da je Republičkoj skupštini podneseno tako malo predloga i predstavki s obzirom na to da oko polovine anketiranih (43,0% delegata VUR i 51,2% delegata veća mesnih zajednica) izjavljuje da su od Republičke skupštine dobili materijal za odlučivanje u većima Republičke skupštine. Između obrade materijala i podnesenih predloga morala bi postojati tešnja korelacija.

Tabela 18: Da li je delegacija dobila materijal za odlučivanje u Republičkoj skupštini (Veće udruženog rada, Veće opština)?

	Delegati OOUR za VUR	Delegati MZ za VMZ
Dobili smo	43,0	51,2
Nismo dobili	15,7	14,8
Ne znam	3,3	32,1

IV. Odzivanje Savezne i Republičke skupštine na podnesene predloge i predstavke

Sa pitanjem da li je Saveznoj, odnosno Republičkoj skupštini podnesen neki predlog bilo je povezano pitanje da li je na podneseni predlog dobijen odgovor.

Moglo se računati na korelaciju s odgovorima na pitanja o inicijativama i predlozima skupštini (tabele 12 i 13). Zato većina i negira da je uopšte bilo takvih inicijativa i predloga ili izjavljuje da ne zna o tome. Veoma je mali procent onih koji izjavljuju bilo da su dobili odgovor na predlog bilo da odgovor nisu dobili (tabele 18 i 19).

Odnos između broja onih koji tvrde da su dobili odgovor na podneseni predlog i onih koji to negiraju ukazuje na relativno više pozitivno nego negativno vrednovanje odzivanja kako Savezne

Digitized by Google

tako i Republičke skupštine. To se jasnije vidi za Republičku skupštinu (tabela 20), jer se izjave da je odgovor dobijen kreću od 2,4% do 7,0%, a izjave onih koji to negiraju — od 0,6% do 3,6%. U vezi s odgovorima na predloge Saveznoj skupštini zanimljiv je trend od 1977. do 1981. godine (tabela 19): vidno opada procent onih koji tvrde da su dobili odgovor na svoj predlog ili predstavku (ranije se taj procent kretao od 3,3% do 6,3%, a sada od 1,3% do 2,0%) i izjednačava se s onima koji tvrde da odgovor nisu dobili (kod delegatâ OOUR je 1981. godine više onih koji izjavljuju da odgovor nisu dobili).

Tabela 19: Reagovanje Skupštine SFRJ na predloge i inicijative. Da li ste dobili odgovor na svoj predlog ili predstavku Skupštini SFRJ?

Da li ste dobili odgovor?	Delegati OOUR				Delegati MZ			
	za VUR		za SIZ		za VMZ		za SIZ	
	1977	1981	1977	1981	1977	1981	1977	1981
Nismo dobili predlog	66,3	57,0	57,3	45,5	55,1	46,5	58,7	59,7
Dobili smo odgovor	3,6	2,0	3,3	1,3	6,3	2,1	5,4	1,8
Nismo dobili odgovor	1,0	2,0	1,6	2,0	3,8	1,8	3,4	0,6
Ništa ne znam o tome	21,1	38,3	29,0	47,2	21,6	30,0	23,5	36,7

Tabela 20: Reagovanje Skupštine SR Slovenije na predloge i inicijative. Da li ste dobili odgovor na svoje predloge Skupštini SR Slovenije? (1981)

Da li ste dobili odgovor?	OOUR			Mesne zajednice		
	Nedelegati	Delegati		Nedelegati	Delegati	
		za VUR	za SIZ		za VMZ	za SIZ
Nismo dobili predlog	37,4	49,7	45,2	31,3	53,3	45,1
Dobili smo odgovor	2,4	4,0	4,3	3,1	7,0	4,8
Nismo dobili odgovor	1,4	1,3	1,0	1,4	3,6	0,6
Ništa ne znam o tome	58,0	44,0	47,9	63,8	35,8	49,0

S obzirom na nejasno stanje o tome da li su delegacije davale predloge Saveznoj i Republičkoj skupštini, odnosno koliko je uopšte bilo takvih predloga i predstavki, ne mogu se ni pri odgovorima o reagovanju skupština izvesti uopšteni zaključci. Svakako je reagovanje skupštine na inicijative i predloge delegatske baze

Digitized by Google

jedno od ključnih pitanja delegatskih odnosa koje će morati da se obradi detaljnije i na osnovu objektivnijih podataka o tome kakvi su predlozi podnošeni skupštinama.

V. Ocena uticaja delegacija na Saveznu i Republičku skupštinu

Godine 1981. u anketu je bilo uključeno i pitanje koliko su anketirani zadovoljni uticajem svoje delegacije, odnosno svoje OOUR ili mesne zajednice na rad Savezne i Republičke skupštine. Zato u vezi s tim pitanjem nema poređenja s 1977. godinom.

Koliko su anketirani zadovoljni uticajem na rad Savezne skupštine prikazuje tabela 21, a koliko uticajem na rad Republičke skupštine vidi se iz tabele 22. Dodatne aspekte tih ocena prikazuju tabele 23, 24 i 25.

Opšta karakteristika odgovora na to pitanje je da neopredeljenih ima više od pedeset posto anketiranih — slično je bilo i sa pitanjem da li su zadovoljni radom svojih delegata (vidi tabelu 10) — i to kad je reč o Saveznoj skupštini, procenti se kreću od 50,6 do 57,6, a kod Republičke skupštine od 40,3 do 60,8 (vidi tabele 21 i 22). Svakako dovoljan osnov za opreznost pri zaključivanju!

Tabela 21: Ocena uticaja na rad Skupštine SFRJ.

Da li ste zadovoljni uticajem vaše delegacije na rad Skupštine SFRJ?	Delegati OOUR		Delegati MZ	
	za VUR	za SIZ	za VMZ	za SIZ
Zadovoljan sam	12,7	8,9	17,9	12,8
Delimično sam zadovoljan	22,7	21,1	20,6	18,2
Nisam zadovoljan	8,7	7,6	8,2	7,5
Ne znam	53,3	59,1	50,6	57,6
Bez odgovora	2,7	3,3	2,7	3,9

Tabela 22: Ocena uticaja na rad Skupštine SR Slovenije. Izjave anketiranih u OOUR i MZ (1981).

Da li ste zadovoljni uticajem vaše OOUR, odnosno MZ na rad Skupštine SRS?	OOUR			Mesne zajednice		
	Nedelegati	Delegati za VUR	Delegati za SIZ	Nedelegati	Delegati za VMZ	Delegati za SIZ
Zadovoljan sam	11,5	11,3	6,9	11,1	17,0	11,3
Delimično sam zadovoljan	20,3	21,7	25,4	18,5	31,5	22,1
Nisam zadovoljan	9,4	10,7	18,5	8,4	9,7	9,9
Ne znam	58,0	56,0	54,5	60,8	40,3	54,6
Bez odgovora	0,8	0,3	0,7	1,2	1,5	2,1

Digitized by Google

Druga karakteristika je relativno pozitivno vrednovanje uticaja na rad Savezne i Republičke skupštine: veći je broj onih koji su zadovoljni svojim uticajem nego onih koji nisu zadovoljni. Procent onih koji su zadovoljni svojim uticajem na Saveznu skupštinu kreće se od 8,9 (delegati OOUR za SIZ) do 12,8 (delegati MZ za SIZ), a procent nezadovoljnih se kreće od 7,5 (delegati MZ za SIZ) do 8,7 (delegati OOUR za VUR). Slično je i s izjavama o uticaju na Republičku skupštinu (tabela 22): procent zadovoljnih se kreće od 6,9 (delegati OOUR za SIZ) do 17,0 (delegati MZ za VMZ).

Osim toga, približno jedna petina je onih koji su delimično zadovoljni svojim uticajem na rad Savezne skupštine (od 18,2% do 22,7%) i na rad Republičke skupštine (od 18,5% do 31,5%).

Odgovori na pitanje o uticaju na rad Savezne skupštine s obzirom na nivo aktivnosti anketiranih prilično se razlikuju kod delegatâ OOUR i delegatâ MZ (vidi tabelu 23). Delegati mesne zajednice bitno pozitivnije ocenjuju svoj uticaj, odnosno oni su zadovoljniji svojim uticajem na rad Savezne skupštine nego delegati OOUR. Na nivou osnovne delegacije samo je 12,0% delegata za veća udruženog rada zadovoljno svojim uticajem i 65,4% delegata za veće mesnih zajednica; na opštinskom nivou taj odnos je 15,1% : 67,1%, i na nivou Republike 42,9% : 93,3%. Tako velike razlike nisu razumljive.

Tabela 23: Ocena uticaja na rad Skupštine SFRJ. Izjave delegatâ OOUR za VUR i delegatâ MZ za VMZ s obzirom na nivo aktivnosti anketiranih

Da li ste zadovoljni uticajem vaše delegacije na rad Skupštine SFRJ?	Aktivan na nivou					
	delegacije		opšt. skupšt.		Republ. skupšt.	
	deleg. za VUR	deleg. za VMZ	deleg. za VUR	deleg. za VMZ	deleg. za VUR	deleg. za VMZ
Zadovoljan sam	12,0	65,4	15,1	67,1	42,9	73,3
Delimično sam zadovoljan	22,2	1,8	20,4	1,9	0,0	0,0
Nisam zadovoljan	9,4	1,8	8,6	2,5	14,3	0,0
Ne znam	54,7	30,0	52,7	27,3	42,9	26,7

Slična mišljenja su među odgovorima na isto pitanje s obzirom na broj sednica veća kojima su anketirani delegati prisustvovali (tabela 24). Pri tom je karakteristično da pozitivna ocena uticaja na rad Savezne skupštine (zadovoljni su svojim uticajem) raste s povećanjem broja sednica kojima su anketirani delegati prisustvovali: kod delegatâ za veće udruženog rada od 7,6% za jednu do dve sednice veća, do 37,5% pri učešću na više od 20 sednica. Isti trend porasta postoji i kod delegatâ za veće mesnih

Digitized by Google

zajednica: od 55,9% za jednu do dve sednice veća, do 100% kad su delegati učestvovali u radu više od 20 sednica. Ovaj porast pozitivne ocene uticaja sa porastom broja sednica je razumljiv. Teško je razumljiva tolika razlika između ocena delegatâ OOUR i delegatâ mesnih zajednica.

Tabela 24: Ocena uticaja na rad Skupštine SFRJ. Izjave delegatâ OOUR za VUR i delegatâ MZ za VMZ s obzirom na frekvenciju učešća na sednicama veća

Da li ste zadovoljni uticajem vaše delegacije na rad Skupštine SFRJ?	Učestvovao na sednici VUR opštinske skupštine									
	1—2 puta		3—5 puta		5—10 puta		11—20 puta		više od 20 puta	
	VUR	VMZ	VUR	VMZ	VUR	VMZ	VUR	VMZ	VUR	VMZ
Zadovoljan sam	7,6	55,9	14,3	64,3	19,3	76,9	12,5	71,0	37,5	100,0
Delimično sam zadovoljan	25,2	0,0	28,6	3,5	12,3	4,6	25,0	0,0	25,0	0,0
Nisam zadovoljan	3,4	1,1	6,6	0,0	12,3	4,6	0,0	6,5	12,5	0,0
Ne znam	53,1	41,9	48,4	31,3	47,4	12,3	62,5	19,4	25,0	0,0

Za ocenu uticaja na rad Republičke skupštine uzeli smo još jedan ugao posmatranja, i to aktivnost anketiranih delegata u sindikatu i Savezu komunista (tabela 25). I iz tog ugla se potvrđuje opšta konstatacija da ima srazmerno mnogo neopredeljenih i da pozitivne ocene preovlađuju nad negativnim. Neopredeljenih je više u OOUR — od 54,4% do 64,9% (sindikat), odnosno od 50,0% do 58,9% (SK) — nego u mesnoj zajednici — od 31,3% do 48,9% (sindikat), odnosno 40,2% do 40,7% (SK). Razlike između ocena članova sindikata s funkcijom i nečlanova sindikata veće su nego što je to slučaj kod Saveza komunista: zadovoljnih uticajem na rad Republičke skupštine je među delegatima VUR 21,6% nečlanova sindikata i 10,5% članova SK s funkcijom. Članovi sindikata s funkcijom i članovi SK s funkcijom su relativno kritičkiji u oceni uticaja na rad Republičke skupštine nego drugi: među njima ima više onih koji izjavljuju da nisu zadovoljni uticajem. Kod sindikata među delegatima OOUR nezadovoljno je 5,4% nečlanova sindikata i 10,8% članova s funkcijom, a među delegatima veća mesnih zajednica takvih je 2,2% nečlanova i 12,5% članova s funkcijom. Slični su odnosi i kod Saveza komunista.

Digitized by Google

Tabela 25: Ocena uticaja na rad Skupštine SR Slovenije. Izjave anketiranih iz mesnih zajednica s obzirom na aktivnost u sindikatu i SK (1981).

A. Sindikat

Da li ste zadovoljni uticajem vaše OOUR, odnosno MZ na rad Skupštine SR Slovenije?	Nije član sindikata	Član bez funkcije	Član sa funkcijom	Nije član sindikata	Član bez funkcije	Član sa funkcijom
Zadovoljan sam	21,6	10,2	8,1	11,1	17,2	20,3
Delimično sam zadovoljan	16,2	23,5	16,2	37,8	29,4	34,4
Nisam zadovoljan	5,4	11,5	10,8	2,2	10,4	12,5
Ne znam	56,8	54,4	64,9	48,9	41,2	31,3

B. Savez komunista

	Nije član SK	Član SK bez funkc.	Član SK sa funkc.	Nije član SK	Član SK bez funkc.	Član SK sa funkc.
Zadovoljan sam	9,4	17,9	10,5	17,3	18,6	13,0
Delimično sam zadovoljan	23,2	16,1	23,7	34,1	27,8	29,6
Nisam zadovoljan	10,8	7,1	15,8	7,3	11,3	14,8
Ne znam	56,7	58,9	50,0	40,2	40,2	40,7

VI. Zaključci

1. Podrobnija obrada ankete za 1981. godinu i upoređenje te ankete s podacima iz 1977. potvrđuju konstataciju da je zanimanje za rad delegatâ u Saveznoj skupštini poraslo.

Jednak stepen zanimanja iskazan je i za rad delegatâ u Skupštini SR Slovenije (mada tu nemamo poređenja sa 1977. godinom, jer su pitanja koja se odnose na Republičku skupštinu uključena u istraživanje tek 1981. godine).

2. Među raznim oblicima praćenja rada delegatâ u Saveznoj skupštini ističu se dva, i to dnevna štampa i televizija. Drugi oblici imaju, prema izjavama anketiranih, minimalnu ulogu.

Pri praćenju rada delegatâ u Saveznoj skupštini 1981. godine je u poređenju sa 1977. namesto dnevne štampe na prvo mesto izbila televizija. Za 1981. godinu se s jednakim stepenom značaja pojavljuje televizija i pri praćenju rada delegatâ u Republičkoj skupštini. Pomeranje od dnevne štampe ka televiziji zaslužuje posebnu pažnju u okviru kompleksnog proučavanja informisanja.

Digitized by Google

Zajedno s pitanjem televizije trebalo bi proučiti i ulogu radija, koja se za sada po značaju ne ističe.

3. Glasila organizacija udruženog rada i lokalna glasila nemaju za sada nikakvu ulogu pri informisanju o radu delegatâ. Mogućno je da tu postoje izvesne rezerve za uspešnije informisanje delegatske baze o radu delegatâ.

4. »Skupštinski informator« ima — prema izjavama anketiranih — neshvatljivo malu ulogu u informisanju o radu delegatâ. Zato bi i taj problem trebalo posebno proučiti, jer je »Skupštinski informator« specijalno glasilo Skupštine SFRJ i Skupštine SR Slovenije za delegacije i delegate.

5. I izveštavanje delegatâ ima, prema izjavama anketiranih, neznatnu ulogu. Mada su u Saveznoj i Republičkoj skupštini u pitanju drukčiji problemi nego što su oni koji se javljaju pri izveštavanju delegatâ na nivou opštine, problem izveštavanja treba posebno proučiti. Izjave anketiranih mogu u tom pogledu da budu korisno upozorenje.

6. Anketirani relativno pozitivno vrednuju rad delegatâ kako u Saveznoj tako i u Republičkoj skupštini. Ipak, i u pogledu pozitivnih i u pogledu negativnih ocena treba imati izvesne rezerve, jer je visok procent neopredeljenih.

7. U pogledu inicijativa i predlogâ koje delegatska baza treba da daje Saveznoj, odnosno Republičkoj skupštini, iz izjava anketiranih se nameće zaključak da je delegatska baza u tom pogledu neaktivna. Izjave anketiranih su koristan signal za podrobnije proučavanje toga problema.

8. Odzivanje skupština (i Savezne i Republičke) na inicijative delegatske baze ocenjeno je relativno pozitivno. Poređenje Savezne i Republičke skupštine u tom pogledu (za 1981. godinu) ide u prilog pozitivnijem vrednovanju Republičke skupštine. Ali i tu je visok procent neopredeljenih, tako da pozitivna ocena skupštinskog odazivanja nije baš pouzdana. Odzivanje skupštine na inicijative delegatske baze jedno je od ključnih pitanja delegatskog sistema. Zato bi i to pitanje, zajedno sa pitanjem aktivnosti delegatske baze, trebalo posebno proučiti.

9. Vrednovanje uticaja delegatske baze na rad Savezne i Republičke skupštine pokazuje da smo relativno zadovoljni uticajem na rad Savezne i Republičke skupštine. Ni ovo pozitivno vrednovanje uticaja nije pouzdano jer je visok procent neopredeljenih. Ova ocena se slaže s jednakim odnosima odgovora na prethodna pitanja.

10. Zaključivanje na temelju izjava anketiranih delegata i nedelegata ima samo relativnu vrednost. Na osnovu njih se ne mogu donositi uopšteni zaključci; one su samo koristan signal i ishodište, odnosno osnova za dalje proučavanje pojedinih pitanja, pri čemu će biti potrebno da se konačni zaključci oslone i na druge metode prikupljanja podataka.

Digitized by Google

Jokica Hadži Vasileva

Marks, socijalizam i Afrika

1.

Početkom šezdesetih godina, u vreme kada je većina afričkih zemalja tek bila izvojevala političku nezavisnost, mogli su se uočiti veoma različiti pristupi afričkih lidera Marksovoj teoriji. Jedni su, a oni su činili i većinu, otvoreno i izričito oštro kritikovali ovu teoriju, drugi su bili prema njoj kritički, mada je nisu sasvim odbacivali, dok su treći, oni zaista malobrojni, isticali da se u izgrađivanju sopstvenih ideologija inspirišu u velikoj meri i marksističkom naukom. Prilazi Marksovom teorijskom nasleđu i onome što se pod marksizmom podrazumeva različiti su i danas u Africi, s tim što je sada daleko više onih koji ovu teoriju prihvataju, bilo da je reč o vladajućim snagama ili onima koje to nisu.

Svedoci smo sve jačeg prodora marksističke misli na ovaj kontinent. Za nju se ovde ne bi moglo reći »da nije u modi«, kao što to ističu neki zapadnoevropski filozofi kada je u pitanju Evropa. Marksistička teorija ovde je u fazi otkrivanja, širenja, što ne znači da nema i mnogobrojnih protivnika. Štaviše, neki smatraju da je antimarksistička struja danas jača nego ranijih godina.

Opredeljenja za marksizam naročito su se snažno izrazila tokom poslednje dekade. Sedamdesetih godina više političkih par-

Digitized by Google

tija usvojilo je marksizam-lenjinizam kao zvaničnu ideologiju, što je definisano u njihovim statutima. Tako su postupile partije u Angoli, Mozambiku, Beninu, DR Kongu, Etiopiji.[1] Treba uzeti u obzir i osnivanje u afričkim zemljama raznih marksističkih grupa, odnosno grupa koje se takvima smatraju, čemu je naročito doprineo evropski studentski pokret iz 1968. godine. Sve ove grupe deluju nezavisno od afričkih komunističkih partija, kojih je na ovom kontinentu deset, sa oko sedamdeset hiljada članova. Uz to, treba reći da se uticaj marksističke teorije zapaža i u nizu zemalja u kojima se vladajuće snage u svojim statutima nisu izjasnile za prihvatanje marksizma, što je slučaj sa Gvinejom Bisao, Gvinejom, Tanzanijom, Madagaskarom, Alžirom.

Više faktora pomoglo je prodor marksističke misli u bivše kolonije afričkog kontinenta. A tome su pogodovali — politička nezavisnost afričkih država, veliki broj socijalističkih zemalja i održavanje veza sa njima, bujanje socijalističkih pokreta u Evropi, Latinskoj Americi i Aziji, velika popularnost marksizma u Evropi krajem šezdesetih godina. Ne treba nikako smetnuti s uma ni diskreditovanje »afričkih socijalizama« tipa senegalskog, kenijskog i sličnog, posebno vezivanje njihovih protagonista za neokolonijalne snage.

Mladim naraštajima su u uslovima stečene nezavisnosti zemlje otvorene šire mogućnosti za upoznavanje Marksove teorije, i to ne samo pretežno na stranim univerzitetima, kao ranije, već i u sopstvenoj afričkoj sredini. Uz to, u odnosu na vladajuće krugove treba istaći da je afričke borce za punu nezavisnost njihov dosledan antikolonijalni i antiimperijalistički stav približavao marksističkoj teoriji. Traženje odgovora na pitanja vezana za stvarni društveni razvoj (kao ranije za antikolonijalnu borbu) mnoge afričke rukovodioce je približavalo Marksovoj teoriji, bili oni toga svesni ili ne, bez obzira na to da li su se za nju zvanično opredeljivali. Svedoci smo evolucije stavova niza afričkih političara i mislilaca (Seku Turea, Kvame Nkrumaha i drugih), evolucije koja znači odbacivanje utopističkih pogleda, pre svega onih o klasnoj borbi i ulozi pojedinih društvenih slojeva. Pri tome je od posebnog značaja ispoljavanje klasnih protivrečnosti u afričkim državama, što je vodilo shvatanju da bez klasne borbe nema ni progresa, odnosno socijalističkog razvoja.

Istovremeno, više činilaca sprečavalo je snažniji prodor marksističke misli u Afriku. Moglo bi se reći da je njen prodor na taj kontinent u znatnoj meri otežavala teorija afričke »izuzetnosti« (što nije isto što i afrička »autentičnost«), koja je nastojala da apsolutizuje specifičnosti afričkog kontinenta, njegovu istoriju, društvenu strukturu. Sledbenici teorije afričke »izuzetnosti« polaze od toga da Afrika ima sopstvenu tradicionalnu ideologiju koju je potrebno samo oživljavati, usled čega se oni i suprotstav-

[1] Preciznije rečeno, u Etiopiji je formirana Komisija za stvaranje partije radnog naroda Etiopije (COPWE), s ciljem da preraste u partiju »marksističko-lenjinističkog« tipa.

Digitized by Google

ljaju usvajanju tuđih filozofija i doktrina. Time se, naime, ispoljava težnja da se Afrika zatvori u svoju apsolutnu, gotovo metafizičku posebnost, što mnogi danas u Africi opravdano kritikuju i odbacuju. To je i kritika koncepta »negritida«, poniklog još tridesetih godina kao odgovor na negaciju afričke kulture i na osporavanje ljudskih vrednosti ovog kontinenta. U određenom vremenu je ovaj koncept podstakao proces duhovne dekolonizacije i moralne rehabilitacije, ali u uslovima nezavisnosti na ovom i sličnim konceptima nije se moglo ostati. I mnogi se njima nisu zadovoljili. Oni što su na njima insistirali podvrgnuti su oštrim kritikama u samoj afričkoj sredini. Jedan od istaknutih kritičara »negritida«, prof. Ki Zerbo[2], osuđuje u »negritidu« shvatanje o posebnoj negritidskoj duši i nekakvoj metafizičkoj suštini koja, navodno, postoji u afričkoj ličnosti, koncept koji razdvaja Afriku potenciranjem »crne originalnosti«. I mnogi drugi Afrikanci danas ocenjuju »negritid« kao jalovu koncepciju koja odvlači pažnju od rešavanja najprečih problema. Oštre kritike upućene su poslednjih godina i afričkim »etnofilozofijama«, usredsređenim na prošlost i traženje posebnih svojstava afričkog čoveka, a ne na probleme sadašnjice i budućeg razvoja. Temeljitim analizama odbacuje se mitološko poimanje afrikanstva, uz tvrđenje da je »afrika zemljopisni, empirijski, a ne metafizički pojam«.[3] Reč je o »etnofilozofiji« koja nastoji — kako to kaže beninski filozof P. Hutondji — »da sa sadašnje ideološke scene u Africi izbaci ideologiju poput marksizma . . .«[4]

S druge strane, rascep u komunističkom pokretu sprečavao je prodor marksizma u Afriku, a posebno staljinizam, staljinističke koncepcije i dogmatizam komunističkih partija, naročito njihove koncepcije o radničkoj klasi kao hegemonoj snazi u Africi, davanje prioriteta borbi radničke klase u metropoli, teza o strogo odvojenim etapama društvenog razvoja i slično.

Različiti faktori, a napose neprihvatljive pojave u komunističkom pokretu, vezane za staljinizam, naveli su neke afričke borce za nezavisnost da se udalje od evropskih komunističkih partija, kojima su ili pripadali ili im bili bliski. Udaljavanje od francuskih komunista naročito je bilo uočljivo 1956. godine, kada je usledilo i *Otvoreno pismo* poznatog afričkog pesnika i lidera »negritida« Eme Sezera Morisu Torezu.[5] Pismo je napisano posle svega onoga što je u SSSR-u rečeno o Staljinu i staljinizmu i posle mađarskih događaja. Sezer je tom prilikom pisao da ne odbacuje niti osuđuje marksizam i komunizam, već način na koji

---

[2] J. Ki Zerbo, *Sostojanie i perspektivy novoj afrikanskoj kul'turi*, »Inostrannaja literatura«, Moskva, br. 10/1970, str. 212.

[3] Paulin Hountondji, *O afričkoj filozofiji*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1983, str. 48.

[4] P. Hountondji, *Marksizam u Africi*, referat na okruglom stolu »Marks, marksizam i savremeni svet«, oktobar 1983, Cavtat.

[5] Aimé Cesaire, *Lettre à Maurice Thorez; Présence Africaine*, 3. rd., Paris, 1956.

Digitized by Google

su se neki narodi koristili marksizmom, izražavajući pri tom želju da marksizam i komunizam služi obojenim narodima, a ne obojeni narodi — marksizmu i komunizmu. Sezer je kritikovao Komunističku partiju Francuske zbog njenih zabluda, zbog pretenzije da je uvek u pravu, iznoseći da je neprihvatljivo posmatrati kolonijalno pitanje kao drugorazredno, osuđujući pokroviteljski stav KP Francuske prema kolonijalnim narodima.

Dogmatski marksizam svakako je bio velika prepreka širenju marksističke teorije u Africi. A to su već rano uočili neki panafrički lideri, među kojima se posebno ističe Džordž Pedmor, koji je, mada dvadesetih godina tesno vezan za Kominternu, s njom raskrstio 1934. godine. Pri tom je Pedmor izvukao i važne pouke iz svog kontakta sa Kominternom i tokom svog boravka u SSSR-u krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina. U knjizi *Panafrikanizam ili komunizam*[6] Pedmor piše da marksističko učenje ne sme postati dogma, već »misao vodilja budućeg razvitka«. Bitno je, kaže on, shvatiti ciljeve Marksove filozofije, kako bi se ta nauka mogla prilagoditi afričkim ekonomskim i društvenim potrebama. Pedmor se pozivao na Mao Ce-tunga, koji je, po njemu, upozoravao sunarodnike da ne smeju postati sluge marksističkog dogmatizma, ističući da bi i Afrikanci tu okolnost takođe morali uzeti u obzir.

Ma koliko marksističke ideje bile privlačne za deo afričke inteligencije, nju su odbijale neke njihove interpretacije, određeni stavovi komunističkih partija, naročito oni o sudbini afričkog kontinenta. Izlaz su mnogi tražili još pedesetih godina, ali ne u prihvatanju svega što im se nudi, već u povezivanju Marksovih ideja sa sopstvenim tlom. Upoznavši se i sa drugim socijalističkim doktrinama, afrički intelektualci i lideri političkih pokreta nastojali su da ih prilagode afričkoj sredini i uslovima. U težnji da socijalističke ideje prilagode afričkim socijalnim i političkim uslovima afrički lideri i mislioci počeli su isticati tradicionalni kolektivizam, religiju i slično, što je dovelo do pojave raznih struja »afričkog socijalizma«. A vremenom su ti socijalizmi doživljavali izvesne promene. Neki od njih su evoluirali u pravcu »demokratskog socijalizma«, čiji su osnovni protagonisti danas Leopold Sengor i Habib Burgiba, drugi su se, udaljivši se od »afričkog« i »demokratskog socijalizma«, razvijali u smeru Marksove teorije (Kvame Nkrumah, Seku Ture).

2.

Prepreke koje su ometale prodor marksističke misli u Afriku danas su u znatnoj meri manje. Uticaj protagonistâ teorije »izuzetnosti« i »isključivosti« Afrike prilično je opao. S druge strane, dogmatska gledanja na razvoj Afrike, premda nisu u potpunosti prevaziđena, vidno su potisnuta. Pa ipak, teza da je Marksova teorija nespojiva s Afrikom ima još dosta pristalica na tom kontinentu.

[6] G. Padmore, *Panafricanism or Communism*, London, 1956.

Digitized by Google

Kritike koje se danas upućuju Marksu i njegovim sledbenicima dosta su slične onima što su iznošene još početkom šezdesetih godina. Kritičari marksizma obično se pozivaju na »nedovoljnost« i »ograničenost« marksističke teorije, ističući da je to teorija koja je stvorena pre sto i više godina na osnovu naučnih metoda i stvarnosti XIX veka i Zapadne Evrope, usled čega i ne može biti od većeg značaja za afrički kontinent. Njima u ovoj teoriji smeta ateizam, »izvesno potcenjivanje duhovnih vrednosti«, »materijalizam bez topline«, ali možda najviše shvatanja o klasama i klasnoj borbi. Klasicima marksizma se, pored toga, zamera da su precenili ulogu proletarijata, odnosno da nisu shvatili značaj seljačkog pitanja, niti pravilno ocenili revolucionarnost seljaštva. U osnovi tvrđenja da teorija osnivačâ marksizma nema značaja za Afriku je i mišljenje da Marks i Engels nisu uzimali u obzir specifičnosti pretkapitalističkih formacija, da nisu poznavali tribalno društvo, kao i da su zanemarivali posebnost situacije svojstvene najnerazvijenijem svetu. Marksizam je za Afriku neprihvatljiv i zbog tóga, kako se navodi, što se mnoga Marksova predviđanja nisu ostvarila, što su klasici marksizma davali nepotpune i dvosmislene odgovore, a posebno one koji se tiču nacionalnog i kolonijalnog pitanja. Po nekima, Marks je neprihvatljiv i zbog njegovog internacionalizma, i pri tom se ističe da afrička ideologija teži ka tome da razvija nacionalizam, a da bi to postigla, ona se mora oslanjati na vrednosti svojstvene afričkom svetu.

Istini za volju, treba reći da neki od onih koji su Marksovu teoriju odbacivali ili je odbacuju ukazuju na izvesne njene vrednosti, koje bi mogle biti korisne i za afrički svet. Tako Leopold Sengor odaje priznanje marksističkom pojmu otuđenosti, koji je, kako kaže, doprineo tome da Afrikanci postanu svesni svog položaja, podređenosti zapadnom kapitalizmu, eksploataciji od strane imperijalističkih zemalja.[7] Po Sengoru, prihvatljiv je i Marksov dijalektički metod, kao i filozofija humanizma.[8]

Pa i pored tih pozitivnih njenih strana, na koje se ukazuje, marksistička teorija je za mnoge afričke intelektualce danas neprihvatljiva, jer, kako kažu, ne odgovara nerazvijenom svetu. Činjenica je da je Marks neuporedivo bolje poznavao evropska nego vanevropska društva. Donekle je i nekritički prihvatao hegelovsko shvatanje da je Evropa, na neki način, središte opšte istorije. Ali to nije razlog da se negira značaj koji Marksova teorija može imati za Afriku. Uz to, mnogi od onih koji su tvrdili i tvrde da

[7] L. S. Senghor, *Séminaire des Cadre Politiques*, Dakar, 1962, str. 23.

[8] Početkom šezdesetih godina Sengor se zalagao za preispitivanje marksizma i, na toj osnovi, za njegovu izvesnu asimilaciju; pri tom je insistirao na potrebi »odvajanja posle asimilacije« i na »prevazilaženju marksizma«, a pod prevazilaženjem je podrazumevao prilagođavanje marksizma karakteristikama savremene Afrike, karakteristikama negritida (L. S. Senghor, *Nation et voie africaine du socialisme, Présence Africaine*, 1961, str. 67).

Digitized by Google

je marksizam neprihvatljiv za Afriku prvenstveno imaju na umu činjenicu da se iskustva socijalističkih revolucija i borbe za socijalizam u drugim zemljama ne mogu presađivati na afričko tle, što je, svakako, tačno. Ali usvojiti Marksovu misao ne podrazumeva takvo presađivanje, već znači stvaralački se koristiti teorijsko-metodološkim osnovama Marksove teorije, radi naučnog osvetljavanja stvarnih društvenih pojava, odnosâ i procesâ, u cilju uspešnog usmeravanja postojećih revolucionarnih i progresivnih snaga u pravcu ostvarivanja — za uslove Afrike — maksimalno mogućnog društvenog progresa na njenom tlu.

Prići savremenim problemima afričkog društva marksistički ne znači ocenjivati, po analogiji, zbivanja u tom društvu sa stanovišta konkretnih marksističkih konstatacija iznesenih o zbivanjima na drugim mestima i u drugo doba. Takav bi prilaz bio upravo nemarksistički. Sa stanovišta marksizma može se reći da jednostavnog ponavljanja određenih istorijskih pojava, karakterističnih za nekadašnje etape razvoja (recimo, evropskih zemalja), danas u Africi ne samo da ne mora da bude, već, po pravilu, ne može ni biti. Tvrditi suprotno — bio bi čist dogmatizam. To upravo karakteriše one koji ne mogu *a priori* ni zamisliti da bi nerazvijene zemlje mogle stići do praga socijalizma sasvim drugim putevima, metodima i tempom, na sasvim različit način od zemalja Evrope ili drugih regiona sveta.

Mnogi autori se koriste pojmom »primena marksizma«. S tim u vezi želeli bismo reći da on nije najpodobniji, jer vuče na shvatanje da postoje gotovi odgovori i da ih treba samo primeniti na postojeće uslove. Međutim, nikako nije u pitanju prosta primena, već je potrebna kreativnost i poznavanje bitnih osnova marksističke teorije i sopstvenog tla.

Ako se marksizam shvati kao teorija koja stvaralački otkriva različite puteve ka slobodi, ukidanju monopola, privilegija, nepravdi i ograničavanja čovekovih mogućnosti, onda je sasvim jasno da je tako shvaćeni marksizam ne samo prihvatljiv, nego i neophodan Africi, kao i svakom drugom regionu sveta. Reč je o teoriji koja pomaže, više nego ijedna druga, da se sagleda kapitalistička eksploatacija i oceni sadašnji period; ona omogućava da se shvati istorijska perspektiva, da se utvrde tendencije i pravci društveno-političkog i ekonomskog razvoja. A za to je potreban stvaralački čin, što će navesti mnoge autore da kažu da je Marksova misao nužan, ali i nedovoljan uslov za izgradnju adekvatnih strategija[9], navešće mnoge da kažu da je reč o »otvorenom marksizmu«[10] Pri tom oni imaju na umu da je baš jedno od izvornih karakterističnih svojstava marksizma — njegov stalni stvaralački razvoj, i to razvoj u skladu s objektivnim okolnostima. A objektivne okolnosti Afrike upućuju na postojanje više subjekata revolucionarnih

[9] Dr Zoran Vidaković, *Marks i savremeni svet*, »Partizanska knjiga«, Beograd, 1981.

[10] Dr Aleksandar Grličkov, Uvodni referat na okruglom stolu »Marks, marksizam i savremeni svet«, Cavtat, 1983.

Digitized by Google

preobražaja, na sagledavanje uloge religije, specifično rešavanje agrarnih problema, osobeno vođenje ekonomske i kulturne politike, na specifično izgrađivanje političkih sistema i slično. Poznavanje i prihvatanje Marksove teorije mora biti dopunjeno poznavanjem sopstvene stvarnosti i spremnošću da se bude »svoj na svome«, da se bude autonoman, što će pomoći da se pojave nove originalne strategije razvoja, specifične revolucionarne ideologije. Afrika je dala dovoljno dokaza da je to i mogućno.

Marksova teorija, nesumnjivo, može biti zadovoljavajuće idejno-političko rukovodstvo za Afriku, kao i za druga vanafrička društva. Ona se ne može »deliti« na ova ili ona društva, kao što to neki čine. Ako se kaže da je pogodna za evropska, a ne za afrička društva, slediće zaključak — kako je to lepo napisao Iv Beno — da tada »nije više to ona i nije pogodna nigde«[11].

3.

S obzirom na to da se Marksu najčešće upućuju prigovori zbog njegovog ateizma, stava o socijalnom nosiocu društvenog preobražaja i teoriji klasne borbe, kao i zbog odnosa prema pretkapitalističkim društvima — zadržaćemo se kratko i na tim pitanjima.

Od Marksove teorije ne treba ni tražiti da daje sve odgovore na pitanja koja postavlja savremeni razvoj nerazvijenih zemalja. Teorija revolucije i shvatanje o revolucionarnim potencijalima danas zahtevaju drugačije ocenjivanje postojećih političkih pokreta i uloge socijalnih subjekata socijalizma. A društvena praksa nerazvijenih zemalja je pokazala da, pored komunističke partije i radničke klase, ima i drugih političkih i socijalnih snaga koje postaju faktori borbe za socijalizam. Zapravo, današnja situacija navodi nas na to da mnogo šire posmatramo subjekte revolucije. Naime, društveni blokovi i šire političke organizacije imaju zapaženu ulogu. Dugogodišnji kolonijalni sistem u Africi nije omogućio stvaranje takve društvene klase koja bi sama rukovodila oslobodilačkim pokretima, a kasnije, po stečenoj nezavisnosti, i upravljala procesima društvenog preobražaja. Ni jedan od društvenih slojeva (sem po izuzetku) ne raspolaže ekonomskom moći, niti pak političkom organizacijom, da bi mogao samostalno preuzeti političku vlast. Otuda i nužnost saveza više društvenih slojeva i klasa u uslovima nezavisnosti, otuda i tako naglašena uloga profesionalnih revolucionara, nosilaca vlasti, inteligencije, kao i armije u afričkim društvenim procesima. Treba istaći da i oni koji se u Africi zvanično opredeljuju za marksizam i oni koji to ne čine, a nastoje da svoja socijalistička opredeljenja u što većoj meri realizuju, smatraju da je na sadašnjoj etapi društvenog razvoja savez društvenih snaga privrženih socijalizmu onaj faktor koji zamenjuje jednu društvenu klasu. Pri tom svi naglašavaju

[11] Yves Bénot, *Ideologies des Indépendances africaines*, F. Maspero, Paris, 1969, str. 29.

Digitized by Google

posebnu ulogu radničke klase u tom savezu, mada to ipak čine svaki na svoj način.

Kad je reč o socijalnim savezima u nerazvijenim, pa i afričkim zemljama, mogu se zapaziti neki novi pristupi u odnosu na klasičan marksistički pojam klasno-socijalnog saveza. Naime, klasični marksistički pojam klasno-socijalnog saveza pretpostavlja rukovodeću ulogu radničke klase u sklopu postojećeg saveza, bilo da je reč o savezu radničke klase i seljaštva, prema koncepciji V. I. Lenjina, ili, pak, radničke klase i više društvenih slojeva i klasa, prema Gramšijevoj koncepciji. A najčešće su ovi saveznici smatrani »rezervom« proleterske revolucije u sklopu diktature proletarijata. Ovakvo shvatanje socijalno-klasnog saveza, po svemu sudeći, nije primereno afričkoj situaciji. Ovde radnička klasa (bar kad su u pitanju zemlje Tropske Afrike) nije ni mogla postati avangardna snaga, a među saveznike, pored seljaštva, trebalo je uvrstiti i inteligenciju, zanatlije itd.

Marksova teorija se odbacuje zbog shvatanja o klasama i klasnoj borbi; faktički zbog pogrešne interpretacije tih stavova. Marks, u stvari, nije tvrdio da je klasna borba postojala oduvek i svuda, a još manje da treba da bude svugde istovetna. Naime, on nije »izmislio« klasnu borbu, nego je nju istraživao u društvenoj realnosti, posebno u kapitalizmu, koji karakteriše sukob između buržoazije i proletarijata. Ni nerazvijene afričke zemlje nisu lišene unutrašnjih sukoba između buržoazije i proletarijata, ali u njima nalazimo i druge vidove društvenih protivrečnosti. Afričke revolucije, kao ni revolucionarni tokovi u drugim nerazvijenim područjima, ne mogu se poistovetiti s klasnom borbom. Posredi je talas emancipatorskih težnji izraženih u mnoštvu načina i oblika. Treba imati u vidu da socijalne odnose u Africi karakteriše, pre svega, nepomirljiv sukob između spoljnih kapitalističkih eksploatatora i radnih masa Afrike. A ti spoljni eksploatatori nalaze sebi saveznike i pomagače u najrazličitijim slojevima na afričkom kontinentu — među krupnom buržoazijom (tamo gde je ima), ali i među inteligencijom, trgovcima (srednjeg imovnog stanja), sveštenstvom, u nekim vojnim krugovima, posebno među državnom birokratijom.

Cela ova specifična situacija ne dovodi u pitanje temeljnu tezu Marksove teorije o klasnoj borbi kao agensu istorije. To su shvatili i neki od onih koji su ranije odbacivali Marksovo učenje o klasama i klasnoj borbi, koji su smatrali da je potrebno suprotstaviti se svim pokušajima pravljenja razdora među pojedinim grupama, u interesu »nacionalnog jedinstva«, »afričke solidarnosti«, u cilju uključivanja svih društvenih slojeva u antikolonijalnu borbu i izgradnju zemlje. Ali vreme je učinilo svoje, pa se u drugačijoj svetlosti sagledavaju značaj određenih klasa i uloga klasnih protivrečnosti i klasnih borbi u Africi. Shvatanje klasne borbe odvaja danas, možda u najvećoj meri, »demokratske socijaliste«, sa L. Sengorom i H. Burgibom na čelu, koji tvrde da u Africi ne postoje klasne protivrečnosti i da je za Afriku štetna klasna borba,

Digitized by Google

od onih iz grupe »radikalnih«, koji ističu značaj te borbe i u današnjim afričkim uslovima, kao i posebnu ulogu radničke klase.

Radnička klasa u Africi, kao i u ostalim područjima nerazvijenog sveta, nikako nije jedina društvena snaga zainteresovana za kretanje društva ka socijalizmu. To niukoliko ne dovodi u pitanje zasnovanost teze klasikâ marksizma o radničkoj klasi kao nosiocu društvenih preobražaja. U periodu stvaranja društvenih pretpostavki za razvoj socijalizma (što ne znači da i u ovoj fazi razvoja nema socijalističkih elemenata) njena uloga u društvu ne mora biti glavna, ali sam dalji razvoj društvenih odnosa zahteva bitnu ulogu radničke klase u njemu. Radnička klasa ni u jednoj afričkoj zemlji nema ulogu hegemona; međutim, za dalji razvoj značajno je sagledati ulogu radničke klase u društvenim procesima. I danas se u nizu afričkih zemalja, ako ne u stvarnom fizičkom smislu a ono u smislu idejne avangarde, javlja ipak savremeni proletarijat. Malobrojno afričko radništvo ipak se koristi bogatim idejnim nasleđem svetskog proletarijata, uzorom njegovih klasnih i političkih borbi, njegovim iskustvom. A to idejno nasleđe nastoje da u razradi svojih koncepcija iskoriste mnogi afrički revolucionari koji se nalaze na vodećim položajima, a u ime radničke klase imaju ulogu hegemona. Afričkom radništvu su, po svemu sudeći, potrebne njihove intelektualne sposobnosti (bez obzira na to što mnogi potiču iz redova sitne buržoazije), kao što je ovima potrebna ideologija radničke klase.

U osvetljavanju odnosa afričkih mislilaca prema religiji i tradiciji, a povodom njihove kritike upućene s tim u vezi Marksu, bilo bi potrebno izneti sledeće. Religija je antipod nauci, a Marks joj je, razrađujući naučnu teoriju, morao kao takvoj i prići, otkrivajući korene religije i ukazujući na potrebu njihovog otklanjanja. Ali, istovremeno, Marks je smatrao da je prihvatanje ili neprihvatanje religije stvar svesti svakog pojedinca, da demokratija mora poštovati slobodu svesti. Uz to, ateizam u Marksovoj teoriji ne znači insistiranje na prevazilaženju religijske svesti prinudom, premda je u praksi bilo i toga. Marks, pre svega, objašnjava šta je stvorilo religijsku svest i šta može doprineti njenom prevazilaženju, vezujući to za prevazilaženje otuđenosti čoveka.

Socijalizam, u smislu uspostavljanja razvijenih socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, znači objektivno suzbijanje (tokom procesa) ljudske otuđenosti i otuđene svesti. Time on negira religiju. U krajnjoj liniji, ta dva pojma se objektivno isključuju, i to je smisao Marksove kritike religije. Ali to ne znači da je danas (pogotovo u Africi) nemogućno da se religiozni ljudi opredeljuju za socijalizam. Naime, religioznost afričkih masa nije sama po sebi smetnja usvajanju političke orijentacije ka socijalizmu. U takvim uslovima socijalizam (kao opredeljenje u najopštijem smislu) i religija se međusobno ne isključuju. Danas u Africi borba protiv religije ne samo da ne bi bila pretpostavka političke borbe za socijalizam, već bi je i kompromitovala ako pod socijalizmom podrazumevamo opštu orijentaciju u pravcu socijalizma. Shodno mišljenju da institucije savremenog društva treba prilagoditi tra-

Digitized by Google

dicijama (u kom slučaju socijalizam ne bi bio nešto nametnuto spolja), religija se shvata kao deo mnogih afričkih koncepcija o socijalizmu. Ali treba istaći da se odnos prema religiji u raznim zemljama razlikuje. Na jedan se način shvata uloga religije u Libiji, a na drugi u Tanzaniji, na Madagaskaru itd.

Razmišljanja o ulozi religije, posebno islama u oslobodilačkim pokretima, navode ateiste na studioznije razmatranje problema prirode religije i njene uloge u naše doba. Kod mnogih kolonijalnih naroda islamski pokreti imali su značajnu ulogu u antikolonijalnoj borbi, borbi za nacionalno oslobođenje. Islam se pri tom pokazao kao mobilizator narodâ i snažan podsticaj za njihovu borbu, za preduzimanje revolucionarnih akcija. Potvrđivao je trajnost kulture i jezika, odigrao je veliku ulogu u afirmisanju svega onoga što je domaće — originalno. Imajući u vidu ovakvu istorijsku situaciju, nužno je shvatiti nastojanje elemenata koji islamu dodeljuju značajno mesto u društvenom razvoju. Ukoliko žele da budu realisti, afrički državnici i političari moraju voditi računa o velikoj ulozi religije u životu Afrikanaca. I oni tako i postupaju. Ali ne zanemaruju ni druge tradicionalne vrednosti iz svoje vlastite istorije i kulture, bez obzira na to da li je reč o onima koji marksizam odbacuju ili su njime inspirisani. Tako mnogi afrički rukovodioci sa područja Tropske Afrike računaju na tradicionalnu zajednicu u društvenom razvoju svojih zemalja, imajući u vidu da se, i pored primetnog procesa raspadanja patrijarhalnog društva, najveći deo seljaštva Tropske Afrike nalazi u ekonomskom i društvenom okviru patrijarhalne zajednice, za koju je karakteristična zajednička svojina na zemlju i solidarnost koja objedinjuje članove jedne društvene grupe na nivou porodice, roda ili sela.

Svaki uverljiviji socijalistički revolucionarni program mora računati s postojećim tradicijama, i to ne samo kao sa taktičko-mobilizacionom osnovom. Mnoge značajne društvene i nacionalne promene izvedene su s pozicija i u ime islama, tradicionalnog zadrugarstva i slično. Ali, isto tako, treba reći da vremenom one iscrpljuju svoj istorijski naboj, pa klasno-revolucionarne osnove promena postaju sve očiglednije.

4.

Tradicionalni elementi i osobenosti strukture afričkih društava morali su se odraziti i na ideologije i ideološko-političke koncepcije u Africi. Ponegde je značaj tradicionalnih vrednosti prenaglašen, a drugde je, opet, sveden u »razumne« okvire i, manje-više, uspešno uklopljen u savremene procese društvenog razvoja. Ali ni u jednom slučaju afričke ideologije i ideološko-političke koncepcije ne odslikavaju samo stepen sopstvenog ekonomskog i društvenog razvoja. One ga prevazilaze, s obzirom na to da izražavaju protivrečnosti svetskog kapitalizma. A uz ovaj razlog prevazilaženja istovremeno treba uzeti u obzir i apsorpciju revolucionarne misli razvijenog sveta (uticaj socijalističkih ideja i doktrina), kao i dej-

Digitized by Google

stvo društvene prakse socijalističkih zemalja. Ma koliko bili malobrojni, savremene klase i slojevi utisnuli su snažan pečat ovim ideologijama i ideološko-političkim koncepcijama, nastojeći da »strane« ideologije i teorije prilagode svome tlu. Ovo »prilagođavanje« sve više se odnosi i na marksističku teoriju, bez obzira na to da li se za nju afričke snage javno izjašnjavaju ili ne.

Reč je o pogledima koji podležu evoluciji, sazrevanju, u meri u kojoj se političke partije i pojedinci oslobađaju zapadnih političkih i idejnih koncepcija, raznih predrasuda prema Marksovoj teoriji, ali i prema sopstvenom idejnom nasleđu. Ovoj evoluciji doprinosi težnja za autentičnošću, shvaćena ne kao zahtev za vraćanjem prošlosti, već kao imperativ traženja sopstvenih puteva idejno-političkog formiranja, kao traženje odgovarajućih rešenja — korišćenjem pouka predaka, ali i znanja i iskustava stečenih iz drugih izvora, a posebno onih proisteklih iz spoznaje sopstvene stvarnosti. U traganju za sopstvenim razvojem neki ne uspevaju izbeći zamke zapadnog koncepta društvenog razvoja i shvatanja demokratije, kao što se drugi ne mogu potpuno zaštititi od klopke dogmatskog shvatanja marksizma. A u nju su upali mnogi pripadnici prvog pokolenja afričkih marksista, koji nisu izbegli krutost staljinističkog načina mišljenja, što se i dan-danas oseća u teorijskim raspravama i praktičnoj politici. Ali dogmatske interpretacije marksizma još i danas prodiru na afričko tle i predstavljaju prepreku kako većoj popularnosti marksističke teorije tako i pronalaženju odgovarajućih, odnosno najadekvatnijih strategija. Velika je stvar da mlade generacije u nizu afričkih zemalja imaju mogućnost da izučavaju marksizam na univerzitetima, ponegde i u srednjim školama. Ali je isto toliko važno kako ga uče, iz kakvih udžbenika, na koji način. Mnogi afrički intelektualci, koji danas tvrde da su marksisti, kritikuju neprikladan način učenja marksizma iz udžbenika uvezenih iz drugih zemalja i nekritički prihvatanih, ističući istovremeno da oni sami nisu spremni da usvajaju svaku pojedinost iz Marksovih teorijskih analiza, svaki pojam koji se javio u istoriji marksizma, da prihvate bilo čiji sistem kao gotov model za Afriku. U mnogo čemu su u pravu ovi afrički intelektualci, mahom profesori univerziteta i istaknuti naučni radnici, ali u mnogo čemu nisu. Možemo zapaziti da ova afrička »levica«[12] (pod snažnim uticajem evropske »levice«) takođe pada u svojevrstan dogmatizam. A njega ćemo uočiti: (a) u ocenjivanju vladajućih snaga u zemljama, prema našim shvatanjima, socijalistički usmerenim, koje se najčešće nazivaju »birokratska« ili »kompradorska« buržoazija, nesposobna, kako kažu, da zemlju povede putem progresa i socijalizma; (b) u isticanju zahteva za intenzivnom klasnom borbom; i (c) zahteva za rukovodećom ulogom radničke klase, koja jedina, u savezu sa seljaštvom, može obezbediti socijalistički put razvoja. Snage koje se pozivaju na marksizam u Africi

[12] Ovaj pojam koristimo uslovno. Njime želimo, pre svega, istaći da se ova marksistička ili marksistički orijentisana grupacija razlikuje od drugih marksističkih struja u Africi.

Digitized by Google

su sve brojnije, ali je nesumnjivo i to da su sve raznovrsnije. Razlikuju se po svom političkom uticaju, po legalnom ili ilegalnom statusu, ali i po gledanju na društvene i političke nosioce socijalističkog preobražaja, po kvalifikovanju sadašnjih društvenih procesa u Africi, načinu vođenja borbe i slično. A te razlike uslovljavaju nepovezanost i nejedinstvenost političkih akcija snaga progresa, koje su inače sve zajedno pod snažnim pritiskom i unutrašnje i međunarodne reakcije. Ali je ta razjedinjenost, na žalost, — opšta karakteristika socijalističkog pokreta u svetu, pa i u Africi.

Usvajanje marksizma kao doktrine ne daje samo po sebi prednost onim snagama koje su se za njega izjasnile. Osnovni kriterijum za određenje društvenih procesa je društvena praksa. A analiza ove prakse pokazuje da značajne društveno-ekonomske preobražaje mogu ostvariti i oni koji ovu doktrinu ne usvajaju, ili je bar ne usvajaju u celini (Gvineja, Alžir, Tanzanija). Karakter jedne revolucije može se određivati na osnovu ciljeva, društvenih snaga koje je nose, na temelju organizacije, a pre svega društvene prakse.

U idejnim orijentacijama afričkih zemalja sve je manje utopističkih i pragmatskih koncepcija, koje su u najvećoj meri karakterisale afričke političke pokrete šezdesetih godina. Istina, neke političke partije i lideri i dalje ističu da ne prihvataju marksizam kao svoju doktrinu ili da su im pojedini aspekti marksističke teorije neprihvatljivi, što ipak ne dovodi u pitanje njihov doprinos revolucionarnim kretanjima. Mada je revolucionarna praksa uslovljena revolucionarnom teorijom, proces sazrevanja revolucionarne svesti je veoma složen. Može se desiti (i dešava se) da određene snage ne steknu marksističko saznanje o daljim ciljevima razvoja socijalizma, da te elemente ne sadrže njihova shvatanja, a da ipak u praksi učine revolucionarni korak napred ili čak ostvare značajnije revolucionarne preobražaje. Naime, u datim uslovima najdoslednije su one socijalističke snage koje svojom društvenom i političkom akcijom omogućuju svojoj sredini da ostvari maksimum socijalističke sadržine u razvoju društvenih odnosa, da učine najveći korak u pravcu socijalizma.

Vladajuće socijalistički usmerene snage u Africi ophrvane su mnogim teškoćama, ekonomskim i političkim, međunarodnim i unutrašnjim. Ali, bez obzira na sve te teškoće i probleme, socijalistička usmerenost u Africi ne slabi. Oko trideset vladajućih partija poziva se na socijalizam kao cilj svoga razvoja, a više od polovine nastoji da i društvenom praksom potvrdi svoja socijalistička opredeljenja.

Specifičan je danas karakter prelaska na socijalizam u svetskim okvirima i on se nije mogao očekivati u Marksovo vreme. Nove istorijske prilike, nastale posle drugog svetskog rata, stvorile su mogućnost za širi prodor socijalističkih ideja i u zemlje u razvoju. Mnoge od njih su se, posle sticanja nezavisnosti, izjasnile za socijalistički put razvitka kao alternativu, premda su to bile zemlje bez razvijenog industrijskog proletarijata i njegove svesne avangarde. Težak ekonomski položaj tih zemalja i zavisnost od

Digitized by Google

svetskog kapitalizma bio je, jeste i biće duže vreme neprekidan izvor socijalističkih ideja i revolucionarnih preobražaja u njima.

Nemogućnost da se na kapitalističkim osnovama obezbedi nezavisan ekonomski razvoj, koji bi vodio promeni ekonomskih struktura (domaća buržoazija može imati samo ulogu ekspoziture stranog kapitala), potreba za značajnom ulogom države i planske privrede, nužnost što bržeg izlaženja iz stanja zavisnosti i nerazvijenosti — upućivale su afričke snage na traženje rešenja u pravcu socijalizma. Uz to, složeni unutrašnji i međunarodni ekonomski i politički faktori, koji su uticali i utiču na celokupan društveni razvoj u afričkim, kao i u drugim zemljama u razvoju doprineli su javljanju novih socijalnih i političkih subjekata borbe za socijalizam. Široke društvene grupacije u afričkim zemljama postale su stvarni izvor podrške socijalističkoj usmerenosti u ovim zemljama. Svakako, značajan činilac popularnosti i širenja socijalističkih ideja na ovom tlu je porast i jačanje socijalističkih snaga i država (njihova podrška, korišćenje pozitivnih i negativnih iskustava), kao i uticaj socijalističkih teorija, naročito marksističke. Kad je reč o mogućnosti socijalističke usmerenosti i u veoma nerazvijenim delovima sveta, ne treba smetnuti s uma ni povezanost sveta na ekonomskom, kulturnom i drugom planu.

I pokret nesvrstavanja, premda ne insistira na klasnom karakteru, objektivno je značajan činilac svetskog procesa kretanja ka socijalizmu. Boreći se protiv svih vidova imperijalističkog delovanja i za dosledno ostvarivanje nezavisnosti svih zemalja, u pokretu nesvrstavanja su implicite sadržane komponente negacije svetskog sistema kapitalizma. Borba protiv nepravednih međunarodnih odnosa, nametnutih kapitalizmom, stvara preduslove za ubrzan ekonomski, a time i društveni razvoj nesvrstanih zemalja. Reč je o pokretu koji se bori protiv svih vidova hegemonizma i pritisaka koji bi mogli ugroziti nacionalnu slobodu. A to, nesumnjivo, predstavlja pokretačku snagu socijalizma. I razvijanje međusobne saradnje i povezivanje sa svim snagama koje rade na ostvarivanju opšteg napretka i ravnopravnosti, za što se zalaže pokret nesvrstavanja — sve to obezbeđuje objektivne preduslove za realizovanje društvenog progresa u svakoj zemlji.

Dakle, u pitanju je ceo splet unutrašnjih i međunarodnih faktora, uzroka ekonomske, političke i psihološke prirode, koji omogućuju da se i u veoma nerazvijenim delovima sveta, kakav je naročito Tropska Afrika, ispolje težnje ka kretanju u pravcu socijalizma. Sve to potvrđuje da socijalistička opredeljenja u afričkim zemljama (kao, uostalom, i u drugim zemljama u razvoju) nisu slučajna pojava, ni isključivo plod uticaja svetskih ideja i procesa, već ona izražavaju potrebe ovih društava, a istovremeno govore o spletu određenih međunarodnih okolnosti i neminovnoj povezanosti zbivanja.

Digitized by Google

Hazër Susuri

O zapošljavanju žena u SAP Kosovo

Položaju žene u Pokrajini od oslobođenja pa do danas posvećivana je posebna pažnja kako bi ona postala ravnopravna muškarcu u svim oblastima društvenog, političkog, ekonomskog, kao i u privatnom životu. Na menjanje svesti kod građana u socijalističkom samoupravnom društvu najviše utiče, svakako, uporan rad na ostvarivanju emancipacije žene i na njenoj društvenoj afirmaciji kao značajnog nosioca i činioca socijalističkog samoupravnog sistema i razvitka društva. Nosioci glavne bitke za takve nove odnose jesu socijalističke samoupravne snage našeg društva, Savez komunista i druge subjektivne snage.

Poruke druga Tita, izrečene na Jedanaestom kongresu SKJ, ugrađuju se u zvanična dokumenta i u praksu. U jednoj od njih se kaže: »Bez stvarnog učešća žena u društvenom i političkom životu nema ni pune demokratije ni razvoja samoupravljanja. Zato se cijelo naše društvo mora znatno više angažovati na bržem i efikasnijem rešavanju problema koji proističu iz nesklada između uloge žene u udruženom radu i društvu uopšte i njenih još uvijek velikih obaveza u porodici. Angažovanje oko dva miliona žena u udruženom radu zahtijeva da se odlučnije i organizovanije stvaraju takvi životni i radni uslovi koji će ženi omogućiti puno učešće u društvenom životu. Pri tome mislim na rješavanje problema

Digitized by Google

kao što su obrazovanje i zapošljavanje žena, zaštita materinstva na osnovama društvene solidarnosti i drugi uslovi života i rada.«

Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo je postavila za svoj cilj da obezbedi da žena, s obzirom na svoje zalaganje i rad, bude ravnopravna muškarcu kako u udruženom radu tako i u privrednim i društvenim delatnostima.

Poslednjih godina udeo zaposlenih žena u odnosu na muškarce se u Pokrajini neprekidno povećava. Međutim, treba i dalje činiti napore i boriti se, pogotovo protiv već prevaziđenih navika i shvatanja o podređenoj ulozi žene, pa i suprotstavljati se pojedincima koji svesno žele da uspore proces emancipacije žene, odnosno njenog izjednačavanja sa muškarcem u pogledu obavljanja poslova i izvršavanja radnih zadataka u udruženom radu, u privrednim i društvenim, pa i individualnim delatnostima.

Žena u punoj meri ostvaruje pravo na rad ako je ravnopravna sa muškarcem pri zasnivanju radnog odnosa, sticanju prava i obaveza po osnovu rada, sticanju ličnog dohotka na temelju rezultata rada, pri raspoređivanju na poslove i dodeljivanju radnih zadataka prema kvalifikaciji i radnim sposobnostima, ukoliko ravnopravno učestvuje u društveno-političkim aktivnostima, u radu organâ samoupravljanja, u odlučivanju itd.

Stanovništvo prema aktivnosti i polu

Prema poslednjem popisu stanovništva (iz 1981), struktura stanovništva na Kosovu je sledeća:

	1981.*		
	Ukupno	Muškaraca	Žena
Ukupno	1,545.006	787.035	75.791
Aktivno	349.862	293.073	56.789
Lica sa ličnim dohotkom	45.457	29.415	16.042
Izdržavana lica	1,149.687	464.547	685.140

Izvor: »SGK«, 82, str. 32 (3—7).

Međutim, ako pogledamo poslednja četiri popisa stanovništva, videćemo da je struktura stanovništva prema aktivnosti i polu sledeća:

God.	Broj stanovnika			Aktivno stanovništvo		
	Ukupno	Muškaraca	Žena	Svega	Muškaraca	Žena
1953	815.908	416.533	399.373	272.070	227.725	44.345
1961	963.988	492.630	471.358	334.956	251.931	83.025
1971	1,243.693	636.958	606.735	322.887	272.294	50.693
1981	1,545.006	787.035	757.971	349.862	293.073	56.789

Izvor: »SGK«, 82, str. 32 (3—7).

* Nisu uključena lica na privremenom radu u inostranstvu i članovi porodice koji su sa njima.

Digitized by Google

Iz dveju priloženih tabela proizlazi da je udeo žena u ukupnom broju stanovnika gotovo nepromenjen, dok se, s druge strane, uočava tendencija smanjenja broja žena u aktivnom stanovništvu, mada bi bilo neophodno da se u tom pogledu stanje menja u korist žena.

U celoj zemlji, u odnosu na ukupan broj žena, 30,7 odsto njih je radno aktivno, a u SAP Kosovo — svega 8,4 odsto, što je najmanji udeo u Jugoslaviji. A o tome svedoče i podaci iz sledeće tabele:

Tabela 1

SFRJ SR SAP	Ukupan broj		Aktivno		Lica sa ličnim dohotkom	
	Svega	Žena	Svega	Žena	Svega	Žena
SFRJ	20,522.972	10,445.690	8,889.816	3,203.484	1,241.498	573.750
B i H	3,746.111	1,911.511	1,374.330	433.853	148.898	66.639
Crna Gora	529.604	270.395	173.354	53.742	35.365	15.955
Hrvatska	4,426.221	2,287.173	2,015.918	776.959	366.743	171.862
Slovenija	1,727.137	891.139	836.548	363.750	194.627	102.803
Makedonija	1,647.308	812.616	630.346	190.346	55.514	19.791
Srbija van SAP	5,250.365	2,664.740	2,703.091	1,068.407	258.554	114.703
Kosovo	1,243693	606.735	322.987	50.693	25.554	8.343
Vojvodina	1,952.533	1,001.381	833.242	265.734	156.252	73.654

Izvor: »SGJ«, 82, str. 438 (203—7).
Napomena: u »SGJ«, 82 još nisu objavljeni rezultati popisa za 1981.

Posmatrano po socijalističkim republikama i pokrajinama, udeo radno aktivnih žena je sledeći:

Bosna i Hercegovina	22,7%
Crna Gora	19,9%
Hrvatska	34,0%
Makedonija	23,4%
Slovenija	40,8%
Srbija (uža teritorija)	32,4%
Kosovo	8,4%
Vojvodina	26,5%

Izvor: Popis za 1971.

Digitized by Google

Iz navedenih tabela uočava se da je učešće žena iz SAP Kosovo u ukupnom broju radno aktivnih žena na nivou zemlje veoma slabo, što znači da je problem i nezaposlenosti i zapošljavanja žena u Pokrajini veoma izražen.

Zaposlenost žena

Zaposlenost u društvenom sektoru

U planskom periodu 1976—1980. godine zabeležen je rast učešća žena u ukupnoj zaposlenosti u Pokrajini; međutim, taj rast nije bio u skladu sa dogovorenom politikom zaposlenosti i zapošljavanja u pomenutom planskom periodu, naime, umesto predviđene stope rasta zaposlenosti od 7,5, ona je ostvarena sa svega 5 odsto i u tome učešće žena beleži mali procent porasta.

»Učešće žena u ukupnom broju zaposlenih u društvenom sektoru Pokrajine povećano je sa 26.556 u 1975. na 33.629 u 1979. godini, odnosno za 20,62%, i to povećanje nikako nije u skladu sa dogovorenom politikom bržeg i većeg zapošljavanja žena i omladine.«[1]

Kretanje zapošljavanja žena u društvenom sektoru po delatnostima u planskom periodu 1976—1980. godine prikazano je u tabelama 1 i 2 (obuhvaćeno je razdoblje od 1955. do 1981. godine).

Iz tabela proizlazi da je više žena zaposleno u privrednim nego u vanprivrednim delatnostima; tendencija je pozitivna i doprinosi porastu broja proizvodnih radnika, što je i neophodno našem društveno-ekonomskom razvoju. Najveća koncentracija zaposlenih žena je u industriji, koja je u 1975. zapošljavala 9.498 žena, u 1980. godini 11.563, a u 1981. godini 12.092 žene. U ovom razdoblju godine 1981. najviše je žena angažovano u proizvodnji, odnosno doradi tekstilne svile (3.358), zatim u izradi gotovih tekstilnih proizvoda (1.616), u industriji kože, obuće i galanterije (1.008) itd. Takođe 1981. godine trgovina na malo zapošljavala je znatan broj žena — 3.356, ugostiteljstvo — 2.154, a banke — 685 žena.

U okviru vanprivrednih delatnosti 1981. godine zaposleno je 15.110 žena, i to pretežno u prosveti i kulturi, ukupno 6.494 žene.[2]

Takođe je veoma važno istaći da je od ukupno zaposlenih u Pokrajini — 185.514 (do 30. septembra 1981) žena 38.440 ili 20,7%. U privrednim delatnostima ih je radilo 23.189 ili 16,55%, a u vanprivrednim — 15.251 ili 32,6%. Od ukupnog broja zaposlenih radnika najveće učešće žena je u industriji kože i obuće (57,8%), zatim u proizvodnji prediva i tkanina (54,4%), u pro-

[1] Vidi: *Aktuelna pitanja zaposlenosti i zapošljavanja žena u SAPK i naredni zadaci SSRN Kosova*, Pokrajinska konferencija SSRN Kosova i Konferencija za društvenu aktivnost žena, Priština, 1980, str. 2.

[2] Izvor podataka: »SGK«, 82, str. 46. i 47. (4—4).

Digitized by Google

Tabela 2

Broj zaposlenih žena po sektorima delatnosti
— godišnji prosek —

Godina	Svega	Društveni sektor	Individualni sektor
1955	6.073	5.993	80
1956	6.195	6.100	95
1957	6.492	6.406	86
1958	7.348	7.252	96
1959	7.882	7.772	110
1960	9.262	9.130	132
1961	10.910	10.777	133
1962	10.765	10.640	125
1963	12.426	12.248	178
1964	14.506	14.266	240
1965	16.108	15.841	267
1966	16.124	15.881	273
1967	16.392	16.020	372
1968	16.590	16.108	482
1969	17.200	16.669	531
1970	18.015	17.219	796
1971	19.307	18.444	863
1972	20.834	19.815	1.019
1973	23.740	22.607	1.133
1974	26.377	25.511	866
1975	27.254	26.566	688
1976	28.835	28.158	677
1977	30.121	29.602	519
1978	32.581	32.013	568
1979	34.204	33.629	575
1980	36.363	33.650	713
1981	38.435	37.689	746

Izvor: »SGK«, 82, str. 43 (4—2).

izvodnji gotovih tekstilnih proizvoda (54,4%), ugostiteljstvu i turizmu (46,2%), bankama (47,67%), Službi društvenog knjigovodstva (42,6%), pravosuđu (41,7%) itd. Najmanje ih je zaposleno u preradi kamena i peska (2,1%), zatim u proizvodnji hrane za stoku (3,4%), građevinarstvu (4,0%), saobraćaju i vezama (7,5%), u zanatstvu (7,3%), stambeno-komunalnim delatnostima (6,4%) itd.[3]

Iz navedenih podataka proizlazi da se zaposlenost žena u društvenom sektoru iz godine u godinu povećavala, kako u privrednim tako i u vanprivrednim delatnostima.

[3] Izvor podataka: op. cit.

Digitized by Google

Zaposlenost žena u individualnom sektoru

Karakteristično je da zaposlenost žena u privatnom, individualnom sektoru opada, a povremeno se neznatno povećava (vidi tabelu 2). Opadanje zaposlenosti u individualnom sektoru proizvodnje motivisano je time što su žene više zainteresovane da se zaposle u društvenom sektoru, gde su im obezbeđeni svi uslovi rada, prava i dužnosti iz udruženog rada, s jedne strane, a s druge — zato što individualni proizvođači u zapošljavanju daju prednost muškarcima, jer i delatnosti koje obavljaju individualni proizvođači više odgovaraju muškarcima; to je i razlog što opada učešće žena u zaposlenim radnicima (u pitanju su poslovi metalostrugara, limara, stolara, kovača, zlatara itd.). Međutim, proširivanjem liste delatnosti u individualnom sektoru, gde će biti i lakših poslova, i ovde će se u najskorije vreme povećati broj zaposlenih žena (na primer, u buticima, frizerskim i kozmetičkim salonima, zlatarskim radnjama itd.).

»Nacionalna struktura zaposlenih žena je poboljšana i pokazuje tendenciju daljeg poboljšavanja. Tako su u 1976. godini Albanke činile 38,03%, a u 1978. već 41,36% od ukupno zaposlenih žena. Zapošljavanje Albanki, koje čine i većinu ženskog stanovništva, pa i onih koje traže posao u Pokrajini, iz godine u godinu se povećava, što se može videti i iz tabele 4. Na toliko interesovanje za zapošljavanje, pogotovo žena albanske narodnosti, u prvom redu je uticala njihova emancipovanost.«[4]

Zaposlenost žena sa Kosova u drugim regionima

Malo je žena sa Kosova zaposleno u socijalističkim republikama i u Vojvodini, na što utiče nedovoljna pokretljivost žena na Kosovu, ali i drugi faktori, kao tradicija, shvatanja itd., koje je mogućno prevazići tek nakon dužeg vremena i daljnjom emancipacijom žena u Pokrajini.

Radno angažovanje žena na selu

Žena na selu u Pokrajini je veoma opterećena raznovrsnim poslovima. »Pored toga što obavlja kućne poslove i podiže decu, ona se bavi i poljoprivredom, radi celog dana, pa ipak je u neravnopravnom položaju prilikom odlučivanja o rezultatima rada.«[5]

Međutim, stvari su tako stajale i pre deset godina; sada se i na selu dosta vodi računa i mnogo se radi na emancipaciji žena.

---

[4] Vidi: *Ostvarivanje utvrđene politike zapošljavanja u SAP Kosovo, sa posebnim osvrtom na zaposlenost žena*, PK SSRN Kosova i Pokrajinska konferencija za društvenu aktivnost žena, Priština, 1980, str. 3.

[5] Isto, str. 13.

Digitized by Google

Tabela 3

Broj zaposlenih žena u društvenom sektoru po delatnostima u SAP Kosovo

— Godišnji prosek —

Delatnost	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981
Privreda	15.176	162.334	16.771	18.388	19.686	20.778	22.499
Industrija	9.498	9.947	9.841	10.451	11.000	11.563	12.092
Poljoprivreda	417	422	298	397	449	455	697
Šumarstvo	90	93	88	79	96	86	84
Vodoprivreda	—	—	21	27	32	21	29
Građevinarstvo	586	557	478	819	544	845	903
Saobraćaj i veze	476	586	550	570	610	683	734
Trgovina	3.518	3.954	2.648	2.745	3.192	3.690	4.075
Ugostiteljstvo i turizam	—	—	1.565	1.863	1.904	1.995	2.196
Zanatstvo	271	320	166	205	242	264	282
Komunalno-stambena delatnost	320	355	207	175	183	189	188
Finansijske i druge ustanove	—	—	909	1.057	1.134	1.197	1.219
Vanprivreda	11.388	12.420	12.831	13.623	13.943	14.622	15.190
Obrazovanje i kultura	9.262	10.000	5.878	6.306	6.325	6.580	6.494
Zdravstvena i socijalna zaštita	—	—	4.441	4.697	4.849	5.524	5.654
DPZ i DPO	2.126	2.420	2.512	2.620	2.769	2.879	3.042
Ukupno	26.564	28.654	29.602	32.011	33.629	35.650	37.689

Izvor: »SGK«, 82, str. 48. i 49. (4—5).

Digitized by Google

Tabela 4

Žene, prema narodnosti i školskoj spremi, koje traže posao

septembar 1982

	Ukupno	Narodnost						
		Albanci	Srbi	Crnogorci	Turci	Muslimani	Romi	Ostali
Ukupno zaposleni	40.685	19.415	15.133	2.726	807	843	820	941
Bez škole i sa 1—3 razreda osnovne škole	2.283	945	637	175	20	76	404	31
Završena četiri razreda osnovne škole	351	1.379	1.430	300	28	81	201	92
Završena osnovna škola	8.568	4.085	3.105	595	203	207	145	228
Škola za KV radnike	5.118	1.971	2.417	296	170	103	38	123
Škola za VKV radnike	248	80	114	33	6	6	1	8
Škola za ostali srednji kadar	15.482	8.424	5.326	895	300	238	29	270
Više škole i prvi stepen fakulteta	3.189	1.505	1.227	299	47	58	1	52
Fakulteti i visoke škole	2.248	1.002	878	133	31	73	—	131
Umetnička akademija	38	24	4	—	2	1	1	6

Izvor: »SGK«, str. 55 (4—11).

Digitized by Google

»Mehanizacija i uopšte tehnička opremljenost poljoprivrede omogućile su da se žene oslobode mnogih teških fizičkih poslova u poljoprivredi, pa se i na Kosovu žene javljaju u ulozi individualnih poljoprivrednih proizvođača (1,2%).« Međutim, ovaj procent se ne povećava, pogotovo kada je reč o gajenju krava, podizanju farmi itd.

Poslednjih deset godina žene sa sela pokazuju sve veće interesovanje za zapošljavanje u gradu.

Nezaposlenost žena

Problem nezaposlenosti žena na Kosovu je veoma akutan, pa se u nastojanju da se smanji broj nezaposlenih žena sve veća pažnja poklanja emancipaciji žene u društvu i tome da se ona u svim oblastima rada i života postavi u ravnopravan položaj sa muškarcem.

Odmah posle rata žene gotovo da nisu bile zainteresovane za zapošljavanje. Tada su preduzimane mnoge društvene i političke akcije s ciljem emancipacije žene i njenog većeg zapošljavanja. U relativno kratkom posleratnom periodu, naročito razvijanjem socijalističkih samoupravnih odnosa, učinjeno je zaista mnogo na emancipaciji žena svih nacionalnosti na Kosovu, a posebno Albanki, koje su bile u znatnoj meri izvan raznovrsnih društvenih poslova — radnih, političkih, ekonomskih, kulturnih i drugih aktivnosti. Međutim, danas su žene angažovane u svim privrednim i društvenim delatnostima, a mnoge i čekaju posao, što znači da je zainteresovanost žena za zapošljavanje povećana. Kao što se zna, problem nezaposlenosti u našoj zemlji je težak, a u Pokrajini Kosovo, s obzirom na specifičnost problema nezaposlenosti žena, još akutniji.

Koliko je žena u planskom periodu 1976—1980. tražilo posao — prikazuje tabela 6; iz nje proizlazi da je, na primer, 1977. godine relativno malo žena tražilo posao, odnosno 8.719, ali u 1981. godini takvih je već dvostruko više — 16.260. Ova pojava ukazuje na težnju žena ka sopstvenoj afirmaciji i emancipaciji, a to znači da one žele da ravnopravno sa muškarcem učestvuju u stvaranju materijalnih dobara, odnosno u proizvodnom i društveno korisnom radu.

Kvalifikacija žena koje čekaju posao

Karakteristično je da većina žena koje traže posao ima završenu srednju školu, fakultet ili višu školu; takvih je u 1980. bilo 7.364. U 1981. je 8.767 žena čekalo zaposlenje; pri tom je većina njih bila sa srednjom stručnom spremom. Bilo je i mnogo nekvalifikovanih žena koje su čekale zaposlenje. Inače, kvalifikaciona struktura žena koje čekaju posao iz godine u godinu se poboljšava, o čemu svedoči i priložena tabela.

Digitized by Google

Tabela 5

Lica koja traže posao — prema stručnom obrazovanju i polu

	1977	1978	1979	1980	1981
Ukupno	52.364	57.175	63.992	67.342	71.571
Radnici sa VSS, SSS i VŠS	8.454	11.595	16.795	19.093	22.655
VKV i KV radnici	8.827	10.033	10.405	10.260	10.226
PKV i radnici sa nižim stručnim obrazovanjem	7.905	7.689	7.663	8.792	7.622
NKV radnici	27.178	27.858	29.125	30.403	31.068
Žene	8.719	10.426	12.752	14.124	16.260
VSS, VŠS, SSO	3.559	4.587	6.452	7.364	8.767
VKV i KV radnice	863	838	805	787	992
PK i NKV	902	1.072	1.267	1.391	1.492
KV radnice	3.395	3.929	4.228	4.582	5.079

Izvor: »SGK«, 82, str. 60 (4—20).

Od ukupnog broja lica koja traže posao žene su u 1976. činile 14,08%, a u 1980. godini 20,33%. Inače, u 1976. godini na zaposlenje je čekalo 6.766 žena, 31. juna 1980. godine 13.094, krajem 1980. godine — 14.124, a u 1981. godini — 16.260 žena.

Tabela 6

*Lica koja traže posao — prema stručnom obrazovanju**

— Godišnji prosek —

	1977	1978	1979	1980	1981
Ukupno	52.364	57.175	63.992	67.348	71.571
Radnici s visokim, višim i SS obrazovanjem	8.454	11.595	16.799	19.093	22.655
VKV i KV radnici	8.827	10.033	10.405	10.260	10.226
PKV (priučeni) i radnici s nižim stručnim obrazovanjem	7.905	7.689	7.663	7.792	7.622
NKV radnici	27.178	27.858	29.125	30.403	31.068
Žene	8.719	10.426	12.752	14.124	16.260
Radnice s visokim, višim i srednjim stručnim obrazovanjem	3.559	4.587	6.452	7.364	8.767
VKV i KV radnice	863	838	805	787	922
PKV (priučene) i radnice s nižim stručnim obrazovanjem	902	1.072	1.267	1.391	1.492
Kvalifikovane radnice	3.395	3.929	4.228	4.582	5.079

Izvor: »SGK«, 82, str. 60 (4—20).

* Podaci SIZ-a za zapošljavanje SAP Kosovo.

Digitized by Google

Od ukupno 13.094 žene, koliko ih je bilo na evidenciji SIZ-a za zapošljavanje Pokrajine na dan 30. juna 1980. godine, 6.408, ili 48,93% žena je bilo sa srednjom stručnom spremom. Sa završenom gimnazijom 1.985, ili 15,15%, sa ekonomskom školom 1.453, ili 11,09%, medicinskih sestara i tehničara je bilo 866, ili 6,61% itd.

Veće učešće žena u ukupnom broju nezaposlenih javlja se u sledećim kategorijama: sa srednjom školskom spremom 6.408, ili 37,77%, sa višom školskom spremom 204, ili 38,64%, i sa fakultetom 43, ili 31,5%.[*]

Veoma je bitno istaći da stalno raste broj žena koje traže posao, pogotovo onih kvalifikovanih, a u poslednje vreme i onih sa višom i visokom školskom spremom.

Mogućnosti zapošljavanja žena

U Pokrajini su u ovom času mogućnosti zapošljavanja žena veoma male. Međutim, ako se steknu odgovarajuće okolnosti, odnosno ako se ubrza razvoj male privrede (domaća radinost, ugovorne organizacije udruženog rada, uslužne organizacije itd.), biće moguće zaposliti veći broj žena u Pokrajini, odnosno ublažiti akutan problem nezaposlenosti žena u SAP Kosovo.

Prema podacima dobijenim u RO »Domaća radinost« u Prizrenu, tokom dve godine njenog poslovanja angažovano je 1.500 žena, od kojih su neke zasnovale radni odnos na određeno ili neodređeno vreme, a druge rade taj posao kod svojih kuća. Prema najnovijim podacima (novembar 1983), zaposlena su 82 radnika na neodređeno vreme, a 3.500 žena radi kod kuće.

*

Iz svega iznesenog može se izvesti zaključak da se položaj žene u SAP Kosovo, kao značajnog faktora izgradnje socijalizma i nosioca privredne aktivnosti koji odlučuje o rezultatima rada u udruženom radu, iz dana u dan sve više poboljšava. Na takvo stanje uticali su i utiču razvijeni društveno-ekonomski i samoupravni odnosi, koji menjaju položaj radnog čoveka, a time i žene-radnice, i doprinose podizanju produktivnosti, emancipovanju žene. U SAP Kosovo, i pored znatnih problema u ovoj oblasti, postignuti su krupni rezultati, pogotovo u pogledu zapošljavanja žena i poboljšanja njihovog opšteg položaja u društvu, jer one se u sve većem broju školuju, a time se lakše i brže zapošljavaju, odnosno uključuju u proces rada i proizvodnju. Svojim zapošljavanjem i uključivanjem u proizvodni rad u industriji, kao i u društveni život, žena postaje veoma značajan subjekt, postaje ravnopravna sa muškarcem na poslu i u društveno-političkoj i samoupravnoj aktivnosti.

[*] Vidi: *Ostvarivanje utvrđene politike zapošljavanja u SAP Kosovo, sa posebnim osvrtom na zapošljavanje žena,* PK SSRN Kosova, Konferencija za društvenu aktivnost žena, Priština, 1980, str. 9.

Digitized by Google

U pogledu ostvarivanja prava na rad, kad je reč o ženama, u SAP Kosovo su od oslobođenja do danas postignuti zadovoljavajući rezultati, pogotovo ako se uzme u obzir vekovna zaostalost žena na Kosovu. Međutim, dosad postignutim ne treba da budemo zadovoljni jer i dalje ima problema koje treba rešavati. Pre svega, imamo na umu veće zapošljavanje žene, ali i okolnost da je u Pokrajini sasvim malo žena na rukovodećem položaju u udruženom radu, u društveno-političkim organizacijama i zajednicama, u samoupravnim organima, malo je i žena-naučnika itd.

Takođe se može reći da je u stalnom porastu broj žena koje traže posao. Razlog tome je što u Pokrajini postoje veoma male mogućnosti za zapošljavanje; sama privreda Kosova ne obezbeđuje dovoljan broj radnih mesta za radnice, a tome valja dodati i nasleđena shvatanja u pogledu emancipacije žena itd.

U zapošljavanju žena postignuti su zaista značajni rezultati; međutim, poslednjih godina se neprekidno povećava i broj žena koje traže posao. Prema evidenciji, takvih je 1981. godine bilo 16.260. To zahteva traženje pravog rešenja, kako bi se taj akutni problem ublažio.

Razloge za povećanu nezaposlenost mladih školovanih, kvalifikovanih žena treba tražiti, uglavnom, u neusklađenosti školskih programa, odnosno stečenih kvalifikacija sa potrebama udruženog rada; u nedovoljnoj pokretljivosti kosovskih žena, koje nisu spremne da prihvate posao van mesta boravka; u već prevaziđenom shvatanju o angažovanju žena na ograničenom broju poslova; u usmeravanju žena na neke struke za koje postoji dovoljan broj kadrova; u tome što se žene nerado opredeljuju za neka specifična zanimanja (na primer, ugostiteljstvo, uslužne delatnosti kojima se bave privatnici itd.); u niskom nivou proizvodnih snaga u SAP Kosovo, koji ne može apsorbovati sva nezaposlena lica; u neprikladnoj privrednoj strukturi Pokrajine, nedovoljnoj razvijenosti male privrede, zanatstva itd.

Zapošljavanju žena u SAP Kosovo i dalje treba posvećivati neprekidno veliku pažnju, kako bi one ostvarile emancipaciju u svim oblastima života i rada, a pogotovo u udruženom radu.

Digitized by Google

V. Cvjetićanin — B. Živković

Osnovna pitanja našeg agrarnog razvoja

(Povodom promocije radova E. Kardelja »O poljoprivredi, selu i zadrugarstvu«)*

Rasprava o Kardeljevom delu o poljoprivredi, selu i zadrugarstvu organizovana je kao radna promocija *novog i dosad najpotpunijeg* izdanja Kardeljevih radova o poljoprivredi selu i zadrugarstvu.**

---

* Rasprava je organizovana na Sveučilištu u Osijeku 18. novembra 1983. godine. Organizatori su bili Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja »Edvard Kardelj«, Sveučilište u Osijeku i Udruženi izdavači zadružne štampe Jugoslavije. U raspravi je učestvovalo oko 40 naučnika i društvenih radnika.

** Ovo izdanje u tri knjige sadrži, na oko 1.400 strana, 77 radova Edvarda Kardelja, od kojih se 36 objavljuje prvi put. Svi Kardeljevi radovi koji se štampaju u ovom izdanju sređeni su hronološki, uz maksimalno nastojanje da se time obezbedi i potrebna tematska povezanost. Pri sređivanju sakupljenih rukopisa date su neophodne dopune uz statističke podatke, precizno citirani izvori i dodata potrebna objašnjenja pojmova, zatim stavova i fragmenata na koje se autor pozivao.

Prva knjiga *(Poljoprivreda, selo i zadrugarstvo u socijalističkoj izgradnji)* obuhvata Kardeljeve radove koji su nastali u periodu od 1934. do 1959. godine.

Druga knjiga *(Problemi socijalističke politike na selu)* sadrži studiju E. Kardelja, koja je pod istim naslovom objavljena neposredno posle Devetog plenuma Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije, u izdanju »Kulture« u Beogradu, 1959. godine.

Digitized by Google

Kardeljevo delo o agraru nastajalo je tokom skoro pola veka. Iako svaki pojedinačni rad nosi tragove vremena i konkretnih protivrečnosti društvene prakse u kojoj je stvoren, to delo je, kao celina, izrazito konzistentno, kako po osnovnoj ideji tako i po analizi konkretnih istorijskih pojava i procesa. Činjenica da je većina Kardeljevih radova iz ove oblasti nastajala pre svega i s ciljem da se menja postojeće stanje — omogućava savremenom čitaocu da prati ne samo razvoj Kardeljevih ideja, nego i realne protivrečnosti našeg agrarnog razvoja. To je, prema oceni većine učesnika ove rasprave, posebna vrednost ovog dela, jer ono hroničaru i analitičaru agrarnog razvoja Jugoslavije omogućava ne samo razumevanje osnovnih elemenata strategije tog razvoja, nego i shvatanje uzrokâ, pojavnih oblika i posledica radikalnog preobražaja sela i poljoprivrede u našem posleratnom razvoju.

Rasprava je bila posebno usredsređena na pitanje uloge seljaštva u socijalističkoj revoluciji (ili revolucije u seljačkoj zemlji). Razvoj zadrugarstva poljoprivrede kao privredne delatnosti, zatim pitanja koja se odnose na preobražaj sela bili su u ovoj raspravi razmatrani u međusobnoj zavisnosti. Konačno, ova se pitanja i u Kardeljevom delu uvek pojavljuju u dijalektičkom jedinstvu. Osnova na kojoj se razvija to jedinstvo je revolucionarna promena koja ima dva toka — napredak proizvodnih snaga, s jedne, i razvoj društvenih odnosa, s druge strane. Ova metodološka pozicija je i pretpostavka za razumevanje Kardeljevog dela, ali i za prevazilaženje aktuelnih protivrečnosti našeg agrarnog razvoja. S te pozicije se razvijala i ova rasprava; ona je Kardeljevo delo razmatrala upravo u kontekstu kritičke analize naše aktuelne prakse.

Proučavanjem seljaštva Kardelj se počeo baviti relativno rano: još septembra 1934. on istupa protiv sektaške politike KPJ prema seljaku. Na osnovu istraživanja profesora V. Stipetića, »stav Edvarda Kardelja iznesen u referatu u Goričanama, septembra 1934, prihvatila je ne samo Pokrajinska konferencija KPJ za Sloveniju, već i Četvrta zemaljska konferencija KPJ, održana decembra 1934. godine...« Ta Kardeljeva kritika sektaškog odnosa prema seljaštvu bila je kasnije i osnova političke akcije Partije na selu. Radničko-seljački savez je u tom kontekstu shvatan kao »savez sa seljačkim masama odozdo« (knj. I, str. 144). Insistirajući na ovom Kardeljevom shvatanju radničko-seljačkog saveza, dr A. Vratuša u svom referatu ističe tezu o kontinuitetu Kardeljevog odnosa prema seljaštvu, koji se može pratiti od Goričana pa sve do brionskih diskusija sedamdesetih godina, u kojima je razvijen koncept prevazilaženja razlika u društvenom i ekonomskom položaju seljakâ i radnikâ.

Agrarno pitanje se rešava industrijalizacijom. Međutim, to ne znači nužno i »dualni model ekonomije«, prema kojem je industri-

---

Treća knjiga *(Poljoprivreda i selo u socijalističkom samoupravnom društvu)* obuhvata radove nastale posle Devetog plenuma Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije.

Sve tri knjige su 1983. izdali Udruženi izdavači zadružne štampe, izvršni izdavač je NIRO »Zadruga«, Beograd. Tiraž 5.000 primeraka.

Digitized by Google

jalizacija napredni, a poljoprivreda zaostali sektor privrede. Na tu opasnost je Kardelj upozoravao još septembra 1947. godine na savetovanju devet komunističkih partija Evrope. Socijalizmu preti opasnost da poljoprivreda ne prati potrebe industrijalizacije. Ako bi se to dogodilo, »izložili bismo se opasnosti jedne hronične krize u pogledu poljoprivredne proizvodnje« (knji. III, str. 202). Te su se Kardeljeve slutnje — po mišljenju prof. V. Stipetića — i obistinile.

Industrijalizacija je, bez sumnje, bila jedina moguća strategija privrednog razvoja, pa, dakle, i razvoja poljoprivrede i progresivnih promena na selu. Međutim, pitanje uticaja industrijalizacije na razvoj sela i promena u društvenom položaju seljaka, koje nastaju kao posledica industrijalizacije, za Kardelja je uvek bila aktuelna tema. To pitanje Kardelj razmatra i tokom celog posleratnog perioda.

Taj proces on posmatra veoma kompleksno i uočava njegove mnogobrojne kvalitativne i kvantitativne efekte na društveni razvoj. Tako on kaže da industrijalizacija podstiče društvene promene u savremenom društvu, dakle, i društvene promene na selu i u poljoprivredi. Prema analizi Kardeljevih radova iz ove oblasti, koju je dao dr V. Puljiz, industrijalizacija pokreće niz socijalnih procesa na selu. Ona podstiče transfer seoskog, odnosno poljoprivrednog stanovništva u gradove i industrijske centre, stvara tržište poljoprivrednih proizvoda, poboljšava standard seoskog stanovništva, ona znači prevladavanje idiotizma seljačkog načina života, kako ga je Marks video kad je govorio o seljacima kao o krompirima u vreći. Konačna i poslednja decidirana Kardeljeva tvrdnja je ona kada piše da se seljačko pitanje rešava industrijalizacijom. Naime, ono nije problem standarda, jer seljačko pitanje se rešava dokidanjem seljaštva kao klase. Danas mi praktično više nemamo seljaštvo, nego poljoprivrednike, a to je nešto drugo. Seljaštvo predstavlja relativno rezistentan, relativno izolovan društveni segment koji živi u relativnoj ekonomskoj i političkoj autonomiji. Međutim, industrijalizacija, u početku potpomognuta poljoprivredom — kaže Kardelj — treba sada da pomogne poljoprivredi da reši svoje probleme, ne samo prema automatizmu industrijalizacije kao hegemona društvenih procesa, nego ona mora i svesno da rešava neke probleme poljoprivrede. Tako ona mora industrijalizovati poljoprivredu, prevladati usitnjenost u njoj, nisku produktivnost rada, ona mora dati poljoprivredi tehničku opremu, jer, kako Kardelj ističe, »modernoj industriji odgovara moderna poljoprivreda«. Mi ne možemo držati dugo — to je danas vrlo očigledno — dualni model ekonomije, koja ima zaostalu poljoprivredu i modernu industriju. Kardelj nas upozorava, što je danas veoma aktuelno, da industrija treba da se oslanja na agrarne sirovine. Naša industrija se dobrim delom u svom razvoju oslanjala na eksterne faktore, bila je okrenuta od naših izvora, dakle, i agrarnih izvora. Kardelj nadalje insistira na disperziji industrije na selo, na razvoju industrijskih delatnosti na selu, koje će pomoći da se selo sâmo transformira. Dalje, kad govori o transferu radne

Digitized by Google

snage, on upozorava da treba paziti na to da transfer radne snage ne bude prekomeran jer, kaže, stanovnik grada vrši mnogo veći pritisak na društvene fondove nego stanovnik sela. Iako je produktivniji, on je mnogo skuplji od stanovnika sela, jer sa sobom ne donosi prehrambene proizvode u grad, nego se pojavljuje u vidu dodatne agregatne tražnje. I treba se čuvati, naglašava Kardelj, »industrijske prenaseljenosti, takozvanih mrtvih brigada u industriji«. Mi smo danas svedoci industrijske prenaseljenosti, prenaseljenosti gradova. Svi demografski pokazatelji danas govore o strašnoj devitalizaciji sela, ali, po mišljenju V. Puljiza, industrijska prenaseljenost za nas je veći problem.

Kardeljev koncept međuzavisnosti industrijskog i agrarnog razvoja, izgleda, nudi odgovore na neka danas vrlo aktuelna pitanja našeg razvoja. Iako je osnovu tog koncepta izložio još 1947. godine, on se često vraćao tom pitanju, smatrajući da potcenjivanje poljoprivrede predstavlja opasnost po razvoj te delatnosti, ali i po razvoj celokupne društvene privrede. Prema Kardeljevom shvatanju, »industrijalizacija otvara mogućnost i daje sredstva za brzo i snažno unapređenje i rekonstrukciju poljoprivrede«; normalan razvoj poljoprivrede je »neophodan uslov za normalan razvitak industrijalizacije« (knj. I, str. 173).

U uslovima ubrzane industrijalizacije kriza sitnog seljačkog gazdinstva postaje bitan problem socijalističkog preobražaja društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi, a njegovo podruštvljavanje, kao proces prevazilaženja te krize, postaje imperativ. Iskustva prakse kolektivizacije, u kojoj se bez podruštvljavanja proizvodnje pokušavala socijalizovati svojina nad zemljom, Kardelj je smatrao neprimenljivima u onim zemljama u kojima su buržoasko-demokratske revolucije razbile krupni zemljoposed i »teritorijalizovale« seljaka. Iz analize tih konkretno-istorijskih uslova i kritike staljinističkog koncepta podruštvljavanja kolektivizacijom Kardelj izvodi originalni koncept podruštvljavanja, koji teorijski polazi od Marksove teze da je podruštvljavanje rada i proizvodnje pretpostavka podruštvljavanja svojine. U tom konceptu, dakle, »nije najvažnija svojina nad zemljom... Najvažnije je da se na tu zemlju primeni moderna tehnika i tehnologija, da se ona udružuje, da se ljudi udružuju u radu... Bitno je da seljak sebe osposobljava za to da vlada sve modernijom tehnikom i tehnologijom da bi povećavao produktivnost rada. Zato se on mora ujedinjavati, na jedan ili drugi način. U tome nema nikakve dileme. Oni koji neće da se udružuju — propašće« (knj. III, str. 390).

Posebno su interesantna Kardeljeva razmatranja o seljacima-radnicima i njihovim domaćinstvima. Iz istraživanja V. Cvjetićanina proizlazi da je »Kardelj dobro poznavao ovaj fenomen, ne samo u nas, nego i u svetu«. Njegov je stav da su mešovita domaćinstva korisna. Razvoj dopunskih, pa i nepoljoprivrednih delatnosti na selu amortizuje udare koje ubrzana deagrarizacija nanosi socijalnoj strukturi tradicionalnog sela. Razvoj mešovitih gazdinstava »spasao je cela sela i seljake od siromaštva«.

Digitized by Google

Kriza u zadrugarstvu je šezdesetih godina radikalno smanjila broj zadruga i zadrugara. Ta je pojava, prema izlaganju Č. Grbića, bila posledica stava da snažan društveni sektor može rešiti osnovna pitanja agrarnog razvoja i unapređenja proizvodnje, kao i razvoj socijalističkih odnosa u poljoprivredi i na selu. Mnoge su zadruge eksproprisane. Kombinati su preuzimali njihovu ulogu, a njihovu funkciju prilagodili sopstvenim potrebama. Oslanjajući se na Kardeljev stav da je slabljenjem zadružnog sistema naneta velika šteta selu, Grbić tvrdi da se i danas vrši pritisak na zadruge. To se ogleda u praksi formiranja trgovinsko-poljoprivrednih kombinata koji se zatvaraju u okvire opština i zadrugama oduzimaju nepoljoprivredne delatnosti. Time se zapravo sprovodi »tehnobirokratska centralizacija i koncentracija sredstava za razvoj na nivou opštine«. Otuda se i danas relativno sporo ostvaruje ustavni koncept udruživanja zemljoradnika.

Kardeljevo delo je, prema oceni učesnikâ ove rasprave, pouzdana teorijska i metodološka osnova za analizu i prevladavanje protivrečnosti našeg agrarnog razvoja. Ta je činjenica bila vidljiva u svim pokušajima razmatranja njegovog sadržaja, i ono samo po sebi govori o izuzetnom značaju tog dela za sadašnju i buduću agrarnu politiku. Naglašena je potreda da se ta politika čvršće osloni na svoje izvorne principe, naročito kad je u pitanju ekonomski položaj poljoprivrede, te dalji razvoj udruživanja zemljoradnika i zadrugarstva.

Osvrćući se na aktuelni problem debalansa u odnosima ponude i tražnje poljoprivrednih proizvoda, dr M. Stanojević je posebno istraživao Kardeljeve stavove o tržišnoj orijentaciji u razvoju poljoprivrede. Opadajući uticaj tržišta na planiranje i privređivanje u poljoprivredi bio je praćen opadanjem komercijalne ponude poljoprivrednih proizvoda i rastom agrarne tražnje. Pri svemu tome, osnovni problem poljoprivrede nije sistem u toj oblasti, nego dinamika i struktura razvoja poljoprivredne proizvodnje. Potrebna je, otuda, moderna agroekonomska politika, koja bi uvažavala i razvijala tržišnu orijentaciju poljoprivrede, nasuprot njenoj današnjoj, pretežno snabdevačkoj funkciji.

Digitized by Google

Dr Milica Kostić: Sistem i politika raspodjele poslije reforme

(Institut za društveno-ekonomska istraživanja i Ekonomski fakultet — Titograd, i IŠRO »Obod« — Cetinje, 1983, strana 302)

U svom interdisciplinarnom pristupu istraživanju ove kompleksne materije autor kao središnju temu uzima nacionalni dohodak i njegovu raspodjelu. Nacionalni dohodak se prati u dvostrukoj ulozi: kao faktor, a istovremeno i kao posljedica privrednog razvoja. Širina pristupa obradi daje knjizi visok naučni i pedagoški kvalitet. Autorova nastojanja da primijeni kibernetski postulat povratne sprege — što je, inače, značajna novina u radovima ove vrste — doprinose da ova knjiga predstavlja značajan doprinos našoj naučnoj literaturi iz oblasti ekonomije.

Aktuelnost knjige dr Milice Kostić proizlazi i iz transponovanja teorijsko-koncepcijskih razmatranja o nacionalnom dohotku i njegovoj raspodjeli na područje ekonomske politike Jugoslavije, a onda na naša iskustva i našu praksu. Budući da se to odnosi na period poslije privredne i društvene reforme 1965. godine, razmatranja u ovoj knjizi posljedično dobijaju šire okvire i veće ambicije. Drugim riječima, autor znalački ulazi u probleme raspodjele nacionalnog dohotka u svjetlosti promjena koje su pratile privredni, politički i društveni sistem i politiku razvoja Jugoslavije. Otuda u ovoj knjizi, pored razvojnog pristupa, i privredno-sistemski pristup dobija odgovarajuće mjesto. Razvojni aspekt

Digitized by Google

posmatranja fenomena makroraspodjele prati se takođe u dugom roku. »Razvoj« i »sistem« povezani su u odgovarajuću cjelinu, koja se prezentira u teorijskom i primijenjenom izrazu. Studija je obrađena primjenom marksističke politekonomske kategorijalne aparature, uz neophodnu upotrebu matematsko-statističkih metoda i postupaka.

Sadržina knjige sistematizovana je u pet djelova. U *prvom dijelu* autor je pažljivo odabrao i obradio najznačajnije područje teorijske analize raspodjele, polazeći pri tom od marksističkog učenja o nacionalnom dohotku i njegovoj raspodjeli. Naime, »Teorijska razmatranja o uzajamnoj zavisnosti nacionalnog dohotka i privrednog i društvenog razvoja« obuhvataju obradu i nacionalnog dohotka kao izvora akumulacije i međusobne odnose akumulacije i potrošnje; oblike neproizvodne potrošnje: zajedničku i opštu potrošnju kao komponente nacionalnog dohotka i činioce društvenog razvoja; institucionalne solucije ostvarivanja raspodjele nacionalnog dohotka na pojedine namjenske kategorije i nužnost promjena u raspodjeli nacionalnog dohotka pod uticajem naučno-tehničkog progresa. Time je, na marksistički zasnovanoj teorijskoj analizi, u zaokruženom sistemu prezentirana čitaocu kompletnost i složenost ove problematike.

U *drugom dijelu* knjige, kojem je autor dao naslov: »Osvrt na raspodjelu nacionalnog dohotka u Jugoslaviji i Crnoj Gori do privredne reforme«, čitalac će naći zanimljivo izlaganje o bitnim obilježjima politike i proporcija raspodjele do 1965. godine, te o sistemu i instrumentima raspodjele. M. Kostić je, uz odgovarajući teorijsko-naučni pristup, obradila sadržaje i oblike raspodjele. Posebno su obrađeni: politika i proporcije raspodjele, analiza rezultatâ razvoja, sistem i instrumenti raspodjele. Na kraju istraživanja za ovaj period autor zaključuje: »U jugoslovenskom sistemu (pa i u Crnoj Gori) u čitavom periodu do reforme djelovalo je dosta instrumenata ekonomske politike, putem kojih je vršena raspodjela i preraspodjela ostvarenog dohotka. Funkcionisanje određenih instrumenata omogućavalo je jačanje materijalnih pozicija subjekata van privrede i njihov snažni uticaj na odnose raspodjele dohotka. Putem nekih instrumenata za zahvatanje dohotka stvorena su centralistička sredstva i fondovi, što je siromašilo materijalnu osnovu privrede... Takvo stanje tražilo je nova rješenja u domenu privrednog sistema i sistema raspodjele koja su bila radikalna, a počela su sa realizacijom mjera privredne reforme« (str. 90).

U *trećem dijelu* (»Kompleks privredno-sistemskih i ekonomsko-političkih mjera privredne reforme koje su od značaja za raspodjelu nacionalnog dohotka«) autor obrađuje sljedeća pitanja: preduslove za reformu, njen značaj i osnovne ciljeve, kao i ciljeve i mjere reforme u oblasti potrošnje i akumulacije (odnos privredne reforme prema ličnoj potrošnji i ličnim dohocima, ciljeve reforme u oblasti opšte i zajedničke potrošnje i akumulacije kao otvorenog pitanja privredne reforme).

Oslanjajući se na osnovna dokumenta reforme i izvornu literaturu, autor ističe da je u ovoj etapi razvoja posebno značajan položaj radnih organizacija i tržišno valorizovanje njihova rada i konstatuje da je konkretizacija nekih ciljeva reforme nužna i moguća inauguracijom tržišta i afirmacijom uloge radnih organizacija na tržištu kao robnih proizvođača. To je, po autoru, jedno od suštinskih pitanja dohotka i njegove raspodjele. Ako čitalac obrati pažnju osobito na izlaganje o ciljevima i mjerama reforme u oblasti potrošnje i akumulacije, zapaziće da autor insistira na neophodnosti društvene intervencije pri uspostavljanju optimalnih odnosa između akumulacije i potrošnje, pri čemu je nužno polazište u saznanju da će svaka socijalistička zemlja, u pojedinim etapama razvoja, na osoben način ispoljavati preferencije u raspodjeli, što autor naročito naglašava.

Na kraju ovog poglavlja dr M. Kostić ističe da su ciljevi i ekonomsko-političke mjere reforme u

Digitized by Google

oblasti raspodjele činile sastavni dio aktivnosti u oblikovanju pojedinih područja privrednog sistema Jugoslavije. »Intencije reforme u raspodjeli u cjelini — ističe autor — trebalo je da omoguće aktiviranje sopstvenih potencijala u realizovanju koncepta reforme, kao zakonite nužnosti na određenom stepenu ekonomskog i društvenog razvoja...« (str. 115).

Četvrti dio posvećen je problemima »sistema politike raspodjele nacionalnog dohotka u toku sedamdesetih godina«. Čitalac će ovdje naći zanimljiva izlaganja o: bitnim promjenama u privrednom sistemu do početka 70-tih godina, raspodjele dohotka od 1971. godine pa nadalje (s posebnim osvrtom na ustavne amandmane i na prvu fazu ustavne reforme), uticaj nekih najznačajnijih promjena Novog ustava na sistem i politiku dohotka. Autor je posebno obradio obilježja sistema dohotka i njegove raspodjele u sadašnjoj etapi razvoja, analizirajući, u sklopu funkcionisanja sistema, i društveno-ekonomske odnose. U obradi ove tematske cjeline dominiraju sljedeće grupe pitanja: karakteristike odnosâ u sticanju dohotka u udruženom radu; odnosi u raspoređivanju dohotka i čistog dohotka; utvrđivanje i iskazivanje dohotka; raspoređivanje dohotka; raspoređivanje čistog dohotka. Poslije ovoga dr M. Kostić prikazuje analizu politike raspodjele, te osnovnih mjera i instrumenata sistema raspodjele.

Istraživanja u ovom dijelu knjige pokazuju da se u našoj praksi odstupalo od srazmjera u raspodjeli, a sljedstveno tome i od strateških ciljeva i zadataka privrednog razvoja koji su utvrđivani društvenim planovima. To je dovodilo do toga da pojedini vidovi potrošnje izmiču društvenoj kontroli, čak u tolikoj mjeri da su premašivali iznose i okvire utvrđene obimom materijalne proizvodnje, o čemu autor koncizno daje originalne zaključke i stavove. Autor upozorava na to »da postoji neadekvatnost i oskudnost instrumenata u oblasti regulisanja sistema raspodjele« i ističe potrebu njihove dogradnje u sklopu savremenog razvoja dohodovnih i samoupravnih odnosa.

Rezultati istraživanja o proporcijama raspodjele društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka u periodu od 1965. do 1980. godine izloženi su u *petom dijelu* knjige. Naime, prvo se prikazuje ostvarena dinamika oba makroargumenta, a zatim se daje analiza osnovne strukture. U sklopu dinamičke analize vrše se međunarodna poređenja i poređenja za Jugoslaviju i Crnu Goru — na osnovu zvaničnih statističkih izvora jugoslovenske i svjetskih statistika. Pri analizi autor se koristi stalnim i tekućim cijenama (drugima zbog prikazivanja strukturnih odnosa) i uspješno prevladava probleme koji proizlaze iz distokcije cijena.

Sljedeći dio studije posvećen je finalnoj upotrebi društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka. Na početku se vrši uporedna analiza strukture i dinamike finalne raspodjele u međunarodnim okvirima, a zatim se elaboriraju naučnoistraživački rezultati za Jugoslaviju i Crnu Goru, preko raspodjele novostvorene vrijednosti na potreban rad i višak rada i konačne raspodjele. Istraživanjem dugoročnih tendencija strukture i finalne upotrebe društvenog proizvoda autor vrši kvantitativno-kvalitativnu analizu osobito lične, opšte i zajedničke potrošnje i investicija. Pored dinamičkog pristupa, posebno su iskazane promjene i tendencije u strukturi svakog oblika potrošnje.

U »Zaključnim razmatranjima« se iznosi sinteza cjelokupnog istraživanja. U njima dr Milica Kostić još jednom ističe aktuelnost problemâ u teoriji i praksi socijalističkog razvoja, ukazuje na teorijske dileme i nužnost njihova prevladavanja, akcentira međusobnu zavisnost sistema makroagregata (a posebno nacionalnog dohotka) i privrednog i društvenog razvoja na svim etapama. Autor posebno naglašava potrebu društvene intervencije radi uspostavljanja optimalnih odnosa između akumulacije i potrošnje, kao i potrebu da se pri njihovom planiranju ima u vidu višestruki uticaj savremenog tehničkog progresa.

Na kraju se ističe nužnost stalnih istraživanja pojedinih proble-

Digitized by Google

ma raspodjele, teorijska i praktična razrada spornih i drugih pitanja sa razvojnog i privredno-sistemskog gledišta.

Sve naprijed izloženo upućuje na zaključak da je naučna obrada pokrenutih pitanja u knjizi dr Milice Kostić vrlo visoke vrednosti. Obradom predmetne materije autor se upustio u analizu jednog od najsloženijih i najsuptilnijih pitanja naše teorije i prakse.

Rezultati, tendencije i problemi u oblasti sistema i politike raspodjele nacionalnog dohotka poslije reforme, kao i ocjene i zaključci koje autor izvodi, zasnovani su na mnogim i različitim naučnim izvorima.

Ovaj naučnoistraživački poduhvat dr Milica Kostić je mogla završiti zahvaljujući njenoj sposobnosti kao naučnog radnika i analitičara, njenom dugogodišnjem proučavanju ove materije.

Kad se sve to ima na umu, može se zaključiti da knjiga dr Milice Kostić *Sistem i politika raspodjele poslije reforme* predstavlja značajan doprinos našoj ekonomskoj nauci.

Praktični i naučni značaj knjige proizlazi iz saznanja da ona, posebno neki njeni djelovi, pruža mogućnost za odgovore na ključna pitanja sistema i politike nacionalnog dohotka i njegove raspodjele poslije reforme. Stručni i naučni radnici mogu naći izvor za vlastite inspiracije i nova originalna istraživanja, a studenti korisno štivo za upoznavanje sa teorijskim i primjenjivim sadržajima.

Radovan Đ. Vuković

Dr Radoš Smiljković: Stranke i politika

(»Sloboda«, Beograd, 1983, strana 290)

Dostignut nivo razvoja pojedinih društvenih nauka obavezuje na visok stepen daljih teorijskih istraživanja. Ovakvom konstatacijom mogla bi se otvoriti rasprava o knjizi Radoša Smiljkovića *Stranke i politika*. Ova je studija rezultat višegodišnjeg napora ovog autora da ustanovi takva metodološko-teorijska polazišta političke sociologije koja će omogućiti potpuniji i adekvatniji pristup dinamici odnosa između političkih partija i šireg društva. Studija je sačinjena od uvodnog (istorijskog) pristupa nastajanju i razvoju partija, zatim od dva dela koje sačinjavaju manja poglavlja. Prvi deo obuhvata poglavlje o pojmu političkih partija (str. 11—28), društveno-istorijske uslove i protivrečne tendencije u razvoju političkih stranaka (str. 28—44), složenost odnosa između klasa i stranaka (str. 46—70), osnovne komponente društvene uloge političkih partija (str. 72—99), ostvarivanje društvene uloge stranaka (str. 101—126), stranke u procesima odlučivanja (str. 129—148). U drugom delu studije razmatra se unutrašnja dinamika delovanja političkih stranaka: strukturiranje članova prema stepenu delovanja (str. 151—168), idejno-politički aspekti kriterijuma članstva, rast i opadanje brojčanosti u strankama (str. 171—190), unutrašnji odnosi političkih partija (str. 193—211); razmatraju se i pitanja rukovođenja i kadrovske politike (str. 214—241), odnos ideologije i akcije političkih stranaka (str. 244—261), tipologija političkih stranaka (str. 264—274) i prevazilaženje klasnih odnosa i političkih stranaka (str. 277—288).

O političkim partijama je napisano dosta u jugoslovenskoj i svetskoj literaturi. U nas su se ovim pitanjima bavili profesori Najdan Pašić, Radomir Lukić, Jovan Đorđević i drugi. Značaj političkog i šireg društvenog uticaja političkih stranaka istakao je i autor studije koju ovde prikazujemo: »Kad nastaju i deluju kao nosioci ispoljavanja i realizacije interesa većih društvenih grupa one su moćan faktor političkog života« (str. 9). Razmatrajući pojam političke partije, pisac je ukazao na različite termine u stručnom i svakodnevnom govoru koji se upotrebljavaju za ovaj pojam: »U srpskohrvatskom jeziku *paralelno se*

Digitized by Google

upotrebljavaju partija i stranka kao reči koje imaju isto značenje. U narodu je sa dubljim korenima izraz stranka, mada u novije vreme i partija ima puno pravo građanstva, osobito posle pobede socijalističke revolucije. Duhu našeg jezika bliža je reč stranka za označavanje organizacije idejnih istomišljenika. Ona se i u svakodnevnoj govornoj upotrebi odnosi na oblast politike, političke i pravne prakse prevashodno, dok partija ima širu upotrebu izvan ovih sfera« (str. 11 — *kurziv* autorov). R. Smiljković se opredelio za kompleksni sociološko-politikološki pristup, uvažavajući istorijski proces nastajanja i razvoja modernih stranaka u poslednjih dvesta godina. Najviši revolucionarni ciljevi koje su postavili utemeljivači marksističke misli određuju karakter jednog tipa stranke — revolucionarnih partija, koje svojim delovanjem i strukturom pripremaju proces ukidanja klasičnih političkih stranaka. Njihova je uloga programski određena u Komunističkom manifestu: »Svrha Saveza jeste obaranje buržoazije, vladavina proletarijata, ukidanje staroga na klasnim suprotnostima zasnovanog društva i osnivanje novog društva bez klasa i privatne svojine« (str. 15).

U dva dela svoje studije autor se bavi odnosom političke stranke i društva, kao i pitanjima unutrašnje dinamike, strukture članstva, kadrovske politike i onim pitanjima koja možemo odrediti kao predmet političke psihologije — uloga političkih vođa, pitanje moći i autoriteta. U savremenom svetu ispunjenom protivrečnostima i političkim previranjima uloga političkih stranaka nije manja nego u nekim ranijim epohama; ta uloga je transformisana i često složenija, posredovana nizom novih relacija i očekivanja u odnosima pojedinac — politička stranka — globalno društvo. Teorijska inspiracija i podsticaj ovom istraživanju je Lenjinova ideja o odnosu načela i prakse političkih stranaka: »Da bismo se snašli u partijskoj borbi, ne treba da verujemo na reč, nego treba da proučavamo stvarnu istoriju partija, da proučavamo ne toliko ono što partije o sebi govore, nego ono što one rade, kako one postupaju prilikom rešavanja raznih političkih pitanja (...)« (str. 14). Korektno su navedena različita nemarksistička shvatanja uloge političke stranke (ideološka organizacija, organizacija za vršenje državne vlasti, opštedruštvena organizacija).

Politička sociologija je nesumnjivo dosad dala dovoljno elemenata za određenje i tipologizaciju političkih stranaka, kao i za njihovo pojmovno (operacionalno, teorijsko i praktično) odvajanje od drugih vrsta organizacija. Na osnovu toga autor daje definiciju stranke: »*Političke stranke (partije) predstavljaju organizacije idejnih istomišljenika koji su se trajnije udružili radi realizacije određenih klasnih, odnosno grupnih interesa. U tom cilju vrše odgovarajuću ideologizaciju i politizaciju u društvu i bore se za osvajanje državne vlasti. Proleterske stranke, zasnovane na marksističkoj ideologiji, bore se za ukidanje klasnih osnova društvene podele i uspostavljanje komunističke civilizacije*« (str. 26). Istorijski uslovi i način nastajanja stranaka su pitanja kojima je autor poklonio dosta pažnje. Navedene su najvažnije građanske teorije o političkim strankama, sa kritičkim osvrtom na njihove teorijske i ideološke premise. Nastajanje radničkih i komunističkih partija donosi kvalitativno nove elemente u javnom društvenom životu. Dinamika društvenih odnosa u kojima deluju stranke najviše se izražava u odnosu klasa i stranaka. Odnos interesâ, klasne svesti i političke diferencijacije dinamički je društveni odnos, koji se različito pokazuje u praksi različitih političkih stranaka. Razlika između programskog opredeljenja koje naglašava opštedruštveni karakter ciljeva stranke i njene prakse pokazuje klasni karakter i suštinu njenog društvenog bića. Analiza programskih opredeljenja i prakse osnovnih vrsta građanskih stranaka pokazuje tu suštinu: klasične liberalne, konzervativne i osobito fašističke stranke, uvek su isticale opšte društvene ciljeve koje su njihovi protivnici, navodno, napustili ili izigrali (borba za opštenemački, odnosno

Digitized by Google

opštenacionalni interes Italije). Pored navedenog osnovnog stava, svaka politička stranka nastoji da iz taktičkih, pa i dugoročnijih ideoloških i strategijskih razloga, privuče što veći broj pripadnika drugih društvenih klasa i slojeva. Mnogi građanski intelektualci naprednih političkih uverenja opredeljivali su se za levičarske stranke, podržavali njihov program i orijentaciju i učestvovali u njihovim akcijama. Stoga je opravdan autorov zaključak: »*Samo partija koja je sposobna i ume da adekvatno artikuliše glavni klasni interes i oko njega okuplja klasne snage, kao i one koje su iz drugih društvenih slojeva sa kojima proletarijat može da uspostavi odgovarajući blok klasne saradnje, može pretendovati na vodeće mesto u socijalističkom pokretu proletarijata*« (str. 54).

Sredstva kojima se stranke služe da bi pridobile pristalice delimično zavise od njihove političke moći i orijentacije (ekonomsko-politička — kao što su privilegije pristalicama, odnosno otpuštanje sa posla onih radnika koji su levičarski orijentisani), a delimično su prilagođavanje postojećim društvenim odnosima (na primer, nacionalna i rasna struktura savremenog sveta). Društvene i uže grupne tradicije, kao i neka vrsta »lenjog mišljenja«, utiču na politička opredeljivanja koja nisu u skladu s ekonomskim statusom pojedinca ili društvene grupe. Njihova nerealna politička očekivanja podstiču deklarativna opredeljenja stranačkih rukovodstava. Radničke partije su u svojoj praksi takođe pokazale tendenciju birokratizovanja posle dolaska na vlast, iz čega autor izvodi sledeći zaključak: »Međutim, onog trenutka kada se partija od avangarde u Marksovom smislu transformiše u rukovodeće strukture postojećeg sistema društvenih odnosa, dolazi do njenog suprotstavljanja klasi« (str. 64). Za razvoj radničkih partija i za njihove savremene odnose izuzetno je značajan period idejno-organizacionog oformljavanja revolucionarnih partija. Osnovna pitanja i kriterijumi partijskog delovanja predstavljaju i danas osnovu diferenciranja komunističkih stranaka u njihovom programskom opredeljivanju i praktičnom radu. Autor je ukazao na suštinsku razliku između Lenjinovog i Staljinovog shvatanja transmisionizma u partiji proletarijata: »U Lenjinovoj interpretaciji transmisionizma u odnosima partije i klase na prvom mestu je idejno i akciono prednjačenje partije, koje ona obezbeđuje svojom izvanrednom organizacijom i klasnim sastavom članova. Naređivanje kao bitnu komponentu transmisionizma uvodi kasnije Staljin. Birokratska interpretacija transmisionizma, koju je najdoslednije razvio Staljin, za osnovne činioce ima naređivanje partije čiji su nosioci njeni najviši organi, zatim prenošenje naredbi u uslovima socijalističke izgradnje na državu i ostale političke organizacije, koje prenose naredbe na mase koje su dužne da besprekorno sprovode u život odluke partije i države. U ovoj interpretaciji isključuje se bilo kakva samostalnost političkih organizacija, radnika i članova organizacija pogotovu« (str. 70).

Čitalac koji želi potpunije da shvati unutrašnju dinamiku savremenih političkih stranaka — koje, ma kako bile heterogene, imaju zajednička obeležja — treba pažljivo da pročita peto poglavlje prvog dela studije pod naslovom »Ostvarivanje društvene uloge stranaka«. Analiza unutarstranačkog mehanizma i njegovog delovanja sadrži dragocene i verovatno najbolje ideje u ovoj studiji. Obrađena su pitanja delovanja stranaka u cilju artikulisanja političkih interesa, formiranja javnog mišljenja u političkom životu društva, kadrovska politika i vršenje vlasti. U pogledu odnosa prema demokratiji stranke se dele na nekoliko grupa — stare liberalne stranke koje se organizuju na principu etatističkog rukovodstva, totalitarističke (fašističke) i stranke koje se organizuju u uslovima buržoaskog parlamentarizma; ova treća grupa partija je najbrojnija i one dominiraju u buržoaskim zemljama sa parlamentarnom tradicijom zasnovanom na principima zakonitosti i poštovanja građanskih i političkih prava. Četvrta grupa političkih stranaka su one

Digitized by Google

stranke koje svoju delatnost zasnivaju na etatizmu, a peta grupa su socijalističke samoupravne. Zajednička karakteristika političkih stranaka je njihov uticaj na politizaciju društva, a njihovo delovanje je jedan od osnovnih pokazatelja stepena razvoja demokratije u konkretnom društvu. Ako se pažljivo prate autorove ideje, može se zaključiti da savremena politička sociologija mora da istražuje dublje veze između delovanja stranaka i društva; u tom smislu neka pitanja ostaju otvorena ili su, pak, postojeća objašnjenja nedovoljna.

Moris Diverže je pre tri decenije počeo svoje kapitalno delo sledećom konstatacijom: »Nemoguće je istražiti sve karakteristike političkih stranaka, ali je ovaj posao neophodno obaviti.« Danas je situacija u pogledu istraživanjâ i dobijenih rezultatâ bitno izmenjena. Istraživači su se intenzivno bavili kako teorijskim tako i empirijskim istraživanjima; ova druga su omogućila precizno praćenje i analiziranje strukture i unutrašnje dinamike delovanja modernih stranaka. Činjenica je da najrazvijenija građanska društva nemaju monopol u pogledu vrste i dinamike delovanja stranaka i da su veoma interesantne pojave političkog organizovanja (partije nove socijalističke levice, novi politički pokreti) podstakle niz istraživanja u velikom broju zemalja. Nezadovoljstvo praksom i perspektivom socijaldemokratskih i komunističkih partija bilo je osnova daljih istraživanja unutrašnje dinamike političkog života stranaka i njihovog položaja u društvu. Formalna analiza stranačkih programa zamenjuje se složenim istraživanjem odnosa klasne strukture i položaja stranaka. Promena pristupa nije samo formalno-metodološke prirode, nego je rezultat prakse u kojoj se komunističke stranke suočavaju sa složenim zadatkom da se bore protiv birokratskih tendencija u društvu, ali i u sopstvenim redovima.

Značajan modifikator delovanja stranaka je njihovo povezivanje sa neformalnim grupama, što dovodi do promene politike. Pored organizacionog činioca, na praksu stranaka utiče individualni faktor — članovi, njihovo opredeljenje i socijalno strukturiranje. Profesor Smiljković daje kompleksnije određenje pojma člana: »*podrazumeva gotovo sve ljude koji na bilo koji način pokazuju naklonost ili vezu sa određenom strankom, dok na drugoj strani članove čini vrlo uzan krug ljudi koji su idejno i organizaciono vezani u stranačke organizacije, poput boljševičkog primera*« (str. 151). Razvijena i sadržajna je podela članstva stranke na partijsku masu i aktiviste: *Aktivisti su deo stranke koji predstavlja nosioca njenog idejnog, organizaciono-političkog i kadrovskog jačanja*« (str. 156). Pripadništvo i aktivnost u političkoj stranci nije samo političko opredeljenje i angažman, već u slučaju pripadanja opozicionoj stranci predstavlja rizik gubljenja socijalnog položaja, ugleda i redovnog zaposlenja; dovoljno su poznati primeri proganjanja i pritisaka na članove komunističkih i radničkih partija, osobito u fašističkim zemljama. To je istakao i autor: »Dakle, širok je spektar mogućnosti ograničavanja slobode opredeljivanja ljudi za određene političko-stranačke orijentacije. S obzirom na iskustvo iz političkog života poslednjih 150 godina, mnogi ljudi se zadovoljavaju pozicijom člana šireg kruga stranačkog članstva« (str. 162). Sociološke analize ukazuju na otpor pojedinih slojeva društva političkom organizovanju, što je naročito karakteristično za seljaštvo. Radničke stranke su uvek poklanjale veliku pažnju ideološkom uticaju i agitaciji u redovima članstva.

Ekonomska samostalnost političkih stranaka je ne samo osnova njihovog redovnog rada, nego i nužan uslov ideološke i političke samostalnosti. Zato komunističke partije plaćanje članarine ističu kao jednu od najvažnijih političkih obaveza svojih članova. Stepen vezanosti članova za stranku je različit — od male vezanosti do podređivanja pojedinca stranci: »Političke stranke razlikuju se i po tome što kriterijumima predviđaju i stepen vezanosti člana za nju. Neke insistiraju na kriterijumima prema kojima je član svojim ce-

Digitized by Google

lim bićem vezan za organizaciju stranke. Sav njegov život podređen je partijskim ciljevima. U tom pogledu izdvajaju se *fašističke stranke koje pretpostavljaju člana koji poput poluge služi svojoj organizaciji* i nema mogućnost za odstupanje i neizvršavanje neke odluke koja se protivi njegovim ličnim uverenjima« (str. 176).

Pitanje koje privlači pažnju istraživačâ, a obavezuje rukovodeće organe stranaka, svakako je rast /opadanje broja članova. Kako i zašto dolazi do ovih kolebanja? Naravno da su ispunjenje ili neispunjenje obećanja prilikom dolaska na vlast u tesnoj korelaciji sa brojnošću članstva, ali istraživanja ne mogu ostati na površini pojave; potrebno je obaviti složenija istorijsko-sociološka istraživanja da bi se došlo do objašnjenja bar na nivou tendencijskih zakonitosti. Ako se razmotre autorovi navodi iz strane literature, moglo bi se istaći da ovakvih kompleksnih istraživanja na primeru jugoslovenskih građanskih stranaka nije bilo, a da su neke pretpostavke za ovakav tip istraživanja sadržane u istraživanju o svesti i angažovanosti članova SKJ, obavljenom u Institutu društvenih nauka.

Kakva je korelacija između ličnih interesa i pripadništva političkoj stranci? To pitanje izaziva najviše kontroverzi, ideoloških sporova i maštovitih spekulacija, a manje je bilo predmet egzaktnih i dobro planiranih istraživanja. Rast i opadanje broja članova zavise od ekonomskih uslova, društveno-političkih uticaja, organizacionog aspekta rada stranke, a ne treba zanemariti ni političku tradiciju i mentalitet društva, ističe autor (mi bismo mogli dodati da je u istoriji jugoslovenskih naroda i narodnosti dovoljno verifikovana »strančarska svest«).

Da li stranke zakonito teže nekom obliku elitizma? Takve tendencije su dovoljno prisutne u njihovoj praksi da obavezuju na razmišljanje. Profesor Smiljković navodi shvatanje Roberta Mikelsa, koji smatra da je uzrok pojave u postojanju organizacije: »*Ko kaže organizacija, kaže tendencija ka oligarhiji. Organizacija u svojoj suštini sadrži aristokratsku crtu* (...) *Organizacija ima glavni uticaj na razvijanje svake partije, odnosno sindikata, u jednu vodeću manjinu i jednu vođenu većinu*« (str. 210). Svakako da se pitanje demokratskog ili autoritarnog karaktera stranke rešava i na nivou odnosa rukovodećih organa prema većini. Ovaj odnos nije jednostavan i bez protivrečnosti, što je rezultat i složenih zadataka, kao i protivrečnih procesa u savremenim društvima.

Na kraju ovog sumarnog osvrta, koji nema za cilj konačnu ocenu studije *Stranke i politika* — jer će pravu ocenu ona dobiti u meri u kojoj bude izdržala probu političke prakse — istakli bismo njene neosporne kvalitete: (1) koherentnost zamisli i njeno celovito realizovanje, (2) autorovo solidno poznavanje evropske i američke politikološke literature, (3) konciznost u izražavanju i svežini jezika. Pored preciznih i egzaktnih određenja, autor je uspeo da sačuva svojstven stil i način izlaganja, što je u društvenim naukama sve teže zbog pritiska dnevno-političke terminologije i različitih šablona.

Dubravka Stajić

Драгољуб К. Будимовски: Македонците во Албанија

(НИО „Студентски збор", Скопје, 1983, страна 156)

Balkanskim ratovima, kao što je poznato, raskomadan je jedinstveni živi etnički organizam Makedonije. Susedne države (Grčka, Srbija i Bugarska), posle poraza oslabljene Turske (»bolesnika sa Bosfora«), podelile su Makedoniju između sebe kao ratni plen. Mirovnim ugovorom u Bukureštu (1913. godine) »izmireni« su računi, a svaka od pomenutih država otkinula je od Makedonije onoliko prostora

Digitized by Google

koliko je otprilike svojom vojskom zaposela. Tim aktom Grčka je porobila deo Egejske Makedonije, Srbija Vardarsku, a Bugarska Pirinsku Makedoniju. Za zelenim stolom deo etničke teritorije Makedonije dobila je i tek nastala država — Albanija. Naknadnim ispravljanjem granica između Grčke i Albanije (1923. godine) »reon Male Prespe, nastanjen isključivo Makedoncima, biva ustupljen Albaniji. U 1925. godini doći će do razgraničavanja i između Albanije i Kraljevine SHS. Manastir Sveti Naum na obali Ohridskog jezera, kao značajan spomenik slavjanstva, koji je dotle bio u granicama Albanije, ušao je u granice Kraljevine SHS, a više od dvadeset debarskih sela iz reona Golog Brda bilo je predato Albaniji. I posle ove trampe... 1,77 odsto s etnografske teritorije Makedonije našlo se u političkim granicama susedne Albanije, a to je 4,19 odsto ukupne albanske teritorije« (str. 69—70).

Dok je šira jugoslovenska javnost donekle upoznata sa istorijskim udesom egejskih i pirinskih Makedonaca, za sudbinu našeg naroda koji je ostao u državnim granicama Albanije — usled u savremenom svetu retko viđene zatvorenosti te zemlje — saznanja šire javnosti o životu Makedonaca u Albaniji bila su oskudna do zaborava. Taj problem je bio predmet istraživanja retkih stručnih priloga i najčešće istoriografske provenijencije. Knjiga Dragoljuba Budimovskog rasteže rešetke te zemlje-tamnice (za albanski narod i za manjine koje u njoj žive) i zaviruje ispod mimikrije zvaničnih stavova i proklamacija. I, koliko nam je poznato, to je prvi obimniji rad u nas koji se sistematski bavi problemom makedonske manjine u Albaniji, respektujući jednako njegove istorijske i savremene aspekte.

Svoje istraživanje Budimovski započinje tretiranjem (fenomena) nacionalnih manjina u savremenom svetu i prakse međunarodne zajednice u rešavanju tog problema. Pri tom najveću pažnju posvećuje organizacijama i pozitivnim međunarodnopravnim aktima koji štite prava nacionalnih manjina. U tom delu knjige najviše je reč o Povelji Organizacije ujedinjenih nacija, onda iz nje izvedene Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, konvencije koja štiti osnovna ljudska prava pripadnikâ manjine; o Evropskoj konvenciji o zaštiti prava čoveka i osnovnih sloboda i osobito o Konvenciji o zabrani diskriminacije u prosveti, koja sadrži posebna pravila o manjinama, u čijem članu 5. stoji da zemlje potpisnice preuzimaju obavezu da »priznaju pravo pripadnicima nacionalnih manjina da se bave sopstvenim obrazovnim delatnostima, uključujući i održavanje škola, i da mogu, u zavisnosti od obrazovne politike svake države, da upotrebljavaju svoj sopstveni jezik« (str. 14). Registrujući i komentarišući međunarodna pravna akta i instrumente koji sankcionišu prava manjina, autor dolazi do Završnog dokumenta Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji, na kojoj su uzele učešće sve evropske zemlje, izuzev Albanije, SAD i Kanada. Iz tog dokumenta posebno se ističe odredba kojom će »države-učesnice na čijoj teritoriji postoje nacionalne manjine poštovati pravo jednakosti pred zakonom licima koja pripadaju ovim manjinama, davati punu mogućnost stvarnom uživanju ljudskih prava i osnovnih sloboda i na taj način štititi njihove legitimne interese u ovoj oblasti« (str. 16).

Pošto je, u glavnim crtama, izneo međunarodnopravnu regulativu o nacionalnim manjinama, autor objašnjava jugoslovenske stavove o tom pitanju i našu praksu rešavanja problema prava narodnosti. Pri tom se posebno osvrće na prava i slobode koje uživaju pripadnici albanske narodnosti u Jugoslaviji. Budući, pak, da je u međunarodnoj politici u pogledu zaštite manjina prihvaćen princip reciprociteta, shodno duhu Povelje OUN i iz nje izvedenih konvencija, naša zemlja svoje interesovanje za sudbinu manjina jugoslovenskih naroda koje žive u susednim zemljama legitimiše i vlastitom praksom u pogledu prava i sloboda koje kod nas uživaju narodnosti susednih zemalja. To nas, konstatuje dalje autor, obavezuje

Digitized by Google

da na ravnopravnoj osnovi tražimo da adekvatno budu osigurana prava naših nacionalnih manjina u susednim zemljama, respektivno i u Albaniji. Kakva je, međutim, praksa u toj zemlji u pogledu prava nacionalnih manjina, odnosno u pogledu prava makedonske manjine?

Ustav Narodne Socijalističke Republike Albanije (donesen 28. decembra 1976. godine) u članu 42. određuje: »Nacionalnim manjinama osigurana je odbrana i razvoj kulture i narodnih tradicija, upotreba maternjeg jezika i njegovo učenje u školama, ravnopravan razvitak u svim sferama društvenog života.

Svaka privilegija ili nacionalna neravnopravnost i svako delovanje koje gazi prava nacionalnih manjina antiustavno je i kažnjava se po zakonu.«

Tako stoje stvari na papiru. Šta se, međutim, događa u praksi?

Kao što je poznato, u Albaniji kao nacionalne manjine žive, pored Makedonaca, još i Grci, Crnogorci, Srbi, Vlasi, Turci i Romi. Njihovo postojanje naš sused ne dovodi u pitanje. Ali, u skladu sa svojom politikom o »čistoj« Albaniji, iz godine u godinu, protivno biološkim zakonima, nastoji smanjiti njihov broj u populaciji stanovništva. U Ustavu ustaje protiv »nacionalne neravnopravnosti«, a prilikom popisa prikriva identitet nacionalnih manjina. U rezultatima prebrojavanja stanovništva i u Statističkim godišnjacima objavljuje se evidencija samo o Albancima, a ostatak stanovništva (sve manjine zajedno) prikazuje se u procentu, ali bez raščlanjivanja prema nacionalnoj pripadnosti. Imajući u vidu takve »statističke podatke«, koji slede trend minimiziranja broja stanovnika u Albaniji, Ramadan Marmullaku je napisao knjigu *Albanija i Albanci* (Albania and the Albanians, Archon Books, London — New York, 1975), u kojoj konstatuje da je Albanija 1975. godine imala 2,226.000 stanovnika, od kojih su 95 posto Albanci. U istoj knjizi se »dokazuje« da je u 1961. godini bilo 2,4 odsto Grka, 0,9 odsto, odnosno 15.000 Makedonaca i Crnogoraca, 0,6 odsto Vlaha i isto toliko, odnosno 10.000 Roma.

Naknadnim istraživanjem Dragoljub Budimovski opovrgava iznesene podatke i dolazi do zaključka da se procent nacionalnih manjina u ukupnom stanovništvu u Albaniji kreće od 18 do 20 odsto. Takođe argumentovano iznosi da je netačan podatak koji kazuje da 0,9 odsto populacije Albanije, odnosno 15.000 stanovnika, čine Makedonci i Crnogorci, nego je tačno da samo Makedonaca ima više od 100.000 stanovnika. Na osnovu čega je D. Budimovski došao do tog rezultata?

Ako je albanska zvanična politika i njena statistika pokušavala da zametne trag Makedoncima u novije vreme, nije mogla iz istorijskog pamćenja da izbriše zapise o našem življu, o makedonskim etničkim regionima, selima i porodicama. Ovde ćemo navesti etničke predele Makedonije u granicama Albanije onim redom kojim ih donosi autor: Gorija (severoistočno od Korče do Bilišta i Trstenika na albansko-grčkoj granici u pravcu Kostura); Dolna Prespa (na jugu Prespanskog jezera); deo Ohridsko-struškog predela (jugozapadni deo, zapadno od grada Podgradeca); Golo Brdo (jugozapadno od Debra) i deo Gore (severno od Piškopeje, između desne obale Crnog Drima i jugoslovensko-albanske granice, čiji je drugi deo na jugoslovenskoj granici, jugozapadno od Prizrena do Šare i Koraba). Pored ovih celina u Albaniji, usled istorijskih okolnosti, nastajale su i etničke oaze, a i u gradovima su pojedini kvartovi bili nastanjeni Makedoncima.

Koristeći se tim podacima, uzimajući, dakle, u obzir broj sela u navedenim regionima, njihovu veličinu (broj domaćinstava) i prosečnu veličinu porodice iz vremena kada su takvi podaci bili dostupni i provodeći pri tom te rezultate kroz statistički postupak predviđanja, D. Budimovski je došao do saznanja da na tlu Albanije živi više od 100.000 Makedonaca. Imajući u vidu izvesna odstupanja, koja treba uvažiti kada se primenjuje statistička projekcija, moguća su neka pomeranja u pogledu broja Makedonaca. Svaka-

Digitized by Google

ko, tu veličinu treba smanjiti i za broj postradalih u logorima i tamnicama (o kojima ne postoji evidencija), ali u Albaniji ima znatno više našeg stanovništva od »3—4 hiljade, raspoređenih u devet sela Prespe«, gde — kako kaže Enver Hodža u svom referatu na Sedmom kongresu Albanske partije rada (1975) — »uživaju sva prava«.

Možemo pretpostaviti kakva prava »uživaju« ljudi u jednoj totalitarnoj zemlji, ali sama činjenica da je Albanija svoju ustavnu obavezu prema nacionalnim manjinama svela na »tri-četiri hiljade Makedonaca«, jasno svedoči o »poštovanju« zakonitosti i reduciranju prava manjina u toj zemlji. Čak ni tako ograničenoj populaciji naš sused ne dopušta manjinska prava uobičajena u civilizovanom svetu. Na šta se ta prava, u stvari, svode?

Posle oslobođenja makedonskom naraštaju je dopušteno da se obrazuje na maternjem jeziku. Jugoslavija je tada, u okviru dobrosusedskih odnosa i međusobne saradnje, u dogovoru sa Albanijom, tamo upućivala nastavni kadar i školska učila i, kao rezultat te saradnje, počinju da rade makedonske škole. To je, međutim, kratko trajalo. Kada je 1948. godine donesena Rezolucija Informbiroa, ta je saradnja, kao, uostalom, i svaka druga, prekinuta, a makedonsku decu preuzimaju priučeni učitelji. Veza sa makedonskom kulturom i jezikom prekida se, a udžbenici se štampaju na prespanskom dijalektu. U okviru gradiva, pak, obrađuju se sadržaji koji imaju za cilj postupno i sistematsko odnarođavanje Makedonaca. »Svi udžbenici su sa prenaglašenom tendencijom o albanskom nacionalnom saznanju« (str. 104). U školama se »uporedo uči i na albanskom jeziku. Samo u prvom razredu se uči na makedonskom, u drugom razredu tri časa nedeljno se uči albanski, u trećem isto tako, a u četvrtom razredu svaki dan po tri časa deca uče albanski. Pored toga, predmeti iz računa i zemljopisa uče se na albanskom jeziku« (str. 101). Taj postupni prelaz objašnjava se kao »priprema za više razrede«, a u stvari je reč o brižljivoj denacionalizaciji i asimilaciji, jer od četvrtog razreda nadalje nastava se odvija na albanskom jeziku. Dakle, ne postoji potpuno obrazovanje na maternjem jeziku, a zabranjeno je organizovanje u posebna kulturno-umetnička društva; ne izlazi ni jedan list niti časopis; na radiju, odnosno televiziji, nema ni minuta programa na makedonskom jeziku; komuniciranje Makedonaca iz Albanije sa matičnom zemljom je onemogućeno. Tako su Makedonci u Albaniji prepušteni sami sebi, svojim predanjima iz prošlosti, svom jeziku i običajima.

Ističući da se u Albaniji ne negira postojanje makedonske nacije i makedonska manjina, da jedino u toj zemlji, za razliku od drugih zemalja u kojima postoji makedonska manjina, ona ima kakva-takva prava obrazovanja na maternjem jeziku — Budimovski se osvrće na albansku unutrašnju politiku prema Makedoncima. Pored toga što teži da minimizira njen broj, naš sused u poslednje vreme sve življe radi na asimilaciji. U tom smislu donet je i Zakon o imenima i prezimenima (1976. godine) kojim sva crkvena imena i imena koja nisu čisto albanska, na etnički čistoj osnovi treba da se zamene imenima iz autohtonog ilirizma« (str. 110). U kompaktno makedonskim regionima stvaraju se nepodnošljivi ekonomski uslovi kako bi se stanovništvo nateralo na iseljavanje u gradove,gde su veće mogućnosti za asimilaciju jer je živalj istrgnut iz etničkog okruženja. Religija, koja je na obredima okupljala makedonsku nacionalnu manjinu, ukinuta je dekretom, a u poslednje vreme forsira se sklapanje mešovitih brakova i, svejedno da li su otac ili majka Makedonci, deca se upisuju kao albanska.

Pored iznošenja opštih trendova, Dragoljub Budimovski dopunjava svoj publicistički rad kazivanjem očevidaca, pisanjem strane štampe o ovom problemu, kao i ispovestima kažnjenikâ koji su uspeli da se nekako izvuku iz te zemlje-logora. Na taj način se upotpunjava predstava o makedonskoj manjini u Albaniji. Međutim, i pored izuzetnih napora

Digitized by Google

koje je uložio — budući da mu nisu bili dostupni svi izvori i neposredan empirijski materijal — autor nije mogao potpuno da zaokruži sumornu sliku o makedonskoj nacionalnoj manjini u susednoj zemlji. Ali i ono što je prikupio i sistematizovao upotpunjava veliku prazninu u literaturi koja tretira odnosni problem. Knjiga o kojoj je ovde bilo reči feljtonski je strukturirana i pisana prijemčivim jezikom. Ta njena svojstva je preporučuju podjednako i naučnoj javnosti i najširem krugu čitalaca.

Boris Nonevski

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 60.— DIN.

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

HX
8
.S67

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

UNIV. of MICH.
SEP 7 1984
Convent Serials

4
1984

Digitized by Google

Izdavački savet

Veljko Milatović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 600 dinara. Za inostranstvo 1.200 dinara

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVII
1984
Broj 4

Augustin Papić

Inostrana prezaduženost zemalja u razvoju 467

Dragomir Drašković

Socijalistički savez i masovna politička inicijativa 494

Vladimir Stipetić

Miljokazi na putu razmatranja seljačkog pitanja u Jugoslaviji 506

Fuad Muhić

O jednom vidu osporavanja lenjinizma 536

Branislav Vuković

Neke osobenosti i značaj nacionalnog pitanja u zemljama u razvoju 556

Sreten Gagić

O otuđenju i tržištu umetnosti u savremenom svetu 569

Osvrti

Jovan Ničić

Radna disciplina 579

Đuka Julijus

Lekcije iz Grenade 590

Prikazi 610

Digitized by Google

Содержание

Аугустин Папич

Иностранная задолженность развивающихся стран 467

Драгомир Драшкович

Социалистический союз и массовая политическая инициатива 494

Владимир Стипетич

Ориентиры на путях рассматривания крестьянского вопроса в Югославии 506

Фуад Мухич

Об одном виде оспаривания ленинизма 536

Бранислав Вукович

Некоторые особенности и значение национального вопроса в развивающихся странах 556

Сретен Гагич

Об отчуждении и рынке искусства в современном мире 569

Обзоры

Иован Ничич

Трудовая дисциплина 579

Дюка Юлиюс

Лекция Гренады 590

Рецензии 610

Contents

Augustin Papić

Foreign Over-indebtedness of the Developing Countries 467

Dragomir Drašković

The Socialist Alliance and the Political Initiatives of the Masses 494

Vladimir Stipetić

Milestones along the Road of Consideration of the Peasant Question in Yugoslavia 506

Fuad Muhić

Concerning a Form of Challenging of Leninism 536

Branislav Vuković

Some Characteristics and the Significance of the National Question in Developing Countries 556

Sreten Gagić

Concerning Alienation and the Market of Art in the Contemporary World 569

Surveys

Jovan Ničić

Labour Discipline 579

Đuka Julijus

Lessons from Grenada 590

Reviews 610

Digitized by Google

Augustin Papić

Inostrana prezaduženost zemalja u razvoju

(Odgovornost vjerovnikâ, ne samo dužnikâ)

I. Uvod

Dugovi zemalja u razvoju, rizici (ekonomski, socijalni i politički) koje oni nose ne samo za zemlje dužnike, nego i za njihove kreditore, za razvijene zemlje kao i za finansijsku stabilnost u svijetu, sve više privlače pažnju međunarodne javnosti.

Prezaduženost zemalja u razvoju i njihov otežan ekonomski položaj u cjelini nisu posljedica samo kriznih uslova u međunarodnoj privredi, nego i visokog stepena militarizacije ekonomskih i političkih odnosa u svijetu, zaoštravanja klasne borbe, što je povezano sa kretanjima u razvoju materijalnih proizvodnih snaga.

U najrazvijenijim kapitalističkim zemljama Zapada, prije svega u SAD, ubrzan je proces produbljivanja klasnih razlika, ofanzive kapitala na povećane profite. To se ostvaruje blažim oporezivanjem bogatih, s jedne, i sve oštrijim nasrtajem kapitala na nadnice radnika, s druge strane. Čak i u uslovima znakova izlaska iz recesije sindikati u SAD su u defanzivi i njihova je pozicija ozbiljno oslabljena zbog nemoći da se svojim tradicionalnim metodama, uključujući posebno štrajk (zbog zakonskih povlastica poslodavcima), izbore za interese radnikâ. Zbog toga je broj članova sindikatâ i interesovanje za njih u opadanju.

Digitized by Google

U isto vrijeme, ogromno povećanje troškova za naoružavanje SAD, koje obezbjeđuje velike profite industriji angažovanoj u ovoj oblasti, nije praćeno odgovarajućom politikom oporezivanja, nego povećanjem budžetskog deficita. Teret se prebacuje na siromašnije slojeve smanjivanjem ili likvidacijom raznih benificija koje su uživali siromašniji, socijalno ugroženi, djeca itd. Ured za popise SAD bilježi znatno povećanje broja Amerikanaca koji žive ispod nivoa siromaštva.[1] Ova politika predstavlja, u stvari, likvidaciju »države blagostanja« (wellfare state) započetu 1930-tih u periodu velike depresije, razvijanu tokom posljednjih pola stoljeća u razvijenim zemljama Zapada, kao glavnog dostignuća kapitalizma.

Ogroman budžetski deficit i zaduživanje federalne vlade SAD, uz povećanje kamatnih stopa i rast kursa dolara, imaju negativne posljedice ne samo za privredu SAD, nego i za razvijene zemlje zapadne Evrope, a da ne govorimo o zemljama u razvoju.

Klasna borba se zaoštrava i u ostalim razvijenim zemljama, naročito u onima sa konzervativnim vladama. Do zaoštravanja klasnih odnosa dolazi i u onim zemljama zapadne Evrope u kojima se socijalističke vlade zalažu za progresivne reforme, ali zbog otpora krupnog domaćeg i inostranog kapitala i politike SAD teret se prebacuje na radničku klasu više nego što je očekivano.

Intenzivirani su procesi koncentracije kapitala Sjedinjenih Država kako u drugim razvijenim zemljama tako i na međunarodnom planu. Dominacija monopolističkog kapitala i jačanje uloge transnacionalnih korporacija i banaka uočljivi su u svim vidovima i na svim nivoima međunarodnih ekonomskih odnosa.

Nestabilnost i krizni odnosi u svjetskoj privredi praćeni su zaoštravanjem međunarodnih političkih i vojnih odnosa, uz veoma zabrinjavajuću trku u naoružavanju, konfrontaciju između blokova, između SAD i SSSR, što dovodi do kulminacije hladnog rata.

Teret pogoršanih međunarodnih ekonomskih, političkih i vojnih odnosa u najvećoj mjeri se prebacuje na nesvrstane i druge zemlje u razvoju. Navedeni spoljnoekonomski faktori dovode do stagnacije privrede mnogih od ovih zemalja, do pada proizvodnje i standarda, do ozbiljnih socijalnih i političkih napetosti, što olakšava nasrtaje neokolonijalizma i monopolističkog kapitala i miješanje u unutarnja pitanja niza nezavisnih i nesvrstanih zemalja.

Nikada kao u posljednje dvije decenije međunarodne ekonomske odnose nije karakterisalo nepostojanje dijalogâ, prije svega

[1] Pojačane klasne razlike u SAD predmet su sve češćih razmatranja sociologâ, historičarâ, političarâ, pa i dnevne štampe. Tako se u članku objavljenom u »International Herald Tribune« (28. februara 1984), pod naslovom *Reganizam otvara razlike među klasama SAD*, komentariše, s jedne strane, izlaganje moći i bogatstva (nakita, odjeće i sličnog) na jednoj priredbi za vladajuće krugove i, s druge strane, osiromašenje i povećanje broja onih koji žive ispod minimuma standarda. Karakterističan je završni dio članka: »Ukoliko scene bljeska u Vašingtonu odražavaju nove političke tokove, ljudi na vrhu pokazuju takvo ponašanje i društvenu svijest koji više podsjećaju na imperijalni Rim nego na demokratsku Ameriku. Oni se tako sve više udaljavaju od onih na dnu.«

Digitized by Google

između razvijenih i nerazvijenih, kao i između Istoka i Zapada. Za tu situaciju je karakteristično neizvršavanje od strane razvijenih zemalja već dogovorenih obaveza u realizovanju ciljeva novog međunarodnog ekonomskog poretka i treće dekade ekonomskog razvoja. U suštini, ne treba imati iluzija da bi industrijski razvijene zemlje, koje terete povećanja profita i ogromnog naoružavanja prebacuju na svoje radnike i siromašnije (manje razvijene) slojeve, mogle imati razumijevanja i dati podršku nerazvijenima u svijetu, uprkos značajne međuzavisnosti. Naprotiv, one zemljama u razvoju nude svoj ekonomski sistem — eliminisanje državne intervencije i slobodno tržište, privatnu inicijativu, a direktne privatne investicije kao osnovne kanale međunarodnog transfera tehnologije, kapitala, organizacije. Transnacionalne korporacije i monopolistički kapital treba da budu glavni nosioci saradnje, obezbeđujući, uz transfer pomenutih faktora proizvodnje, eksploataciju, transfer kapitalističkog sistema ili makar njegovih elemenata. Zemlje u razvoju i međunarodni ekonomski odnosi nalaze se pred najoštrijim izazovima. Ponude i prijedlozi nesvrstanih od Sedmog samita naovamo ignorisani su, sa malo izgleda za ravnopravnu saradnju, pa i za konstruktivan dijalog.

Izrazitu ilustraciju pomenutih kretanja i odnosa predstavlja spoljna prezaduženost zemalja u razvoju, te metodi i pritisci kojima su one izložene. Cilj je ovoga članka da obradi obim spoljnjeg duga, uzroke prezaduženosti, opterećenje zemalja u razvoju spoljnjim dugovima, reprogramiranje dugova, ulogu Međunarodnog monetarnog fonda, pogoršanje ekonomskog položaja zemalja u razvoju, međuzavisnost dužnikâ i kreditorâ, moguća rješenja problemâ spoljnjih dugova, te, konačno, aktivnost nesvrstanih zemalja u ovoj oblasti.

II. Prezaduženost zemalja u razvoju

Spoljna prezaduženost zemalja u razvoju pojava je sedamdesetih, zapravo, druge polovine tog perioda.[2] Početkom 1980-tih nastupila je kriza u svjetskim finansijskim odnosima, u kojoj prezaduženost zemalja u razvoju ima značajno mjesto. Rast spoljnih dugoročnih i srednjoročnih dugova zemalja u razvoju, prema izvorima finansiranja, iznosio je (u milijardama dolara)[3]:

---

[2] Prezaduženost je karakteristika savremenog svijeta — od vlada i privrede niza industrijski razvijenih zemalja i zemalja u razvoju do mnogih pojedinaca. Postoje ocjene da ukupna dugovanja (unutarnja i spoljna) iznose 141% nacionalnog bruto proizvoda ovih zemalja u 1981. godini. Kod nekih najrazvijenijih zemalja ovaj procenat je veći.

[3] Vidi: *External Debt of Developing Countries*, 1982, Survey OECD, Paris, str. 26 (za 1981 — preliminarni podaci, a za 1982 — ocjena). Razlika do zbira (ukupan dug) nespecificirana je.

Digitized by Google

	1971		1978		1982	
	iznos	učešće	iznos	učešće	iznos	učešće
Ukupan dug:	90	100	345	100	626	100
Zemlje OECD	71	79	268	78	476	76
Međunarodne organizacije	10	11	40	12	76	12
Zemlje SEV-a	6	7	12	4	20	3
Zemlje OPEC-a			13	4	29	5
Ostale zemlje u razvoju	2	2	6	2	13	2

U razdoblju od jedanaest godina dugovi zemalja u razvoju povećani su sedam puta, dok je u periodu 1971—1975. to povećanje bilo samo dvostruko.

Glavni izvor finansiranja predstavljale su razvijene zemlje Zapada (zemlje OECD), sa učešćem više od tri četvrtine. Zemlje OPEC-a predstavljaju nov, relativno značajan izvor, dok je učešće zemalja SEV-a u značajnom opadanju.

Sa stanovišta težine dugova najveći značaj ima sagledavanje položaja zemalja koje ne izvoze naftu, takozvanih NOPEC zemalja (isključene su zemlje OPEC-a, iako se i neke među njima nalaze u složenom položaju dužnika). Prema podacima OECD, dugoročni i srednjoročni dug ovih zemalja iznosio je u 1981. godini 75 milijardi, u 1978 — 282 milijarde, a u 1982. godini 520 milijardi dolara.[4]

Najnoviji podaci Međunarodnog monetarnog fonda pokazuju slijedeće kretanje ukupnih dugova NOPEC zemalja (u milijardama dolara)[5]:

	1973		1978		1982	
	iznos	učešće	iznos	učešće	iznos	učešće
Ukupni dugovi:	130,1	100	336,3	100	614,2	100
Kratkoročni	18,4	14,1	49,7	14,8	111,9	18,2
Dugoročni i Srednjoročni	111,8	85,9	286,6	85,2	502,3	81,8
Vrste kreditora		100		100		100
Vlade	37,3	33,4	79,1	27,6	125,7	25,0
Međunarodne organizacije	13,7	12,0	38,4	13,4	71,0	14,1
Privatni izvori	60,8	54,4	169,1	59,0	300,8	59,9

U razdoblju 1973—1975. ukupni dugovi ovih zemalja povećani su za 46,7%, a u periodu 1973—1982. godine 4,7 puta, dok je

---

[4] *External Debt of Developing Countries*, cit. izd., str. 28.

[5] Vidi: *Recent Multilateral Debt Restructurings with Official and Bank Creditors* (International Monetary Fund, Washington, D. C., decembar 1983). Podaci o ukupnim dugovima obuhvataju javni i javno-garantovani dug, kao i privatni negarantovani dug (za koji postoje podaci). Kratkoročni dug je sa rokom plaćanja do jedne godine; međutim, nisu obuhvaćeni podaci zemalja koje nisu dostavile izvještaje. U 1982. zbir dugova pojedinim kreditorima je veći od podatka datog u tabeli IMF (učešće obračunao — A. P.).

Digitized by Google

kratkoročni dug povećan čak 6 puta (učešće sa 14,1% na 18,2% ukupnog duga).

Karakteristične su promjene u strukturi dugoročnih i srednjoročnih dugova: smanjenje učešća kredita vlada (sa 33,4% na 25,0%), manje povećanje učešća međunarodnih organizacija, uz porast dugova privatnim bankama (sa 54,4% na 59,9%).

Prema podacima Svjetske banke, dugoročni i srednjoročni dugovi NOPEC zemalja povećani su sa 109,2 milijardi u 1973. na 299,9 milijardi u 1978, a u 1982. godini oni su iznosili 517,8 milijardi dolara. U 1983. dug je dalje povećan na 575 milijardi dolara, odnosno za 11,2%.[6]

Međutim, ukupne obaveze zemalja u razvoju prema inostranstvu (dugoročne, srednjoročne i kratkoročne) ogromno su porasle — čak na 810 milijardi dolara u 1983. prema 607 milijardi u 1980. godini, znači za trećinu samo u tri godine. U tome na kratkoročne obaveze (do jedne godine) otpada u 1983. godini 11,6% ukupnih obaveza.[7] Kada se govori o inostranim obavezama, treba imati u vidu da zemlje u razvoju imaju i svoje depozite kod inostranih banaka, koji su, prema podacima OECD, u 1982. godini iznosili 27,5% njihovih obaveza.[8]

Dugovi zemalja u razvoju krajem 1970-tih i, naročito, početkom 1980. godine rasli su po stopi koja prevazilazi mogućnosti plaćanja ovih zemalja. Pri tom, sve zemlje u razvoju nisu u istom položaju. Najveći dio spoljnjeg duga otpada na mali broj zemalja. Tako je samo trinaest zemalja učestvovalo sa oko dve trećine

---

[6] Vidi: *World Debt Tables (WDT): 1983—84 Edition. External Debt of Developing Countries*, str. IX, tabela 1 (World Bank, Washington, D. C. USA). Za 1982 — preliminarni podaci; za 1983 — ocjena.

[7] Ibid., str. XII — Box 1.

[8] Vidi: *External Debt of Developing Countries*, cit. izd., str. 32.

Napomena: Kao što se iz naprijed datih podataka vidi, postoje određene razlike u visini dugoročnih i srednjoročnih dugova NOPEC zemalja u 1982: prema podacima OECD, dug je iznosio 520 milijardi, prema IMF 502,3 milijarde, a prema Svjetskoj banci (WDT) 517,8 milijardi dolara. Razlike, iako u suštini male, proizlaze iz kategorizacije zemalja u razvoju, kao i iz obuhvatnosti broja zemalja. Inače, u slučajevima osim OECD, NR Kina je obuhvaćena kao zemlja u razvoju. Tako:

— podaci OECD rezultat su sistema koji primjenjuje pomenuta organizacija — OECD Creditor Reporting System (CRS); podataka Svjetske banke — Debtor Reporting System (DRS); ostalih zvaničnih izvora, te procjena Sekretarijata OECD. Među zemlje u razvoju uključene su: Izrael, Grčka, Turska, Portugal i sve kolonije evropskih zemalja (Hong-Kong i druge).

— Međunarodni monetarni fond u zemlje u razvoju ubraja Izrael, Grčku, Portugal i Južnu Afriku.

— World Debt Tables Svjetske banke obuhvataju 103 zemlje od kojih su prikupljeni podaci. U zemlje u razvoju uključeni su Izrael, Grčka, Turska, Portugal i Mađarska.

— Podaci o ukupnim obavezama prema inostranstvu obuhvataju sve zemlje koje su uključene u WDT, te Rumuniju i Južnu Afriku, dok su isključene zemlje OPEC-a.

Za žaljenje je što podaci nisu ograničeni na one zemlje koje se doista smatraju zemljama u razvoju.

Digitized by Google

ukupnog dugoročnog i srednjoročnog duga: u 1983. godini 360 milijardi ili 62,6%, a u 1973 — 65,7%. Ili, samo na dve zemlje — Brazil i Meksiko — u 1982. godini otpada 26% ukupnog duga.[9] Pa ipak, nisu sve od pomenutih trinaest zemalja u istim teškoćama u pogledu dugova. Iako najmanje razvijene među zemljama u razvoju ne spadaju po veličini obaveza među veće dužnike, ipak su dužničke obaveze za njihovu zaostalu privredu i narod prevelik teret.

III. Uzroci spoljne prezaduženosti

U 1970-tim godinama zemlje u razvoju koje ne izvoze naftu doživjele su velike potrese u svojim ekonomskim odnosima sa inostranstvom. To je došlo do izražaja u naglom rastu deficita u tekućem bilansu plaćanja, naročito u drugoj polovini te dekade i početkom 1980-tih godina. U prvih pet godina dekade, 1971—1977, ukupan deficit ovih zemalja iznosio je 156,1 milijardi ili 31,2 milijarde dolara godišnje. To je period prvog, naglog rasta cijena i povećanih izdataka za uvoz nafte. U drugoj polovini dekade i početkom 1980-tih godina (1978—1982) deficit je više nego udvostručen i dostigao je 385,8 milijardi ili 77,2 milijarde dolara godišnje. U 1983. godini on je neznatno smanjen i iznosio je 67,8 milijardi dolara.[10]

U drugoj polovini 1970-tih godina rastao je ne samo deficit u robnoj razmjeni, nego je ogromno povećan onaj u nerobnom poslovanju, po osnovu usluga. U prvih pet godina 1970-tih deficit po ovim osnovama iznosio je godišnje 3,9 milijardi, da bi u slijedećih šest godina on bio upetorostručen i iznosio 19,7 milijardi dolara.[10] To predstavlja krupan dodatni faktor pogoršanja platnobilansne pozicije zemalja u razvoju koje ne izvoze naftu.

U isto vrijeme, zemlje OPEC-a ostvarile su značajne viškove u bilansima plaćanja. U razdoblju 1973—1982. viškovi tekućeg bilansa plaćanja iznosili su 428 milijardi dolara, da bi u 1983. godini bili smanjeni na 401 milijardu (zbog deficita u bilansu plaćanja naročito u 1983. godini).[11] Naravno, većinom sredstava raspolagao je manji broj takozvanih zemalja sa viškovima kapitala, dok je bilo zemalja OPEC-a sa značajnim inostranim zaduženjem. Manji dio ovih sredstava bio je usmjeren na zemlje u razvoju (oko 13%), dok je najveći dio bio predmet takozvane reciklaže petrodolara preko velikih banaka razvijenih zemalja, koje su pozajmljivale sredstva zemljama u razvoju, enormno zarađujući i na dužnicima i na onima koji su im povjerili svoj kapital.

---

[9] U tih trinaest zemalja ulaze: Alžir, Argentina, Brazil, Čile, Egipat, Indija, Indonezija, Izrael, Južna Koreja, Meksiko, Turska, Venecuela i Jugoslavija. Svaka je od njih dugovala krajem 1982. najmanje 13,5 milijardi dolara (ibid., str. 6).

[10] Izvor: *World Economic Outlook*, »International Monetary Fund«, 1983, str. 188.

[11] Ibid., str. 187. i 193.

Digitized by Google

Težak položaj zemalja u razvoju koje ne izvoze naftu i veliki deficit u bilansima plaćanja posljedica je, prije svega, nepovoljnih spoljnih faktora. U tom periodu ove zemlje su se suočile sa naraslim problemima strukturnih prilagođavanja (energija — nafta posebno, hrana, industrijalizacija, što uključuju nabavke tehnologije, investicione opreme i slično).

Postojale su, naročito u razvijenom svijetu, sklonosti da se sve platnobilansne teškoće pomenutih zemalja u razvoju objasne isključivo povećanjem cijena nafte. Međutim, ako se prate kretanja izvozno-uvoznih cijena zemalja u razvoju koje ne izvoze naftu, zapaziće se pogoršanje odnosa razmjene.

Porast cijena primarnih proizvoda (izuzev nafte) u 1984. godini od 28% kompenziralo je povećanje cijena nafte. U periodu 1979—1980. taj porast je iznosio oko 12%, sa manjim kompenzacionim efektima na cijene nafte. Cijene primarnih proizvoda pale su u 1975, 1978. i 1981. godini. Ipak, ukupan njihov rast u periodu 1973—1981. iznosio je 12%[12], ali to nije moglo da kompenzira povećanje cijena nafte u cjelini. U 1981. godini počinje nagli pad cijena primarnih proizvoda, i to za 15,6%; u 1982. godini za 16,1%; za 1983. su očekivana određena poboljšanja i pad je ocijenjen samo na 0,9%.[13] Cijene nafte bile su u padu u 1982. i 1983. godini. Iako su cijene industrijskih prerađevina bilježile smanjenje, ono je bilo izrazito niže od pada cijena primarnih proizvoda, što je doprinijelo pogoršanju odnosa razmjene.[14]

Mnoge zemlje u razvoju bile su suočene sa problemima uvoza hrane, a većina sa uvozom vještačkih đubriva. Ipak, najveći deficit ove zemlje su imale kod industrijskih prerađevina, a naročito kod investicione opreme, čiji je deficit bio izrazito veći od onoga po osnovu goriva (i nafte). To potvrđuje slijedeća tabela o visini deficita (u milionima dolara)[15]:

---

[12] Vidi: *Sources of payments problems in LDCs*, u: »Finance and Development«, Washington, D. C., decembar 1983, str. 2 i 3.

[13] Vidi: UNCTAD Secretariat: *Trade and Development Report, 1983*, UN, New York, 1983, str. 4.

[14] Ibid.

[15] Vidi: *Struktura svjetskog izvoza i uvoza po namjenama*, u: *Handbook of international trade and development statistics 1983*, UNCTAD, UN, 1983, str. 90—93 (obračunao — A. P.).

Za analizu izvorâ deficita može biti zanimljiva ocjena J. Stanovnika, koji, između ostalog, kaže: »Bilo bi, ipak, na osnovu ovih statističkih podataka (iznesenih u prvom dijelu njegovog teksta — A. P.) sasvim pogrešno zaključivati da su rastući deficiti u platnom bilansu ovih zemalja isključivo posljedica rastućih cena nafte. To naglašava čak i predsednik Komiteta za pomoć u razvoju pri OECD, koji u svom izveštaju za 1975. godinu (str. 37) kaže da je povećanje cena nafte nanelo zemljama u razvoju koje uvoze naftu 11 milijardi dolara dodatnih troškova u 1974. godini, a, istovremeno, povećanje cena hrane i đubriva, pa i porast cena industrijske robe — 10,2 milijarde dolara. U 1975. godini porast cena nafte opteretio je ove zemlje samo sa 1,6 milijardi dolara dodatnih izdataka u platnom bilansu, a porast cena industrijske robe čak sa 13,8 milijardi. Iako su izdaci za naftu ovih zemalja bili praktično jednaki visini platnog deficita i u 1973. i u 1980. godini, ipak je tačno da su i povećanje uvoznih cena industrijske robe i pad cena

Digitized by Google

	1960	1970	1980
Ukupan trgovinski deficit	6.309	10.800	83.244
Goriva (i nafta)	1.064	1.511	23.178
Industr. prerađevine	14.369	20.044	83.992

Iako je deficit po osnovu energije veoma brzo rastao, osobito u 1970-tim, ipak je deficit po osnovu industrijskih prerađevina bio izrazito veći, čak i od ukupnog deficita.

Recesija u industrijski razvijenim zemljama reducirala je mogućnost izvoza zemalja u razvoju u ove zemlje, a razni vidovi protekcionizma oštro su pogađali najkonkurentnije grane zemalja u razvoju na tržištima razvijenog svijeta.

Iako su zemlje NOPEC-a u 1982. i 1983. godini zabilježile smanjenje deficita u tekućem bilansu plaćanja, to je došlo prije svega kao posljedica trgovinske razmjene na nivou nižem od prethodnih godina, to jest niže stope rasta izvoza, a isključivo pada uvoza. Sve je to, kao i opšti krizni uslovi u svijetu, uticalo da se znatno snizi stopa rasta ovih zemalja: sa prosječno godišnje 5,2% (u periodu 1975—1980) na manje od 2% u 1982. i manje od 1% u 1983. godini.[16]

Tako su se zemlje u razvoju našle pred problemom inostranog finansiranja ne svojih cikličnih, nego strukturnih problema, u uslovima relativnog smanjenja sredstava javne pomoći i skupih sredstava privatnih banaka. To se nužno odrazilo na krizu dugova početkom 1980-tih godina, čemu su posebno doprinijeli brzi rast kamatnih stopa i troškova finansiranja, kao i povećanje vrijednosti dolara.

Određenu ulogu u teškoćama pojedinih zemalja u razvoju imale su unutarnje slabosti, neefikasno korištenje inostranih kredita za proizvodne svrhe, rast inflacije, precjenjivanje nacionalnih valuta sa pritiscima na uvoz, uz nedovoljan izvoz, deficit u bilansu plaćanja. Naravno, to su samo uopštene ocjene, pri čemu postoje razlike u položaju pojedinih zemalja.

IV. Spoljni dugovi — izvor ogromnog opterećenja za zemlje u razvoju

Opterećenje dugovima najbolje ilustruju obaveze u pogledu njihove otplate. U periodu do 1977. visina tih obaveza je udvostručena, ali je nakon toga, do 1982. godine, više nego utrostručena.

To ilustruje slijedeća tabela (podaci za zemlje NOPEC-a — u milijardama dolara):

---

i volumena izvoza sirovina bili značajniji uzrok deficita u njihovom platnom bilansu od samog porasta cena nafte.« (Janez Stanovnik, *Međunarodni privredni sistem*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1983, str. 371).

[16] Vidi: A. W. Clausen (predsednik The World Bank), »Priority Issues for 1984« (izlaganje na European Management Forum, Davos, Switzerland, 26. januar 1984).

Digitized by Google

	1973	1977	1978	1982
Obaveze otplate dugova	17,9	34,7	50,3	105,0
obaveze po kamatama	6,9	13,6	19,4	57,4
otplata glavnice	11,1	31,1	30,9	47,7

Zapaža se ogroman rast kamata u odnosu na ukupne obaveze: u 1973. godini kamate su opterećivale ukupne otplate dugova sa 38,5%, znači sa nešto više od jedne trećine, da bi u 1982. to učešće naraslo na 57,4% — znači više od polovine. Oskudan platnobilansni priliv zemlje dužnici moraju sve više da usmjeravaju na plaćanje kamata, dok im obaveze u pogledu otplate glavnice i dalje ostaju. Takva kretanja ogromno su opteretila primanja od izvoza roba i usluga, kao i nacionalni bruto proizvod zemalja dužnika, što je veoma uočljivo iz slijedećih odnosa (u procentima)[17]:

	1973	1978	1982
Odnos duga prema izvozu roba i usluga	115,4	130,2	143,6
Odnos duga prema nac. bruto proizvodu	22,4	27,9	35,8
Odnos otplate duga prema izvozu roba i usluga	15,9	19,0	23,4

Vidljivo je da bi zemlje dužnici samo za plaćanje dugova trebale godišnje da povećavaju izvoz za 23,4%; za otplatu kamata treba godišnje povećavati izvoz ili smanjivati uvoz za 12,8%. U cilju otplate duga ove zemlje treba godišnje da povećavaju nacionalni bruto proizvod za 6,1% — što je enorman zadatak. (Obračunao — A. P.) To su obaveze koje se veoma teško pokrivaju, ako se uopće mogu pokrivati, što je potvrdila kriza u pogledu plaćanja dugova. Pojedini slučajevi izrazito su teži, premda ima i lakših.

Slijedeći faktori doprinijeli su radikalnom pogoršanju dužničkog položaja zemalja u razvoju:

— bitno se pogoršao odnos između povlašćenog (koncesionalnog) finansiranja u odnosu na nekoncesionalno, komercijalno finansiranje. U 1971. godini odnos prvog prema drugom bio je 1,0 prema 1,7, da bi u 1982. taj odnos bio pogoršan na 1 prema 3,8.[18] To znači veće kamatne stope, kraće rokove otplata i slično;

— uslijedilo je povećanje kamatnih stopa baš u periodu kada su zemlje u razvoju već bile ozbiljno zadužene, odnosno kada je velik dio njihovih obaveza bio uslovljen plaćanjem fluktuirajućih kamatnih stopa (više od 300 milijardi dolara zemlje u razvoju su dugovale privatnim bankama — koje uglavnom primjenjuju fluktuirajuće kamatne stope). Kretanje nominalnih kamatnih stopa bilo je (u procentima)[19]:

---

[17] Vidi: *Recent Multilateral Debt Restructurings with Official and Bank Creditors*, cit. izd., str. 4.

[18] Vidi: *External Debt of Developing Countries*, cit. izd., str. 10.

[19] Ibid., str. 31.

Digitized by Google

	1972/73	1974/78	1979	ocjena 1982
Fiksne kamatne stope	4,4	4,9	5,5	7,9
Fluktuirajuće kamat. stope	8,3	9,3	12,3	17,5
Prosjek	5,0	6,1	7,6	11,3

Najnovije povećanje primarne kamatne stope SAD na 11,5% [20], pa zatim na 12%, izazvalo je veliku uzbunu, naročito za dolarske dužnike.

U periodu od oko deset godina kamatne stope su više nego udvostručene. Ipak, realna slika dobija se iz kretanja inostranih realnih kamatnih stopa koje su pokazivale velike fluktuacije, što se vidi iz slijedećih podataka[21]:

Prosjek 1967—1972	1973	1974	1975	1977	1978	1979	1980	1981
5,4	—17,9	—20,1	8,1	—7,1	3,3	—4,7	—4,6	17,4

Rast kamatnih stopa, a naročito izrazito povećanje realne kamate u 1981. u odnosu na pretežno negativne stope u prethodnim godinama (što je stimuliralo zemlje u razvoju na uzimanje kredita), dovoljno je objašnjenje i ranijeg olakog zaduživanja, a i izvorâ teškoća ovih zemalja u otplati dugova. Svako povišenje kamatnih stopa znači dopunsko opterećenje za zemlje dužnike. Iznesen je podatak da povišenje kamatne stope za jedan procentni poen NOPEC zemlje dopunski opterećuje za tri do četiri milijarde u plaćanju dugova.[22]

Kurs dolara, valute u kojoj je angažovan najveći dio dugova zemalja u razvoju, svojim rastom od 1980. godine ozbiljno je pogoršao dužničku poziciju tih zemalja. Jedna analiza izvršena u SAD pokazuje da su zemlje u razvoju, koje su u razdoblju 1979. do 1983. godine uzele uglavnom dolarskih kredita u iznosu od 137 milijardi, izgubile oko 30 milijardi dolara ili 21,9% zbog nedovoljne valutne diverzifikacije svojih pozajmica (to jest većeg angažovanja ostalih, jeftinijih valuta).[23] Gubitak je posljedica kako više kamatne stope u SAD tako i višeg kursa dolara.

---

[20] Vidi: *Business Fans the Flames*, »Newsweek«, 2. april, 1984, str. 44. — Primarna kamatna stopa (prime rate) predstavlja najpovoljniju kamatnu stopu koju komercijalne banke odobravaju za kratkoročne kredite svojim najboljim klijentima, a to je relativno manji broj korporacija SAD. Većina njih plaća višu kamatnu stopu.

[21] Vidi: *Sources of payments problems in LDCs*, u: »Finance and Development« (decembar 1983, str. 2). — Inostrana realna kamatna stopa obračunata je na osnovi stopa na eurodolarskom tržištu prilagođenih promjenama indeksa izvoznih cijena NOPEC zemalja (izraženim u dolarima).

[22] Izjava J. de Larosiere, gen. direktora IMF, prema: »International Herald Tribune«, 7. decembar 1983.

[23] Vidi: *Federal Reserve Bank of New York*, »Quarterly Review«, jesen 1983.

Digitized by Google

U kreditiranju zemalja u razvoju pogoršani su rokovi otplate i počeka (perioda neplaćanja obaveza). Rok otplate je skraćen u prosjeku sa 18,6 na 14,5 godina, a rok počeka sa 5,6 na 4,3 godine.[24] U pojedinim konkretnim slučajevima skraćenja su bila znatno veća.

V. Reprogramiranje dugova zemalja u razvoju

Pooštravanje uslovâ, a time i otežane otplate inostranih dugova, u uslovima stagnacije i smanjenja izvoza ovih zemalja uticalo je na zakašnjenja u plaćanju obaveza, pa čak i kamata, od strane nekih zemalja. Zakašnjenja u plaćanju dostigla su krajem 1982. godine 18 milijardi dolara prema 5—6 milijardi u prethodnih pet godina.[25]

Tada su multilateralna restrukturiranja dugova, njihova reprogramiranja, koja su se ranije rjeđe pojavljivala, postala sve masovnija. U odnosu na metode i uslove reprogramiranja dugova u prethodnim godinama, pa i onima od 1979. do 1980, slučajevi Meksika i Brazila čine novu etapu, posebno poglavlje. U drugoj polovini 1982. i prvoj polovini 1983. godine uslijedilo je reprogramiranje rekordnih iznosa: Meksiku 35 milijardi i 5 milijardi dolara Brazilu, u odnosu na (specifičan slučaj) Poljsku kojoj je u 1982. reprogramirano 4,8 milijardi i 3 milijarde duga Turskoj iz 1979. godine.[26]

U 1974. godini registrovano je reprogramiranje dugova samo četiri zemlje u visini od 1,53 milijarde dolara.[27] Naglo je rastao broj zemalja i visina multilateralno reprogramiranih dugova. U periodu 1975—1983. godine taj se broj povećao na 84 zemlje. Obim je ogromno povećan, što se vidi iz slijedeće tabele (u milionima dolara)[28]:

---

[24] Vidi: WDT 83—4, str. 3.

[25] Vidi: *Recent Multilateral Debt Restructurings with Official and Bank Creditors*, cit. izd., str. 4.

[26] Vidi: *Commercial Banks and the Restructuring of Cross-border Debt* by M. S. Mendelson, Published by Group of Thirty, New York, 1983, str. 20. i 8.

Multilateralno reprogramiranje normalno obuhvata odlaganje plaćanja glavnice, uz obavezu otplate kamate, iako su u tu svrhu kreditori odobravali dužnicima posebne kredite. Određeni finansijski doprinos svemu tome daje i Međunarodni monetarni fond, ponekad Svjetska banka, pa i vlade razvijenih zemalja — pretežno izvozne kredite ili one u robama čijim viškovima raspolažu. Reprogramiranje javnih, državnih dugova najčešće se vrši preko takozvanog Pariskog kluba, rjeđe preko OECD, odnosno preko sastanaka sa grupom kreditora. Pregovori o dugovima privatnim bankama vrše se sa posebno izabranim predstavnicima ovih banaka, na čijem je čelu jedna od njih.

[27] Vidi: *Issues in External Debt Management*, »Finance and Development«, septembar 1983.

[28] Vidi: WDT: 83—4, Box 2, str. XVIII.

Digitized by Google

	Pariski klub	Komerc. banke	Ukupno
1975—1980	8.164	5.638	13.802
1981	1.255	4.475	5.730
1982	629	1.640	2.269
1983	10.900	56.487	67.387

Dok su u periodu do 1980. godine preovlađivala reprogramiranja javnih dugova, u kasnijim godinama, naročito u 1983, to je slučaj sa dugovanjima komercijalnim, privatnim bankama. Godina 1983. je inače godina eksplozije multilateralnih reprogramiranja dugova.

U razdoblju od 1975. do 28. jula 1983. godine u reprogramiranju javnih dugova učestvovalo je sedamnaest zemalja, među kojima neke po više puta (Zair, na primjer, pet puta). Istovremeno, do kraja decembra 1982. u pregovorima o reprogramiranju dugova banaka učestvovalo je dvadeset sedam zemalja[29], poređanih po visini dugova (u milionima dolara)[30]:

Meksiko	62.888	Sudan	1.119
Brazil	60.453	Bolivija	940
Venecuela	27.474	Zair	873
Argentina	25.681	Dominikanska	
Čile	11.610	Republika	866
Jugoslavija	9.821	Nikaragva	814
Nigerija	8.527	Zambija	590
Peru	5.353	Jamajka	521
Ekvador	4.488	Honduras	469
Rumunija	4.243	Senegal	410
Turska	3.971	Madagaskar	299
Maroko	3.882	Togo	253
Urugvaj	1.531	Malavi	202
Kosta Rika	1.261	Gijana	129

Multilateralno reprogramiranje dugova u periodu 1978 — oktobar 1983. godine znači radikalno pogoršavanje uslovâ po nekoliko osnova:

— Skraćeni su rokovi otplate pretežno na 6—8 godina, rijetko 9 godina, sa rokovima počeka 2—3 godine, rjeđe 4 godine. (Podsjećam na ranije iznesen podatak o rokovima otplata od 18,6 skraćenih na 14,5 godina, što je bilo znatno povoljnije od rokova u reprogramiranjima).

— Reprogramiranje je pružilo priliku da se dužnici visoko opterete raznim obavezama — dodacima na kamatu (kao garancijom), raznim troškovima i slično. To je vidljivo iz visine »marži« koje su dodavane na kamate na publikovane eurokredite[31]:

[29] Vidi: *Recent Multilateral Debt Restructurings with Official and Bank Creditors*, cit. izd., str. 16.

[30] Vidi: *Study Examines Debt Restructurings, Sources of Debt-Servicing Problems*, IMF Survey, 23. januar 1984, str. 27.

[31] Vidi: WDT, t. 2, str. XII.

Digitized by Google

	1982		1983	
	I kvart.	IV kvart.	I kvart.	III kvart.
Zemlje OECD	47	55	66	63
Zemlje NOPEC	83	147	202	180
Razlika na teret NOPEC zemalja	36	92	136	117

Zemlje u razvoju su u najvećem dijelu opterećene najmanje dvostruko više od razvijenih zemalja OECD.

Ima u SAD i bankara koji optužuju svoje kolege za gramzivost, koja se ogleda u tome što naplaćuju tri do četiri procentna poena na ime troškova, uvećavajući na taj način svoje profite.[32] Zbog toga je Kongres SAD doneo odredbu prema kojoj banke, u cilju izbjegavanja pretjeranog tereta otplate dugova, mogu zaračunavati samo stvarne troškove. Banke su, inače, koristile priliku da preko prezaduženih zemalja ostvaruju ekstraprofite. Chase Manhattan je u 1983. u odnosu na 1982. godinu zabilježila povećanje profita za 39%, a First Chicago Bank za 34%.[33]

Postoje sve čvršća uvjerenja da godišnja *ad hoc* reprogramiranja dugova po svojim uslovima i metodama ne razrješavaju, nego samo odlažu i još više pogoršavaju probleme dugova. Već je ponovljen prigovor da godišnja reprogramiranja drže najodgovornije organe zemalja dužnika neprekidno u akcijama dugova (jedne pregovore završe, a druge započinju), bez jasne perspektive za budućnost. Zbog toga ima sve više zahtjeva za višegodišnje programiranje.[34] U tome se vide velike prednosti za dužnike, a i za kreditora. Krajnje je vrijeme da se doista dugoročni problem ne tretira kratkoročno.

VI. Uloga Međunarodnog monetarnog fonda

Kreditori-banke i vlade razvijenog svijeta maksimalno su organizovani u multilateralnim pregovorima povodom reprogramiranja dugova. Vlade se dogovaraju i koordiniraju aktivnost preko Pariskog kluba (za javne dugove), banke (i do 600 njih) biraju svoje predstavnike, sa jednom bankom na čelu, koji koordiniraju njihovo nastupanje i akcije. Banke su stvorile poseban institut za međunarodno finansiranje sa sjedištem u Vašingtonu[35], čiji

---

[32] Vidi: P. P. Kuczynski, President of the First Boston International, »Newsweek«, 5. septembar 1983, str. 30.

[33] Vidi: »Financial Times«, London, 17. januar 1984.

[34] Tako je, na primjer, Poljska sklopila sporazum sa oko pet stotina svojih kreditora, kojim se odlaže plaćanje glavnice od 1,7 milijardi dolara, koje dospijeva u razdoblju od 1984. do 1987. godine. Otplata ovog iznosa počinje nakon pet, a traje deset godina (vidi: »Financial Times«, 28. april 1984).

[35] Detaljnije o Institutu vidi u: *An Outline of the Task and Function of the Institute of International Finance*, IMF Survey, 5. mart 1984.

Digitized by Google

je zadatak da za svoje članove prikuplja podatke i analize o dužnicima i njihovim zemljama. Institut ima sada 198 članova.

Ipak, za uspjeh tih akcija bitna je vodeća uloga MMF-a kao glavnog organizatora i koordinatora akcija zemalja kreditora, njihovih banaka i institucija. U toj koordinaciji učestvuje i Svjetska banka, Banka za međunarodne obračune iz Bazela, pojedine organizacije razvijenih zemalja (OECD i slične).

U slučajevima platnobilansnih teškoća zemlje članice obraćaju se MMF-u za kredite (povlačenje, kupovina stranih sredstava). Krediti se odobravaju za kratkoročne, ciklične poremećaje u platnim bilansima, što ne zadovoljava potrebe srednjoročnog, odnosno dugoročnog finansiranja deficitâ izazvanih strukturnim poremećajima. Odobravanje sredstava preko određenog iznosa Fond uslovljava mjerama ekonomske politike zemlje tražioca, čije sprovođenje i kontroliše.

U slučajevima zemalja prezaduženih u inostranstvu finansiranje od strane Fonda uslovljava se regulisanjem odnosa sa inostranim kreditorima. U isto vreme, ovi posljednji, opet, svoj odnos uslovljavaju regulisanjem odnosa sa Fondom. Tako se dužnici nalaze u »makazama«, u kojima Fond preko uslovâ koje postavlja zemljama dužnicima predstavlja »udarnu pesnicu« inostranog kapitala.

Suština uslovljavanja (conditionality), koje Fond nameće zemljama dužnicima (iako ne putem nekog ugovora, nego putem »pisma o namjerama« koje zemlje dužnici dostavljaju Fondu — na izgled po svojoj inicijativi, ali nakon većinom komplikovanih pregovora sa predstavnicima Fonda) leži u izvršavanju obaveza prema inostranim kreditorima. Garanciju za to predstavlja deflaciona ekonomska politika — ograničavanje svih vrsta tražnje, potrošnje (budžet[36], investicije, lična potrošnja itd.), ukidanje svih vrsta subvencija i odgovarajuća politika cijena (posebno uklanjanje dispariteta)[37], realne kamate i realne kurseve — što najčešće vodi ogromnom povećanju i jednih i drugih.

Krajnji bilans takve politike znači smanjenje uvoza zbog teškoća oko izvoza, stagnaciju ili čak pad proizvodnje i ekonomskog rasta, povećanje nezaposlenosti, pad životnog standarda, uz ne ma-

---

[36] Dok se Fond oštro suprotstavlja budžetskim deficitima ovakvih članica, veoma je tolerantan u odnosu na ogroman budžetski deficit SAD, također članice Fonda, čije su implikacije veoma negativne za cijelu svjetsku privredu. To je opšti prigovor zbog »asimetrije« u tretmanu članova Fonda: »pritezanje« zemalja u razvoju, a veoma tolerantno ponašanje prema razvijenim zemljama, posebno prema SAD.

[37] Stav Fonda u pogledu cijena veoma je karakterističan. Na jednoj strani, on insistira na uklanjanju dispariteta u cijenama, što u većini slučajeva znači povećanje cijena primarnih proizvoda, naročito energije i slično. Istovremeno insistira na što širem slobodnom formiranju cijena, uglavnom industrijskih prerađevina, čije više cijene su i uzrok dispariteta. I nakon što vlade korigiraju naviše cijene primarnih proizvoda, prerađivači slobodno povećavaju svoje cijene, te se disparitet nastavljaju, ako ne i produbljuju. Ta »trka« cijena ima za konačan rezultat porast inflacije i troškova života.

Digitized by Google

le socijalne i političke potrese. Ipak, sa stanovišta Fonda osnovno je to da se ne samo smanjuje deficit, nego se postiže sufucit bilansa plaćanja, čime se postiže i glavni cilj — otplata inostranih dugova.

Uslovljavanje MMF-a nailazi na oštre kritike ne samo zemalja dužnikâ, nego i međunarodne javnosti, stručnjakâ iz razvijenih zemalja.

Osnovni prigovor svodi se na to da je uslovljavanje koje primjenjuje Fond suprotno njegovom osnovnom cilju — kako je definisano u njegovoj Povelji, član 1, tačka b, gdje se navodi:

»b) Podržati ekspanziju i usklađen rast svjetske trgovine i doprinijeti unapređenju i održavanju visokog stepena zaposlenosti, realnog dohotka i razvoju proizvodnih resursa svih članova kao osnovnom cilju ekonomske politike.«

Mogle su se čuti tvrdnje da je uslovljavanje od strane Fonda predviđeno njegovom Poveljom, koju su potpisale sve zemlje članice. U stvari, uslovljavanje je odbijeno prilikom usvajanja Povelje i tek 1950-tih godina Upravni odbor Fonda prihvatio je stav SAD o tome. Kasnije su uslovi pooštreni.[38]

Nesvrstane i druge zemlje u razvoju posvećuju veliku pažnju aktivnostima Fonda, a osobito se kritički odnose prema njegovom uslovljavanju finansiranja, naročito u vezi sa inostranim dugovima. Dovoljno je ovdje citirati jedan od stavova usvojenih na Sedmom samitu nerazvijenih zemalja koji glasi:

»(ix) Odmah razmotriti uslovljavanje MMF sa ciljem da se osigura konzistentnost sa karakterom procesa prilagođavanja kojega mogu da prihvate zemlje u razvoju u slučajevima propisivanja određenih promjena u politici, strukturni karakter njihove neravnoteže, te potrebu da se podstakne ekspanzija proizvodnje kao integralni dio strukturnih prilagođavanja. Bitno je izbjeći procese prilagođavanja koji ugrožavaju razvoj.«[39]

Nesvrstane zemlje, dalje, traže posredovanje u slučaju kada se zaoštre odnosi između Fonda i zemlje članice, plediraju za korištenje neutralnih stručnjaka. Nesvrstane zemlje bi stvorile svoju grupu neutralnih stručnjaka, koji bi bili angažovani u slučajevima razlika i sukobâ mišljenja.

Suština primjedaba nesvrstanih zemalja svodi se na to da Fond ne treba da zahteva deflacionu politiku, samo da ograničava tražnju, nego da podstiče proizvodnju, razvoj, investicije i produktivnost rada, a time da stvara i dopunsku ponudu, jer to predstavlja jedini put za veći izvoz, zaposlenost, čak i za veće

[38] Vidi: «Guidelines on Conditionality« — odluka Izvršnog odbora Fonda od 2. marta 1979.

[39] Slobodan prijevod »Zaključaka i preporuka Sedmog samita nerazvijenih zemalja« održanog u martu 1983. u Nju Delhiju, »Međunarodna politika«, Beograd, str. 45.

Interesantno je da je MMF bio nedavno predmet mnogih napisa i komentara niza naših dnevnika i nedjeljnika, ali nisam primjetio da se netko osvrnuo na stavove nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju, koje smo mi potpuno podržavali i odobrili.

Digitized by Google

uvozne mogućnosti (a time i zapošljavanje drugih), čime se stvaraju sredstva ne samo za otplatu dugova, nego i za proširenje međunarodne ekonomske saradnje. To se ne može postići izlaskom iz recesije samo jedne ili nekoliko, makar nerazvijenih zemalja, nego uključivanjem svih zemalja, posebno onih u razvoju, u razvojne procese svjetske privrede.

Od interesa mogu biti primjedbe na uslovljavanje jedne grupe neutralnih stručnjaka, među kojima se navode:

— detaljni karakter ovih uslova, kada se oni primjene na pojedine zemlje, ostavlja značajnu diskreciju pri sprovođenju;

— uslove treba prilagođavati specifičnom položaju pojedinih zemalja;

— uslove bi trebalo ograničiti samo na one ciljeve ekonomske politike koji direktno utiču na kapacitet dužnikâ za otplatu obaveza; to se odnosi na platnobilansnu poziciju, dok ostale aspekte ekonomske politike ne bi trebalo doticati;

— također se kritikuje deflaciona politika i traži podrška razvojno orijentisanoj ekonomskoj politici.[40]

Deflacionoj politici Fonda suprotstavio se i Kongres SAD, koji u jednoj rezoluciji traži da ekonomska politika propisana od strane MMF može biti štetna za ekonomski razvoj, te da Fond treba da revidira uslove koje postavlja za svoje zajmove, kako bi podstakao razvoj.[41]

Negativne strane politike Fonda zapažaju se naročito u slučajevima kada pojedine zemlje kasno uspostave kontakt sa Fondom. To nisu rijetki slučajevi, čemu opravdano prigovara i sam Fond jer ograničavanje tražnje treba sprovesti u kratkom roku, uz oštre »rezove« i teške udare.

Uočava se različit odnos pojedinih zemalja korisnika prema uslovima Fonda, naročito u odnosu na inostrane dugove. Većinom se izražavaju kritike, pri čemu neki odbijaju finansiranje Fonda, otkazuju neiskorišćene tranše, dok drugi prihvataju doprinos Fonda uz više ili manje otpora. Izgleda da najlakše prihvatanje uslovâ Fonda dolazi od strane zemalja čija rukovodstva i vlade nisu bili kadri da vlastitim snagama i politikom rješavaju spoljnoekonomske probleme. Tada obaveze prema Fondu, koje ponekad i sami pooštravaju, pružaju opravdanje za sprovođenje onoga što su te zemlje trebale da ostvaruju po vlastitoj inicijativi, na vrijeme, a time uz manje potrese i žrtve.

Inače, MMF je u posljednjim, kriznim godinama angažovao više sredstava za finansiranje zemalja članica. Sredstva odobrena svim zemljama u 1976. godini iznosila su 5,3 milijardi dolara, od čega je nešto više od polovine (2,9 milijardi) bilo usmjereno na zemlje u razvoju. U 1983. godini ta su sredstva povećana na 10,3

[40] Vidi: *Towards a New Bretton Woods* (Report by a Commonwealth Study Group, 27. jul 1983). Grupom je rukovodio kanadski profesor G. K. Helleiner, a u njoj je bilo stručnjaka iz zemalja u razvoju, uključujući i renomirane bankare iz razvijenog svijeta.

[41] »Congressional Record — House«, 18. novembar 1983, H 10661.

Digitized by Google

milijardi dolara i gotovo su u cjelini bila usmjerena na te zemlje. U periodu 1976—1983. godine MMF je plasirao 52,7 milijardi dolara, od čega je 39,0 milijardi ili 73,8%[42] bilo usmjereno na zemlje u razvoju. Ipak, ta sredstva zaostaju za potrebama ovih zemalja. Ona su pogotovo nedovoljna ako se ima u vidu vraćanje pozajmica, zbog čega je u nekim godinama Fondu vraćeno više sredstava nego što je on odobrio zemljama članicama.[43]

Međutim, kada je u pitanju reprogramiranje dugova, sredstva Fonda su sastavni dio »paketa«, u koji se mogu uključiti krediti privatnih banaka odnosno vlada.

VII. Reprogramiranje dugova — pogoršanje ekonomskog položaja i spoljne likvidnosti zemalja u razvoju

Realnu ocjenu o protivurječnim stavovima u pogledu reprogramiranja dugova, uloge privatnih banaka i vlada razvijenih zemalja, te MMF, mogu dati praktični rezultati i iskustvo. Rukovodstvo MMF-a češće ukazuje na pozitivna dostignuća zemalja u razvoju, povezujući to sa sprovođenjem politike ove institucije. Generalni direktor MMF-a, J. de Larosière, ističe kao dostignuće da je deficit »siromašnih« zemalja smanjen sa 110 milijardi u 1981. na 67 milijardi dolara u 1983. godini; trgovinski deficit zemalja Latinske Amerike od 24 milijarde u 1981. ne samo da je likvidiran, nego je u 1983. godini ostvaren suficit od 7 milijardi dolara.[44] To nisu usamljene izjave.

Predsjednik Svjetske banke, A. W. Clausen, uočava druge dimenzije smanjenja deficita zemalja u razvoju. Po njemu, u 1983. godini mnoge zemlje u razvoju su gotovo iscrpile svoje rezerve (devizne) i mogućnosti kratkoročnog zaduživanja. One su zbog toga bile prisiljene da drastično smanje uvoz, kako bi deficit tekućeg bilansa plaćanja svele sa 85 milijardi u 1982. na 48 milijardi dolara u 1983. godini.[45] Smanjenje uvoza ostalo je kao jedina mogućnost, pošto je protekcionizam razvijenih zemalja onemogućio rast izvoza zemalja u razvoju.

Zemlje u razvoju su ne samo primorane na stvaranje suficita u tekućim plaćanjima sa inostranstvom, nego je i priliv inostranog kapitala manji od odliva. Promenu iz neto priliva u neto odliv ilustruje slijedeća tabela (u milijardama dolara)[46]:

---

[42] Vidi: »Annual Report 1983 — International Monetary Fund«, Washington D.C., str. 85 (procente obračunao — A. P.).

[43] Vidi: A. Buira, *IMF Financial Program and Conditionality*, »Journal of Development Economics«, 12/1983/ III—136, North-Holand Publishing Company, str. 112.

[44] Vidi: *The IMF's Bedside Manner*, »The Economist«, 25. februar 1984, str. 65.

[45] Vidi: A. W. Clausen: »Priority Issues for 1984«, izlaganje na »European Management Forum«, Davos, Switzerland, 26. januara 1984, str. 9. I ovdje su u pitanju različiti podaci o deficitu u 1983. godini, što nije izuzetak (primjedba — A. P.).

[46] Vidi: WDT: 83—84. T, str. IX. Neto transfer predstavlja priliv kapitala umanjen za odliv po osnovu otplate dugova.

Digitized by Google

	1973	1978	1982	1983
Priliv inostranog kapitala	26,9	80,1	99,7	85,0
— od toga privat. krediti	18,6	60,9	69,0	55,0
Otplate inostranih dugova	16,0	48,2	93,0	96,0
Neto transfer	10,8	32,8	6,6	—11,0

Kao što se vidi, u 1983. godini zemlje u razvoju su postale neto izvoznice kapitala. U slučaju pomenutih trinaest najviše zaduženih zemalja u razvoju neto odliv kapitala od 6,6 milijardi zabilježen je već u 1982, da bi u 1983. godini on bio utrostručen i iznosio 21 milijardu dolara. To predstavlja krajnje zabrinjavajuću pojavu, jer odliv kapitala nije posljedica ekonomske snage niti želje ovih zemalja, nego prinude koja ugrožava njihov ekonomski položaj i razvoj. Glavni uzrok neto odliva, uz činjenicu da zvanična javna pomoć zaostaje, leži u naglom smanjivanju kredita privatnih banaka, koji su u 1983. bili za 17,3 milijarde dolara niži od kredita u 1979. godini.[47]

U posljednjim godinama došlo je do smanjenja inostranih direktnih privatnih investicija u zemlje u razvoju (sa 14 milijardi u 1981. na 10 milijardi dolara u 1983. godini, iako mnogi u razvijenim zemljama Zapada to smatraju glavnim vidom transfera kapitala, tehnologije itd. u zemlje u razvoju.[48] Zemlje u razvoju kritikuju zbog orijentacije na skupe bankarske kredite, umjesto da su više podsticale inostrane direktne investicije, koje ne stvaraju dužničke obaveze, nego se plaća samo učešće u ostvarenoj dobiti. Mnoge zemlje u razvoju imaju ozbiljne prigovore na ovu vrstu investicija koju nose uglavnom transnacionalne korporacije. Promjene u odnosima ne zavise prvenstveno od podsticaja koje bi zemlje u razvoju trebale da pružaju ovim investicijama, nego i, naročito, od ponašanja stranih ulagača. Od toga u velikoj mjeri zavisi realnost projekcije Svjetske banke — da će u predstojećoj dekadi ove investicije rasti godišnje po stopi od 11%, koja bi premašila rast privatnih bankarskih kredita.[49]

Podaci izneseni za sve zemlje u razvoju predstavljaju prosjeke koji uključuju one koji su u najtežem položaju i one čija je situacija povoljnija. Slučaj zemalja Latinske Amerike najbolje ilustruje težinu situacije u kojoj se nalazi cijeli jedan region, koji obuhvata i najzaduženije zemlje:

— Latinska Amerika je registrovala povećanje trgovinskog suficita sa 9,7 milijardi u 1982. na 31,2 milijarde dolara u 1983. godini. To je isključivo posljedica smanjivanja uvoza, i to za

---

[47] Ibid.

[48] Vidi: A. W. Clausen, »Priority Issues for 1984«, cit. izd., str. 7. — Glavni izvor finansiranja zemlje u razvoju vide u direktnim privatnim investicijama vlada SAD i mnogih drugih razvijenih zemalja. Njihovo podsticanje posebno ističu MMF i Svjetska banka, dok OECD poklanja veliku pažnju ovim investicijama nastojeći da utiče na njihovo unapređenje.

[49] Vidi: *Multinationals Abroad*, »The Economist«, 31. mart, 1984.

Digitized by Google

20% u 1982. i 29% u 1983. godini, jer je izvoz po vrijednosti bio znatno smanjen[50];

— spoljna zaduženost regiona je povećana za 7% u 1983 (na 309,8 milijardi dolara), prema 12% povećanja u 1982. i 23% prosječnog povećanja u razdoblju od 1977. do 1981. godine[51];

— samo plaćanje kamata na inostrane zajmove apsorbovalo je u 1983. godini 42% izvoznog priliva Latinske Amerike[52];

— odliv kapitala iz regiona u periodu od četiri godine procijenjen je od strane američke banke Manufacturers Hanover Trust na 100 milijardi dolara. Ovaj iznos predstavlja odliv po osnovu inostranih direktnih privatnih investicija i po osnovu ilegalnog bježanja kapitala organizovanog u sprezi vojnih režima sa veleposjednicima, krupnim domaćim i inostranim kapitalom.[53]

Izrazito pogoršan spoljnoekonomski položaj imao je krajnje teške posljedice po ekonomski razvoj Latinske Amerike. Nacionalni bruto proizvod regiona smanjen je u posljednje tri godine za 14%[54], svodeći se tako na nivo iz 1977. godine. Nacionalni bruto proizvod Meksika je samo u 1983. godini smanjen za 3, a Brazila za 4%.[55] Zaposlenost u brazilskoj industriji smanjena je od 1980. godine za 20%, a 25% kapacitetâ prerađivačke industrije neiskorišćeno je.[56] Većina ovih zemalja doživljava »trocifrenu« inflaciju.

Peru, koji je od strane MMF-a istican kao primjer uspjeha svoje politike, platio je visoku cijenu: nakon pada nacionalnog proizvoda za 12% samo u 1983. godini, visoke inflacije i raznih udara na standard, došlo je do velikih socijalnih nemira. Posle kraćeg prekida odnosa i smenjivanja ministra finansija, MMF je, konačno odobrio sporazum o dodeli kredita u iznosu od 340,9 miliona dolara, primjenjujući pri tom elastičnije uslove u poređenju sa ranije traženim kreditima.[57]

Socijalni i politički potresi veoma su izraženi i u drugim zemljama Latinske Amerike. U Argentini je došlo do likvidiranja vojne diktature, a ugroženi su vojni režimi i u nekim drugim zemljama, posebno u Čileu. U isto vreme, ovi potresi mogu ugroziti demokratske režime u regionu, opet od strane vojnih diktatura.[58]

---

[50] Vidi: »ECLA (United Nations Economic Commision for Latin America), Report on Latin America Portrays Sombre Prospects for the Region«, »Reuters«, 16. 12. 1983.

[51] Ibid.

[52] Vidi: Sastanak predstavnika 25 zemalja u razvoju, održan u Cartageni, Colombia, 24—26. februar 1984. Cit. AFP, 27. 2. 1984.

[53] Vidi: *Capital Flight from Latin America*, »Financial Times«, 1. decembar 1983, str. 20.

[54] Vidi: A. W. Clausen, »Priority Issues for 1984«, str. 3.

[55] Vidi: *The IMF's Bedside Manner*, cit. izd.

[56] Vidi: A. W. Clausen, »Priority Issues for 1984«, cit. izd., str. 9.

[57] Vidi: *Peru: Paying the Price for Austerity*, »Newsweek«, 2. april 1983, str. 46. i »Financial Times«, 27. april 1984.

[58] A. Sampson, pišući o opasnostima od pobuna i ekstremizma u Latinskoj Americi, podsjeća da je bijeda njemačkog naroda, do koje

Digitized by Google

Stalno pogoršavanje spoljne likvidnosti zemalja Latinske Amerike zbog ogromnog porasta spoljne zaduženosti, sve teža ekonomska situacija, složene socijalne i političke prilike itd. podsticali su rukovodioce ovih zemalja i njihove stručnjake na česte susrete radi dogovora u pogledu rješavanja problemâ. Među susretima vrijedi pomenuti dva najnovija: sastanak 27 šefova država i vlada, odnosno ministara spoljnih poslova ili ekonomije, u Kitou, Ekvador, u januaru 1984[59], i sastanak državnikâ i ekonomistâ trećeg svijeta, pretežno iz Latinske Amerike u Cartageni, Colombia, u februaru 1984. godine.[60]

Ekonomske teškoće afričkih zemalja, iako je obim njihovih dugova manji, ogromne su. Manje razvijene afričke zemlje bilježe pad dohotka po stanovniku neprekidno u poslednjih deset godina. Proizvodnja hrane po stanovniku u posljednjih dvadeset godina opada. Na uvoz hrane otpada četvrtina ukupne inostrane ekonomske pomoći koju prima Afrika.[61] U nekim afričkim zemljama, kao, na primjer, u Obali Slonovače, dohodak po stanovniku smanjen je u toku tri godine za 20%, a program javnih investicija gotovo je prepolovljen.

To su primjeri samo nekih zemalja, a oni nisu usamljeni.

Na pitanje — kakvu perspektivu za budućnost daju navedena odricanja i žrtve, odgovor, na žalost, mora biti: nikakvu, ili, bolje — samo veće žrtve i teškoće, dalje povećavanje dugova i tereta njihove otplate. Postoji ocjena da će samo dvadeset i jedna zemlja u razvoju povećati svoja spoljna dugovanja u 1984. godini za 41 milijardu dolara. Očekuje se da će se ukupni dugovi ovih zemalja u 1985. godini povećati na 241 milijardu, a 1990. čak na 355 milijardi dolara. Sve to pod pretpostavkom reprogramiranja i kontinuiranih plaćanja obaveza za koje bi ove zemlje trebalo da pribave: 1984 — 150 milijardi, 1986 — 190, a 1990 — 270 milijardi dolara. U pitanju su ogromni, gotovo nezamislivi iznosi. Samo Meksiko, inače do sada hvaljen od strane MMF-a i kreditorâ, u periodu od pet godina (1985—1989) treba da plati 50 milijardi dolara na ime obaveza.[62]

Predsjednik Svjetske banke ocjenjuje da će teškoće koje proizlaze zbog dugova »biti sa nama« još jednu dekadu. On smatra da će vjerovatno biti još više reprogramiranja dugova, te da će

---

je došlo 1920-tih godina kao posljedica plaćanja dugova (reparacija) utrla puteve Hitlerovom dolasku na vlast (Vidi: *Democracy and the Debt Bomb*, »Newsweek«, 19. mart 1984, str. 4).

[59] Vidi »Deklaraciju iz Kitoa« i »Plan akcije zemalja Latinske Amerike i Kariba«. Na sastanku je data ocjena da je 1983. godina bila najteža u posljednjih pedeset godina.

[60] Vidi: *Statement Cartagena — 1984: The Role of Regional Integration in the Present World Economic Crisis.* — Oba su sastanka, naročito prvi, usvojila niz značajnih preporuka i dogovora, o kojima će biti nešto više reči u nastavku ovog teksta.

[61] Vidi: A. W. Clausen, »Priority Issues for 1984«, cit. izd., str. 3.

[62] Vidi: »Neue Züricher Zeitung«, 11. 2. 1984.

Digitized by Google

vrhunac u obavezama otplate dugova biti dostignut između 1985. i 1987. godine. Tada dospijevaju i obaveze prema MMF.[63]

Ovo mišljenje, a niz drugih ocjena, pokazuje da reprogramiranje dugova samo odlaže krizu, podržava iluzuju o izlasku iz teškoća, bez pravog rješenja problema. E. Rotberg, blagajnik Svjetske banke (znači, veoma kompetentna ličnost), upozorava komercijalne banke da ne očekuju naplatu glavnice od većine zemalja u razvoju, jer ta plaćanja mogu ići samo na teret razvoja ovih zemalja, što bi moglo stvoriti »ozbiljnu političku nestabilnost« i ugroziti razvoj u ostalim djelovima svjeta; postojeći krediti će biti korisni dok nose profit kamata, ali će i to otežati razvoj zemalja dužnika.

To nije usamljeno mišljenje. Naprotiv, ima mnogo onih koji smatraju da je u postojećim uslovima nemoguće otplatiti dugove, bez obzira na to da li vlade to žele ili ne.

U pomenutim uslovima pooštravaju se protivurječnosti između kreditorâ i dužnikâ. Za banke kreditore bitno je da naplaćuju kamate, jer to predstavlja profit, dok se glavnica u knjigovodstvu registruje kao potraživanje.

Međutim, neke zemlje dužnici sve manje su spremne da poštuju ova očekivanja svojih kreditora. U prvom dijelu ovoga napisa iznesen je podatak o zakašnjenjima u plaćanju dugova od 18 milijardi dolara (krajem 1982). Posebnu zabrinutost kreditora i vlada razvijenih zemalja, prije svega SAD, izazvalo je ponašanje nekih dužnika, konkretno, Argentine i Venecuele, da, i pored raspoloživih deviznih rezervi, zakašnjavaju čak i u plaćanju kamata, uslovljavajući to povoljnijim uslovima reprogramiranja, ne prihvatajući pri tom uslove MMF-a.[64] Inače, nitko od dužnika ne nagovještava moratorij, nego, naprotiv, ponavljaju spremnost na plaćanje dugova, ali u situaciji i pod uslovima koji su prihvatljiviji sa stanovišta mogućnosti i potreba njihovog ekonomskog razvoja.

Ponašanje Argentine izazvalo je alarm u SAD, jer bi se to smatralo velikim prekršajem i prvim slučajem da američke banke iskažu gubitke zbog neplaćenih kamata od strane dužnikâ. Zabrinutost je ispoljena naročito zbog toga što bi primjer Argentine mogli slijediti i drugi dužnici. Stoga su u toku grčevite akcije SAD (vlade i banaka), MMF-a i zemalja Latinske Amerike kako bi se našao kompromis i izbegla kriza.[65]

---

[63] Vidi: A. W. Clausen, »Priority Issues for 1984«, cit. izd., str. 10.

[64] Vidi: International Edition »*Institutional Investor*«, New York, novembar 1983, str. 21.

[65] Argentina ne plaća kamate još od 13. oktobra 1983, po kom osnovu već duguje 2,7 milijardi dolara pretežno bankama SAD. Ona to uslovljava novim finansiranjem, uprkos činjenici da raspolaže deviznim rezervama oko jedne milijarde dolara. Rezerve Venecuele cijene se na više od 11. milijardi dolara. Argentina smatra da ne može odvojiti dve trećine svog izvoza i 8% nacionalnog bruto proizvoda samo za plaćanje kamata.

Neplaćajući dospjele kamate, Argentina ne prihvata sporazum sa MMF, čime je, opet, uslovljeno dobijanje novih sredstava iz inostranstva.

Digitized by Google

Zakašnjenja u plaćanju dugova Brazila ocijenjena su na četiri milijarde dolara.[66]

Sjedinjene Države su intenzivirale razne vrste pritisaka na ove, a i na neke druge zemlje Latinske Amerike kako bi se izbjegle krize zbog dugova, odnosno prisilile ih na podršku politici SAD.[67]

Ima mišljenja da je bilans zastrašivanja između dužnikâ i kreditâ nalik bilansu nuklearnog terora koji vlada između velesila: svaka strana može da uništi onu drugu, dok obe rizikuju da budu paralisane od straha.[68]

U tim uslovima nije čudno da se zemlje dužnici nastoje osloboditi tutorstva MMF-a otkazujući korištenje ranije odobrenih tranši kredita. To je prije izvjesnog vremena učinila Indija (koja, inače, ne spada u grupu najzaduženijih zemalja), a nedavno i Rumunija.[69]

Bojazni zemalja dužnika potpuno su opravdane, jer je u pitanju dugoročna sudbina njihovih ekonomija, standarda narodâ, socijalnih i političkih odnosa. U sadašnjim uslovima dolazi do kontinuiranog pada produktivnosti rada zbog nedovoljnog korištenja kapacitetâ (pomanjkanje materijala iz uvoza), nedovoljne zainteresovanosti zaposlenih zbog pada standarda i sličnog); do zastarjelosti tehnologije i osnovnih sredstava zbog pada investicija i, posebno, nemogućnosti uvoza savremene tehnologije i investicione opreme. Neke zemlje postaju sve izolovanije čak i od praćenja dostignuća u nauci i tehnologiji u svijetu, jer nisu dovoljno organizovane da bi osigurale inače skromne devizne izdatke za nabavke stručne literature, opreme za naučno-istraživačke i obrazovne institucije, što dalekosežno ugrožava vlastiti naučno-tehnološki razvoj.

To znači da će ove zemlje postati sve nekonkurentnije na svjetskom tržištu, u situaciji kada razvijeni svijet čini ogromne napore i postiže vidljive rezultate u naučno-tehnološkom razvoju i produktivnosti. Tako nastaje začarani krug u kojem nekonkurentnost vodi daljem pogoršavanju spoljnoekonomske situacije, a ova

---

Ponašanje Argentine izazvalo je, navodno, bojazni i u nekim drugim zemljama Latinske Amerike da bi se njihove vlade mogle naći pod pritiskom javnosti da slijede njen primjer.

Privremeno rješenje je nađeno, u čemu Brazil, Meksiko, Venecuela i Kolumbija avansiraju Argentini 300 miliona dolara, 100 miliona dolara daju komercijalne banke, a 100 mil. dolara Argentina odvaja iz svojih rezervi (vidi: »International Herald Tribune« od 13. 3. 1984. i 31. 3. — 1. 4. 1984; »The Economist«, 23. 3. 1984. i 31. 3. 84. »Newsweek«, 9. 4. 1984.

[66] Vidi: »Financial Times«, 24. 2. 1984.

[67] »Newsweek« od 2. aprila 1984. zabilježio je da SAD prijete Meksiku da će usloviti ekonomsku pomoć podrškom politici američke administracije u Centralnoj Americi.

[68] Ibid., 54.

[69] Rumunija je otkazala posljednju tranšu kredita MMF-a od 285 miliona dolara zbog poboljšane spolinofinansiiske pozicije, kao i zbog »iritirajućih« uslova MMF-a. Vidi: »Financial Times«, London, 8. mart 1984.

Digitized by Google

sve većoj nekonkurentnosti. Pošto se ovi procesi odvijaju pretežno u takozvanim novoindustrijalizovanim zemljama u razvoju, koje su postale veoma konkurentne u nizu industrijskih oblasti i na tržištima razvijenog svijeta, to dugovi postaju instrument ovih posljednjih za eliminisanje konkurencije i jačanja njihove dominacije.

VIII. Međuzavisnost dužnikâ i kreditorâ: moguća rješenja problema spoljnih dugova

U svijetu ubrzano sazrijeva uvjerenje da teret spoljnih dugova ne mogu nositi samo zemlje u razvoju, te da rješenja treba tražiti u zajedničkim naporima dužnika, banaka, industrijski razvijenih zemalja i međunarodnih finansijskih institucija, posebno MMF-a.[70] Pri tom se ukazuje na povećanu međuzavisnost razvijenog svijeta i svijeta u razvoju. Dok 60% ukupnog izvoza zemalja u razvoju ide u industrijski razvijene zemlje Zapada, 28% izvoza ovih posljednjih i 6% nacionalnog proizvoda ide u zemlje u razvoju. Industrijski razvijene zemlje mogle su u 1983. godini postići stopu rasta od 3%, umjesto ostvarenih 2 i 1/4%, da su zemlje u razvoju mogle zadržati nivo uvoza iz 1982. godine.[71]

Neke od razvijenih zemalja posebno su pogođene uvoznim restrikcijama i »uspjesima« u stvaranju trgovinskog suficita u zemljama u razvoju. Jedna studija objavljena u SAD pokazuje da je izvoz te zemlje u Latinsku Ameriku u 1982. smanjen za 40% u odnosu na 1981. godinu. Smanjenje izvoza u zemlje Latinske Amerike znači za SAD gubitak 400.000 radnih mjesta u 1981. i 1982. godini.[72] Predviđeno je da će situacija u 1983. biti još više pogoršana.

Već je pomenuta međuzavisnost kreditorâ i dužnikâ. Zvanični i poslovni krugovi SAD ponovo su kritikovali banke u SAD što su u trci za profitima olako odobravale kredite, posebno zemljama Latinske Amerike. Niz najvećih banaka SAD odobrio je kredite koji dvostruko ili čak trostruko premašuju visinu njihovog kapitala. Da pomenem najizrazitije slučajeve (odnosa kredita prema kapitalu): Manufacturers Hanover — 245% Chase Manhattan — 217%, Citicorp — 203% (za posljednje dve banke u pitanju su ukupni krediti), Chemical — 182%, Morgan Guaranty — 150% itd.[73] Po nekima, ukupna sredstva ovih banaka u odnosu na odobrene kredite su ogromna, ali rizici koji proizlaze iz neplaćenih dugova

---

[70] Vidi: *Report of U. S. Council of Economic Advisers*, IMF Survey, 20. februar 1984.

[71] Vidi: A. W. Clausen, »Priority Issues for 1984«, cit. izd., str. 4. i 5.

[72] Vidi: *Fed Study Assesses the Consequences of Financing Constraints for US Trade with Latin America. Federal Reserve Bank of New York*, »Quarterly Review«, jesen 1983.

[73] Vidi: *The Dynamite Issue Despite a Building Recovery and Rescue Efforts, the Third World Debt Bomb Threatens to Explode*, »Newsweek«, 30. maj 1983, str. 22—23.

Digitized by Google

ne mogu pasti na teret tuđih sredstava deponovanih u bankama, nego na teret njihovog kapitala.

Rasprave o rješenju problema dugova kreću se od dogovorenih, uzajamno korisnih rješenja, do konfrontacija. U zemljama kreditorima ima više rasprava o potrebi, a posebno o bojaznima od kartela dužnika[74], kao odgovora na stvarni kartel vjerovnikâ, nego u zemjama u razvoju.

Nesvrstane i druge zemlje u razvoju plediraju za dogovorna rješenja, a do sada uglavnom individualno pregovaraju sa kreditorima i MMF. Tako je Grupa 77 zemalja u razvoju, na osnovu odluka ministarskog sastanka održanog u Buenos Airesu početkom aprila 1983, nastupala na VI UNCTAD-u u Beogradu (jun 1983) sa zahtjevima za: produžavanje rokova otplate i perioda početka otplate; snižavanje kamatnih stopa do podnošljive visine, uz obezbeđenje dopunskih finansijskih sredstava od strane razvijenih zemalja; za najmanje razvijene zemlje traženo je pretvaranje kredita iz javnih izvora razvijenih zemalja u poklone.[75] Naprijed pomenuti sastanak zemalja Latinske Amerike u Kitou, Ekvador, insistira na »drastičnom smanjenju« kamatnih stopa, na produžavanju rokova otplate kredita, uz dogovor da se otplate svedu na prihvatljiv procent izvoznih primanja zemalja dužnika.

Međutim, mnogo više rasprava i razmišljanja o trajnijem rješenju problemâ dugova zemalja u razvoju može se sresti u industrijski razvijenim zemljama. Vjerovatno je to posljedica boljeg poznavanja suštine ovog problema sa stanovišta i kreditorâ i dužnikâ. Istovremeno, zemljama u razvoju neki upućuju prigovor da one kartu (adut) koju imaju u dugovima koriste sa premalo imaginacije, te da sa njihove strane dolazi malo novih ideja o rješenju ovog problema.[76]

Ekonomisti, finansijski stručnjaci, bankari, pa i političari u industrijski razvijenim zemljama sve intenzivnije razmatraju i iznose prijedloge za adekvatnije rješenje problemâ dugova. Među

---

[74] Tako Lester C. Thurow, u članku pod naslovom *If the Debtors Default*, analizira tri izbora koji stoje na raspolaganju zemljama dužnicima:

— prvi izbor, saradnju sa MMF, isključuje, pošto ona nameće takve restrikcije koje ugrožavaju ekonomsku, socijalnu i političku stabilnost zemalja dužnika, gubitak na izborima vlada koje sklapaju sporazume sa MMF ili državne udare.

— autor isključuje i drugu mogućnost, nagovještaj stečaja od strane dužnikâ, jer bi pritisci i ucjene od strane zemalja kreditora doveli do sličnih posljedica kao i u prvom slučaju.

— Thurow analizira treći izbor, »kartel dužnika«, prema kome bi deset najvećih dužnika tajno dogovorili istovremenu najavu stečaja, što bi onda vjerovatno slijedile i ostale zemlje dužnici. Čak ako se ovo posljednje ne bi desilo, teško je vjerovati da bi industrijski razvijene zemlje najavile ekonomski rat deset najvećih dužnika (vidi: »Newsweek«, 21. februar 1983).

[75] Vidi: »Final Document of the Fifth Ministerial Meeting of the Group of 77«.

[76] Vidi: *Third World Leverage*, »Financial Times«, London, 12. februar 1983.

Digitized by Google

mnoštvom prijedloga pažnju zaslužuje onaj F. Rohatyna, koji smatra da su zapadni kreditori postali zarobljenici svojih dužnika. Po njemu, kredite odabrane zemljama u razvoju treba pretvoriti u dugoročne bonove sa niskom kamatnom stopom. Bonove bi preuzele postojeće finansijske institucije (MMF, Svjetska banka) ili nove, podržane od strane vlada zapadnih zemalja. Gubitke banaka bi pokrili njihovi akcionari i vlade. Inače, postoji niz varijacija sličnih prijedlogu Rohatyna.[77]

Zakonodavne odluke Kongresa SAD, koje se odnose na programe prilagođavanja i koje, između ostalog, traže da izvršni direktor SAD u MMF predloži izmjene uputstava, politike i odluka MMF — omogućile bi:

— da se kratkoročni bankarski dugovi sa visokim kamatnim stopama pretvore u dugoročne sa nižim kamatnim stopama;

— da se osigura da godišnje obaveze otplate dugova (što uključuje glavnicu, kamate i razne troškove) predstavljaju razuman i prihvatljiv procenat predviđenih godišnjih izvoznih primanja dotičnih zemalja;

— u pogledu Programa prilagođavanja trebalo bi da osiguraju maksimalno moguć međunarodni ekonomski razvoj, svjetsku trgovinu, zaposlenost, dugoročnu solventnost banaka, te da se svede na minimum opasnost od nemira u zemljama kojima su potrebni programi ekonomskog prilagođavanja.[78]

Na žalost, u držanju banaka i administracije SAD, te u stavovima MMF-a, ne zapažaju se promjene u pravcu pomenutih odluka.

U probleme dugova umiješali su se čak i sudovi Sjedinjenih Država. Tako je, na primjer, njujorški Apelacioni sud (kako navodi »Financial Times« od 30. aprila 1984) podržao odluku tri banke iz Kostarike o odlaganju otplate dugova grupi od trideset devet banaka Sjedinjenih Država. Odluka suda je donesena na osnovi zakona koji se primjenjuje na domaće firme koje nisu sposobne da plaćaju svoje obaveze, što znači da inostrani dužnici, ukoliko su u ekonomskoj krizi, mogu jednostrano odložiti plaćanje svojih dugova. To je izazvalo pravi šok u bankarskim krugovima SAD i bojazan da bi i druge zemlje mogle slijediti taj primjer. Banke SAD namjeravaju da traže odluku Vrhovnog suda Sjedinjenih Država u vezi s postupkom Apelacionog suda.

---

[77] Vidi: F. Rohatyn: *The State of the Banks*, »The New York Review of Books«, 4. novembar 1982. *A Plan for Stretching out Global Debt*, »Business Week«, 28. februar 1983. Rohatyn se smatra finansijerom zaslužnim za program izlaska iz finansijske krize grada New Yorka.

Niz drugih autora, pretežno iz SAD, kao: Magnifico, Weinert, Kenen, Colby, Bailey i drugi, obrađuju rješenja problemâ dugova.

[78] Vidi: *The US International Recovery and Financial Stability Act*, »Global Lending«, 14. 2. 1984. A Key Extracts from US Banking Legislation Affecting US Banks' International Lending Operations, the Scope of International Supervisory Co-operation and the Role of IMF as Approved by the President of the United States on 30. 11. 1983.

Digitized by Google

Informacije objavljene o temama koje će razmatrati ministri finansija i guverneri centralnih banaka na aprilskom sastanku takozvanog »Interim« komiteta i Komiteta za razvoj MMF-a i Svjetske banke ne govore ništa osobito o dugovima zemalja u razvoju.[79] Savjet UNCTAD-a, na osnovu ranijih rezolucija, predviđa razmatranje problemâ dugova zemalja u razvoju na zasjedanju koje je počelo 26. marta.[80]

Očigledno je da treba ubrzati stvaranje raspoloženja, spremnosti i shvatanja realne situacije, naročito u zemljama kreditorima i međunarodnim finansijskim organizacijama, posebno u MMF za jednu dobro pripremljenu, ali i brzu međunarodnu akciju za dugoročno i pravično rješenje problemâ dugova.

U rješavanju problemâ dugova veliki značaj imaju uspješni napori za izlazak iz postojeće ekonomske krize, u čemu ima pozitivnih znakova u SAD i nekim razvijenim zemljama. Ipak, ne treba imati iluzija, koje se sreću u nekim razvijenim zemljama, da će izlazak iz krize razvijenog svijeta automatski povući za sobom i zemlje u razvoju, uključujući i rješavanje problemâ dugova. Naprotiv, neophodne su specijalne i sveobuhvatne mjere, posebna podrška zemljama u razvoju za izlazak iz postojećih ekonomskih teškoća. Te mjere uključuju, među ostalim, eliminisanje protekcionizma u trgovini, otvaranje tržištâ razvijenih zemalja za širi pristup proizvodima iz zemalja u razvoju. Pored toga, neophodni su veći pothvati u dopunskom finansiranju ovih posljednjih, jer to istovremeno znači veći izvoz, proizvodnju i zaposlenost u razvijenim zemljama.

Konačno, dugovi su sastavni dio krize monetarno-finansijskog sistema u svijetu. Sa tog stanovišta prihvatanje inicijative nesvrstanih zemalja za sazivanje svjetske konferencije o novcu i finansijama za razvoj ima ogroman značaj.

IX. Oslonac zemalja u razvoju na vlastite snage

Međunarodne akcije u oblasti dugova ne mogu dati rješenja bez potpunog oslonca na vlastite snage u pojedinim nesvrstanim i drugim zemljama u razvoju. Razlike u dostignućima u ovoj oblasti među pojedinim zemljama utiču i na težinu tereta kojega one doživljavaju po osnovu dugova, uključujući i tretman u pregovorima o dugovima. U nizu drugih slučajeva, što se posebno ističe u zemljama Latinske Amerike, neophodne su suštinske promjene u društveno-ekonomskim i političkim odnosima, kao bitan preduslov i za mobilizaciju vlastitih snaga i za odnose sa inostranstvom.

---

[79] Vidi: Interim and Development Committees... *Persistence of Serious Global Problems Will Form Background to April Meeting*, IMF Survey, 26. mart 1984.

[80] Vidi: *Debt and Development Problems of Developing Countries*... Report by the UNCTAD Secretariat, TD/B/980, 26. januar 1984.

Digitized by Google

Velik značaj ima kolektivni oslonac nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju na vlastite snage. Tako Sedmi samit nesvrstanih zemalja predviđa razmjenu informacija među zemljama u razvoju o njihovim pregovorima u vezi sa spoljnim dugovima, gdje je poželjna međusobna saradnja. Nerazvijene zemlje plediraju za razradu sveobuhvatnog, pravednog multilateralnog okvira za restrukturiranje tereta dugova, kojemu su izložene zemlje u razvoju, kako bi se obezbijedila međunarodna podrška za slučaj izbijanja ozbiljnije krize u vezi s dugovima. Za najmanje razvijene zemlje traži se ostvarivanje već usvojene odluke o pretvaranju u poklone postojećih bilateralnih zajmova iz javnih izvora.

Na žalost, malo je učinjeno da se rečene odluke izvršavaju. Do sada se najdalje otišlo na pomenutom sastanku zemalja Latinske Amerike u Kitou, Ekvador, gdje je dogovorena razmjena povjerljivih informacija između centralnih banaka i ministarstava finansija o uslovima refinansiranja, uz pružanje uzajamne tehničke pomoći u toj oblasti. Razlozi za suzdržanost u međusobnoj saradnji mogu se tražiti i u uvjerenjima nekih da u bilateralnim pregovorima mogu više postići, odnosno u bojazni od pritisaka od strane kreditorâ.

Poseban značaj ima ostvarivanje šireg programa međusobne saradnje zemalja u razvoju, naročito u oblasti finansija, u čemu stvaranje Banke zemalja u razvoju ima prioritet.

Ima i pitanja o tome da li sadašnji stepen organizovanosti i međusobne saradnje u oblasti dugova može osigurati osnovu za ravnopravne odnose sa maksimalno organizovanim kreditorima, vladama razvijenih zemalja sa MMF na čelu. Stavovi zemalja u razvoju mogu se interpretirati i kao želja za izbjegavanjem konfrontacija i kao izraz dobre volje i spremnosti na dijaloge u cilju postizanja ravnopravnih rješenja. Međutim, postaje sve očevidnije da se na dijaloge i akcije ne može beskrajno čekati, ukoliko se žele izbjeći moguće eksplozije povodom dugova, uz teške posljedice ne samo za dužnike, nego i za kreditore i za privredu u svijetu.

Sve to može doprinijeti stvaranju povoljnije klime u međunarodnim političkim odnosima u borbi za mir i ravnopravnost, što, opet, doprinosi klimi za rješavanje međunarodnih ekonomskih problema, pa i takvih kao što su dugovi.

Digitized by Google

Dragomir Drašković

Socijalistički savez i masovna politička inicijativa

I

Protivrečni tokovi i zaoštravanje društvenih sukoba utiču na proces politizacije širih slojeva socijalne strukture društva. Politiziraju se njihove društvene vrednosti, interesne aspiracije i ponašanje. Zato, ako se stvarni politički život i određene masovne inicijative ljudi ne izraze u institucionalnoj i organizacionoj strukturi društva, onda oni teže da se eksponiraju samostalno, pa i nezavisno od tokova u organizovanim strukturama društva. Kada do toga dođe, onda je znatno teže usmeravati, koordinirati i integrisati političke inicijative i akcije. Ukoliko institucionalni sistem nije kadar da efikasno ovlada ovim funkcijama i da u svojim okvirima i svojim sredstvima razrešava ispoljene društvene konflikte i protivrečnosti, da kanališe masovnu političku inicijativu, onda je njegovo reprodukovanje sve neizvesnije.

Neke od ovih pojava sada su vidljivije jer su zaoštreni društveni sukobi i protivrečnosti. Na njih utiču i spoljni činioci. Mnogi oblici krize i oblici drugih društvenih kretanja u svetskim razmerama »prelamaju« se na određen način i na našu društvenu stvarnost.

Ideološki sukobi u društvu dobijaju sve izrazitije klasne karakteristike, zahvatajući i subjektivne snage socijalističkog samoupravljanja, pa i Savez komunista.

Digitized by Google

Zato je za Savez komunista Jugoslavije sve značajnije pokretanje, usmeravanje i artikulacija političke inicijative radnih ljudi i građana upravo u okvirima SSRNJ. Ovo utoliko više što od karaktera te inicijative, od njenih efekata, zavisi i ishod ideoloških sukoba. Kako će se i koliko izraziti demokratski potencijal društva, ko te potencijale pokreće, koliko je društveni sistem otvoren za razrešavanje društvenih protivrečnosti — od toga, u stvari, zavisi reprodukovanje sistema. Međutim, to zavisi i od teorijske i organizacijske sposobnosti Saveza komunista Jugoslavije.

Sposobnost revolucionarnog subjekta, međutim, meri se njegovom sposobnošću da odgovori na pitanje: *kako spoznati i teorijski objasniti sadašnje dijalektičke zakonitosti društva i njihovo kretanje i na tim osnovama razvijati društvenu akciju, bogateći time postojeći teorijski fond.* Odgovor na to pitanje je nezamenljiv uslov da se *praktično izvodi dati društveni projekt u uslovima složene društvene dinamike i krize u svetskim razmerama, čiji se zaoštreni naboji prelamaju kao specifičan vid klasne borbe.* Ako se ta borba vodi pre svega posredstvom institucija, a ne razvija demokratska inicijativa masa čije su institucije sámo sredstvo, onda se radikalno sužavaju perspektive društvenog razvoja. Sistem potvrđuje svoju vrednost i vitalnost ako u složenim društvenim uslovima, svojim autentičnim demokratskim sredstvima, razrešava protivrečnosti i obezbeđuje preduslove razvoja društva. U sklopu demokratskih sredstava upravo je i masovna politička inicijativa. Ona treba da dođe do izražaja naročito u Socijalističkom savezu, kako u stvaranju uslovâ za društvene promene tako i u realizovanju tih promena. Protivrečnosti se ne mogu razrešavati ako se ne menjaju odnosi i praksa, pa, u krajnjoj liniji, i određeni ciljevi koji su se pokazali kao nerealni, suviše futuristički i slično.

Na pokretanje, usmeravanje i koordiniranje masovne političke inicijative u Socijalističkom savezu utiče i teorijsko mišljenje. A kakvo je stanje teorije, o tome postoje različite ocene. Jedni smatraju da je *sve jasno* i da treba samo sprovoditi u život dati teorijski koncept. Drugi smatraju da nemamo odgovore na mnoge izazove vremena. Ove polarizacije blokiraju masovnu političku inicijativu koju vrlo često kao privid društvene akcije žele da nadomeste institucije ili forumi društveno-političkih organizacija. Razlike prati još niz ideoloških refleksa, a često i retrogradnih pojava. U takve pojave spadaju nastojanja da se blokiraju promene na novim saznanjima stvarnosti, kao i to da se u svakom traženju novog, ovovremenog, vidi bogohulna revizija. To dogmatizuje svest i teorijski promišljena saznanja potiskuje u stranu. Bez smišljenog preispitivanja stvarnosti nema prepreka birokratskom rezonu, lenjosti duha koja čini sve da se politički oportunitet pretvara u oportunizam. Otuda i pojava da se zaključci ponavljaju. Stiče se utisak o »intelektualnoj ispražnjenosti« društvenih institucija i organizacija. Uz sve to, radikalizam u oceni društvenog stanja ne prati radikalizam u menjaju toga stanja. Tek kada bi bilo toga radikalizma, onda bi se jasno videla prava

Digitized by Google

snaga masovne političke inicijative i za sada skrivena energija Socijalističkog saveza.

Nosioci shvatanja o tome da je sve jasno, da nisu potrebne promene, da treba menjati *samo ponašanja*, a ne i okolnosti koje ih određuju, time nastoje da zadrže stečene privilegije.

Da bi blokirala masovnu političku inicijativu u Socijalističkom savezu, kritika socijalističkog samoupravljanja sa građanskih pozicija polazi od takozvane deformisane strane samoupravljanja. Ona zahteva tihu kontrarevoluciju detronizacijom bezmalo svih tekovina samoupravljanja i revolucije. Teze o stranačkom pluralizmu samo su jedna varijanta ove ideologije, zaodenute providnim fraziranjem o borbi za »slobodu« mimo konkretno-istorijskih odnosa klasnih snaga u društvu.

Ne treba potcenjivati uticaj ovih idejnih struja. Ako uticaj SKJ i drugih društveno-političkih organizacija nije dovoljno prodoran, konkretan i mobilizatorski u smislu promena, onda se u nekim delovima socijalne strukture, a naročito u onim koji sticajem različitih okolnosti postaju frustrirani u nekim egzistencijalnim aspiracijama i interesima, može širiti uticaj antisocijalističkih ideologija.

Neki vidovi idejnih kretanja u društvu veoma su zanimljivi za istraživanje. Građanskoj kritici samoupravljanja svaki oblik dogmatizma postaje pogodan poligon za njeno »razigravanje« i dokazivanje da je socijalizam citadela neslobode. Dogmatska svest, pod vidom borbe protiv građanske restauracije, umesto da se zalaže za razvijanje demokratske inicijative u društvu, nastoji da se sve uzme u »čvrste ruke« i, jednostrano videći sadašnje probleme društva, teži redukcijama različite vrste.

Snaga revolucionarnog pokreta i masovna politička inicijativa, kao njegov konkretan izraz, jačaju ako se SKJ demokratizuje i ako se ta demokratizacija odslikava na celinu društva. Pojavni oblici konfuzije u SKJ, njegove ideološke defanzive, delovanja SK kao arbitra u društvenim i političkim odnosima, doprinose stvaranju uslovâ da političke institucije društva postaju preuske za mnogostrane političke tokove i procese i za masovne političke inicijative.

Sada je kod nas reč o društvenoj dinamici koja podrazumeva više alternativa, o čemu je govorio E. Kardelj u svojoj studiji *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.* Te alternative su socijalističke samo onoliko koliko je socijalisttičko samoupravljanje vladajući društveni odnos, odnosno onoliko koliko ih svesna akcija u objektivnim okolnostima takvima čini. U takvim prilikama masovna inicijativa svesnom akcijom može da dobije socijalistički samoupravni karakter, da se njeno ispoljavanje u vezi sa određenom demokratskom alternativom učini dobrom osnovom snaženja te i takve alternative, što sužava socijalni prostor za neke druge alternative — dogmatsko-birokratske ili građansko-liberalističke. Masovna politička inicijativa ima za svesne socijalističke snage i taj značaj što one u njoj ne samo proveravaju i dokazuju svoje idejne i političke prednosti, nego

Digitized by Google

mogu i da spoznaju merilo identifikovanja masa sa ideologijom i politikom koju te snage razvijaju i vode. Isto tako, ako nema te inicijative, onda se i proces artikulisanja, selekcije i integrisanja interesâ vrši van matice stvarnog političkog života, u institucijama koje se otuđuju ili u oblicima forumskog rada koji ide mimo interesâ najširih slojeva društvene strukture.

Ako se želi razumeti problem masovne političke inicijative u SSRNJ, na čijem je čelu SKJ, onda to nije moguće ako se celina društvenih interesa svodi na odnose institucija iza kojih se ne vide stvarni interesi radnih ljudi i građana ili koje postaju sila iznad onih zbog kojih su i stvorene ili, pak, koje funkcionišu izvan uticaja Socijalističkog saveza. Kad tog uticaja nema, onda njega ostvaruje neko drugi. Takvo »ostvarivanje uticaja« — iako se nekada može »pokriti« radom foruma ili »metodom podržavanja« ovih ili onih akcija u kojima nije došlo ni do masovne inicijative radnih ljudi i građana, niti su one direktan proizvod njihovih aspiracija, interesâ i potreba — ne može činiti motivacionu podlogu delovanja u sistemu nego, mimo sistema. Takvo stanje odnosâ treba razumeti i sa još jednog stanovišta. Naime, ako sistem ne funkcioniše u granicama svojih filozofsko-političkih okvira i karaktera produkcionih odnosa, onda se ne daju sagledati ni njegove stvarne društvene mogućnosti i efekti.

II

Kritike naše revolucije koje joj osporavaju emancipatorski karakter ostaju u horizontu građanskog poimanja slobode i čovekove emancipacije. Možda je specifičnost naše revolucije u tome što je u »jednom dahu« počela da rešava i ona pitanja ljudske emancipacije koja je moralo da rešava građansko društvo i ona koja njoj pripadaju. Masovna politička inicijativa naroda bila je jedan od širokih i otvorenih procesa te emancipacije. Nije, izgleda, istraženo i izučeno sve ono što je tu inicijativu karakterisalo: složen splet odnosa, društvena psihologija, interesi i potrebe koji su povezivali široke slojeve naroda i različite delove socijalne strukture društva. U toku takve inicijative i društvenih promena koje su dublje zadirale ne samo u produkcione odnose, nego i u svest, navike i tradiciju ljudi, revolucija je negirala elemente građanskog društva i njegove klasne ograničenosti, isključivosti i slično, ali je dolazila i do saznanja o sopstvenim zabludama u procesima protivrečnog kretanja društva i afirmacije novog. Spoznaja sopstvenih zabluda i ograničenosti u krilu revolucionarnih snaga, a pre svega KPJ i SKJ, urodila je još jednim saznanjem: da svako pravolinijsko kretanje, koje nije u stanju da anticipira složenost društvene prakse i života, da razrešava protivrečnosti i konflikte razvoja društva na temelju novih kvaliteta društvenih promena — iz revolucionarne matice izbacuje one društvene sile, pa i organizacije, koje nisu teorijski pronikle u sam karakter i prirodu protivrečnih društvenih kretanja. Odnosi prelaznog perioda

Digitized by Google

ne mogu se izražavati kategorijama komunističkog društva *kao stanja, nego kao pokreta.* Nije li, stoga, kad je reč o ekonomskim odnosima u našem društvu, u stvari reč o kretanju u odnosima i kategorijama građanskog društva, i to delom po sili inercije, a najviše po sili utkanoj u dati stupanj našeg društvenog razvoja. Otuda je dovoljno važno da se dati odnosi imenuju i analiziraju sa gledišta stvarnosti prelaznog perioda, a ne sa gledišta budućnosti za koju u datom stupnju razvoja društva i njegovih proizvodnih snaga nema stvarnih mogućnosti, izuzev kao ideala. To postaje značajno za masovnu političku inicijativu. Ljudi žive, u suštini, praktično. Najteži problem ideologije ili, pak, teorije jeste njihova *praktičnost.* Ta praktičnost *pokreće* ljude i društvene grupe, menja okolnosti zajedno sa ljudima, postaje stvarna osnova promene sveta.

Upitnost prema ideologiji i teoriji, kao i upitnost prema postojećim oblicima političkog organizovanja društva, uvek mora da vodi brigu o tome koliko ti društveni odnosi objektivno moraju izražavati karakter prelaznog perioda, pa i koliko, onda, i teorija i ideologija imaju karakter ovovremenosti. Otuda ostvarivanje prevlasti socijalističkih samoupravnih odnosa nije i ne može biti mehanički proces ili rezultat snage vlasti, nego, pre svega, rezultat niza društvenih akcija, otkrivenih i latentnih motiva koji pokreću najšire slojeve društva na masovnu socijalističku akciju.

Suočavanje sa kapital-odnosom, etatističkim monopolom, revandikativnim aspiracijama grupno-vlasničkog ili vlasničkog monopola i njihovim socijalnim nosiocima — samo je stvarna manifestacija prelaznog perioda i njegovih protivrečnosti kao činilaca blokade revolucionarnog razvoja i promena. Na istorijskoj sceni su, dakle, klasne snage koje su nosioci ovih monopola i njihovih politizovanih načina ispoljavanja u političkom pluralizmu, etatističkom monolitizmu i drugim revandikativnim političkim aspiracijama starog društva. Ove pojave nisu i ne mogu biti nezavisne od kretanja u ekonomskoj sferi društva.

Masovna politička inicijativa, sa ogromnom energijom koju može da pokrene Savez komunista na temelju produbljene analize stvarnosti, traži utvrđivanje onih tačaka oslonca u socijalnoj strukturi društva čiji su »delovi« kadri da *povuku napred,* jer su po svom objektivnom položaju motivisani da to učine. U stvari, masovna politička inicijativa u SSRNJ i nije ništa drugo nego politički izraz masovne angažovanosti i presudnog uticaja na promene onih društvenih sila koje u revolucionarnom toku vide sopstvenu emancipaciju i emancipaciju društva u celini. Gde su te tačke oslonca?

Već stvorene demokratske navike, kao i demokratske tekovine socijalističkog samoupravljanja koje su postale stvarni život ljudi, način njihovog ponašanja i mišljenja, čine jednu od uporišnih tačaka kako masovne političke inicijative u SSRNJ tako isto i ostvarivanja vodeće uloge SKJ. Takvo ostvarivanje podrazumeva dalje razvijanje i bogaćenje *predvodničke snage* i njenih sadržaja

Digitized by Google

u teorijskom i organizacionom pogledu, i to naročito u složenim i protivrečnim društvenim odnosima i u razvijenim oblicima klasne borbe. Međutim, Savez komunista Jugoslavije ne može u Socijalističkom savezu ostvariti ulogu pokretača, predvodnika i inicijatora masovne političke akcije ako nije kadar da oseti *snagu narodnih masa* na datim pitanjima života, protivrečnostima i suprotnostima. No, ne bi se moglo reći da je SKJ na nivou te potrebe.

Demokratske navike kao *tradicija* — a možda bi se moglo govoriti i o *novoj tradiciji* kao sintetičkom rezultatu vrednosti socijalističkog samoupravljanja — mogu biti još delatnije na planu razvoja masovne inicijative ako ih prati *inovacija.* One su mahom rezultat kolektivne pameti. Povezivanje organizacionih sposobnosti pojedinaca, zatim sposobnosti da se zapazi motivirajući faktor, da se oslobode društveni uslovi da taj faktor deluje i da se nedogmatski odnosi prema pitanjima metoda političkog delovanja. Zato, kad je reč o delovanju *fronta,* on ne može ostajati zarobljen ni u stare organizacijske forme, niti u stare navike komuniciranja koje zadržavaju hijerarhijske odnose u organizaciji sa kojom su ti odnosi inkompatibilni.

Demokratske navike i inovacije imaju posebno stimulativno dejstvo na masovnu inicijativu. Sa njima organizacija, u našem slučaju SSRNJ, pa i SK, pokazuju sposobnost za komunikaciju sa mladim generacijama, zatim sa vremenom u kome živi i njegovim bitnim karakteristikama i promenama. Jer bez inovacija gotovo celokupan organizacijski arsenal ne samo što »zastareva«, već i organizacija može postati ozbiljan činilac blokade promena, a samim tim i činilac konzervativne svesti.

Druga tačka oslonca je Socijalistički savez kao *front.* Međutim, da li je on u praksi uvek front, kad objektivno može da postane front, te da li u svakom momentu istorijskog kretanja stvarnosti on mora biti front? Naš odgovor neće biti potpun, ali se čini bitnim da se pitanje fronta otvori.

Stanje fronta zavisi od nekoliko bitnih pretpostavki. To su, pre svega: (a) visok stepen socijalne integracije svih učesnika političkog procesa; (b) vrlo brza artikulacija interesâ i njihova politička integracija, kao i formirana svest o interesima koja postaje motivacioni činilac masovne društvene akcije; (c) demokratska komunikacija između vođstva i članstva u masovnoj društvenoj akciji ili inicijativi, spremnost vođstva da se prilagođava inicijativama »baze«; (d) otvorena mogućnost samoorganizovanja članstva na jasno definisanim ciljevima i velika razuđenost demokratskih sredstava za njihovo ostvarivanje; (e) dijalektičko preplitanje organizacije i spontanosti, pri čemu organizacija osmišljava, proširuje i objašnjava socijalistički smisao i karakter spontanih procesa; (f) opšteprihvaćene agitacione parole i visok stepen poistovećivanja članstva sa tim parolama; (g) određeni simboli, koji utiču na prepoznavanje članstva i njihovo brzo povezivanje i prepoznavanje u akciji itd. Nismo nabrojali sve karakteristike fronta. Ali, ako danas u praksi tražimo takav front u Socijalističkom savezu, onda ga, na žalost, nećemo naći ili ćemo

Digitized by Google

naći samo neke elemente fronta. Naravno, to ne znači da se pokretanjem masovne političke inicijative otvara proces društvenih promena koje podjednako znače debirokratizaciju i onemogućavanje svakog oblika građanske restauracije.

Stanje fronta se ne može uspostavljati kao permanentno stanje organizacije Socijalističkog saveza. Uspostavljanje stanja fronta treba da bude svojstvo SSRNJ, a njegova konstantna karakteristika kao organizacije mogućnost da takvo stanje uspostavi kad se sustignu svi neophodni idejni i poltički uslovi. Tako i treba razumeti frontovski karakter SSRNJ.

Uspostavljanje stanja fronta nije jednostavno. Ono se izražava u tome što treba: (a) u složenoj društvenoj strukturi otkriti zajedničku potrebu i interes; (b) u otkrivenim potrebama i interesima naći elemente opštosti koji pokreću masovnu društvenu akciju različitih struktura, tako da akcija dobija svoje revolucionarne i avangardne sadržaje; (c) obezbediti informacione tokove koji omogućavaju da se dati interes ili potreba domognu »prosečne svesti« i tako pojednostaviti sadržaj komunikacija i sredstava komunikacija da se avangardni ciljevi prikažu u svoj svojoj jednostavnosti; (d) da se postigne visok stepen politizacije interesâ i potreba koji se daje aktuelni i dugoročni smisao i značaj (e) da se u hijerarhiji vrednosti svakog pojedinca učini predominantnim onaj motivacioni sklop koji pokreće frontno delovanje ili masovnu političku inicijativu; i (f) razviti svest i spremnost na žrtvovanje za interese i potrebe na kojima se uspostavlja stanje fronta.

Sasvim je jasno da se u svakodnevnom životu ne može lako uspostaviti stanje fronta, niti se ono može neprekidno reprodukovati. Međutim, ako se izgubi veza između demokratskih tradicija i inovacija, onda se stanje fronta još teže uspostavlja. Tome treba dodati i činjenicu da stanje fronta zahteva velike napore u pogledu razvijanja odbrambenih mehanizama fronta od onih oblika politizacije koji imaju retrogradno dejstvo.

Sledeća tačka oslonca je brojnost nosilaca inicijativa u Socijalističkom savezu. Pogrešno je shvatanje da je SKJ jedini nosilac inicijative u javnim poslovima. On je nezamenljiv i kao avangarda i kao »kolektivni intelektualac«, ali nije i ne treba da bude jedini nosilac inicijative. Pored toga, brojnost nosilaca inicijative je povezana i sa drugim pretpostavkama. Reč je o otvorenosti institucija za pokrenute inicijative, zatim o odnosu prema pokrenutim inicijativama. Taj odnos treba da izrazi:

— otvorenost organizacije u njenoj vertikalnoj strukturi za inicijative odozdo;

— ograničenost mogućnosti da se izvorni sadržaj inicijative odozdo transformiše i preoblikuje od strane pojedinih nivoa vođstva ili institucija;

— ravropravno tretiranje svih demokratskih i socijalističkih alternativa, te ravropravnost nosilaca inicijativa;

— sposobnost organizacije SSRNJ da postojeće inicijative poveže, integriše, te da *odozgo* pokreće takve inicijative koje su

Digitized by Google

prihvatljive za najšire slojeve socijalne strukture društva i za sve činioce fronta i slično.

Pomenute pretpostavke nisu date samim »modelom« organizacije SSRNJ. Naprotiv. U praksi se vrlo često dešava da imamo suprotan odnos prema inicijativama i njihovim nosiocima. Najbolji pokazatelj takvog stanja može se tražiti u stepenu aktivnosti članstva SSRNJ, u stepenu povezivanja aktivnosti drugih društveno-političkih organizacija u SSRNJ na zajedničkim zadacima, i to naročito na onima koji se ne mogu odlagati. Primera radi, i pored mnogih insistiranja da SSRNJ postane značajniji činilac pokreta za stabilizaciju, društvena akcija je još uvek vezana za analitičko-političke poslove u forumima.

Sledeća uporišna tačka je vezana za problem alternativâ, o čemu je pisao i E. Kardelj. Ima shvatanja da su postojeće subjektivne snage iscrpile svoj intelektualni potencijal pa se protura teza o alternativnim pokretima »kao novim putevima traganja za avangardom«. Tu pojavu treba pažljivo ispitati i razlikovati je od istih takvih pojava u umetnosti, u političkim procesima i odnosima.

Ostajući dosledno na razumevanju problema alternativâ u SSRNJ onako kako je to izraženo u Kardeljevim *Pravcima razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, ipak treba istaći da nije reč o alternativama kao obliku političkog paralelizma ili kao zameni postojećeg načina organizovanja subjektivnih snaga ili, pak, alternativama kao predvorju partijskog pluralizma. U našem slučaju reč je, pre svega, o alternativama kao izrazu demokratskih odnosa u SSRNJ kao organizaciji koja prihvata i ostvaruje Program i politiku SKJ, ali koja je dovoljno otvorena i demokratska po svojoj unutrašnjoj organizacija i svojim pravilima da može demokratskim sredstvima artikulisati i integrisati ispoljene interese i potrebe, izvršiti selekciju interesâ i potreba prema prioritetima do kojih se dolazi demokratskim putem i graditi masovnu političku inicijativu na širokom socijalističkom samoupravnom programu. Naravno, odlučivanje u alternativama i postojanje alternativa u SSRNJ posebno je značajno za ostvarivanje vodeće idejno-političke uloge SKJ u SSRNJ i društvu u celini. SSRN ne može i ne treba da arbitrira u datosti alternativnih mogućnosti. On treba da stvara idejne i političke uslove da najrealnija i najprihvatljivija — a to znači i istorijski najprogresivnija — alternativa dođe do potpunog izražaja u demokratskoj diskusiji, u procesu sučeljavanja argumenata i, naposletku, u procesu opredeljivanja i odlučivanja.

Ako nema alternativa, onda nema ni pluralizma samoupravnih interesa koji se u njima izražavaju i politički oblikuju kao stav, opredeljenje, kao određena različitost koja izražava stvarno stanje, stvarni život ljudi. Ako ih ima, one mogu značiti motiv angažovanosti ljudi samo pod uslovom ako »uđu u tokove političkog procesa« i ako taj proces računa na njih kao na jedan od bitnih uslova svoje demokratičnosti. Kad u SSRNJ ne bi bilo

Digitized by Google

alternativa, onda bi bio sužen društveni prostor za praktično dokazivanje superiornosti ideologije i politike SKJ. Bez toga bi i masovna politička inicijativa radnih ljudi i građana bila blokirana, tražila bi »izlaz« izvan sistema i formalizovanih oblika organizacije. Tako bi se SSRNJ sveo na forume bez članstva, a članstvo bi delovalo spontano, sa posledicama takvog delovanja koje nije uvek lako sagledati.

Stvarni društveni život je različit po mnogim svojim obeležjima. Određene idejne razlike koje stvarno postoje u SSRNJ, a koje se ne nastoje pretvoriti u politički pluralizam, nisu nikakav politički balast za tu organizaciju kao organizaciju fronta. Tako, na primer, nije neophodno da u forumima SSRNJ budu pretežno članovi SKJ. Zar u tim forumima ne mogu biti i nečlanovi, ljudi koji mogu biti religiozni, koji svoj ljudski identitet traže na drugi način, na način koji ne mora biti podvrgnut pravilima koja važe za Savez komunista, a koji se u suštini ne suprotstavlja programu revolucionarnog pokreta? Njihove alternative ne moraju biti antisocijalističke i najčešće to nisu. Zato SSRN svojom društvenom akcijom treba da učini izlišnim pojavu da se politiziraju pojedine konfesionalne organizacije ili da klerikalizam dobija svoje pristalice nastojeći da se umeša u politički proces ili da ga sam vodi. On to može učiniti mnogo uspešnije ako se demokratske alternative nađu u procesu odlučivanja, ako se one ravnopravno tretiraju i, naposletku, ako o njima sledi stav ili odluka doneti na najdemokratskiji način. U takvim uslovima SSRNJ, a naročito članovi SK u njemu kao organizovani subjekti, postaje odgovoran subjekt socijalističkog samoupravnog procesa, a ne organizacija za »odobravanje« politike i odluka. Zato stanje stvari treba tako menjati da radni ljudi i građani ulaze u Socijalistički savez uvereni da samo u njemu i pomoću njega mogu razvijati svoje potrebe i interese, uticati na političko odlučivanje po meri vlastite društvene odgovornosti i u svojim rukama držati svoju sadašnjost i budućnost. Ako radni čovek i građanin nema takvo osećanje, ako se to njegovo osećanje nije već potvrdilo u Socijalističkom savezu, onda on u njemu neće ni tražiti političko sredstvo — »za ekonomsko oslobođenje rada« koje, kako je Marks upozoravao, mora biti potčinjeno tome cilju. Zato bi bez postojanja alternativa političko sivilo ugušilo ne samo masovnu političku inicijativu, nego i svaki smisao ljudi za politiku. Ona bi za njih bila i ostala otuđena sfera, sfera prinude, trauma i razočaranja.

III

Vodeća uloga SKJ dobija svoj najpotpuniji i najpotrebniji izraz u masovnoj inicijativi koja se izražava u delatnosti Socijalističkog saveza. Naglasićemo samo nekoliko vidova ovog izuzetno značajnog pitanja za odnos avangarde i revolucionarnog pokreta, pitanja relevantnog i za dalje tokove i sudbinu naše revolucije.

Digitized by Google

Savez komunista Jugoslavije se uvek mora pitati: ko je nosilac masovne inicijative; kakva je sadržina inicijative i koji idejno-vrednosni sistem ona afirmiše; kako se pokrenuta inicijativa »uključuje« u sistem i kako se institucionalno artikuliše; zatim, kako obezbediti nove perspektive masovne inicijative u uslovima složenih društvenih protivrečnosti, to jest, kako masovnu političku inicijativu učiniti faktorom promena i borbe protiv konzervativnog i prevaziđenog; kako se susreću inicijative »odozdo« i »odozgo« i kako se razrešava ili rešava taj susret; kakav je odnos masovne inicijative i alternativa; kakav je karakter alternativa i kako se one i na kojim osnovama politiziraju; koliko je masovna politička inicijativa kompetentna u procesima društveno-političkog odlučivanja i slično.

Ako je suditi prema sadržaju masovnog komuniciranja u najširem smislu reči, niti se Savez komunista, niti Socijalistički savez sistematski bavi problemom masovne političke inicijative. Svaki korak na ovom planu značio bi novu energiju.

Moguće je da se pod tim pojmom razumeju različite stvari, pa da se takav tip inicijative izjednačava sa procesom samoupravnog odlučivanja bez ulaženja u njegov stvarni karakter, granice i domašaj u društvenom razvoju.

Zašto je to tako, i ako je tako, stvar je svestranije analize. Međutim, bitno je da se bez masovne inicijative ne mogu razvijati ni frontovski odnosi među pojedinim društveno-političkim organizacijama u SSRNJ niti se može uspostavljati *stanje fronta* organizovanih socijalističkih snaga. Svaki parcijalni rad može imati veliko značenje za politički život i njegovu realnost, ali se ne može govoriti o revolucionarnom pokretu bez masovne inicijative socijalističkog samoupravnog karaktera, bilo da je ona izraz kretanja organizacije ili spontani proces. Ona je gotovo uvek indikator demokratičnosti društvenih odnosa, ali i sposobnosti subjektivnog faktora društva da stvarni demokratski proces dobija masovnu političku osnovu i podršku.

Koliko se definisani ciljevi odozgo čine motivacionim faktorom masovne inicijative? Iz činjenice da se u našem društvu sve više širi nezadovoljstvo odnosom između normativnog i stvarnog moguće je pretpostaviti da pojedina društvena tela i forumi društveno-političkih organizacija nisu zadovoljni širinom društvene akcije koja sledi posle donošenja zaključaka. Čak se tvrdi da su zaključci jasni, ali se ne ostvaruju, ili da su *pravi*, savremeni u pogledu rešavanja naših problema, ali se ne provode u život. Izostaje odgovor na pitanje zašto je to tako. Hipotetički prilaz pitanju može bar da otvori raspravu o sledećim problemima:

Kako se dolazi do zaključaka? Koliko su zaključci rezultat sinteze inicijativa koje potiču odozdo? Zašto bi subjekti inicijative odustajali od rešenja koja im »život znače« ako su ih sami pokrenuli i tražili rezolutna rešenja? Ko i kako vrši artikulaciju problemâ od pokretanja inicijative do njenog rezolutnog oblikovanja? Zašto, na kraju, definisani etapni ciljevi ne nalaze dovoljno rezonanse u masovnoj akciji? Itd.

Digitized by Google

Međutim, hipotetički pristup bi mogao u svoj okvir analize da uzme niz parametara koji bi vodili razumevanju značaja masovne inicijative za frontovsku akciju Socijalističkog saveza. Jedna grupa parametara bi bila vezana za organizacijski kompleks. Ona bi odgovarala na pitanje: koliko je dati oblik političkog organizovanja društva u stanju da definisane ciljeve pretvara u praksu, odnosno da ih čini delom svesti najširih slojeva društva i tako motivira društvo za društvenu akciju. Problem je isti, ali sada posmatran sa jednog specifičnog stanovišta — sa stanovišta delovanja fronta: koliko se svojom akcijom u odnosu na ciljeve sve društveno-političke organizacije ponašaju komplementarno — da u Socijalističkom savezu, kao frontu, obezbede masovnu inicijativu kao konkretni oblik delovanja toga fronta. Ispitivanje ovih parametara bi otvorilo slabe tačke organizacije ili bi pokazalo da se sredstva organizacije ne koriste, ili bi se, pak, odnos ciljeva i sredstava pokazao neadekvatnim, naravno, sa stanovišta organizacijskog aspekta.

Druga grupa parametara bi bila vezana za samog inicijatora. Koliko je inicijator osposobljen da jednom definisane ciljeve, sa nužnim stepenom opštosti, operacionalizira u takav sistem kategorija, pojmova koji će, sa svoje strane, brzo prodirati u svest ljudi, proizvoditi »stvaralački nemir«, uslovljavati potrebu »političkog organizovanja i povezivanja akcija pojedinaca i grupa«, vršiti »selekciju vođstva« u društvenoj akciji, »izoštravati klasni pristup« i sve ono što nužno prati masovnu inicijativu, odnosno ideju koja postaje predmet masovne društveno-političke akcije.

Ova grupa parametara traži još neka dodatna obrazloženja. Naime, Savez komunista treba da bude nezamenljiv inicijator društvene akcije, ali to ne znači da je on jedini inicijator. Zato je važno kako se on odnosi prema drugim inicijativama, koliko je osposobljen da druge inicijative prihvati, da ih osmisli sa stanovišta aktuelnih ciljeva i da im dâ konkretno-istorijski karakter. Pored toga, pokrenutu inicijativu, koja pretenduje da ima masovni karakter, treba koristiti i za druge akcije, ali ne toliko široko da se gubi osnovna matica inicijative. To sve zbog potrebe da se stvara stanje frontovske akcije, da se ono održava, ali da efekti frontovskog delovanja imaju »pogodak u sridu«. Tu je ključno to da *mase ne smeju biti ničim izneverene* jer opadanje stepena motivisanosti za masovnu akciju ima dalekosežne i dugotrajne posledice; apatija je najizraženiji izraz rezistentnosti masa na dnevno-političke akcije. Tako se sudbina inicijative koja se domogla svesti masa, koja je pokrenula mase, dovela do njihovog frontovskog organizovanja, sve više veže za sudbinu pokreta, za njegov autoritet u masama, njegovo aktuelno i buduće delovanje. Otuda je politički prakticizam, a naročito birokratska manipulacija kojoj prakticizam pogoduje, dublje ugrožavanje ostvarivanja ciljeva pokreta i date revolucionarne prakse nego bilo koja druga »konkurentska« ideologija sa svojim kontradejstvima.

Iskustvo pokazuje da u borbi protiv prakticizma i birokratske manipulacije SKJ mora biti otvoren za *kritiku iz masa*. U

Digitized by Google

tom odnosu je lako odvojiti zloćudno od dobronamernog, ali je opasno to pomešati. To se nekada nazivalo »osluškivanjem glasa masa«, što je Komunističkoj partiji mnogo pomoglo u pokretanju i realizovanju masovnih inicijativa.

Treća grupa parametara se odnosi na stepen stvarne demokratizacije društva. Hipoteza glasi: većem stepenu stvarne demokratizacije društvenog života i društvene prakse odgovara veći broj masovnih inicijativa, i obrnuto. Provera ove hipoteze dala bi obilje empirijskog materijala značajnog za društvenu praksu.

Četvrta grupa parametara se odnosi na pitanja vođstva. Naime, koliko je vođstvo tako komponovano u kadrovskom pogledu, zatim u pogledu funkcionisanja principa odgovornosti za to da masovnu inicijativu učini okosnicom svoje akcije. Naravno, ta inicijativa biće *okosnica*, ali ne celina akcije, jer se oko te okosnice mogu graditi čitave lepeze društvene aktivnosti. To je, dakle, jedan organizacijski element koji se ne svodi samo na organizaciju, nego element koji zahvata i odnos organizacije i demokratije, organizacije i revolucionarnog pokreta.

Masovna inicijativa, kao bitan uslov frontovske aktivnosti Socijalističkog saveza, može imati svoju strukturu, svoj redosled značenja i značaja, može pokrivati različite oblasti društvene podele rada, kao što može biti i komplementarna za svekoliko stanje fronta ili za njegove mogućnosti. To je stvar konkretno-dijalektičkog kretanja života i uloge politike, ali pre svega ostvarivanja vodeće uloge SKJ u smislu buduće prakse i otkrivanja novih motiva za društvenu angažovanost na planu širenja socijalističke demokratije kao političkog oblika masovnog stvaralaštva ljudi.

Digitized by Google

Vladimir Stipetić

Miljokazi na putu razmatranja seljačkog pitanja u Jugoslaviji*

Edvard Kardelj je značajan dio svoje revolucionarne aktivnosti posvetio borbi za jedinstvo radnikâ i seljakâ.

Izbor od tri toma iz njegovih radova posvećenih poljoprivredi, selu i zadrugarstvu, koji su objavili 1983. godine udruženi izdavači s područja poljoprivrede, omogućuje da se jasnije sagleda koliko je veliku i značajnu ulogu imao Edvard Kardelj u pridobijanju seljaštva Jugoslavije za socijalističku revoluciju, u formuliranju strategije i taktike Komunističke partije Jugoslavije prema seljaštvu kao klasnom, borbenom savezniku u revoluciji i neophodnom suradniku u izgradnji socijalističkog samoupravnog društva.

Svjesni smo, međutim, toga da ne možemo iscrpsti tu temu u cjelini, kako zbog prostora tako i zbog činjenice što dio Kardeljevih radova još nije ni izdat ni kritički obrađen (usprkos tome što je od 77 objavljenih radova sada prvi put štampano — 36). Zato će ovaj prilog imati više karakter ukazivanja na Kardeljev rad na pridobijanju seljaštva za savez sa radničkom klasom, za jedinstveni front, koji je omogućio pobjedonosni ishod socijalističke revolucije, a čime je on bio zaokupljen cijeloga života. Nastojat ćemo prikazati kako Edvard Kardelj još 1934. godine ukazuje na

* Povodom izdavanja dela Edvarda Kardelja o poljoprivredi, selu i zadrugarstvu u tri toma.

Digitized by Google

slabosti tadašnjeg partijskog rada sa seljaštvom; kako su se njegove analize političkih i ekonomskih prilika jugoslavenskog sela u vrijeme velike ekonomske i agrarne krize pokazale ispravnima; s koliko je revolucionarne strasti ponirao u revolucionarne potencijale seljaštva i njegovu moguću ulogu u revoluciji, koju je pripremao i kako ju je ostvarivao; kako je revolucija potvrdila njegove spoznaje o značenju »pridobijanja osnovnih masa seljaštva Jugoslavije za socijalističku revoluciju«[1]. Ukazat ćemo, nadalje, na njegove stavove — miljokaze — na putu socijalizacije poljoprivrede kod nas, kako na njenim počecima (1947) tako i u fazi izgradnje socijalističkih samoupravnih odnosa (1959) i u raspravama o određivanju mjesta i uloge poljoprivrednikâ u udruženom radu (1974. i 1975. godine).

Kardeljeve knjige ne samo što olakšavaju da se precizno utvrdi politika KPJ (i SKJ) prema seljaštvu i poljoprivredi, već omogućuju da se sagleda i kontinuiranost i konzekventnost pogledâ Edvarda Kardelja na agrarno i seljačko pitanje, toliko bitno za revoluciju u privredno zaostaloj agrarnoj zemlji kakva je bila Jugoslavija.

1. Stanje na jugoslavenskom selu početkom tridesetih godina

Sve do pobjede socijalističke revolucije poljoprivreda je bila najznačajniji pojedinačni segment ekonomije na području Jugoslavije. Usprkos razlikama u političkoj povijesti i ekonomskom razvoju u pojedinim dijelovima jugoslavenskog teritorija, ipak se može primijetiti svugdje izražena karakteristika: privredna nerazvijenost svih područja, sa poljoprivredom kao glavnom privrednom granom.[2] Analiza agrarne povijesti jugoslavenskih naroda pokazuje značajnu istovjetnost uvjeta života seljačkih masa, što je objektivni element »koji jugoslavenske narode približava više no što su ga zbližavale komponente državnog, crkvenog i političkog života u prošlosti«.[3] Turski, ugarski i austrijski feudalni sistem imali su,

---

[1] To je parafraza Rezolucije IV zemaljske konferencije KPJ (Ljubljana, decembar 1934), u kojoj se kaže da je »osnovni uslov ne samo za pobjedu radničko-seljačke sovjetske revolucije, već i za svakodnevno uspešno vođenje svakodnevnih borbi, pridobijanje osnovnih masa seljaštva«.

[2] Bio je u pravu M. Mirković kada je, ocjenjujući ekonomsku povijest jugoslavenskih naroda, konstatirao da se nije bitno promijenila »*osnovica* materijalne strane narodnog života kroz sva minula stoljeća, kroz sve neprijateljske pohode, tuđinska vladanja, ratna uništavanja unutrašnje migracije, miješanje domaćih sa stranim elementima. Nakon svih najezdi i unutrašnjih prevrata bez sadržajno većih promjena naslijeđivale su se i prenosile s koljena na koljeno *ustanove* ekonomskog i društvenog života na jugoslavenskom području: *kućna zadruga, kolektivno vlasništvo sela, općina kao osnovna lokalna jedinica organizacije*« (*Ekonomska historija Jugoslavije*, 1962, str. 21; *kurziv* — M. Mirković).

[3] M. Mirković, ibid., str. 22.

Digitized by Google

doduše, različite pravne osnove i oblike podjarmljivanja seljaka-kmeta, ali je suština sistema bila ista. Bune i ustanci seljaštva bili su jedinstveni odgovor na taj sistem, nezavisno o tome o kojem je području bila riječ.[4]

Do značajnih razlika u ekonomskom razvoju seljaštva dolazi tek u XIX stoljeću. U Srbiji su se kmetski odnosi počeli vrlo rano ukidati (još u toku prvog i drugog srpskog ustanka), a posve su ukinuti 1833. godine. Srbiju toga vremena karakterizira »američki put« razvitka kapitalizma u poljoprivredi: Srbija je rijetko naseljena, Miloš Obrenović vodi imigracionu politiku, podstičući useljavanje kmetova s drugih područja besplatnom dodjelom zemljišta, sjemena i jednog para volova, te zaštitom okućja. Kmetove magnetskom snagom privlači život u slobodi — bez feudalnog gospodara. Zato se iz Vojvodine, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore u prvoj polovici XIX stoljeća masovno useljava u Srbiju: svatko dobiva zemljišta onoliko koliko šume može raskrčiti, a nerijetko se zahvataju i zemlja susjeda ili seoski zabrani. To je i razlog što su neki marksisti to razdoblje nazivali »agrarnom revolucijom« (V. Masleša).

Drugačije teče proces oslobađanja seljaštva u krajevima koji se nalaze pod vlašću Austrije, odnosno Turaka. U toku XVIII stoljeća feudalni gospodari i nova buržoazija u Austriji poklanjaju posebnu pažnju zahvatanju do tad zajedničkih (»općinskih«) pašnjaka i šuma i njihovom uključivanju u feudalni, a i u kapitalistički veleposjed. Urbarima i drugim aktima rješavaju se pitanja »ograđivanja« krupnog posjeda. Razrješenje feudalnih odnosa dolazi kao direktna posljedica revolucionarnih gibanja iz 1848. godine. Kmetovi su bili oslobođeni od lične zavisnosti prema feudalcu ili njegovu posjedu, ali su (uz visok novčani otkup) stekli samo dio zemljišta koji su do tad kao kmetovi obrađivali. Tako te polovične mjere postaju osnovica »pruskog načina«[5] prodiranja kapitalizma u poljoprivredu. Dotadašnji feudalni posjedi postupno se pretvaraju u krupne kapitalističke, s najamnom radnom snagom. Uz njih, i iz reda bogatih seljaka izdvajaju se poneki krupni posjednici.[6] Proces eksproprijacije seljaštva napreduje najbrže u plodnim

[4] E. Kardelj piše o tome u *Razvoju slovenačkog nacionalnog pitanja* (Beograd, 1973, str. 11): »Ceo taj sistem ležao je na plećima seljaka-podanika, koji se, doduše, u borbi protiv feudalnih ugnjetača sve odlučnije obraćao revolucionarnim sredstvima, ali ipak nije mogao da *sam* — sve dotle dok se njegovi vrhovi nisu počeli »buržoazirati« — pođe dalje od sporadičnih i unutrašnjih slabo povezanih buna. Te bune, uopšte uzevši, slabile su i temeljno potkopale sistem, ali ga nisu mogle slomiti i zameniti nekom sopstvenom, to jest seljačkom vlašću.«

[5] Uzimamo za »pruski« i »američki« put razvitka kapitalizma u poljoprivredi definicije kako ih je dao V. I. Lenjin u svom *Agrarnom pitanju u Rusiji na kraju XIX vijeka.*

[6] O kapitalističkom karakteru poljoprivrede vrlo rječito govore podaci iz Banata i Bačke. Godine 1910. u Banatu je bilo 3.543 gospodarstva s posjedom većim od 100 katastarskih jutara (1,5% svih gospodarstava): ona zapošljavaju 178. 111 poljoprivrednih radnika i nadničara

Digitized by Google

ravnicama Podunavlja, a sporije u brdskim i primorskim područjima, gdje su se od razdoblja Vojne krajine sačuvali slobodni seljaci, kao i stari odnosi zavisnosti (u kolonatskom odnosu u Istri i Dalmaciji, viničari u Sloveniji i drugi). Tu je razvoj novih odnosa u poljoprivredi bio relativno spor: polako se raspadalo staro naturalno seljačko gospodarstvo (u kojem su se prvenstveno podmirivale prehrambene i odjevne potrebe samog seljačkog domaćinstva), i ono sve više pretvaralo u novčano gospodarstvo. Velika ekonomska kriza evropske poljoprivrede (1873—1895) ubrzala je te procese. Selo se tu mijenja: nestaje staro, negdašnje, a nastupa novo, sa kapitalističkim elementima, raslojavanjem na siromašne i imućne seljake, sa diobom na one što traže radnu snagu i druge koji, osim svoje radne snage, nemaju što drugo na tržište iznijeti.

Seljaštvo se u sve većoj mjeri proletarizira: spor razvoj proizvodnih snaga, spojen sa brzim priraštajem stanovništva, potencira oskudica zemljišta i nestašica zaposlenja u blizini sela. Odlazi se na šumske i građevinske radove izvan »svog« područja, a kada se naslute mogućnosti velikih zarada, stotine hiljada osiromašenih seljaka Slovenije, Hrvatske, Vojvodine, Crne Gore i Makedonije putuje preko Atlantika, kako bi se stekla dodatna sredstva da se preživi radom u rudnicima i obavljanjem drugih teških poslova.[7]

U krajevima pod Turskom imperijom (a do 1912. godine to su još uvijek značajni dijelovi današnjeg teritorija Jugoslavije) sve do početka XX stoljeća nalazimo klasične feudalne odnose: čitluk sahibije (zemljovlasnike) i čivčije (obrađivače zemljišta). Ti odnosi se vrlo sporo razrješavaju, kako u dijelovima koje je zaposjela Srbija tako i u (1908. godini) aneksiranoj Bosni i Hercegovini.

Prvi svjetski rat donio je buđenje seljaštva i njegovu upornu borbu za svoja prava. Taj je rat bio velika škola za seljaštvo: otvorio je ratnicima oči (tada je oko 60% seljaka bilo nepismeno!) i ukazao im na putove borbe za ostvarivanje njihovih prava: u rovovima, bolnicama i zatvorima raspravljalo se o jadnoj sudbini seljaka i radnika, o socijalnim razlikama i načinima njihovog prevazilaženja. Kod tih seljaka nalaze odjeka ideje Velikog oktobra. One bude borbu za »stare seljačke pravice«, protiv feudalaca i veleposjednika, trgovaca i ratnih špekulanata. Nastaje i jača »zeleni kadar«, ta specifična seljačka gerila prvog svjetskog rata. Seljaštvo mu masovno pristupa, razočarano ne samo zbog svojih osiromašenih i opustošenih domova, već i zbog spoznaje da se na ovim

koji imaju zemljište. Od preostalih 250.537 poljoprivrednika mnogi su seljaci na malo zemlje, i rade na veleposjedima. U Bačkoj je, prema popisu iz 1910. godine, bilo 488.489 poljoprivrednika. Od njih 228.541 (ili 47%) uopće nema zemlje i predstavlja klasični agrarni proletarijat. Njih zapošljavaju 4.824 veleposjednika (s posjedom većim od 100 katastarskih jutara), koji imaju više zemljišta nego preostalih 255.000 posjednika. Sososki proletarijat čine Mađari, Jugoslaveni i Nijemci, a veleposjednike gotovo isključivo Nijemci i Mađari (svi podaci na osnovu M. Ivšić, *Les problèmes agraires en Yougoslavie*, Pariz; 1926, str. 158—161).

[7] Računa se, prema parcijalnim podacima, da se samo u Sjevernu Ameriku između 1880. i 1913. godine iselilo oko 400.000 seljaka.

Digitized by Google

balkanskim širinama siromašno živjelo i prije rata (u usporedbi sa zemljama u kojima su ratovali ili boravili) i da feudalni i drugi gospodari nigdje nisu toliko osorni, nadmeni i grubi kao kod nas. Zato se seljaci, koji se vraćaju iz rata (na dopust ili trajno), priključuju ustanicima što pale feudalna gospodarstva i uzimaju zemlju u svoje ruke.

Stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca potkraj 1918. godine najviše su ugrožavali upravo ti seljački pokreti. Zato buržoazija, da bi smirila revolucionarno vrenje seljaštva, već 1919. godine donosi »prethodne odredbe za pripremu agrarne reforme«, kojima se predviđala prilično radikalna agrarna reforma. No, kako se buržoaska vlast postupno u dvadesetim godinama konsolidirala, to su sve više izigravana načela proklamirana »prethodnim odredbama«, tako da je tek nešto oko polovice sekvestriranog zemljišta bilo podijeljeno seljacima (zato se ta reforma i nazivala »poloviČarskom«).

Cijela ta akcija, međutim, teče u privredi kraljevine Jugoslavije, koju i dalje karakterizira brz priraštaj stanovništva, a spor razvoj proizvodnih snaga. Zato je sve više poljoprivrednika ostalo na praktički nepromijenjenim poljoprivrednim površinama, uzrokujući sve veću agrarnu prenapučenost, naročito u privredno slabije razvijenim dijelovima zemlje. O tome vrlo rječito govore podaci iz tabele 1, koja pokazuje da se, usprkos opadanju relativnog učešća poljoprivrednikâ u ukupnom stanovništvu od 1921. do 1941. godine, broj poljoprivrednika ipak povećava čak za 25%.

U tim uvjetima prosječna se veličina gazdinstva (nasljeđivanjem, sukobima i prodajama) sve više smanjivala, a zemljište dijelilo na sve manje parcele; krupne i sitne stoke bivalo je sve manje kako su se uzoravali negdašnji zajednički pašnjaci; tražilo se zapošljavanja van gospodarstva, da bi se moglo preživjeti: ishrana seljaka se sve više pogoršavala, postajala sve jednoličnija, dovodeći do mnogobrojnih bolesti izazvanih deficitnom ishranom (pelagra, endemička gušavost itd.).

Tabela 1

Ukupno i poljoprivredno stanovništvo na današnjoj teritoriji Jugoslavije (1910—1941)

Popis	Stanovništvo (u hiljadama)			
	Ukupno	Poljoprivredno	Prirast (+) ili smanjenje (—) poljop. stanov.	Učešće (u %) poljop. stanov. u ukup. stanov.
1910*	13.055	10.600	...	81,2
1921	12.545	9.885	—715	78,8
1931	14.534	11.132	+ 1.247	76.6
1941**	16.650	12.300	+ 1.168	73,9

* Na osnovu popisa stanovništva, što je obavljeno u najvećem dijelu današnjeg jugoslavenskog teritorija.

** Procjena autorova za 31. III 1941, kad je trebao biti obavljen popis, ali to nije bilo učinjeno zbog predstojećeg rata.

Digitized by Google

Mjere »polovičarske« agrarne reforme nisu zbog toga mogle bitnije utjecati na rješenje agrarnog i seljačkog pitanja. Jedini popis poljoprivrede (onaj iz 1931. godine) jasno je pokazao da je Jugoslavija bila zemlja sitnog seljačkog posjeda. Postojalo je tada — na današnjem teritoriju Jugoslavije — 2,068.936 poljoprivrednih gospodarstava, od čega je 1,409.000 (ili dvije trećine svih) imalo manje od pet hektara zemljišta, a čak 710.000 porodica živjelo je od posjeda manjeg od dva hektara (u prosjeku svega 1,05 hektara!!). Te dobre dvije trećine gospodarstava posjedovalo je, međutim, svega 28% poljoprivrednog zemljišta. S druge strane, 7.513 krupnih gospodarstava, koja su imala više od 50 hektara, posjedovalo je 1,100.000 hektara zemljišta, više nego 710.000 posjeda seoske sirotinje. O tome rječito govore podaci iz tabele 2.

Tabela 2

Posjedovna struktura poljoprivrednih gospodarstava na današnjem području SFR Jugoslavije (1931. godine)

Veličina gospodarstva (u hektarima)	Gospodarstva		Posjeduje zemljišta	
	Broj (u hiljadama)	% od ukupnog	Hiljada hektara	% popisane površine
do 2	710	34,3	743	6,5
2 — 5	698	33,6	2454	21,5
5 — 10	420	26,4	3084	26,6
10 — 20	181	8,8	2552	22,4
20 — 50	52	2,7	1488	13,0
50 — 100	5,4	0,3	368	3,3
100 — 500	1,8	0,1	317	2,9
više od 500	0,3	0,0	419	3,8
Ukupno	2069	100,0	11420	100,0

Iz toga jasno proizlazi da seljaštvo u staroj Jugoslaviji nije bilo (kao ni drugdje, uostalom) neka homogena klasa, jedinstvena po ciljevima i težnjama, kako su to uporno ponavljali predstavnici građanskih i seljačkih partija između dva svjetska rata. To je bilo, u stvari, polarizirano, raslojeno seljaštvo: ogromna većina seljaka je sve više siromašila, pretvarajući se sve brže u poljoprivredne radnike. Na drugoj strani se nalazila malobrojna, ali ekonomski moćna klasa krupnih seljaka i veleposjednika, koja je sve češće svoj dohodak iz poljoprivrede ostvarivala eksploatacijom tuđeg rada, nadničara sa sela.

Ocjenjujući prilike na selu poslije prvog imperijalističkog rata, Josip Broz Tito ovako ih je opisao: »Osnovna je slika svuda ista: *stotine hiljada siromašnih seljaka imaju premalo zemlje za život*, a kojima, osim toga, nedostaju i stoka, oruđa, gnojivo itd. ukratko — sve što je neophodno za gospodarsko i kulturno napredovanje.

Najmanje dvije trećine seljačkih gospodarstava u Jugoslaviji ima premalo zemlje za najjadniji život. Ima krajeva (Zagorje, Lika,

Digitized by Google

Hrvatsko primorje, Dalmacija, Hercegovina, Crna Gora) gdje je tzv. agrarna prenapučenost (tj. suviše velik broj seljaka na maloj zemljišnoj površini) možda najveća u Evropi. Diferencijacija se na selu neprekidno nastavlja: smanjuje se broj srednjih seljačkih gospodarstava zbog zaduživanja i prodaje zemlje, zbog dijeljenja među nasljednike itd., a raste broj seoske sirotinje, u maloj mjeri i kulaka ... Sve to dovodi do opće pojave degradacije seljačke poljoprivrede, do sve slabije obrade zemlje, do padanja prosječnih prihoda po hektaru, do sve veće zavisnosti od prihoda itd. Zato je standard života na našem selu sve niži. Stanovi i način stanovanja, odijevanja i ishrane radnog seljaštva sve su gori.«[8]

Velika svjetska kriza agrara, koja nastupa 1925. godine, a prestaje tek uoči drugog svjetskog rata, ubrzala je i produbila tu diferencijaciju seljaštva, stvarajući dva antagonistička sloja na selu. Sloj osiromašenih seljaka sve češće ističe zahtjeve za povećanjem nadnica, za otvaranjem »javnih radova« i smanjenjem poreza i zelenaških kamata. Onaj drugi, sloj kapitalističkih elemenata, osjećajući kako se produbljuje jaz između njega i drugih seljana, uporno nastoji da zadrži svoju političku hegemoniju nad seljaštvom, koristeći mali broj veza koje još ima sa siromašnim seljakom (bori se za održavanje narodnih nošnji i plesova, a protiv poreza i skupoće, žali se na niske cijene poljoprivrednih proizvoda). U odnosu građanstva i buržoaskih ideologa prema seljaštvu došlo je do situacije koju je jedan lijevi intelektualac tridesetih godina ovako karakterizirao: »*Hvaljenje seljaštva, uzdizanje vrijednosti seljačkog posjeda, stvaranje seljačkih ideologija,* ali potpuno *odsustvo svakog pozitivnog seljačkog programa.* To je stanje u svim zemljama u kojima su seljaci u ogromnoj nadmoćnosti. Ideolozi, stranke i vlade otimaju se za sklonost seljaka, ali ne znaju na koji način da poprave stanje seljačkog posjeda. *Što se više pjeva pjesma seljacima, seljacima postaje sve gore.*«[9]

U toj situaciji tridesetih godina stupa u Komunističku partiju Jugoslavije Edvard Kardelj, tražeći nove putove saveza radnika i seljaka, koji će ubrzati socijalističku revoluciju.

2. Odnos Komunističke partije Jugoslavije prema seljaštvu

Komunistička partija Jugoslavije stupa na historijsku scenu u jednom revolucionarnom trenutku. Razgara se već 1917—18. godine oružana borba: seljaci, okupljeni u »zelenom kadru«, nezadovoljni krvavim imperijalisttičkim ratom, a podstaknuti idejama oktobar-

---

[8] Josip Broz Tito, *Propadanje radnog seljaštva u Jugoslaviji poslije prvog imperijalističkog rata,* u: *Sabrana djela,* tom 6, str. 101—109. Taj je rad prvi put objavljen 1979. u *Sabranim djelima* i do sad nije bio opširnije komentiran (*kurziv* — J. B. Tito).

[9] M. Mirković, *Održanje seljačkog posjeda,* »Hrvatska naklada«, Zagreb, 1937, str. 19 (*kurziv* — M. Mirković).

Digitized by Google

ske revolucije, puškama otimaju stara »seljačka prava«, pale feudalne dvorce, odbijaju plaćati zakup za zemljište koje obrađuju i prisvajaju ga; glad 1916—18, kao i povratak ratnikâ s frontova 1918, donose stotine oružanih sukoba seljaka sa vlastima i veleposjednicima (naročito na područjima takozvanog »pruskog puta« razvitka kapitalizma u poljoprivredi), snaženje jedne revolucije što se razgara.

Taj revolucionarni pohod seljakâ protiv feudalizma ne nailazi na podršku ni kod socijaldemokrata niti kod tek stvorene Komunističke partije Jugoslavije. Dominantna je teza socijaldemokrata Druge internacionale da seljak nije, niti može biti, saveznik proletarijatu u borbi za nove društvene odnose.[10] Nema kod nas tada partije lenjinista, koja će u tom seljaštvu vidjeti revolucionarnog saveznika i snagu kojom će se ubrzati proleterska revolucija. Upravo obrnuto, i u KPJ se tada još nalaze socijaldemokrati sa svojim shvaćanjima. Tako Živko Topalović u pretkongresnoj raspravi 1920. godine izričito kaže da je »iluzorna nada da seljak može biti naš revolucionarni saveznik«. Po njemu, »seljak danas ili ima zemlje ili hoće da je dobije, i iz tih razloga on u stvari čini socijalnu podlogu kraljevskoj diktaturi u Jugoslaviji«. Seljacima, koji su se tada još puškama borili za svoja prava (u Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji), Ž. Topalović je podmetao da su »bigotni« i da »stoje pod vođstvom klerikalaca, reakcionera i separatista«. Obrnuto, srpski je seljak (po Topaloviću) bio monarhista, jer je »gajio legendu srpspog kralja, koji mu donosi zemlju i slobodu«. Uslijed takvih stavova čak je i u tadašnjem Statutu KPJ bilo zapisano da članovi KPJ mogu biti seljaci i poljoprivrednici radnici — samo na osnovu jamstva dva člana mjesne partijske organizacije i nakon tromjesečnog probacionog perioda.[11]

Takva socijaldemokratska politika vodstva i centrumaša uzrokovala je da je revolucionarni pokret seljaka ostao bez pravog (proleterskog) vodstva: zato se i moglo dogoditi da buržoazcija »prethodnim odredbama za pripremu agrarne reforme« obezglavi i umiri revolucionarni pokret seljaštva. Tako je jedna revoluciona-

---

[10] Taj je stav na snazi u svim našim socijaldemokratskim partijama prije prvog svjetskog rata. To jednako vrijedi za socijaldemokrate u Austro-Ugarskoj, kao i za srpsku socijaldemokratsku stranku. Triša Kaclerović (u knjizi *Srpska socijaldemokratska stranka prema seljaštvu*, Beograd, 1952) ističe da ne može da zaobiđe pitanje »zašto je Srpska socijaldemokratska partija *prema seljačkom pitanju* u Srbiji tako dugo *zauzimala rezervisan stav i svu svoju* delatnost ograničavala među varoškim proletarijatom«. U ono vreme, kaže Kaclerović, bilo je važno da se zna »što jedna proleterska, marksistička partija, sa revolucionarnim ciljevima, ima da kaže seljaštvu koje je *bilo individualističko, sopstveničko i konzervativno...*« (upravo tako Kaclerović piše — str. 5). Taj odnos nije izmijenio ni Vanredni kongres partije u januaru 1912, koji je raspravljao o radu na selu. D. Lapčević (u »Borbi«, br. 6/1912) protivio se izlasku partije na izbore u selu; praktička je akcija izostajala (kako to, uostalom, pokazuje i brošura V. Savića, *O Miljku Saviću — seljaku socijalisti*, Beograd, 1953).

[11] Vidi: *Drugi (Vukovarski; kongres KPJ*, Beograd, 1983, str. 118.

Digitized by Google

rna situacija bila bespovratno izgubljena zahvaljujući socijaldemokratskim pogledima na seljaštvo.[12]

Proces nadvladavanja socijaldemokratskih pogleda na seljaštvo traje u KPJ nekoliko godina: prvi se put nova načela naziru u partijskim dokumentima krajem 1923. godine, a novi je pristup bio formuliran još u partijskim dokumentima iz januara 1924. godine (u rezolucijama o nacionalnom i seljačkom pitanju III zemaljske konferencije KPJ). Tu se ističe da je Jugoslavija agrarna zemlja (u kojoj »seljaci čine četiri petine ukupnog stanovništva«, pri čemu »više od polovine sviju seljaka jesu siromašni, poluproletarizirani seljaci i seoski proleteri«). Zaključak Rezolucije o agrarnom pitanju i o radu na selu nije dopuštao kolebanja. Isticalo se da su interesi siromašnih seljaka »najtješnje povezani s interesima radničke klase i oni predstavljaju prirodnog saveznika proletarijata u njegovoj borbi protiv buržoazije udružene s veleposjednicima.«[13] Taj novi stav potvrđuje i Treći kongres KPJ, održan u maju 1926. godine.

No, dok je Komunistička partija tek postupno iskivala svoj stav prema seljaštvu, dotle su buržoaske stranke preuzele protektorat nad seljaštvom, predstavljajući se masama kao pravi i jedini branilac interesâ seljaštva. Petnaestak godina kasnije Tito je jasno zapisao da su glavni uzrok jenjavanju revolucionarnog pokreta seljaštva bile »teške oportunističke greške tadašnjeg vodstva KPJ, koje nije htjelo razumijeti da proletarijat ne može pobjediti bez saveza sa seljaštvom i ugnjetavanim narodima. Kriva politika vodstva KPJ u seljačkom i nacionalnom pitanju omogućila je, s jedne strane, buržoaskim strankama da zadrže za sebe znatan dio seljačkih glasača, a, s druge strane, raznim sitnoburžoaskim seljačkim strankama — HSS-u, Savezu zemljoradnika, Slovenskoj kmetskoj stranci itd. — da oko sebe okupe veliki dio ili čak ogromnu većinu seljaštva, specijalno u Hrvatskoj.[14]

Ta sektaška oportunistička politika tadašnjeg rukovodstva KPJ prema seljaštvu u mnogo čemu je smanjila utjecaj KPJ u Ju-

---

[12] Na Vukovarskom kongresu KPJ se, *de facto* izjasnila protiv zaključaka I kongresa Komunističke internacionale (donesenih u martu 1920), kojima se od komunističkih partija balkanskih i podunavskih zemalja tražilo da »osim radničkih masa, treba u komunistički pokret privući široke mase radnog seljaštva, siromašne seljake i srednji stalež. Pobjeda i učvršćivanje sovjetske vlasti u Rumunjskoj, Bugarskoj, Srbiji, Grčkoj i Turskoj, kao i u ostalim balkanskim zemljama, ovisit će o sposobnosti komunista, o utjecaju Komunističke partije i *njenom prodoru u seljačke mase*« (*kurziv* — V. S.).

[13] Ovaj i ostali citati su prema knjizi dr Gordane Vlajčić, *Nacionalno i seljačko pitanje u dokumentima Komunističke partije Jugoslavije i Komunističke internacionale, 1919—1945 (izbor građe)*, »Polet«, Zagreb, 1974.

[14] Josip Broz Tito, *Politički razvitak, iskustva i borbe seljaštva u Jugoslaviji od 1918. do 1940. godine*, u: *Sabrana djela*, tom 6, str. 111 (i ovaj je rad pisan 1940, prvi put objavljen tek 1979).

Digitized by Google

goslaviji[15] i povratak na boljševičku praksu nije bio ni lak ni jednostavan.

Četvrti kongres KPJ, održan u Drezdenu krajem 1928. godine, afirmira tu novu liniju, ističući da je »izgradnja saveza sa seljaštvom« jedna od pretpostavki da KPJ izvrši »ogromne zadatke vođenja radničke klase, seljaštva i pokreta ugnjetavanih nacija u predstojećim revolucionarnim borbama«. U odlukama tog kongresa posebno se isticalo da »cela partija treba da bude svesna toga da je najvažnije pitanje sadašnjosti borba između proletarijata i buržoazije za seljaštvo«. Partijski rad trebao se sastojati u »osnivanju partijskih ćelija po selima«; »stvaranju sindikalnih organizacija poljoprivrednih radnika«; u izgradnji saveza radnika i seljaka konkretnim radom na selu u prilog zahtjevima seljaka (protiv banaka, lihvara i špekulanata; kapitalističkih kartela i monopola, protiv poreske preopterećenosti; za zaplijenu veleposjedničke zemlje i inventara bez odštete i diobu seljacima itd.).[16]

Međutim, usprkos zauzimanju ispravnog stava 1928. godine, u praksi stvari nisu tekle kako se to htjelo. Februara 1929. godine Centralni komitet KPJ izdaje proglas kojim poziva radnike i seljake na »oružanu revolucionarnu borbu«, sve u cilju »rušenja krvavog apsolutističkog režima i za vlast radnika i seljaka.« Kriva

---

[15] Zavrijedilo bi veliku studiju pitanje — zašto sve KP na Balkanu imaju jednako negativan stav prema seljaštvu u tim dvadesetim godinama. Uzalud zasjeda Izvršni komitet Komunističke internacionale juna 1923. godine, nakon ubojstva Stambolijskog, da bi proveo analizu grešaka KP Bugarske prema seljačkom pitanju i na taj način ukazao drugim partijama »kako ne treba politički raditi«. Uzalud K. Radek tada upućuje kritike KPB, prema kojima je Cankovljev puč dokaz »konačnog poraza taktike KPB prema seljačkom pitanju«. Neshvatljivo je kako se KPB pasivno odnosila prema seljaštvu, izdajući čak i proglas u junu 1923. da ona »želi braniti živote radnika i njihovih obitelji, a ne učestvovati u borbi za vlast«. To je za Radeka »najobeshrabrujući dokument što ga je ikad u životu čitao«, pa će biti sretan »ako se pokaže da je sama partija u Bugarskoj u zdravijem stanju nego njene vođe«. G. Zinovjev tom prilikom piše da »Bugarska KP nije izdržala ispit i nije bila na visini događaja. Protivno predviđanjima, opravdala je najgora očekivanja« (vidi o tome veliku raspravu u časopusu »Komunistička internacionala«, brojevi 26—27, 28, i 30. iz 1923).

Rezolucija V kongresa Kominterne o »nacionalnom pitanju u Centralnoj Evropi i Balkanu«, vjerojatno kao refleks nakon događaja u Bugarskoj i Hrvatskoj (gdje je S. Radić u opoziciji, dolazi u Moskvu da se pridruži Seljačkoj internacionali), ističe značenje borbe protiv nacionalnog ugnjetavanja, ali naglašava da su »nacionalnosti potlačene u Poljskoj, Čehoslovačkoj, Jugoslaviji, Rumuniji i Grčkoj po svojem socijalnom sastavu *pretežno seljačke* i da zato borba za njihovo nacionalno oslobođenje mora biti u isto vrijeme i *borba seljačkih masa* protiv stranih veleposjednika i kapitalista« (*kurziv* — V. S.) Taj stav zatim ponavlja F. Filipović. Bošković (u istom časopisu, nova serija, br. 8, februar 1925, str. 95—101), ističući da se borba za nacionalno oslobođenje narodâ potlačenih od Srba identificira s borbom seljaka za više zemlje; sklon je da prenaglasi značenje pogleda seljakâ koji »shvataju da su bili izdani po buržoaskim partijama, da njihova borba za zemlju tek nastupa i da tu zemlju ne mogu postići bez jedinstva sa radnicima i stvaranja radničko-seljačke vlade«.

[16] Svi citati prema knjizi Gordane Vlajčić.

Digitized by Google

procjena situacije dovela je do pogrešnog avanturističkog kursa, pri čemu oružanog sukoba nije, u stvari, ni bilo, već samo u onim slučajevima kad su komunisti, da ne bi pali u ruke policiji, pružali otpor prije hapšenja.[17] Stotine i haljade komunista biva uhapšeno i osuđeno pred Sudom za zaštitu države.[18] Režim uništava malobrojna legalna uporišta revolucionarnog radničkog pokreta; partijske i skojevske organizacije su se osipale i topile, a veze između organizacija i rukovodstva pokidale. Nastupa zastoj u radu KPJ na selu i sa seljaštvom. Obnavlja se tek nakon dve-tri godine, kad iz zatvora izlaze prvi revolucionari koji su zbog nedostatka dokaza bili suđeni na kraće vremenske kazne. Među njima je i Edvard Kardelj.

3. Kardeljevi stavovi prema seljačkom pitanju u razdoblju od 1934. do 1938. godine

Edvard Kardelj se već na prvim koracima svog revolucionarnog puta susreće sa seljačkim i nacionalnim pitanjem, kao bitnim odrednicama revolucionarne partije. Bio je gradsko dijete, živio je i djetinjstvo proveo u Ljubljani, gdje je i primljen u SKOJ, a potom u Partiju. Vjerojatno su ga tek istražni zatvor i robija (u Požarevcu) doveli u neposredni kontakt sa seljacima i seljaštvom: na robiji (tom »crvenom« univerzitetu revolucionarâ) zacijelo se temeljitije upoznaje sa značenjem seljačkog pitanja u agrarnoj zemlji kakva je u to doba bila Jugoslavija. Pušten na slobodu 1932. godine, vraća se u Ljubljanu, gdje, pored intenzivnog političkog i organizacijskog rada na obnovi Partije u Sloveniji, studira i objavljuje svoje poglede na slovenačku stvarnost. Mladi 22-godišnjak objavljuje studije: *Nacionalno pitanje kao znanstveno pitanje*, *Kritika kršćanskog socijalizma* (koji je, sa J. Ev. Krekom na čelu, imao značajan utjecaj na selo i na dio seljaštva u Sloveniji) i daje u njima svoju ocjenu opasnosti od fašizma. To je razdoblje sazrijevanja Kardeljeve ličnosti, kako kao klasnog borca i političkog rukovodioca tako i kao znanstvenog stvaraoca i propagatora revolucionarnih ideja.

No nije nam cilj da ovdje govorimo o svim aspektima Kardeljeva rada. Više ćemo se zadržati na njegovim stavovima prema seljačkom pitanju. Prvi je put Kardelj svoje stavove prema seljačkom pitanju iznio u referatu na Konferenciji pokrajinske organizacije KPJ za Sloveniju, koja je održana septembra 1934. u Goričanima. Njegov referat »Zadaci pokrajinske organizacije KPJ u Sloveniji u pogledu seljačkog i nacionalnog pitanja«[19] bit će pri-

[17] Za ocjenu ovog razdoblja vidjeti: *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1963, str. 153—162.

[18] U grupi od 14 komunista, osuđenih 18. IX 1930, nalaze se E. Kardelj i O. Keršovani.

[19] Tekst referata je rekonstruiran na osnovu spisa koji je korišćen u sudskom procesu protiv Pavla Tepine i drugih. Nepotpuna mjesta u ovom spisu dopunio je E. Kardelj 1974. godine. Referat je za objavlji-

Digitized by Google

lika da pokažemo kako je E. Kardelj već na prvim koracima svog organiziranog političkog rada lucidno sagledavao osnovne teškoće političkog rada KPJ onog vremena.

Sektaštvo je, prema tom referatu E. Kardelja, bilo osnovni razlog slabog »povezivanja Partije sa seljačkim masama«[20]; no to nije lako otkloniti, jer je »borba za pravilnu politiku Partije prema seljaštvu mnogo teža i dugotrajnija nego borba u sindikalnoj politici Partije«. Pozivajući se na Staljina (u stilu tadašnjih spoznaja komunista), E, Kardelj kaže: »Staljin je rekao da revolucionarni proletarijat mora da potraži seljaka za saveznika, jer će inače sav njegov trud da bude uzalud. Samo one vođe i samo ona partija koji ne žele da proletarijat zaista pobedi, za koje je klasna borba i borba za vlast proletera samo fraza, nastoje da kineskim zidom odvoje proletarijat od seljaka. *Prema tome, borba za pridobijanje seljačkih masa uslov je za pobedu proletarijata, uslov za uspeh proleterske revolucije, za uspostavljanje sovjetske vlasti.*«

Taj stav E. Kardelja u referatu u Goričanima iz septembra 1934. godine prihvatila je ne samo Konferencija za Sloveniju, već i IV zemaljska konferencija KPJ, održana u decembru 1934, definiran gotovo istim riječima.

Kako to E. Kardelj želi ostvariti u praktičkoj djelatnosti Partije? On prvo konstatira da je slovenačka seljačka privreda »u očajnoj situaciji«. »Što je udaljenije selo od grada, toliko je u njemu veća beda i nevolja.« Mjere s moratorijem seljačkih dugova nisu mnogo pomogle: »novi zakoni o zaštiti seljaka oslobodili su ga, doduše, za nekoliko godina od straha i brige od banaka, ali su zato malog seljaka i srednjaka nemilosrdno bacili u ruke seoskim gulikožama i velikoposednicima. Pritisak poreskih uprava na seljake uzrokovao je da oni moraju da pozajmljuju novac, ali da ga sada ne dobivaju od zadruga i banaka nego od zelenaša uz visoke kamate.« Kardelj konstatira da se u uvjetima daljnjeg pada cijena poljoprivrednih proizvoda preuzeti krediti sve teže otplaćuju. »Zaduženost raste. Za tri-četiri godine, kad seljak bude morao početi da otplaćuje stare dugove, slovenačka seljačka privreda naći će se u očajnoj krizi. Strah od toga već se uvlači u seljačke domove i ljudi sa strepnjom gledaju u budućnost.« Bijeda, oskudica i glad karakteriziraju seljačko gospodarstvo, što je spojeno s neriješenim agrarnim pitanjem (ostaci feudalizma, veleposjedi, kolonat i oskudica zemlje); na političkom planu tu je politička obespravljenost i kulturno potlačivanje. To sve podstiče seljaka na otpor državi, vladajućim strankama i kapitalizmu. Kardelj ističe da u tim uvjetima nacionalna buržoazija »ne može više da vodi seljačke mase u borbu protiv iskorišćavanja, ne može više da bude

---

vanje priredio Janko Liška. Preuzeli smo tekst objavljen u slovenačkom izdanju lista »Komunist«, teorijski prilog, avgust-decembar 1974. godine. Na srpskohrvatskom jeziku prvi put objavljeno u: E. Kardelj, *O poljoprivredi, selu i zadrugarstvu*, knj. 1, str. 13—39.

[20] Svi tekstovi u navodnicima, citati su iz naprijed spomenutog Kardeljevog rada — ako nije drugačije navedeno.

Digitized by Google

hegemon u narodnooslobodilačkim borbama«. Vodstvo u toj borbi moraju preuzeti proletarijat, radnička klasa i KPJ.

Kardelj provodi u tom referatu i preciznu analizu iskorištavanja seljaštva od monopolnog kapitala (snižavanjem cijena poljoprivrednih i povećanjem cijena industrijskih proizvoda) i državnog erara i, na temelju toga, zaključuje: »Položaj slovenačkog seljaka je tako strašan da mu je život očajan, u pravom smislu reči životinjski, što ga sve obavezno revolucioniše i svrstava u jedinstveni front s radničkom klasom. Uslovi su, dakle, takvi da bi Komunistička partija ubrzo mogla da postane i vođa slovenačkog seljaštva u borbi protiv izrabljivačke klase svih nacija, a pre svega u njegovoj nacionalnoj revolucionarnoj borbi protiv velikosrpskih ugnjetača i izrabljivača.«

Kardelj ističe u kolikoj je mjeri poljuljana vjera seljaka u klerikalno vodstvo »Klerikalna je buržoazija — piše Kardelj — uspela veštom demagogijom da zadrži slovenačkog seljaka i veliki deo malograđanstva« pod svojim utjecajem sve »do početka rasula vojno-fašističke diktature«; no ulazak Korošeca u »vojno-fašistički režim« doveo je do »brzog otpadanja seljaka od njega«) i u kolikoj su mjeri događaji pokazali da je seljak spreman na revolucionarnu borbu«. Kardelj jasno naglašava da »ko god je išao po selima mogao je da primeti kako raste revolucionarnost seljaštva svugde gde je naša Partija došla u bilo kakvu vezu s njim. U mestima gde se uticaj Partije još nije osetio vlada neorijentirano nezadovoljstvo protiv sistema, klerikalnih vođa i njihove izdajničke politike; no još se ne primećuje borbeno raspoloženje«.

Kardelj, nakon analize, oštro i bespoštedno kritikuje partijski rad među seljaštvom, počinjući sa kritikom vrha i spuštajući se do osnovnih ćelija. Pokrajinski komitet nije poslao ćelijama dovoljno materijala da bi se one upoznale sa *pravom* politikom Partije prema seljačkom pitanju, niti je suzbijao oportunističke greške (desne i lijeve) i »socijaldemokratske likvidatorske tendencije omalovažavanja rada u vezi sa seljačkim i nacionalnim pitanjem«. Štoviše, i sam Pokrajinski komitet je bio »zahvaćen tendencijama omalovažavanja rada među seljacima«. Na terenu su »sektaška svojstva organizacija i ćelija sprečila povezivanje članova Partije sa seljacima«. Stvoreno je »pogrešno mišljenje da seljaci nisu sposobni za revolucionarnu borbu«. No to je samo rezultat sopstvenog oportunizma i nemogućnosti da se približe seljačkim masama. Nakon oštre kritike, Kardelj postavlja i konkretne zadatke: treba objaviti »konkretan materijal za rad komunista među seljacima«; »bezuslovno treba izdati i ilegalni časopis za seljake«,[21] formirati »seljačke akcione odbore«, ući u seljačke organizacije, tražiti izvještaje »od svake ćelije« o ekonomskom i socijalnom položaju seljaka i drugo. Razlozi su tome lapidarno kratko dati, sa jednom Kardeljevom rečenicom: »Bez pridobijanja seljačkog radnog naroda, bez prevlasti radničke klase u nacionalno-revolu-

[21] Kao plod tog stava, izišao je u Donjoj Lendavi 5. X 1934. prvi broj »Ljudske pravice«.

Digitized by Google

cionarnoj borbi, bez jakog i u seljačkim masama uraslog slovenačkog nacionalno-revolucionarnog pokreta — nema proleterske revolucije.«

Jasno izložene ideje mladog Kardelja pažljivo su slušali prisutni članovi Centralnog komiteta KPJ — Blagoje Parović i Josip Broz, koji dolaze iz inozemstva da se upoznaju s prilikama u zemlji. Njegovi stavovi nalaze odjeka i u zaključcima IV zemaljske konferencije KPJ, koja je održana 24—25. decembra 1934. godine u Ljubljani (u prisustvu ukupno 11 delegatat).[22]

Time prvo istupanje Edvarda Kardelja o seljačkom pitanju dobiva potpuno partijsko priznanje, prihvaća ga i Zemaljska konferencija, ono postaje osnovica praktične aktivnosti Partije.

4. Kardeljevi stavovi prema agrarnom i seljačkom pitanju od 1938. do 1941. godine

Krajem 1934. godine E. Kardelj odlazi da studira u Moskvu, ali ubrzo (1935) postaje i sam predavač na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada. Ostaje tamo dobre dvije godine i vraća se početkom 1937. u Ljubljanu. Tu organizira Osnivački kongres Komunističke partije Slovenije (Čebine, april 1937), na kojem je biran za člana CK KP Slovenije. Početkom 1938. opet ga hapsi policija, pa nakon četiri mjeseca zatvora prelazi u ilegalnost. U ljubljanskim zatvorima završio je knjigu *Razvoj slovenskog nacionalnog pitanja*, koju je izdao pod pseudonimom Sperans.

Bila je to knjiga koja je članstvu Partije ukazala i na način rješavanja nacionalnog i seljačkog pitanja u novoj Jugoslaviji, koja se pripremala, ukazujući pri tom na presudnu ulogu koju su u prošlosti odigrale seljačke mase.[23]

Očito inspiriran Engelsovom knjigom o njemačkom seljačkom ratu,[24] E. Kardelj je sagledavao revolucionarne potencijale slove-

[22] U tim se zaključcima gotovo ponavljaju Kardeljevi stavovi. U Rezoluciji IV konferencije se kaže da je »*osnovni uslov* ne samo za pobjedu radničko-seljačke revolucije, već i za uspješno vođenje svakodnevnih borbi, pridobijanje osnovnih masa seljaštva i ugnjetenih naroda kao saveznika na strani proletarijata«. Zapuštanje rada na selu od strane komunista naziva se »najopasnijom socijaldemokratskom pogreškom jednakom odricanju od revolucije«.

[23] Kardelj piše: »Pokretačke snage našeg narodnog buđenja bile su seljačke mase s tankim slojem inteligencije, koji je bio usko povezan sa seljacima, zatim slabo razvijeni i malobrojni obrtnički živalj po gradovima...« »Slovenački kmet je uneo u svoju narodnu pesmu najplemenitije osobine viteštva. Viteštvo je stavio u službu naroda, dao mu je demokratski sadržaj.«

[24] Knjiga Friedricha Engelsa *Njemački seljački rat* (sa predgovorima F. Mehringa i F. Engelsa) izišla je bila u našem prijevodu godine 1933. u izdanju »Naučne biblioteke« u Zagrebu, u prijevodu I. Mussulinove. U tom izdanju štampan je kao uvod rad F. Mehringa *O Engelsovom seljačkom ratu* (koji nisu donosila poslijeratna izdanja te Engelsove knjige, primjerice izdanje »Kulture« iz 1950).

Digitized by Google

načkog seljaštva, jednako u prošlosti kao i tada, uoči drugog svjetskog rata. Engels je pisao svoje djelo 1850. godine, kad se, nakon revolucionarne plime iz 1848, osjećala stanovita »mlitavost« u radničkom pokretu (termin F. Engelsa). No Engelsovo ukazivanje na seljačke snažne i žilave ličnosti, koje se bore, daleko je od svake klonulosti, ono odiše nesalomljivom i ničim pomućenom željom za borbom.[25] Engels je taj svoj rad cijelog života htio dopuniti: smatrao ga je »ishodišnom točkom čitave njemačke povijesti«.[26] Engels je u tom djelu tvrdio da, pored plemstva i knezova, svećenstva i građana, u Njemačkoj XVI stoljeća postoji »velika izrabljivana klasa naroda: seljaci. Na seljaku su počivali svi društveni slojevi: knezovi, činovnici, plemstvo, popovi, patriciji i građani. Pripadao seljak kom knezu, državnom velikašu, biskupu, manastiru ili gradu, svuda se s njime postupalo kao sa kakvom stvari, kao sa teglećom marvom, pa i još gore. Ako je bio kmet, bio je prepušten na milost i nemilost svom gospodaru. Ako je bio podložnik, tada su njegove zakonske i ugovorne služnosti bile dovoljne da ga satru, ali njegove služnosti dnevno su se povećavale. Najveći dio svog vremena morao je raditi na imanjima svog gospodara; od ono malo što je mogao zaraditi u svoje slobodno vrijeme morao je plaćati desetinu, kamate, zadužnice, rabote, putni trošak, ratni porez, zemaljski porez i državni porez. Seljak se nije mogao ni ženiti niti umrijeti a da ne plati gospodaru«[27].

Očajne prilike seljaštva uzrokovale su mnogobrojne seljačke bune još i prije velikog seljačkog rata. Vođe tih ustanaka karakterizira plebejski i proleterski asketizam, tako čest kod svih srednjovjekovnih ustanaka religiozno obojenih (ali i »na početku svih proleterskih pokreta«[28] — kako veli Engels). Ti ustanci seljaka protiv »gospode« s dolaskom Luthera, koji 1517. ustaje protiv pape sa svojih 95 teza u Virtembergu dobivaju novu dimenziju, jer Luther poziva knezove i sve ljude da spreme vojnu silu, da napadnu pokvarene rimske ljude, koji truju cijeli svijet, i to oružjem, a ne riječima. Lutherove riječi odzvanjaju pozivom na »sveti« rat: »kao što kažnjavamo kradljivce mačem, ubojice užetom, krivovjerce vatrom, zašto da tim prije ne napadnemo svim vrstama oružja ove sramotne učitelje propasti, te pape, kardinale, biskupe i cijeli roj rimske Sodome, te da u njihovoj krvi ne operemo svoje ruke?« Revolucionarni zanos Lutherov zahvatio je njemački narod: seljaci i plebejci vidjeli su u Lutherovim proglasima protiv popova signal za ustanak, koji je postao tim snažniji kada su mu se pridružili i neki građani i velik dio sitnog plemstva. Seljački rat počinje, i kako napreduju ustanici, tako se Luther pretvara od predvodnika u posrednika, a po-

[25] Kako to ističe F. Mehring u naprijed citiranom radu, str. 12.
[26] U pismu Sorgeu od 31. XII 1894.
[27] F. Engels, *Njemački seljački rat*, str. 50.
[28] Ibid., str. 74.

Digitized by Google

tom i u gušitelja seljačkog ustanka.[29] Engels u tom svom djelu posebno ističe hrabrost seljačkih ustanika u Sloveniji — Koruškoj (!), Kranjskoj i Štajerskoj — u borbi za »stara prava«,[30] ističe da su se Slovenački seljaci združili 1525. sa rudarima i držali srazmjerno dugo svoju vlast.[31] Sve te činjenice koje navodi Engels zna i mladi E. Kardelj i on ih citira u svom *Razvoju slovenačkog nacionalnog pitanja*[32] nazivajući to »slovenačkom seljačko-plebejskom demokratskom revolucijom u XVI veku«, koja je »feudalni sistem na slovenačkom tlu iz temelja potresla«[33]. Slovenačko seljaštvo ujedinilo se u borbi protiv feudalizma s revolucionarnim pokličem, »le vkup, le vkup, uboga gmajna!« (ujedini se, udruži se, bijedni narode), i taj je seljački rat predstavljao »najveću revolucionarnu akciju u istoriji slovenačkog naroda«[34].

No Kardelj ne izučava seljačke ratove radi povijesti: historija je za njega učiteljica života. Zato on proučava ono što je dovelo do promjena u seljačkom odnosu prema revoluciji. Istražuje, prije svega, položaj i ulogu seljaštva u slovenačkom nacionalnom pokretu i tokom 1848. godine. Komparativnom analizom on pokazuje kako slovenački nacionalni pokret nije postao moćna revolucionarna snaga, jer se nije naslonio na »seljačke i druge plebejske mase«[35]. A nije se ni mogao nasloniti, jer je u Sloveniji bilo malo revolucionarnih buržoasko-demokratskih elemenata koji bi podupirali seljaka u njegovom zahtjevu da dobije u vlasništvo zemlju feudalaca bez odštete. A tamo gdje je seljak dobio zemlju iz ruku apsolutističke monarhije koja se borila protiv liberalne buržoazije on se »dezinteresirao za borbu koju je vodila buržoazija i katkad je čak postao saveznik reakcije«[36].

Slično se zbilo i 1918—19. godine, kada su seljačke akcije tražile radikalnu agrarnu reformu, a organizirane političke snage u Sloveniji takve zahtjeve nisu podržale (ni buržoaske partije, niti socijaldemokracija), pa se seljački pokret razvio odvajanjem od buržoaskih vrhova, približavajući se radništvu.[37] No vodstvo slovenačke socijaldemokracije, »izraslo u austromarksističkom opor-

[29] Luther i papa udružiše se protiv seljaka: pred seljačkom revolucijom zaboraviše stara neprijateljstva. Luther poučava da se »ne smije imati nikakve lažne samilosti prema seljacima. Oni se sami miješaju među buntovnike, koji imaju smilovanja. Samo s onima prema kojima bog nema smilovanja, nego koje bog hoće da kazni ili uništi... Moramo se moliti za njih da se pokore i, ako ne budu htjeli, onda za njih nema mnogo milosti. Pustite da zavižde meci među njima, inače će oni počiniti hiljadu puta gore stvari« (F. Engels, ibid., str. 63).

[30] F. Engels, ibid., str. 89.

[31] Ibid., str. 134—135.

[32] E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, III izdanje, 1973, citirano prema izdanju iz 1983, knj. I, str. 41—136.

[33] Ibid., str. 82.

[34] Ibid., str. 85.

[35] Ibid., str. 104.

[36] Ibid., str. 105.

[37] Ibid., str. 124.

Digitized by Google

tunizmu, nije bilo nikako doraslo revolucionarnim zadacima pred kojima se našlo«[38], pa je jedna revolucionarna situacija bila propuštena.

Analizirajući slovenačko historijsko iskustvo, Edvard Kardelj dolazi do zaključka da svi »socijalni, ekonomski i politički interesi (seljaka) leže na istoj liniji sa opštim interesima nacije. Zato baš seljak sačinjava najbrojniju armiju nacionalnooslobodilačkog pokreta i bez njegovog aktiviziranja borba za nacionalne zahteve ne može biti uspešna«[39].

Ta krupna pouka, do koje dolazi Sperans, postaje misao vodilja njegova rada do 1941. godine i onoga u revoluciji. Bila je teorijska osnova njegovog kasnijeg rada i kada je (od 15. marta 1939) vodio uredništvo »Proletera«, centralnog glasila KPJ. Od tog doba Kardelj je u središtu politike rukovodstva KPJ: boravi (ilegalno) u Zagrebu, putuje po zadacima u Dalmaciju, Sloveniju i drugdje. Učestvuje u radu V konferencije KPJ (19—23. oktobra 1940. u Dubravi kraj Zagreba).

Ma koliko bio zaokupljen poslom, on ne zaboravlja na rad na selu: podstiče komuniste da smjelije odlaze među seljake. Upozorava da »članstvo i organizacija (KPJ — op. V. S.) zaostaju za borbenom spremnošću seljačkih masa«, a da su glavni uzroci tome među komunistima samima. Treba redove KPJ »očistiti od socijaldemokratskog potcenjivanja i nepoverenja u revolucionarnu energiju samog seljaštva«. Ističe da je »glavnina seljačkih masa izvan svih organizacija« i da članovi KPJ »moraju pronaći put do tih masa«. Naglašava potrebu masovnog rada na selu, ali i neophodnost strpljivog rada sa seljacima koji su izloženi mnogim Partiji stranim utjecajima.[40]

Tito istupa sa istim idejama neophodnosti borbe za savez radnika i seljaka, jer je to »glavni i odlučujući preduslov za pobjedu radničke klase u Hrvatskoj«[41]. Vladimir Bakarić zastupa te ideje u »legalnoj« partijskj štampi.[42] Cijela Partija se uključuje u pohod ka seljaštvu i njegovim interesima. Stvaraju se nove partijske ćelije na selu, niče i jača nova masovna baza partijskog rada. Ona ista koja će odigrati tako presudnu ulogu u dizanju ustanka i pobjedonosnom hodu revolucije. Čini nam se da su u tu masovnu osnovu socijalističke revolucije bile, unesene i misli Edvarda Kar-

[38] Ibid., str. 125.

[39] Ibid., str. 132—133.

[40] Svi citati iz Kardeljevog članka *Za borbeni savez radnika i seljaka*, objavljenog u »Proleteru«, u broju 5—6/1941, dati prema knjizi *Edvard Kardelj*, »Globus«, Zagreb, str. 60—61.

[41] Josip Broz Tito, *Godinu dana sporazuma Cvetković-Maček*, »Srp i čekić«, kolovoz 1940 (*Sabrana djela*, tom 5, str. 140—150). Vidjeti o tome podrobnije u mom radu *Seljaštvo u revoluciji i socijalistički preobražaj sela*, objavljenom u zborniku *Titova misao i delo* (u redakciji J. Đorđevića), »Radnička štampa«, Beograd, 1982.

[42] O tome vidjeti podrobnije u mome tekstu *Socijalizam i selo* (uz agrarno-ekonomske radove Vladimira Bakarića), »Naše teme«, br. 4/1982, str. 497—505.

Digitized by Google

delja o seljačkom pitanju, kojima se nadvladalo nekadašnje sektaško nepovjerenje prema seljaštvu kao savezniku; u uspesima proleterske revolucije nalazio se i onaj trajni Kardeljev svjetionik duha, koji je sa Titom usmjerio partijski rad u mnogo većoj mjeri nego do tad na selo i seljake. Smatram da će se tom aspektu Kardeljeva životnog opusa morati u budućnosti pokloniti mnogo više pažnje nego do sad.

5. Kardeljevi stavovi prema seljačkom pitanju u inicijalnim fazama izgradnje socijalizma (1946—1950)

Od posebnog je značenja sagledati stavove E. Kardelja u pogledu položaja, uloge i mjesta seljaštva u inicijalnim fazama izgradnje socijalističke privrede, sve tamo do 1950. godine, kada se polažu kameni temeljci samoupravljanju. Radovi E. Kardelja iz tog doba, od kojih se neki prvi put sada objavljuju, otkrivaju nove činjenice, o kojima će budući historičari našeg društva morati da vode računa.

Mislim da Kardeljeve poglede iz toga vremena karakterizira stalna briga o očuvanju saveza radnika i seljaka, saveza koji se stvarao uoči drugog svjetskog rata, a u ognju revolucije kalio. Kardelj u nizu radova iz tog doba ističe da je Komunistička partija dužna da postupa tako da se ne odvaja od »seljačkih masa« (termin kojim se koristio i E. Kardelj 1947. godine[43] i da stvara uvjete koji će voditi to seljaštvo, kao i ostale građane, ka boljoj sutrašnjici.

Smatram da je u tom kontekstu potrebno istaknuti tri Kardeljeva stava, koja nisu uvijek bila u potpunosti poštovana u tim inicijalnim godinama našeg razvoja. To su njegovi stavovi u pogledu dinamike razvoja poljoprivrede u početnim fazama rasta socijalističke privrede, zatim teze o politici cijena poljoprivrednih proizvoda i, konačno stav prema zadrugarstvu i procesu kolektivizacije jugoslavenske privrede.

Prije svega, nekoliko riječi o tome kako Edvard Kardelj gleda na poljoprivredu u petogodišnjem planu, za koji je on pisao da »ne predstavlja samo neku ekonomsku računicu, samo neki privredni račun u velikom, opštedržavnom merilu«, nego »zamašan i dubok ekonomski, socijalni i politički preobražaj zemlje, koji se rešava u svim oblastima našeg života«[44]. Pri tome razvoju, kaže Kardelj, »ne može se ni pomisliti na zdrav razvitak naše privrede ako industrijalizacija i elektrifikacija idu brzim tempom napred, a poljoprivreda zaostaje. Naprotiv, sama industrijalizacija traži i rekonstrukciju i unapređenje poljoprivrede«. On ustaje protiv »nekih tendencija«, kojih »je bilo«, da se potcijeni »uloga poljo-

[43] E. Kardelj, *O poljoprivredi, selu i zadrugarstvu*, knjiga 1, *Poljoprivreda, selo i zadrugarstvo u socijalističkoj izgradnji* str. 178.

[44] E. Kardelj, *Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj privredi*, knj. 1, str. 166.

Digitized by Google

privrede i značaj njenog unapređenja«, ali su »te tendencije ubrzo nadvladane kao skroz-naskroz pogrešne i vrlo štetne«[45].

Međutim, polazna osnovica u poljoprivredi je veoma niska, jer je »vrlo zaostala poljoprivreda kakvu smo nasledili od stare Jugoslavije«. Jugoslavija ima kod glavnih poljoprivrednih kultura — utvrđuje Kardelj nakon komparativne analize sa desetak zemalja — »izuzev Amerike, najmanji hektarski doprinos«, što pokazuje »kakve se mogućnosti otvaraju za našu poljoprivredu ako se latimo sistematske borbe protiv te njene zaostalosti«[46]. Tu poljoprivredu karakteriše nizak tehnički nivo; ona je »u velikoj meri prepuštena stihiji elementarnih sila prirode«. Stočarstvo je zaostalo, a stoka »rđavo hranjena i neobezbeđena«. Zato Kardelj ističe: »ako uzmemo, s jedne strane, ovu zaostalost, a s druge, povećane zahteve koje pred poljoprivrednu produkciju postavlja naša industrijalizacija, onda svakome mora biti jasno da bismo morali računati sa sve većim hroničnim teškoćama i krizama u ishrani i snabdevanju našeg stanovništva i naše industrijske produkcije poljoprivrednim artiklima, ako bismo ostali pri sadašnjem stanju ili pri sadašnjem tempu razvitka poljoprivrede, ako ne bismo postigli bitnu promenu u njenoj strukturi, ako je ne bismo unapredili i u pogledu tehnike i u pogledu metoda obrađivanja. Bilo bi vrlo pogrešno misliti da će se poljoprivreda sama od sebe razvijati uporedo s industrijalizacijom, da će je industrijalizacija automatski povući za sobom. Naprotiv. Potrebne će biti stalne konkretne mere naše narodne vlasti i najveći napori da bi se postigli potrebni rezultati«[47].

Kardelj ističe da s industrijalizacijom rastu potrebe za hranom i drugim poljoprivrednim proizvodima. Treba više proizvoda, a »istovremeno se smanjuje radna snaga u poljoprivredi, koju treba zameniti tehnikom i boljim metodama obrađivanja zemlje... Zato naš petogodišnji plan (za razdoblje 1947—1951 — op. V. S.) i predviđa unapređenje poljoprivrede, povećanje setvene površine, povećanje doprinosa, ukratko rečeno — povećanje poljoprivredne produkcije«[48].

Put da se to stanje, nezavidno nasljeđe prošlosti, nadvlada jeste industrijalizacija (koja »otvara mogućnosti i daje sredstva za brzo i snažno unapređenje i rekonstrukciju naše poljoprivrede i za poboljšanje životnih uslova seljaštva«), ali i »*uporedno* podizanje i rekonstrukcija naše poljoprivredne produkcije« (što je »neophodan uslov za normalan razvitak industrijalizacije«).[49] Nikako ne bi trebalo dopustiti da industrijalizacija dovede do zaostajanja poljoprivrede: industrijalizacija »traži bitno povećanje poljoprivredne proizvodnje«, govori Kardelj na savjetovanju devet komunističkih partija Evrope u septembru 1947. u Poljskoj.[50] U soci-

[45] Ibid.
[46] Ibid., str. 167.
[47] Ibid.
[48] Ibid., str. 166.
[49] Ibid., str. 173.
[50] Ibid., str. 201.

Digitized by Google

jalizmu stalno prijeti opasnost da poljoprivreda ne slijedi potrebe industrijalizacije: ako bi se to dogodilo, »izložili bismo se opasnosti jedne hronične krize u pogledu poljoprivredne proizvodnje« — upozorava Kardelj.[51] Njegove rane bojazni još iz 1947. godine, pokazale su se, na žalost, opravdanima i u Jugoslaviji i u većem broju drugih socijalističkih zemalja Evrope.

Drugo strateško opredjeljenje bilo je njegovo shvaćanje ekonomske politike prema poljoprivredi: on je u tim ranim fazama našeg privrednog razvoja bio pobornik aktivne ekonomske politike prema poljoprivredi, tražeći sredstva kojima bi se proizvodnja što brže povećavala. Zalagao se za brži razvoj mehanizacije, za veću upotrebu mineralnih gnojiva, sjemena i za druge mjere agrarne politike; borio se protiv izgradnje »suviše skupih objekata, i to ne samo suviše skupih prema potrebama, nego i u srazmeri sa našim današnjim mogućnostima«. U tom pogledu zanimljiv je njegov stav da se rezultati u stočarstvu mogu postići i »sa zgradama, koje nisu sasvim u skladu sa projektima koje daju agronomi«[52].

Od interesa je, nadalje, sagledati i Kardeljevu koncepciju u pogledu cijena poljoprivrednih proizvoda, kad se razvoj poljoprivrede postavljao na nove osnove, nakon reorganizacije seljačkih radnih zadruga. Govoreći na IV kongresu SSRN Slovenije (27. IV 1953), on naglašava da je pogrešno mišljenje da »politika visokih poljoprivrednih cena može da ubrza napredak u poljoprivredi«. Visoke cijene poljoprivrednih proizvoda »vršile bi težak pritisak na celu našu privredu, a na selu bi izazvale stagnaciju, a ne napredak. Po mom mišljenju, neophodno je da socijalističko društvo kontroliše i reguliše odnose cena industrijskih i poljoprivrednih proizvoda na takav način da omogući radnom seljaku takav životni standard kakav odgovara našim sadašnjim mogućnostima, ali da investicije u poljoprivredi budu finansirane preko kredita banaka i zadruga«[53]. Proširena reprodukcija u poljoprivredi, prema shvaćanju E. Kardelja iz početka pedesetih godina, trebala se i dalje vršiti na osnovu akumulacije, koja se stvarala u industriji i drugim socijalističkim djelatnostima izvan poljoprivrede, a ne prvenstveno iz razlike između tržišnih cijena i troškova proizvodnje poljoprivrednih proizvoda. Kardelj je implicitno za zadržavanje mehanizma škara cijena, kojim se u inicijalnim fazama socijalističke izgradnje, neekvivalentnom razmjenom sela i grada, ostvarivao značajan dio prvobitne socijalističke akumulacije. Slijedeći (svjesno ili nesvjesno?) model sovjetskog ekonomista E. A. Preobraženskog, koji je ovaj postavio u knjizi *Nova ekonomika*[54]

---

[51] Ibid., str. 202.

[52] Diskusija u Privrednom savetu vlade FNRJ, 9. VI 1949, ibid., str. 255.

[53] Ibid., str. 306.

[54] Knjiga je kod nas tek nedavno prevedena i izišla je u »Ekonomskoj biblioteci« Centra za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1983 (s pogovorom I. Družića).

Digitized by Google

još dvadesetih godina, Kardelj traži da se sačuva postojeći mehanizam društvene akumulacije. On, dakako, uočava krupne razlike između škara cijena u kapitalističkom i socijalističkom društvenom uređenju: u socijalističkim uvjetima to je »instrument društvene akumulacije iz individualne poljoprivredne proizvodnje, koja se kasnije vraća u obliku jeftinijih kredita za unapređenje poljoprivrede i podizanje životnog standarda radnog seljaka u onoj meri u kojoj on bude podizao svoju proizvodnju za tržište«[55].

Kardelj, nadalje, stalno naglašava da nema napretka poljoprivredne proizvodnje bez promjene tada postojeće »razdrobljene, atomizovane, sopstveničke strukture naše poljoprivrede«, koja predstavlja »silnu kočnicu njenog razvitka«[56]. Bez rekonstrukcije agrarne strukture sve administrativne mjere i svi planovi dali bi »vrlo male rezultate«.

Isto tako, Kardelj traži da se ta parcelna poljoprivreda reorganizira na bazi zadrugarstva, kojega naziva »najpogodnijom formom ekonomske organizacije naše sitnosopstveničke poljoprivrede«[57]. On ističe da ne govori o administrativnim mjerama za rekonstrukciju poljoprivrede, već o potrebi da se »nađu takvi oblici *ekonomske*, tj. *zadružne organizacije* našeg zemljoradničkog sitnog i osrednjeg proizvođača, koji će ga postepeno, kroz njegova iskustva i nova saznanja, voditi od zaostalijih, prostijih oblika ka sve naprednijim oblicima saradnje u poljoprivrednoj proizvodnji«[58]

Ovdje moramo istaći da Kardelj krajem 1947. godine izričito traži da se ne forsiraju seljačke radne zadruge, kojih je tada bilo nekoliko stotina. On naglašava da seljačkim radnim zadrugama (dalje: SRZ) treba poklanjati najveću pažnju, pružati stalnu pomoć, mnogo veću i neposredniju nego dotad, kako bi te »radne zadruge zaista postale uzorne«. No one su, po Kardelju, bile: »ipak samo akcija najnaprednijeg dela našeg seljaštva, a nisu postale stvar koju bi većina našeg seljaštva shvatila i prigrlila. *Bilo bi, prema tome, pogrešno ako bismo smatrali da su danas samo radne zadruge odlučujući instrument za rekonstrukciju naše poljoprivrede. Ako bismo tako shvatili današnju ulogu radnih zadruga, učinili bismo krupnu sektašku grešku, zatrčali bismo se napred kuda nas svest našeg seljaštva ne bi mogla da prati, izolovali bismo se od seljačkih masa*«[59].

Nasuprot forsiranju SRZ, E. Kardelj ističe da »osnovno sredstvo koje nas danas može povesti ozbiljan korak dalje, ali *korak koji će naše seljaštvo razumeti i koji će zbog toga zahvatiti celu masu seljaštva*, to su mnogo jednostavnije forme zadrugarstva,

---

[55] E. Kardelj, *Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj privredi*. knj. 1, str. 306.

[56] Ibid., str. 173.

[57] Ibid.

[58] Ibid., str. 174 (*kurziv* — E. Kardelj).

[59] Ibid., str. 178 (*kurziv* — E. Kardelj).

Digitized by Google

koje će zatim naše seljaštvo svesno razvijati dalje u skladu sa svojim iskustvima«[60].

Misao da se seljačke radne zadruge ne bi smjelo stavljati kao uzor svagdje stalno je izražavana u Kardeljevom opusu tih godina. U govoru što ga je održao u Narodnoj skupštini FNRJ 25. aprila 1948. godine on polemizira sa »nekim drugovima«, koji su, na osnovu ostvarenog napretka SRZ (»koje se po svojoj sadržini i formi približavaju tipu sovjetskih kolhoza«), skloni da izvode zaključak »da nama ne treba nikakvo zadrugarstvo nižeg tipa, nego da prosto treba forsirati radne zadruge. Takvo shvatanje je potpuno pogrešno«, kaže Kardelj. »*Ne treba zaboraviti da radne zadruge stvaraju danas najnapredniji i najsvesniji elementi na selu, a da one ni izdaleka ne predstavljaju opšti pokret seljaka...* Prema tome, *ma koliko radne zadruge bile nužne, ma koliko ih treba svestrano pomagati, ipak su danas glavne one niže forme zemljoradničkog zadrugarstva koje je danas spremna da prihvati najširа masa našeg radnog seljaštva.*«[61]

No, događaji na terenu teku mimo koncepcija E. Kardelja: kolektivizacija sa stvaranjem SRZ napreduje brže nego što to dopuštaju i proizvodne snage i svijest ljudi. Zato Kardelj na drugom plenumu CK SKJ (28. I 1949) upozorava da je u pogledu socijalističkog preobražaja sela »neophodno potrebno obezbediti čvršće rukovođenje i kontrolu iz centra. Mi ne smemo dopustiti da mesne partijske organizacije i lokalni narodni odbori na svoju ruku tumače liniju Partije i čine greške, koje bi mogle imati ozbiljne negativne posledice«[62]. On ističe da je pogrešna dilema: ili SRZ ili OZZ (opšte zemljoradničke zadruge), jer je riječ »o jednom jedinstvenom procesu«. Radne zadruge bi valjalo »danas razvijati samo u određenom obimu i razmeri, u zavisnosti od svesti radnog seljaštva, ali preko zadruga opšteg tipa možemo elemente socijalističke zadružne poljoprivredne proizvodnje već danas masovno razvijati«[63].

Ta misao predstavlja okosnicu Kardeljevih izlaganja. Tako na sjednici Privrednog savjeta vlade SFRJ 9. juna 1949. godine on ističe da je »pitanju stvaranja radnih zadruga Centralni komitet prišao vrlo oprezno, bez forsiranja, i stalno upozoravao na to da se u pogledu radnih zadruga ne treba suviše zaletati. Međutim, kod našeg poljoprivrednog, i partijskog aparata dole, javila se tendencija jurišanja, tj. da se jednim jurišom cela sela obuhvate radnim zadrugama«[64].

---

[60] Ibid., str. 178—179 (*kurziv* — E. Kardelj).
[61] Ibid., str. 210—211.
[62] Ibid., str. 230.
[63] Ibid., str. 231.
[64] Ibid., str. 254.

Digitized by Google

6. Formuliranje politike postupne socijalizacije poljoprivrede (1956—1960)

Nakon reorganizacije seljačkih radnih zadruga, koja je započeta u proljeće 1953, a dovršena 1955/56. godine, nametnulo se pitanje kojim putem valja da krene poljoprivreda, djelatnost koja je »zaostajala u pogledu razvitka produktivnih snaga«[65]. Kardelj naglašava da se treba oslanjati na »sopstvena iskustva« i iz njih, »bez predrasuda, izvući jasne zaključke«. Kardelj smatra da su SRZ nikle u doba državnog monopola, u vrijeme kad su birokratsko-centralistički oblici apsolutno dominirali u privredi i kada je dominirao »sistem otkupa i drugih mera administrativne intervencije u poljoprivredi. Takvoj situaciji je najviše odgovarao tip radnih zadruga«.

Što je uzrok krizi SRZ? Kardelj smatra da se često precjenjivalo značenje prisile u njihovu formiranju, a da se »ne shvata prava ekonomska suština sadašnjih teškoća u radnim zadrugama... One su često nastajale kao zaštita seljaka pred obavezama, kojima je u ono vreme morala biti opterećena poljoprivredna proizvodnja«. Zato se i dogodilo »da nam se opšte zemljoradničko zadrugarstvo, na koje smo — u perspektivi — stavljali težište, nije razvijalo, a da su daleko brže nastajale radne zadruge, koje smo smatrali samo najvišim produktom razvitka zadrugarstva, a nikako glavnim sredstvom socijalističkog preobražaja poljoprivrede«[66]. A na drugom mjestu, ocjenjujući tendencije, kaže: »Veliki deo seljaštva ušao je u radne zadruge *da bi više dobio od društva, odnosno da bi mu manje davao, a ne da bi više i bolje proizvodio i time poboljšao svoj životni standard*« (*kurziv* — E. Kardelj). Kardelj se zato zalaže da se poljoprivreda oslobodi »elemenata administrativnog rukovođenja« i njen razvitak zasnuje »na slobodnoj utakmici ekonomskih snaga«.

No kako to uraditi? Idućih nekoliko godina E. Kardelj pažljivo prati što se to zbiva u poljoprivredi. Naslovi njegovih radova odaju evoluciju njegovih pogleda na pojedine probleme sela i poljoprivrede: on govori o »novim perspektivama razvoja poljoprivrede« (5. VII 1953), traži »samoupravljanje u zadrugama« (4. X 1953), razmišlja o »pitanjima socijalističkog preobražaja sela« (22. I 1955) i o »agrarnoj politici«; ponovno razmatra »uzroke stagnacije i pretpostavke razvoja zadrugarstva« (26. X 1955); mnogo radi na problemima »jugoslovenske agrarne politike« (14. X 1956), gdje ga prvenstveno zaokupljaju problemi »cena poljoprivrednih proizvoda i načina investiranja u poljoprivredi« (izlaganje u Skupštini 7. XII 1956, i rasprave u Skoplju maja 1957). Tu se često nalaze i teme podruštvljavanja sredstava za proizvodnju u poljoprivredi i svojinskih odnosa (Ljubljana, 28. V 1957. i Osijek, 20. I 1959), pitanja ponovnog uspona poljoprivrednog zadrugarstva

[65] E. Kardelj, *O nekim problemima naše politike na selu*, 29. III 1953, knjiga 1, str. 277—290. — Svi citati u ovom pasusu su iz tog članka.

[66] Ibid., str. 280.

Digitized by Google

(23. I 1958) i pitanja »poslovnih saveza« i njihove uloge pri »udruživanju u poljoprivredi« (20. IV 1956, 30. VI 1956, 6. I 1959) i druga. Kritički duh Kardeljev, otvoren prema praksi i novim iskustvima, prodire u društveno-ekonomske odnose što se stvaraju na selu i stiče nova saznanja koja su, nerijetko, kritika pređašnje prakse ili, čak, »teorijske« misli tadašnjeg vremena.

Nakon takve višegodišnje antidogmatske analize prilika na selu, u poljoprivredi i zadrugarstvu, Kardelj izlazi na IX plenum Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije sa studijom *Problemi socijalističke politike na selu*, u kojoj iznosi svoje viđenje procesa podruštvljavanja poljoprivrede u socijalizmu uopće, a u Jugoslaviji napose. Taj je plenum potvrdio »novi kurs«[67] jugoslavenske agrarne politike, koji se provodio u Jugoslaviji od 1955/56. godine. Ta je studija i sinteza analize agrarnog pitanja u socijalizmu i, istodobno, konkretan program promjene postojećeg stanja.

Kardelj ističe da se Jugoslavija nalazi »tek na početku novog razvitka našeg sela[68], na kojem putu valja nadvladati »takozvano seljačko pitanje, kojega smo nasledili od starog društva«[69]. Unapređenje poljoprivrede je ekonomsko, tehničko i financijsko pitanje, ali ono ne može dati veće rezultate ako se ne mijenjaju društveno-ekonomski odnosi. A stanje u Jugoslaviji »još uvek« karakterizira, prije svega, »seljačko pitanje — to jest dominacija privatnih seljačkih gazdinstava, sa svom njihovom zaostalošću i ograničenim proizvodnim mogućnostima«[70]. Kardelj zato odgovor na pitanja vidi u »rekonstrukciji poljoprivrede u pravcu stvaranja krupnih seljačkih proizvodnih jedinica, sposobnih da organizuju — na bazi savremene tehnike i naučnih dostignuća — *društveni proces rada, uz postepeno podruštvljavanje zemlje*«[71].

Kardelj smatra da socijalistička praksa (»u nas i u drugim socijalističkim zemljama«) nije »bez grešaka i mana«. On ističe da »savremena socijalistička teoretska misao« ne smije biti »hvalospevni dogmatski marksizam«, koji »po samoj svojoj istorijskoj ulozi mora da se pretvara u subjektivističku negaciju marksizma, već kritički marksizam«, koji će kritički motriti praksu u njenom kretanju. On zato pledira za marksizam koji je sposoban da se bori »protiv dogmatske sterilnosti, idejnog konzervativizma i prakticističkog istrajanja na preživelim prelaznim oblicima i metodima u socijalističkoj praksi«[72].

S tim odlučnim opredjeljenjem Kardelj prilazi i agrarnim pitanjima naše zemlje. Kroz prizmu našeg iskustva on ističe da

---

[67] Tako ga naziva, u navodnicima, E. Kardelj, u predgovoru poljskom izdanju svoje knjige 1966, knjiga 2, str. 113.

[68] E. Kardelj, *Problemi socijalističke politike na selu*, knj. 2, str. 27.

[69] Ibid.

[70] Ibid., str. 29.

[71] Ibid., str. 29, (*kurziv* — E. Kardelj).

[72] Ibid., str. 32.

Digitized by Google

»u našim uslovima nije moguć metod kolektivizacije kakav je bio primenjivan u Sovjetskom Savezu od 1930. godine nadalje, sem po cenu teških ekonomskih i političkih poremećaja«[73].

Kardelj ističe da su »napredak socijalizma i unapređenje poljoprivrede nerazdvojno povezani sa ujedinjavanjem i podruštvljavanjem zemlje«. No socijalizam u poljoprivredi ne treba mjeriti procentom kolektiviziranog zemljišta, već »udelom socijalističkog sektora u poljoprivrednoj proizvodnji«[74].

Međutim, Kardelj ne osuđuje besprizivno put kolektivizacije. On kaže: »Mi ne ulazimo u to zašto je u Sovjetskom Savezu bila nužna takva kolektivizacija kakva je bila. Tvrditi da je taj put bio apsolutno pogrešan, a naš apsolutno pravilan, bila bi besmislica«[75]. On naglašava da na »negativne strane određenih procesa« ne ukazuje zato »da bismo *en bloc* osudili kolektivizaciju ili kineske komune, nego zato da bismo odbili pokušaje da se nama nametnu u ime marksizma i lenjinizma oni metodi socijalističkog preobražaja na selu koji ne odgovaraju ni našim uslovima ni našem vremenu«[76].

Kardelj ističe, nadalje, da se ne može računati »s unapređenjem i povećavanjem poljoprivredne proizvodnje kroz postojeće izolovano seljačko gazdinstvo«, jer bi to, i uz uvjet »znatno povećanih društvenih subvencija, značilo baviti se neostvarljivim iluzijama i nerentabilnim trošenjem društvenih sredstava«[77]. Zato on nalazi da je »unapređenje poljoprivrede moguće samo na putu njene rekonstrukcije kao krupne socijalističke proizvodnje«[78].

Kako to postići? Kardelj tada, 1959. godine, vidi mogućno rješenje u dva kanala. Jedan čine socijalističke poljoprivredne organizacije koje »u okviru normalnog prometa zemljom, kupovanjem ili uzimanjem u zakup«[79] proširuju i uvećavaju svoje površine. Taj će proces biti ubrzan mijenjanjem socijalno-ekonomske strukture na selu i jačanjem industrijalizacije.

Drugi je put da se »seljakovi ekonomski interesi usmere u pravcu podsticanja proizvodne saradnje privatnih gazdinstava sa zadrugama i drugim socijalističkim privrednim organizacijama«. Trebalo bi, kaže Kardelj, »uspostavljati i razvijati takve ekonomske odnose između socijalističkih privrednih faktora i privatnih gazdinstava — nezavisno od njihove veličine — koji će stihijsku privatno-sopstvenička diferencijaciju svesti na minimum, postepeno preobražavati proizvodnu strukturu privatnog gazdinstva u smislu njegova uključivanja u društveni proizvodni proces, uz rukovodeću ulogu socijalističkih ekonomskih faktora«[80].

---

[73] Ibid., str. 33.
[74] Ibid., str. 34—35.
[75] Ibid., str. 38.
[76] Ibid., str. 39.
[77] Ibid., str. 129.
[78] Ibid.
[79] Ibid., str. 130.
[80] Ibid., str. 130—131.

Digitized by Google

Budući da Kardelj smatra da se tek unošenjem nove poljoprivredne tehnologije i značajnim povećanjem proizvodnosti rada mogu stvarati novi društveni odnosi u poljoprivredi, on traži da se »maksimalno opreme i osposobe sva naša poljoprivredna dobra, seljačke radne zadruge (*sic!* — V. S.), zadužne ekonomije, kao i svaka razvijenija opšta zemljoradnička zadruga, koja je već sposobna za ozbiljnu proizvodnu saradnju sa seljakom na većim površinama zemlje. Pojava svih tih faktora na tržištu, sa znatnim količinama robe, *uz niže troškove proizvodnje* nego što su seljački, bezuslovno mora još više produbiti i ubrzati preokret u orijentaciji privatnog seljačkog gazdinstva ka modernoj poljoprivredi, a time i ka saradnji sa zadrugom«[81].

Kardelj nije imao iluzija u pogledu mogućnosti i tempa razvoja novih odnosa. On odrešito kaže da se »samom kupovinom ne može rešiti ni pitanje nužnog unapređenja i povećanja proizvodnje, a kamoli pitanje socijalističkog preobražaja poljoprivrede, bar ne u praktički neophodnim rokovima«[82]. Zato on ističe da je »proizvodna saradnja — put ujedinjavanja zemljišta«, što je preduvjet za »osposobljavanje zemljišta za moderan proizvodni proces«. Tu »proizvodnu saradnju socijalističkih privrednih organizacija sa seljakom« Kardelj naziva »socijalističkom kooperacijom u poljoprivrednoj proizvodnji«[83]. On naglašava da kooperacija ne bi smjela postati »stvar političke agitacije«, već »pravac jedne privredne akcije, zasnovane na materijalnom interesu kako seljaka tako i zadruga i drugih društvenih proizvodnih organizacija«[84].

Prostor jednog prikaza ne dozvoljava nam da podrobno iznesemo kako je E. Kardelj sagledavao i obrađivao operacionalizaciju tog jugoslavenskog puta postupnog podruštvljavanja poljoprivrede. Recimo samo toliko da su time bili položeni temelji jedne nove, marksističke koncepcije socijalizacije poljoprivrede, koji su trebali olakšati dinamiku razvoja poljoprivrede.

7. Poljoprivreda i udruženi rad

U idućih petnaestak godina Edvard Kardelj se relativno rijetko vraća problemima poljoprivrede. Bio je angažiran mnogim drugim problemima, a smatrao je da razvoj poljoprivrede u Jugoslaviji uglavnom dobro teče i da ga ne treba posebno poticati. Tako u intervjuu japanskom listu »Yomiuri shimbunu« ističe da socijalistički preobražaj naše poljoprivrede ostaje cilj, »iako kod nas nije primijenjen klasični sistem kolektivizacije kakav se razvio u Sovjetskom Savezu. Razlika u putevima u tom pogledu nastala

[81] Ibid., str. 142—143 (*kurziv* — V. S. — da bi se istaklo na kojoj je pretpostavci E. Kardelj, kao vrstan marksist, gradio svoje viđenje sutrašnjice).

[82] Ibid., str. 147.

[83] Ibid., str. 153.

[84] Ibid., str. 154-155.

Digitized by Google

je pre svega zbog razlike u objektivnim uslovima. U Jugoslaviji se seljak kroz istorijski razvitak u ogromnoj većini teritorijalizovao na svojoj zemlji, dok je u carskoj Rusiji zemlja bila vlasništvo feudalnih spahija... Zato se kod nas nije mogao u prvi plan postaviti problem podruštvljavanja zemlje sam po sebi, već pitanje stalnog porasta udela društvenog sektora u tržišnoj poljoprivrednoj proizvodnji«[85]. U tom smislu on vidi — u istom intervjuu — da se socijalistički preobražaj poljoprivrede razvija u pravcu poljoprivrednih gazdinstava, koja povećavaju svoje površine i proizvodnju u društvenoj svojini te sa kooperacijom seljaka i zadruga.

Pa ipak, Kardelj ne smatra da je time riješen »problem malog seoskog poseda«. On u razgovoru sa predstavnicima »Kmečkog glasa«, 1967. godine, kaže: »Kao polaznu tačku za našu politiku moramo uzeti realne ocene kretanja koja su danas karakteristična u svetu, a i kod nas. Očevidno je potrebno konstatovati da je stari tip seljačkog poseda preživeo svoje, što, doduše, ne znači da neće veliki deo zemlje još dugo ostati u rukama malog seoskog posednika. Ali na takvom tradicionalnom tipu poseda, koji nazivamo seljačkim gazdinstvom, seljak može samo da životari, onako kako je životario nekad, tj. uz nisku produktivnost rada, nizak ekonomski i životni standard. Prema tome, ne pomažu mu oni ljudi koji tvrdoglavo insistiraju na iluziji da je budućnost slovenačke poljoprivrede u nekakvom stihijskom razmahu tradicionalnog seljačkog poseda, nego samo oni koji mu ukazuju na put njegovog povezivanja sa tokovima savremenog razvoja tehnike i tehnologije, i u poljoprivredi i u celoj privredi, sa svim posledicama i rezultatima takvog razvoja. To je gvozdena logika razvoja u celom razvijenom svetu; ni mi ne možemo izbeći takav razvoj, ako ne želimo da sami sebe osudimo na zaostalost i siromaštvo«[86]. Jasno je da Kardelj smatra da glavni problem nije zemljišni maksimum, nego preživjeli svojinski odnos, koji valja nadvladati kooperacijom individualnih proizvođača, pri čemu »zanemarivanje zadrugarstva postaje sve više slabost i sve ozbiljnija greška naše poljoprivredne prakse«[87].

Kardelj ističe da se previše govori »o seljačkom pitanju« i o položaju seljaka, a da stvarni problemi leže, pre svega, u položaju naše poljoprivrede. On naglašava da se naša poljoprivreda nalazi u teškoj materijalnoj situaciji »zato što smo postigli određenu proizvodnju koju uz današnje cene, odnosno današnju produktivnost poljoprivrednog rada, ne možemo plasirati ni na unutrašnjem ni na spoljnom tržištu. Problem naše poljoprivrede je, pre svega, problem našeg tržišta, a i problem daljeg napretka produktivnosti poljoprivrednog rada«[88].

---

[85] Ibid., knj. 3, str. 81—82.
[86] Ibid., str. 129—130.
[87] Ibid., str. 134.
[88] Ibid., str. 141.

Digitized by Google

Na te teme Kardelj se godinama više ne vraća i tek su rasprave o novom Ustavu ponovo dovele do njegovog aktivnijeg bavljenja problemima sela, zadrugarstva i poljoprivredne proizvodnje. Kardelj ističe da se i dalje moramo razvijati na dva paralelna »koloseka«, što znači razvijati krupnu socijalističku poljoprivrednu proizvodnju i kooperaciju s individualnim poljoprivrednim proizvođačem — seljakom. On se bori protiv »kolebanja u procesu realizacije naše agrarne politike u toku poslednjih 10 godina i jednog drugog procesa okarakterisanog u ovoj diskusiji kao *laissez-faire*, to jest prepuštanja da stvari idu stihijno svojim tokom«[89].

S tim u vezi Kardelj ističe da je uključivanje samostalnog ličnog rada zemljoradnikâ u sistem samoupravnog udruženog rada jedno od bitnih pitanja konstituiranja sistema udruženog rada u Jugoslaviji. On naglašava da individualni poljoprivredni proizvođači raspolažu sa više od 80% ukupno obradivih površina, što govori o tome »kolika je uloga i značaj ličnog rada u poljoprivredi«. Realistički sagledavajući da »još dugo vremena veliki procent obradivih površina neće biti direktno uključen u krupnu socijalističku poljoprivredu, naše socijalističko društvo je dužno prema sopstvenoj ekonomici, a pre svega prema radnim ljudima koji rade na toj zemlji, da preduzme sve što je moguće kako bi se i njihova produktivnost rada maksimalno podizala«[90].

Kardelj je za uključivanje svih seljaka u kooperativne odnose, a ne samo onih »koje odaberu organizatori socijalističke kooperacije«, »koji odgovaraju usko shvaćenim trenutnim ekonomskim interesima tih organizatora«. Zato ističe da su »zadruge i slični oblici organizovanja samih seljaka nezamenljiv faktor socijalističkog preobražaja sela i poljoprivrede«[91]. Kardelj nije vidio nikakve razlike »između zadruge i onoga što nazivamo kooperantskom osnovnom organizacijom udruženog rada na poljoprivrednim dobrima«[92]. Međutim, on konstatira da kooperacija ne napreduje željenim tempom. Izričito kaže: »U prošlosti nismo imali nekog velikog uspeha u tome. Razlog je prvenstveno to što, iako je bilo dosta volje i spremnosti od strane seljaka da ulaze u kooperaciju, nije bilo dovoljno sredstava. Za kooperaciju je potrebna moderna tehnika, tehnologija itd., jer samo tada kooperacija može podići produktivnost seljakova rada.«[93] Zbog toga on istražuje što su uzroci da kooperacija, pored nedostajućih sredstava, nije brže napredovala, pa nalazi da je ukidanje zemljoradničkih zadruga jedan od uzroka nezavidnog stanja u kojem se poljoprivreda nalazila. On izričito kaže: »Čini mi se da bismo u pogledu razvoja kooperacije odmakli više da nismo svojevremeno napravili

[89] Ibid., str. 170 (izlaganje na proširenoj sednici Privrednog saveta 6. III 1974).

[90] Iz knjige E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, ibid., str. 304.

[91] Ibid., str. 305.

[92] Ibid., str. 391.

[93] Ibid., str. 382.

Digitized by Google

grešku i oslabili zadruge, raspustili ih itd. Mislim da je to bila velika greška u našoj poljoprivrednoj politici. Jer zadruga, čak bez obzira na to koliko je slaba, prirodni je organizacioni oblik koji ipak može postepeno bolje da organizuje seljake, u zavisnosti od toga koliko se ulaže u samu zadrugu. Znači, problem je u tome kolikim sredstvima raspolažu i seljak i društvo da bi mogli razvijati poljoprivrednu proizvodnju... Mi smo, međutim, zadruge kao formu iz koje je mogla izrasti ta modernija organizacija praktično toliko oslabili i sveli ih na tako mali broj u Jugoslaviji da su se seljaci našli dosta usamljeni. Sada su poljoprivredna dobra organizovala kooperaciju — neka uspešnije, ali uglavnom manje uspešno. A i kada se u tome uspelo, kooperacijom nisu obuhvaćene celokupne površine zemljišta seljaka. A da smo doslednije razvijali zadruge, danas bismo imali više zadruga, kao što je ova u Jagnjilu, a verovatno i boljih. I ovakva zadruga je već sposobna i da planira, na primer, i penzijsko osiguranje seljaka.«[94]

8. Umjesto zaključka

Izdanje Kardeljevih radova u tri toma *O poljoprivredi, selu i zadrugarstvu* pokazuje da je on bio svojom riječju i djelom prisutan u svim etapama našeg revolucionarnog pokreta i da je isticao značenje »seljačkog pitanja« u jednoj agrarnoj zemlji kakva je bila Jugoslavija do revolucije i značenje razvoja poljoprivrede u zemlji koja je krenula brzim tempom ka izgradnji socijalističkih društvenih odnosa. Kardelj je, nesumnjivo, bio predvodnik borbe za stvaranje revolucionarnog saveza radnika i seljaka i borio se za njegovo ostvarivanje svom svojom revolucionarnom energijom, kako u periodu 1932—1941. tako i za vrijeme revolucije.

Vrlo je rano isticao značenje što ga dinamički razvoj poljoprivredne proizvodnje ima za proces industrijalizacije i još te daleke 1947. godine strahovao da bi usporeni razvoj poljoprivredne proizvodnje mogao donijeti krizu socijalističkom privrednom razvoju. Zalagao se za zadrugarstvo, za koje je smatrao da će ga seljaštvo razumjeti i prihvatiti kao svoje i razvijati u skladu sa vlastitim potrebama, prilagođavajući oblike konkretnim prilikama pojedinog kraja ili proizvodnje. Smatrao je da ne treba forsirati kolektivizaciju i tamo gdje za nju nije bilo uvjeta, ali njegovi savjeti nisu uvijek slušani. Višekratno je uočavao da kooperacija sa seljakom ne napreduje željenim tempom, a najčešće je za to okrivljavao naopaku politiku prema zadrugarstvu koja se provodila na terenu.

Kardeljevo djelo o poljoprivredi pokazuje bogatstvo misli i ogromno iskustvo prekaljenog revolucionera. Način na koji je ponirao u naše agrarne probleme, metode njegove analize, kao i

[94] Ibid., str. 382-383.

Digitized by Google

preporuke koje je davao, od trajne su vrijednosti kako za ekonomsku i agrarnu politiku tako i za sve one koji se bave razvojem poljoprivrede na suvremenoj etapi razvoja socijalizma u poljoprivrednim organizacijama. U tom sklopu posebno valja istaći da je uvijek žigosao dvije krajnosti: iscrpljivanje u općoj političkoj propagandi, što je odvajalo Partiju od konkretnih problema radnih ljudi sela, i uski privredni praktičizam, koji je zatvarao horizonte i onemogućavao rješavanje konkretnih teškoća i otvaranje perspektiva razvitka sa širih socijalističkih društveno-političkih vidika. U tome je izvor svježine i aktualnosti Kardeljeve misli, pa zbog toga možemo zaključiti da će taj svetionik duha još dugo obasjavati naše agrarne putove.

Digitized by Google

Fuad Muhić

O jednom vidu osporavanja lenjinizma

Pažnju naše javnosti u posljednje vrijeme su privukle rasprave čiji je krajnji cilj bio da iznova ispitaju savremeni značaj lenjinizma, da upozore na Lenjinovo učenje kao teorijsko i povijesno ishodište staljinizma, da ga zatim u cjelini odvoje od marksizma i da pokažu kako je i nama u Jugoslaviji neophodan samo »čist marksistički socijalizam«, odvojen od lenjinističke tradicije i inspiracije.

Zastupnici takvih gledišta izabrali su dva metodološka pristupa. Jedan od njih je historijski i motivisan je očiglednom namjerom da pokaže kako je lenjinizam od prvih trenutaka nastajao kao vanevropska doktrina, mnogo bliže stepsko-azijatskom pustahijskom mentalitetu nego učenju na čijim bi osnovama mogao da se utemelji moderan politički poredak. Drugi pristup želio bi da bude teorijski. Njegova je suština u nastojanju da po svaku cijenu istakne nespojivost marksističkog humanizma sa okolnostima u kojima je pripremana i izvođena oktobarska revolucija. Marksizam je na tu revoluciju nakalemljen, ističu pristalice ovog nazora, i Lenjin nije ništa drugo do samozvanac na području marksističke teorije. Zbog toga ga treba odstraniti iz njenog domena kako bi marksizam bio konačno oslobođen sumnji za svoj »istočni grijeh« i kako bi mogao bljesnuti u izvornoj čistoti, sporadično očuvanoj još samo kod zapadnih sljedbenika Marksovih. Ukratko, naglašavaju i jedni

Digitized by Google

i drugi, krajnji je trenutak da se Lenjin ne samo stavi izvan mitova, nego i da se odsiječe od svake komunikacije sa našim savremeništvom. Kao krupnu historijsku pojavu, njega valja neopozivo svrstati u red ličnosti koje su historiju već od početka stvarale na pogrešan način i po mogućnosti je što prije zaboraviti. U svakom slučaju, zaključuju ovi teoretičari, lenjinizam bi ostao kao teret na savjesti čovječanstva čak i da je poslije njega uslijedila neka druga njegova povijesna realizacija, a ne ona koja se naziva staljinizam. On je griješan sam po sebi, a njegovo nasljeđe je došlo samo kao nastavak početnog grijeha sa pretenzijom ka beskonačnosti.

Tako se dogodilo da među pitanjima, za koja ni inače nije prestajalo zanimanje našeg savremeništva, posebno mjesto zauzme današnja sudbina lenjinizma. Mada je o njoj napisano bezbroj djela s još uvijek izraženom pretenzijom da tradicionalnim pristupima Lenjinovom učenju priključe stanovite inovacije, između njih treba posebno pomenuti ona čiji su tvorci obnovili radikalno-kritičarsko gledanje na Lenjinov životni put i djelo, bez obzira na to da li su ona polazila sa pozicija građanskog konzervativizma, moderne ultraljevice ili apstraktno shvaćenog humanizma i moralizma.

Mješavinu ovih pristupa moguće je uočiti i kod jednog dijela naših današnjih teoretičara. No, pošto nam u ovom tekstu nije cilj formalna kvalifikacija njihovih pogleda, pažnju zaslužuje, prije svega, cilj njihovog nastojanja. Ono je, bez ikakvih određenih ograda, usmereno ka temeljnoj sumnji u dosadašnje ocjene povijesnog značaja Lenjinovog životnog puta i djela. Na udaru kritike morao se naći ne samo Lenjinov teorijski opus, nego i ponovo problematizirana historija boljševizma.

Za ovu historiju i njeno etičko revaloriziranje posebno zanimanje pobudilo je istupanje Nikole Miloševića u oktobru 1982, na Tribini Doma omladine u Beogradu. On je oživio neke detalje iz Lenjinova života vezane za »revolucionarne eksproprijacije« u prvim godinama XX vijeka. Riječ je, zapravo, o prepadima boljševičkih »bojevika« na banke, vozove, privatna imanja i ostale objekte uz pomoć kojih se moglo doći do materijalnih sredstava za finansiranje ilegalnih akcija. Milošević je dao njihovu interpretaciju, koju su neki kritičari, nakon samog njegovog istupanja, ocijenili kao odudarajuću od dosadašnjeg tretmana lenjinizma u našem naučnom životu. Ako za trenutak ostavimo po strani mišljenja da je riječ o malograđanskom, moralističkom, desničarskom, pa i buržoasko-restauratorskom posmatranju Lenjinove uloge u povijesnom profiliranju boljševizma kao »*par excellence*« doktrine terorizma (gledištu koje je bliže protivnicima oktobarske revolucije nego ozbiljnim marksističkim analitičarima modernog doba), trebaće se pobliže osvrnuti na vremenski isječak oko 1905. godine, koji je Milošević izabrao kao predmet svojih kritičkih opservacija. Izbor nije slučajan, jer je Milošević taj isječak uzeo kao povod za ocjenu cijelog historijskog konteksta u kojem će biti izvedena

Digitized by Google

oktobarska revolucija, kao i svih daljih zbivanja koja će se završiti pojavom staljinizma.

Pošto se Milošević najvećim dijelom oslonio na kazivanja poznatog sovjetologa Isaka Dojčera, biće korisno da se podsjetimo šta je Dojčer u tom povodu stvarno rekao. No prije toga treba baciti najkraći pogled na odnose između Lenjina i Staljina u vrijeme kada su »eksproprijacije« bile sastavni dio boljševičke taktike u borbi protiv carističkog režima. U njima sam u knjizi o staljinizmu ostavio zabilješke kojih bih se prisjetio i u ovom navratu.

Staljin se prvi put susreo sa Lenjinom na IV konferenciji boljševika u Tamerforsu (Finska) 1906. godine. Bio je tada 27-godišnjak i za sobom je već imao bogato revolucionarno iskustvo iz đurđijanske nacionalističke organizacije »Messame Dassy« kojoj je pripadao u vrijeme kada je kao vrlo mlad boravio u teološkom seminaru, a potom iz Ruske socijaldemokratske stranke kojoj je pristupio 1901. godine pod nadimkom »Koba« (na turskom — »neukrotivi«). Prije susreta sa Lenjinom Staljin je bio više puta hapšen od carske policije, a 1903. godine je, zbog nedostatka dokaza, bio administrativno protjeran u istočnosibirsko selo Novaja Uda, na tri godine. Uspio je, međutim, da u toku sprovođenja pobjegne i da se početkom 1904. ponovo poveže s ilegalnom revolucionarnom organizacijom u Tiflisu. U sporu između boljševika i menjševika prethodne godine, koji su u kontroverzama oko statutarnih i organizacijskih pitanja i uredništva partijskog lista predvodili Lenjin, odnosno Martov, Staljin se odmah opredijelio za Lenjina. Lenjin je, međutim, u kavkaskoj partijskoj organizaciji, kojoj je pripadao i Staljin, bio u manjini sa svojim idejama, dok su menjševici imali ogromnu procentualnu nadmoć, te je Staljin, gonjen svojim borbenim imperativom, objavio 1905. u Gruziji članak bezrezervne podrške Lenjinu, pod naslovom *Radnička klasa i radnička partija.* Njegova je osnovna teza bila da je radnička klasa brojčano veća od radničke partije, ali da je partija od nje superiornija po svijesti i iskustvu, i da je uz to koherentnija od bilo koje druge radničke organizacije.

Bilo je prirodno što se Lenjin odmah zainteresovao za tog usamljenog »bojovnika sa Kavkaza«, što ga je tako otvoreno i smjelo podržavao i što se zajedno sa njim u revoluciji od 1905. godine zalagao za stvaranje »privremene revolucionarne vlade«, koja bi bila »diktatura radnika i seljaka«. Gledišta menjševika bila su suprotna. Po njima je ta revolucija bila stvar srednje liberalne buržoazije, a nikako i radničke klase. Po svim svojim sklonostima, ističe Isak Dojčer, Staljin je već tada pripadao ljudima koji su se mogli naznačiti kao »izabranici revolucije«, te nije bilo čudno što je Lenjin sa priličnim zanimanjem i radoznalošću posmatrao u Tamerforsu svoga sljedbenika s dalekog Kavkaza.

Staljin se, međutim, pri tom prvom susretu nije pokazao kao slijepi pristalica nekog harizmatskog vođe, već prije kao samostalno misleći revolucionar. Na ovoj konferenciji, na kojoj je došlo do zbližavanja boljševika i menjševika, on se usprotivio Lenjinovoj

Digitized by Google

zamisli da se učestvuje na izborima za Dumu, pa je čak dobio podršku i ostalih delegata. Lenjin je u toku sjednice odustao od svoje ideje i bio je privučen Staljinovom otresitošću i odlučnošću.

Nakon Tamerforsa, Martov je u Petrogradu, kao vođa menjševika, prihvatio sporni član 1. partijskog statuta, te je pomirenje formalno uslijedilo na IV kongresu Partije u Stokholmu, u aprilu 1906. godine. Na tom kongresu Staljin je opet imao drugačije poglede od Lenjina, ovog puta o pitanju agrarne reforme. Iznio je svoje stanovište, nešto ranije publikovano u đurđijanskom mjesečniku »Elva« (Oluja), prema kojem je velike zemljišne posjede trebalo podijeliti seljacima. Lenjin se, naprotiv, zalagao za nacionalizaciju i prenošenje svih svojinskih ovlaštenja na centralnu administraciju, dok su se menjševici zanosili mišlju o »municipalizaciji svojine« — stavom koji je odgovarao njihovoj viziji o odlučujućoj ulozi srednje liberalne građanske klase i jačanju prava lokalnih vlada u odnosu na federalnu upravu. Treba naglasiti da je i na stokholmskom kongresu Staljin bio u izrazitoj manjini u sastavu kavkaske delegacije — od jedanaest njenih članova samo je on bio boljševik, te se u burnim diskusijama upadljivo razlikovao od ostalih deset menjševika.

Jedna epizoda sa stokholmskog kongresa posebno je karakteristična za tadašnji Staljinov revolucionarni temperament, i to je upravo ona na čijem će osobenom tumačenju N. Milošević pokušati da utemelji moralnu optužnicu protiv Lenjina. Riječ je bila o već pomenutoj svojevrsnoj seoskoj i gradskoj »gerili«, kombinovanoj s napadima na banke, vozove, brodove, pa i na bogatije buržujske kuće. Ovom gerilom su boljševičke grupe (u prvom redu na Kavkazu, gdje je između 1905. i 1908. godine zabilježeno oko 1.150 takvih akata) dolazile do materijalnih sredstava za svoju djelatnost. (Samo je napad na glavni kvart u Tiflisu, 23. juna 1907. godine, donio 25.000 rubalja, koje su odmah deponovane u inostranstvu.) Takvi gerilski poduhvati nazivani su popularno »eksproprijacijama« i savršeno su odgovarali Staljinovom mentalitetu, željnom revolucionarne akcije u burnim danima tadašnjeg socijalnog vrenja. Bio je oficir za vezu u jednoj od »gerilskih brigada«, ali je već u početku naišao na energično protivljenje menjševika koji su se ograđivali od takvih akcija, mada se ni sami boljševici nisu najugodnije osjećali zbog reagovanja javnog mnjenja. Stoga je Staljin nastojao da svoju ulogu u ovim »eksproprijacijama« u najvećoj mjeri prikrije ne samo pred menjševicima, nego i pred vlastitim drugovima, iako ona nije mogla da ostane dugo vremena tajna. Menjševici su zbog toga prozvali Staljina »ludim dezorganizatorom«, ali on nije mnogo mario za mišljenja svojih protivnika — bilo mu je važno da je Lenjin odobravao takve poduhvate vjerujući da je revolucija od 1905. na dobrom putu i da ovi partizanski akti mogu postati preludij u opštenarodnu pobunu.

Kad su menjševici na stokholmskom kongresu izglasali rezoluciju protiv »gerile«, prećutno ciljajući na Staljina i njegove drugove, Lenjin se energično usprotivio takvoj osudi, ali je ipak bio nadglasan. Nije poznato zašto je Staljin u svojim kasnijim me-

Digitized by Google

moarskim spisima te gerilske dane premazao bijelom mrljom, tako da o njima u zvaničnim hronikama nema ni pomena. O njima se zna zahvaljujući u prvom redu Staljinovim političkim protivnicima, od kojih je o njegovoj »gerili« najplastičnije pisao Lav Trocki u biografskom prikazu Staljinovog života i političkog djela.

O gerilskim akcijama raspravljalo se i na narednom kongresu partije u Londonu, u maju 1907. godine, na kojem su menjševici iz kavkaske partijske organizacije doveli u sumnju Staljinov delegatski status, te je on kongresu prisustvovao samo sa savjetodavnim pravom. Ovog su se puta i Lenjinovi boljševički sljedbenici suprotstavili tim akcijama, pa Lenjin nije nalazio za shodno da odgovori Martovu na neke otvorene izazove, pa čak i uvrede.

U kontekstu raspravljanja o ovoj problematici zanimljiv je komentar Isaka Dojčera o evropskim reagovanjima na kavkasku i rusku »gerilu« iz tog vremena, kao i o razlozima koji su omogućili njenu pojavu. Do 1905. godine, piše on[1], broj članova Partije naglo je rastao, a bogati simpatizeri doprinosili su njenom povoljnom finansijskom stanju. Međutim, nakon izbijanja kontrarevolucije 1907. i 1908. godine članstvo je počelo da se smanjuje još brže nego što se nekad povećavalo. Saputnici su okretali leđa poraženoj revoluciji i tako je Partija, čiji se aparat u međuvremenu bio znatno proširio, došla u finansijsku nemogućnost da nastavi da živi. Lenjin, kao stvarni vođa jedne revolucionarne administracije, nije bio čovjek koji bi rado gledao kako ona odumire zbog novca. Čak i ako je ova revolucija potučena, razmišljao je on, morala se pripremati sljedeća, i on je odlučio da se pobrine za neophodne fondove kako bi ispunio tu obavezu. Ko bi, ako ne borbene brigade — nastavlja Dojčer — snabdjeo Partiju sredstvima koja su joj trebala da preživi teško razdoblje kontrarevolucije i da se u drugoj revoluciji pojavi sa novim snagama. Svjestan moralnog rizika, Lenjin je tražio da se brigade podrede strogoj kontroli Partije da bi ih rasteretio svakog sumnjivog elementa, nedostojnog povjerenja.

Kako je tadašnji Zapad gledao na akcije ovih brigada?

»Bilo je to — piše Dojčer — najtamnije, ali možda i najromantičnije poglavlje revolucije. Ono je obilovalo dramatičnim incidentima i neviđenim podvizima. Heroji su bili neustrašivi idealisti, osvećeni i originalni avanturisti. Ali bilo je također i agenata — provokatora i razbojnika, koji su svoj zanat obavljali pod barjakom revolucije. Dugo vremena se u Zapadnoj Evropi, kada bi se pisalo o ovoj epizodi ruske historije ili kada bi se o njoj govorilo, činilo da je riječ o tipično ruskoj pojavi u kojoj se reflektuje misterij slavenske duše. Prema svojim ukusima, zapadni Evropljani su za podvige terorista izražavali divljenje ili užasavanje, iako su simpatije liberala iz Zapadne Evrope općenito bile na strani »neukrotivih boraca protiv ruske carističe tiranije«. Ali oni koji su odobravali, kao i oni koji su osuđivali ove poduhvate, mislili su

[1] Isaac Deutscher, *Staline*, Gallimard, Paris, 1953, str. 81.

Digitized by Google

da su to tako daleke i tako egzotične stvari da se one nikad ne bi mogle izvesti u jednoj civilizovanoj sredini kakva je Zapadna Evropa. Nesrećom, ili možda i srećom, Zapadna Evropa nije bila pošteđena ovog »egzotičnog iskustva« kada je bila preplavljena nacističkom invazijom. Ono što su različiti pokreti otpora (makiji, gerilci) činili u Francuskoj, Italiji, Belgiji i Norveškoj Rusi su radili kojih četrdeset godina ranije; evropski otpor bio je samo širi, bolje finansiran, mnogo više »teroristički«, i skupocjeniji u pogledu ljudskih života. Ruski revolucionari su smatrali da su u ratu protiv autokratije u vlastitoj zemlji, i u toj su činjenici nalazili moralno opravdanje za svoj stav. Kao i u Evropi, okupiranoj od nacista, i u carističkoj Rusiji herojsko i idealističko jezgro pokreta bilo je okruženo sumnjivim elementima. Osnovni tipovi — borci, idealisti, avanturisti, heroji i razbojnici — nalazili su se gotovo u jednakom broju u oba pokreta te se velik broj famoznih »misterija *ruske duše*« (*kurziv* — I. D.) na neodoljiv način razotkrio u francuskoj, italijanskoj, belgijskoj i danskoj duši.

Uprkos moralnom opravdanju, za koje su revolucionari mislili da će moći da pokrije ovu posebnu metodu suprotstavljanja, mnogobrojni boljševici su se osjećali nelagodno. Gerila je mogla da igra samo sporednu ulogu u revoluciji; isto kao i četrdesetak godina kasnije ona nije bila ništa drugo do ispomoć glavnom ratu koji su vodile regularne armije. »Regularna armija«, kojoj su morale da budu podređene borbene brigade, bio je u Lenjinovim očima sav pobunjeni ruski narod. Budući da nije bio praćen opštim ustankom, a uz to prepušten sam sebi i izolovan, rat partizanâ morao se degenerisati u obeznađenu i demoralisanu avanturu. U početku, tokom 1906. godine, Lenjin je ustrajao u nadi da revolucija još nije iscrpila sve svoje snage; i to može da objasni tvrdoglavost s kojom je on branio borbene brigade, čak i onda kada je Centralni komitet jedinstvene partije, u kojem su dominirali menjševici insistirao na njihovom raspuštanju.«[2]

Dojčerovo mišljenje naveli smo u širem izvodu jer se na njega u svojim eksplikacijama poziva i Nikola Milošević. Nastojeći da pronikne u bit historijskih okolnosti u kojima se bila pojavila boljševička gerila, Dojčer očigledno ne nastupa kao građanski moralist. On pravi razliku između »razumijevanja« i »opravdavanja« Lenjinove naklonosti za kavkaske »bojovnike«. Jedno je svakako, shvatiti tu naklosnost, a drugo je donositi naknadni etički sud o njoj. Ako Dojčer i stoji na stanovištu da bi Lenjina bilo teško braniti za njegovu trenutačnu sklonost ka odbrani terorističkih poduhvata jednog pokreta koji je bio ilegalan ne samo u odnosu na monarhistički poredak, nego i s obzirom na neopravdavanje većine u vlastitoj partiji, on se ipak trudi da opiše uslove pod kojima je Lenjin bio doveden u dilemu: biti ili ne biti u odnosu na opstanak partije? Ta je dilema tipično hamletovska i u etičkoj je nauci poznata kao problem veće žrtve: da li u konkretnoj situaciji rizikovati izvedbu konačnog cilja da bi se izbjeglo žrtvovanje

[2] Isaac Deutscher, cit. djelo, str. 80—81.

Digitized by Google

neke visoke humanističke vrijednosti? U položaju u kojem se našao Lenjin kad je partija ostala bez finansijskih i materijalnih sredstava pojavilo se etičko raskršće između krajnje svrhe praktične djelatnosti (očuvanje partije u funkciji pripreme revolucije) i moralne surovosti jednog praktičnog čina (dovođenje u opasnost života ljudi koji su se — bilo kao pratnja konvoja bilo kao slučajni prolaznici — našli u središtu terorističke akcije). Lenjin se odlučio za žrtvu koja mu se činila manja, pa je odobrio prepad na konvoj sa novcem.

Ali, da vidimo kako je tu scenu Nikola Milošević dočarao publici Doma omladine u Beogradu.

»Ja sam u jednoj prilici napisao, ne tako davno — priča Milošević — da je svakako simptomatično što je Staljin bio jedan od organizatora i učesnika takozvanih eksproprijacija, pod kojim imenom se krilo ono što se inače građanski imenom zove — pljačka. Takvu ideju daje jedan Nečajev, po zlu poznat ruski revolucionar. Ja tada nisam znao da je idejni inspirator i teoretičar o eksproprijaciji bio ne Staljin, već Lenjin. I jednog dana u Tiflisu u 10,45 h jedna udarna grupa za eksproprijaciju izvela je pljačku 341.000 rubalja. To je oružana pljačka, bačene su bombe na vojnike iz obezbeđenja. One su bile izuzetno eksplozivne. Eksplozija je ubila trojicu vojnika i ranila pedeset, naravno, sasvim nedužnih građana koji su se tu zatekli. Efekat sa kojim su organizatori računali, zato kažem 10,45, to je vreme kada na trgu mora biti mnogo sveta, i moralo se računati da će bombe izuzetno jake snage ubiti ne samo vojnike iz obezbeđenja, već raniti, odnosno ubiti lica koja sa tim nikakve veze nemaju. Pre nego što će ovaj posao biti obavljen Staljin je posetio Lenjina u Berlinu i od njega dobio posebne instrukcije kako da se vlada. Lenjin mu je, pored svega, predložio da se drži u senci kako ne bi rizikovao da bude pogođen kao mozak operacije, a kad je operacija uspešno izvršena, Staljin je ponovo došao kod Lenjina na referisanje.

Vi se, verovatno, sećate — nastavlja svoju priču Nikola Milošević — ako ne svi, ono neki svakako, da je često citirana jedna Lenjinova ocena za Staljina: »taj divni Gruzin«. Ja sam to u svojoj naivnosti protumačio na jedan moralistički način — da je Staljin pitom, čist, nedužan čovek. Nije to posredi! Posredi je bilo oduševljenje Lenjinovo za Staljinovu spremnost da izvede ovakve oružane akcije; to je, znači, značilo »divni Gruzin«, onaj koji je spreman, rizikujući živote ne samo članova pratnje, nego i nedužnih ljudi, da opljačka pare. Naravno, nije Lenjin tek tako krenuo u ovom pravcu. Često se zaboravlja na to da je jedna revolucionarna partija ipak morala da živi od nekog novca. Jedno vreme Boljševičku partiju finansirala je ona ista omražena i žestoko kritikovana liberalna buržoazija i još omraženija i više kritikovana inteligencija. Odjednom, negde oko 1905, novac je presahnuo i bilo je pitanje kako doći do novca. Liberalna buržoazija ne da, kapitalisti pogotovo, i šta će sad da bude — pljačka. Naravno, vi ćete možda reći, ili će neko reći, da su sva sredstva dobra ako vode cilju, a nesreća je u tome što su ovo sredstva koja ne

Digitized by Google

vode tom cilju. Hoću da kažem sledeće: Lenjin nije video iza topova; naprotiv, njegov vidokrug je bio zamračen topovima. On je pucao na onu drugu stranu, i sa one druge strane su pucali na njega, ali ako se sve svede na jednu artiljerijsku veštinu, a pri tome se potpuno zanemari da topovi ubijaju često i nedužne ljude, onda se moramo ozbiljno zamisliti nad takvim ograničenjima nekog ideološkog vidokruga, svejedno jesu li to bila ograničenja nekog superiornog umnog i nesumnjivo genijalnog čoveka kakav je bio Krleža, ili nekog drugog.«

(Na ovom mjestu Milošević aludira na Krležinu viziju ruskog revolucionarnog poduhvata: »Pa su milijunske vojske ustale i pokazale da je rat i te kako moguć, pa se pojavio Lenjin i vidio si jednog čovjeka koji vidi dalje od topova.« »Pazite — upozorava Milošević — Lenjin vidi dalje od topova.« Milošević zatim izlaže kritici Krležinu misao da su »u takvim prelomnim momentima moralna pitanja u drugom planu«. »Naprotiv — ističe Milošević — u prelomnim momentima moralna pitanja su u prvom planu, i to treba jednom reći jasno i glasno u ovom našem prostoru.«[3])

Miloševićeva skaska o Lenjinu zaslužuje kritičku pažnju iz više razloga. Čak i kad bi se zanemarili elementi trilera koji u njoj postoje[4], nema sumnje da je ona prožeta građansko-moralističkom porukom o Lenjinu kao strastvenom teroristi za kojega je krajnje neizvjesno gdje bi završio da nije bilo otpora menjševika i same boljševičke većine. Nije Milošević jedini koji je odabrao ovakav pristup. Prije njega su to učinili svi oni teoretičari s krila krajnje desnice, ili ultraradikalne ljevice, koji su htjeli da predstavom o Lenjinu kao »teroristi u genima« potvrde tezu da ni oktobarska revolucija nije mogla biti ništa drugo do genetski proizvod takvog mentaliteta. Tako se cijelo razmatranje moralo sa historijskog plana prenijeti na onaj biološki: jedna revolucija bila je već u aktu začeća osuđena na monstruoznost, i sva kasnija razmatranja o njoj zapravo su samo registracija jedne patologije koja se od Lenjinovog pristanka na »eksproprijacije«, poput kan-

---

[3] Miloševićevo kazivanje citirano je prema tekstu *Strahote zabluda 82'* u zagrebačkom »Oku« od 25. XI — 9. XII 1982, str. 9.

[4] Na elemente loše kriminalističke priče u Miloševićevoj besjedi u Domu omladine upozorava Davor Kačar u polemici s njenim autorom: »A što se pak tiče smisla ovakvog Miloševićevog dokazivanja — ističe Kačar — ono je ravno slijedećoj tvrdnji: — Jednog dana u 10,45 u Bonu jedna udarna teroristička grupa izvršila je pljačku banke, pri čemu je poginuo dobar broj nedužnih prolaznika. Nešto prije no što se odigrao ovaj čin Andreas Baader posjetio je Nikolu Miloševića u Beogradu gdje je dobio posebne instrukcije. Po izvršenju akcije Baader je ponovo bio u Beogradu kako bi referirao Miloševiću koji ga je savjetovao da se drži u pozadini da ne bi bio otkriven kao mozak operacije. Da je tome tako, svjedoči prisjećanje, ako ne svih, ono bar nekih čitalaca »Oka« da je bila često citirana jedna Miloševićeva ocjena za Baadera: »Taj divni Nemac«. Ali to je način Nikole Miloševića. Njemu nisu dosta montirani procesi Lenjinu koji se po novinama i revijama već uveliko odvijaju od Beograda, preko Zagreba, do Ljubljane. On organizira *linč*, njemu je potreban atentat na Lenjinovu misao i djelo« (citirani tekst u »Oku«, str. 9).

Digitized by Google

ceroznog tkiva, širila prema ruskom Oktobru 1917. godine! Razlika se, prema Miloševiću, može pratiti jedino sa stanovišta legaliteta. Boljševici su 1905. godine bili u ilegalnosti, a već prve mjesece nakon osvajanja vlasti iskoristili su za do tad neviđenu legalizaciju nasilja, koje se istog trena opredmetilo kao ozvaničeni teror. U polemici sa svojim kritičarima Milošević je uznastojao da ovu evoluciju ilustruje čak i Lenjinovim citatima iz različitih razdoblja njegovog djelovanja.

»Godine 1905 — piše Milošević Lenjin je, planirajući obrazovanje takozvanih »borbenih komiteta«, zapisao da će zadatak ovih komiteta biti, pored ostalog, i »sakupljanje finansijskih sredstava«.« Milošević s mnogo cinizma upozorava kako se ne bi smjelo pomisliti »da je reč o prikupljanju dobrovoljnih priloga, otprilike onako kao što se sabiraju prilozi za Crveni krst. Međutim, za prikupljanje dobrovoljnih priloga nije neophodno formirati »borbene komitete«, tj. grupe naoružanih ilegalnih partijskih radnika«. Kontinuitet Lenjinove neizlječive opsjednutosti terorom, prema Miloševiću, nastavljen je i onda kada se Lenjin našao na čelu institucionalizovane revolucionarne vlasti. O tome, po njegovom mišljenju, svjedoči Lenjinova poruka Zinovjevu od 26. juna 1918, u kojoj Lenjin oštro kori Zinovjeva što nije dozvolio razmah masovnog radničkog terorizma povodom ubistva Volodarskog. »Odlučno protestujem protiv toga — citira Milošević Lenjina. — Mi sebe na ovaj način kompromitujemo, pretimo čak u rezolucijama Sovdepa masovnim terorom, a kada do dela dođe, kočimo revolucionarnu inicijativu masa... Teroristi će nas zbog toga smatrati krpama.« Lenjin se, nastavlja Milošević, ni u poslednjim godinama života nije odrekao terorističke strasti. U vezi s pripremama za donošenje Krivičnog zakonika RSFSR jedno Lenjinovo pismo D. I. Kurskom od 17. maja 1922. sadrži kritiku blagosti narodnih sudova i eksplicitan Lenjinov stav da »dužnost suda nije da otklanja teror, već da ga utemelji i ozakoni principijelno, jasno, bez laži i bez ulepšavanja«[5].

U bogatoj svjetskoj literaturi o Lenjinu veoma su rijetka djela u kojima se Lenjin, prije svega, posmatra kao terorista i pljačkaš (da se poslužimo Miloševićevim »građanskim rječnikom«), a tek onda kao revolucionar, teoretičar i državnik. Utoliko je bila veća etička odgovornost N. Miloševića kada se opredjeljivao za ovakav pristup. Čitalac bi očekivao jaku argumentaciju, pošto pogledi jednog zapaženog mislioca kakav je N. Milošević na izvjestan način obavezuju i našu marksističku tradiciju, makar i u smislu potrebe za dijalogom. Ali takvo očekivanje biće iznevjereno. Milošević je osnovno uporište potražio u građanskoj moralistici ili, ako se prema njemu želi biti posebno benevolentan, u okvirima apstraktnog humanizma, čijim dvosmislenostima i nedoročenostima on nije uspio da izbjegne.

Na ovom mjestu ne zalazimo u problem da li je Milošević u Domu omladine i u kasnijim istupanjima imao dovoljno vremena

[5] Citirano prema »Oku«, 25. XI — 9. XII 1982, str. 6.

Digitized by Google

da pobliže razjasni polazne pretpostavke svoje kritike. Međutim, s obzirom na njegovu ogromnu znanstvenu i metodološku erudiciju, s razlogom se moglo očekivati da će se on preciznije osvrnuti na razliku između posmatranja jedne situacije *iz njene historijske nutrine* i naknadnog verifikovanja te iste situacije sa stanovišta vremena u kojem se javlja njen kritičar. Ta razlika nije samo metodološka, nego i duboko sadržajna. Kao pisac mnogobrojnih knjiga, studija i eseja, Milošević dobro zna da naknadna verifikacija može biti filozofska i sociološka, literarna i umjetnička, ali da najveći problem iskrsava kad ona hoće da bude *etička*. Tada se kritičar izlaže riziku da stanoviti historijski događaj istrgne iz cjeline vremena u kojem je nastao i da njegov smisao procjenjuje sa gledišta opštih ljudskih vrijednosti ne pitajući se da li su ih akteri tog događaja mogli u datom trenutku sprovoditi. Kad bi se ovakav pristup usvojio kao univerzalan (a nema razloga da bude prmjenjivan samo na situacije koje kritičar smatra poželjnim), kritika bi, u stvari, izgubila svoj predmet, budući da bi etiku rastvorila u moralistiku i bila primorana da cijelu historiju otpiše kao pakleno zbivanje, lišeno bilo kakvog uzvišenijeg ljudskog smisla. Ukoliko u takvoj svjetlosti ne bi bilo moguće pronaći ni jedan trenutak dosadašnje historije koji bi se mogao održati pred kritikom s pozicija apsolutizovanih etičkih kriterija, zašto bi se onda (ako ne s posebnom namjerom) tolika pažnja posvećivala samo jednom od njih, a sam on napadno izdvajao iz cjeline u kojoj je nastajao?

Miloševićevo posmatranje Lenjinovog životnog puta od 1905. do 1922. godine, kao evolucije jednog »genetskog teroriste«, upućuje na njegovo opredjeljenje za postupak u toku kojega se najprije stvaraju pretpostavke za moralnu kompromitaciju velike historijske ličnosti i za iznalaženje poželjnih crta monstruoznosti u njenom psihološkom i etičkom sustavu. Realno je očekivati da će se nakon toga dalji proces devalvacije moći da sprovede sa mnogo manje teškoća nego da se djelanje te ličnosti sagledalo kroz splet okolnosti koje su ga uslovile. Ne može se tvrditi da ovakvim promišljenim pristupom Milošević nije ostvario željeni učinak bar kod desničarski raspoloženih pojedinaca, kao i kod onih koji su već duže vremena pod uticajem »radikalnih marksista«. Njihovu odioznost prema socijalističkim revolucijama XX vijeka mogla je samo da iznova ohrabri slika jednog revolucionarnog vođe koji s ledenim mirom pristaje na mogućnost da u toku jednog terorističkog akta (isplaniranog u ime »viših ciljeva«) izgube život i desetine nevinih građana, i s još većim zadovoljstvom prima izvještaj glavnog egzekutora, zanimajući se samo za njegov tjelesni integritet poslije obavljene akcije.

Miloševićeva sugestija je, međutim, isto toliko rafinirana koliko i lako uočljiva. Ako je Lenjin cijelu jednu deceniju prije oktobarske revolucije ispoljio crte najcrnjeg makijavelizma i ako je demonstrativno pokazao da ga zanimaju samo ciljevi, a ne i sredstva za njihovo postizanje, ako je, dakle, već tada manife-

Digitized by Google

stovao nakaznost svog etičkog sklopa, kakav je tek morao izgledati prevrat na čijem je on čelu stajao!

Ova logika »od manjeg ka većem« ima svoje samohodne mehanizme koji, kad jednom budu pokrenuti, uvlače u svoj žrvanj i ličnost i revoluciju i nastoje da ih svojim moralističkim zupcima samelju do elementarnih sastojaka. U istupanju protiv Lenjina Milošević se nije ustručavao da ovu logiku dovede do krajnjih konzekvenci. Moralističko procjenjivanje on je iz jedne situacije, u kojoj se Boljševička partija (po samom Miloševićevom navodu) našla lišena bilo kakve materijalne i moralne potpore, prenio u posve drugačiju situaciju, u kojoj je ta partija osvojila vlast i bila primorana da zbog strahovitog terora domaće reakcije zavede i sopstveni teror.

Kao mislilac koji za sebe tvrdi da je moralista i humanista, Milošević ne bi smio da svoja etička vrednovanja izvodi iz primjene apsolutizovanih humanističkih kriterija na jednu situaciju u kojoj je sudar revolucije i kontrarevolucije izbrisao poslednje elemente ljudskosti i postavio pitanje golog opstanka i jednoj i drugoj strani. To su trenuci u kojima se postupa po egzistencijalnim, a ne po moralnim imperativima. Iskustvo jakobinskog terora to je potvrdilo mnogo prije od onog boljševičkog. Zahtijevati u toku njihovog trajanja visoku moralnost samo od jedne strane (od boljševika kao protagonista »crvenog terora«), a prelaziti preko ogrezlosti u krvi koju je sprovodila druga strana (kao inkarnacija »bijelog terora«), znači, prije svega, razotkrivati vlastitu pristrasnost koja se i sama nalazi u najbližem susjedstvu sa običnom nemoralnošću. Milošević (bar u materijalima koji su nam bili dostupni s njegovog istupanja u Domu omladine) »bijeli teror« nigdje ni ne spominje, te pred očima neupućenog čitaoca iskrsava samo stravična slika boljševika kao »crvenih đavola« koji su (i po Miloševiću) sopstveni poduhvat neposredno nakon njegovog izvođenja sunovratili u užas etičkog samouništenja.[6]

(Metod etičkog prokazivanja velike historijske ličnosti kao uvoda u obezvrjeđenje njenog životnog djela u najnovijoj publicistici nije izvorno Miloševićev. Početkom osamdesetih godina pokušao je da ga primijeni i Milovan Đilas u knjizi *Druženje s Titom*, Đilas je u njoj pošao od malograđanskih natuknica o »moralnoj dvoličnosti« Titove pojave i njegovog životnog stila ophođenja, da bi poslije toga patos moralizatorskog prosuđivanja prenio na cjelokupnu Titovu ulogu u jugoslovenskoj revoluciji i međunarodnom radničkom pokretu te uznastojao pokazati kako ni ta uloga nije mogla da bude ništa drugo do obično etičko licemjerje. Pa kao što je Đilas sa svojom knjigom prošao mnogo lošije nego

[6] Manir jednostranih pristupa i prikazivanje strukturalno je izražen i u recenzentskoj aktivnosti M. Miloševića. Kao recenzent knjige V. Lubarde, V. Draškovića i E. Ćimića Milošević se svesrdno potrudio da pripomogne najcrnjem opisu bosanskohercegovačkog historijskog i kulturnog ambijenta i istovremenoj apoteozi svojih junaka, a u slučaju V. Draškovića da kumuje svim negativnim konzekvencama koje je izazvao njegov roman *Nož*.

Digitized by Google

što su to očekivali njeni naručioci, tako ni Milošević nije mogao pretpostavljati da će za svoje teze pridobiti širu podršku od one koju su mu pružili desničarski orijentisani pojedinci iz pojedinih redakcija i ekstremno raspoloženi dio publike u Domu omladine koji je »radikalnomarksističku« indoktrinaciju uvijek dočekivao s ovacijama čim bi se govornik s tribine deklarisao da nastupa sa njenih pozicija.)

Ali vratimo se našoj temi i obratimo pažnju na još jedno mjesto iz Dojčerovog životopisa o Staljinu. »Boljševici — ističe on u daljim opisima tog vremena — nisu jedini praktikovali gerilu i »eksproprijacije«. Na Kavkazu je mnogo umjerenija grupa jermenskih federalista činila to isto, a ni đurđijanski menjševici, koji su bili prvi u prokazivanju boljševičkih prepada, nisu s prezirom odbijali da čine slične prepade ili da učestvuju u plijenu iz boljševičkih napada. U Poljskoj se desnica socijalističke grupe, radije nego desnica, usavršavala u revolucionarnom terorizmu. Najslavniji poljski terorist bio je Pilsudski, budući maršal i diktator Poljske.«[7] Zašto je onda Milošević izabrao samo Lenjina da bi na njemu ogledao svoje stroge moralističke sudove? Objektivan znanstveni posmatrač morao bi se kritički osvrnuti na ponašanje *svih sudionika* jedne povijesne situacije i na njihov odnos prema perspektivama koje je nudila. Milošević nije bio obavezan da se služi marksističkim metodom koji podrazumijeva stanovište cjeline da bi se shvatio smisao dijelova. Mogao se, na primjer, obratiti Veberovom metodu unutrašnjeg razumijevanja, ali i tada bi došao do istog rezultata: istrgnuti dio jedne društvene pojave, pa samo na njega primijeniti negativna vrijednosna mjerila koja bi (pri korektnom metodološkom postupku) trebalo protegnuti na cijelu pojavu, znači pasti u subjektivizam i rđavo raspoloženje prema tom dijelu, mistifikovati ga kao privid objektivnog kazivanja. A upravo se tako Milošević ponio prema Lenjinu. Istrgao ga je iz jednog vremena u kojem »eksproprijacije« nipošto nisu bile izum samo boljševičkih »bojovnika«, prikrio terorizam desno orijentisanih ilegalnih grupa i primorao čitaoca (bez obzira na to da li je ovo stvarni Miloševićev uklon) da povjeruje u njegovu naklonost ka desnici i njenim tadašnjim nastojanjima. Nije li i to bio jedan od razloga što je motivisao neke Miloševićeve kritičare (na primjer, Davora Kašara) da u njegovom pristupu Lenjinu prepoznaju eminentnu desničarsku kritiku oktobarske revolucije[8], služeći se

[7] I. Deutscher, op. cit., str. 83.

[8] Pola godine poslije istupanja u Domu omladine u Beogradu N. Milošević je dao intervju »Dugi« pod indikativnim naslovom: *Lenjin nije bio ideolog pljačke*. U njemu je pokušao da dâ mnogo blaže sudove o Lenjinu, tako da je u razgovoru N. Miloševića sa novinarom »Duge« veoma teško prepoznati N. Miloševića iz Doma omladine. Navešćemo primjer koji se odnosi na samu suštinu stvari. Već smo vidjeli da Milošević smatra kako se pod imenom »eksproprijacija« zapravo »krilo ono što se inače građanskim imenom zove — pljačka«, te da je njihov glavni ideolog bio Lenjin. Po najobičnijoj logičkoj izvedbi, Lenjin bi u prvoj Miloševićevoj izvedbi morao biti »pljačkaš«. Međutim, u »Dugi« Milošević odmah u naslovu tvrdi da »Lenjin nije

Digitized by Google

argumentima koje Milošević nije uspio da pobije. Umjesto toga, uznastojao je da Kašara otpiše kao »neostaljinistu«, što se baš ne uklapa u Miloševićevu alergiju prema političkim kvalifikacijama. No, uprkos tome, Milošević može da bude zadovoljan. Pred očima savremenog čitaoca pojavio se Lenjin onakav kakvim ga je on želio predstaviti — Lenjin kao terorista čije političko djelo nije moglo biti drugačije od njegovih ličnih osobina i strasti. Lenjin kao revolucionar koji je započeo u ilegalnom, a završio u legalizovanom (oktobarskom i postoktobarskom) terorizmu, najzad, Lenjin kao čovjek koji je omogućio Staljina i doživljavao ga kao »divnog Đurđijanca«, sve do konačnog, ali tragično zakašnjelog razlaza 1922. godine.

Upravo u prenaglašavanju ovog emotivnog Lenjinovog euforizma za Staljina kod Miloševića ima posebno mnogo sugestivnosti. Kod Dojčera, na primjer, nalazimo odmjereno tumačenje, prema kojem je Lenjin tim euforizmom iskazao sasvim razumljivu ljudsku simpatiju za čovjeka koji mu je pružao aktivnu podršku iz kavkaskog menjševičkog okruženja. Svoj kasniji odnos prema Staljinu, misli Dojčer, Lenjin je određivao prema konkretnim prilikama, Staljinovim usponima i padovima, te ga je i zaključio negativnom epizodom oko »djurdjijanske afere« krajem 1922, otkad datira i konačan lični raskid. Milošević, međutim, ne krije spremnost da jedan emotivan iskaz, uslovljen sasvim određenim stjecajem okolnosti, natukne kao trajnu koncepcijsku identifikaciju, i Lenjina sugeriše kao ličnost koja će svojom blagonaklonošću omogućiti i sve kasnije Staljinove »neronijade«, oličene u njegovom institucionalizovanom terorizmu.

U intervjuu »Dugi« (mart 1983) Milošević ističe da je Lenjin »tako sudbonosno zakasnio u proceni Staljinove ličnosti« (misleći na poznata Lenjinova pisma skraja 1922. i početka 1923. koja se uzimaju i kao Lenjinova politička oporuka). Po njemu, već je bilo kasno. I opet je kriv Lenjin, jer je »obuzet problemima osvajanja vlasti, kao i problemima njenog održavanja pod izuzetno teškim istorijskim okolnostima, potisnuo u drugi plan neka bitna pitanja vezana za realizaciju krajnjih ciljeva revolucije«. Na ovom mjestu Milošević više i nije nejasan: da se Lenjin više brinuo za problem Staljina, vjerovatno ne bi bilo ni staljinizma!

Negativno poistovjećenje iznova je tu. Lenjinizam, po Miloševiću, nije izgradio demokratske mehanizme koji bi onemogućili pojavu staljinizma, te je onde sasvim prirodna pomisao da je sta-

---

bio ideolog pljačke«, i nastavlja: »Svakako, akcije »bojovnika« nisu bile obična pljačka, niti je Lenjin, kao njihov ideolog, bio ideolog pljačke«! Čitaocu treba ostaviti da sam prosudi šta je izvorni Miloševićev stav. Taj sud valja protegnuti i na Miloševićevu tvrdnju iz istog intervjua da se oktobarska revolucija ne može mjeriti istim terorističkim aršinom kao i akcije »bojovnika« koje su se »odvijale čitavu deceniju pre oktobarske revolucije«. Čak i pod pretpostavkom da je ova revizija stavova kod Miloševića nastupila nakon upućenih kritika (što on, međutim, izričito niječe) na nju se na ovom mjestu ne želimo osvrtati jer nam se Milošević u prvoj verziji čini mnogo autentičnijim. No konačan sud o tome i opet valja prepustiti čitaocu.

Digitized by Google

ljinizam legalan proizvod lenjinizma. Mogao je Milošević ove osnovne teze i otvorenije izlečiti, jer bi time samo dobio na učinku koji je želio ostvariti za određene intelektualne i idejne ambijente. Ali on je teoretičar koji sam sebe u istom intervjuu deklariše kao čovjeka koji ne želi da bude »krunski arbitar«, koji ne pripada nijednom klanu, nijednoj redakciji, ni izdavačkom savjetu, pa čak ni bilo kojem staleškom udruženju. Stoga treba razumjeti njegova nastojanja da ostane »slobodni mislilac« i da ne eksplicira do kraja pretpostavke od kojih polazi. Međutim, čak ni prećutna identifikovanja lenjinizma i staljinizma pod znamenjem simbola terorizma ne mogu da prikriju nastojanje ka potpunoj kompromitaciji Lenjina i oktobarske revolucije. Ovaj poduhvat je Nikola Milošević pokušao da izvede na moralističkom planu. I Lenjin i sovjetski Oktobar — može se izvesti kao siže njegovih izlaganja — doživeli su etički poraz, jer su zaboravili da su »u prelomnim trenucima moralna pitanja u prvom planu« i jer je »Lenjin ovu činjenicu izgubio iz vida«.[9]

Važan dokaz za svoje tvrdnje Milošević nalazi i u doktrinarnoj vezi lenjinizma sa blankizmom i ruskim anarhizmom bakunjinskog tipa. »Već prvi kritičari Lenjinovi — ističe on — lako su uočili gde je pravi izvor njegove inspiracije, dovodeći ga u vezu sa onom strujom socijalističkog pokreta koja je na Zapadu poznata kao blankizam, a na istoku kao bakunjinizam.«[10]

Ovakvim svojim viđenjem Lenjinovog stava prema problemu terorizma Nikola Milošević je zapravo aktuelizovao staro pitanje o odnosu revolucionarne taktike, na jednoj, i humanizma i etike, na drugoj strani. Kritičko razlaganje Lenjinovih stanovišta[11] pokazalo bi da je njegova teorija revolucionarne taktike u borbi protiv postojećeg poretka uvela u strukturu proleterske partije tradiciju novovjeke politike kao tehnike vladanja i osvajanja političke vlasti. U ovoj tvrdnji nema ničeg ideološki podozrivog, budući da tehnika vladanja, kao i svaka druga tehnika, nije po sebi ni dobra ni loša, nego tek po umnosti (odnosno neumnosti) ciljeva za koje je angažovana. U tom pogledu mislimo da je bio u pravu Moris Merlo Ponti kad je pisao: »Metodološki gledano, komunista odbija da drugima vjeruje na riječ i da ih tretira kao razumne i slobodne subjekte. Kako bi i bilo drugačije kad su i oni, kao i on, izloženi mistifikaciji? Iza onog što oni misle i slobodno govore on hoće da iznađe ono što oni jesu i ulogu koju igraju u samom izvorištu klasne borbe i sukoba oko vlasti. Makijaveli vrijedi više nego Kant. Engels je govorio za Makijavelija da je prvi pisac modernog vremena dostojan pomena. Marks je rekao za *Historiju Fiorence* da je maestralno djelo. On je računao Makijavelija — sa Spinozom, Rusoom i Hegelom — u broj onih koji su otkrili zakone funkcionisanja države.«[12]

---

[9] Citirano prema »Oku«, br. 9, 23. XII 1982, str. 6.

[10] Ibid., str. 6.

[11] O tome smo opširnije raspravljali u studiji *Staljinizam*, »Oslobođenje«, Sarajevo, 1982, str. 77—85.

[12] Maurice Merleau-Ponty, *Humanisme et terreur*, Paris, 1947, str. 112.

Digitized by Google

Sam Lenjin je u tom pogledu ostavljao malo mjesta sumnji. U jednom konkretnom povodu pisao je da »mi treba da umijemo odoljevati svemu tome, da budemo spremni na sve žrtve, čak — u slučaju potrebe — da budemo spremni da se poslužimo svakojakim manevrima, lukavstvom, ilegalnim metodima, prećutkivanjima, skrivanjem istine, da bismo u njima pošto-poto vršili komunistički rad.«[13] »Svak će se složiti — nastavlja dalje Lenjin — da je ponašanje one armije koja se ne sprema da ovlada svim vrstama oružja, svim sredstvima i metodima borbe koji mogu da postoje ili postoje kod neprijatelja, glupo ili čak i zločinačko. A još više nego za vojnu vještinu važi to za politiku. U politici se još manje može unaprijed znati koje će borbeno sredstvo biti u ovim ili u onim budućim uslovima primjenljivo i za nas korisno.«[14]

Navedeno mjesto (i mnoga druga, pa čak i ona na koja se, ne bez pretencioznosti, poziva N. Milošević) ukazuje na Lenjina kao na teoretičara kojem je metodološki problem konkretne historijske analize bio od prvorazrednog važenja. On je spoznao da u »historijskoj gužvi« njegovog vremena nije moglo biti ni govora o tome da se ljudi pomire s neposrednim pozivanjem na »dobru volju« i na univerzalni moral. Problem istine i djelovanja po savjesti valjalo je tada relativizirati i naspram samog pojma morala zauzeti historijsko, a ne više transcendentalno ili spekulativno stanovište. To je već bio učinio Marks, upozoravanjem na klasne sadržaje i uslovljenost svih transcendentalnih etičkih kategorija. Poredak apsolutnih vrijednosti na kojem je transcedentalna etika bila utemeljena i za čije se sprovođenje zalagala, morao je također biti destruiran. Na njegovo mjesto došao je vrijednosni sistem klasne egzistencije proletarijata, što ga je tek trebalo učiniti univerzalnim i opšteprihvaćenim. Proleter, kao pripadnik ugnjetene klase, nije stoga mogao biti subjekt apsolutnog morala niti nosilac transcendentalne etičke svijesti, već biće do kraja angažovano u klasnoj borbi i njenim iskušenjima.

U takvim uslovima bilo bi teško i od Lenjina tražiti da bude oličenje »čiste moralne svijesti« ili »etičke svijesti po sebi«. Naprotiv, prilike su od njega tražile da razvija »svijest *u* i *o* situaciji« kao angažmanu prema drugom u kojem se svakim postupkom utiče i na sudbinu revolucije. U tom aktu revolucionar postaje dužan da sam sebi razjasni šta hoće, da se opredijeli za jednu od alternativa i da na sebe preuzme odgovornost za posljedice koje budu proizišle iz njenog realizovanja. U takvoj projekciji odnosa već sâmo djelanje kao takvo, ističe M. M. Ponti, oduzima alibi dobrih namjera i mi postajemo ono što činimo drugima, gubeći time pravo da budemo respektovani kao dobre duše. U sukobu mnogobrojnih životnih projekata nema izbora između etičke čistote i nasilja, već između različitih varijanti samog nasilja. Ono što je ispoljeno u svakom političkom režimu i ono o čemu treba

[13] V. I. Lenjin, *Izabrana djela*, tom II, knjiga 2, »Kultura«, Zagreb, 1949, str. 287.

[14] V. I. Lenjin, cit. djelo, str. 323.

Digitized by Google

voditi računa nije nasilje kao činjenica, već njegov smisao i budućnost. Moral je funkcija takve »egzistencije u nasilju« i njena duhovna i psihološka racionalizacija. On je unutrašnji proizvod te egzistencije, a ne njen transcendentalni preduslov. U sistemu predstava o dobru i zlu on ima zadatak da opravda nasilje u ime onih vrijednosti za koje se zalaže, zbog čega nastoji da i nasilje predstavi kao neugodnu, ali nužnu etičku činjenicu.

Posmatramo li Lenjina kao čovjeka čije je djelovanje bilo rezultat svijesti *»u i o* situaciji« njegovog vremena, uočićemo da je on tu situaciju mogao prevazići u željenom revolucionarnom pravcu samo sredstvima koja je ona sama nudila, a to je bilo organizovana klasno nasilje. Njegovo historijsko iskustvo obilježeno je progresom u toku kojega dijalektika odnosâ gubi svoje oštro odsječene granice i stapa se u jedinstvenu sliku revolucionarnog djelovanja. U pripremama i izvođenju oktobarske revolucije moral je morao postati njegova funkcija. Pojmovi taktike i etike također su prestali da budu odsječno odvojeni i pojavili su se u svom funkcionalizovanom značenju. Više nije bio problem u tome da li je neko sredstvo »dobro« ili »zlo« u metafizičkom ili nadhistorijskom određenju tradicionalne etike, već u tome da li je efikasno u taktičkom pogledu. Moralni sklop pojedinca podredio se »taktici objektivne opravdanosti« (kako ju je nazvao Đerđ Lukač). Problem individualno-moralne svijesti i njene zapitanosti »zašto se nešto učinilo« transformisao se u problem odnosa te svijesti prema taktički pravilnom kolektivnom djelovanju.

Etički sukob između pojedinačne savjesti i taktičkih potreba partijske politike Đ. Lukač je (imajući u vidu i iskustva boljševika) također razriješio po kriterijima revolucionarnog morala. »Taj kriterij — ističe Lukač — jeste *žrtva.* Kao što pojedinac, birajući između dvije krivice, pogađa pravi izbor ako na oltaru više ideje žrtvuje svoje manje vrijedno »ja«, tako postoji i sila kojom se ta žrtva može odmjeriti i za kolektivno djelovanje.« Apstraktno-humanistički stav da je »čovjek najviše dobro za čovjeka« pretvorio se u najveću prepreku revolucionarnom moralu, iz jednostavnog razloga što za revoluciju postoji samo konkretni čovjek u svom najneposrednijem klasnom ili staleškom određenju (radnik, kapitalista, intelektualac, seljak i slično). Kategorije revolucionarnog morala, očišćene od moralizirajućih sadržaja, konstituisale su se kao etika odgovornosti. Usvajajući intencije klasne svijesti, Lenjin i revolucionari su imali mnogo veću mogućnost od ostalih moralnih subjekata da do tančina tačno znaju šta hoće, da poznaju vrijednosti za koje se bore, da metodološki pravilno procijene mogućnosti konkretne historijske situacije, i, najzad, da donesu odluku i preuzmu odgovornost za njeno sprovođenje. Izbor sredstava bio je isključivo stvar procjene, a ne moralističkog prosuđivanja. Odgovornost se, u principu, snosila za propuštanje djelovanja ili za njegovo nedovoljno ostvarivanje, a ne za sadržaj sredstva koje je bilo odabrano. »Krajnje, jedino pravilno mjerilo — ponovo ističe Lukač u *Historiji i klasnoj svijesti* — može da bude samo to da li je način dejstvovanja pogodan za ostvarivanje cilja, to jest

Digitized by Google

smisla socijalističkog pokreta. I dalje — pošto tom krajnjem cilju ne služe sredstva koja se od njega suštinski razlikuju, već ta sredstva sama po sebi označavaju unutrašnje ili spoljašnje približavanje krajnjem cilju — svako je sredstvo dobro pomoću kojega taj proces u filozofsko-historijskom smislu dolazi do svijesti, do buđenja u stvarnosti, a svako je sredstvo loše ako zamagljuje tu svijest (na primjer u odnosu na pravni sistem, kontinuitet historijskog razvoja), pa makar to bilo i u trenutnom materijalnom interesu proletarijata.« Moglo bi se, u Lenjinovom slučaju, u stvari reći da je taktika Boljševičke partije bila »deetizirana«, kao što je etika postala »taktizirana«. Pojam »funkcionalnog« identifikovao se s pojmom »moralnog« i tako instrumentalizovan prerastao u sredstvo revolucionarnog nasilja. Sredstva i ciljevi, etika i taktika uzajamno su razmjenjivali mjesta i u tom se relativizmu postavljali samo kao momenti totaliteta borbe. Tim je putem Lenjinovom »borbenom materijalizmu«, metodološki zasnovanom na Marksovoj filozofskoj teoriji, bilo moguće da se oslobodi svakog moralizirajućeg pogleda na svijet i da zasnuje »taktičku etiku« koja raskrštava s apsolutnim vrijednostima i ima relaciju samo sa vizijom konačnog cilja.

Revolucionar, dakle, nije »imoralan«. On je etički duboko opredijeljen, ali ne u smislu lamentiranja nad upotrebljenim sredstvima kao »nehumanim«, već sa stanovišta imperativa klasne svijesti. A ta svijest ne vodi računa o vanvremenskim utemeljenjima revolucionarnog djelovanja, već o analizi konkretne historijske situacije u kojoj dominira samo jedno pitanje: dokle se stiglo u realiziranju cilja i kakav slijedeći korak treba preduzeti do višeg stepena njegovog ostvarenja?

Obrnut postupak, prema kojem bi se svaka faza revolucije ocjenjivala sa stanovišta moralizma i apsolutizovanih etičkih vrijednosti, učinio bi nemogućom samu revoluciju. Teorijski razgovor o njoj tada bi se zapleo u bezizlazje, nametnuto apstraktnim imperativom prema kojem sva sredstva za njeno sprovođenje moraju biti humana samim tim što su i njeni konačni ciljevi humani. Takav humanizam, koji odbacuje svako nasilje, u svojoj je biti ahistorijski, a onda, kada je sebi htio da pribavi makar i najtanje teorijsko pokriće, daleko je više koristio protivnicima revolucije nego što je služio kao argument za njenu razložnu i povijesno utemeljenu kritiku.

Nikola Milošević bi mogao, sa stanovišta moralističkog odnosa prema revoluciji, prigovoriti da bi metodologija njenog pripremanja i izvođenja, ovako elaborirana, odgovarala svakoj eshatološkoj ideologiji i njenom učenju o »krajnjem cilju«. Tada, moglo bi se tvrditi, ne bi bilo razlike između makijavelista i jezuita, nacista i komunista, jer su svi oni istrajavali u ubjeđenju da je svako sredstvo dobro ako vodi ostvarenju »viših svrha«.

Međutim, poredak stvari izgledao bi takav samo ako bi mu se pristupilo sa spoljne, pojavne strane. Razmatranja stoga treba situirati u jednoj mnogo dubljoj dimenziji koja bi uključivala kriterije *historijske verifikacije* problematiziranog projekta za čiju

Digitized by Google

se realizaciju angažira određeni instrumentarij praktičnih sredstava. Taj bi kriterij bio operativno upotrebljen prije svega sa stanovišta *budućnosti* i njene povijesne smislenosti u čije ime je, u datom trenutku sadašnjosti, izvršena upotreba ovih sredstava. Samo praktični čin, nazovimo ga i terorističkim, kao što to čini Milošević u slučaju Lenjina), koji *ne uspostavlja* relaciju spram budućnosti i koji je na taj način postao vlastitom samosvrhom, podlijegao bi moralističkom prosuđivanju Miloševićeve vrste. (Primjer je savremeni terorizam kao lanac očajničkih postupaka da se svijet mijenja u ime radikalnih desnih ili lijevih projekata, bez ikakvih izgleda da oni postanu zbiljski moguća budućnost čovječanstva.)

Lenjin je, međutim, nastupao u očekivanju jedne budućnosti čije viđenje nije bilo ni utopijsko ni na blankistički način voluntarističko. U uslovima ruskog monarhističkog velikodržavlja, unutar sebe već sazrelog za skori raspad, nju su (kako bi za francusku revoluciju rekao Hegel) predviđali svi prosvijećeni umovi tog vremena, bez obzira na oprečne sadržaje njihovih vizija. Budućnost je u djelatnosti boljševika i samog Lenjina bila već realno prisutna na nivou vrlo izvjesne historijske šanse (i to ne budućnost na kratak rok, već ona koju bismo mogli gotovo nazvati »ontološkom«). U datom trenutku (1905. godine i dalje) Lenjinu se učinilo da mu se ta šansa izmiče kad je već bila nadohvat ruke. Sa gledišta današnjih verifikacija njegovog djelovanja, sredstva koja je u tom momentu bio izabrao (teroristički prepadi u vidu »eksproprijacija«) doista mogu da izazovu građanska moralistička zgražavanja. Ali odmah bi se postavilo pitanje — da li je Lenjin bio kriv za situaciju u koju ga je doveo objektivni sticaj okolnosti (prije svega nedostajanje materijalnih i finansijskih sredstava)?

Ovdje se, kao nužan, nameće jedan imaginarni eksperiment: kako bi danas rezonirali ti isti građanski moralisti da je Lenjin dopustio da se njegova partija raspadne 1905. godine i da joj se ubrzo zametne svaki povijesni trag? Posve je izvjesno da bi oni na marginama svojih historiografskih zabilješki zapisali da se negdje početkom XX stoljeća u rusku revolucionarnu tradiciju pokušala uključiti i frakcija RSDRP, koja se nazivala »boljševičkom«, ali da nije bila na visini te tradicije i da je stoga brzo iščezla, sa izvjesnim Vladimirom Iljičem na čelu. Suhoparnost konstatacije bila bi vjerovatno propraćena i uobičajenim sarkastičnim komentarom da je čovječanstvo bilo pošteđeno još jedne »lijeve diktature«!

Međutim, kad Lenjin takvo zadovoljstvo nije priuštio svojim malograđanskim moralističkim kritičarima i kad je ustrajao u naporu da se održi na razini zahtjeva vremena (bez obzira na prirodu upotrebljenih sredstava — čemu se, uostalom, pribjegavalo samo kraće vrijeme), oni su se potrudili da njegov instrumentarij postupanja — mada, kako smo vidjeli, svojstven i drugim orijentacijama iz tog vremena — istrgnu iz epohalnog konteksta i prikažu u najružnijem moralnom svjetlu. Lenjin je za njih (uključujući i Miloševića) bio i ostao »genetski terorista«, jer je u sklopu nekoliko »eksproprijacija«, izvršenih po njegovom nadahnuću, poginulo nekoliko vojnika i nedužnih građana. Pa ako se pojam »neduž-

Digitized by Google

nosti« ne može doslovce primijeniti na vojnike (budući da je mogućnost pogibije uračunata kao profesionalni rizik), onda ovi moralisti s naglašenim patosom žele da ga vežu za prolaznike koji su *mogli* stradati prilikom »eksproprijacija«. Sa jednog načelnog humanističkog stanovišta oni bi možda i bili u pravu da, na primjer, same građanske revolucije nisu pojam »nedužnosti« relativizirale do njegovog potpunog iščeznuća. Pomenimo samo jakobinsku diktaturu i psihozu nemilosrdnog životnog zatiranja koja je ležala u samom njenom biću. O tome je (ali bez ikakvog moralističkog patosa) pisao građanski historičar F. M. A. Minje. Nastojeći da dočara duh ove diktature, Minje navodi jedan tekst Kamila Demulena u kojem on, navodeći Tacitovo razmišljanje o Neronovoj strahovladi, kritikuje istovremeno i jakobince. »U ono doba — veli Demulen parafrazirajući Tacita — smatrahu se razgovori državnim zločinima, a od toga nije trebalo ni samo korak da budu zločinom proglašeni i puki pogledi, turobnost, sažaljenje, uzdasi, pa i sama šutnja... Trebalo je da pokazuješ veselje radi smrti svog prijatelja, svog rođaka, nisi li htio izvrći se pogibli da i sam zaglaviš. Pod Neronom su mnogi kojima je posmicao rođake išli da za to bogovima zahvale. Trebalo se barem veselim pokazivati; bojalo se da već sam strah ne bude povod krivnji. Sve je u tirana pobuđivalo sumnju. Bijaše li koji građanin obljubljen, on bijaše suparnik vladarev koji je mogao zapaliti građanski rat. Taj bijaše sumnjiv. Tko, suprotno od toga, nije htio da ga narod zavoli te je sjedio u zapećku, upadao je u oči zbog svoga skromnog života. I taj bijaše sumnjiv. Siromahe je valjalo bliže nadzirati, jer nema poduzetnijih od onih koji ničega nemaju. Sumnjiv bijaše i taj. Tko je bio tmurna, melankolična izgleda i zanemarene spoljašnjosti, žalio je što su se javni poslovi dobro razvijali. Sumnjiv je i taj. Ako li je bio krepostan i stroge čudorednosti, on je samo korio dvor. Sumnjiv je i taj. Bijaše li filozof, govornik, pjesnik, njemu se prohtjelo da uživa veći ugled nego oni koji su vladali. Sumnjiv je i taj. Napokon, ako se tko odlikovao u ratu, taj je bio tim pogibeljniji svojim talentom; trebalo se riješiti vojskovođe ili ga brzo okrenuti od vojske. I taj bijaše sumnjiv.«[15]

Jekobinski teror, simbolično upoređen od strane građanskog historičara sa onim neronijanskim, bio je, dakle, posvemašan i praktično nije poštedio nikoga. Vjerovatno se nikad neće pouzdano ustanoviti koliko je »nevinih žrtava« odnio. Ali on je bio jedna od pretpostavki definitivnog povijesnog utemeljenja građanskog svijeta. Stoga ćemo kod rijetko kojeg buržoaskog mislioca naići na moralističku lamentaciju nad jakobinskom diktaturom, jer su oni građanski svijet prihvatili kao *svoj* i etički opravdali sredstva koja su vodila ka njegovom uspostavljanju. Niko od njih nije jakobince optužio kao teroriste u smislu u kojem ovaj termin upotrebljava Milošević kad treba da žigoše Lenjina, bez obzira na to što je za nevine giljotine imala jednak učinak kao i bomba boljše-

[15] F. M. A. Mignet, *Povijest francuske revolucije*, Matica hrvatska, Zagreb, 1982, str. 196—197.

Digitized by Google

vičkog »bojovnika«. Ali i da su htjeli, oni to nisu mogli, jer bi tada građanski svijet negirali kao svoj i postavili se s njegove druge, moralističke strane, koja bi se pokazala potpuno lišenom sadržine. Taj se svijet konstituisao kao »zbilja bez povratka« i učinio izlišnom, pa i komičnom, svaku zamjenu ontoloških sudova onim etičkim i moralističkim.

Miloševiću je, međutim, potrebna žalopojka nad Lenjinom i jednom kratkom sekvencom boljševičke historije, jer se on sa svijetom socijalizma nikad nije mogao intimno pomiriti. Zato mu je bila neophodna moralna diskreditacija tog svijeta, slika oktobarske revolucije kao institucionaliziranog terorizma i njeno kasnije poistovjećenje sa staljinizmom, da bi pokazao kako su perspektive jednog historijskog procesa potpuno zatvorene. Miloševićev pad na pozicije malograđanskog moralizma s one strane mogućnosti što ih taj proces nudi ujedno je odslikao i njegovu nemoć da mu se efikasno suprotstavi ili da ga do kraja ignoriše. Zamkama te nemoći izbjegla je čak i ozbiljnija građanska historiografija koja boljševizmu i oktobarskoj revoluciji, u pravilu, nije prilazila sa stanovišta moralizma i lamentacija, nego sa stanovišta kritike njihovih sadržaja (onakvih kakve ih je ona vidjela). Stoga se Miloševićev način rasuđivanja spustio ispod nivoa ove historiografije. To pokazuje da će jedan dio naše teorijske misli još dugo robovati balkanskim kompleksima prema građanskoj nauci čiji duh njegovi protagonisti zapravo nisu ni razumjeli, pa su se doveli u poziciju da nam loše imitacije poturaju kao neuspjele originale.

Digitized by Google

Branislav Vuković

Neke osobenosti i značaj nacionalnog pitanja u zemljama u razvoju

1. U klasičnoj teoriji XIX vek je smatran vekom nacionalnosti ili »buđenja nacija«. Međutim, nacionalni fenomen u tom veku bio je u sklopu buržoasko-demokratskih, antifeudalnih revolucija ograničen, uglavnom, na razvijene zemlje zapadne hemisfere, koje čine mali deo svetskog stanovništva. U stvari, nacionalni fenomen tek u XX veku zahvata ceo svet, postaje svetsko pitanje. To je pitanje danas u različitim vidovima aktuelno — bez obzira na društveno uređenje — u svim delovima savremenog sveta — od najnerazvijenijih zemalja do onih na najvišem stepenu razvoja. Sve autentične socijalističke revolucije, počev od oktobarske u carskoj Rusiji kao »tamnici naroda«, imale su izraženu nacionalnooslobodilačku dimenziju. To se pitanje i danas postavlja u tim zemljama, bilo kao proces formiranja nacija na novim osnovama pune ravnopravnosti ili kao problem samostalnosti, odnosa među nacijama, položaja nacionalnih manjina itd. Ono je, u vidu položaja manjinskih grupacija ili zajednica, aktuelno i u većini razvijenih kapitalističkih zemalja Zapada, u kojima je, inače, ono u osnovi rešeno u prošlom veku.

Na najširem planu i u najizraženijem vidu nacionalno pitanje se danas ispoljava u zemljama u razvoju. Borba za nacionalnu emancipaciju bila je jedna od osnovnih pokretačkih snaga svetske antikolonijalne revolucije. I posle sticanja državnosti nacionalno

Digitized by Google

pitanje predstavlja jedno od ključnih pitanja razvoja tih zemalja u smislu formiranja nacionalnih individualiteta, postizanja ekonomske samostalnosti itd., što je na ovom području izuzetno složen i dugotrajan proces. Stoga su neprihvatljiva gledišta prema kojima nacionalno pitanje u tim zemljama zauzima središnje mesto samo u prvoj etapi, u borbi za nacionalnu nezavisnost, a da posle sticanja nezavisnosti i formiranja država ono gubi značaj.[1]

U savremenim društvenim i istorijskim uslovima nacionalno pitanje je dobilo i drugačije klasne i političke sadržaje u odnosu na one u kapitalističkom okruženju u prošlom veku. Pre svega, ono se danas ne rešava u uslovima postojanja kapitalizma kao jedinog, sveobuhvatnog društvenog sistema, već u okolnostima širenja socijalizma kao svetskog procesa. Socijalizam daje i nove sadržaje borbi za nacionalnu emancipaciju i za odnose među nacijama. Nacionalno iptanje se danas ne rešava samo sticanjem državnosti, već obuhvata i ekonomsku samostalnost i ravnopravnost u svim oblastima društvenog života. Vodeća snaga u rešavanju nacionalnog pitanja, po pravilu, više nije buržoazija, već radnička klasa i radne mase naroda. Nacionalna prava postaju sve šire priznata u savremenom društvu, uključujući i Ujedinjene nacije.

Nacionalno pitanje, i pored svoje univerzalnosti, ne nastaje u istom istorijskom periodu i društvenim uslovima niti ima isti značaj, klasno-socijalne i političke sadržaje i puteve rešavanja u svim zemljama ili delovima sveta.[2] U tom pogledu nacionalno pitanje u zemljama u razvoju, nekadašnjim kolonijama i polukolonijama, ima izuzetan značaj i izrazite osobenosti. U periodu kolonijalne dominacije rešavanje nacionalnog pitanja u smislu samoopredeljenja i sticanja državnosti predstavljalo je preduslov ostvarivanja ljudskih i demokratskih prava i daljeg opšteg razvoja društva tih zemalja. Borba za nacionalno oslobođenje je motivisala i u političku borbu uključila milionske proletarizovane i poluproletarizovane mase u tim zemljama, a reč je o području koje obuhvata dve trećine stanovništva u svetu. To je u znatnoj meri uticalo na političko uređenje tih zemalja posle sticanja nezavisnosti i u relativno kratkom istorijskom periodu bitno izmenilo političku kartu i odnose snaga u svetu. Na primer, samo u 1961. godini, poznatoj kao »godini Afrike«, nezavisnost je steklo osamnaest zemalja tog kontinenta. Nacionalni fenomen posle sticanja državnosti ima veliki značaj ne samo za unutrašnji razvoj tih zemalja, već i za širu ljudsku zajednicu. Naime, usled prirode kolonijalnog ugnjetavanja i visokog stepena integrisanosti tih ze-

[1] N. A. Simonija, *Ob osobenostjah nacional'no-osvoboditelnyh revol'ucii*, Moskva, 1968, str. 7.

[2] Tako je, na primer, Lenjin svojevremeno razlikovao »najmanje tri razna tipa zemalja u pitanju samoopredeljenja«, i to: napredne zemlje: »Zapadne Evrope (i Amerike), gde je nacionalni pokret — prošlost; istok Evrope, gde je on — sadašnjost i polukolonije i kolonije, gde je on u znatnoj meri — budućnost (V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, knjiga 10, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 193).

Digitized by Google

malja u epohi imperijalizma kao agrarno-sirovinskog priveska u međunarodnoj kapitalističkoj podeli rada i na svetskom tržištu, nacionalna privreda, tržište, kultura itd. u njima se stvaraju tek posle sticanja državnosti. Borba za nacionalnu emancipaciju usmerena je ne samo na sticanje državnosti, već i na ovladavanje sopstvenim prirodnim bogatstvima i viškom rada. Proces formiranja nacije u tim zemljama, dakle, objektivno vodi njihovoj borbi, bez obzira na društveno uređenje, za menjanje nasleđenih međunarodnih, a osobito ekonomskih odnosa koji su postali prepreka ne samo daljem razvoju proizvodnih snaga, nego i formiranju nacija u njima. Stoga ta borba čini sastavni deo opšte borbe protiv eksploatacije, ima progresivan i demokratski karakter u meri u kojoj ostvaruje određenu ulogu u menjanju postojećih međunarodnih odnosa, a time i odnosa snaga u svetu i predstavlja prvi korak ka stvarnoj internacionalizaciji ljudskog društva.

Ispoljavanje nacionalnog fenomena u specifičnim društvenim i istorijskim uslovima zemalja u razvoju pokazuje izrazite osobenosti. Doduše, znatne razlike u tom pogledu postoje unutar i između pojedinih delova tog područja, kao, na primer, između Azije sa starim civilizacijama i državnim tvorevinama u pretkolonijalnom periodu i Afrike sa preovlađujućim plemenskim strukturama, a da se ne govori o zemljama Latinske Amerike na višem stepenu razvoja i s evropskim useljenicima, koje su nezavisnost stekle u prošlom veku i sada vode borbu za drugu, stvarnu, to jest ekonomsku nezavisnost. U tom okviru postoje ne male razlike i u pogledu klasno-socijalnih i političkih sadržaja nacionalnog pitanja, vodećih snaga itd. Međutim, i pored razlika, zajedničke osnovne osobenosti nacionalnog fenomena u zemljama u razvoju formirale su se na osnovama položaja, strukture društva itd. u uslovima kolonijalne i imperijalističke dominacije, posebno u Aziji i Africi.

Osobenosti nacionalnog fenomena u zemljama u razvoju su toliko izražene da neki autori postavljaju pitanje da li se u njihovom slučaju i može primenjivati postojeći pojam i termin »nacija«.[3] Drugi, pak, autori smatraju da je za taj fenomen u zemljama u razvoju neophodno stvaranje posebne teorije i uvođenje novih pojmova i termina.[4] Ima autora koji za to područje primenjuju pojam »protonacija«, u značenju socijalnih formacija koje još nisu ni nacije u formiranju[5]; ili pak »pseudonacija«, »periferna nacija«[6] itd. Neki autori iz zemalja u razvoju predlažu da se, radi određenijeg razdvajanja, umesto pojma »nacionalizam«, primenjenog na zemlje Evrope, u značenju kolonijalnog i opresivnog, za zemlje u razvoju upotrebimo naziv »nacionalitarni«

[3] Carl J. Friedrich, *L'Idée d'Nation*, Pariz, 1968, str. 34.
[4] Jean Chesneaux, *La Pensée*, Pariz, br. 119/1965.
[5] Jean Ziegler, *Main Basse sur L'Afrique*, Pariz, 1968, str. 9.
[6] Franc Fanon, *Prezreni na svetu*, Zagreb.

Digitized by Google

(phénomène nationalitaire)[7] u značenju oslobodilačkog i naprednog. I neki naši autori zastupaju, na primer, gledište da je antikolonijalna revolucija imala svoju osnovu u »nacionalizmu bez nacija«[8] ili, pak, da u tim zemljama nije reč o formiranju nacija, nego tek o formiranju naroda u političku zajednicu[9].

Svrha ovog napisa nije da se celovito razmatra nacionalni fenomen u zemljama u razvoju, već samo osnovna gledišta u teoriji o tom fenomenu, izuzimajući teoriju u našoj zemlji. Pri tom se ne bi ulazilo u opšta teorijska pitanja nacije i nacionalnog fenomena. Stavovi i uloga naše teorije i društvene prakse, osnovne osobenosti, značaj, klasno-socijalna sadržina itd. nacionalnog fenomena u zemljama u razvoju predmet su posebnih napisa.

2. Nacionalni fenomen u zemljama u razvoju i pored njegovog velikog značaja, nedovoljno je empirijski istražen i teorijski definisan. Pored toga, postojeća istraživanja su u znatnoj meri opterećena političkim pragmatizmom, mehaničkim prenošenjem shema i oblikâ nastalih u drugačijim društvenim i istorijskim uslovima, a posebno evropocentrizmom. Naučno proučavanje nacionalnog fenomena u zemljama u razvoju nedovoljno je razvijeno i u našoj zemlji, mada su radovi nekih teoretičara, posebno Edvarda Kardelja, a i celokupna društvena praksa, dali veliki doprinos proučavanju nacionalnog pitanja u savremenoj epohi, a u tom okviru i u zemljama u razvoju.

Razlike koje u nauci, a posebno u građanskoj i marksističkoj teoriji, postoje u pristupu nacionalnom fenomenu uopšte ispoljavaju se i u pristupu tom fenomenu i u zemljama u razvoju. To, međutim, ne znači, da se u širokoj lepezi gledišta i pristupa unutar navedena dva osnovna teorijska koncepta neka od njih međusobno ne dodiruju i prepliću. Takav je, na primer, slučaj sa gledištima o značaju i klasnoj sadržini nacionalnog pitanja u građanskoj teoriji i u dogmatskoj interpretaciji marksizma.

3. Građanska teorija posvetila je relativno veću pažnju nacionalnom fenomenu u zemljama u razvoju i stvorila širi kategorijalni aparat u njegovom istraživanju.[10] Najobimnija istraživanja sprovedena su u okviru teorije modernizacije i funkcionalističke teorije, koja su, prema nekim ocenama, ostvarila znatan uticaj i na naučnike u zemljama u razvoju.[11] Rezultati su, međutim,

---

[7] Anouar Abdel-Malek, *Sociologija nacionalnog razvoja. Problemi konceptualizacije*, »Marksizam u svetu«, br. 10/1977, str. 136.

[8] Stane Južnič, *Razmatranja o formiranju nacija u nerazvijenim zemljama — uloga istorijskog faktora*, »Međunarodni problemi«, br. 4/1968, str. 30.

[9] Zvonko Lerotić, *Nacija. Teorijska istraživanja društvenog temelja i izgradnje nacije*, Zagreb, 1977, str. 42.

[10] Najpotpuniji pregled i analizu gledišta građanske teorije dao je u našoj literaturi Zvonko Lerotić (navedeno delo).

[11] Isto, str. 14.

Digitized by Google

ograničeni idealističkim pristupom i evropocentrizmom, nametanjem nacije u Zapadnoj Evropi kao univerzalnog modela, svođenjem nacionalnog fenomena, uglavnom, na sferu ideja i osećanja, na kapitalizam, državu itd. Na širem planu, međutim, ima i pristupa koji sadrže i neke materijalističke elemente.

Klasična građanska teorijska misao epohe kolonijalizma i imperijalizma je, izražavajući ekspanzionizam buržoazije u metropolama, potpuno negirala nacionalna prava i karakter zajednica u kolonijama i polukolonijama, određujući ih kao necivilizovane i varvarske, nasuprot civilizatorskoj misiji zapadnoevropskih nacija. U tom okviru se kod savremenih autora još uvek može naići na gledišta da su »većinu kolonijalnih uprava činile vlade socijalnog blagostanja« (social welfare)[12], da su kolonijalni metodi bili »škola demokratije«[13] itd. Takva gledišta su u sklopu vladajućih ideoloških koncepcija i sistema vrednosti služila opravdavanju osvajanja i eksploatacije kolonija i polukolonija. Takvih gledišta i danas ima u rasističkim, fašističkim i neokolonijalističkim teorijama, pa i u blokovskim shvatanjima, prema kojima područje ovih zemalja predstavlja ideološki vakuum koji treba da popuni neko sa strane.

Shvatanja epohe kolonijalizma bila su i u znaku Hegelove ideje o istorijskim i neistorijskim narodima, koje su uticale i na neke stavove u marksističkoj teoriji. Na primer, Hegel je o Africi pisao: »To, naime, nije povijesni kontinent, on nema da pokaže nikakvo gibanje i razvoj. Šta mi zapravo podrazumijevamo pod Afrikom to je ono bespovijesno i neobjašnjeno, što je posve obuzeto prirodnim duhom.«[14] Takva shvatanja su i danas sadržana u teorijama koje neke od tih zemalja određuju kao »organska« ili »tradicionalna« društva, privržena verovanjima i pravilima koja su regulisala odnose u prošlosti[15], što znači da ne mogu stvarati savremene oblike društvenih zajednica.

U savremenoj građanskoj teoriji najvećim se delom ne negira nacionalni fenomen i »izgradnja nacija« u zemljama u razvoju. Štaviše, ima radova u kojima se nacionalizmu u zemljama u razvoju u savremeno doba daju obeležja koja je u srednjem veku imala religija[16], a »modernizujući nacionalizam« se upoređuje sa elementima »velikih ideoloških sistema sveta«, sa hrišćanstvom, marksizmom[17] itd. Uočavaju se i razlike u odnosu na nacionalni

[12] E. David Apter, *Some Conceptual Approaches to the Study of Modernization.*

[13] Rupert Emerson, *From Empireto the Nation. The Rise of Selfassertation of African and Asian People*, Kembridž, 1960.

[14] Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Filozofija povijesti*, Zagreb, 1957, str. 102.

[15] Edvard Shils, *Political Developments in the New States*, Gravenhage, 1962, str. 31.

[16] L. Louis Snyder, *The New Nationalism*, Njujork, 1968, str. 112.

[17] E. Paul Sigmund, *The Ideologies of the Developing Nations*, London, 1963, str. 3.

Digitized by Google

fenomen u Evropi i, na toj osnovi, pravi podela na »stari« i »novi« nacionalizam, u koji se učvršćuje i nacionalizam u zemljama u razvoju. Pri tom se, međutim, odlučujući uticaj javljanju tog fenomena u zemljama u razvoju pripisuje spoljnim činiocima, negira se njegov autohtoni karakter i pridaju mu se negativna značenja. Tako se, na primer, zastupa gledište da u tom delu sveta ili u pojedinim njegovim regionima »nacionalno nije rezultat unutrašnjeg razvoja, kao u Evropi, već je to uvezena koncepcija«[18]. U tom sklopu se odlučujuća uloga u antikolonijalnoj revoluciji dodeljuje »članovima pozapadnjačene elite«[19].

Prema funkcionalističkoj teoriji model po kojem se ostale nacije modeliraju, to jest razvijaju, čine nacije zapadnog tipa, koje su po prirodi demokratske, pozitivne i napredne, dok su istočne i neevropske nacije i nacionalizmi mesijanski, nedemokratski i autoritarni. Prema ovom tumačenju, »u nezapadnim shvatanjima nacija je politička jedinica zasnovana na iracionalnim, prevazilazećim civilizacijskim koncepcijama naroda«. I dalje: »Nezapadne nacije nemaju svoj koren u socijalno-političkoj stvarnosti«[20].

U tom sklopu se i za antikolonijalne pokrete kaže da su to: »nacionalni« pokreti iza kojih još ne postoje nacije niti ideološko jedinstvo iz kojega se nacija može razviti. Ovaj tip je još daleko od istinskog nacionalnog pokreta. Njegovo jedinstvo je većinom negativnog tipa, zasnovano na odbacivanju kolonijalne uprave.[21] Štaviše, ukoliko se, po izuzetku, nekim nacionalno-oslobodilačkim pokretima prizna progresivan karakter, oni to svojstvo gube posle sticanja nezavisnosti. Tako se, na primer, konstatuje: »Novi azijski nacionalizam je primarno negativan koncept. Počeo je od zemlje do zemlje kao progresivna, oslobađajuća snaga, da bi posle oslobođenja postao nezdrav i reakcionaran.«[22] Za Afriku se konstatuje da je lojalnost plemenu jača od lojalnosti naciji. Uopšte uzev, prevladava gledište da su se posle sticanja nezavisnosti »nove nacije razbile u konglomerat sukobljenih sub-zajednica« i da će stoga »stvaranje pogodnih državnih sistema u većini bivših kolonija biti bolan proces«[23], predviđajući federaciju kao najpogodniji oblik. Zbog nedovoljne integrisanosti, za nacionalizam u zemljama u razvoju primenjuje se i termin, odnosno kategorija, »deleći« (Fissi parous) nacionalizam.

Nacionalni fenomen u zemljama u razvoju ocenjuje se kao nazadan i zbog toga što: »kao centrifugalna struja sprečava razvoj u pravcu internacionalizma«. Prema tom gledištu, »novi nacionalizam je... daleko od toga da ukazuje na put internacionalizacije društva. On zaostaje za procesom modernizacije i ostavlja

[18] Cara du Bois, *Cultural Facets of Southeast Asian Regionalism*, u: *Southeast Asia Today*, str. 36.

[19] E. Paul Sigmund, op. cit., str. 3.

[20] L. Louis Snyder, op. cit., str. 55.

[21] Isto, str. 63.

[22] Isto, str. 44.

[23] Isto, str. 40.

Digitized by Google

političko-ekonomsku prazninu, koja se povećava umesto da se smanjuje«[24].

U savremenoj građanskoj teoriji ili, tačnije, na njenim marginama, postoje i gledišta koja, uočavajući razlike u odnosu na evropski fenomen, nacionalnom fenomenu u zemljama u razvoju pripisuju i neka pozitivna svojstva. Tako se, na primer, konstatuje da nacionalizam u zemljama u razvoju »nije buržoaski, već više populistički, da nije zasnovan na individualizmu kao na Zapadu, već na kolektivnim pravima«. Štaviše, ukazuje se, kao na karakterističnu, tendenciju da postane socijalistički orijentisan.[25]

4. Za razliku od građanske teorije, marksizam je istorijsko-materijalističkim pristupom otvorio nove puteve proučavanju i rešavanju nacionalnog pitanja. Marksizam je od svog nastanka naciju i nacionalno pitanje, kao istorijske pojave, povezao sa određenim stepenom razvoja ljudskog društva, s klasnom sadržinom, borbom protiv eksploatacije i socijalnom ravnopravnošću. Još je u Manifestu komunističke partije utvrđen fundamentalni stav marksizma da »u meri u kojoj se ukida eksploatacija jednog individuuma od strane drugog, ukida se i eksploatacija jedne nacije od strane druge« i da »s padom suprotnosti u okviru nacija, pada i neprijateljski stav među narodima«[26]. Marks je istakao veliki značaj nacionalnog pitanja za proletarijat, koji mora i sam da se konstituiše kao nacija, koji je nacionalan, »mada nikako u smislu buržoazije«. Ne ulazeći dublje u gledišta klasikâ, može se reći da su navedeni stavovi imali kasnije fundamentalan značaj i za marksistički pristup nacionalnom fenomenu u savremenim zemljama u razvoju.

Doduše, u okviru različitih tumačenja marksizma ili na njegovim marginama formirala su se i drugačija gledišta prema nacionalnom fenomenu: od svođenja nacionalnog pitanja na kulturnu autonomiju u austromarksizmu do suprotstavljanja klasnog i nacionalnog, potiskivanja nacionalnog u odnosu na klasno (Roza Luksemburg) i određivanja nacionalnog kao buržoaske kategorije u dogmatskoj reviziji marksizma, a da se i ne govori o podređivanju proletarijata nacionalnim interesima buržoazije od strane Druge internacionale i, kasnije, socijaldemokratije. Zastupnici ovakvih i sličnih gledišta imali su negativan stav prema nacionalnom pitanju kolonija i, kasnije, zemalja u razvoju.

Izvorne stavove marksizma o nacionalnom pitanju dalje je razvio Lenjin u uslovima imperijalizma, zaoštravanja protivrečnosti kapitalizma i prvog svetskog rata kao sukoba velikih imperijalističkih sila za preraspodelu kolonija i svetske dominacije. Analizom protivrečnosti imperijalizma kao najvišeg stadijuma u razvoju kapitalizma Lenjin je, pored ostalog, kolonijalno i nacionalno pitanje stavio u prvi plan globalnih kretanja i svetske politike. U svom obimnom teorijskom opusu i u neposrednoj po-

[24] Isto, str. 9, 33.

[25] Isto, str. 34, 55.

[26] K. Marks — F. Engels, *Manifest komunističke partije*, isto.

Digitized by Google

litičkoj praksi Lenjin je izuzetan značaj pripisao nacionalnom, a u tom okviru i kolonijalnom pitanju. Njegova je posebna istorijska zasluga u tome što je, polazeći od konkretnih istorijskih uslova, utvrdio suštinsku povezanost kolonijalnog i nacionalnog pitanja, odnosno da je kolonijalno pitanje, kako je isticao, u suštini nacionalno pitanje, ali i povezanost nacionalne borbe i socijalnih zahteva, borbe komunističkih partija i radnikâ razvijenih zemalja sa borbom nacionalnooslobodilačkih pokreta u kolonijama. Lenjin, pri tom, nacionalno pitanje u kolonijama nije vezivao samo za buržoaziju niti pak samo za radničku klasu, već i za celo »radno stanovništvo, za celi narod«, pa ni samo za kolonijalne zemlje u kojima ima radnika, već i za one »gde nema radnika, gde ima samo robovlasnika i robova«. Lenjin je naglašavao da je u takvim slučajevima obavezno za svakog marksistu da ističe značaj samoopredeljenja«. U vreme kada su nacionalnooslobodilački pokreti na širem planu u kolonijama tek bili u začetku ukazivao je na njihov revolucionarni potencijal, povezujući ih sa borbom radnika u razvijenim zemljama, sa perspektivom i stabilnim razvojem socijalizma u evropskim državama. Po Lenjinovim rečima: »socijalna revolucija ne može da se zbude drukčije nego u obliku epohe koja spaja građanski rat proletarijata protiv buržoazije u naprednim zemljama s celim nizom demokratskih i revolucionarnih pokreta, među kojima i nacionalnooslobodilačkih u nerazvijenim, zaostalim i ugnjetenim zemljama«[27]. Lenjin je smatrao da u kolonijama »postoje još *objektivno* opštenacionalni zadaci; naime, zadaci demokratski, zadaci zbacivanja tuđeg nacionalnog jarma«[28], što znači mogućnost najšireg političkog okupljanja za izvršavanje tih zadataka.

Lenjin je nacionalnooslobodilačke borbe u kolonijama prvobitno definisao kao »buržoasko-demokratske«, jer je osnovnu masu stanovništva tih zemalja činilo seljaštvo, »koje je predstavnik buržoasko-kapitalističkih odnosa«. Očigledno je da se u ovom stavu polazilo od mehaničkog prenošenja sheme strukture društva i položaja seljaštva u zapadnim kapitalističkim zemljama na uslove u kolonijama. Međutim, kasnije, posle razmatranja teza o nacionalnom i kolonijalnom pitanju i posle primedbi predstavnika komunističkih partija nekih azijskih zemalja da će se, ukoliko se o njima govori kao buržoasko-demokratskim pokretima, izbrisati svaka razlika između reformističkog i revolucionarnog pokreta — u Izveštaju Komisije Lenjin je konstatovao »da smo smatrali za jedino pravilno da uzmemo u obzir ovu razliku i da skoro svuda zamenimo izraz »buržoasko-demokratski« izrazom »nacionalno-revolucionarni««[29].

[27] V. I. Lenjin, *O karikaturi marksizma i o empirijskom ekonomizmu, Izabrana dela*, »Kultura«, Beograd, 1960, knjiga 10, str. 193.

[28] Isto, str. 213.

[29] Svoje osnovne stavove Lenjin je izneo u Izveštaju Komisije za nacionalna i kolonijalna pitanja II kongresa Komunističke internacionale (30. jula 1920. godine): »Došli smo do jednoglasne odluke da, umesto o »buržoasko-demokratskom« pokretu, treba govoriti o

Digitized by Google

U vreme Lenjina nacionalno i kolonijalno pitanje je dobilo vrlo istaknuto mesto u delovanju Treće internacionale. U njegovom razmatranju učestvovali su mnogi istaknuti komunisti iz nekih azijskih zemalja, kao M. N. Roj iz Indije, Sultan Galijev iz Egipta i drugi. U tadašnju Antikolonijalnu ligu — organizaciju formiranu pod uticajem Kominterne — učlanili su se i neki oslobodilački pokreti iz kolonija, na primer, Indijski nacionalni kongres, ili su tesno sarađivali, kao Udruženje indonežanskih studenata u Holandiji, dok su u nekoliko zemalja Latinske Amerike bile formirane antiimperijalističke lige. Oktobarska revolucija je, posle osvajanja vlasti od strane radnika i seljaka, svojim idejama o pravu naroda na samoopredeljenje, o ravnopravnosti narodâ, otvarajući epohu socijalističkih revolucija, u velikoj meri uticala na buđenje nacionalne svesti i na revolucionarno vrenje u kolonijama, naročito u Aziji. Ipak, to je bio period u kojem nacionalnooslobodilački pokreti u kolonijama još nisu imali takvu širinu i sadržaje kakve su dobili posle svetske ekonomske krize tridesetih godina, a naročito uoči drugog svetskog rata.

Suštinski drukčiji pristup od Lenjinovog prema nacionalnom pitanju u kolonijama i polukolonijama imali su u daljem razvoju zastupnici dogmatskih tumačenja, odnosno revizije marksizma. U tom okviru su, po celovitosti, ulozi i nepovoljnim posledicama, od posebnog značaja Staljinova gledišta i praksa. Staljin je, po-

---

nacionalno-revolucionarnom pokretu. Ne podleže ni najmanjoj sumnji da svaki nacionalni pokret može da bude samo buržoasko-demokratski, jer se osnovna masa stanovništva u zaostalim zemljama sastoji od seljaštva, koje je predstavnik buržoasko-kapitalističkih odnosa. Bilo bi utopija smatrati da proleterske partije mogu, ako uopšte mogu da se pojave u takvim zemljama, ne nalazeći se u određenim odnosima sa seljačkim pokretom, ne podržavajući ga u praksi, da sprovode komunističku taktiku i komunističku politiku u tim zaostalim zemljama. Ali, ovde su stavljeni prigovori da će se, ako budemo govorili o buržoasko-demokratskom pokretu, izbrisati svaka razlika između reformističkog i revolucionarnog pokreta. Međutim, u poslednje vreme u zaostalim i kolonijalnim zemljama ova razlika se ispoljila potpuno jasno, jer se imperijalistička buržoazija svim silama stara da reformistički pokret nasadi i među ugnjetenim narodima. Između buržoazije zemalja koje vrše eksploataciju i buržoazije kolonijalnih zemalja došlo je do izvesnog zbližavanja, tako da veoma često — možda čak u većini slučajeva — buržoazija ugnjetenih zemalja, iako i podržava nacionalni pokret, istovremeno se u sporazumu sa imperijalističkom buržoazijom, tj. zajedno s njom, bori protiv svih revolucionarnih pokreta i revolucionarnih klasa. U Komisiji je to bilo neoborivo dokazano i mi smo smatrali za jedino pravilno da uzmemo u obzir ovu razliku i da skoro svuda zamenimo izraz »buržoasko-demokratski« izrazom »nacionalno-revolucionarni«. Smisao ove zamene sastoji se u tome da mi kao komunisti treba samo u tim slučajevima da podržavamo i da ćemo podržavati buržoaske oslobodilačke pokrete u kolonijalnim zemljama, kada su ovi pokreti stvarno revolucionarni i kada nas njihovi predstavnici ne budu sprečavali da vaspitavamo i organizujemo u revolucionarnom duhu seljaštvo i široke mase eksploatisanih. Ako ne postoje i ovi uslovi, onda se komunisti moraju u tim zemljama boriti protiv reformističke buržoazije kojoj pripadaju i heroji Druge internacionale...« (V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, knjiga 13, cit. izd., str. 618—619).

Digitized by Google

lazeći od marksističke teorije, dalje razrađivao nacionalno pitanje, ali je u nizu bitnih postavki i u neposrednoj praksi prihvatao idealističke i pragmatičke pozicije. Njegova gledišta su postala dominantna u komunističkom pokretu u periodu uspona antikolonijalnih revolucija i imala su nepovoljne posledice i po radnički i po nacionalnooslobodilački pokret u kolonijama.

U ovom napisu neće se ulaziti u opšta Staljinova shvatanja nacije i nacionalnog pitanja.[30] Ovde će biti obuhvaćeni samo oni vidovi toga pitanja i praksa koji se odnose na te fenomene u zemljama u razvoju.

Za Staljina je, uopšte uzev, nacionalno pitanje bilo u suštini buržoasko pitanje, a nacionalna borba »u svojoj suštini uvek ostaje buržoaska, korisna i probitačna za buržoaziju«. Otuda su za njega nacionalnooslobodilački pokreti u kolonijama i zavisnim zemljama buržoasko-demokratski pokreti i rezerve proleterskih revolucija. Pošto je seljaštvo činilo ogromnu većinu stanovništva, on je nacionalno pitanje u tim zemljama proglasio, u suštini, seljačkim pitanjem.

S druge strane, mehanički primenjujući opšti stav marksističke teorije o tome da rukovodeću ulogu u nacionalnom pokretu u sklopu buržoasko-demokratskih revolucija ima buržoazija, a posle Pariske komune proletarijat, prema Staljinovom tumačenju, proletarijat i komunističke partije u kolonijama i zavisnim zemljama treba da preuzmu vodeću ulogu u nacionalnooslobodilačkim pokretima. S obzirom na jačanje nacionalnooslobodilačkih pokreta u tim zemljama, Staljin je ocenio da je »nastupila era oslobodilačkih revolucija u kolonijama i zavisnim zemljama, era buđenja proletarijata tih zemalja, *era njegove* hegemone uloge u tim revolucijama«[31]. Pri tom se, na osnovi njegovih koncepcija, društvena uloga proletarijata mogla ostvarivati samo u vidu posebnih, nezavisnih političkih partija. Pokreti masa su pozitivno ocenjivani samo ukoliko su se nalazili »pod rukovodstvom i hegemonijom revolucionarnog proletarijata«, a što je značilo — komunističkih partija.

Takva gledišta o nacionalnom pitanju u kolonijama i na zavisnim teritorijama su, sa njihovim pretvaranjem u instrument spoljne politike Sovjetskog saveza, prevladala u politici Kominterne, kao i većine komunističkih partija. Ta politika je, u suštini, bila suprotna politici Kominterne u ovim pitanjima u periodu Lenjinovo doba. Tako se, na primer, u Lenjinovo vreme u dokumentima II kongresa Kominterne, između ostalog, ističe da je »glavni zadatak svih nacionalno-oslobodilačkih pokreta da izgrade nacionalno jedinstvo i ostvare političku nezavisnost«. I dalje:

---

[30] Najpotpuniju kritičku analizu Staljinovih teorijskih gledišta o ovom pitanju dao je u nas, pre svega, Edvard Kardelj u delu *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, kao i drugim radovima, a u odnosu na zemlje u razvoju dr Dušan Vejković u knjizi *Afrički nacionalizam* itd.

[31] J. V. Staljin, *Međunarodni karakter Oktobarske revolucije*, u: *Pitanja lenjinizma*, »Kultura«, Beograd, 1946, str. 187.

Digitized by Google

»Komunističke partije u kolonijama i polukolonijalnim zemljama na Istoku, koje su manje-više još uvek u embrionalnoj fazi, moraju uzeti učešća u svakom pokretu koji im omogućava pristup masama.«[32] I u dokumentima IV kongresa Kominterne još se govori o domaćoj buržoaziji i buržoaskoj inteligenciji kao pionirima revolucionarnog pokreta u kolonijama, pa čak i o mogućnoj progresivnoj ulozi aristokratije patrijarhalnih, nomadskih i polunomadskih naroda u borbi protiv imperijalizma.

Nasuprot tome, delom na IV, a pogotovu na VI kongresu Kominterne, 1928. godine, sve su izraženije težnje da se klasni interes stavi u prvi plan, da se razdvoji klasni od nacionalnog interesa i pojača diferenciranje unutar nacionalno-oslobodilačkih pokreta. Tako se već na IV kongresu, kao jedan od osnovnih zadataka komunističkih partija i partija radničke klase, postavlja »na jednoj strani, da se bore za najradikalnija rešenja buržoasko-demokratske revolucije usmerene na izvojevanje političke pobede i, na drugoj strani, da organizuju radnike i seljake da se bore za svoje posebne klasne interese, pri čemu moraju koristiti antagonizam unutar buržoasko-demokratskog bloka«[33]. A na VI kongresu Kominterne postavljen je kao glavni zadatak u ovim zemljama »da se radnici i seljaštvo posebno organizuju... i oslobode uticaja nacionalne buržoazije s kojom su mogući samo privremeni sporazumi«[34] (Štaviše, taj kongres je, na primer, gandizam u Indiji, tada vodeću snagu antikolonijalne borbe, okarakterisao kao »otvoreno reakcionarnu snagu«, ocenjujući da on sve više postaje ideologija uperena protiv revolucije masa, i komunisti se moraju protiv njega boriti.[35] Mehanički prihvatajući te stavove, Komunistička partija Indije iste godine je ocenila Nacionalni kongres kao »klasnu organizaciju kapitalista«, a njegove rukovodioce, među kojima i Nehrua, kao »najopasniju prepreku pobedi revolucije«; kongresne socijaliste ocenila je kao »socijal-fašiste«, kako su nešto kasnije Staljin i Kominterna ocenjivali Socijaldemokratsku partiju Nemačke, čime su objektivno doprineli Hitlerovom usponu na vlast.

U pojedinim periodima dolazilo je i do povezivanja i saradnje komunističkih partija u kolonijama sa ostalim patriotskim snagama u borbi protiv kolonijalne vladavine. U tom pravcu su delovale i direktive VII kongresa Kominterne o okupljanju najširih demokratskih snaga u borbi protiv fašizma i za nacionalno oslobođenje, mada su nekim komunističkim partijama znatne teškoće pričinjavali stavovi o jedinstvu antifašističke koalicije u kojoj su se nalazile i kolonijalne metropole. Najšire jedinstvo u borbi protiv kolonijalne vladavine predstavljalo je objektivan interes naroda

[32] *Theses Presented to the Second World Congress of the Communist International,* Imprecor., str. 57.

[33] *Resolution and Theses of the Fourth Congress of the Communist International,* Imprecor., str. 58.

[34] *Programme of the Communist International, Adopted at the Sixth Congress,* str. 66.

[35] Isto, str. 62.

Digitized by Google

u kolonijama i jedan od osnovnih izvora snage nacionalnooslobodilačkih pokreta. U tom sklopu su se komunističke partije u nekim kolonijama afirmisale kao značajan deo, pa čak i kao deo vodećih snaga u nacionalnim okvirima. Međutim, politika saradnje i što šireg nacionalnog jedinstva u borbi protiv kolonijalne vladavine nije predstavljala strateško, već taktičko opredeljenje Kominterne i komunističkih partija u kolonijama, jer je ono polazilo od teorijskih koncepcija koje su klasno pretpostavljale, pa i suprotstavljale nacionalnom, kao i od tada preovlađujućih shvatanja proleterskog internacionalizma u komunističkom pokretu, koja su u praksi značila podređivanje uskim pragmatičkim interesima spoljne politike Sovjetskog Saveza.

Posle perioda šire saradnje takva politika je, na vrhuncu antikolonijalne borbe u Aziji, došla do izražaja naročito u periodu Kominforma od 1948. godine, kada je jedan broj kolonija sticao ili već ostvario nacionalnu nezavisnost. Antihitlerovska koalicija se već bila raspala, pa su se odnosi između zapadnih sila i Sovjetskog Saveza sve više zaoštravali. Time je započeo proces podele sveta na svetske vojno-političke blokove sa dvema najjačim državnim silama SAD i SSSR na čelu, sa kojima su pridavana klasna i ideološka obeležja borbe između kapitalizma i socijalizma itd. Doduše, u tom periodu dolazi do izražaja i politika samostalnosti i suprotstavljanja blokovskim uticajima, politika miroljubive koegzistencije itd., koju zastupa većina novooslobođenih kolonija, a izrazit primer za to bila je politika i suprotstavljanje Jugoslavije pritiscima Kominforma.

Stavove Kominforma i neminovnosti neposrednog sukoba dva bloka, oružanoj borbi kao jedino ispravnoj itd., komunističke partije u novooslobođenim zemljama su primenjivale na unutrašnjem planu kao politiku zaoštravanja unutrašnjih protivrečnosti i neminovnosti odlučujućeg revolucionarnog sukoba. Tako, na primer, Komunistička partija Indije, koja je, posle drugog svetskog rata istupala sa predlozima za »bratsko razumevanje i saradnju sa drugim političkim organizacijama«, u periodu Kominforma ocenjuje sticanje nezavisnosti mirnim putem kao »akt kojim je buržoaziji dat udeo u vlasti da bi se u krvi razbila i ugušila nacionalno-demokratska revolucija«, zaoštrava stav prema Nacionalnom kongresu kao predstavniku buržoazije, optužuje vladu sa Nehruom na čelu da »vodi politiku kolaboracije sa britanskim i američkim imperijalistima«, a njenu politiku blokovskog neangažovanja kao »masku za saradnju sa imperijalistima«, zalaže se za oružane metode borbe i diže ustanke u pojedinim krajevima (Hajderabad, Telengana). Još je izrazitiji primer Burme, u kojoj je Komunisttička partija (»crvene« i »bele« zastave) i posle sticanja nezavisnosti bila u sklopu vladajuće Antifašističke Lige narodnog oslobođenja, a njen predsednik generalni sekretar Lige, dok nije pod uticajem Kominforma, paralelno sa pobunama separatističkih prozapadno orijentisanih snaga, podigla oružani ustanak protiv vlasti kojima je na čelu bila Socijalistička partija, ocenjujući je kao fašističku. Do zapostavljanja nacionalnog činioca i do sukob-

Digitized by Google

ljavanja sa vodećim snagama nacionalnooslobodilačkog pokreta dolazilo je, po pravilu, kod komunističkih partija u kolonijama ili u novooslobođenim zemljama, kao, na primer, u Indoneziji, Alžiru itd.

Takva politička praksa, koja je predstavljala primenu određenog teorijskog shvatanja nacionalnog fenomena u zemljama u razvoju, imala je, i pored svoje radikalne antikolonijalne usmerenosti, krajnje nepovoljne posledice po položaj komunističkih partija u zemljama u razvoju. Te partije su se tokom vremena našle van osnovne kolotečine antikolonijalne, nacionalnooslobodilačke borbe, a posle sticanja nezavisnosti na marginama političkog života ili su nestale sa političke scene. Sam život je, u stvari, odbacio teorijski koncept nacionalnog pitanja u zemljama u razvoju, zasnovan na birokratsko-etatističkoj, dogmatskoj reviziji marksizma. Različite varijante navedenog gledišta su i danas u većoj ili manjoj meri prisutne u nekim komunističkim partijama i socijalističkim zemljama. Međutim, odlučujuću ulogu u rešavanju nacionalnog pitanja u zemljama u razvoju dobili su autentični teorijski koncepti i društvena praksa koji polaze od konkretnih uslova, povezivanja nacionalne i socijalne emancipacije, od nacionalne samostalnosti i nesvrstavanja, a u tom sklopu i od borbe za menjanje od imperijalizma i kolonijalizma nasleđene strukture međunarodnih ekonomskih, političkih, kulturnih i drugih odnosa.

Digitized by Google

Sreten Gagić

O otuđenju i tržištu umetnosti u savremenom svetu

Za stanje otuđenosti savremenog čoveka može se reći da su »krivi« ne samo kapitalistički način proizvodnje sa svojom podelom rada, već i celokupna priroda, kao i dostignuća tehnološke civilizacije. Inače bi kraj kapitalizma značio i kraj otuđenja, što očigledno nije slučaj kad se ima na umu da ovaj fenomen postoji i u socijalističkom društvu. Zato bi trebalo ne samo promeniti svet i vladajući ekonomski sistem, nego i ponovo sastaviti raskomadanu psihu jedinke ugrožene u savremenom svetu. Da bi se to postiglo, treba iskoristiti, pored ostalog, mogućnost koju pruža samostvaralačka terapija, odnosno umetnost — kako ističe Herbert Rid.

Razmatrajući odnos umetnosti i otuđenja, Herbet Rid[1] upozorava da i umetnost i društvo, bez obzira na to o kojim je njihovim relacijama reč, imaju svoje poreklo u čovekovom odnosu prema prirodnoj okolini. U ljudskoj istoriji se ne zna za društvo koje nije imalo umetnost, kao što ne postoji ni umetnost koja nema društveni značaj. U isto vreme, Rid postavlja značajno pitanje: kako je došlo do toga da moderna društva postanu toliko neosetljiva za umetnost?

Jedan od mogućih odgovora na to pitanje nalazi se u činjenici što su se moderna društva naglo uvećala usled industrijali-

[1] Herbert Rid, *Umjetnost i otuđenje*, »Mladost«, Zagreb, 1971.

Digitized by Google

zacije, pa dok je umetnik u ranijim periodima stvarao u užim zajednicama i lakše se mogao prilagoditi spoljnjem svetu prirode i društva, dotle se u moderno doba — doba industrijalizacije, masovne proizvodnje, naglog porasta stanovništva i parlamentarne demokratije — prekida ta neizbežna i značajna povezanost umetnosti i društva. Otuda se izvode dva zaključka: prvi, koji je preovlađivao u XIX veku, »da je umetnost stvar prošlosti i da nije potrebna današnjoj civilizaciji«[2] i, drugi, koji odbacuje ovu tvrdnju ističući da se može ustanoviti šta nije u redu sa našom sadašnjom civilizacijom, a zatim da se mogu preporučiti različite terapije.

Herbert Rid smatra da je najpopularnija od tih terapija ujedno i najnedelotvornija — a to je ekonomska pomoć umetnosti. Iako je u prošlosti uvek bilo pokroviteljâ i mecenâ umetnosti, pokroviteljstvo koje danas uživaju umetnosti verovatno je veće nego bilo u koje vreme evropske istorije. S druge strane, nema dokaza da kvalitet umetnosti zavisi od brojnosti njenih pokrovitelja. Pitanje koje najviše zbunjuje, međutim, jeste: postoji li nesklad između temeljnih principa sistema ekonomske proizvodnje i spontanog stvaranja umetničkih dela u moderno doba.[3] Pre nego što je dao odgovor na to pitanje Rid je izneo tvrdnju da nema nikakvih promena u mogućnosti ljudske rase da stvara umetnička dela, ignorišući tako Hegelovu misao po kojoj je umetnost stvar prošlosti. Svet je pun frustriranih umetnika, odnosno ljudi čiji su stvaralački nagoni osujećeni, jer se mnogi talenti troše u takozvanoj komercijalnoj umetnosti, čijim zakonima mogu izbeći samo oni najveći stvaraoci. A da bi se odgovorilo na gornje pitanje, potrebno je, takođe, ispitati celokupni način savremenog života: društvenu strukturu, metode proizvodnje i raspodele, da bi se otkrilo ne leži li u tim činiocima objašnjenje estetske nemoći današnjeg vremena.[4]

Treba, međutim, istaći nekoliko karakteristika koje su, očigledno, štetne za umetničku produkciju. Jedna od posledica otuđenja, ističe Rid, jeste zakržljavanje, odnosno atrofija čovekovog senzibiliteta, do čega dolazi usled preterane specijalizacije i automatizacije u radnom procesu, pa ljudi priželjkuju jedino neki nasilni čin da prodrma njihove umrtvljene živce. Otuda pohlepa za zabavama svake vrste — od stadiona, preko televizije, do kockanja i uživanja u drogi. Ovo vreme se neprijateljski odnosi prema umetnosti, a to dolazi otuda što umetnička dela, ipak, stvaraju pojedinci, pa umetničke vrednosti nisu određene opštim nivoom estetskog senzibiliteta, usled čega su bitno aristokratske i pripadaju uskom krugu znalaca, kritičara i, pre svega, samih umetnika.[5]

Ovakvi stavovi Herberta Rida teško se mogu, bez rezerve, do kraja prihvatiti već i zbog toga što su umetnička dela oduvek stvarali pojedinci i što se ne može verovati da je umetnost u bilo

[2] Navedeno delo, str. 20. i 21.
[3] Navedeno delo, str. 22.
[4] Navedeno delo, str. 23.
[5] Navedeno delo, str. 24.

Digitized by Google

koje ranije vreme bila demokratičnija nego u naše doba. Istina je, međutim, da današnjem vremenu pogoduje pasivna zabava i da ono nerado prihvata umetnost i stoga što ona uznemirava i otkriva uvek nepoznate prostore, te je trajno revolucionarna. Ona donosi nove simbole, novu viziju života, dajući spoljašnje slike unutrašnjih pojava. Pravi umetnik je rušilac ustanovljenog poretka. Bilo sa kojeg stanovišta pristupili problemu uloge umetnosti u savremenom društvu, zapazićemo da njenu specifičnu ulogu ometa priroda toga društva.

Uporedo sa avangardnim delima u savremenoj kulturi egzistira i jedna kultura za mase, koja nastaje i na taj način što se ova dela »prilagođavaju« tehnološkim zahtevima, odnosno medijima masovnog komuniciranja. Ne treba posebno isticati da se na ovaj način izneverava sama bit ovih dela i da se gubi njihov autentični estetski smisao. Završavajući razmatranje položaja »iracionalne umetnosti u racionalnom društvu«, Rid zaključuje da tehnologija do sada nije uspela da otkloni tragični smisao života, jednostavno zato što je to izvan njene moći. Umetnost, a ne nauka, daje značenje životu, kako u smislu prevladavanja otuđenja od prirode, od društva, od sebe, tako i u smislu čovekovog pomirenja sa svojom sudbinom.

Pri analiziranju problema otuđenja u umetnosti Lisjen Goldman razmatra pojam reifikacije koji je veoma blizak otuđenju, pri čemu pažnju ovog teoretičara privlače naročito avangardni pisci, ne samo zbog toga što otkrivaju novu stvarnost, već i zato što u njoj ističu neke od glavnih konstanti života — akciju, erotizam i smrt. Goldman smatra da se čovek akcijom može odupreti stvarima koje prete da ugroze njegovu slobodu i da zavladaju njegovom egzistencijom. Tu vladavinu stvari nad čovekom Goldman je nazvao reifikacijom, što približno, odgovara Marksovom pojmu fetišizma robe. Ovaj teoretičar uviđa da je prepreka za ostvarenje humanizma upravo reifikacija čiju suštinu čini favorizovanje prometne vrednosti na štetu upotrebne vrednosti u društvu i na tržištu, uz istovremeno potcenjivanje kvalitativnih u korist kvantitativnih odlika. U takvim uslovima stvarima pripada prvorazredna uloga, dok je čovek tek u drugom planu. Najteža posledica procesa reifikacije na socijalnom planu jeste »obezličavanje jedinke koje obuhvata ne samo javni, već sve češće i privatni domen čovekovog života«[6]. Proces prevlasti stvari nad ličnostima Goldman prati na planu književnih struktura, pre svega u delima Alena Rob-Grijea i Natali Sarot, romansijerâ koji pripadaju avangardnim stvaraocima u oblasti modernog romana — takozvanog »romana bez ličnosti«.

Proces iščezavanja ličnosti i ustupanja njenog mesta stvarima počeo je još sa Kafkom i Džojsom, nastavio se u nekim delima Žan-Pol Sartra i Albera Kamija, a najradikalnije se ova pojava ispoljila u stvaralaštvu Natali Sarot. Ono što se može izvesti

[6] Lisjen Goldman, *Za sociologiju romana*, »Kultura«, Beograd, 1967.

Digitized by Google

kao zaključak iz »romana bez ličnosti« na socijalnom planu jeste činjenica da postoje neke sile izvan čoveka — stvari i stvarnost — tako moćne da neizbežno degradiraju ljudsku ličnost, usled čega dolazi do povlačenja istinski humanog pred reifikovanom stvarnošću. Renato Poggioli[7] konstatuje da otuđenje modernog umetnika tokom poslednjeg veka, a možda i za poslednji vek i po, od izuzetka prerasta u pravilo, da bi dostiglo vrhunac u avangardnoj umetnosti. Avangardi je suđeno da se koleba između različitih oblika otuđenja — psihološkog i društvenog, ekonomskog i istorijskog, estetskog i stilističkog, pri čemu se svi ovi oblici ogledaju u etičkom otuđenju.

Kada je reč o dehumanizaciji moderne umetnosti, treba istaći da se ovaj pojam upotrebljava u najmanje dvostrukom smislu: prvo, kao oznaka da iz dela modernih umetnika iščezava ljudska ličnost i, drugo, da u tim delima nije izražena ljudska subjektivnost, osećajnost, emotivnost, jednom rečju — humanost. Ne može se, međutim, zaobići činjenica da u modernoj umetnosti postoji težnja, inspirisana Ničeom, da se prevaziđe ono ljudsko i same granice stvarnosti, granice čoveka i prirode, za što je Ortega-Gaset upotrebio pojam superrealizam.[8]

Prema shvatanju avangardnih stvaralaca, umetnost se ne sme oslanjati na takozvanu »psihičku zarazu« kao nesvesni fenomen: ona mora delovati pri punoj svetlosti svesti, dok se intelekt nalazi u svome zenitu. Stoga sve što je produhovljeno, a ne mehaničko, treba da se zasniva na oštroumnosti, inteligenciji i motivaciji, a estetsko zadovoljstvo mora da bude vezano za duhovno zadovoljstvo, koje može biti slepo i lucidno. Ovo prvo se, ističe Ortega, rađa kada ga primalac, umesto u delu, traži u samome sebi, očekujući da je delo slika doživljene stvarnosti i da će ga ono inspirisati na »uosećavanje« sa onim što je u njemu prikazano. I, dok je u tradicionalnoj umetnosti to bilo moguće, u avangardnoj dolazi do nesporazuma, jer primalac i dalje očekuje da ga delo uzbuđuje, da u njemu nađe sličnosti sa svojim subjektivnim doživljajima. On ne shvata da su za avangardnu umetnost plač i smeh »estetički diletanti«, jer je priroda lepote takva da nikada ne izaziva više od melanholije i osmeha, a u najboljem slučaju čak ni to.

Tako je Klod Debisi »dehumanizovao« svoju muziku i omogućio da se u njoj uživa bez plača i zanosa, čime je započela nova muzička era u kojoj je prisutno korenito pomeranje od subjektivnog ka objektivnom. To isto je Stefan Malarme učinio u lirici oslobodivši poeziju tereta ljudske građe pod čijim se pritiskom kretala prizemnom putanjom. Jer, život je jedno, a poezija nešto sasvim drugo, i ne treba ih poistovećivati, a budući da »pesnik nastaje tamo gde nestaje čovek«[9], on pomera granice sveta

[7] Renato Poggioli, *Teorija avangardne umetnosti*, »Nolit«, Beograd, 1975, str. 155.

[8] Navedeno delo, str. 203.

[9] Hoze Ortega — Gaset, *Dehumanizacija umetnosti*, »Savremenik«, br. 12/1971, str. 425—449.

Digitized by Google

tako što onom realnom, koji već postoji, dodaje još jedan osvojeni kontinent. Ovaj pesnik bio je prvi koji se — kako sam kaže — odrekao »prirodnih materijala« i napravio je male lirske tvorevine potpuno različite od humanizovane flore i faune. U ovoj poeziji, koju nije potrebno *osećati*, nema ničeg ljudskog, pa prema tome ni patetičnog, jer, ako je u njoj reč o ženi, u pitanju je »nijedna žena«, a ako se čuje otkucaj sata, to je »čas koga nema na licu sata«. Ovde se briše svaki odjek života, a prikazuju se takvi *vanzemaljski* oblici da ih je dovoljno pogledati da bi se osetilo estetsko zadovoljstvo.

Kada je reč o fenomenu mase i situaciji čoveka u njoj, treba istaći da u masi ljudi gube svoj identitet, jer nisu uzajamno povezani ni kao pojedinci ni kao članovi zajednice. U stvari, u današnjoj tehnološkoj civilizaciji ljudi uopšte nisu povezani *jedan s drugim*, već samo s nečim dalekim, apstraktnim, nehumanim: sa sistemom industrijske proizvodnje, strankom ili državom. Što je još gore, kako je zapazio Maks Horkhajmer, ličnosti su još samo prividno ličnosti, a »elita« je, kao i masa, potčinjena jednom mehanizmu koji u svakoj situaciji ostavlja mogućnost samo za jednu reakciju. Stoga je u pravu Dvajt Makdonald kada konstatuje da je čovek mase usamljeni atom, uniforman i nediferenciran prema hiljadama i milionima drugih atoma koji sačinjavaju poznatu »usamljenu gomilu« — kako je adekvatno nazvao američko društvo Dejvid Rizman u svojoj istoimenoj knjizi. U oblasti kulture ova činjenica ima za posledicu to da »umetnički tehničari« masovne kulture ovu kolektivnu »publiku« uzimaju kao ljudsku normu i prema njoj podešavaju svoje proizvode, čiji se nivo ne retko spušta do nivoa šunda i kiča.

S druge strane, oživljavanje kulturne elite koju je stvorila avangarda nije moguće pošto je i sama avangarda ugrožena — delimično zbog unutrašnjih razloga, a delimično što je guši konkurentska masovna kultura. Tako gospodari kiča prodaju masama otrcanu kulturu umanjene vrednosti koja poništava kako elemente duboke stvarnosti — smrt, seks, neuspeh, tragediju — tako i jednostavna, spontana zadovoljstva stvarnog života. Zato ova produkcija, u nastojanju da izbavi ličnost od dosade i osećanja životne pustoši — kako ističe Ratko Božović — još je više navodi na ravnodušnost prema životu, lišavajući je mogućnosti da ostvari puni duhovni i moralni razvitak. Čovekova nesposobnost »da u svojoj imaginarnoj komunikaciji uobliči jedan osmišljen svet, različit od onoga u kome živi«, nije posledica samo njegove napuštenosti i očajanja u svetu koji ga okružuje, »već i dokaz o njegovoi nemogućnosti da stigne do svoje i tuđe svesti, do sebe sama«[10].

U uslovima izobilja materijalnih dobara, naročito u američkoj i zapadnoevropskoj civilizaciji, rasprostranjenosti tehnoloških kvalifikacija, lakoće u sticanju zarade, mobilnosti zaposlenih i izlaska u prvi plan slobodnog vremena — pojave reifikacije i fetišizacije

[10] Ratko Božović, *Nepoznate granice masovne kulture*, »Savremenik«, br. 1/1972, str. 31—40.

Digitized by Google

ukorenile su se u svim tkivima stvarnosti. A što je naročito zanimljivo, čak i u onim društvenim sistemima u kojima nema eksploatacije i eksploatatorâ — pojavâ koje je Marks smatrao uzrocima nastanka alijenacije. Predmeti, kontakt s njima, njihova dominirajuća uloga u međuljudskim odnosima, postali su veoma važan životni problem, jer, svodeći pojave na dimenzije mehanike, tehnologija je produbila proces opredmećenja ljudske egzistencije.

Odbacujući figurativnost, moderni i avangardni slikari želeli su da zauvek odbace i podražavanje stvarajući dela bez uzora, pri čemu su često deformisali stvarnost ili išli u apstrakciju, a u tome — u tehničkim inovacijama i revolucionarnoj promeni estetskog ukusa— Arnold Tojnbi[11] vidi jedan od simptoma duhovnog propadanja zapadne civilizacije. Treba, međutim, smatrati predrasudom to da celokupna avangarda, u svim svojim tendencijama, predstavlja dehumanizaciju umetnosti, čak i kada se ima na umu mišljenje Johana Hojzinga da je »futurizam sinonim sa krajem čoveka kao vrhunske teme umetnosti«[12], koje holandski teoretičar proširuje na celokupnu modernu umetnost smatrajući je jedinstvenim procesom dezintegracije i dehumanizacije. Jer, treba shvatiti da je uzmicanje plastičnih umetnosti avangarde pred prirodnim oblicima i živim bićima pre izražajni i stilistički činilac nego spekulativni faktor i način viđenja sveta. Pri tom treba znati da je i u tradicionalnoj umetnosti bilo svesnog odstupanja od prirodnog oblika, kao i njihovog deformisanja u funkciji estetskog.

Neuporedivo je značajniji, međutim, onaj drugi vid dehumanizacije u kome se ogleda »bezosećajnost« avangardnog umetnika. Sam karakter umetničkog dela primorava stvaraoca na jedan specifičan odnos prema »životnom materijalu« koji organizuje u estetsku strukturu da bi postigao umetnički efekat. Umetnik se u tom odnosu — kako kaže Zoran Gluščević — ponaša »nemoralno«; on se »igra« osećanjima i sudbinama, on slobodno kombinuje i menja realne sudbine, preobražava ih i organizuje i s krajnjom ravnodušnošću raspolaže životnim podacima koji za svakog učesnika životne ljudske drame predstavljaju pitanje sreće ili nesreće, života ili smrti, dok za njega »imaju značenje isključivo jedne mrtve reprodukcije«[13].

Tomas Man je sigurno znao, kao i njegovi savremenici, avangardni umetnici, koliko je teško, ako ne i posve nemoguće, dospeti do ljudske autentičnosti u otuđenom društvu i otuda umetnost, kao izraz čovekove spontanosti i težnje za generičkim svojstvima ljudske jedinke, ne može a da ne trpi od te otuđenosti. Zato on i konstatuje da je potrebno da čovek bude, donekle, *vančovečan* i *nečovečan*, da bude čudnovato udaljen od čovečnog i bez pravog učešća u njemu, da bi bio u stanju da se *igra*, da od osećanja i ljudske topline stvara estetske vrednosti. Jer, svršeno

[11] Arnold Tojnbi, *Istraživanje istorije*, »Prosveta«, Beograd, 1970.

[12] Renato Poggioli, navedeno delo, str. 197.

[13] Zoran Gluščević, *Mit, književnost i otuđenje*, »Vuk Karadžić«, Beograd, 1970.

Digitized by Google

je sa umetnikom, kaže Man, čim postane čovek i počne da oseća. Umetnik, dakle, mora da se otuđi, dehumanizuje, mora da se *onečoveči* da bi estetsku igru uspešno priveo kraju. A da bi razbio zid otuđenja koji ga deli od života, društva i ljudi, stvaralac najpre mora *razotuđiti* samu umetnost — a u tome će uspeti samo ako pronađe put ka ljudima, najpre izražajni, koji podrazumeva i sadržajni, pošto su to neodvojivi procesi.

Uočljiva je činjenica da među modernim piscima, koji u svojim delima prikazuju otuđenje, postoje znatne razlike. Kafka, na primer, ilustruje neurotičnu bespomoćnost izazvanu procesima i mehanizmima otuđenja, ali njegovi junaci nisu stigli do samosvesti o problemu koji ih muči. Otuda se njihovi pokušaji da dopru do imaginarno-fiktivnog središta razotuđenja odigravaju u polusvesnoj izmaglici; oni ne vide i nikada ne otkrivaju svesnu dimenziju problema otuđenja, »već se ponašaju kao marionete, kao pioni jedne mehaničke ustremljenosti čiji pravi i potpuni smisao ne znaju«[14]. Nasuprot Kafkinim junacima, Heseovi junaci ne samo da jasno vide suštinu problema koji ih muči, nego i preduzimaju najefikasnije mere za njihovo razrešenje. Ovaj stvaralac daje čitave psihoterapeutske metode i vežbe za oslobođenje i ponovno očovečenje ljudske ličnosti. Tomas Man, pak, pravi sintezu psihološke i kulturološke komponente otuđenja, ali se ne bavi pitanjem prevazilaženja toga stanja.

Sve do XIX veka odnos primaoca umetnosti prema umetniku bio je neposredan, te je svrha dela bila od strane naručioca unapred određena. Onoga trenutka kada je taj odnos narušen, kada je umetnik počeo da stvara za tržište, za anonimnog potrošača, nastala je za njega još jedna situacija otuđenja. Trgovac umetničkim vrednostima postao je neophodan posrednik između umetnika i tržišta; njemu je stalo da na tržište donese *robu* koja se »obraća« što širem krugu kupaca, kako bi postigao što veće komercijalne rezultate. Budući da sada umetnička dela podležu zakonitostima kapitalističkog tržišta, a opet moraju zadržati svoje estetske kvalitete, koji ne mogu da se *poboljšavaju* da bi bili konkurentniji na tržištu, dolazi do veoma čestih stilskih inovacija na koje se umetnici podstiču da bi na taj način izrazili svoju specifičnost. Tako, umesto pravih stilova, kako zapaža Hans Hajnc Holc[15], nastaju kratkotrajne mode koje više ne proizlaze iz osnovnih zakonitosti umetnčkog stvaralaštva, nego su inicirane tržišnim zahtevima.

Tržište umetnosti ipak ima svoje ekonomske, društvene i tehničko-naučne zakonitosti proizvodnje i reprodukcije, koje leže u osnovi relativno samostalnog razvoja estetske proizvodnje — ističe Luc Vinkler[16] govoreći o nekim relacijama između proizvod-

[14] Navedeno delo, str. 112.

[15] Hans Hajnc Holc, *Tržište umetnosti i industrija kulture*, »Marksizam u svetu«, br. 1/1976, str. 85.

[16] Luc Vinkler, *Tržište umetnosti i industrija kulture*, »Marksizam u svetu«, br. 1/1976, str. 65.

Digitized by Google

nje estetskih dobara i razvoja društvenih proizvodnih snaga. Iako je i ovo tržište samo deo velikog robnog tržišta u buržoaskom društvu, kulturna proizvodnja, premda ne bez konflikata, razvija se po zakonima robne proizvodnje i tako *slobodna umetnost* predstavlja, u stvari, degradaciju umetničkog dela na robu za pijacu — kako konstatuje Karel Tajge.[17] Tako se princip »umetnost radi umetnosti«, budući da je socijalno uslovljen, javlja onda kada se umetnici nađu u beznadežnom nesporazumu sa društvenom sredinom koja ih okružuje, dok tamo gde postoji slaganje umetnika sa tom sredinom vlada utilitarno shvatanje umetnosti, odnosno koncepcija umetnosti radi društva, što, na kraju, rađa samo akademizam i kič. Tajge se zalaže za shvatanje umetničkog dela kao »slobodnog i samosvrhovitog, nezavisnog od bilo kakvog spoljašnjeg i utilitarnog zadatka i svrhe«[18]. Međutim, put do slobodne poezije vodi preko borbe sa svim onim što guši i razara lirizam, a ta se borba odvija izvan sfere poezije, kao što je i put ka slobodi čoveka borba protiv društva koje porobljava najbolje ljudske sposobnosti i degradira međuljudske odnose na robne odnose, društva koje je i ljudsko dostojanstvo pretvorilo u prometnu vrednost, čija je nemilosrdna parola plaćanje u gotovu, kako je to konstatovano još u Manifestu komunističke partije.

U uslovima komercijalizacije umetnosti u posebno teškom položaju našli su se avangardni umetnici čija dela, već po svojoj prirodi, nisu popularna, pa prema tome ni unosna na tržištu koje želi da ugodi masovnom ukusu. Međutim, zahvaljujući onom snobizmu »koji traga za neobičnim, osobenim, ekskluzivnim, apartnim«[19], trgovci slikama shvatili su da je i na avangardnoj umetnosti moguće zaraditi. Kako se u svetu umetnosti i slava može pretvoriti u kapital i donositi ogromne kamate, to se, ne retko, dešava da pomodni slikari, osvedočeni kičeri i bulevarski pisci, dođu do profita o kome istinski avangardni umetnik može samo da sanja. Ekonomska osobenost prometa i trgovine umetničkim delima leži u činjenici da umetnička dela predstavljaju uniikate, nezamenljive i neponovljive u svojoj suštini, koji se ne mogu proizvoditi masovno i u serijama. Otuda ona mogu biti ne samo predmet ulaganja novca, već i hrana snobizma, manifestacija ukusa, luksuza i društvenog položaja svojih vlasnika. Međutim, tržišne cene umetničkih dela često nemaju nikakve veze sa njihovim poetskim i estetskim kvalitetima, koji se, ipak, ne mogu meriti novcem. Dokaz za to je poznata činjenica da su mnogi slikari ekspresionisti živeli u bedi, a posle njihove smrti dela su im dostizala basnoslovne cene. Otuda se avangardna umetnost »koja ljubomorno čuva svoju slobodu i neće da se potčini zakonima tržišta, oslanja samo na uski sloj inteligencije koja na lestvici društvene hijerarhije zauzima nisko mesto, ali je po svojim kulturnim i umetničkim potrebama od svih slojeva, izvesno, najviša«[20].

---

[17] Karel Tajge, *Vašar umetnosti*, »Mladost«, Beograd, 1977, str. 13.
[18] Navedeno delo, str. 19.
[19] Navedeno delo, str. 36.
[20] Navedeno delo, str. 74.

Digitized by Google

Poznato je da je jedna od bitnih karakteristika naše civilizacije potrošnja, i to ne samo ona koja se odnosi na održavanje ljudske egzistencije, već sve više i ona koja se odnosi na trošenje izazvano stvaranjem veštačkih ljudskih potreba. Tako je i fenomen kiča zasnovan na potrošačkom mentalitetu, koji upravo računa sa izazvanim ljudskim potrebama, a koje nisu imanentne ljudskom generičkom biću. Abraham Mol[21] s pravom ističe da je kič antiumetnost koja zavisi od umetnosti, da je to pre odnos prema stvarima nego sama stvar, jer je čovek merilo prema kojem je kič stvoren, i to mali, prosečni čovek, kome je teško živeti pored remek-dela prave umetnosti. Ovaj teoretičar smatra da je osnovna karakteristika kiča otuđenost u kojoj »stvari determinišu biće u većoj meri nego što biće determiniše stvari«[22], pri čemu treba imati na umu Marksovu misao po kojoj proizvodnja ne stvara samo određeni predmet za subjekat, već i određeni subjekat za predmet. Prema tome, proizvogdnja izaziva potrošnju podstičući u potrošaču potrebu za proizvodima, što se u naše vreme dešava u jednom veoma ubrzanom ciklusu.

U današnjem vremenu koegzistiraju dva tipa kulture koja su u stalnom sukobu, ali se istovremeno uzajamno dopunjuju, budući da su izraz protivrečnih strana ljudske prirode. To su autoritarna i masovna kultura koje se, kako kaže Miladin Životić[23], uzajamno uslovljavaju kao što se uslovljavaju čovek kao apstraktni građanin i čovek kao privatna ličnost, kao bića otuđene javne i privatizovane sfere života. U autoritarnoj kulturi vrednosti imaju funkciju održavanja ravnoteže između ličnih i grupnih interesa i ciljeva, pri čemu se ne ukida nesklad između privatnih interesa i interesa celine, istovremeno formirajući funkcionalno-racionalno ponašanje pojedinca u okvirima otuđenja. U ovakvoj situaciji pojedinac se sve više lišava društvene inicijative, ljudska jedinka se privatizuje i beži u sferu privatnog života. Tako se stiže do stanja u kome preovlađuju vrednosti-norme, vrednosti-cenzure, koje društvena zajednica postavlja pojedincu kao okvire njegovog delovanja.

Privatna sfera života ispunjena je težnjom za sticanjem, potrošnjom, lakom razonodom, a u svemu tome su nezaobilazne hedonističko-utilitarne vrednosti masovne kulture. Nevolja je, međutim, u tome što koegzistencija autoritarne i masovne kulture ima za posledicu izgnanstvo autentične kulture, u sve uže sfere intelektualne elite odvojene od društvenog, javnog života. I masovna i autoritarna kultura izazivaju sve češće pojavu depersonalizacije u kojoj čovek funkcioniše kao spolja dirigovana jedinka, kao programirani rutiner, ostajući u domenu privatnog života anonimna prosečna jedinka koja pokušava da se prilagodi svojim

[21] Abraham Mol, *Kič-umetnost sreće*, »*Gradina*«, Niš, 1973.

[22] Navedeno delo, str. 66.

[23] Miladin Životić, *Čovek i vrednosti*, »*Prosveta*«, Beograd, 1969, str. 230.

Digitized by Google

porazima i osujećenjima putem raznovrsnih oblika bekstva, gde laka razonoda, kič i šund imaju veoma prijemčivo polje svoga delovanja.

Borba za autentičnu ljudsku kulturu podrazumeva borbu protiv klasnih društvenih struktura koje se izražavaju u koegzistenciji autoritarne i masovne kulture. Međutim, treba istaći da se kod najvećeg broja teoretičara u građanskom društvu vrši neadekvatna kritika i jednog i drugog oblika kulture. Autoritarnoj se kulturi najčešće, kao suprotnost, stavlja masovna kultura, a reakcija na kič i šund često ima oblik birokratskih cenzura. Kritika masovne kulture vrši se sa stanovišta teorije o elitnoj kulturi. Tako Ortega-Gaset, Tomas Eliot, Arnold Tojnbi i drugi zastupaju gledište po kome se »*spas* od masovne kulture vidi u formiranju društveno privilegovane intelektualne elite koja stvara autentične kulturne vrednosti«[24]. Jasno je, međutim, da ovakva kultura, odvojena od interesâ celine društva, rađa najčešće akademski i aristokratski kič, jer pravi stvaraoci kulture ne mogu živeti odvojeno, izolovano i privilegovano, već moraju aktivno učestvovati u menjanju i humanizovanju postojeće stvarnosti.

[24] Navedeno delo, str. 232.

Digitized by Google

Jovan Ničić

Radna disciplina*

Ukoliko se zanemare razlike u vrsti proizvodnje, može se bez sumnje konstatovati da su ciljevi svih radnih organizacija koje počivaju na društvenoj svojini na sredstvima za proizvodnju isti: maksimalizacija produktivnosti rada i humanosti međusobnih odnosa zaposlenih.

* Tokom 1982. godine izvedeno je u jednoj velikoj beogradskoj privrednoj organizaciji istraživanje radne discipline. Koncipirano kao širok, ali površinski postupak, istraživanje je imalo za cilj da pruži početna, relativno sistematizovana saznanja o vrlo različitim aspektima problema o kojem je reč. Zbog toga se nismo ograničili samo na ispitivanje karakteristika niza objektivnih pokazatelja disciplinskog ponašanja zaposlenih kao što su apsentizam, paramedicinska bolovanja, krađe... itd. dakle, svega onoga što se u praksi najčešće podrazumeva pod pojmom nediscipline, već je izvršena i analiza stepena konkretizacije pojma odgovornosti u normativnim aktima radne organizacije, zatim analiza karakteristika rada disciplinskih komisija i, najzad, ispitivanje stavova različitih kategorija zaposlenih (direktori, poslovođe, izvršioci) o radnoj disciplini.

Obim dobijenih rezultata znatno prevazilazi prostorne mogućnosti ovakvog časopisa i zbog toga smo bili prinuđeni ili da jednostavno damo pregled prikupljenih podataka ili da se koncentrišemo samo na neke aspekte razmatranog problema i prikažemo ih nešto šire. Iz više razloga odlučili smo se za drugu alternativu, te tekst sadrži samo uvodnu raspravu o pojmu radne discipline, kao i podatke o rezultatima pokušaja empirijskog utvrđivanja uzrokâ nediscipline radnikâ u materijalnoj proizvodnji.

Digitized by Google

Kvalitet funkcionisanja proizvodnog sistema, odnosno stepen postizanja ovih ciljeva, zavisi od niza različitih činilaca koji se uslovno mogu razvrstati u dva široka skupa. Prvi se obično opisuje kao *tehnički faktor* i obuhvata celokupan tehničko-tehnološki potencijal kojim organizacija raspolaže, kao i tehničke preduslove proizvodnje. Drugi se najčešće označava kao *humani faktor*. Njegov sadržaj određen je ukupnim kadrovskim potencijalom radne organizacije, to jest brojem, profesionalnim i socijalnim profilom zaposlenih, stepenom usklađenosti između zahteva poslova i profesionalnog profila radnika ... itd. Takođe, sadržaj humanog faktora određen je nivoom i kvalitetom sposobnosti i znanja zaposlenih, kao i onim njihovim ličnim osobinama i stavovima koji su relevantni za radno ponašanje, naročito u stepenu u kome utiču na vrstu i intenzitet motivisanosti za rad.

Radna disciplina se u radnim organizacijama javlja kao manje ili više institucionalizovan sistem mera koji ima ulogu korektora ljudskog faktora. Funkcija radne discipline je da sprečava one oblike ponašanja koji nisu u skladu sa ciljevima organizacije i da koriguje, usmeri i potkrepi one forme aktivnosti koje su u skladu sa tim ciljevima.

Radna disciplina je pojam koji, s jedne strane, predstavlja pravnu kategoriju, i tada se pod njom obično podrazumevaju određeni, normativno sankcionisani propisi koji regulišu rad i ponašanje u vezi sa radom. A s druge strane — radna disciplina može biti tretirana kao društveno-politička kategorija i tada se ona odnosi na poštovanje određenih društveno prihvaćenih vrednosti i normi ponašanja. U tom smislu govori se, na primer, o samoupravljačkoj disciplini, samoupravnoj odgovornosti, o odgovornosti za pravilan rad sredstvima za proizvodnju koja su društveno vlasništvo itd. Dalje, pod radnom disciplinom se može podrazumevati ponašanje koje je u skladu sa internim normama i običajima radne organizacije — od redovnog dolaženja na posao i načina korišćenja pauze, pa do različitih oblika društvenog ponašanja, načina komuniciranja sa saradnicima, rukovodiocima itd.

Najzad, pojam radne discipline obuhvata takozvanu profesionalnu, odnosno tehnološku disciplinu, to jest izvođenje radnih operacija na određen — propisan način.

Čak i na temelju ovako kratkog i svakako nepotpunog opisa lako je zapaziti da se pod pojmom radne discipline (ili sa njim u vezi podrazumeva vrlo širok i vrlo raznorodan skup različitih vidova odnosa čoveka prema radu.

Možda je to razlog što, osim na području radnog prava[1] gde postoje valjane, ali dosta uske definicije radne discipline, u našoj ekonomskoj i društvenoj nauci nema zadovoljavajućeg određenja ovog pojma.

[1] Videti, na primer: M. Pantović, *Odgovornost radnika u udruženom radu*, NIRO »Književne novine«, Beograd, 1979. ili Baltić i Despotović, *Radno pravo*, IŠKRO »Savremena administracija«, Beograd, 1981.

Digitized by Google

Ovo stanje odslikava se i na svakodnevno praktično tretiranje radne discipline. U praksi se njeno značenje obično »podrazumeva«. Čak se i pokušaj njenog definisanja na prvi pogled može činiti čudnim i nepotrebnim, jer je reč disciplina toliko u upotrebi, toliko se o njoj piše i govori da zaista može izgledati besmislena rasprava o njenom značenju.

Jedan od osnovnih podataka našeg istraživanja daje nam, međutim, osnova upravo za izgrađivanje suprotnog stava! Daleko najveći broj od oko četiri stotine ljudi, koliko je ukupno obuhvaćeno anketom, na pitanje — šta je radna disciplina, odgovorilo je da je to »redovno dolaženje na posao«.

Takav način doživljavanja radne discipline predstavlja jasan izraz izvitoperavanja značenja ovog pojma. Takvo izvitoperavanje javlja se na putu ka konkretizaciji značenja radne discipline, te ona na nivou opšteg društveno-političkog i ideološkog tretiranja, dakle, kao jedno od suštinskih načela organizovanja funkcionisanja društvenog života — ima jedno, a kako se sa ovog nivoa spuštamo u »život«, u konkretnu društvenu praksu, dobija sasvim drugo — bitno drugačije značenje, da bi se na kraju, na najpraktičnijem nivou radnih organizacija, javila u svome izvitoperenom obliku. Suština promene do koje pri tom dolazi može se izraziti u konstataciji da radna disciplina prestaje to da bude i postaje poslovna disciplina, odnosno disciplina posla!

U daljem tekstu, uz iznošenje našeg određenja pojma radne discipline, pojasnićemo i dati argumente za napred definisani stav i ukazati na posledice koje ovakvo izvitopereno značenje pojma radne discipline može imati po njeno tretiranje u praksi.

Mi smo radnu disciplinu odredili kao skup institucionalizovanih propisa, prihvaćenih društvenih vrednosti i običajnih normi, kojima je regulisana profesionalna i socijalna aktivnost ljudi u radnoj organizaciji.

Ukoliko se posmatra vrsta aktivnosti zaposlenih, onda se može uočiti da ovakvo određenje radne discipline sadrži sledeće tri komponente:

— profesionalnu disciplinu, koja je određena kvalitetom, kvantitetom, vremenom izvršavanja i načinom izvođenja radnih operacija;

— samoupravljačku disciplinu, koja je određena stepenom izvršavanja samoupravnih obaveza, to jest stepenom ostvarivanja prava i obaveze da se samoupravlja;

— socijalnu disciplinu, koja se odnosi na stepen poštovanja socijalnih (neprofesionalnih) normi ponašanja u radnoj situaciji.

U ovakvom definisanju čini nam se bitnim upravo insistiranje na samoupravnoj disciplini u smislu nedeljive komponente radne discipline, komponente koja se u našoj savremenoj praksi »podrazumeva«, odnosno najčešće zanemaruje. (Naravno, ako se ne uzima u obzir gomila deklaracija »o potrebi jačanja samoupravne discipline«, iza kojih do sada nije stajala nikakva konkretna akcija.) A radna disciplina, ukoliko se iz nje isključi sa-

Digitized by Google

moupravna discipilna, postaje — disciplina posla. Razlika nije ni izdaleka isključivo terminološke prirode, jer rad i posao se nikako ne mogu poistovetiti. Njihovo poistovećivanje znači potpuno zanemarivanje konkretnog društvenog konteksta u kojem se delatnost zbiva, znači svođenje jedne, u prvom redu socijalno uslovljene aktivnosti — a rad to nesumnjivo jeste — na sled motornih i/ili intelektualnih operacija.

Bitna karakteristika našeg društvenog konteksta je samoupravljanje, a ugrađivanje samoupravne discipline u pojam radne discipline nije ništa drugo do isticanje one suštinske razlike prema kojoj se radna disciplina u ovom društvu razdvaja od radne discipline u drugim društvenim kontekstima, prema kojoj se radna disciplina u OUR razlikuje od radne discipline u vojsci, manastiru, logoru itd.

Važno je istaći da upravo u pojmu samoupravne discipline uočavamo onu komponentu koja iznutra treba da »rastoči« kategoriju radne discipline, kao spolja nametnuti sistem sankcija, i da je zameni samodisciplinom.

Zbog čega je to važno?

Već je rečeno da radna disciplina ima u organizaciji funkciju korektora ljudskog faktora. Ona treba, s jedne strane, da spreči ponašanja koja nisu u skladu sa ciljevima organizacije, a s druge — da potkrepi aktivnosti koje su u skladu s tim ciljevima.

Od toga kako se u praksi tretira radna disciplina zavisi da li će ona, i u kolikoj meri, ispunjavati ove funkcije. Ukoliko radna disciplina predstavlja samo manje ili više institucionalizovan sistem sankcija, bez komponente samoupravne discipline u sebi, onda će biti blokiran glavni put kojim ona treba da prerasta u samodisciplinu, i nju radnici moraju prihvatiti kao spolja nametnuti pritisak. Najveći broj ljudi će tada biti disciplinovan samo zato što ne sme biti nedisciplinovan. (Naravno, ovde uopšte nema govora ni o kakvoj samodisciplini, a potrebna je cela armija šefova i kontrolora, čija dužnost nije da organizuju posao, već da kontrolišu ljude, kako bi proizvodni sistem mogao uspešno funkcionisati.)

U takvoj situaciji radna disciplina gubi značajan deo svoje funkcije, jer se iscrpljuje u *sprečavanju* ispoljavanja štetnih oblika ponašanja, ali ne može uticati na *podsticanje* korisnih oblika.

U tom smislu odsustvo radne nedisciplne uopšte ne mora značiti postojanje radne discipline, kao što i prisustvo na radnom mestu ne mora samo po sebi značiti da se posao obavlja kako treba.

Ovakav način shvatanja radne discipline može u svom ekstremnom vidu dovesti čak i do paradoksalne situacije — da se izgubi veza između radne discipline i samog rada. Međutim, ovaj paradoks je samo prividan, jer zapravo predstavlja logičnu posledicu početnog stava ovakvog shvatanja discipline, prema kojem se, na primer, pod disciplinovanim radnikom, pre smatra poslušni

Digitized by Google

izvršilac skromnih mogućnosti nego majstor čiji su kvalitet i kvantitet rada na zavidnoj visini.

Iz izloženog jasno proizlazi da pod »poboljšanjem« radne discipline ne podrazumevamo samo promenu njenog intenziteta, u smislu da ona postane stroža ili oštrija, već pre svega promenu njenog kvaliteta, odnosno stvarno (a ne deklarativno) tretiranje samoupravne discipline kao suštinskog dela radne discipline.

Jedino ako bude tako tretirana radna disciplina će uticati ne samo na sprečavanje izostanaka, zakašnjenja itd., nego i na ono na što prvenstveno treba da deluje — na povećanje produktivnosti rada.

Čini se da u pristupu problematici radne discipline u našoj praksi postoje dva osnovna izvora opasnosti da se ona tretira sa demogoško-kampanjskih pozicija i da se razmatra samo kao tehničko pitanje.

Suština shvatanja za koje se mi zalažemo je u tome da se prema radnoj disciplini ne može zauzimati onaj, kod nas tako često izražen, kvaziodgovoran, kvaziodlučan, kvazirealističan stav, koji smo nazvali demagoško-kampanjskim. Prema tom stavu, na pojave nedisciplине gleda se kao na mangupluk nezrelih, neodgovornih, lenjih, neradnika, zabušanata itd., itd. (Mogli bismo unedogled redati atribute kojima je naš rečnik, kada je u pitanju opis nedisciplinovanog ponašanja — nimalo slučajno — veoma bogat.)

Kažemo da je takvo shvatanje kvaziodgovorno zato što, u stvari, predstavlja izvanredan primer neodgovornosti, jer su najčešći predstavnici tog shvatanja upravo oni pojedinci koji imaju takav položaj da objektivno nose najveću odgovornost za stvarnu borbu protiv nedisciplине (za to su, između ostalog, često i plaćeni), a ne za demagoške izlive strasti protiv nje.

Ovakvo shvatanje je kvaziodlučno zato što se ne usuđuje da dirne u korene iz kojih nastaje nedisciplina kao društvena pojava, već je tretira kao problem koji lebdi u vazduhu i koji je uslovljen individualnom nakaradnom psihologijom pojedinaca.

Najzad, smatramo da je takvo shvatanje kvazirealistično zato što odbija da prihvati realnost sukoba između interesa organizacije (kakva ona zaista jeste, a ne kakva bi trebalo da bude) kao celine i interesa pojedinca, a celokupna praksa sa surovom jasnoćom pokazuje da ta suprotnost realno često postoji.

Predstavnici ovog shvatanja obično s vremena na vreme pokreću »odlučne akcije protiv neradnika sa kojima se moramo odmah najodlučnije obračunati, preduzimanjem oštrih disciplinskih mera i uz pojačanu budnost i odgovornost zaposlenih...« Ovakve parole mogu delovati efektno, ali im nedostaje ono najbitnije — efikasnost. U najboljem slučaju, imaju za posledicu vremenski ograničenu kampanju kažnjavanja... i ništa više.

Predstavnici ovakvog shvatanja ne vide ili ne žele da vide da problem nije tako jednostavan. Jer, da su svi prekršioci discipline jednostavno mangupi i neradnici, sa njima bi se zaista lako moglo

Digitized by Google

obračunati. Ali nisu, ili, preciznije rečeno, čak većinu njih ne čine mangupi i neradnici.

Da li možemo lako proglasiti neradnikom radnika koji vrši pritisak na lekara da mu otvori bolovanje zato što je »premoren«, a premoren je zato što je zbog poremećaja ritma pristizanja repromaterijala bio prinuđen da, posle nekoliko dana »čekanja«, nekoliko dana radi po 12 časova dnevno (i to, da se slobodno izrazimo, sumanutim tempom), da bi »stigao«, odnosno ispunio plan proizvodnje i zaradio lični dohodak.

Da li možemo lako proglasiti neradnikom radnika koji van posla obavlja neku dopunsku delatnost, ako znamo koliki mu je LD, ako znamo da nema stan, da plaća ogromnu kiriju, da mu žena ne radi...

Da li možemo lako proglasiti neradnikom radnika koji koristi priliku da se »skloni« sa radnog mesta ili da radi na neki svoj način, kršeći pri tom tehnološku disciplinu, ako znamo da je posao koji on obavlja prost, repetitivan, otuđujući, da se sastoji od dve ili tri manuelne operacije koje se moraju izvoditi unapred propisanim redosledom i tempom, koje iziskuju minimum znanja i kreativnih sposobnosti, a maksimum strpljenja i izdržljivosti, ako je to posao koji, jednom rečju, razara osećanje vlastitog profesionalnog i ljudskog integriteta, vrednosti, ponosa i samopoštovanja.

Takvih primera ima mnogo, ali i oni koje smo naveli dovoljni su da pokažu da značajan deo manifestnih oblika nedisciplinovanog ponašanja nije uslovljen neradničkom, sitnosopstveničkom itd. psihologijom pojedinaca, već je to odbrambena reakcija ličnosti na uslove radne situacije koje ona doživljava kao objektivno dete, a koji su po nju ugrožavajući. Iz ovoga sledi da se nikakvim akcijama, koje su usmerene na sprečavanje nedisciplinovanog ponašanja, ne može stvarno delovati na ublažavanje rediscipline, jer se time deluje na posledice, a ne na uzroke, i takvo delovanje, u krajnjoj liniji, može dovesti samo do toga da se oblici nedisciplinovanog ponašanja promene, ali ne i da se nedisciplina kao društvena pojava suzbije.

Takođe je pogrešan svaki pristup koji radnu disciplinu i probleme u vezi s njom svodi na tehničko pitanje, očekujući da ga psiholozi, sociolozi, kadrolozi, pravnici itd., dakle, svi oni koji prema takvom shvatanju nisu ništa drugo do »humani tehnolozi«, odnosno stručnjaci za organizaciju upravljanja ljudima, rešavaju u hodu, primenjujući u praksi saznanja do kojih su njihove nauke došle.

Takvom stavu se mogu staviti mnoge primedbe, počev od onih najopštijih — da je on u suprotnosti sa vrednosnim i ideološkim principima ovog društva i da humanu nauku svodi na tehniku manipulacije ljudima, pa do onih konkretnijih — da je naivan ili »naivan« ako pretpostavlja da je taj problem vezan samo za pojedince i da ga je moguće rešavati bez kritičkog preispitivanja i delovanja na socijalno-radni kontekst iz kojega on proističe.

Digitized by Google

Pokušaj utvrđivanja uzroka nedisciplине radnika u materijalnoj proizvodnji

Pošli smo od opšte pretpostavke da je disciplinovano ponašanje posledica pozitivnog stava prema nekim važnim vidovima radne situacije, i da, upoređujući grupu ekstremno disciplinovanih sa grupom ekstremno nedisciplinovanih radnika, možemo utvrditi u odnosu na koje vidove radne situacije oni imaju bitno različite stavove. Nezadovoljstvo tim vidom ili vidovima moglo bi se onda smatrati uzrokom nedisciplине. Dakle, ukoliko se, na primer, pokaže da nema razlike u stepenu nezadovoljstva LD-om između grupe disciplinovanih i nedisciplinovanih — onda nezadovoljstvo LD-om nije uzrok nedisciplине; u suprotnom slučaju, ukoliko ovu razliku utvrdimo, možemo smatrati da je nezadovoljstvo LD-om uzrok nedisciplине.

Koji to važni aspekti radne situacije, u zavisnosti od toga da li čovek prema njima ima pozitivan ili negativan stav, mogu uticati na njegovo disciplinovano ili nedisciplinovano ponašanje. Na osnovu pregleda psihološke literature, prethodnih razgovora sa poslovođama i radnicima fabrike u kojoj je istraživanje sprovedeno, kao i na osnovu rezultatâ sopstvenih ranijih ispitivanja, došli smo do sledeće liste faktora:

— (Ne)zadovoljstvo ličnim dohotkom
— (Ne)zadovoljstvo uslovima rada
— (Ne)zadovoljstvo radom samoupravnih organa
— (Ne)zadovoljstvo međuljudskim odnosima
— (Ne)zadovoljstvo neposrednim rukovodiocem
— (Ne)zadovoljstvo profesijom
— (Ne)zadovoljstvo radnim mestom.

Uz ove faktore, ima osnova za pretpostavku da na disciplinovano ponašanje u radnoj situaciji utiču i neki »eksterni«, »van rada«, faktori. Zbog toga smo ispitivali i:

— (Ne)zadovoljstvo načinom provođenja slobodnog vremena
— (Ne)zadovoljstvo životnim standardom
— (Ne)zadovoljstvo životom uopšte.

Da bismo bili u položaju da upoređujemo stavove grupe disciplinovanih (D) i grupe nedisciplinovanih (N) radnika u što čistijem vidu, ujednačili smo ih po onim faktorima koji mogu uticati na njihove stavove prema navedenim aspektima radne situacije. Grupe su ujednačene po sledećim kriterijumima:

— Pol (ispitivali smo samo muškarce)
— Kvalifikacija (KV radnici)
— Zanimanje (auto-mehaničari, metaloglodači, metalostrugari, metalobrušači)
— Lični dohodak (maksimalne razlike u visini primanja iznosile su do 2000 dinara)
— Starost (između 20—30 godina)

Digitized by Google

— Bračno statnje (neoženjeni)
— Radni staž (više od 6 meseci)
— Psiho-fizičko zdravlje (odsustvo bilo kakve bolesti, invaliditeta i slično).

Ispitivanje je izvedeno na uzorku od 400 ljudi (200 disciplinovanih i 200 nedisciplinovanih).

Ispitanike su svrstavali u grupu »D« ili grupu »N« poslovođe, na osnovu sopstvenog mišljenja o svakom pojedincu. A mi smo od poslovođa tražili da u grupu »D« uključuju najbolje majstore, društveno angažovane, one koji su dobro prilagođeni grupi, one koje saradnici najviše cene kao dobre radnike. Za grupu »N« važili su suprotni kriterijumi. Ispitivanje je sprovedeno posredstvom upitnika sačinjenog za ovu priliku. Upitnike su podelile poslovođe. Ispitanici nisu bili u direktnom kontaktu sa autorima ove studije, a ispitivanje je bilo anonimno.

Bez ulaženja u detalje, konstatujemo samo toliko da je ovakav oblik istraživanja (»komparacija paralelnih grupa«) diktirao i osnovnu tehniku obrade podataka. Ispitivali smo statistički značaj razlika po stepenu pozitivnosti stavova u odnosu na pomenute vidove radne situacije.

Dobijeni rezultati (radi lakše preglednosti prikazani u maksimalno simplifikovanom obliku) dati su u priloženoj tabeli:

Aspekt radne situacije				Vrednost t. testa	Statistički značaj razlika	
1				2	3	
Zadovoljstvo ličnim dohotkom						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
43%	57%	27%	73%	2,40		x
Zadovoljstvo uslovima rada						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
50%	50%	21%	71%	4,59	x	x
Zadovoljstvo radom samoupravnih organa						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
49%	51%	35%	65%	2,02		x
Zadovoljstvo međuljudskim odnosima						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
66%	33%	50%	50%	2,34		x
Zadovoljstvo neposrednim rukovodiocem						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
86%	14%	69%	31%	2,94	x	x

Digitized by Google

1				2	3	
Zadovoljstvo profesijom						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
73%	27%	64%	36%	1,37	—	
Zadovoljstvo radnim mestom						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
67%	33%	47%	53%	2,91	x	x
Zadovoljstvo slobodnim vremenom						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
63%	37%	64%	36%	0,14	—	
Zadovoljstvo životnim standardom						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
51%	49%	37%	63%	2,01		x
Zadovoljstvo životom uopšte						
Disciplinovani		Nedisciplinovani				
zadovoljni	nezadovoljni	zadovoljni	nezadovoljni			
77%	23%	76%	24%	0,17	—	

Dakle, statistički značajnu razliku između grupe »D« i grupe »N« pronašli smo kod:

— zadovoljstva uslovima rada
— zadovoljstva neposrednim rukovodiocem
— zadovoljstva radnim mestom.

Negativni stavovi u odnosu na ove aspekte radne situacije predstavljaju uzročnike nedisciplinovanog ponašanja prvog reda. Takođe je pronađena nešto manja, ali statistički značajna, razlika kod:

— zadovoljstva ličnim dohotkom
— zadovoljstva međuljudskim odnosima
— zadovoljstva radom samoupravnih organa i
— zadovoljstva životnim standardom.

Negativni stavovi u odnosu na ove aspekte predstavljaju uzročnike nedisciplinovanog ponašanja drugog reda. Nije utvrđena statistički značajna razlika u stepenu zadovoljstva:

— profesijom
— slobodnim vremenom
— životom uopšte.

Dakle, ovi faktori nisu povezani sa disciplinskim ponašanjem.

Na osnovu dobijenih rezultata, možemo konstatovati sledeće:

Digitized by Google

Disciplinsko ponašanje povezano je sa zadovoljstvom uslovima rada. Ukoliko je radnik nezadovoljan uslovima rada, on će svoje nezadovoljstvo ispoljavati kroz nedisciplinu. To se odnosi, pre svega, na nezadovoljstvo fizičkim uslovima rada i nezadovoljstvo tehničkim uslovima rada.[2] Moguće je pretpostaviti da su manifestacije nedisciplине, odsustvovanje, paramedicinska bolovanja itd., u stvari odbrambene reakcije ličnosti na situaciju koju doživljavaju kao ugrožavajuću po svoj psiho-fizički integritet. Zaista, kod većine »nedisciplinovanih« radnika uočljiva je želja da što više izbegavaju ne sam rad, već boravak na radnom mestu, u radnoj situaciji.

Većina neposrednih rukovodilaca je sigurno primetila da čak i u slučajevima kada su fizički uslovi (buka, prašina itd.) podnošljivi, odnosno kada su u granicama normale, znatan broj radnika teško podnosi da iz dana u dan, iz meseca u mesec, iz godine u godinu, uvek na isti način obavlja jednostavne repetitivne operacije, kakvih je u našim fabrikama najviše. Kod nekih od tih ljudi javlja se, na primer, potreba da, ukoliko su u mogućnosti da sami utiču na tempo rada, maksimalno povećaju brzinu izvođenja operacija, da bi na taj način »uštedeli«, »zaradili« vreme za odmor čija osnovna funkcija nije da omogući čoveku da se zaista odmori, već samo da se udalji od radnog mesta, da prekine takav rad.

O fenomenu bekstva iz otuđene situacije razmrvljenog rada u našoj i svetskoj literaturi je mnogo napisano. Zbog toga nećemo dalje razvijati analizu uticaja nezadovoljstva uslovima rada na radnu disciplinu, mada je i iz ovoga što smo do sada rekli jasno da to smatramo osnovnim uzrokom nedisciplinovanog ponašanja.

Drugi faktor koji uslovljava nedisciplinovano ponašanje jeste nezadovoljstvo, odnosno negativan stav prema poslovođi. Veza nedisciplине i odbojnosti prema rukovodiocu dosta je komplikovana, a primenjena metodologija nam ne pruža osnov da preciziramo način na koji se ona stvara i ispoljava. Zbog toga možemo samo pretpostaviti da su nedisciplinovano ponašanje i nezadovoljstvo poslovođom međusobno uslovljeni fenomeni. Dakle, prvo može biti posledica drugog, i obrnuto. Jer, koliko ima osnova za tezu da nedisciplinovani radnik zauzima negativan stav prema poslovođi sa kojim nužno mora doći u sukob — jer ga ovaj, po prirodi svoga posla, mora terati da se »disciplinuje« — toliko ima osnova za pretpostavku da sukob sa poslovođom, zbog osećaja podređenosti, osvete, revanšizma, »teranja kontre« itd., može izazvati pojavu nedisciplине radnika. Već smo napomenuli da na

[2] Pod fizičkim uslovima podrazumevaju se karakteristike mikroklime na radnom mestu (temperatura, vlažnost, buka, vibracije, prašina, osvetljenje...).

Pod tehničkim uslovima podrazumevaju se tehnički kvalitet opreme (mašina, uređaja, alata, zaštitnih sredstava) i tehnološkim postupkom unapred propisani, »zadati« način upotrebe opreme, odnosno izvođenja radnih operacija.

Digitized by Google

ovom mestu ne možemo ulaziti u detaljnu analizu ovog odnosa, ali u svakom slučaju konstatujemo da je relacija poslovođa — radnik, kada je u pitanju radna disciplina, izuzetno važna. Nije preterano reći da je poslovođa ona ličnost koja u sebi personalizuje celokupnu radnu situaciju. Naročito kod mladih radnika-početnika stav prema poslovođi najčešće postaje i stav prema fabrici uopšte, i zbog toga on ima presudan uticaj na celokupno ponašanje radnika u radnoj situaciji, a time i na disciplinsko ponašanje.

Ostali faktori, u odnosu na koje postoje značajne razlike kod grupe disciplinovanih i nedisciplinovanih radnika, takođe utiču na javljanje nedisciplине, ali u manjoj meri nego dva prethodno pomenuta faktora. Zbog toga, osim konstatacije da se i oni odnose na uslove rada, ali ne na fizičko-tehničke, već finansijske i psihološko-socijalne, nećemo ih posebno analizirati.

Rezultati, dalje, pokazuju da disciplinovano ponašanje nije povezano sa sadržajem rada. Nema statistički značajne razlike u stepenu zadovoljstva profesijom (koja određuje sadržaj rada) između grupe »D« i grupe »N«. Ovde dugujemo jedno objašnjenje: Zadovoljstvo radnim mestom je faktor koji smo tretirali kao pokazatelj zadovoljstva sadržajem rada. Međutim, on je potpuno van zakonitosti koju smo dobili (da je disciplinsko ponašanje uzrokovano uslovima, a ne sadržajem posla) i nalazi se pri vrhu rang-liste uzroka nedisciplине, odmah iza nezadovoljstva uslovima rada.

Ova »nepravilnost« se, verovatno, može objasniti našom greškom, odnosno nepreciznom formulacijom pitanja. Jer mi smo pod »radnim mestom« podrazumevali vrstu posla, to jest, sadržaj rada, a ispitanici su pitanje »koliko su zadovoljni radnim mestom« najverovatnije shvatili drugačije, smatrajući da ih pitamo kakvi su uslovi rada na tom radnom mestu, pa su u odgovorima izražavali svoje nezadovoljstvo ili zadovoljstvo uslovima, a ne sadržajem rada.

Nedisciplinovano ponašanje nije povezano sa zadovoljstvom, odnosno nezadovoljstvom faktorima »van radne« situacije koje smo ispitivali. To se odnosi kako na zadovoljstvo načinom korišćenja slobodnog vremena tako i na zadovoljstvo životom uopšte; dakle, dobijeni rezultat nije u skladu s mišljenjem poslovođe da radnici svoje domaće teškoće, probleme i nezadovoljstva projiciraju u radnu situaciju, izražavajući ih kroz nedisciplinu.

Jedini iz grupe »eksternih« faktora kod kojega smo uočili izvesnu povezanost sa nedisciplinom jeste faktor »nezadovoljstvo životnim standardom«. Međutim, jasno je da nije reč o nezavisnom faktoru, jer je on najneposrednije povezan sa finansijskim statusom koji pojedinac ima u radnoj organizaciji.

Da ukratko rezimiramo dobijene nalaze: nedisciplina radnika nije uslovljena nezadovoljstvom onim *»šta«* radnik radi, već u prvom redu onim *»gde«* i *»kako«* radi, dakle, ne sadržajem, nego uslovima rada.

Digitized by Google

Đuka Julijus

Lekcije iz Grenade

Invazija Grenade je događaj sa opasnim reperkusijama i on sobom donosi vidno produbljivanje krize u Karibima i Centralnoj Americi: naime, Sjedinjene Države su pribegle upotrebi sile kako bi, navodno, zaštitile svoje vitalne interese u toj zoni. I tako vojna intervencija SAD na malom ostrvu istočnih Kariba otvara novo, opasno poglavlje u ukupnim odnosima između Sjedinjenih Država i Latinske Amerike i još više zaoštrava krizu u interameričkom sistemu.

Invazija Grenade, preduzeta bez ikakve zakonske osnove, a čime su, očigledno, prekršeni i svi principi međunarodnog prava, označava ponovnu primenu starih metoda severnoameričkog intervencionizma u Karibima i Centralnoj Americi i oživljavanje politike »big stick«, za koju je smatrano da je zasvagda ukinuta kao zastarela i u suprotnosti sa savremenim odnosima među narodima. Proteklo je osamnaest godina od severnoameričke intervencije u Dominikanskoj Republici do invazije Grenade, kada je Latinska Amerika osetila strah usled ponovne upotrebe sile od strane Sjedinjenih Država protiv jedne suverene, nezavisne i nesvrstane države. Prirodno je da se povodom vojne intervencije u Grenadi takođe nameće i pitanje: da li je ova vojna akcija samo uvod u slične intervencije u drugim delovima Kariba i Centralne Amerike

Digitized by Google

i da li je invazija Grenade prethodnica invazija protiv Nikaragve, Salvadora i Kube?

Ne zaboravimo da su odluku predsednika Ronalda Regana da izvrši napad na Grenadu masovno u Sjedinjenim Državama podržali građanstvo, političari obe partije i štampa, tako da su glasovi opozicije, kritike i osude bili i ostali gotovo usamljeni i slabi i nisu imali veliku specifičnu težinu u političkoj panorami unutrašnje i predizborne politike u Sjedinjenim Državama. Postoje sve indicije da se vojna intervencija u Grenadi pretvara u važnu nacionalnu pobedu predsednika Regana, predstavlja podsticaj za njegov ponovni izbor i, možda, nagoveštava pobedu na izborima; ona bi takođe mogla biti podsticaj i ohrabrenje za upotrebu vojne sile SAD u drugim zonama i zemljama, na prvom mestu u Centralnoj Americi i Karibima. Utoliko pre što reagovanje u svetu na invaziju Grenade, iako je ona mahom osuđena, a posebno u Ujedinjenim nacijama, nije bilo toliko odlučno i trajno da bi to zabrinulo Belu kuću. Očigledno, međunaroda politička ocena invazije bila je za Sjedinjene Države podnošljiva i prihvatljiva, pa je stoga predsednik Regan mogao dati ciničnu izjavu — da mu osuda od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija nije poremetila apetit prilikom njegovog doručka.

Latinska Amerika je osudila primenu sile i samu invaziju i ta je osuda bila sveobuhvatna, kategorična, izrečena bez oklevanja; pri tom je karakteristično da je u većini zemalja, uključujući i Kubu, ona bila iskazana umerenim tonom, uz izbegavanje verbalnih sukobljavanja sa severnoameričkom vladom. Izuzimajući Brazil, kojem je u početku odgovaralo da o intervenciji ćuti jer su u tom trenutku vođeni pregovori o sudbini njegovog ogromnog inostranog duga — iako je zatim uputio oprezne prigovore — sve velike, važne i ključne zemlje Latinske Amerike osudile su invaziju, intervenciju uz upotrebu sile, prvenstveno insistirajući na tome da Grenada nikako ne bude uvod u intervencije širih razmera, kako je izričito istakao kancelar Meksika Bernardo Sepulveda u Organizaciji američkih država. Gotovo ni jedna zemlja Latinske Amerike, čak ni one što su najodanije saveznice Sjedinjenih Država, nije podržala ili propratila aplauzom invaziju Grenade, izuzev Gvatemale i, u manjoj meri, Hondurasa i Salvadora, koje su jedine podržale ili prećutno odobrile intervenciju, očigledno imajući u vidu svoju posebnu situaciju i interese. Pa ipak, sudeći po svemu, ta opšta osuda nije zabrinula predsednika Regana i njegove savetnike.

Dakle, vojna intervencija SAD u Grenadi, želelo se to postići ili ne, produbljuje već dve godine vidljivo izolovanje Sjedinjenih Država u Latinskoj Americi, proces koji će možda imati stvarno velike reperkusije na odnose između dveju Amerika, na međunarodno opredeljenje latinoameričkih država. To izolovanje Sjedinjenih Država u Latinskoj Americi počelo je kada je predsednik Regan, polazeći od globalnih interesa Atlantskog saveza, podržao Veliku Britaniju u ratu sa Argentinom zbog Malvinskih

Digitized by Google

ostrva, prenebregavajući sve *interameričke obaveze* Sjedinjenih Država, dok su zemlje Latinske Amerike bile na strani Argentine smatrajući da ona ima istorijsko, suvereno pravo na ta ostrva u južnom Atlantiku. Zatim treba istaći i razlike koje postoje u Centralnoj Americi, gde je većina latinoameričkih vlada za miroljubivo rešenje krize pregovorima, dajući podršku Grupi kontadora, dok Reganova administracija daje prednost politici pretnji, pritiska i sile, produbljujući ne samo razlike između Sjedinjenih Američkih Država i Latinske Amerike, nego i izolovanje politike predsednika Regana južno od Rio Grande. Invazijom Grenade i ponovnim pribegavanjem vojnoj intervenciji kao metodu politike SAD dodat je još jedan element dubokoj krizi u interameričkim odnosima i svakodnevnom sve očiglednijem udaljavanju Sjedinjenih Država od Latinske Amerike, koja inače trpi posledice ekonomske i finansijske krize čiji su koreni u neravnopravnim odnosima sa Sjedinjenim Državama.

Latinska Amerika traži mogućnosti za proširivanje manevarskog prostora kako bi učvrstila svoju poziciju prilikom pregovaranja sa velikom silom. Takva opredeljenja su, bez sumnje, bliska politici nesvrstavanja, za koju pokazuje sve veće interesovanje cela Latinska Amerika, što dolazi do snažnog izražaja u njenom aktivnom učešću u akcijama »Grupe 77«, u politici integracije i ekonomske saradnje same Latinske Amerike, u ekonomskom zbližavanju sa Zapadnom Evropom, kao protivteži ekonomskoj dominaciji Sjedinjenih Država, u povećanju obima trgovine sa Sovjetskim Savezom i njegovim saveznicima, horizontalnoj ekonomskoj saradnji sa Afrikom i Azijom, to jest ekonomskoj saradnji Jug — Jug. Invazija Grenade i rastuća težnja SAD ka intervencijama sigurno će pospešiti ova traganja latinoameričkih zemalja za alternativama i produbiće izolovanje Sjedinjenih Država u Latinskoj Americi, iako se nikada ne smeju izgubiti iz vida posledice vrlo jake ekonomske i političke dominacije severnoameričke vlade na »zelenom kontinentu«, niti potceniti njene mogućnosti uspostavljanja uticaja.

Od trenutka nastupanja kao nacije, a pogotovo nakon industrijske revolucije, koja je udarila temelje imperijalističkoj politici, Sjedinjene Države gledaju na Karibe kao na »mare nostrum«, smatraju ih svojom »pozadinom«, a zajedno sa Centralnom Amerikom — vitalnom zonom za ostvarivanje svojih strateških, ekonomskih i političkih interesa. Otuda i potiče takva ekspanzionistička i intervencionistička konstanta u severnoameričkoj politici u Karibima i Centralnoj Americi, koja, počev od Monroove doktrine, kao crvena nit prožima ponašanje Sjedinjenih Država u ovom delu Latinske Amerike. Primeri upornosti ove intervencionističke politike Sjedinjenih Država u Karibima i Centralnoj Americi su toliko mnogobrojni i tako dobro poznati da ih ne treba ni navoditi. U prilog intervencijama uvek su isticani drugi argumenti, u zavisnosti od slučaja i situacije, ali nikada vašingtonske vlade nisu odustajale od svoje rešenosti da održavaju i pojačavaju

Digitized by Google

svoju dominaciju u Karibima i Centralnoj Americi, koja je svoj prvi istorijski poraz pretrpela pobedom kubanske revolucije; bio je to poraz koji Sjedinjene Države ni do danas nisu zaboravile, niti žele da ga prihvate kao konačan.

Zbog toga Sjedinjene Države već dvadeset godina sprovode politiku pretnji i gušenja Kube, politiku neumoljive ekonomske blokade i stalnog neprijateljstva. Fidel Kastro je morao tražiti podršku Sovjetskog Saveza, koju je i dobio, sa svim implikacijama. Sa svoje strane, vašingtonske vlade su to okvalifikovale kao prodor druge velesile u njihovu zonu uticaja, i to je korišćeno kao dodatni element-argument za borbu protiv kubanske revolucije, ali osnovni razlog tome je antiimperijalistički karakter te revolucije, kojom su raskinuti okovi dominacije Sjedinjenih Država nad Karibima i Latinskom Amerikom. Iako su posle raketne krize Sjedinjene Države prihvatile postojanje Kube i njene revolucije, pošto je predsednik Kenedi, u okviru »džentlmenskog sporazuma« sa tadašnjim predsednikom sovjetske vlade N. Hruščovom, obećao da neće napasti Kubu ako SSSR odstrani svoje rakete sa »ostrva šećera« — severnoamerička politika gušenja Kube nije promenjena, niti je obustavljena, kao ni stalne pretnje od strane SAD. Sa izuzetkom kratkotrajnog perioda normalizovanja odnosa, za vreme Karterove administracije, kada su dve zemlje uspostavile svoja predstavništva radi zaštite interesâ, Sjedinjene Države, u okviru svoje politike dominacije nad Karibima, nikada nisu prestale da vrše pritiske, da prete i guše kubansku revoluciju, koja se smatra »žarištem revolucionarne infekcije« i »mostom« za prodor druge supersile u Karibe i Latinsku Ameriku.

Sa dolaskom na vlast predsednika Regana učvršćivanje severnoameričke dominacije nad Karibima i Centralnom Amerikom postaje jedan od prioritetnih ciljeva spoljne politike Sjedinjenih Država, kako je to istaknuto u poznatom dokumentu iz Santa Fea, koji služi kao strateška, ideološka i politička osnova i osvetljava karakteristike politike Reganove administracije prema Latinskoj Americi. Utoliko pre što su pobede revolucija u Nikaragvi i Grenadi, a delom i u Surinamu, Reganovi savetodavci ocenili kao opasan prodor komunizma, marksizma-lenjinizma, pa i Kube i Sovjetskog Saveza u predvorje Sjedinjenih Država, a koje to ne mogu, niti smeju tolerisati niti prihvatiti. Reganova administracija nikada nije priznala da su ove revolucije, kao i kubanska, izazvane socijalnim i ekonomskim momentima, da su produkt nepravdi, zavisnosti i diktatorskih režima, da predstavljaju istinske pobune eksploatisanih i potlačenih; uvek je ove pokrete posmatrala kao prodor drugog bloka, druge supersile i ideologije u svoju zonu uticaja, što je dovoljan razlog da ove zemlje budu osporavane, izolovane, slabljene, gušene, pa i zbrisane po svaku cenu. Otuda, uporedo sa vođenjem još agresivnije politike prema Kubi Reganova administracija od dolaska na vlast sprovodi politiku pretnji, pritisaka i agresija protiv Nikaragve, podstičući, organizujući i naoružavajući kontrarevolucionarne grupe za napa-

Digitized by Google

de iz Hondurasa i Kostarike protiv sandinista, pripremajući u Hondurasu kompletan ofanzivni vojni aparat za moguću honduraŝku agresiju i severnoameričku intervenciju u Nikaragvi, dok je istovremeno primenjivala taktiku gušenja Grenade, otvoreno pripremajući oružanu intervenciju u nekom povoljnom trenutku. U stvari, tako se i dogodilo.

Polazište severnoameričke politike u Karibima i Centralnoj Americi je svakako teorija da je to za njih zona od vitalnog interesa, a što je deo koncepta podele sveta na sfere uticaja dveju (ili više) velikih sila ili blokova, na osnovu kojeg dominirajuća sila može raditi sve što smatra pogodnim i neophodnim da bi zaštitila i učvrstila svoju dominaciju i svoje vitalne interese u takvoj zoni ili sferi uticaja, koja joj je kao takva priznata. Ističući argumente u prilog tome da je prostor Kariba i Centralne Amerike od vitalnog značaja za bezbednost Sjedinjenih Država, funkcioneri republikanske administracije i predsednik Regan lično navode da se gotovo polovina trgovine Sjedinjenih Država služi Karipskim morem i Meksičkim zalivom, kao pomorskim putevima između Panamskog kanala i Floridskog moreuza, a to se odnosi i na dve trećine severnoameričkog uvoza nafte i na više od polovine uvoza strateških sirovina. Štaviše, treba istaći da region Južne Amerike, Kariba i Centralne Amerike predstavlja po svojoj važnosti treće tržište Sjedinjenih Država, posle Zapadne vrope i Japana, i da neposredna severnoamerička ulaganja u Karibe i Centralnu Ameriku iznose više od 28 milijardi dolara (15 milijardi u Karibe, a od toga 10 milijardi otpada na Portoriko). Ako tome dodamo da je region Kariba veoma bogat naftom, boksitom, gvožđem, niklom i drugim sirovinama od velike ekonomske i strateške važnosti, onda je očevidno da Reganova vlada smatra ovu zonu, u okviru politike podele sveta na interesne sfere, *vitalnom* za bezbenost Sjedinjenih Država, važnim ekonomskim basenom, privlačnim za severnoameričke privredne interese, i zato nastoji da po svaku cenu učvrsti svoju dominaciju u ovoj zoni, definitivno potiskujući Britance sa Kariba.

Logično je da je, s obzirom na ovakvo tretiranje Kariba i Centralne Amerike, Reganova vlada učvrstila vojno prisustvo i moć SAD u ovoj zoni, uvek pažljivo motreći na Kubu, Nikaragvu i Grenadu, svesna činjenice da druga velesila ne dovodi u pitanje severnoameričku dominaciju u ovom delu sveta, smatrajući ga sferom uticaja Sjedinjenih Država, van parametara sovjetskog vojnog, aktivnog i operativnog domašaja, u krajnjoj liniji, ali zauzvrat, nastoji da bude priznata njena sfera uticaja, uključujući u nju i Avganistan. Sjedinjene Države imaju, van svoje teritorije, na kontinentu i na obali vojne baze od velikog značaja: u Portoriku, na ostrvu Viekes, Guatanamu (Kuba) i u zoni Panamskog kanala (koje do 2000. godine nisu obuhvaćene sporazumom Torihos-Karter), odakle uspešno kontrolišu sve pomorske puteve i ceo region Kariba i Centralne Amerike. Izgleda da grade i jednu novu bazu (pešadije, mornarice i vazduhoplovstva) u Hondurasu,

Digitized by Google

nezavisno od činjenice što tu zemlju formalno nazivaju bazom Sjedinjenih Država i što je dozvoljeno severnoameričko prisustvo u honduraskim vojnim bazama. Stvaranjem snaga velike pokretljivosti i velike udarne moći, Pentagon je učvrstio svoju vojnu dominaciju na karipsko-centralnoameričkom prostoru i obezbedio gotovo stalno prisustvo velikih i moćnih konvoja ratnih severnoameričkih brodova, uključujući nosače aviona i bojne brodove sa raketama, što takođe služi istoj nameni — da se demonstrira volja i moć dominacije, uz zastrašivanje.

Sa svim tim Reganova administracija ne ostavlja mesta sumnji da je rešena da zadrži i učvrsti svoju dominaciju u Karibima i Centralnoj Americi, zoni koju smatra vitalnom za bezbednost i interese Sjedinjenih Država.

Revolucija u Grenadi bila je delo malog broja hrabrih i odlučnih ljudi, uz veliku podršku naroda, a koja je, odvažnim udarom, okončala korumpiranu diktaturu Erika Gejrija i preuzela vlast na malom ostrvu, uz oduševljenje njegovih 110 hiljada stanovnika koji su nedavno stekli nezavisnost od Velike Britanije. »*Naša revolucija je u sadašnjoj fazi antiimperijalistička, nacionalna i demokratska*« — rekao nam je Moris Bišop, predsednik grenadske vlade, neosporni vođa grenadske revolucije, kada smo sa njim razgovarali u Sent Džordžu, dve godine nakon pobede u revoluciji njegove partije »Pokret novi dragulj« (»New Jewel« — početna su slova engleskih reči: Joint Endeveour for Welfare, Education and Liberation, ili, u prevodu: Zajedničko delovanje za dobrobit, obrazovanje i oslobođenje). Tada nam je objasnio da, po njemu, grenadska revolucija treba da napreduje »korak po korak«, bez žurbe, uz neophodan realizam, polazeći od unutrašnjeg i međunarodnog položaja zemlje, slabe i nerazvijene, i da je najvažnije uvek obezbeđivati narodnu podršku, uvek tražiti učešće masa u revoluciji i obnovi ostrva, jer je demokratija bez narodnog učešća prazna i samo formalna. Takođe je naglasio da »Grenada neće graditi demokratiju britanskog tipa, tipa Vestminstera, nego demokratiju participiranja i, u okviru ovog koncepta — pluralističku demokratiju, organizovaće izbore čim se sprovedu potrebne pripreme i donese novi ustav«. Nije krio da sebe smatra socijalistom, a i ceo »Pokret novi dragulj« je socijalistički, koji je avangarda. Pri tom je dodao da on i njegove pristalice nisu dogmatičari, niti žele da odrede koji tip socijalizma će, u krajnjoj liniji, graditi, jer socijalistički preobražaj, rekao je, još nije na dnevnom redu u Grenadi; u svakom slučaju, jednog dana će biti uspostavljen grenadski socijalizam, autentičan, karipski, demokratski, čisto narodni, nezavisan, zasnovan na učešću građana.

Polazeći od tih pretpostavki, grenadska revolucija je značajno napredovala, premda se razvijala na siromašnom ostrvu, bez sredstava, suočena, od samog početka, sa ekonomskim gušenjem od strane Sjedinjenih Država. U takvim uslovima zaista je značajno da je, prema podacima Svetske banke, Grenada postigla da njen

Digitized by Google

nacionalni bruto prizvod u 1979. godini poraste za 2,1%; sledeće godine za 3%; 1981. je ponovo uvećan za 3,1%, a prošle godine, usred svetske ekonomske krize, za 5,5%, što je najviša stopa rasta u celoj zapadnoj hemisferi, a to znači da je tokom četiri godine revolucije Grenada povećala svoj nacionalni bruto proizvod za 13,7%, što je pravi podvig u periodu finansijske i ekonomske krize u Latinskoj Americi. Dok je u poslednjim godinama vladavine Gejrija bilo 49% nezaposlenih, prošle godine je stopa nezaposlenosti svedena na 14%, što je takođe jasan dokaz privrednog napretka nakon pobede revolucije, koja u mešovitu privredu nije dirala, podsticala razvoj kooperativa, dajući takođe olakšice privatnom sektoru u privredi (Grenada, u osnovi, živi od izvoza banana i oraščića, posebno od muškatnog oraščića, čiji je najveći proizvođač u svetu, a nešto manje od turizma, koji je, naravno, poslednje četiri godine opao. Najvažnije dostignuće ove narodne revolucije u Grenadi, pored ekonomskog rasta, bilo je unapređivanje obrazovanja i zdravstvene zaštite i uspostavljanje najširih oblika demokratskog učešća naroda u upravljanju zemljom.

Nikako se ne može tvrditi da je grenadska revolucija bila radikalna i ekstremna; najubedljiviji dokaz za to je, između ostalog, činjenica da je »Pokret novi dragulj« prihvaćen kao punopravan član Socijalističke internacionale, koja okuplja socijaldemokratske partije, isključivo one koje su demokratski i pluralistički opredljenje, a ni u kom slučaju partije vezane za druge ideološke struje socijalizma ili za komunizam. Sa svojom »realističnom i umerenom politikom, uvek čvrsto stojeći na zemlji, uvek tražeći razumevanje i podršku naroda, Bišop je postigao izvesnu stabilnost Grenade koja je bila opšte priznata, čak i od vodećih organa štampe u Sjedinjenim Državama, kao i od opozicije u Grenadi, što se pre svega odnosi na privatni sektor, koji je ostvario plodnu saradnju sa revolucionarnom Bišopovom vladom, saradnjom od obostrane koristi i za dobrobit privrednog napretka Grenade. Izuzev Gejrijevog poseda, Bišop nije nacionalizovao druga sredstva za proizvodnju, nije ugrožavao interese zemljoposednika, niti je, u osnovi, menjao odnos snaga privrede u Grenadi, ali je dao podsticaj, kao protivtežu i perspektivu, stvaranju kooperativa na selu kako bi stimulisao rast poljoprivrede (u Grenadi, praktično, nije postojala industrija).

Drugi izvor privrednog rasta Grenade bio je turizam, jer je ostvro — pravi raj na zemlji, celo je u zelenilu i cveću, sa dosta sunca, sa morem, bogatom vegetacijom, mirisom cveća i oraščića, sa prelepom prirodom, privlačno za turiste tokom cele godine. Ali Grenada je slabo povezana sa svetom, imala je samo jedan stari i mali aerodrom na severu ostrva, na potpuno suprotnom kraju od Sent Džordža, u Perlsu, koji nije mogao primiti avione sa komercijalnih vazdušnih linija, tako da je izgradnja novog, modernog aerodroma, koji bi mogao prihvatiti savremene avione, bila neodložna potreba za razvoj turizma (koji, sa svoje strane, uvek zahteva otvorenost zemlje i slobodu kretanja). Tako je odlu-

Digitized by Google

čeno da se izgradi novi aerodrom na jugu Grenade, u Punta Salinas, sa dugačkom pistom, uz mogućnost sletanja i najvećih aviona, sa »džambo« severnoameričkih, evropskih i kanadskih avio-linija, jer se prvenstveno računalo na turiste iz tih zemalja. Uz velike napore, Grenada je uspela da obezbedi finansiranje ovog projekta i njegovo realizovanje, uz veoma različitu finansijsku podršku zemalja — Libije i Alžira, Venecuele i Francuske, i uz takođe različitu tehničku pomoć Kube i Velike Britanije.

Ali ovaj aerodrom je izazvao najveće neodobravanje i prigovore Sjedinjenih Država, jer je Reganova administracija isticala da je dugačka pista u Punta Salinas namenjena, navodno, ostvarivanju vojnih ciljeva Sovjetskog Saveza i Kube; kako je naglašavano, biće to njihova stalna baza ili aerodrom koji će prihvatati kubanske vojne avione što lete za Afriku (Angolu, Mozambik itd.). I to posebno zbog toga što je nekoliko stotina kubanskih inženjera i tehničara učestvovalo u njegovoj izgradnji, kao i više od desetak sovjetskih, ali i britanskih stručnjaka. Svi su oni nastojali da aerodrom bude završen u proleće 1984. godine, čime bi bila obeležena petogodišnjica pobede grenadske revolucije. Nije postojao, niti postoji, ni najmanji dokaz da je aerodrom Punta Salinas građen za neke druge ciljeve, a ne za one koje je navela Bišopova vlada, to jest za razvoj turizma i privredni rast Grenade, tako da su severnoameričke optužbe da će nova pista biti upotrebljena u vojne svrhe predstavljale samo jedan izgovor više za primenu politike pritiska i gušenja grenadske revolucije, koju je Reganova administracija od samog početka smatrala neprihvatljivom i preprekom dominaciji nad Karibima.

Bez obzira na pretnje Sjedinjenih Država, Bišop je, sprovodeći nesvrstanu i realističnu spoljnu politiku, uspeo da ostvari značajnu međunarodnu stabilnost Grenade, zasnovanu na održavanju nesigurne ravnoteže. S druge strane, Grenada se vrlo prisno povezala sa Kubom, zatim sa Nikaragvom i Sovjetskim Savezom, osećajući da postoji velika ideološka bliskost između revolucionarne vlade »Pokreta novi dragulj« i Fidela Kastra; ali Grenada je činila sve da održi dobre odnose saradnje sa anglofonskim zemljama Kariba, unutar Zajedničkog tržišta Kariba i Organizacije država istočnih Kariba, kao i sa članicama Britanskog saveza. Bišop je negovao prijateljske odnose sa partijama Socijalističke internacionale i sa socijaldemokratskim, odnosno socijalističkim evropskim vladama. U Ujedinjenim nacijama Grenada se skoro uvek pri glasanju pridruživala Kubi i sovjetskom bloku, ali je uz dosta realizma delovala u Organizaciji američkih država, vodeći u celini pluralističku, nesvrstanu i uravnoteženu spoljnu politiku, sa kojom je često neutralisala stalne i prikrivene severnoameričke pretnje oružanom intervencijom protiv grenadske revolucije.

Ali svi ovi nesumnjivi uspesi Grenade posle revolucije u unutrašnjoj i spoljnoj politici srušili su se kao kula od karata kada se zaoštrila unutrašnja borba u okviru partijske vrhuške, kada je buknula prava borba za vlast između frakcije ekstremista,

Digitized by Google

predvođene potpredsednikom vlade Bernardom Kordom, i pristalica Morisa Bišopa koji je uživao podršku većine žitelja ostrva. Dugo su bili potpuno nerazjašnjeni neki vidovi ovog sučeljavanja, koji su duže vremena bili poznati jedino onima koji su učestvovali u toj borbi, ali danas se o tome već dovoljno zna, pa se mogu analizirati uslovi, okviri i sadržaj, kao i nesrećne okolnosti ove unutrašnje borbe u rukovodstvu »Pokreta novi dragulj«, koje su konačno omogućile severnoameričko-karipsku invaziju i likvidaciju revolucije u Grenadi.

U vreme kada je predsednik vlade Bišop bio u poseti nekim socijalističkim zemljama i Alžiru, a pri povratku posetio Kubu, gde je celog dana vodio razgovore sa Fidelom Kastrom i kubanskim rukovodiocima, ne pominjući svoje teškoće sa Kordom i njegovom grupom, ovaj je uspeo da se udruži sa Hadsonom Ostinom, članom Centralnog komiteta »Pokreta novi dragulj« i komandantom oružanih snaga Grenade (koje su obuhvatale oko 1.200 dobro obučenih i naoružanih vojnika i oko 3.000 milicionera). Njih dvojica su uklonili Bišopove pristalice sa svih rukovodećih funkcija u vojsci i pripremili njegovo smenjivanje sa položaja premijera i šefa partije. Čim je stigao u Grenadu, Bišop se našao u kućnom pritvoru. Tokom cele nedelje trajala su sučeljavanja i pregovori u okviru vrhuške grenadske revolucije; ekstremna Kordova grupa insistirala je na tome da Bišop prihvati jednu vrstu podele vlasti i uspostavljanje koalicione vlade sa Kordom, ali premijer je to odbio. Konačno, Bišopa su njegove pristalice oslobodile iz kućnog pritvora; predvođeni Bišopom, zauzeli su tvrđavu Fort Rupert, nakon čega su Kord i Ostin naredili vojsci da ponovo osvoji ovo strateški važno utvrđenje. Tamo su zatekli i Bišopa, zarobili i streljali, zajedno sa još tri ministra i člana najvišeg revolucionarnog rukovodstva Grenade.

Nesloga i sektaški karakter »Pokreta novi dragulj« došli su do izražaja još u samom početku, kada je grupa mladih intelektualaca osnovala pokret kao političku organizaciju, s ciljem obaranja diktature Erika Gejrija. U osnivačkoj grupi, koju je predvodio Kord, nadareni ekonomist, postojala je manja struja dogmatskih marksista i ekstremista, dok su oko Bišopa bili okupljeni pripadnici najumerenije i najrealističnije struje, takođe socijalističke, marksistički orijentisane i duboko revolucionarne. Tragičnost političkog razvoja »Pokreta novi dragulj« bila je u tome što nikada nije prestao da bude uskogrud i sektaški, čak ni kada je revolucija pobedila i kada se on našao na vlasti. Dovoljno je, na primer, reći da je uoči invazije partija stigla čak dotle da je imala samo 320 članova, iako je revolucija uživala podršku većine naroda, koji je s oduševljenjem sudelovao u obnovi države i društva Grenade. Zbog toga se i govorilo da je »Novi dragulj« pre konspirativna sekta nego partija avangarde i masa; njegov Centralni komitet imao je samo devet članova, ali je nekoliko nedelja pre obaranja Bišopa pojačan sa četiri nova člana, svih iz redova oružanih snaga. Nakon sporazuma Korda i Ostina Bišop

Digitized by Google

u CK nije imao za sobom većinu, koja je i inače bila slaba i nesigurna, samo sa jednim članom većine u vrhu partije.

Pobornici takozvane »nepomirljive linije« Bernarda Korda, koji je stvorio ovu podelu, zamerali su Bišopu zbog »kulta ličnosti«, jer je donosio odluke ne konsultujući se sa članovima Centralnog komiteta; sve komande je držao u svojim rukama, nije poštovao odredbe partije koje se odnose na disciplinu, ispoljavao je malograđanske slabosti itd. Od Bišopa je zahtevano da se o svemu dogovara sa Centralnim komitetom, u kome je grupa Kord-Ostin već imala većinu, da se pokori njihovoj volji, da bude skromniji i da učestvuje u aktivnostima partije u bazi, da politički radi u mestu stanovanja itd. U stvari, Kordove pristalice su težile ka postepenom likvidiranju Morisa Bišopa kao neprikosnovenog lidera grenadske revolucije, nastojeći da mu oduzmu moć odlučivanja i delovanja, da ga podrede odlukama i volji ekstremističke i sektaške grupe Bernarda Korda, očigledno surevnjivog, koji se nije mogao pomiriti sa pozicijom, autoritetom, međunarodnim prestižom i velikom popularnošću »brata Morisa« — kako ga je zvao narod Grenade, imajući u njega puno poverenje, iskazujući mu simpatije i odanost.

Iako je osnovni uzrok sukobljavanja bila lična netrpeljivost, kao i Kordova ambicija i rešenost njegove frakcije da ukloni Bišopa, postojale su i neosporne ideološke, političke i strateške razlike u pogledima, što je došlo do izražaja u unutrašnjoj borbi koju je započeo i organizovao Kord, iako je i danas teško tačno odrediti u čemu su se ogledala ta duboka taktička razilaženja. Na primer, Bišop je vodio realističnu spoljnu politiku; putovao je u Vašington da bi lično doprineo normalizaciji odnosa sa Reganovom vladom; na razgovor sa savetnikom za bezbednost, Klarkom, čekao je skoro nedelju dana, zbog čega ga je kritikovala ekstremistička grupa, koja je zamerila Bišopu zbog ispoljenog oportunizma i slabosti prema imperijalizmu, zahtevajući da se što tešnje vezuje za socijalističke zemlje, iako je bilo već ranije sasvim jasno da postoje veoma ograničene mogućnosti za dobijanje materijalne pomoći, političke podrške i vojne pomoći od Sovjetskog Saveza. Iznošeno je takođe da je Kordova grupa zahtevala sprovođenje politike odlučnijeg i bržeg društvenog preobražaja stvaranjem snažnog državnog i socijalističkog sektora u privredi, suprotstavljajući se organizovanju izbora nakon donošenja novog ustava, kako je to planirao Bišop, koji je te godine imenovao komisiju za pripremanje koncepta nove Magna Carte Grenade.

U svakom slučaju je jasno da je linija podele, koja nije bila uvek precizno definisana, odvajala realističnog i opreznog revolucionara, koji je sagledavao sve mogućnosti Grenade, od ekstremističke dogmatske grupe koja se neprekidno pozivala na marksizam-lenjinizam, dok je, u osnovi, nastojala da preuzme vlast, trudeći se da Bišopa, kao lidera grenadske revolucije, potisne sa najvišeg položaja. Važno je, u ovom kontekstu, istaći da je Moris

Digitized by Google

Bišop računao na simpatije i podršku Fidela Kastra i Kube, koji su u svakom trenutku predstavljali oslonac za njegovu realističnu, zdravu, opreznu i nezavisnu politiku, dok grupa Korda, iako se ideološki vezivala za Kubu, nikada nije dobila podršku kubanskih rukovodilaca, a još manje prilikom napada uperenog protiv Bišopa. Takođe je neosporno da je Bišop uživao poverenje masa i imao oslonac u narodu, toliko važan za revolucionarnu vladu okruženu neprijateljima, spremnima da intervenišu u pogodnom trenutku. Fizičkom likvidacijom Morisa Bišopa i njegovih bliskih saradnika u vladi i partiji vrhuška grenadske revolucije prekinula je pupčanu vezu sa masama, izolovala se i time izvršila političko samoubistvo, obezbeđujući, udarom protiv Bišopa i njegovim ubistvom, najpogodnije uslove za spoljnu intervenciju.

Pogubljenje Bišopa, izvršeno po naređenju Ostina, a što je bila posledica borbe za vlast koju je otpočeo Kord, izazvalo je negodovanje i osudu u Grenadi i celom svetu. Kuba je, treba reći, bila među prvima koja je najjasnije i najodlučnije osudila ubistvo Bišopa, naglašavajući da se takvim krvavim obračunima nikada ne može pribegavati u ime revolucionarnog pokreta, niti se oni mogu opravdati bilo kakvim političkim ili ideološkim motivima. Kubanski rukovodioci su takođe istakli da, posle ubistva Bišopa, ne mogu gajiti nikakve simpatije prema izvršiocima udara i da će ponovo razmatrati svoje odnose sa novim rukovodiocima Grenade, to jest sa Revolucionarnim savetom, koji je osnovao Hadson Ostin posle krvavog udara protiv Bišopa (u koji nije želeo ući ni Kord, izražavajući time svoje neslaganje sa ubistvom Bišopa, čuvajući se za kasnije kombinacije, ali bez mogućnosti da bude oslobođen krivice zbog događaja u Grenadi, jer je bio inicijator vojnopolitičkog puča protiv Bišopa). Kasnije, nakon severnoameričke invazije, Fidel Kastro je nazvao Korda i njegovu grupu »polpotistima«, poistovećujući njihove stavove sa konceptom krvavog ekstremizma Pola Pota, koji je u Kampučiji vršio genocid u ime revolucije. Tom prilikom je rekao da su Kord i Ostin lešinari grenadske revolucije i da su svojim pučem protiv Bišopa otvorili vrata severnoameričkoj intervenciji.

Nema sumnje da je obaranje Bišopa i njegovo ubistvo, što su ga izvršili ambiciozni i dogmatski ekstremisti iz iste revolucionarne vrhuške, sa Kordom na čelu, zaista bio poziv na invaziju i intervenciju, poziv da se likvidira grenadska revolucija. Pre svega zato što je nova vlast izgubila podršku, simpatije i poverenje masa na ostrvu, zaprepašćenih ubistvom voljenog lidera; one su otvoreno ustale protiv pučista, koji su bili primorani da uvedu i preki sud, u trajanju od nekoliko dana, kako bi održali vlast i osigurali red. Zatim, novi rukovodioci, uprljani Bišopovom krvlju, lišeni su bili međunarodne podrške, potpuno izolovani i bez mogućnosti manevrisanja protiv neprijatelja, jer ni jedna zemlja u svetu nije bila raspoložena da pruži pomoć zločinačkoj grupi Ostina i Korda. Nije se mogla stvoriti povoljnija situacija za invaziju i spoljnu intervenciju Sjedinjenih Država, odavno re-

Digitized by Google

šenih da likvidiraju grenadsku revoluciju, čim se za to pruži povoljna prilika. Tako je levičarski ekstremizam pučista-»polpotista« Korda i Ostina otvorio vrata i put intervencionističkom ekstremizmu desnice, direktno olakšao severnoameričku invaziju, potvrđujući staro istorijsko pravilo da se ekstremizmi međusobno pothranjuju i žive jedan od drugoga i da ekstremizam levice ne čini ništa drugo nego olakšava pobedonosni povratak desnici.

Međunarodne okolnosti takođe su bile povoljne za vojnu severnoameričku invaziju i intervenciju, koja je *formalno* bila preduzeta na zahtev šest anglofonskih zemalja Kariba (Jamajke, Barbadosa, Dominikanske Republike, Stare Barbude, Sent Vinsenta i Santa Lučije, kojima se kasnije pridružila nova nezavisna država Sent Kits-Nevis), dok su Gvajana, Trinidad-Tobago i Belice zauzeli odlučan stav protiv intervencije. Bilo je apsurdno da se šest zemalja koje su tražile od Sjedinjenih Država da intervenišu u Grenadi poziva na sporazum kojim je stvorena Organizacija država istočnih Kariba (OECS), kojoj je pripadala i Grenada, jer je upravo Moris Bišop bio jedan od njegovih potpisnika; a odredbe ovog sporazuma govore samo o *međusobnoj pomoći* u slučaju *spoljne* agresije, a nikako ne dopuštaju stranu intervenciju niti mešanje u unutrašnje stvari država članica. A ono što se dogodilo u Grenadi samo je njena stvar i nije predstavljalo nikakvu opasnost za njene susede, a još manje je postojala mogućnost da oni budu napadnuti. Međutim, ovaj poziv i zahtev šest karipskih zemalja bili su idealan izgovor za vojnu severnoameričku intervenciju u Grenadi, obezbeđujući, iako lažno i providno, bar izvesno »zakonsko« pokriće invaziji severnoameričkih trupa, uz simbolično učešće 300 karipskih vojnika.

Predsednik Regan je doneo tu odluku u trenutku krajnje zaoštrenosti i napetosti u Karibima i Centralnoj Americi, kao i u globalnim međunarodnim odnosima, prvenstveno između Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza. Bili su to dani zločinačkih ekstremističkih napada na severnoameričke i francuske trupe u Bejrutu, kada je predsedniku Sjedinjenih Država bio potreban neki uspeh postignut u međunarodnoj politici. I što je još važnije, Regan je veoma dobro znao da pučisti u Grenadi nisu imali podršku ni sa koje strane, da su ih osudili javno mnenje i sve vlade sveta, tako da nisu mogli računati na bilo čiju pomoć u slučaju invazije. Predsednik SAD je takođe bio svestan činjenice da se vojno niko ne može suprotstaviti intervenciji Sjedinjenih Država u Grenadi, jer Kuba nije mogla rizikovati sopstvenu sigurnost i sopstvenu revoluciju, a zbog međunarodne situacije pune napetosti i u drugim delovima sveta Sovjetski Savez neće reagovati na severnoameričku intervenciju u Grenadi. Naime, proračun Sjedinjenih Država je bio da će invazija Grenade biti laka vojna operacija, gotovo bez otpora, da će intervencija biti svršena stvar i da niko neće moći, niti želeti da preduzme nešto protiv takve akcije.

Digitized by Google

Međutim, još jedna je okolnost uticala na to da SAD donesu odluku o invaziji Grenade. Već niz godina ponovo se ispoljava tendencija supersila za podelom sveta na sfere uticaja, tako da su pritisci, pa i prodori blokova u nesvrstane zemlje i druge zemlje u razvoju, u zemlje trećeg sveta, direktna posledica takve politike, koju sprovode obe supersile, a koja je, sa svoje strane, jedan od najopasnijih izvora zategnutosti i sukobâ što neprestano prete miru. Štaviše, očigledno je da supersile nastoje, gde je to moguće i gde ne postoji opasnost za njihovo direktno sučeljavanje, da prošire zone svoje kontrole i dominacije, uticaja i hegemonije, pribegavajući oružanoj intervenciji radi ostvarivanja takvih ciljeva, kada se za to ukaže potreba. Takav je, na primer, bio slučaj sa sovjetskom vojnom intervencijom u Avganistanu, nesvrstanoj zemlji, sa vladom bliskom Sovjetskom Savezu. Sovjetski rukovodioci su poslali trupe u tu zemlju, takođe na zahtev jedne prosovjetske političke grupe, kako bi učvrstili svoju dominaciju u Avganistanu i konačno ga uključili u svoju sferu uticaja, imajući u vidu strateške prednosti vezane za Persijski zaliv. Takva akcija, očito za žaljenje, pogotovo što je preduzima jedna socijalistička zemlja, otvorila je vrata sličnim akcijama druge supersile, koja je time politički i psihološki dobila odrešene ruke u svojoj sferi uticaja. Invazija Grenade je dokaz teorije i prakse sfera i zona uticaja koje u svojoj globalnoj politici primenjuju obe supersile i time na prvom mestu prete malim i slabim zemljama.

To, sa svoje strane, baca novu svetlost na problem intervencije kao takve, pokazujući da se ona ne može ocenjivati različitim kriterijumima, shodno neposrednom političkom interesu ili ideološkoj poziciji ili sklopljenim savezima. Intervencija, bez obzira na motiv ili objašnjenje, uvek podstiče na druge intervencije, sa drugim ciljevima i zamislima. Ne može se, na primer, aplaudirati intervenciji Sovjetskog Saveza u Avganistanu, ili intervenciji Vijetnama u Kampučiji, samo zato što je neko politički i ideološki blizak ovim zemljama, a zatim odmah oštro osuđivati severnoameričku intervenciju u Grenadi i pokretati svetsko javno mnenje, a i severnoameričko, da se suprotstavi mogućoj intervenciji Sjedinjenih Država u Centralnoj Americi, a da se ne izgubi na uverljivosti i da se meri sa *dva* aršina ista pojava stranih vojnih intervencija. Nema i ne može biti »dobrih« i »loših« intervencija, shodno tome ko ih izvršava i u čije ime; jedino postoje strane vojne *intervencije* koje moraju biti osuđene energično u svakom trenutku i situaciji, u svakom delu sveta, nezavisno od pretpostavljenog motiva i izvršioca intervencije.

Izgleda da se sada ova istina u Latinskoj Americi jasnije shvata nego ranije, naime, *nakon* intervencije Sjedinjenih Država u Grenadi, a ne pre toga, jer niko nije mogao negirati postojanje intervencija u Avganistanu i Kampučiji, koje su u datom trenutku osudile nesvrstane zemlje, a politički su olakšale severnoameričku intervenciju na Karipskom ostrvu, otvarajući opasne mogućnosti za slične oružane intervencije u Centralnoj Americi. Sada je ste-

Digitized by Google

čena jasnija slika o ovim podudarnostima, povezivanju, uslovljavanju i prethodnim događajima, pre svega na Kubi, koja je svojevremeno iz razloga više sile i zbog očiglednih obaveza podržala intervencije u Kampučiji i Avganistanu, mada u drugom slučaju na izgled bez velikog entuzijazma i ubedljivosti, kako su to nezvanično vrlo često isticali mnogi odgovorni kubanski rukovodioci. Sada se može videti kakve opasnosti su se time stvorile i kakav uticaj imaju s obzirom na neposredne interese bezbednosti Kube. Nazivajući grupu Kord i Ostin »polpotovskom«, Kuba je okrivljuje da je otvorila vrata severnoameričkoj intervenciji koju odlučno osuđuje, zaboravljajući da je svojevremeno dala podršku intervenciji Vijetnama protiv Pol-Potovog režima. O svemu ovome vredi ponovo razmisliti, nakon invazije Grenade, jer svaka realistična i objektivna analiza nameće zaključak da je neophodno osuditi i aktivno se suprotstaviti svim oblicima strane intervencije, pre svega njihovoj oružanoj varijanti, s tim da se ova osuda bezuslovno odnosi na *sve* intervencije, jer svaka krši međunarodno pravo i donosi smrtnu opasnost nemoćnoj državi, pogodnoj da svaki put bude žrtva intervencije u okviru prakse podele sveta — kao kolača — na sfere uticaja dveju supersila, koje izgleda da uzajamno poštuju zone dominacije.

Posmatrajući iz ove perspektive i konteksta, razumljivo je da je Kuba, objašnjavajući da je Ostin tražio pomoć i da je Kastro odbio da je pruži iz političkih i strateških razloga, posebno zbog ubistva Bišopa i osude pučista, takođe javno stavila do znanja i ono što je ranije bilo poznato u poverljivim krugovima — da u slučaju intervencije protiv Nikaragve neće moći da vojno pomogne sandinistima, ne samo iz logističkih razloga (nedostatak aviona i brodova), nego, u osnovi, zato što ne može rizikovati da bude direktno napadnuta od strane Sjedinjenih Država, u znak odmazde zbog njene pomoći Nikaragvi, znajući, uz to, da je ne bi podržao Sovjetski Savez. Nikaragva je to shvatila i sa svoje strane obavestila salvadorske borce da su mogućnosti njene pomoći veoma ograničene i da će to još više biti ako se konačno postigne dogovor u okviru predloga Grupe kontadora. I jedna i druga zemlja su takođe pokazale koliko su opasne i dugoročne reperkusije severnoameričke intervencije u Grenadi, olakšane podgrevanjem metodâ intervencija koje primenjuju supersile.

Latinska Amerika, kaže se, nalazi se u sferi uticaja Sjedinjenih Država, a Sovjetski Savez ne dovodi ozbiljno u pitanje takvu severnoameričku dominaciju u ovom delu sveta; jedino ulaže napore da pomogne Kubi da sačuva svoju nezavisnost i revoluciju.

Vojna operacija invazije bila je relativno laka i brza, iako je otpor bio jači i na njega nisu računali severnoamerički komandanti i političko vođstvo Vašingtona. U vojnom pogledu invazija je ostvarena na gotovo isti način kako je to izvedeno pre dve godine za vreme manevara *Ocean Venture 81*, na ostrvu Vikes, kada je Moris Bišop upozorio da je to simulacija invazije na Grenadu i njen

Digitized by Google

narod, s obzirom na to da su manevri nazvani »Ćilibar i Ćilibarci«. Ti manevri su započeti pod pretpostavkom da se jedna vlada, neprijateljski raspoložena prema Sjedinjenim Državama, domogla vlasti i da je invazija preduzeta sa ciljem da se uspostavi demokratija. Sa neznatnim izmenama, invazija Grenade je, sa padobrancima i desantom *mornarice*, izvršena baš onako kako je svojevremeno uvežbavana.

Prirodno, malobrojna grenadska vojska i milicija nisu mogle pružiti masivan i dobro organizovan otpor, pošto je ubistvo Bišopa odvojilo vođe puča od masa, koje su politički i moralno bile prevarene, nemotivisane i zbunjene u trenutku borbe protiv mnogo nadmoćnijeg osvajača. Međutim, bilo je žarišta i jezgara otpora grenadskih vojnika i civila, dok su konstruktori i vojni savetnici-Kubanci, koncentrisani u blizini aerodroma Punta Salinas, pružili otpor kako bi zaštitili svoje živote, shodno dobijenim instrukcijama iz Havane. Kubanska vlada im je naložila da se ne predaju ako budu napadnuti, a pri tom je pregovarala sa Sjedinjenim Državama o njihovom povlačenju i evakuaciji, tako da su desetine Kubanaca odgovorile vatrom na napad severnoameričkih trupa; prvi put od vremena pobede kubanske revolucije sukobile su se oružane grupe ove dve zemlje. Oko 30 Kubanaca je poginulo u toj borbi, dok je oko 600 zarobljeno i odmah upućeno na Kubu, gde im je priređen dirljiv doček sa počastima namenjenim herojima. Očigledno je da je Fidel Kastro želeo da pokaže Sjedinjenim Državama sa koliko bi se žestine i odlučnosti branila Kuba u slučaju invazije.

Sa severnoameričko-karipskom invazijom i okupacijom započeo je proces uspostavljanja buržoaske vlasti u Grenadi, proces likvidacije grenadske revolucije. Britanski guverner u Grenadi, predstavnik kraljice Elizabete II, zvaničnog šefa Britanske zajednice, Ser Pol Skun, ponovo je odmah stavio na snagu Ustav koji je važio pre revolucije, argumentujući takav postupak time da će se na osnovu njega sprovesti slobodni izbori u roku od šest meseci i imenovao je privremenu vladu. Zadatak ove vlade je bio da pripremi izbore i normalizuje život u zemlji, ali i da odbaci sve ono što je stvorila revolucija na području vlasti, u vojsci i na području socijalne politike, kako bi se na taj način garantovalo stvaranje »nove« demokratije, to jest ponovno uspostavljanje predrevolucionarnog sistema, tipa Vestminstera, ali ovoga puta bez Erika Gejrija.

Biće zanimljivo i važno sagledati, probe radi, dostignuća demokratizacije pod senkom okupacionih trupa; da li će se dozvoliti učešće u političkom životu i na izborima »Pokretu novi dragulj«, kako to zahteva Socijalistička internacionala, budući da je to Bišopova partija, dok Kord i Ostin u zatvoru čekaju na suđenje. Govori se o mogućnosti da ova politička grupacija, sa novim vođama, preživelim saradnicima Bišopa, bude prihvaćena, ali pod novim imenom i svakako sa malim izgledima delovanja nakon svega što se dogodilo u Grenadi pre, za vreme i posle severnoa-

Digitized by Google

meričke invazije. Ipak, grenadska revolucija ima korene i dostignuća koji su politički izraženi u Grenadi; njeni lideri sigurno su dobro naučili lekciju što su je dobili zbog učinjenih grešaka koje su konačno prekinule revolucionarni proces, otvarajući vrata invaziji.

Ne pominje se nikakav datum povlačenja osvajačkih trupa, iako je predsednik Regan obećao da će se one brzo povući; u Grenadi će ostati samo ljudstvo neophodno da se obezbedi mir i red. Nakon evakuacije severnoameričkih studenata (bilo je oko 500 studenata medicine u Sent Džordžu, koji sigurno nikada nisu bili ugroženi niti dovedeni u opasnost, iako je vlada u Vašingtonu smatrala da Ostin i pučisti mogu da ih zadrže kao taoce) i odlaska Kubanaca i diplomata socijalističkih zemalja, sa kojima je Skun odmah prekinuo odnose, počelo je povlačenje jednog dela severnoameričkih trupa, tako da se gotovo polovina osvajačkih jedinica, sa oko 7.000 vojnika, vratila u svoje baze u Sjedinjenim Državama i Portoriku. Postoji mogućnost da se stvori multilateralna vojna okupaciona snaga, pretežno karipska, sa severnoameričkim učešćem, koja bi ostala u Grenadi, garantujući »demokratsku obnovu«, dok vlast ne preuzme nova vlada izabrana na ostrvu.

Lekcije dobijene u Grenadi su mnogostruke, ali najvećma tužne, deprimirajuće i gorke, sa mogućim reperkusijama, očigledno pretećim. Nadajmo se ipak da će njihova gorčina biti od koristi za revolucionare.

Nemilosrdna borba za vlast u vrhovima grenadske revolucije, koju je započela dogmatska i ekstremistička grupa Bernarda Korda, a koja je okončana ubistvom premijera Bišopa i udarom grenadskih vojnika iz redova revolucije, predvođenih Hadsonom Ostinom, pružila je idealan izgovor za severnoameričku invaziju i otvorila vrata inostranoj vojnoj intervenciji čiji je cilj bio da zbriše grenadsku revoluciju i ponovo uspostavi raniji društveno-politički sistem na ostrvu. Ekstremisti, koji su dovodili u pitanje realističnu i revolucionarnu politiku Bišopa, krivi su zbog poraza revolucije i još jednom su pokazali koliko su opasne unutrašnje podele u revolucionarnim redovima i kako je fatalan pritisak radikalizma van vremena i prostora, jer uvek služi samo neprijateljima revolucije, bilo gde da se pojavi.

Međutim, ova borba je, naravno, bila samo izgovor za invaziju, temeljito pripremljenu još ranije, a Reganova administracija je, u okviru strategije »roll-back« u Karibima i Centralnoj Americi, samo čekala trenutak i povoljnu priliku za vojnu intervenciju protiv revolucije, smatrajući je žarištem infekcije »izvoza revolucije«. Spasavanje studenata i poziv šest anglofonskih zemalja Kariba bili su samo paravan kojim se prikrivaju pravi motivi invazije, to jest Reganova odluka da likvidira revoluciju na »ostrvu oraščića«. Tada nije postojao, a ni danas ne postoji bilo koji zakonski osnov za invaziju, niti realni strateški razlog, jer je jasno da je neosnovana teza da su Kuba i Sovjetski Savez ulagali

Digitized by Google

napore da Grenadu pretvore u svoju vojnu bazu, niti se to može dokazati uz pomoć količine oružja zatečene na Grenadi.

Vlada Sjedinjenih Država, rešena da učvrsti svoju dominaciju nad Karibima i Centralnom Amerikom, invazijom na Grenadu ponovo je pribegla metodu direktne vojne intervencije koji je izgledao ukinut i otvoreno se vratila politici »Big Stick« — velike batine — uz ekonomske i političke prinude i ucene, kao i vojna zastrašivanja koja nikada nije prestala da primenjuje da bi učvrstila svoju dominaciju u zoni i vršila pritisak na vlade koje joj nisu po volji. Takođe je veoma opasno to što Sjedinjene Države žele da »legalizuju« metod invazije i intervencije, pripremajući tako teren za upotrebu sile i u drugim zonama i prilikama.

Zategnuta međunarodna situacija, ponovni hladni rat između supersila, zaoštravanje napetosti između Sjedinjenih Država i Sovjetskog Saveza, uz pojačanje trke u naoružavanju, uz očigledno obnavljanje politike podele sveta na sfere uticaja, uz primenu direktne vojne intervencije od strane supersila — politički i psihološki su olakšali severnoameričku invaziju i intervenciju u Grenadi. Iako je akcija Sjedinjenih Država u svetu osuđena i osporena u Ujedinjenim nacijama, predsednik Regan smatra da je politička cena invazije Grenade podnošljiva, da je reagovanje u svetu bilo slabije i kratkotrajnije nego što se to očekivalo i da je, naprotiv, politička i javna podrška u Sjedinjenim Državama intervenciji u Grenadi potpuno opravdala invaziju i odluku da do nje *dođe*, što može biti ohrabrenje da se od intervencije u Grenadi stvori opasan uvod u druge intervencije.

Prirodno, sve to otvara mračne perspektive u Centralnoj Americi, pa Nikaragva sa mnogo razloga skreće pažnju na pripreme honduraško-severnoameričke invazije protiv revolucionarnog sandinističkog režima. Koncentracije trupa, aviona i severnoameričkih brodova u Hondurasu, naspram nikaragvanskih obala, nagoveštavaju takvu akciju, a nedavni vojni manevri oružanih snaga Hondurasa i Sjedinjenih Država, sa masovnim desantima, mnogo podsećaju na invaziju Grenade. Ipak nije lako ponoviti takvu invaziju ili vojno intervenisati protiv Nikaragve koja ima snažnu odbrambenu moć i narod rešen da se suprotstavi osvajačima, kao i jedinstveno političko rukovodstvo. Za Sjedinjene Države bi vojna, politička i psihološka cena, pa i cena u ljudskim žrtvama bila previsoka ako bi se takvom intervencijom izazvao opšti požar u Centralnoj Americi.

Osim toga, ponovo se upućuju pretnje Kubi, koju Sjedinjene Države smatraju glavnim protivnikom na Karibima i u Centralnoj Americi, a poverljivi izvori kažu da Reganova vlada sada »revalorizuje bezbednosni status Kube«, to jest preispituje važenje i domet takozvanog »džentlmenskog sporazuma«, sklopljenog između predsednika Kenedija i predsednika vlade SSSR Hruščova. Kruže veoma opasne verzije o tome da Sjedinjene Države ovaj sporazum, koji je osnova kubanske bezbednosti (pored njene odlučnosti da brani revoluciju), već smatraju poništenim zbog

Digitized by Google

njegovog navodnog kršenja od strane Kube (izvoz revolucije i oružja u Salvador preko Nikaragve, postojanje odbrambenog sovjetskog oružja na Kubi i slične severnoameričke optužbe). U svakom slučaju, invazija Grenade i apetiti koje je ona izazvala u Vašingtonu predstavlja jednu novu i realnu pretnju Kubi, iako ne izgleda da bi Sjedinjene Države rizikovale da intervenišu protiv Kube, naoružane do zuba i rešene da se brani do krajnjih granica u slučaju da na to bude primorana, iako bi to morala da učini sama.

Pored osude metoda oružane intervencije Sjedinjenih Država i protivljenja da Grenada postane uvod u slične akcije, izgleda da je u ovom trenutku najvažnije, s obzirom na lekcije dobijene u Grenadi, odlučno podržati Grupu kontadora koja ulaže napore da se centralnoamerička kriza razrešava pregovorima, kako bi se našlo miroljubivo rešenje i stvorile osnove za saradnju u Centralnoj Americi, uz puno poštovanje ravnopravnosti država, prava narodâ na samoopredeljenje, teritorijalni integritet i nezavisnost.

Onemogućiti severnoameričku intervenciju u Centralnoj Americi je osnovni zadatak u ovom opasnom periodu.

U celom svetu, a prvenstveno u Latinskoj Americi, pouke dobijene u Grenadi nikada se ne smeju zaboraviti. Na prvom mestu mora se zahtevati hitno, bezuslovno povlačenje osvajačkih trupa iz Grenade, kao neophodan korak za normalizovanje stanja na ostrvu, za sprovođenje izbora i nezavisnost, koja će nadalje, prirodno, biti veoma ograničena. Grenada će, svakako, mnogo više biti zavisna od Sjedinjenih Država.

Da nije bilo kratke, ali značajne posete američkog ministra spoljnih poslova Džordža Šulca, koji je prisustvovao proslavi desetogodišnjice grenadske nezavisnosti i tom prilikom svečano otvorio novu američku ambasadu u Sent Džordžu, Grenada bi nastavila da živi u senci i zaboravu inostrane okupacije koji su je prekrili otkad je stranom vojnom intervencijom ugušena grenadska revolucija. Dalja sudbina Grenade ne privlači mnogo interesovanja, pošto se smatra da je američka vojna akcija i okupacija svršena činjenica, s kojom jednostavno treba računati i zbog koje se ne vredi sukobljavati sa Reganovom vladom. Pa ipak, Šulcova kratka poseta Grenadi, prvi obilazak jednog visokog funkcionera američke vlade, skrenula je opet — makar za čas — pažnju latinskoameričke javnosti na ono što se zbiva na »ostrvu začina« tri i po meseca posle američko-karipske vojne intervencije i zauzimanja Grenade.

Šulc je predsedniku privremene, činovničke vlade Grenade, Nikolasu Bretvejtu, rekao da su SAD »na njenoj strani« i da one na ostrvu »brane slobodu i demokratiju«, obećavši veću ekonomsku pomoć i političku podršku, ali nije rekao ništa o tome kad će biti potpuno okončana američko-karipska vojna okupacija i kad će konačno sve strane trupe biti povučene sa Grenade — kako to traže Ujedinjene nacije, nesvrstane zemlje i svetska jav-

Digitized by Google

nost. Istina, američko vojno prisustvo je drastično smanjeno jer je povučena glavnina invazionih snaga, tako da su ostale samo američke vojne patrole i bataljon trupa sedam karipskih država koje su sudelovale u invaziji (Jamajka, Barbados, Sent Vinsent, Santa Lučija, Dominika, Antigva i Sent Kits-Nevis), ali ostaje činjenica da je Grenada i dalje pod stranom vojnom okupacijom, čiji se kraj još ne vidi niti se može predvideti ili naslutiti. Pogotovo što je vojska ranijeg, revolucionarnog režima raspuštena i rasturena, kao i veći deo policije i milicije, pa red i poredak, održavaju uglavnom strane trupe, uz pomoć oko tri stotine domaćih, »reorganizovanih« policajaca. U Sent Džordžu i po celom ostrvu krstare američke i karipske vojne patrole, što rečito potvrđuje istinu o stranoj vojnoj okupaciji Grenade, uprkos činjenice da je Pentagon povukao sa ostrva glavninu invazionih snaga, dok pred obalama Grenade stalno stražare američki ratni brodovi.

Premijer Santa Lučije, Džon Kompton, izjavio je da šalje na Grenadu četrdesetak novoobučenih vojnika, da bi tamo pojačali okupacione vojne snage, i dodao je da je to kontingent koji će biti uključen i u buduću »karipsku vojsku«, čiji će zadatak biti da se »bori protiv strane agresije i unutrašnje subverzije« u anglofonskom karipskom prostoru. Kompton je ovom izjavom potvrdio ranije nagoveštaje i verzije da se sedam karipskih država složilo da obrazuje — uz američku pomoć, podršku i obuku — stalne zajedničke vojne snage stacionirane na Barbadosu i sposobne da brzo dejstvuju tamo gde bude, u okviru Komptonovih formulacija, trebalo, dakle, protiv svakog naprednog pokreta i pokušaja. Stvaranje ove vojske, najavljeno za 1985. godinu, deo je američke strategije u Karibima i direktna je posledica intervencije u Grenadi i gušenja tamošnje revolucije. Iako se stalno pronose glasine da SAD nameravaju da na Grenadi izgrade svoju vojnu bazu, za to za sada nema potvrde niti se vide vojno-politički razlozi za takav američki potez. Pogotovo što će novi, moderni aerodrom u Punta Salinas biti pod kontrolom grenadske vlade ili karipskih trupa.

Inače, Bretvejtova vlada, koja je podređena britanskom generalnom guverneru ser Polu Skunu, a još više okupacionim vojnim vlastima, nosi se sa golemim ekonomskim teškoćama ovog malog i pre Bišopove revolucije sasvim nerazvijenog i siromašnog ostrva. Najrečitiji pokazatelj tih teškoća je nagli skok nezaposlenosti, koja je premašila 30 odsto zato što su obustavljeni radovi na dovršavanju aerodroma u Punta Salinas, kao i drugi javni radovi, odnosno što je zaustavljen ekonomski rast i razvoj Grenade. Američka vlada objavila je da će Grenadi pružiti pomoć od blizu dvadeset miliona dolara, s tim da više od polovine tih sredstava bude upotrebljeno baš za javne radove, za izgradnju i obnovu puteva, mostova i drugih objekata, kako bi se zaposlio deo nezaposlenog stanovništva. Druga polovina ove američke ekonomske pomoći utrošiće se na snabdevanje: na kupovinu petroleja, hrane i slično, ali to, naravno, neće rešiti privredne nevolje Grenade, koja je prisiljena da se u svom razvoju potpuno prestroji.

Digitized by Google

Jer, Grenada živi prvenstveno od začina, od izvoza oraščića, po kome je postala čuvena, pa je ovaj mirisni tropski plod našao mesta čak i na grenadskoj zastavi. Posle Indonezije Grenada je najveći svetski proizvođač i izvoznik oraščića, ali je grenadski oraščić mirisniji, kvalitetniji i skuplji od indonežanskog (na ove dve zemlje otpada 95 odsto svetske proizvodnje, s tim što je Grenada od toga zarađivala oko četiri miliona dolara godišnje, dok joj je prodaja kakaoa donosila oko sedam miliona dolara). Pored Zapadne Evrope, SR Nemačke i Holandije, najveći kupac — iz političkih razloga — postao je u poslednjim godinama Sovjetski Savez, koji je od Bišopove vlade uvozio godišnje oko pet stotina tona oraščića, gotovo četvrtinu grenadske proizvodnje i izvoza. Međutim, posle invazije Grenade SSSR je prestao da kupuje oraščiće, a naročito posle zatvaranja sovjetske ambasade u Sent Džordžu. Naravno, Grenadi nedostaje taj kupac, pa se u skladištima nalazi neprodato oko dve hiljade tona, gotovo jedna godišnja grenadska proizvodnja oraščića, i ne zna se ko će to i kada kupiti, pošto američko tržište uvozi i troši malo tog začina.

Ekonomske teškoće, neposredne i srednjoročne, prate i političke neizvesnosti. Istina, grenadski ministar spoljnih poslova Patrik Imanuel izjavio je ovde da će izbori na »ostrvu začina« biti održani do kraja godine, ali nije hteo niti je mogao odgovoriti na pitanje da li će se glasanje odvijati u senci inostrane vojne okupacije. Rekao je da tek predstoji posao na izradi novih biračkih spiskova za oko 60.000 potencijalnih glasača (od 110.000 stanovnika) i da se mora doneti nov izborni zakon, za koji još niko ne zna kako će biti skrojen. Recimo, hoće li Bišopovoj partiji, »Pokretu novi dragulj«, pod tim ili drugim imenom, biti dopušteno da učestvuje na izborima, kad se dobro zna da ubijeni premijer i šef revolucije ima i dalje mnogo simpatizera širom Grenade i da podrška i naklonost njemu i njegovoj revoluciji nisu prestale da postoje, a američke vojne vlasti smatraju Bišopove pristalice nepoželjnim marksistima. Mada je Bišop ubijen, a grupa Ostin-Kord koja ga je oborila i otvorila vrata stranoj intervenciji kompromitovana i uhapšena, na Grenadi ima ljudi koji bi hteli i mogli da reorganizuju Bišopovu partiju i da je prilagode novim uslovima, da učestvuju na izborima sa dobrim izgledima — ukoliko im se to dopusti.

No nejasno je kakva će biti nova grenadska demokratija pod američko-karipskom vojnom okupacijom koja — iako brojčano smanjena — postoji, traje i određuje sadašnjost i sutrašnjicu Grenade.

Digitized by Google

Miloš Minić: Doprinos Jugoslavije i SKJ borbi za nove odnose u svetu

(Marksistički centar OOSK u organima i organizacijama federacije i »Radnička štampa«, Beograd, 1983)

Nikad nismo precenjivali međunarodni uticaj našeg društvenog razvoja, osim pojedinaca koji su se zanosili avangardizmom. Uvek smo bili svesni da naš sistem socijalističkog samoupravljanja prolazi kroz početne faze svog razvoja, u kojima ima mnoštvo protivurečnosti i suprotnosti, koje naše društvo rešava i prevladava s manje ili više uspeha, ili se povremeno u njih zapliće i dospeva u stanja koja su ponekad kriznog karaktera. Štaviše, borba za razvoj socijalističkog samoupravljanja ima više obeležja klasne borbe, obeležja sudara sa snagama starog, kao što su birokratizam, tehnokratizam, etatizam, pa i sa socijalnim grupama i mentalitetom izvesnih sredina, koje su po mnogo čemu srodne buržoaziji ili malograđanstvu.

Ali ne možemo ni da potcenimo međunarodni značaj samostalnog razvoja socijalizma u Jugoslaviji na osnovama socijalističkog samoupravljanja. Uvek smo bili uvereni da svaka socijalistička zemlja mora biti nezavisna i samostalna i da se svaka mora razvijati sopstvenim putem ka socijalizmu i komunizmu, a to znači da ne može presađivati strane modele koji su, možda, u datom istorijskom razdoblju i dobri za neke druge zemlje.

To su samo neke od misli u pogovoru najnovije knjige Miloša Minića *Doprinos Jugoslavije i SKJ*

Digitized by Google

borbi za nove odnose u svetu koju su zajednički izdali Marksistički centar osnovnih organizacija SK u organima i organizacijama federacije i beogradska »Radnička štampa«. Ovim rečima autor na najbolji način ilustruje naš odnos prema iskustvenim »receptima« u razvoju društva, što ni najmanje ne umanjuje značaj teme. Naprotiv, takav odnos daje pun smisao, značaj i aktuelnost našeg doprinosa borbi za nove odnose u svetu.

Objavljena brošura u ediciji »Politička biblioteka« zapravo je znatno prošireno i dopunjeno autorizovano izlaganje na Tribini pomenutog Marksističkog centra u okviru ciklusa obeležavanja stogodišnjice smrti Karla Marksa.

U nas, na žalost, još nema značajnijih radova na ovu temu. Zato je ova brošura utoliko dragocenija. O doprinosu Jugoslavije i SKJ razvoju međunarodnih odnosa i posebno odnosa u radničkom pokretu u svetu pisaće se knjige. Pred sobom danas imamo prvenac u kome naš istaknuti revolucionar, dugogodišnji Titov saradnik i saborac, koji je i sam kao savezni sekretar za spoljne poslove bio jedan od aktivnih neimara te borbe, pruža osnovna obeležja ove teme.

Autor na početku naglašava da se doprinos Jugoslavije razvoju novih odnosa u svetu može razumeti i objasniti samo ako se shvati razvoj Jugoslavije i njeno delovanje na međunarodnom planu kao sastavni deo zbivanja, promena i razvoja međunarodnih odnosa i društvenih, političkih i ekonomskih odnosa u svetu, te ako se držimo Marksovog načina objašnjavanja društva i razvoja međunarodnih odnosa, to jest stvarnog razvoja i suštine zbivanja.

Takvih je zbivanja isuviše da bi se sva mogla naznačiti. Autor se zato opredelio samo za ona koja su izazvala i najdublje promene. U knjizi ih je Minić grupisao u četiri osnovna poglavlja:

— narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija;

— borba Jugoslavije za očuvanje svoje nezavisnosti i borba KPJ za samostalnost i odgovornost pred svojom radničkom klasom i narodom;

— Jugoslavija i politika i pokret nesvrstanosti i

— Jugoslavija i svetski socijalistički proces.

Pisana tečno i razgovetno, uz mnoge citate iz dokumenata, knjiga je pristupačna širem krugu čitalaca, ali je i dragoceno polazište, putokaz i usmerivač u daljoj obradi teme.

U poglavlju »Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija« M. Minić zaključuje da je nova Jugoslavija dala veliki doprinos stvaranju novih međunarodnih odnosa na osnovama prava svakog naroda na slobodu, nezavisnost, na samoopredeljenje, uključujući i pravo na formiranje sopstvene države, na samostalni put razvoja. Autor takođe konstatuje da su, posle pobede svih naroda u antifašističkom ratu, utvrđeni takvi principi, ugrađeni i u Povelju Ujedinjenih nacija, koji su obećavali jedan novi i pravedniji svet, svet bez dominacije i eksploatacije u odnosima među narodima i zemljama.

Razumljivo, autor se najviše zadržao na drugom delu knjige, u kojem razrađuje borbu Jugoslavije za očuvanje svoje nezavisnosti i borbu KPJ za samostalnost i odgovornost pred svojom radničkom klasom i narodom. U ovom delu Miloš Minić, sa osećanjem odličnog poznavaoca i sudionika mnogih zbivanja, upečatljivo i dokumentovano iznosi hronologiju ove naše borbe, po mnogo čemu značajne za razvoj novih odnosa u svetu, a posebno u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu.

Polazeći od činjenice da su se među velikim saveznicima — Sovjetskim Savezom, SAD i Velikom Britanijom — još u toku rata pojavile suprotnosti i protivrečnosti interesâ i ciljeva i da je i Jugoslavija bila uključena u sporazume o političkoj podeli sfera interesâ i uticajâ, Minić konstatuje da se od prvih dana nova Jugoslavija — uz sva taktička prilagođavanja da bi se otklonio pritisak tri velike sile — u svojoj spoljnoj politici orijentisala na to da bude nezavisna. Zato je bila izložena teškim pritiscima.

Digitized by Google

Autor potanko i analitički opisuje te pritiske, posebno one iz 1948. godine.

Međunarodni odjek i uticaj borbe Komunističke partije Jugoslavije i nove Jugoslavije za razbijanje Staljinovog pritiska i za nove odnose bio je dubok, dugoročan i svestran. Tada se, u stvari, iskristalisala jugoslovenska politička i ideološka osnovica politike nesvrstanosti.

Time je nova Jugoslavija razbila sporazum između Staljina i Čerčila u Moskvi i, potom, sporazum iz Jalte o podeli uticaja u Jugoslaviji između SSSR i zapadnih sila po sistemu »fifti-fifti«. Jugoslavija je time na delu odbacila politiku podele sfera uticajâ i interesâ velikih sila.

U ovom odeljku M. Minić razmatra i stanje u radničkom pokretu, njegovu podeljenost na socijaldemokratsko ili socijalističko i komunističko krilo. Zatim govori o Berlinskoj konferenciji komunističkih partija, Konferenciji u Helsinkiju i antikolonijalnoj borbi narodâ širom sveta.

U sledećem poglavlju autor govori o našoj borbi, o ugledu i ulozi Jugoslavije u pokretu nesvrstanosti i konstatuje da je taj pokret izrastao u veliku i nezavisnu vanblokovsku međunarodnu snagu.

Na kraju, autor razmatra položaj Jugoslavije u svetskom socijalističkom procesu. Naznačujući da smo svesni toga da je razvoj socijalizma u Jugoslaviji deo svetskog socijalističkog procesa i da samim tim doprinosi njegovom jačanju u svetu, Minić konstatuje da razvoj tog procesa utiče i da mora uticati na razvoj socijalizma u Jugoslaviji, ali i da razvoj socijalizma kod nas, kao, uostalom, i u svakoj drugoj zemlji, mora uticati na taj proces.

U tom pogledu Jugoslavija je do sada dala, a i danas daje značajan doprinos jačanju svetskog socijalističkog procesa. Dovoljno je samo podsetiti se, pored događaja vezanih za 1948. godinu, međunarodnog značaja uvođenja radničkog samoupravljanja u Jugoslaviji 1950, zatim prelaska na komunalno uređenje 1953, na utvrđivanje programskih ciljeva razvoja socijalističkog samoupravljanja kao društvenog sistema u Jugoslaviji u Programu SKJ iz 1958, te na sprovođenje ustavnih reformi iz 1963, 1968, 1971. i, konačno, 1974. godine. Sve su one dale ustavni okvir za dublje preobražaje ekonomskog, društvenog i političkog sistema na osnovama socijalističkog samoupravljanja i reforme federativnog uređenja Jugoslavije na osnovama proširivanja nacionalne ravnopravnosti i, na toj osnovi, jedinstva i solidarnosti narodâ i narodnosti Jugoslavije u borbi za očuvanje njihove slobode i nezavisnosti i za socijalistički razvoj i napredak svih naroda zajedno i svakog ponaosob.

Knjiga na originalan način odslikava autentičnu borbu SKJ i SFRJ Jugoslavije za nove odnose u svetu. Kako proces te borbe nije završen, nego još uvek traje i trajaće decenijama — ova knjiga ne gubi aktuelnost i uvek će imati puni smisao za ukupno razmatranje te borbe.

Mladen Domazet

Dr Muhamed Kešetović: Klasno i nacionalno — između prošlosti i budućnosti

(»Borba«, Aktuelna politička biblioteka, Beograd, 1983)

Šta je nacija? Šta je nacionalizam, gdje su mu korijeni i u kojim vidovima se manifestuje? Šta znači, odnosno kako razumijevati sintagmu »dijalektika klasnog i nacionalnog«? Šta karakteriše međunacionalne odnose u SFR Jugoslaviji, šta je osobenost jugoslovenskog federalizma, te šta je danas sa kategorijama: bratstvo i jedinstvo, ravnopravnost i zajedništvo?

Svako od ovih pitanja, uz niz sličnih, ovom prilikom neizgovo-

Digitized by Google

enih, u našoj je savremenosti izuzetno aktuelno. Zapravo, za konkretan život ljudi u višenacionalnoj zajednici kakva je Jugoslavija odgovori na ova pitanja i ponašanja u skladu sa odgovorima jesu od sudbinskog, epohalnog značaja. Svaka neprincipijelnost, egzibicionizam, jednostranost, neozbiljnost i neodgovornost imaju za posljedicu ishode čije negativne konotacije još uvijek snažno opterećuju svijest savremenog čovjeka našeg tla.

Odgovore na neka ovdje postavljena i ovako skicirana pitanja, kao i upute o njihovoj primjeni u praktičnom, svakodnevnom životu subjekata nacionalnog egzistiranja »ponudio« je dr Muhamed Kešetović u svojoj studiji *Klasno i nacionalno — između prošlosti i budućnosti.* Prema onome što je do sada uradio, to jest prema broju knjiga koje je objavio, čini se da je dr Kešetović po svemu kompetentan da govori o temi koja je naslovom naviještena. O čemu je, u stvari, riječ u tekstu — publikaciji koju prikazujemo?

Kešetovićev rad podijeljen je na devet poglavlja koja se međusobno prožimaju i nadopunjuju. Nakon pročitanog teksta stiče se dojam da ga je autor pisao motiviran, sa nakanom da razobliči svekolike nacionalističke ideologeme i praktična ponašanja inspirisana takvim ideologijama, koje su, sa svim svojim negativnim nabojem i reperkusijama, eskalirale u posljednje dvije-tri godine na jugoslovenskom socijalnom, tačnije, međunacionalnom prostoru. Zbog toga je u tekstu tako snažno i prisutna idejno-politička dimenzija, konotacija njenog sadržaja, kojoj je, svakako, cilj da čitaoce ne ostavi ravnodušnim, nego da ih, naprotiv, i akciono mobiliše u smjeru poruka koje se mogu dosta lako prepoznati u Kešetovićevom spisu.

M. Kešetović gradi svoje poglede na tragu Marksovih i Engelsovih objekcija, razmatranja, istina malobrojnih, o naciji i fenomenu nacionalnog. Ne interpretirajući natuknice klasikâ marksizma o ovoj problematici, nego usvajajući njihov metod, dijalektički metod analize društvenih pojava, Kešetović apostrofira istorijski karakter nacije, njenu uslovljenost društvenom podjelom rada i odnosima u procesu proizvodnje. On naglašava u čemu je bit i preimućstvo marksističkog određenja nacije, istovremeno ukazujući i kritikujući manjkavosti građanskih teorija nacije, koje se nisu uspjele »izdići do suštine stvari, i to zbog toga što su sve ove teorije pojam nacije izvodile iz uzroka političko-kulturne prirode« (str. 9). Međutim, ni marksistička misao, izuzev teoretičara takozvanog austromarksističkog kruga, nije se odveć zanimala za ova pitanja. Sa potrebom promišljanja ovog fenomena suočio se tek Lenjin prilikom konkretnog angažmana na rješavanju nacionalnog pitanja u Sovjetskom Savezu kao sastavnog dijela socijalističke revolucije. Našem revolucionaru, Edvardu Kardelju, pripada istaknuto mjesto u osmišljavanju pojma nacije, a njegova definicija ovog društvenog entiteta jedno je od najčešće citiranih mjesta iz cijelog njegovog stvaralaštva. Kešetović je solidno eksplicirao značaj i značenje pojedinih konstituenasa nacije u Kardeljevoj definiciji i interpretaciji, ali zajedno sa Kardeljem, a idući dalje od njega. Misao E. Kardelja, uz određene refleksije o ovom fenomenu iz pera Svetozara Markovića i Milentija Popovića — mada nam nije jasno po kojim su kriterijima baš njih dvojica »u igri« — kao crvena nit provlači se kroz sva Kešetovićeva razmatranja i pokazuje svu svoju aktuelnost, legitimnost i mjerodavnost i danas, nekoliko godina od nastanka, uobličenja i prvobitnog objavljivanja.

Dr Kešetović pokazuje da je, u stvari, marksistički metod analize društvene podjele rada omogućio Kardelju — a on to plodotvorno slijedi — da naznači, elaborira razvoj i »sudbinu« nacije u miljeu, okvirima socijalističkog samoupravljanja, kao onom socijalnom prostoru koji omogućuje najveći nacionalni prosperitet, najčvršće zbližavanje nacija, njihovo jedinstvo i zajedništvo, ali i njihovo prevazilaženje, upravo zbog toga što je nacionalni razvitak i profiliranje nacionalnog interesa u

Digitized by Google

socijalističkom samoupravljanju utemeljeno i »institucionalizovano« u najprogresivnijoj društvenoj snazi — radničkoj klasi. To je, u tim i takvim uslovima i odnosima, smatra Kešetović, rodno mjesto samoupravno-klasnog koncepta nacije, koncepta kojeg on ovom prilikom inauguriše i šire eksplicira u potonjem tekstu. Citat koji prezentiramo čitaocima decidno iskazuje, ilustruje autorov stav, bit njegove teorije.

Naime, »Samoupravno-klasni koncept nacije označava izlazak iz političko-pravnih okvira i prenošenje nacionalnog pitanja na društveni teren. On prevazilazi i građansku glorifikaciju nacije i nacionalnog, i staljinski nihilizam i nasilno onemogućavanje nacionalnog razvoja i afirmacije. Ujedno, ovaj koncept nacije znači da su na terenu političkog rješavanja nacionalnog pitanja i razvoja nacija, u osnovi, iscrpljene sve mogućnosti, odnosno da za dalju afirmaciju najprogresivnijih političkih načela, kao što su samoopredjeljenje i nacionalna ravnopravnost, valja tražiti osnove ne na političkom, već na socijalno-klasnom terenu. Otuda i samoupravno-klasni koncept nacije za marksističku teoriju nacije i praktično rješavanje nacionalnog pitanja u naše vrijeme znači ono što su načela samoopredjeljenja i ravnopravnosti nacija bila u doba konstituisanja marksističkog pogleda na fenomen nacije i prvih revolucionarnih koraka njegovog rješavanja u Lenjinovo doba« (str. 18).

Ovaj koncept nacije označava kako dalji prodor u izučavanju ekonomskih determinanti i suštine nacije tako i u dokidanju njenog (nacije) ekonomskog ishodišta, odnosno pokazuje svu složenost, uslovljenost i dijalektičko jedinstvo klasnog i nacionalnog, opšteljudske i nacionalne emancipacije u društvu koje smjera besklasnosti. Jedinstvo, komplementarnost, međuovisnost klasnog i nacionalnog u uslovima socijalističkog samoupravljanja prepoznaje se i u tome što radnička klasa »vidi« naciju, traži od nje da bude poligon za njeno klasno oslobođenje, opštedruštvenu emancipaciju, za negiranje, dokidanje društvenih, istorijskih pretpostavki klasne prirode društvene podjele rada kao onog medija u kome se nacija i nacionalno zbivaju, egzistiraju. »Ono što radnička klasa u istorijskom razvoju mora da razriješi u naciji to je eliminisanje eksploatacije u naciji i identifikovanje interesa nacije kao interesa radničke klase i obrnuto« (str. 38).

Veći dio teme »zadate« u naslovu publikacije eksplicirao je dr Muhamed Kešetović na planu markiranja krucijalnih tačaka od kojih polazi, preko kojih se manifestira i, napose, kojima se vraća jedna od najvećih pošasti savremenog doba — nacionalizam. Dvije trećine prostora ove knjige, koja po obimu prije »spada« u brošure, posvećeno je osvjetljavanju ovog fenomena.

Autor ove publikacije vidi izvore nacionalizma u etatizmu, odnosno u »unutrašnjem nesamoupravnom, klasnom razvoju nacija, u narušavanju dijalektike klasnog i nacionalnog, u oslanjanju nacije više na državu, a manje na samoupravljanje« (str. 39). Po onome šta nacija jest, po njenoj prirodi, ne slijedi, nužno, njeno inkliniranje »transformisanju« u nacionalizam, nego je nacionalizam ukotvljen u klasnoj suštini društvene podjele rada, prvenstveno, istorijski gledano, u epohi koja odgovara buržoaskoj društveno-ekonomskoj formaciji. Otuda je nacionalizam »tvorevina i čedo buržoaskog društva« (str. 42), odnosno on se uvijek ispoljava sa buržoaskim, klasnim oznakama, čemu je doprinijela i činjenica da je buržoazija prva ideološki uobličila svoj koncept nacije. Dakle, snaga i »efekti« nacionalizma zavise od odnosâ, rasporeda, statusa i uloge klasnih protivnika unutar nacije.

Etatizam, »ideološki preobraženi nacionalizam«, kako kaže dr Kešetović — naslovljavajući čak i jedno poglavlje svog rada upravo tako — i birokratizam glavni su uzroci pojavama nacionalizma kod nas, a autor rasprave koju prikazujemo preispituje i izvodi te svoje teze na primjeru kon-

Digitized by Google

trarevolucije na Kosovu iz 1981. godine. U višenacionalnoj zajednici utemeljenoj na socijalističkom samoupravljanju, na vlasti radničke klase i udruženog rada, etatizam i birokratizam i snage sa kojima oni sklapaju saveze, nameću vlastiti, otuđeni interes kao nacionalni interes, i, još više, kao opštedruštveni, opšteljudski interes i narušavaju »klasnu koheziju unutar nacije« (str. 29), a međunacionalne odnose opterećuju negativnim stranama njihove uzajamnosti, nepovjerenjem, zavišću itd., što realno omogućava nastajanje i ispoljavanje nacionalističke svijesti, a zatim i aktivnosti, dakle — nacionalizma u punom značenju te riječi. To stanje stvari, to jest nacionalizam, prikriva se navodnom borbom za nacionalnu ravnopravnost, za dosljednu primjenu Ustava i Zakona o udruženom radu, pravedniju preraspodjelu nacionalnog dohotka, kulturni prosperitet itd., a u stvari se nacionalizmom skriva vlastiti (birokratsko-tehnokratski) privilegovani položaj u procesu društvene podjele rada i raspodjele prema radu i rezultatima rada. Analizirajući republičko-pokrajinske odnose, bolje reći, zatvaranje (tržište, tehnologija, obrazovanje, investicije itd.) u nacionalne, republičko-pokrajinske podjele i determinante, Kešetović je manifestovanje nacionalizma kod nas najprije »vidio« u ekonomiji.

Ovdje bismo autoru mogli prigovoriti, ne osporavajući napore koje je uložio u istraživanje ovog fenomena, i ne umanjujući relevantnost teza koje je postavio u vezi sa uzrocima nacionalizma, da je prilično simplificirano »obradio« i razumio — a to i drugima, to jest čitaocima ponudio — svekoliko »bogatstvo«, raznovrsnost uzroka, činjenica, pretpostavki, koje, svaka na svoj način, uvjetuju pojavu nacionalizma, njegov razvitak, dinamiku, socijalnu dubinu i širinu i, napose, borbu protiv njega. Dakako, socijalni korijeni nacionalizma izviru iz ekonomskog života, klasnog položaja subjekata nacionalnog življenja, ali to mu nije jedina osnova, pretpostavka, niti ga etatizam, tehnobirokratizam, ili, pak, otuđeni centri republičko-pokrajinske političke moći (nije li ovdje trebalo izvršiti makar minimalno pojmovno - semantičko - funkcionalističko razgraničenje?) jedino izazivaju, podstiču i omogućuju. Nije li trebalo reći nekoliko riječi (više) i o tradicionalizmu, osobito o njegovom hipertrofiranju u posljednje vrijeme, iskrivljenom prikazivanju, interpretiranju istorijske prošlosti, mitologiji, mitomaniji, ostacima primitivne svijesti i mentaliteta, revanšizmu, resentimanu, kretanjima u sferi kulture — ovdje se ta riječ gotovo i ne pominje — kulturno-istorijskoj baštini, odnosu vjerskog, konfesionalnog i nacionalnog? Smatramo da je, s obzirom na namjenu publikacije, bilo neophodno preciznije i šire elaborirati moduse, oblike ispoljavanja nacionalizma, to jest teorijski korektnije i decidnije definisati značenje, obim i doseg pojmova kao što su separatizam, unitarizam, velikodržavlje, iredentizam, hegemonizam, šovinizam itd., te ulogu SKJ u borbi protiv ovih ideologija. Također se u prvom dijelu studije moglo nešto više reći o tome šta je to nacionalna svijest, nacionalni pokret nacionalna država itd. Ovim kritičkim opaskama želimo sugerisati autoru momente na koje u idućim radovima treba obratiti veću pažnju.

Kešetović je posljednje stranice svoga rada posvetio situiranju problematike nacionalnog i međunacionalnih odnosa u uslove udruženog rada kao optimalnog okvira za potpunu nacionalnu emancipaciju i afirmaciju, zbližavanje i prevladavanje nacija. Na temelju materijalnih pretpostavki zadobijenih novim podjelama rada nestaće i potreba da se čovjek nacionalno identifikuje, opredjeljuje i samopotvrđuje. Jugoslovenska federacija, čiju genezu, faze razvoja, karakteristike i aktuelne odnose u njoj Kešetović školski pregledno prezentira, nagovještaj je tih mogućnosti koje otvara udruženi rad. Do njihovog ozbiljenja, dakako, proći će podosta vremena, jer i nacija mora iživjeti svoj vijek, a i organizovane snage socijalističke svijesti još nisu za muzej.

Slobodan Nagradić

Digitized by Google

Dr Novak Josipović: Racionalizacija tehnologije i organizacije rada

(»Ekonomika«, Beograd, 1983, strana 212)

Knjiga *Racionalizacija tehnologije i organizacije rada* ima specifičnu i posebno aktuelnu tematiku za prilike u nas, te se i javila u okviru edicije »Ostvarenje programa stabilizacije«. Ona obuhvata i značajno tematsko područje koje je malo zastupljeno u svetskoj stručnoj i naučnoj literaturi, što se na Zapadu često ističe kao područje u koje je neophodno više usmeriti naučna istraživanja. Reč je o polaznoj osnovi za razmatranje racionalizacije sveukupnih resursa, pre svega materijalne proizvodnje čiju okosnicu sačinjavaju tehnologija i organizacija rada. Intenzivno ulaganje u razvoj i unapređenje tehnologije rada, uvođenje novih i usavršavanje postojećih tehnika i tehnologija nije adekvatno praćeno razvojem odgovarajuće metodologije za izbor, projektovanje, optimalizaciju tehnologije za konkretne uslove i potrebe proizvodnog i, šire, poslovnog sistema. Taj je problem naročito izražen kad su u pitanju uslovi privređivanja sa slabije razvijenom tehnologijom, kada se uvoz i sopstveni razvoj adekvatne tehnologije postavlja kao okosnica budućeg tehnološkog i, šire, društveno-ekonomskog napretka.

Posebno je pitanje kako uspostaviti što adekvatniju i racionalniju organizaciju rada koja, u uslovima sve bržeg unapređivanja tehnologije, može se slobodno reći, zaostaje za tim razvojem, što uslovljava smanjenu efikasnost tehnologije, niže pokazatelje produktivnosti rada, smanjenu konkurentnu sposobnost na tržištu. To je naročito izraženo u svetskim razmerama sve većim prodorom japanske robe na zapadna tržišta, tako da se na Zapadu sve eksplicitnije postavlja problem unapređivanja organizacije, proučavanje rešenja koja su u tom pogledu razvijena u Japanu, koji je u sadašnjim uslovima najdalje otišao u pogledu inovacija iz oblasti organizacije rada, sa sve razvijenijom i savršenijom tehnološkom bazom.

U toj svetlosti ova knjiga predstavlja dragocen doprinos problematici koja je u sadašnjim uslovima našeg razvoja izuzetno aktuelna u pogledu mogućnosti primene rešenja za konkretne uslove privredne prakse, a otvara i područje daljih sveobuhvatnijih naučnih istraživanja u tom pravcu.

Analiza data u knjizi počinje širim razmatranjem osnovnih pojmovnih i suštinskih karakteristika tehnologije u savremenom dobu. Kao posebni aspekti ističu se odnos čoveka i organizacije i tehnologije, gde se naglašava primat i prevashodni značaj čoveka i njegovog razvoja u odnosu na razvoj tehnologije i primenu određenih tehnoloških rešenja. O odnosu tehnologije i organizacije Josipović piše: »Mada je tehnologija okvir svakoj organizaciji, odnosno organizacija svakog tehnološkog procesa predodređena je tehnološkim procesom rada, ipak su u pitanju različite discipline, postupci kojima se služe i kriterijumi valjanosti, nezavisno od toga što imaju isti cilj« (str. 28). Pored toga, autor predlaže i originalnu definiciju tehnologije, za koju u postojećoj naučnoj literaturi postoji više tumačenja i shvatanja, što nije zanemarljivo za odgovarajući odnos i tretman koji ona ima u praksi. Tehnologija u opštem smislu objašnjava se kao »neprekidno kretanje u prostoru i vremenu kojim se stalno međusobno nadgrađuju tehnološki elementi rada i čovek u radu... tehnologija predstavlja ukupnost stečenih znanja i iskustava čoveka kojima se neprekidno nadgrađuje njegovo poimanje suštine, strukture i međusobne zakonomernosti delovanja tehnoloških elemenata rada, odnosno, time uslovljen, stalno rastući razvoj novih ili usavršavanje postojećih procesnih činilaca i načina njihovog korišćenja u svakom radnom procesu ljudske delatnosti« (str. 29).

U nastavku se objašnjava odnos nauke i tehnološkog progresa, ana-

Digitized by Google

lizira se produktivnost kao preduslov i posledica razvoja tehnologije, što se potkrepljuje konkretnim podacima za našu zemlju, uz uporedne veličine pokazateljâ ostvarene produktivnosti razvijenih zemalja u svetu.

Osnova analize racionalnosti tehnologije i organizacije predstavlja se izdvajanjem osnovnih činilaca i karaktera tehnološkog procesa proizvodnje (TPP) »kojim su obuhvaćeni procesi programiranja, projektovanja i materijalne obrade; dakle, ističe se tipično tehnološki interdisciplinarni karakter TPP« (str. 39). Dalje se analizira tehno-funkcionalna sistematizacija činilaca TPP, jer »sistematizacija na osnovu tehnoloških i funkcionalnih obeležja predstavlja najpogodniji oblik tehnološke uređenosti baze resursa neophodne za celishodno sagledavanje i projektovanje racionalnih tehnoloških procesa, odnosno njihovog razvoja i procesnog korišćenja« (str. 54). Ova sistematizacija se može smatrati značajnom pre svega sa stanovišta da odgovarajuća tehnološka i funkcionalna uređenost i homogenost činilaca — predmeta, predstavlja dalju podlogu, polaznu osnovu za projektovanje i organizovanje savremenih procesa rada. Stvaranje detaljne sistematizacije kao ključ kvalitetne baze podataka o TPP otvara mogućnost dalje obrade informacija uz korišćenje savremenih metoda i primenom računarâ. Na ovom mestu u knjizi se daju osnove i uputstva za formiranje te baze podataka o procesu koja bi doprinela suštinskoj racionalizaciji, optimalizaciji u projektovanju i upravljanju procesom, kao i njegovom daljem razvoju u smislu što efikasnijeg korišćenja tehnoloških resursa, a primenom optimalnih organizacionih rešenja. Konstatuje se činjenica da je »izuzetno snažan razvoj tehnologije obrade materijala naročito u zadnjih (više od) sto godina i istovremeno ogromno zaostajanje u tehnologiji obrade informacija (a doskora i podataka) u poslovnim sistemima« (str. 89). Sa ovakvom polaznom osnovicom autor dalje razlaže prilaz kvantitativnoj analizi tehno-ekonomske efikasnosti TPP, gde do kraja razlaže i kvantifikuje elemente te analize dajući i predloge za dalju optimalizaciju elemenata tehno-ekonomske efikasnosti.

Na taj način, u III poglavlju autor predstavlja naučnu metodologiju analize tehno-ekonomske efikasnosti TPP, uz formiranje odgovarajuće baze podataka neophodne za tu analizu i za razvoj TPP. U IV poglavlju te elemente ugrađuje u konkretan primer primene savremenih tehnoloških i organizacionih metoda u metalnoj industriji. Doprinos ovoga dela posebno ističemo s obzirom na detaljno primenjen metodološki postupak na konkretnom primeru, što bi moglo da bude podloga i uputstvo za rad pri projektovanju TPP u praksi.

Projektovanje tehnologije i njen razvoj smatra se okosnicom budućeg razvoja proizvodnog i, šire, poslovnog sistema jer je činjenica da je racionalnost tehnologije suštinska i opredeljujuća komponenta za valjanost proizvodnog procesa ukoliko se ona posmatra posredstvom pokazateljâ valjanosti u odnosu na definisane ciljeve razvoja u vremenu. Pri tom se ističe da su »tehnološki procesi proizvodnje materijalnih dobara osnova za organizaciju radnih procesa, jer su njihova okosnica i kriterijum realizacije; efikasnost svakog radnog procesa posledica je valjanosti tehnološkog procesa, mada na efikasnost mogu uticati i drugi faktori izvan tehnološkog procesa« (str. 208).

Ciljevi razvoja proizvodnog sistema se svakako postavljaju prema uporednim veličinama i ostvarenim rezultatima kod bolje razvijenih i sličnih sistema za manje razvijene sisteme, a prema procenjenim raspoloživim potencijalima tehnološkog progresa za visokorazvijene sisteme, uz procenu i uslovljenost postojećeg stanja i okruženja, što postoji u svakoj vrsti programiranja ciljeva razvoja.

Knjiga *Racionalizacija tehnologije i organizacije rada* predstavlja podsticaj za produbljivanje predstavljene naučne metodologije za racionalizaciju tehnologije i organizacije, te je izazov za dalja naučna istraživanja u ovoj oblasti. Pored toga, značajan je i njen do-

Digitized by Google

prinos kao podsticaj za primenu naučnih metoda u praksi, posebno imajući u vidu predstavljen primer metalne industrije koji je razrađen. U svakom slučaju, racionalizacija proizvodnih resursa trebalo bi da bude osnova za naučna istraživanja ubuduće, a takođe i u žiži interesovanja radnikâ u udruženom radu u oblasti materijalne proizvodnje.

Maja Levi-Jakšić

Mihailo Bjelica: Štampa i društvo — istraživanje istorije novinarstva

(Zavod za udžbenike i nastavna sredstva — Jugoslovenski institut za novinarstvo, Beograd, 1983)

Dr Mihailo Bjelica, baveći se istraživanjem masovnih komunikacija, a posebno istorijom štampe, svojim prilozima je obogaćivao i proširivao naučna saznanja o ovom značajnom segmentu naše kulturne, javne i političke delatnosti. Kao sinteza tog višegodišnjeg i svestranog proučavanja — *Štampa i društvo* je dragocena naučna studija koja je za izuzetan naučni doprinos dobila nagradu RTV Beograd za 1983. godinu. Ovo visoko priznanje takođe obavezuje da se delo analitički razmotri i kritički oceni.

Celovitu i marksistički istraženu istoriju jugoslovenskog novinarstva mi nismo imali. Postojala su parcijalna istraživanja, neka čak i temeljita (J. Skerlić, J. Horvat, V. Dragović, E. Čakra, B. Mokrov, A. Radenić itd.). Tematske studije ili monografije o velikanima našeg novinarstva samo su delimično osvetljavale pojedine periode i beležile trenutna dostignuća u razvitku naše novinarske delatnosti (T. Gmajner, S. Dimitrijević, S. Jovanović, N. Kadija, K. Kovačić, Z. Leković, R. Marković, T. Militar, P. Mitropan, S. Nikšić, T. Ostojić, J. Prodanović i drugi). U naučnim prilozima, pregledima i dokumentima sadržan je kraći period, ili je posmatranje vršeno iz trenutnih političkih potreba i pobuda, ili je, pak, istraživanje vršeno iz specifičnih idejnih uglova. Novinarstvu se nije pristupalo kao izučavanju svih medija podjednako. Najbrojniji su prilozi o štampi, a izučavanja o radiju, televiziji, novinskim agencijama i filmu su ili škrta ili jednostrana. Mnoga zbivanja u našem novinarstvu nisu smeštana u širi kontekst svetskih idejnih i političkih kretanja i naučnih i tehničkih dostignuća. Konstruisati jugoslovensku istoriju novinarstva vodeći računa i o ovoj svetskoj dimenziji objektivno je zahtevalo autorovu smelost i sposobnost, smisao za selekciju i kritičko preispitivanje, za analizu kao metod objektivnog naučnog saznanja, ali i smisao za strogu marksističku orijentaciju i nužno naučno uopštavanje. Dr Bjelica je, strpljivo i postupno, zasnivajući svoje sudove pretežno na argumentima, a ne na osećanju i ličnom mišljenju, uspeo da uskladi strast istraživača sa objektivnom naučnom istinom. Sposobnost pronicanja pri analizi sadržine, naučni entuzijazam, uvažavanje uzročno-posledičnih veza, a posebno objektivno, mirno izlaganje (literarni manir se ovde ne pretvara u šablon) — reflektuju se u ovom naučnom delu kao posebni kvaliteti.

U želji da temeljito i istorijski utvrdi genezu našeg novinarstva, autor je poštovao hronologiju zbivanja. Rukovodio se onim što se zbiva na svetskoj pozornici, procenjivao opšta društvena kretanja i međusobne uticaje, ali je prosuđivao uz puno uvažavanje istorijskih, društvenih, političkih i ekonomskih previranja specifičnih za našu, jugoslovensku teritoriju koja je često menjala granice, trpela stranačke uticaje, zamenjivala vere i kulture i gotovo stalno vodila borbu za nacionalni opstanak.

Digitized by Google

Udžbenik ima dva dela.

U *prvom* delu se izlažu karakteristične faze u razvoju novinarstva uopšte, počev od nastanka štampe preko »zlatnog doba« do savremenih zbivanja. Izučena je uloga štampe u buržoaskim revolucijama, shvatanje njene propagandne uloge, njenog nastojanja da politički bude slobodna i njenog tragičnog bilansa da je gotovo uvek bila oružje vladajuće političke snage. Značajna su poglavlja u kojima se govori o usponu informativne štampe na Zapadu i u SAD, o radničkom pokretu i štampi, o nastajanju socijalističke štampe i novoj, marksističko-lenjinističkoj koncepciji. Tu su zanimljiva i poglavlja o najznačajnijim svetskim novinarima, a posebno o razvitku novih medija: radija, filma, televizije.

U *drugom* delu knjige kritički je dat prikaz razvitka jugoslovenskog novinarstva. U istorijskom kontekstu se posmatraju počeci štampe jugoslovenskih naroda: u Sloveniji, Hrvatskoj, Srbiji, Vojvodini, Makedoniji, Crnoj Gori. Veliku pažnju autor poklanja političkoj štampi u XIX veku, koja je bila ili stranačka, ili konzervativna i liberalna, ili buržoasko-demokratska. Najznačajniji odeljci su svakako oni o počecima socijalističke štampe, koja se vezuje za ime Svetozara Markovića i njegovih sledbenika, o zahtevima za slobodu štampe i o jugoslovenskom novinarstvu između dva svetska rata. U ovim odeljcima Bjelica znalački koristi istorijsku građu; poštujući istorijske činjenice, on ih prelama kroz marksistički pogled na svet, ističe ideološki karakter štampe i radija i posmatra ih iz savremenog ugla. Ovaj period je svakako najpreglednije izložen i najsvestranije ocenjen. Studioznost, posmatranje iz sociooloških, političkih, kulturnih, idejnih i profesionalnih vidova štampe ovde je došla do punog i pravog naučnog izraza. Autor je slobodouman, originalan, proniclјiv, faktografski razigran — svaki sud prirodno sledi na osnovu pouzdane faktografije, svaka pojava je duboko osvetljena i utvrđena njena idejna pozicija.

U poglavljima: Štampa i radio u narodnooslobodilačkoj borbi i Sredstva informisanja u novoj Jugoslaviji, dakle, vremenski bližim, autor je naučno suzdržan, poštuje faktografiju i korektno je izlaže, jasno je idejno ocenjuje, ali, verovatno iz uverenja da se o ovom periodu najviše zna, ne upušta se u opširna razmatranja. Celovitost je ovde došla na specifičan način: komparativno se posmatra razvitak svih medija informisanja (štampa, radio, TV, film, agencije) njihova uloga se ocenjuje u sklopu celovitog našeg samoupravnog socijalističkog razvitka, a sloboda štampe, na primer, u okviru Ustavom zagarantovane slobode informisanja uopšte. Ovi delovi su koncizni, jasni i njima se dopire do najbliže naše stvarnosti: do osamdesetih godina našeg veka, kada se vrši transformacija sistema informisanja i kod nas i u svetu.

Knjiga *Štampa i društvo*, čiji bi adekvatniji naziv bio Istorija novinarstva (jer se ne posmatraju samo relacije: štampa — društvo, već ravnopravno i ostala sredstva informisanja) likovno je obogaćena osećanjem mere i ukusa, a prilozi imaju izrazitu faktografsku draž. U njoj se kao nit može pratiti i razvitak oblikâ izražavanja (žanrova), što delu daje posebnu teorijsku vrednost. Doda li se tome i priložena literatura, naša i strana, kojom budući istraživači mogu utoliti svoju naučnu radoznalost, objektivno se može zaključiti da ova knjiga predstavlja krupan naučni doprinos u osvetljavanju naše društveno-političke, kulturne i javne delatnosti.

Radomir Životić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

17

CENA 60.— DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 08146 7469

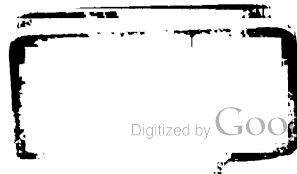

Digitized by Google